

T.C.
ANKARA YILDIRIM BEYAZIT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

**KIRIM BAHÇESARAY'DA SOSYO-EKONOMİK HAYAT
(1700-1725)**

DOKTORA TEZİ

Ahmet DOĞAN

TARİH ANABİLİM DALI

ANKARA, 2022

T.C.
ANKARA YILDIRIM BEYAZIT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

**KIRIM BAHÇESARAY'DA SOSYO-EKONOMİK HAYAT
(1700-1725)**

DOKTORA TEZİ

Ahmet DOĞAN

TARİH ANABİLİM DALI

Doç. Dr. Hasan IŞIK
Tez Danışmanı

ANKARA, 2022

ONAY

Ahmet DOĞAN tarafından hazırlanan “Kırım Bahçesaray’da Sosyo-Ekonomik Hayat (1700-125)” adlı tez çalışması, aşağıdaki jüri tarafından oybirliği ile Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı’nda Doktora tezi olarak kabul edilmiştir.

Unvan Adı Soyadı	Kurumu	İmza
Doç. Dr. Hasan IŞIK (Danışman)		
Kabul ☒ Red ☐	AYBÜ Tarih	
Doç. Dr. Sıddık ÇALIK		
Kabul ☒ Red ☐	AYBÜ Tarih	
Prof.Dr. Abdullah GÜNDOĞDU		
Kabul ☒ Red ☐	AÜ DTCF	
Prof.Dr. Hakan KIRIMLI		
Kabul ☒ Red ☐	BİLKENT Ü. Uluslararası İlişkiler Bölümü	
Prof. Dr. Musa Şamil YÜKSEL		
Kabul ☒ Red ☐	AYBÜ Tarih	

Tez Savunma Tarihi: 11.05.2022

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı’nda Doktora tezi olması için şartları yerine getirdiğini onaylıyorum.

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

Doç. Dr. Seyfullah YILDIRIM

.....

BEYAN

Bu tez çalışmasının kendi çalışmam olduğunu, tezin planlanmasından yazımına kadar bütün aşamalarda patent ve telif haklarını ihlal edici etik dışı davranışımın olmadığını, bu tezdeki bütün bilgileri akademik ve etik kurallar içinde elde ettiğimi, bu tezde kullanılmış olan tüm bilgi ve yorumlara kaynak gösterdiğimi beyan ederim. 11.05.2022

İmza

Ahmet DOĞAN

Kırım Türklerine

TEŞEKKÜR

Doktora çalışmasına başlarken beni her anlamda destekleyen, takdir ve taltif eden, bana hep güvenen ve çalışmanın yürütülmesi esnasında her türlü desteği sağlayan sayın hocam Doç. Dr. Hasan IŞIK'a müteşekkirim. Yine çalışmanın ana kaynağı olan Kırım Hanlığı Kadiasker Defterlerini temin eden ve kıymetli vakitlerinden ödün vererek eksiklerimi görmemi sağlayan, her defasında beni motive eden değerli hocam Prof.Dr. Abdullah GÜNDOĞDU'ya, özellikle zorlandığım belgelerin okunmasında gece gündüz sürekli yardımlarını esirgemeyen kıymetli hocalarım Doç.Dr. Sıddık ÇALIK ve Doç.Dr. Aydın EFE'ye, Kırım'la ilgili her konuda yardımlarını esirgemeyen, eksiklerimi görmemi sağlayan Prof. Dr. Hakan KIRIMLI'ya, her anlamda desteğini hissettiğim Prof. Dr. Musa Şamil YÜKSEL'e, ders dönemi içerisinde sürekli olarak desteğini gördüğüm Prof. Dr. Ahmet KANKAL'a, akademik hayatın içinde olmam için sürekli olarak beni teşvik eden Atatürk Üniversitesi'nden kıymetli hocalarım Dr. Öğretim Üyesi Ahmet AYDIN ve Dr. Öğretim Üyesi Selahattin TOZLU'ya, çalışmalarım nedeniyle eş ve baba olarak pek çok kez ihmal ettiğim eşim Gülin'e ve kızlarım Eylül Naz ile Ekin Su'ya sonsuz teşekkür ederim.

ÖZET

Kırım Bahçesaray’da Sosyo-ekonomik Hayat (1700-1725)

Kırım Yarımadası İlk Çağlardan itibaren Türk ırkından olan topluluklara ev sahipliği yapmış olan bir coğrafyadır. Bu coğrafyada kurulmuş en önemli devletlerden biri de Bahçesaray merkezli Kırım Hanlığı’dır. Bu çalışmada, Kırım Hanlığı’na başkentlik yapmış olan Bahçesaray şehrinin 1700-1725 yılları arasında ki; yönetim yapısı, şehrin mekânları, Bahçesaray toplumu ve yaşam şekilleriyle şehirde yaşama etki eden ekonomik faaliyetler incelenmiştir. Çalışmayla birlikte, Kırım Bölgesi’ndeki Türk izlerinin mevcudiyeti bir kez daha ortaya konularak bugünün dünyasında bölgede mevcut olan tartışmada Kırım Türklerinin de söz hakkının olması gerektiği vurgulanmaya çalışılmıştır. Ayrıca Bahçesaray şehri üzerinden Kırım Hanlığı’nın yönetim yapısı ve ülkenin diğer şehirlerindeki yaşama ışık tutulmaya çalışılmıştır.

Bu bağlamda çalışmanın birinci bölümünde ayrıntıya girilmeden Kırım Hanlığı’nın siyasî tarihi hakkında genel bilgiler verilerek Hanlığın 1700-1725 yılları arası dönemi yöneticileri ve yönetim anlayışı hakkında tespitlere yer verilmiştir.

Çalışmanın ikinci bölümündeyse Bahçesaray isminin nereden geldiği, şehrin ne zaman kurulduğu, gelişiminin nasıl olduğu konusu üzerinde durulmuştur. Bu amaç doğrultusunda şehrin mahalleleri, nahiyeleri ve köyleri tespit edilerek şehir ve mahalle isimlerinin nereden geldiği irdelenmiştir. Ayrıca şehrin yöneticileri ve görevleri hakkında da elde edilen bilgilere yer verilmiştir.

Çalışmanın üçüncü bölümündeyse 1700-1725 yılları arasındaki Bahçesaray toplumunun resmi çekilmeye çalışılmıştır. Bu amaç doğrultusunda Bahçesaray toplumunu oluşturan dinî ve etnik topluluklar hakkında bilgi verilmiştir. Ayrıca şehirde bulunan ibadethâneler, eğitim kurumları, kütüphaneler, kahvehaneler, meyhâne ve bozahanelerle, çeşme ve mabetler gibi toplumun sıklıkla bir araya geldiği sosyal mekânların toplum içersindeki yeri incelenmiştir. Yine Kırım toplumunda nişan, evlenme ve boşanma ritüelleriyle hâne yapısı, hânedeki bulunan ve bireylerin sahip olduğu eşyalar incelenmiş, konuyla ilgili çeşitli çıkarımlar yapılmaya çalışılmıştır.

Çalışmanın dördüncü bölümünde ise şehrin ekonomik yapısı üzerinde durulmuştur. Bu sebeple şehirdeki hayvancılık, tarım, ticaret ve küçük sanayi işletmeleri hakkında bilgi verilmiştir. Bu amaç doğrultusunda şehir ticaretinde kullanılan para ve para birimleriyle ölçü

ve tartı birimleri tespit edilmiştir. Yine ticarete karşılaşılan problemler ve köle ticareti konusu irdelenmiştir.

Sonuç olarak çalışmayla birlikte Kırım Hanlığı Devlet teşkilatında yer alan kurum ve kuruluşlar ortaya çıkartılmış, şehrin temellerinin Kırım Hanlığı zamanında atıldığı, şehrin klasik Türk-İslam şehri hüviyetinde kurulduğu ve geliştiği tespit edilmiştir. Yine şehir toplumunun, farklı etnik ve dinî inanca sahip insanlardan oluştuğu ve bunların birbirleriyle uyum içerisinde yaşadıkları görülmüştür. Şehrin ekonomisinin ise tarım, hayvancılık ve ticarete, özellikle de köle ticaretine dayandığı tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Bahçesaray Toplum, Hukuk, Kadiasker Defteri, Kırım Hanlığı, Kölelik, Ticaret.

ABSTRACT

Socio-economic Life in Crimea Bahcesaray (1700-1725)

Since the early ages, The Crimean Peninsula is a geography that has hosted communities from the Turkish folk. One of the most important states established in this geography is the Crimean Khanate based in Bahçesaray. In this study; the administrative structure of the city of Bahcesaray, the capital of the Crimean Khanate, between 1700 and 1725, the places of the city, the society of Bahcesaray, and the economic activities affecting the life in the city were examined. With the study, the existence of Turkish traces in the Crimea region was revealed once again and it was revealed that the Crimean Turks should also have a voice in the current debate in the region in today's world. In addition, it was tried to shed light on the administrative structure of the Crimean Khanate and the life in other cities of the country through the city of Bahçesaray.

In this context, in the first part of the study, general information about the political history of the Crimean Khanate is given without going into details, and determinations about the rulers of the Khanate between the years 1700-1725 and the understanding of management are given.

In the second part of the study, where the name Bahçesaray came from, when the city was founded and how it continued its development was emphasized. For this purpose, the neighborhoods, sub-districts and villages of the city were determined and it was examined where the names of the cities and neighborhoods came from. In addition, information was given about the city's administrators and their duties.

In the third part of the study, the picture of the Bahçesaray society between 1700-1725 was tried to be taken. For this purpose, information was given about the religious and ethnic communities that make up the Bahçesaray society. In addition, the effect of places of worship, educational institutions, libraries, coffee houses, taverns and boza houses in the city, as well as the social places where the society often comes together, such as fountains and temples, on the society has been examined. Again, in the Crimean society, the structure of the household with the rituals of engagement, marriage and divorce, the belongings of the household and individuals were examined.

In the fourth part of the study, the economic structure of the city is emphasized. For this reason, information was given about livestock, agriculture, trade and small industrial

enterprises in the city. For this purpose, money and currency units used in city trade, measurement and weighing units have been determined. Again, the problems encountered in trade and the subject of slave trade were examined.

As a result, with the study, the institutions and organizations in the Crimean Khanate State organization were revealed, it was determined that the foundations of the city were laid during the Crimean Khanate, the city was founded and developed as a classical Turkish-Islamic city. In addition, it has been seen that the urban society consists of people with different ethnic and religious beliefs and they live in harmony with each other. It has been determined that the economy of the city is based on agriculture, animal husbandry and trade, especially the slave trade.

Keywords: Bakhchysarai Society, Law, Kadiasker Book, Crimean Khanate, Slavery, Commerce.

İÇİNDEKİLER

ÖZET	i
ABSTRACT	iii
TABLolar DİZİNİ	x
SİMGE VE KISALTMALAR DİZİNİ.....	xii
GİRİŞ.....	1
1. Kaynaklar.....	7
2. Amaç ve Yöntem	22
I.BÖLÜM	25
KIRIM HANLIĞI VE DEVLET TEŞKİLATI	25
1.1. 1700-1725 Yılları Arasında Kırım Hanlığı.....	25
1.2. 1725 Sonrası Kırım Hanlığı Tarihine Genel Bir Bakış.....	31
1.3. Kırım Hanlığı Devlet Teşkilatı	33
1.3.1. Hanlık Makamı	33
1.3.2. Kalgay Sultânlık Makamı	41
1.3.3. Nureddin Sultânlık Makamı.....	44
1.3.4. Karaçi Beyleri	46
1.3.5. Devlet Teşkilatında ki Diğer Görev ve Görevliler.....	49
1.4. Kırım Hanlığında Kazâlar	58
II. BÖLÜM.....	63
BAHÇESARAY ŞEHİRİ, ŞEHRİN İDARİ YAPISI VE İDARECİLERİ	63
2.1. Bahçesaray Şehrinin İsmi	63
2.2. Şehrini Coğrafi Özellikleri ve Kuruluşu	64
2.3. Bahçesaray Şehri'nin İdari Yapısı	70
2.3.1. Şehrini Mahalleleri.....	71
2.3.2. Şehrini Nahiyelele	84
2.3.3. Şehrini Köylele	85
2.4. Şehrini Yöneticilele	92
2.4.1. Han.....	93
2.4.2. Kadı.....	95
2.4.3. Subaşı.....	112
2.4.4. Muhtesip.....	114
2.4.5. İmam	116
2.4.6. Diğer Görevlilele	118

III. BÖLÜM	122
TOPLUMSAL YAŞAM, SOSYAL MÜESSESELER ve VAKIF	122
3.1. Bahçesaray Toplumu	122
3.1.1. Etnik Yapı	123
3.1.2. Dinî Yapı.....	136
3.2. Dinî ve Sosyal Müesseseler	145
3.2.1. Câmi‘ ve Mescidler.....	145
3.2.2. Gayrimüslim İbadethâneleri.....	152
3.2.3. Medreseler.....	154
3.2.4. Kütüphaneler ve Kitaplar	158
3.2.5. Hamamlar.....	165
3.2.6. Çeşmeler	170
3.2.7. Bozahane, Kahvehane ve Meyhâneler.....	172
3.2.7.2. Kahvehaneler	174
3.2.7.3. Meyhâneler	176
3.2.8. Köprüler	177
3.2.9. Mezarlar ve Mezarlıklar.....	178
3.3. Aile.....	180
3.3.1. Aileyi Oluşturan Fertler	180
3.3.2. Hâne	182
3.3.2.1. Hânelerin Fiziksel Özellikleri.....	183
3.3.2.2. Hânelerde Bulunan Eşyalar	185
3.3.3. Hânelerde Yaşayan Fert Sayısı	191
3.3.4. Mahallelere Göre Hâne/Dar Fiyatları	192
3.4. Nişan, Evlilik, Boşanma, Mehir, Nafaka	195
3.4.1. Nişan	195
3.4.2. Evlilik.....	197
3.4.3. Boşanma.....	199
3.4.4. Mehir.....	204
3.4.5. Nafaka	208
3.5. Ölüm, Miras ve Vasîlik.....	212
3.6. Bahçesaray’da Kullanılan Ad ve Lakaplar	219
3.6.1. Kullanılan Adlar.....	219
3.6.2. Kullanılan Unvan ve Lakaplar	225
3.5. Vakıf	226
3.5.1. Vakıfların Defterlere Kaydedilme Şekli	227
3.5.2. Vakıf Görevlileri	229

3.5.3. Bahçesaray Vakıfları.....	232
IV. BÖLÜM	244
EKONOMİ.....	244
4.1. Kırım ve Bahçesaray Ekonomisi	244
4.1.1. Tarım, Hayvancılık, Sanayi (Üretim), Ticaret	244
4.1.1.1. Tarım.....	245
4.1.1.2. Hayvancılık	249
4.1.1.3. Sanayi (Üretim).....	257
4.1.1.4. Ticaret	264
4.1.2. Köle Ticareti	278
4.1.2.1. Köle Çeşitleri.....	280
4.1.2.2. Köle Adları.....	286
4.1.2.3. Köle Fiyatları	287
4.1.2.4. Kaçkın Köleler	288
4.1.2.5. Köle Azatları.....	289
4.2. Kırım’da Kullanılan Paralar.....	292
4.2.1. Akçe	294
4.2.2. Kuruş.....	295
4.2.3. Zolota/Zolta.....	296
4.2.4. Dirhem	297
4.2.5. Altın	297
4.3. Kırım’da Kullanılan Ölçü Birimleri.....	300
4.3.1. Adet.....	300
4.3.2. Araba.....	301
4.3.3. Arşın(Zirâ‘).....	301
4.3.4. Bakla	302
4.3.5. Batman	302
4.3.6. Bohça	302
4.3.7. Cild.....	303
4.3.8. Çeren(Çern).....	303
4.3.9. Çift	303
4.3.10. Çuval	304
4.3.11. Dâne	304
4.3.12. Dirhem	304
4.3.13. Dönüm.....	305
4.3.14. Fıçı	305

4.3.15.	Hokka.....	306
4.3.16.	Kantar.....	306
4.3.17.	Kap.....	307
4.3.18.	Kat'	307
4.3.19.	Kese.....	307
4.3.20.	Kıt'a	308
4.3.21.	Kile.....	308
4.3.22.	Kulaç	309
4.3.23.	Kutu.....	309
4.3.24.	Mil.....	309
4.3.25.	Miskal	310
4.3.26.	Ocak	310
4.3.27.	Parça.....	311
4.3.28.	Parmak	311
4.3.29.	Re's	311
4.3.30.	Sapo/Sapi	311
4.3.31.	Sepet.....	312
4.3.32.	Sandık	312
4.3.33.	Şinik	312
4.3.34.	Tabla	313
4.3.35.	Top	313
4.3.36.	Tulum.....	313
4.3.37.	Vukiyye(Okka/Kıyye).....	314
4.3.38.	Yük.....	315
4.4.	Ticarette Karşılaşılan Sorunlar ve Çözüm Yolları	315
SONUÇ.....		319
KAYNAKLAR.....		325
EKLER.....		349
EK-1.	Kırım Hanları	349
EK-2.	Yarlık Örneği	351
Ek-3.	Koba Câmî' İmamlığına Atama kaydı.....	351
Ek-4.	Tevrat üzerine Yemin Örneği	352
EK-5.	I'tâknâme Kaydı.....	352
EK-6.	Hacı Geray Sikkesi	353
EK-7.	Kırım Hanlığı Paraları	354
EK-8.	Mutfak Araç ve Gereçleri (Güğüm, Kazan, Kaşık, İbrik)	355

EK-9. Bahçesaray Şehrine Ait Kartpostal, Hansaray	356
EK-10. İtalyan Ressam Carlo Bossoli'nin Gözünden Hansaray	356
EK-11. 1912 Yılında Bahçesaray	357
EK-12. 1665 Tarihli Kırım Haritası	357
EK-13. 1737 Tarihli Kırım Haritası	358
EK-14. 1912 tarihli Kırım Haritası.....	358
EK-15. Kırım Hanlığı Tarafından 1700 Yılında Moskova'ya Yapılan Seferde Takip Edilen Yol	359

TABLÖLAR DİZİNİ

Tablo 1. Kırım Hanlığı Kadiasker Defterleri Esas Alınarak Yapılan Lisansüstü Tezler.....	11
Tablo 2. İstifade Edilen Kırım Hanlığı Kadiasker Defterleri	13
Tablo 3. Kalgay Sultân'ın Maiyetinde Bulunan Görevliler	43
Tablo 4.1700-1725 Yılları Arasında ki Kalgay Sultânlar	44
Tablo 5.1700-1725 Yılları Arasında ki Nureddin Sultânlar	46
Tablo 6.1700-1725 Yılları Arasında ki Vezîr Ağaları	52
Tablo 7.1700-1725 Yılları Arasında ki Yalı Ağaları	55
Tablo 8. Tespit Edilen Kazâlar	60
Tablo 9.1700-1725 Yılları Arasında Bahçesaray Şehri'nin Mahalleleri	74
Tablo 10.İsmi Mescid ve Câmî'lerden Alan Mahalleler	76
Tablo 11.Bahçesaray'a Bağlı Salaçık Bölgesi Mahalleleri.....	82
Tablo 12.Bahçesaray'a Bağlı Darağaç Bölgesi Mahalleleri	83
Tablo 13. Bahçesaray'a Bağlı Nahiyeler	85
Tablo 14. Kırım'da Tespit Edilen Köyler	92
Tablo 15. Bahçesaray Kadı ve Kadiaskerleri.....	100
Tablo 16. Muhallefât ve Resm Oranları	104
Tablo 17. Kadiasker ve Kadı Kethüdâları.....	109
Tablo 18. Subaşılar	114
Tablo 19. Defterlere Yansıyan Muhtesip ve Yardımcıları.....	116
Tablo 20. Bahçesaray Dellâlleri.....	120
Tablo 21. Kadiasker Defterlerine Göre Kırım Devlet Teşkilatında Yer Alan Görev ve Görevliler	121
Tablo 22. Kırım'da Bulunan Tarikat ve Tekkeler	137
Tablo 23. Bahçesaray Şehrini Câmî' ve Mescidleri	147
Tablo 24. Bahçesaray'ın Köylerindeki Câmî' ve Mescidler	150
Tablo 25. Bahçesaray Mekteb ve Medreseleri.....	155
Tablo 26. Câmî'-i Kebir Kütüphanesinde Bulunan Kitaplar	160
Tablo 27. Kütüphane Hafızı Es-Seyid Ataullah Çelebi Tarafından Mahkemeye Getirilen Kitapların Listesi (Safer 1133/M.1720 ve Cemazeyilevvel 1135/M.1723).....	161
Tablo 28. Kütüphaneden Mahkemeye Getirilen Diğer Kitaplar (Cemaziyelahir 1135/M.1723).....	163
Tablo 29. Müfti Mehmed Efendi'nin Muhallefâtında Yer Alan Kitaplar	164
Tablo 30. Bahçesaray Hamamları.....	166
Tablo 31. Mehmed Geray Han Hamamının Kira Bedeli ve İşletmecileri	167
Tablo 32. Hamami Mehmed Han'ın Hamamında Bulunan Eşyalar	169
Tablo 33. Bahçesaray Çeşmeleri.....	171
Tablo 34. Bahçesaray Kahvehanesinde Bulunan Eşyalar (Zilhicce 1119 (M.1708)	174
Tablo 35. Mahallelere Göre Dar Satışı	193
Tablo 36.Tespit Edilen Mehr Miktarları	206
Tablo 37. Nafaka Miktarları	210
Tablo 38.Tespit Edilen En Yüksek Miktardaki 10 Muhallefât.....	215

Tablo 39. Tespit Edilen En Yüksek miktardaki 10 Gayrimüslim Muhallefâtı	216
Tablo 40. Beytûlmâl Eminliği Görevlileri	218
Tablo 41. Müslüman Erkek Adları	221
Tablo 42. Müslüman Kadın Adları	221
Tablo 43. Yahudi Adları	222
Tablo 44. Rum Adları	222
Tablo 45. Ermeni Adları	223
Tablo 46. Acem Adları	224
Tablo 47. Kıpti Adları	224
Tablo 48. Kullanılan Unvanlar	225
Tablo 49. Dinî Vakıflar	233
Tablo 50. Eğitim-Öğretimle ilgili Vakıflar	235
Tablo 51. Han, Hamam, Çeşme ve Köprü Vakıfları	236
Tablo 52. Tespit Edilen Bazı Para Vakıfları	237
Tablo 53. Bahçesaray Çeşmeleri Vakıf Akçesinden Borç Para Alanlar (Gurre-i Muharrem 1131(M.24 Kasım 1718)	241
Tablo 54. Bahçesaray’da Tespit Edilen Bazı At Fiyatları	250
Tablo 55. Koyun Eminleri	252
Tablo 56. Bahçesaray’da Tespit Edilen Bazı Küçükbaş Hayvan Fiyatları	252
Tablo 57. Bahçesaray’da Tespit Edilen Bazı Büyükbaş Hayvan Fiyatları	254
Tablo 58. Bahçesaray’da Üretim Yapan Bazı Zanaât Dalları	262
Tablo 59. Bahçesaray’da Sayımı Yapılarak Defterlere Kaydedilen Zanaât Erbabı	263
Tablo 60. Bakkallara Verilen Narhlar	267
Tablo 61. Buğday ve Ekmek Fiyatları	271
Tablo 62. Diğer Narhlar	271
Tablo 63. Bahçesaray’daki Hanlar (1700-1725)	273
Tablo 64. Kırım Dışındaki Bazı Yer Adları	277
Tablo 65. Köle Adları	286
Tablo 66. Kırım’da Kullanılan Ölçü Birimleri	300

SİMGE VE KISALTMALAR DİZİNİ

A.DVNS.NM	Bab-1 Asafl Divan-1 Hümâyûn Sicilleri Name-i Hümâyûn Defterleri
A.DVNS.MH	Bâb-1 Âsâfî Dîvân-1 Hümâyûn Sicilleri Mühimme Defteri
AE.SMST.II	Ali Emiri Mustafa II
B	Receb
BOA	Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Arşivleri Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi
C	Cemazeyilahir
C.DH	Cevdet Dâhiliye
C.SM	Cevdet Saray Mesâlihi
CA	Cevdet Askeriye
Ca	Cemazeyilevvel
DİA	Diyanet İslam Ansiklopedisi
EI2	İngilizce İslam Ansiklopedisi
İA	MEB İslam Ansiklopedisi
İE.HR	İbnülemin Hariciye
İE.SH	İbnülemin Sıhhiye
ORRNB	Otdel Rukopisey Rossiyskoy Natsional'noy Biblioteki
L	Şevval
M	Muharrem
MEB	Milli Eğitim Bakanlığı
N	Ramazan
ORRNB	Otdel Rukopisey Rossiyskoy Natsional'noy Biblioteki
R	Rabiulahir
Ra	Rabiulevvel
S	Safer
Ş	Şaban
TS.MA.e	Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı
TTK	Türk Tarih Kurumu
Z	Zilhicce
Za	Zilkade

GİRİŞ

Medeniyetlerin kurulması, yaşaması ve sonlanmasında ki en önemli unsurlardan biri coğrafyadır. Kırım coğrafyası da bu bakımdan son derece önemli bir yerdir. Tarih boyunca bölgede yaşayan pek çok topluluk bu coğrafyadan beslenmiş, ondan etkilenmiş ve ona göre şekillenmiştir. Bölgenin Asya'dan Avrupa'ya geçiş noktası üzerinde bulunması, Azak denizi gibi sığ ve sakin bir iç denize sahip olması, özellikle hayvancılıkla uğraşan topluluklara geniş bozkır alanları ve sulak bir arazi sunması, kuzeyde soğuk iklimde yaşayan toplulukların sıcak iklime geçiş kapısı üzerinde bulunması, Karadeniz ticaretinin tam kalbinde bulunması ve İstanbul'un iase ihtiyacında önemli bir yere sahip olması¹ gibi kendine has özellikleri İlk Çağlardan itibaren insanlara ev sahipliği yapmasına neden olmuştur. Kırım Yarımadası tüm bu nedenlerden dolayı da tarih boyunca muhtelif milletlerin uğrak yerlerinden biri olmuştur. Bölgenin ilk sakinleri İskit kavimlerinden sayılan Taurlar olup daha sonra Kimmerler, Yunanlılar, Sarmatlar, Gotlar, Hunlar, Alanlar, Bulgarlar, Bizanslılar, Hazarlar, Kıpçaklar, Altın Orda, Cenevizliler, Kırım Türkleri, Ukraynalılar ve Ruslar bölgede egemenlik kurmuşlardır. Yunanlılar, Bizanslılar ve Cenevizliler daha çok kıyı bölgelerinde hâkimiyet kurarak ticaretle iştigal etmişlerdir.²

Bölgede egemenlik kuran milletler tarafından Taurice³, Targitaus⁴, Taurus⁵, Taurida⁶, Tavrida⁷, Hazaristan⁸, Kırım⁹, Yeşil Ada¹⁰ vb. şekillerde tesmiye edilen Kırım

¹ Fernand Braduel, Akdeniz ve Akdeniz dünyasını anlattığı meşhur eserinde Kırım'ı ve Karadeniz'i İstanbul'un özel avlanma sahası olarak İstanbul'a bağlı olarak göstermiştir. Fernand Braduel, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası I*, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Eren Yay., İstanbul 1989, s.59-60.

² Mirza Bala, "Kırım", *İA*, C.6, MEB Yay., Eskişehir 1997, s.743-746.

³ Herodot, tarihinin IV. Cildinde Kırım Yarımadası'nın etnik ve coğrafi yapısı hakkında önemli bilgiler yer almakta olup İskitlerin göçebe özelliklerinden ve kırmızı içmelerinden bahsedilmektedir. Herodotus, *Book IV*, Trans with notes and life of the author, Rev. William Beloe, London 1831 p 189-192.

⁴ Herodotus, *a.g.e.*,190.

⁵ Strabo, *The Geography of Strabo*, Trns. H. C Hamilton, II London 1857, p. 279.

⁶ Mirza Bala, *a.g.m.*, s.743-744.

⁷ Tavrida tabiri genelde Rus kaynaklar tarafından kullanılmıştır. Bu çalışmada istifade edilen Muravyov-Apostol Seyathamesinin ismi de Tavrida'ya Seyahat'tir. Özellikle bölgenin Rus idaresine geçmesinden sonra Kırım adı yerine Tavrida adı kullanılmak istenmiştir. Tavrida tabiri için Bkz. Bkz. Муравьев-Апостол, Иван Матвеевич, Путешествие по Тавриде в 1820 году, Санкт-Петербург, 1823; Yine Tavrida tabiri için

Bölgesi'nde Türk hâkimiyeti 4. yy.dan itibaren kurulmaya başlanmıştır. Alanlar, Hazarlar, Peçenekler, Kumanlar (Kıpçaklar) ve Tatarlar (Kırım Türkleri) bölgenin Türkleşmesinde son derece önemli bir role sahiptirler.¹¹ Şüphesiz bölgenin Türkleşmesindeki en etkili faktörlerden biri de bölgede hâkimiyet kuran Cengiz ve halefleridir. Özellikle Ak Orda ve Gök Orda sahası, Türk halklarının üretildiği etnik bir laboratuvar işlevi görmüştür.¹² Tüm bu gelişmelerin sonucunda da Kırım Yarımadası; 13. yüzyıl itibarıyla Türkleşerek Türk yurdu haline gelmiştir.

Türk tarihi bakımından Kırım Bölgesi'nde egemenlik kuran devletlerden en önemlilerinden biri Altın Orda Devleti'dir. Cengiz Han'ın torunu Batu Han¹³ tarafından Saray şehrinde Cengiz Han yasası ve Türk töresine göre kurulan Altın Orda Devleti, Berke Han zamanında İslamiyet'i kabul etmiştir.¹⁴ Altın Orda Devleti'nde hükümdarların yanında "Karaçi" adı verilen dört kabilenin lideri devlet yönetiminde son derece etkiliydi. Hatta bu dört Karaçi beyi yabancı hükümdarlarla yazışabilir ve mühürleriyle hanın belgelerini onaylayabilirdi.¹⁵ 1379-1396 yılları arasında Timur Devleti hükümdarı Timur'un desteğiyle Altın Orda hükümdarı olan Toktamış Han'ın Timur'la arasının açılması ve 1391 ve 1395 yıllarında iki kez Timur'la yapılan savaşı kaybetmesi Altın Orda Devleti'nin zayıflamasına

Bkz. Asuman Karabulut, *a.g.t.*, s.85; Ayrıca Bkz. Şemşeddin Sami, *Kamûsü'l-A'lâm*, C.5, İstanbul 1314, s.3650.

⁸ Ethem Feyzi Gözaydın, *Kırım Türklerinin Yerleşme ve Göçmeleri, Coğrafi, Tarihi, Harsi, İktisadi ve Siyasi*, Vakıf Matbaası, İstanbul 1944, s.21.

⁹ Altın Orda Devleti zamanında kullanılmaya başlanan Kırım adının anlamı üzerinde farklı görüşler bulunmaktadır. Ethem Feyzi Gözaydın tarafından "Kale" olarak isimlendirilirken (Bkz. Ethem Feyzi Gözaydın, *a.g.e.*, s.9) Smirnov tarafından hendek, siper anlamına kullanılmıştır. (Bkz. V.D. Smirnov, *Osmanlı Dönemi Kırım Hanlığı*, Çev.D. Ahsen Batur, Selenge Yay., İstanbul 2016, s.67) Ayrıca Kırım kelimesinin ortaya çıkması hakkında Bkz. Yücel Öztürk, "From Tavrida to Crimea: The Terms of Crimea and Karaim in Historical And Etymological Perspectives", *Uluslararası Karay Sempozyumu Bildirileri (5-8 Nisan 2010)*, Bilecik Üniversitesi Yay., s.111-130.

¹⁰ Şevki Bektöre, "Kırım İçün", *Kırım Mecmuası*, nr. 1, 2 Mayıs 1334/1918, s. 2.; Ahmet Doğan, "Kırım Mecmuası 1-23.Sayılar (Fihrist ve Metinler)", Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2000, s.1.

¹¹ Kırım'ın Türkleşmesiyle ilgili Bkz. Sadettin Gömeç, "Kırım Bölgesinde İlk Türkleşme Faaliyetleri", *Turkish Studies-İnternational Priodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* S.4, İlkbahar 2009.

¹² Abdullah Gündoğdu, "Türkiye ve Türk Dünyası Bilincinde Cengiz ve Halefleri Algısı", *Cengiz Han ve Mirası*, TÜBA Yay., Ed:Cem Korkut, Mürsel Doğrul, Ankara 2021, s.81.

¹³ Abdülgaflar Kırımî'nin eserinde Batu Han yerine Sayın Han kullanılmıştır. Abdülgaflar Kırımî, *Umdet'ül Tevârih*, Matbaa-i Âmire, Necip Asım Neşri, TTEM ilavesi, İstanbul 1343, s.18-26; Derya Derin, "Abdülgaflar Kırımî'nin Umdet'ül Ahbar'ına Göre (Umdet'ül Tevârih) Kırım Tarihi", Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2003, s.41.

¹⁴ Mehmet Saray, "Altın Orda Hanlığı", *DİA*, C.2, İstanbul 1989, s.539.

¹⁵ Altın Orda Devleti'nde yer alan "Karaçi beyleri" Kırım Hanlığı'nın kurulmasında da önemli yere sahiptir. Çalışmada, Kırım Devleti teşkilatı bölümünde ayrıca anlatılacaktır. Altın Orda Devleti ve Karaçi beyleri hakkında Bkz. Uli Schamiloglu, "Altın Ordu", *Türkler*, Ed: Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Ankara 2002, C.8, s.412-428; Uli Schamiloglu, "The Karaçi Beys of the Later Golden Horde: Notes on the Organization of the Mongol World Empire", *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, Vol. 4. Wiesbaden 1984, s. 283-297.

ve parçalanmasına yol açmıştır. Nitekim Altın Orda Devleti'nin zayıflamasıyla birlikte bir müddet sonra topraklarında Kırım, Kazan, Astrahan, Nogay ve Sibir hanlıkları kurulmuş ve 1502 yılında ise Kırım Han'ı Mengli Geray Han tarafından Saray şehrinin ele geçirilmesiyle Altın Orda Devleti sona ermiştir.¹⁶

Altın Orda Devleti'nin zayıflamasıyla birlikte H.845 (M.1141-1142) tarihinde Kırım Hanlığı kurulmuştur. Hanlığın ilk kuruluş merkezi Solhat şehridir.¹⁷ Bahçesaray, daha sonra başkent olmuştur. Hanlığın kurucusu Hacı Geray'dır. Hacı Geray adına beş para basılmış olup basılan ilk paranın tarihi H.845 (M.1441-1442)'tir.¹⁸ Karaçi beylerini de arkasına alan Hacı Geray, otoritesini Cenevizlilere de tanıtarak Kırkyer'de, Kırım'da, Kefe'de, Kerç'de, Taman'da, Kabarta'da ve Kıpçakta hâkimiyet sağlamıştır.¹⁹ Hacı Geray zamanında Cenevizlilere karşı Osmanlı Devleti'yle iş birliği yapılmıştır. Kara ordusu güçlü olan fakat donanması ve güçlü kaleleri yıkacak topları olmayan Kırım Hanlığı, Osmanlı Devleti'yle yapmış olduğu ittifak sonucunda 1454 yılında Cenevizlileri vergiye bağlayarak tabiiyetine almıştır.²⁰

On sekiz yıl hükümdarlık yapan Hacı Geray'ın ölümünden sonra oğulları²¹ arasında taht kavgası başlamış²² ve bir anda Hacı Geray'ın mirası yok olma durumuna gelmiştir. Karaçi beylerinin de kendi istedikleri kişinin han olması için mücadeleye girişmesi taht kavgasını daha fazla alevlendirmiştir. Mücadeleyi kaybeden taraf ya kazak çıkmış²³ ya da Ceneviz ve Karaçi beylerine taviz vererek yeniden mücadeleye başlamıştır. Hanlıkta ortaya çıkan bu durum en çok Cenevizlilerin işine yaramıştır. Hacı Geray'ın ölümünden (1466-1467) I. Mengli Geray Han'ın 1478 yılında tahta çıkışına kadar geçen sürede Kırım

¹⁶ Mustafa Kafalı, "Altın-Orda Hanlığı", *Türkler*, Ed: Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Ankara 2002, C.8, s.406.

¹⁷ Kırım Hanlığı Kadıasker Defterlerinde Solhat yerine Kırım-ı Atik ve Eski Kırım tabirleri geçmektedir. Bkz. ORRNB, FOND 917,35-65-A3; ORRNB, FOND 917,38-23-A1; ORRNB, FOND 917,47-59-B3.

¹⁸ Muzaffer Ürekli, *Kırım Hanlığı'nın Kuruluşu ve Osmanlı Himâyesinde Yükselişi(1441-1569)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara 1989.,s.11.

¹⁹ Akdes Nimet Kurat, *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına Ait Yarlık ve Bitikler*, Bûrhaneddin Matbaası, İstanbul 1940, s.66-67.

²⁰ Bu itifak dolayısıyla II. Mehmet, Demir-Kaya Bey komutasında 56 gemilik bir donanmayı Cenevizlilerin üzerine göndermiştir. Bu donanmayla birlikte Hacı Geray'ın 6000 süvarisi Kefe'yi kuşatmış ve Cenevizliler vergiye bağlanmıştır. Bkz. Fahrettin Kırzioğlu, *Osmanlıların Kafkas-Elleri'ni Fethi (1451-1590)*, TTK Yay., Ankara 1998, s.6-7.

²¹ Müneccinbaşı ve Abdullah bin Rıdvân'a göre Hacı Geray'ın 12 oğlu vardır. Cemil Maran, "Müneccinbaşı Şahîfî'l Ahbar'ın Kırım Hanlarına Ayrılan Kısımlarının Açıklanması", Bitirme Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul 1969, s.6; Abdullah bin Rıdvân Osmânî'l-Kırımî, Abdullah bin Rıdvân Osmânî'l-Kırımî, *Tevârih-i Deşt-i Kıpçak*, Haz. Rasih Selçuk Uysal, Post Yay., İstanbul 2016, s.66.

²² Abdülgaflar Kırımî'ye göre bu kavganın sebebi Hacı Geray'ın ölmeden önce oğullarından ya da kardeşlerinden birini yerine veliaht tayin etmemesidir. Abdülgaflar Kırımî, *a.g.e.*,s.96.

²³ Hanlık mücadelesini kaybeden hanın Deşt-i Kıpçak bozkırlarına kaçması kazak çıkmak olarak tanımlanmıştır. Bkz. Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhisü'l-Beyân Fî Kavânîn-i Âl-i Osmân*, Haz., Sevim İlğürel, TTK Yay., Ankara 1998, s.172.

Hanlığı'nda iç mücadele devam etmiş, taht Nur Devlet ve Mengli Geray arasında birkaç kez el değiştirmiştir. Kırım Hanlığında ki bu mücadele esnasında Osmanlı tahtına II. Mehmed çıkmış ve 1453 yılında İstanbul'u feth ederek Bizans İmparatorluğuna son vermiştir. İstanbul'u feth eden genç padişah Kefe ve Kırım Bölgesi'ni de kontrolü altına alarak Karadeniz'de hâkimiyetini sağlamlaştırmak istemiştir. Çünkü Karadeniz'de güçlü bir Osmanlı egemenliği için jeopolitik bakımdan Kırım ve sahillerine hâkim olmak son derece önemliydi. Bu esnada Kırım tahtında vukû bulan mücadele esnasında Karaçi beylerinden olan ve Kırım aristokrasisinin en güçlü temsilcilerinden biri olan Şirin Bey'i Eminek Mirza'nın Fatih'ten yardım istemesi padişahın harekete geçmesine neden olmuştur.²⁴

1475 yılında vezîr-i âzam Gedik Ahmed Paşa komutasındaki yetmiş bin asker ve üç yüz kadar gemiyle sefere çıkılmış ve üç günlük bir kuşatmadan sonra Kefe, Suğdak ve Mankub feth edilmiştir.²⁵ Kefe'nin fethinden sonra Cenevizliler tarafından hapse atılan I. Mengli Geray Han hapisten çıkartılmış ve Osmanlı Devleti tarafından hanlık makamına oturtulmuştur.²⁶ 1476 yılında ise Altın Orda Han'ı Seyyid Ahmed'in Kırım'ı istilasına engel olamayan Mengli Geray Han Osmanlı Devleti tarafından İstanbul'a getirilmiş ve yerine kardeşi Nur Devlet Kırım Hanlığı'na çıkarılmıştır. Fakat bir müddet sonra yine Şirin Bey'i Eminek Mirza'nın bizzat Osmanlı Padişahı Fatih'ten Mengli Geray Han'ın Kırım'a han olarak gönderilmesini talep etmesi²⁷ üzerine 1478 yılında İstanbul'dan gönderilen ilk Kırım Han'ı sıfatıyla yeniden Kırım tahtına Megli Geray Han nasb olunmuş ve Hacı Geray'ın oğulları arasındaki mücadele bu şekilde sona ermiştir. Mengli Geray zamanında

²⁴ Yücel Öztürk, "Kırım Hanlığı", *Türkler*, C.VIII, Ed: Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Ankara 2002, C.8, s.486.

²⁵ Seyyid Mehmed Rızâ, *Es-Seb'ü's-Seyyâr Fi-Ahbâr-ı Mülûki't-Tatar (İnceleme-Tenkitledir Metin)*, Haz., Yavuz Söylemez, TTK Yay., Ankara 2020, s.102; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi, C.II*, TTK Yay., Ankara 1995, s.128; Yücel Öztürk, *Osmanlı Hakimiyetinde Kefe (1475-1600)*, T.C. Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2000, s.23-30; Hoca Sadettin Efendi, *Tacü't-Tevarih III*, Haz. İsmet Parmaksızoğlu, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1999, s.148-151; Abdülgaflar Kırımı, *a.g.e.*, s.97-98; Abdullah bin Rıdvân Osmânü'l-Kırımı, *a.g.e.*, s.67.

²⁶ Uzunçarşılı ve Tevârih-i Deşt-i Kıpçak'ın yazarı Abdullah bin Rıdvân, Kefe'nin fethinden sonra buradaki esirlerin İstanbul'a gönderildiğini, Mengli Geray Han'ında esirler arasında İstanbul'a getirildiğini ve rivayete göre kafası vurulmak üzereyken hanzâdelerden biri olduğunun anlaşılmasını yazsa da bu esnada Mengli Geray Han Cenevizlilerin elinde esir olup Gedik Ahmet Paşa tarafından kurtarıldığı Mengli Geray Han'ın Fatih'e göndermiş olduğu 1475 tarihli bitikten anlaşılmaktadır. Bkz.Akdes Nimet Kurat, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına Ait Yarlık ve Bitikler, s.87; Halil İnalçık, "Ahmad Pasha Gedik", *EI2*, Vol. I, Leiden, s.293; Abdullah bin Rıdvân Osmânü'l-Kırımı, *a.g.e.*, s.68.

²⁷ Akdes Nimet Kurat, *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına Ait Yarlık ve Bitikler*, s.107-113.

Kırım Hanlığı tam olarak Osmanlı Devleti'nin tabiiyetine girmiş ve Kırım Han'ı Osmanlı hükümdarı Fatih'in “*Düşmanlarının düşmanı, dostlarının dostu*” olmayı kabul etmiştir.²⁸

Kırım Hanlığı'nın Osmanlı Devleti'nin tabiliğine girmesi hem Osmanlı hem de Kırım Hanlığı için ilk başlarda son derece kazançlı olmuştur. Kırım Hanlığı için Osmanlı Devleti tâbiliğine girmek Cenevizlilerin ve Altın Orda Devleti'nin baskısından kurtulmak demektir. Osmanlı Devleti içinse Kırım Hanlığı devletin “*Sedd-i sedidi*”²⁹ idi. Aynı zamanda Avrupalıların da dediği gibi “*İmparatorluğun sağ kolu*”ydular.³⁰ Kırım Hanlığı sayesinde Osmanlı Devleti, uzunca bir müddet Ruslarla ve Lehlilerle uğraşmak zorunda kalmamıştır. Ayrıca hem Avrupa üzerine hem de İran üzerine yapılan seferlerde devletin en önemli yardımcı askeri gücü olmuştur. Dolayısıyla Osmanlı Devleti, Kırım Hanlığı sayesinde hem Karadeniz'in kuzeyini kontrol etmiş hem de Kerç boğazı vasıtasıyla Avrupa ve Kuzey Kafasya arasında egemenlik sağlamıştır. Mengli Geray zamanında başlayan Osmanlı-Kırım iş birliğinin(tâbiilik)hangi şartları içerdiği ve Osmanlı Devleti'yle Kırım Hanlığı arasında bir anlaşmanın var olup olmadığı hususu tartışma konusu olmakla birlikte³¹ hanlığın Osmanlı tâbiiliğine girmesinden sonra tüm Kırım hanlarının nasb olunmaları ve azilleri Osmanlı Devleti tarafından yapılmıştır.³²

Mengli Geray'ın ölümünden sonra Kırım tahtına sırasıyla I. Mehmed Geray Han, I. Gazi Geray Han, I. Saâdet Geray Han ve I. Sahib Geray Han geçmiştir. I. Sahib Geray Han zamanında Kırım Hanlığı en güçlü zamanını yaşamıştır.³³ Osmanlı Padişahı Kanuni Sultân Süleyman tarafından 1539 yılında Kırım Han'ı olarak nasb olunan I. Sahib Geray Han öncelikle İslam Geray'la mücadele etmiş ve ardından Baki Bey'i ortadan kaldırarak otoritesini güçlendirmiştir.³⁴ Kanuni zamanında Boğdan seferine (1538) katılan Sahib

²⁸ [Ahmet]Cevdet Paşa, *Kırım ve Kafkasya Tarihçesi*, Matbaa-i Ebüzziya, Kostantiniye 1307(M.1889), s.3.; Alan Fisher, *Kırım Tatarları*, Çev. Eşref B. Özbilen, Selenge Yay., İstanbul 2009, s.24; Halil İnalcık, “Kırım”, *İA*, C.6, MEB Yay., Eskişehir 1997, s.747; Hakan Kırımlı, *Geraylar ve Osmanlılar Kırım Hânedânının Osmanlı Devleti'ndeki Hikayesi*, Ötüken Yay., İstanbul 2022, s.130.

²⁹ Sedd-i sedid; aşılması zor olan, sağlam olan sed, kale anlamında kullanılmıştır.

³⁰ Halil İnalcık, “Yeni Vesikalara Göre Kırım Hanlığının Osmanlı Tâbiliğine Girmesi ve Ahihnâme Meselesi”, *Belleten*, VIII/30, Nisan 1994, s.185.

³¹ Konu hakkında Bkz. İnalcık, “a.g.m.”, s.185-229.

³² Hezarfen Hüseyin Efendi, *a.g.e.*, s.169.

³³ Sahip Geray hakkında en teferruatlı bilgi aynı zamanda doktoru da olan Kaysunizâde Remmal Hoca'nın “Târih-i Sâhib Geray Han” isimli eserinde yer almaktadır. Detaylı bilgi için Bkz. Kaysunizâde Remmal Hoca, *Târih-i Sâhib Geray Hân*, Haz. Özalp Gökbilgin, Atatürk Üniversitesi Yay., Baylan Matbaası, Ankara 1973; ayrıca bkz. Feridun Emecen, “Sâhib Giray”, *DİA*, C.35, s.519-520; Halil İnalcık, Han ve Kabile Aristokrasisi: I. Sahib Giray Döneminde (1532-1551) Kırım Hanlığı”, *Kırım Hanlığı Tarihi Üzerine Araştırmalar1441-1700*, İş Bankası Yay., İstanbul 2017, s.85-104.

³⁴ Sahip Geray'ın kendisine muhalefet eden ve İslam Geray'ı öldüren Baki Bey'i yakalayarak kısmi bir havuzun içine atarak dondurularak öldürttüğü rivayet edilir. Özalp Gökbilgin, *1532-1577 Yılları Arasında Kırım Hanlığı'nın Siyasi Durumu*, Atatürk Üniversitesi Yay., Ankara 1973, s.22-24, Umdet'üt-tevarihte Sahip Geray'ın İslam Geray'ı Baki Bey vasıtasıyla ortadan kaldırdığı ve akabinde İslam Geray'a niye kıydın denilerek Han tarafından yakalanarak Bahçeşaray'da soğuk su havuzuna hapsedilerek dondurularak

Geray Han ayrıca Moskova (1541), Çerkes (1539 ve 1542), Kabarta (1544) ve Nogaylar (1546) üzerine seferler düzenlemiştir.³⁵ Fakat tüm bu seferler sonucunda Sahib Geray Han'ın merkezi otoritesini güçlendirmesi, Karaçi beylerine uyguladığı baskı, “*Nogay kırgını*”³⁶ olarak adlandırılan Nogay baskını ve Sadrâzam Rüstem Paşa ile yaşamış olduğu münakaşa nedeniyle hem Karaçi beyleri ve hem de Osmanlı Devleti ileri gelenleri tarafından görevinden azledilmesi için faaliyete geçilmesine neden olmuş ve nihayetinde Çerkes seferindeyken azledilerek yerine I. Devlet Geray Han tahta çıkartılmıştır.³⁷ Hanlıktan azledilen Sahib Geray Han; Çerkes seferi dönüşünde katledilmiş olup naaşı Bahçesaray'da Hacı Geray Han'ın türbesine defnedilmiştir.³⁸

I. Devlet Geray Han zamanında da gücünü koruyan Kırım Hanlığı Rusya üzerindeki baskısını devam ettirmiştir. Fakat bu dönemde Rusya, yavaş yavaş güçlenerek Kırım Hanlığı ve Osmanlı devleti lehine gücünü arttırmış ve Kazan'ı ele geçirmiştir. Devlet Geray Han zamanında ki en önemli gelişmelerden biri Osmanlı Devleti'nin artık Rusları bir güç olarak görmeye başlamasıdır. Rusların Kazan'ı ele geçirmesi ve Hacıtarhan üzerinden hacca giden hacılara yönelik tutumu nedeniyle Osmanlı Devleti 1569 yılında Hacıtarhan Seferine çıkmış fakat Kırım hanının Osmanlı Devleti'nin kendi üzerindeki hâkimiyetini daha fazla arttıracak yönündeki endişesinden kaynaklı isteksizliği nedeniyle seferden ve Don-Volga kanalı projesinden istenen netice elde edilememiştir.³⁹ Astrahan seferinden istenen neticenin alınamaması ve Rusların artan gücü karşısında Devlet Geray Han, 1571 yılında bizzat ordusunun başında sefere çıkarak Rus gücünü kırmayı hedeflemiş ve Moskova içlerine kadar girerek Ruslara büyük zâyi'ât verdirmiştir. Bu nedenden dolayı da kendisine “*Taht-algan*” unvanı verilmiştir.⁴⁰ Devlet Geray Han'ın ölümünden sonra 18.

öldürüldüğü yazar. Abdülgaflar Kırımî, *a.g.e.*, s.100-107; Abdullah bin Rıdvân Osmânü'l-Kırımî, *a.g.e.*, s.27.

³⁵ Özalp Gökbilgin, *1532-1577 Yılları Arasında Kırım Hanlığı'nın Siyasi Durumu*, s.14-27; Abdülgaflar Kırımî, *a.g.e.*, s.100-111.

³⁶ Feridun Emecen, *a.g.m.*, s.519-520.

³⁷ Kaysunizâde Remmal Hoca, *a.g.e.*, s.137, Abdülgaflar Kırımî, *a.g.e.*, s.110-111; Abdullah bin Rıdvân Osmânü'l-Kırımî, *a.g.e.*, s.27; Sahip Geray Han hanlıktan azledildiği haberini Taman Kalesindeyken öğrenmiş olup yanında bulunan yeniçeriler onu korumak isteseler de Padişah'ın emri şerifine karşı gelememişlerdir. Sahip Geray Han, Ağaş Ağa denilen Aktacı Bek tarafından katledilmiştir. Bkz. Abdülgaflar Kırımî, *a.g.e.*, s.116.

³⁸ Halîm Geray, *Gülbün-i Hanan*, O.Cudi tabı, Necm-i İstikbâl Matba'ası, İstanbul 1327, s.46; Kaysunizâde Remmal Hoca, *a.g.e.*, s.144; Seyyid Mehmed Rızâ, *a.g.e.*, s.127.

³⁹ Halil İnalcık, “Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşe-i ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü (1569)”, *Belleten*, XII/46, Ankara 1948, s. 373.

⁴⁰ I. Devlet Geray Han'ın Moskova içlerine kadar girerek şehri yağmalamasından dolayı Osmanlı Devleti tarafından kendisine taht alan anlamına gelen “Taht-algan” unvanı verilmiştir. Bkz. Halil İnalcık, “Devlet Giray”, *DİA*, C.9, s.241-242; Peçevi'ye göre Devlet Geray'ın bu akını Tatarların en büyük gazalarından biri sayılmaktadır. Bkz. Peçevi İbrahim Efendi, *Peçevi Tarihi I*, Haz. Bekir Sıtkı Baykal, Kültür Bak. Yay; Ankara 1999, s.479; Abdülgaflar Kırımî, *a.g.e.*, s.116.

yy'a kadar Kırım tahtında pek çok han değişikliği meydana gelmiş El-Hâc Selim Geray Han'a kadarda güçlü bir han tahta çıkmamıştır.

1. Kaynaklar

Arşiv Belgeleri

Çalışmanın ana kaynağını “kadiasker defterleri” oluşturmaktadır. Şer'iyeye sicilleri, mahkeme defterleri, zabt-ı vekâyî veya sicillât defterleri olarak da ifade edilen kadiasker defterleri⁴¹ “İnsanlarla ilgili bütün hukuki olayları, kadıların verdikleri karar sûretlerini, hüccetleri ve yargıyı ilgilendiren çeşitli yazılı kayıtları ihtiva eden defterler” olarak tanımlanmaktadır.⁴² Genelde kadıların yan ceplerine sığacak büyüklükte olan defterler (15×45 cm), sayfa sayıları bakımından 10'dan 300'e kadar çıkabilmektedir. Defterlerin ortalama sayfa sayısı 100, kayıt sayısı da 400-500 civarındadır.⁴³ Bu defterler ihtiva ettikleri içerik bakımından da tarihçilerin ve özellikle de şehir tarihi çalışan araştırmacıların ana kaynakları arasında yer almıştır.

Ülkemizde kadiasker defterleri, tarih araştırmalarında kaynak olarak ilk defa 1935 yılında İsmail Hakkı Uzunçarşılı tarafından kullanılmış olup⁴⁴ onu daha sonraları T.Mümtaz Yaman⁴⁵, İbrahim Gökçen⁴⁶, Mustafa Çağatay Uluçay⁴⁷ ve 1943 yılında Halil İnalçık takip etmiştir.⁴⁸ 1960'lı yıllara gelindiği zaman defterlerin kataloglama çalışmaları başlamış Osman Ersoy, Mücteba İlgürel, Yusuf Halaçoğlu ve Ahmet Akgündüz önemli çalışmalarda bulunmuşlardır. Türkiye'de Kadiasker defterlerinin neşir çalışması ise Halit Oğan'ın 1 Numaralı Ankara Şer'iyeye Sicili çalışmasıyla başlamıştır.⁴⁹ Neşir alanında yapılan en büyük çalışmaysa Mehmet Âkif Aydın başkanlığında yapılan kırk ciltlik

⁴¹ Genellikle “Şer'iyeye Sicili” ya da “Şer'iyeye Defteri” olarak adlandırılan defterler Kırım'da Müftü'ye bağlı olarak görev yapan kadiaskerlerin kontrolünde tutulduğu için bu çalışmada “Kadiasker Defteri” kullanımı tercih edilmiştir.

⁴² Ahmet Akgündüz, “İslam Hukukunun Osmanlı Devleti'nde Tatbiki: Şer'iyeye Mahkemeleri ve Şer'iyeye Sicilleri”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, S.14, 2009, s.21-22.

⁴³ Yunus Uğur, “Şer'iyeye Sicilleri”, *DİA*, C.39, Ankara 2003, s. 9.

⁴⁴ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “Şer'î Mahkeme Sicilleri”, *Ülkü Mecmuası*, C.XXIX, s.5, Ulus Basımevi Ankara 1938, s.365-368.

⁴⁵ T. Mümtaz Yaman, “Şer'î Mahkeme Sicilleri”, *Ülkü Mecmuası*, C.XII, S.68, Ulus Basımevi Ankara 1938, s.153-164.

⁴⁶ Manisa Lisesi Tarih Öğretmenlerinden olan İbrahim Gökçen, 16. ve 17. yy. defterlerine göre Saruhan Bölgesi'ndeki Yörük ve Türkmenleri incelemiştir. Bkz. İbrahim Gökçen, *16. Ve 17. Asır Sicillerine Göre Saruhan'da Yörük ve Türkmenler*, Marifet Basımevi, İstanbul 1946.

⁴⁷ Ali Akyıldız, “Mustafa Çağatay Uluçay”, *DİA*, C.42, İstanbul 2012, s.122-123; Hasan Işık, Türkiye'de Yerel Tarihçilik ve Mustafa Çağatay Uluçay” *Türk Tarihçileri*, Ed.: Ahmet Şimşek, Pegem Akademi Yayınları, Ankara, 2016, s.309-323.

⁴⁸ Halil İnalçık, “Osmanlı Tarihi Hakkında Mühim Bir Kaynak”, *AÜDTCF*, Ankara 1943, C. I, S. 2, s.89-96.

⁴⁹ Kadiasker Defterleri ya da yaygın kullanımıyla Şer'iyeye sicilleri olarak adlandırılan defterlerin ülkemizdeki gelişimi ve Üsküdar örneği için Bkz. Ekrem Tak, *XVI-XVII. Yüzyıl Üsküdar Şer'iyeye Sicilleri*, TTK Yay., Ankara 2019, s.121-134.

“İstanbul Kadı Sicilleri/İstanbul Mahkeme Defterleri” projesidir. Bu proje, İstanbul Büyük Şehir Belediyesi ve Medipol Üniversitesinin iş birliğiyle genişletilerek yüz cilde ulaşılmış ve araştırmacıların çevrimiçi erişime açılmıştır.⁵⁰

Son yıllarda kadıasker defterlerini konu alan dikkat çekici ölçüde lisansüstü çalışma yapılmış olup 2010 yılına kadar beş yüz doksan beş adet yüksek lisans ve yüz on adet doktora çalışması yapılmıştır.⁵¹ 2010 yılından itibaren ise ilgili çalışmalara ilgi giderek artmış, sekiz yüz altmış bir adet yüksek lisans ve doksan sekiz adet doktora çalışması yapılmıştır.⁵² 2010 yılından sonra yapılan lisansüstü çalışmalara bakıldığında tarihçilerin yanında; din, sosyoloji, arşiv, coğrafya, arkeoloji, halk bilimi, uluslararası ilişkiler ve spor alanıyla alakalı araştırmacıların da kadıasker defterlerinden istifade ettikleri görülmektedir.

Osmanlı Devleti kadıasker arşivlerinin önemli bir kısmı bugün Türkiye’de bulunmakla birlikte bir kısmı da Ortadoğu ve diğer Osmanlı toprağı olan ülkelerde bulunmaktadır. Çalışmanın konusu olan Bahçesaray’ı ihtiva eden kadıasker defterlerininse günümüze tesadüflerle ulaştığı söylenebilir.

1783 yılında, Kırım’ın Rusya tarafından işgalinden sonra bölgede bulunan Türk izleri planlı bir şekilde yok edilmeye başlanmış, Kırım Hanlığı’nda bulunan kütüphanelerin önemli bir bölümü bilinçli bir şekilde ortadan kaldırılmıştır. Bu yıkımdan günümüze çok az sayıda eser ulaşabilmiş ve bunların önemli bir kısmı da henüz araştırmacıların incelemesine açılmamıştır. Kırım Hanlığı Kadıasker Defterleri de Rus işgalinden sonra Kırım’da meydana getirilen tahribattan kurtularak günümüze kadar ulaşan nadide belgelerdendir. Kadıasker defterlerinin mikrofilm kopyalarının Kırım’da, Gaspıralı Kütüphanesinde saklı bulunduğu Hakan Kırımlı tarafından Halil İnalçık’a bildirilmesiyle birlikte Kırım Hanlığı tarihi çalışmaları için yeni bir sayfa açılmıştır.

II. Dünya Savaşı’ndan önce Yalta Şark Müzesinde Krımskiy Nauçno-İssledovatelskiy [Kırım Araştırmaları Enstitüsü]’de saklandığı tahmin edilen kadıasker defterlerinin fotoğrafları 1944 sürgününden sonra Kırım Devlet Arşivi’ne getirilmiş ve 1992 yılına kadar burada saklanmıştır. 1992 yılında ise arşivin kalorifercisi tarafından ocağı atılıp yakılmaya başlanmıştır. Fakat arşiv müdürü Antonina’nın ve arşivde çalışan Kırım Türk’ü Aliye Ramazanova’nın yakılan belgelerin önemini fark etmesiyle birlikte kalan fotokopiler muhafaza altına alınarak 1992 yılında İsmail Gaspıralı Kütüphanesi’ne

⁵⁰ Bu çalışmada da istifade edilen siciller için bk. <http://www.kadisicilleri.org/>, s.e.t.,29.12.2020.

⁵¹ Hüseyin Çınar, “Türkiye’de Üniversitelerde Şer’iye Sicillerine Dayalı Olarak Yapılan Çalışmalar”, *Cumhuriyet Döneminde Türkiye’de Tarihçilik ve Tarih Yayıncılığı Sempozyumu, Bildiriler (Ankara 18-20 Mart 2010)*, Ed. Mehmet Öz, TTK Yay., Ankara 2011, s.359-422.

⁵² <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tarama.jsp> üzerinden konu dizine tarih, özet bölümüne sicil yazılarak elde edilen kayıtlar tasnif edilmiş, konu dışı kayıtlar düşülmüştür. s.e.t., 27.02.2022.

verilmiştir.⁵³ Yetmiş iki defterden oluşan bu kadiasker defterlerinden 2, 5, 6, 7, 12, 39, 41, 42, 43, 50, 63, 69 ve 70. sayıları eksik olmak üzere elli dokuz tanesinin⁵⁴ fotokopisi 24 Mayıs 1995 tarihinde T.C. Dışişleri Bakanlığı tarafından alınarak Bilkent Üniversitesi Halil İnalcık Koleksiyonu'na teslim edilmiştir. Türkiye'de bulunan Kırım Hanlığı Kadiasker defterleri toplamda beş bin beş yüz kırk altı varaktan ibaret olup en küçüğü yirmi iki varak ile otuz üç numaralı defterken en büyüğü iki yüz elli dört varak ile yirmi üç numaralı defterdir. Defter başına düşen ortalama varak sayısı doksan dördttür. Bir numaralı defter H.1017-1022 (M.1608-1613) tarihleri arasını kapsarken son defter olan yetmiş iki numaralı defter ise H.1163-1164 (M.1750-1751) tarihleri arasını kapsamaktadır. Dolayısıyla şu anda Türkiye'de bulunan defterlerle Kırım Hanlığı tarihinin yüz kırk üç yılı incelenebilmektedir. Kırım Hanlığı Kadiasker Defterleri, Bilkent Üniversitesi Kütüphanesi ve Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezinde⁵⁵ araştırmacıların hizmetine sunulmuştur.

Kırım Hanlığı Kadiasker Defterlerinin toplam sayısı üzerinde farklı görüşler⁵⁶ bulunsa da Fehmi Yılmaz, Ahmet Cihan ve Özlem Deniz Yılmaz tarafından “*Kırım Hanlığı Kadı Sicilleri Kataloğu*”nun yayınlanmasıyla toplam 122 defterin olduğu görülmüştür.⁵⁷ Bu belgelerden 121 tanesi Rusya Federasyonu St. Petersburg Milli Kütüphanesi'nde Otdel Rukopisey Rossiyskoy Natsionalnoy Biblioteki (ORRNB) Fond 917'de Kırım Hanlığı Kadiasker Defterleri adıyla 1 tanesi de (Karasu kazâsına ait) Yalta Tarih ve Edebiyat Müzesi'nde bulunmaktadır.

Kırım Hanlığı Kadiasker Defterleri hakkında dünyadaki ilk çalışmalar Kırım İlmi Araştırmalar Komisyonu (TUAK) tarafından yapılarak 1887 yılında İTUAK isimli dergide yayınlamıştır. Aynı yıl içerisinde Türkolog Smirnov tarafından daha kapsamlı bir çalışma yayınlanmıştır. Simornov'un ardından Murat Bey Biyarslan tarafından iki farklı çalışma yapılmış ve akabinde 1890'da defterlerin Kırım Devlet Arşivi'nden St. Petersburg'a gönderilmesine karar verilmiş fakat bu karar 1905 yılında uygulanmıştır. Bu süre zarfında defterler üzerine yapılan çalışmalar devam etmiş, 1897 yılında F.F. Laşkov tarafından

⁵³ Halil İnalcık, “Kırım Hanlığı Kadı Sicilleri Bulundu”, *Belleten*, C.LX, 227, Nisan 1996 Ankara, s.166-167.

⁵⁴ 3. ve 23. Defterler A ve B olmak üzere 2'şer cilttir. Dolayısıyla ülkemizde şu an için 61 cild defter mevcuttur.

⁵⁵ Kırım Hanlığı Kadı Sicilleri için bk. <http://ktp.isam.org.tr/?url=kaynaksicil/> s.e.t.,29.12.2020.

⁵⁶ Defterlerin sayısı hakkında Ahmet Cihan ve Fehmi Yılmaz'ın 2004 yılındaki çalışmasında 121 sayısını verirken Dubrovskiy “Türk Kırımı Dair Tarihi Kaynak ve Araştırmalar” adlı makalesinde, Smirnov'un verdiği bilgiye dayanarak 124 ciltlik defterden bahsetmektedir. Bkz. Ahmet Cihan, Fehmi Yılmaz, “Kırım Kadı Sicilleri”, *İslâm Araştırmaları Dergisi*, S.11, 2004, s.131; V.Dubrovskiy, “Türk Kırımına Dair Tarihi Kaynak ve Araştırmalar”, *Dergi*, S.2, nr. 4, Münih 1956, s.53.

⁵⁷ Fehmi Yılmaz, Ahmet Cihan, Özlem Deniz Yılmaz, *Kırım Hanlığı Kadı Sicilleri Kataloğu*, Türkiye Bilimler Akademisi Yay., Ankara 2021.s.39.

yayınlanan çalışmaları, 1925 yılında Bekir Çobanzâde'nin Okuv işleri Jurnalı isimli derginin 4-5 nolu sayısında “*Okuv İşlerinde Ameliyat ve Nazariyat: Leningrad'da Kırım Hatıraları*” isimli çalışması takip etmiştir. Bekir Çobanzde çalışmasında kadiasker defterlerinin Arapça olmadığını, Osmanlı Türkçesiyle yazıldığını ve sanılanın aksine sadece toprak tasarrufunu ihtiva eden kayıtlar olmadığını göstermiştir.⁵⁸

Kırım Hanlığı Kadiasker Defterleri hakkında ise ülkemizdeki ilk çalışmayı belgelerin kopyasının ülkemize getirilmesinde büyük katkısı olan Halil İncalcık yapmıştır. İncalcık tarafından Belleten Dergisi'nde yayınlanan “*Kırım Hanlığı Kadı Sicilleri Bulundu*”⁵⁹ başlıklı makale bilim dünyasında büyük bir ilgi uyandırmış ve akabinde Kırım Hanlığı Kadiasker Defterleri esas alınarak pek çok tanıtıcı çalışma yapılmaya başlanmıştır. Bu çalışmalardan bir tanesi de Ahmet Nezihi Turan tarafından yapılmıştır. Turan, çalışmasında kadı sicilleri hakkında genel bilgiler vererek özellikle defterlerin hangi yerleşim birimlerine ait olduğu, tarihleri ve kimler tarafından tutulduğu hakkında gruplandırmalar yapmıştır.⁶⁰ Nuri Kavak tarafından da benzer bir çalışma yapılmış olup defterlerin hangi tarih aralıklarını ve hangi kadılıkları kapsadığı hakkında bilgiler verilmiştir.⁶¹ Kadiasker defterleri hakkında yapılan diğer bir önemli çalışma da 2004 yılında Ahmet Cihan ve Fehmi Yılmaz tarafından yapılan ve İslam Araştırmaları Dergisi'nde yayınlanan “Kırım Kadı Sicilleri” adlı çalışmadır. Bu çalışmada Türkiye’de bulunan Kırım Hanlığı Kadiasker Defterleri örneklerle tanıtılmıştır.⁶² 2021 yılının sonlarına doğruysa Fehmi Yılmaz, Ahmet Cihan ve Özlem Deniz Yılmaz tarafından tüm kadiasker defterleri esas alınarak kadiasker defterleri kataloğu hazırlanmıştır. Bu çalışmayla Rusya’da bulunan kadiasker defterlerinin sayfa sayısı, hangi yılları kapsadığı ve her bir defterde bulunan ilk ve son kayıtlar verilerek defterler tanıtılmıştır.⁶³

Kırım Hanlığı Kadiasker Defterleri hakkında yapılan bu tanıtıcı yayınlar beraberinde kadiasker defterlerine dayalı olarak yüksek lisans ve doktora çalışmalarının yapılmasıyla sonuçlanmıştır.

Yapılan çalışmalar şu şekildedir;

⁵⁸ Ahmet Nezihi Turan, “Kırım Hanlığı Kadı Sicilleri Hakkında Notlar”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S.9, İstanbul 2003, s.3,4; Fehmi Yılmaz, Ahmet Cihan, Özlem Deniz Yılmaz, a.g.e., s.30.

⁵⁹ İncalcık, a.g.m., s.165-193.

⁶⁰ Bkz. Ahmet Nezihi Turan, a.g.m., s.1-16.

⁶¹ Nuri Kavak, “Kırım Hanlığı Şer’iyye Sicilleri ve Muhtevası Üzerine”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.7, ss.14-27.

⁶² Ahmet Cihan, Fehmi Yılmaz, a.g.m., s-131-176.

⁶³ Fehmi Yılmaz, Ahmet Cihan, Özlem Deniz Yılmaz, *Kırım Hanlığı Kadı Sicilleri Kataloğu*, Türkiye Bilimler Akademisi Yay.,Ankara 2021.

Tablo 1. Kırım Hanlığı Kadiasker Defterleri Esas Alınarak Yapılan Lisansüstü Tezler

NO	TEZ ADI	TEZ	DEFTER NO	YAZAR	DANIŞMAN	ÜNİVERSİTE	YIL
1	Kırım Karasubazar'da Sosyo-Ekonomik Hayat (17. yüzyıl sonlarından 18. yüzyıl ortalarına kadar)	YL	25, 33, 47, 65	Zeynep Özdem	Yrd. Doç.Dr Kayhan ATİK	Kırıkkale	2006
2	Osmanlı Yönetiminde Kırım (1600-1774)	DR	Tümü	Ömer Bıyık	Prof. Dr. M. Akif Erdoğan	Ege	2007
3	Kırım'ın Karasu Kazası 1683-1744 (Şer'iyye Sicillerine göre)	DR	25, 33, 47, 65	Nuri Kavak	Prof. Dr. Ahmet Güneş	Gazi	2008
4	67 A 90 nolu ve 1017-1022 (1608?1613) Tarihli Kırım Hanlığı Kadiasker Defteri (Tahlil ve Transkripsiyon)	YL	1	Dilek Çelik	Prof. Dr. Yücel Öztürk	Sakarya	2011
5	67 A 90 numaralı (Dördüncü Cilt), 1061- 1062 Tarihli Kadiasker Defteri'ne göre Kırım'da Sosyal ve Ekonomik Hayat	YL	4	Fırat Yaşa	Prof. Dr. Yücel Öztürk	Sakarya	2014
6	45 nolu Kırım Kadı Sicili'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi	YL	45	Metin Bilal	Prof. Dr. Kenan İnan	Karadeniz Teknik	2015
7	3a-3b numaralı, 1648-1679 tarihli Kırım Kadiasker Defterlerine göre Kırım'da Sosyal ve Ekonomik Hayat	YL	3a-3b	Sema Aktaş Sarı	Prof. Dr. Yücel Öztürk	Sakarya	2016
8	Bahçesaray (1650-1675)	DR	3a,3b,4, 8,9,10,11,13,14,15,16,17,18, 19,20,21	Fırat Yaşa	Prof. Dr. Yücel Öztürk	Sakarya	2017
9	Kırım Hanlığı'nda Kölelik (1648-1699)	DR	3a,3b,4,8, 9,10,13,15,16, 19,20,21,22,23 a,25,26,27,29,31,32,33,34	Zeynep Özdem Köse	Prof. Dr. Faruk Söylemez	Kahramanmaraş Sütçü İmam	2017
10	67 A 90 Numaralı (On dokuzuncu cilt), 1083-1087 (1672-1676) Tarihli Kadiasker Defteri'ne Göre Kırım'da Sosyal ve Ekonomik hayat	YL	19	Erim Vatansever	Prof. Dr. Nuri Kavak	Eskişehir Osmangazi	2018
11	67 a 90 Numaralı (onuncu cilt) 1077 – 1080 (1666 – 1670) tarihli Kadiasker Defterine Göre Kırım'da Sosyal ve Ekonomik Hayat (1-70 varak)	YL	10	Mehmet Caner Çavuş	Prof. Dr. Yücel Öztürk	Sakarya	2019
12	Kırım Tatarlarında Aile (1700-1750) (Şer'iyye Sicillerine göre)	YL	25,35,36,37,38 ,39,40,44,45,46,47,48,49,51, 53,54,58,59,64 ,65,71,72,	Alp Atakan Eryılmaz	Prof. Dr. Nuri Kavak	Eskişehir Osmangazi	2019
13	67 A 90 numaralı (on birinci cilt), 1077- 1078 (1667- 1667) Tarihli Kadiasker Defteri'ne Göre Kırım'da Sosyal ve Ekonomik Hayat	YL	11	Fatma Şahin	Dr. Öğr. Üyesi Recep Yaşa	Sakarya	2019

14	17 numaralı Kırım Şer'iyye sicili (H. 1084-1085/M.1673-1674) Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi	YL	17	Şahin Kılınç	Prof. Dr. Yücel Öztürk	Sakarya	2019
15	67 a 90 numaralı Kırım Kadıasker defterine göre Kırım'da sosyal ve ekonomik hayat (1075-1076/1665)	YL	9	Emine Yıldırım	Prof. Dr. Yücel Öztürk	Sakarya	2020
16	16 Numaralı, 1082-1083 (1671-1673) Tarihli Kadıasker Defteri'ne Göre Kırım'da Sosyal ve Ekonomik Hayat	YL	16	Nurullah Çelen	Dr. Öğr. Üyesi Fırat Yaşa	Düzce	2020
17	25 ve 26 Numaralı Kırım Şer'iyye Sicillerine Göre II. Hacı Girây Han Döneminde Sosyal ve Ekonomik Hayat	YL	25, 26	Aysel Çelebi	Dr. Öğr. Üyesi Fırat Yaşa	Düzce	2020
18	31 numaralı Kırım Hanlığı kadı sicili'nin transkripsiyonu ve değerlendirmesi	YL	31	Hatice Bilici	Prof. Dr. Nurettin Gemici Prof.Dr. Fehmi Yılmaz	İstanbul	2021

Yapılan lisansüstü tezler incelendiğinde Kırım Hanlığı Kadıasker Defterleri esaslı ilk çalışmanın 2006 yılında Zeynep Özdem tarafından yapılan ve Karasu kazâsını esas alan yüksek lisans çalışması olduğu görülmektedir.⁶⁴ Kadıasker defterlerine dayalı olarak yapılan bu ilk lisansüstü çalışmada 25, 33, 47 ve 65 numaralı defterler kullanılmıştır. İlk doktora çalışmasıysa 2007 yılında Ömer Bıyık tarafından defterlerin tamamı kullanılarak yapılan “*Kırım’ın İdarî ve Sosyo-Ekonomik Tarihi [1600-1774]*” isimli çalışmadır.⁶⁵ Çalışmada Kırım Hanlığı’nın idari yapıyla birlikte sosyo-ekonomik yapısı hakkında da son derece kıymetli bilgiler verilmiştir. Fakat çok geniş bir alan incelenmeye çalışıldığı için Bahçesaray ve diğer Kırım kazâların sosyal ve iktisadi hayatı hakkında ayrıntıya inilememiştir. Bıyık’ın çalışmasını 2008 yılında Nuri Kavak tarafından “*Kırım’ın Karasu kazâsı (1683-1744)*”⁶⁶ ve 2017 yılında ise Fırat Yaşa tarafından yapılan “*Bahçesaray (1650-1675)*”⁶⁷ isimli doktora çalışmaları takip etmiştir. Kavak, çalışmasında Karasu şehrinin idari, fiziki, demografik, sosyal ve mali yapısını kadıasker defterleri ve arşiv belgelerine göre incelerken, Yaşa ise 1650-1675 yılları arasındaki kadıasker defterlerini esas alarak Bahçesaray şehrini incelemiştir. Yaşa, çalışmasında Bahçesaray isminin

⁶⁴ Bu çalışma 2000 yılında Türk Tarih Kurumu tarafından “Kırım Karasubazar’da Sosyo-Ekonomik Hayat (17.Yüzyıl Sonlarından 18.Yüzyıl Ortalarına Kadar)” adı altında yayınlanmıştır. Bkz. Zeynep Özdem, *Kırım Karasubazar’da Sosyo-Ekonomik Hayat (17.Yüzyıl Sonlarından 18.Yüzyıl Ortalarına Kadar)*, TTK Yay., Ankara 2010.

⁶⁵ Bu çalışma 2014 yılında Ötüken neşriyat tarafından yayınlanmıştır. Bkz.Ömer Bıyık, *Osmanlı Yönetiminde Kırım (1600-1674)*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2014.

⁶⁶ Nuri Kavak, “*Kırım’ın Karasu Kazası 1683-1744 (Şer'iyye Sicillerine göre)*”, Basılmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2008.

⁶⁷ Fırat Yaşa, “*Bahçesaray (1650-1675)*”, Basılmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2017; Yaşa’nın tezi 2021 yılının sonlarında TTK tarafından yayınlanmıştır. Bkz. Fırat Yaşa, *Bahçesaray(1650-1675)*, TTK Yay., Ankara 2021.

nereden geldiğinden başlayarak Bahçesaray'ın kurumları, mekânları, idaresi, hukuki yapısı, üretimi, tüketimi ve ticaret hayatı hakkında son derece kıymetli bilgiler vermiştir. Kadıasker defterlerine dayalı olarak yapılan son doktora çalışmasıysa Zeynep Özdem Köse tarafından yapılmıştır.⁶⁸ Köse de çalışmasında Kırım ekonomisinin en önemli unsurlarından biri olan kölelik kavramını 1648-1699 yıllarını ihtiva eden kadıasker defterleriyle sınırlandırarak incelemiştir.

Bu çalışmada ise 1700-1725 tarihleri arasında yer alan on dört kadıasker defteri temel alınmıştır. Defterlerin tamamına içerik analizi yapılarak, sicillerin sayfa sayıları, ihtiva ettiği konular ve bağlı oldukları kadılıklar incelenmiş, kırk yedi numaralı defterin Karasu kazâsına, diğerlerinin tamamının Bahçesaray kâzasına ait olduğu tespit edilmiştir. Toplam bin iki yüz on yedi varak olan defterler şu şekilde tespit edilmiştir;

Tablo 2. İstifade Edilen Kırım Hanlığı Kadıasker Defterleri

SIRA NO	AİT OLDUĞU KAZÂ	DEFTER NO	HİCRİ TARİH	MİLADİ TARİH	SAYFA SAYISI	POZ SAYISI
1	BAHÇESARAY	34	1110-1112	1699-1700	116	117
2	BAHÇESARAY	35	1112-1114	1700-1702	72	73
3	BAHÇESARAY	36	1113-1118	1701-1706	97	98
4	BAHÇESARAY	37	1114-1116	1703-1704	80 ⁶⁹	81
5	BAHÇESARAY	38	1116-1117	1704-1706	62	63
6	BAHÇESARAY	40	1118-1119	1706-1707	58 ⁷⁰	59
7	BAHÇESARAY	44	1123-1137	1711-1725	99	100
8	BAHÇESARAY	45	1025-1027	1713-1715	59	60
9	BAHÇESARAY	46	1126-1128	1714-1716	131	132
10	KARASU	47	1128-1130	1716-1719	93	94
11	BAHÇESARAY	48	1112-1137	1700-1728	143 ⁷¹	144
12	BAHÇESARAY	49	1132	1719-1720	104	105
13	BAHÇESARAY	51	1135-1136	1722-1724	66 ⁷²	67
14	BAHÇESARAY	52	1136-1137	1724-1725	37	38
					1217	1231

Çalışmada kadı sicillerinden başka Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA) taranmış olup arşivdeki belgelerin genelde siyasî tarihle ilgili olduğu görülmüştür. Genellikle arşivde Kırım Hanlığı yöneticilerinin nasb olunmaları (Han, Kalgay ve Nureddin makamlarına) ve maiyetlerine yapılan yardım ve ihsanlarla ilgili belgeler yer almaktadır. BOA'da yer alan Bab-ı âsafi A.DVN.KRM.

⁶⁸ Zeynep Özdem Köse, “Kırım Hanlığı'nda Kölelik (1648-1699)”, Basılmamış Doktora Tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş 2017.

⁶⁹ İSAM'da 56 sayfa, 54 poz mevcuttur.

⁷⁰ İSAM'da 41 sayfa, 31 poz mevcuttur.

⁷¹ İSAM'da 109 sayfa, 101 poz mevcuttur.

⁷² İSAM'da 65 sayfa, 67 poz mevcuttur.

Kırım Hanlığı Kalemî Defteri de siyasî tarihle ilgili olup daha çok Azak Kalesi ve çevresiyle ilgilidir. Çalışmanın 1700-1725 yıllarında Kırım Bahçesaray’da sosyo-ekonomik hayatla sınırlı olması ve BOA’da yer alan belgelerin daha çok siyasî tarihi ihtiva etmesi nedeniyle arşivden çok fazla istifade edilememiştir.

BOA tarafından ve diğer kurum ve kişiler tarafından yayınlanan arşiv belgeleri de tarafımızdan incelenmiştir. İncelenen ve istifade edilen yayınlanmış arşiv belgelerinin bazıları şunlardır:

A.DVNS. DVE.d,83/1 Numaralı Rûsiyye’nin Ahidnâmesi Defteri, 6 Numaralı Nâme-i Hümâyûn Defteri, Osmanlı Belgelerinde Kırım Hanlığı, Osmanlı Devleti ile Kafkasya, Türkistan ve Kırım Hanlıkları Arasındaki Münâsebetlere Dâir Arşiv Belgeleri, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına ait Yarlık ve Bitikler.

18.yüzyılda Osmanlı Devleti ve Rus Çarlığı arasındaki ilişkiler şüphesiz Bahçesaray’ın sosyo-iktisadi hayatı üzerinde önemli etkiler meydana getirmiştir. Bu nedenle 1700-1834 yıllarını kapsayan A.DVNS.DVE.d,83/1 Numaralı Rûsiyye’nin Ahidnâmesi Defteri incelenmiş fakat defterin içeriğinde elçilere verilen muvakatnâmeler haricinde Bahçesaray’la ilgili bir şey bulunamamıştır. İlgili defter BOA tarafından “Osmanlı-Rus Anlaşmaları Русско-Турецкие Договоры 1700-1834” adı altında neşr edilmiştir.⁷³

Padişahlar tarafından İslâm ve Hristiyan hükümdarlar ile Osmanlı Devleti’ne tâbi imtiyazlı olan Mekke Şerîfi, Kırım Hânı, Erdel Kralı, Eflak ve Boğdan Voyvodaları, Gürcü ve Dağıstan Hânları gibi imtiyazlılara yazılan mektuplara Nâme-i Hümâyûn denir.⁷⁴ Toplam on sekiz adet Nâme-i Hümâyûn defteri bulunmakta olup bunlardan ilk dokuzu Nâme-i Hümâyûn Defteri Fihristi adıyla katalog halinde basılmıştır.⁷⁵ 1703-1721 yılları arasını kapsayan beş yüz yirmi üç sayfalık Nâme-i Hümâyûn Defteri’yse Kırım Hanlığı ile ilgili belgeleri ihtiva eder.⁷⁶ Fakat Nâme-i Hümâyûn Defteri’nde de daha çok siyasî tarihle ilgili belgeler yer aldığı için çok fazla istifade edilememiştir.

⁷³ *Osmanlı-Rus Anlaşmaları Русско-Турецкие Договоры 1700-1834*, Haz. Numan Yekeler, Yılmaz Karaca, Mehmet Selim Temel, Kemal Gurulkan, Abdullah Sivridağ, Mesut Demir, Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, No:4, İstanbul 2019, s.464.

⁷⁴ Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C.II, İstanbul 1993, s.652.

⁷⁵ İskender Türe, Selim Kaynar, *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., No:147,s.52.

⁷⁶ Bkz.Güler Portakal, “6 Numaralı Nâme-i Hümâyûn Defterindeki Kırım Hanlığıyla İlgili Belgelerin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (H.1115-1133/M.1703-721)”, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kilis 7 Aralık Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kilis 2019.

Kırım Hanlığı ile ilgili Osmanlı arşivlerinde yüzlerce arşiv ve defter bulunmakta olup bunlardan 1567-1791 yılları arasını kapsayan yüz on iki tanesi BOA tarafından yayınlanmıştır.⁷⁷ 1687-1890 yılları arasını kapsayan Osmanlı Devleti ile Kırım Hanlığı arasındaki münasebetlere dâir arşiv belgeleri de yine arşiv başkanlığı tarafından yayınlanmıştır.⁷⁸ Bu belgeler özellikle Han ve Kalgay Sultân nasb olunması ve Kırım'ın Osmanlı Devleti açısından önemi bakımından kıymetlidir.

Kırım hanları tarafından yazılan yarlık ve bitiklerde bu çalışmada ele alınan önemli kaynaklar arasında yer almaktadır. Çalışmada, Topkapı sarayı müzesinde yer alan ve Akdes Nimet Kurat tarafından neşr edilen ve genelde ilk Kırım hanlarının ve beylerinin Osmanlı Devletiyle yaptığı yazışmaları içeren yarlık ve bitiklerden istifade edilmiştir.⁷⁹ Ayrıca Kırım hanlarının Rusya ve Lehistan'la yaptığı yazışmaları içeren ve V.V.Velyaminov-Zernov tarafından 1864 yılında hazırlanan ve A. Melek Özyetkin ve İlyas Kamalov tarafından yeniden tıbbi basım neşr edilen yarlıklardan da istifade edilmiştir.

Kronikler

Kırım Hanlığı tarihi, hem Osmanlı hem de Kırımlı pek çok müverrihin ilgi alanı olmuş ve bu nedenle de farklı zamanlarda farklı müverrihler tarafından hanlık tarihini konu alan pek çok eser kaleme alınmıştır.⁸⁰ Bu eserler, müstakil olarak hanlık tarihini inceleyenler ve hanlığı Osmanlı tarihinin bir parçası olarak ele alanlar olmak üzere iki grupta ele alınabilir.

Birinci grupta yer alan ve hanlığı müstakil olarak inceleyen ve çalışmada istifade edilen başlıca kronikler şunlardır; Abdulgaffar Kırımî'nin "*Umdetü'l-Ahbar*", Halîm Geray Sultân'ın "*Gülbün-ü Hanan*", Seyyid Mehmed Rızâ'nın "*Es-Seb'ü's-Seyyâr Fi-Ahbâr-ı Mülûki't-Tatar*", Kaysunizâde Remmal Hoca'nın "*Târih-i Sâhib Geray Han*", Abdullah bin Rıdvân'ın "*Tevarih-i Deşt-i Kıpçak*", "*Anonim Kırım Tarihi*" ve Ahmet

⁷⁷ Bkz. *Osmanlı Belgelerinde Kırım Hanlığı*, Haz. Kemal Gurulkan, Yusuf İhsan Genç, Uğurhan Demirbaş, Turgay Özekici, T.C.Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., No:126, İstanbul 2013.

⁷⁸ Bkz. *Osmanlı Devleti ile Kafkasya, Türkistan ve Kırım Hanlıkları Arasındaki Münâsebetlere Dâir Arşiv Belgeleri(1687-1908)*, Haz. Yusuf İhsan Genç, Hacı Osman Yıldırım, Uğurhan Demirtaş, Numan Yekeler, Yaşar Celeb, Zahit Yıldırım, Mücahit Demirel, Gülsüm Metin, Nevzat Sağlam, Nuran Koltuk, Halil İbrahim Saraç, Mustafa N. Türkmen, Muhammed Safi, Güsameddin Erdoğan, Ankara 1992.

⁷⁹ Detaylı bilgi için Bkz. Akdes Nimet Kurat, *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına Ait Yarlık ve Bitikler*.

⁸⁰ Kırım Hanlığı tarihini konu alan eserlerle ilgili olarak bk. Erhan Afyoncu, "Osmanlı Siyasi Tarihinin Ana Kaynakları: Kronikler", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, c.1, S.2, 2003, s.101-172; Alper Beşer, "Kırım Hanlığı Tarihini Konu Alan Müstakil Eserler ve Yeni Bir Kaynak, Tarih-i Mevkûfatı", *Turkish Studies-İnternational Priodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 6/1 Winter 2011, p.747-762.

Cevdet Paşa tarafından yazılan “*Kırım ve Kafkas Tarihçesi*”dir. Kırımlı Mehmed Senai’nin “*Üçüncü İslam Geray Han Tarihi*” ve Saîd Geray Sultân’ın “*Tarih-i Said Geray*”ı da bu grup içerisinde değerlendirilebilecek eserlerdendir.

İkinci grupta yer alan ve Kırım Hanlığı’nı Osmanlı tarihinin bir parçası olarak inceleyen ve çalışmada istifade edilen başlıca kronikler ise şunlardır; Hazerfen Hüseyin Efendi’nin “*Telhîsü’l-Beyân Fî Kavânîn-i Âl-i Osmân*”ı, Silâhdâr Fındıklılı Mehmed Ağa’nın “*Nusretnâme*”si, Mustafa Kesbî’nin “*İbretnümâ-yı Devlet*”i, Ahmet Cevdet Paşa’nın “*Tarih-i Cevdet*”i, Ahmed Vâsıf Efendi’nin “*Mehâsinü’l-Âsâr ve Hakâ’iku’l-Ahbâr*”ı ve Ahmed Câvid Bey’in “*Müntehabât*”ıdır.

Yukarıda belirtilen ve çalışmada önemli oranda istifade edilen kroniklerin Kırım Hanlığı ve çalışma açısından önemi ise şöyledir;

Abdulgaffar Kırımî, “*Umdetü’l-Ahbar*”da Kırım Hanlığının iç işleyişi ve Kırım kabile aristokrasisi hakkında hem yerli kaynaklara ve hem de bizzat kendisinin gözlemlmelerine dayanan çok mühim bilgiler sunmaktadır. Eser, Kırım Hanlığının ilmiye sınıfında yer alan Kırımî tarafından 1747 yılında kaleme alınmıştır.⁸¹ Çalışmada özellikle Kırım Hanlığı’nın siyasî tarihi ve teşkilat yapısı incelenirken *Umdetü’l-Ahbar*’dan istifade edilmiştir.

Seyyid Mehmed Rızâ’nın “*Es-Seb’ü’s-Seyyâr Fi-Ahbâr-ı Mülûki’t-Tatar*” adlı çalışmasıysa I. Mengli Geray Han’dan II. Mengli Geray Han’ın II. cülusuna kadar olan Kırım tarihi ve sosyal hayatı hakkında son derece kıymetli bilgiler bulunmaktadır.⁸² Çalışmada, Kırım siyasî tarihinin yanında devlet teşkilatı, devlet teşkilatında yer alan görev ve görevlilerle birlikte Kırım toplumunda yer alan aşiretler hakkında *Es-Seb’ü’s-Seyyâr Fi-Ahbâr-ı Mülûki’t-Tatar*’dan istifade edilmiştir.

Halîm Geray Sultân’ın “*Gülbün-ü Hânân*” adlı çalışması ise hanlığın Rus işgaline girmesinden sonra yazılan ve Kırım hanlarının biyografilerini konu alan bir eserdir. Eserin aynı zamanda Kırım Hanlığı’da yapmış olan Şahbaz Geray Han’ın oğlu Halîm Geray Sultân tarafından yazılması onun bir ağıt eser olarak adlandırılmasına da yol açmıştır. Eser,

⁸¹ Kırımî’nin *Umdet’ül Tevârih*’i 2003 yılında Derya Derin tarafından “Abdulgaffar Kırımî’nin *Umdet’ül Ahbar*’ına göre (*Umdet’ül Tevârih*) Kırım Tarihi” adı altında yüksek lisans olarak çalışılmıştır. Bkz. Derya Derin, *a.g.t.*; Derya Derin Paşaoğlu’nun tezi 2014 yılında Tataristan’da Kazan’da basılmıştır. Bkz. Abdulgaffar Kırımî, *Umdetü’l-Ahbâr*, Haz. Derya Derin Paşaoğlu,, Ed: Mirgaleev, Marjanı Institute of History of the Akademy of The Repucluc of Tataristan, Kazan 2014.

⁸² Eserin tenkitli metin neşri Yavuz Söylemez tarafından 2016 yılında doktora çalışması olarak yapılmış ve 2020 yılında Türk Tarih Kurumu tarafından basılmıştır. Detaylı bilgi için Bkz. Seyyid Mehmed Rızâ, *Es-Seb’ü’s-Seyyâr Fi-Ahbâr-ı Mülûki’t-Tatar (İnceleme-Tenkitli Metin)*.

Hacı Geray'ın hayat hikâyesiyle başlar Baht Geray'ın ölümüyle sona erer.⁸³ Bu çalışmada Osman Cudi tarafından H.1327 (M.1909-1910) yılında Necm-i İstikbâl Matba'asında basılan nüshasından istifade edilmiştir.⁸⁴ Çalışmada özellikle Kırım hanlarıyla Kalgay ve Nureddin Sultânların nasb edilmeleri, devlet teşkilatı ve görevlileri hakkında *Gülbün-ü Hânân*'dan yararlanılmıştır.

Kaysunizâde Remmal Hoca'nın "*Târih-i Sâhib Geray Han*" isimli eseri de Kırım Han'ı Sahib Geray Han dönemi ve Kırım Hanlığı hakkında birinci elden bilgiler vermektedir. Eser, Sahib Geray Han'ın doktoru olan Kaysunizâde Remmal Hoca tarafından yazılmıştır.⁸⁵ Kaysunizâde Remmal Hoca, eserinde Kırım Hanlığı hakkındaki gözlemlerine yer vermiştir. *Târih-i Sâhib Geray Han*, her ne kadar da Sahib Geray Han dönemini ihtiva eden bir eser olsa da Kırım devlet teşkilatı, devlet teşkilatında yer alan görev ve görevlilerle Bahçesaray şehrinin gelişimi hakkında son derece kıymetli bilgiler içermesi nedeniyle çalışmada kullanılan önemli eserlerden biri olmuştur.

"*Tevârih-i Deşt-i Kıpçak*" adlı eser ise Abdullah bin Rıdvân Osmanü'l-Kırımî tarafından kaleme alınmış olup 1638 yılına kadar olan Kırım tarihi hakkındaki bilgileri ihtiva eder. Kırım hanlarını kronolojik sıra içerisinde anlatan eser, Osmanlı padişahı IV. Murat'a ithaf olunmuştur.⁸⁶ Eser, yazarın birçok konu hakkındaki bizzat gördüklerini anlatması bakımından önemlidir. Çalışmada özellikle Kırım'daki siyasî mücadele ve devlet teşliatı konusunda *Tevârih-i Deşt-i Kıpçak*'tan istifade edilmiştir.

Kırımlı Mehmed Senai'nin "*Üçüncü İslam Geray Han Tarihi*" ve Saîd Geray Sultân'ın "*Tarih-i Saîd Geray*" tarihleri de yine ilgili Kırım hanlarının devirleri hakkında önemli bilgiler vermektedir. Bu nedenle çalışmada istifade edilememiştir.

Anonim Kırım Tarihi, H.880-1191(M.1475-1778) tarihleri arasındaki Kırım tarihi hakkında bilgi veren 17 varaktan oluşan ve yazarı belli olmayan bir eserdir. Eserin Saint Petersburg, Kiev ve Paris'de üç yazma hüshası bulunmaktadır. Bu çalışmada Başer ve Gurulkan tarafından yapılan çevirisinden istifade edilmiştir.⁸⁷ Çalışmada, Anaonim Kırım Tarihi'nden Kırım siyasî tarihi ile ilgili konulardan istifade edilmiştir.

⁸³ Gülbün-ü Hânân'ın değerlendirme-metin ve tıpkıbasımı Mayıs 2013 tarihinde Alper Başer ve Alper Günaydın tarafından ve 2019 yılındaysa İbrahim Gültekin tarafından yayınlanmıştır. Alper Başer, Alper Günaydın, *Gülbün-ü Hânân (Kırım Hanları Tarihi) Değerlendirme-Metin-Tıpkı Basım*, İstanbul Üniversitesi Avrasya Enstitüsü Yay., İstanbul Mayıs 2013; Halim Geray, *Gülbün-i Hanan*, Haz.İbrahim Gültekin, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2019.

⁸⁴ Bkz. Halim Geray, *Gülbün-i Hanan*, O.Cudi tabı.

⁸⁵ Eser Özalp Gökbilgin tarafından 1973 yılında yayınlanmıştır. Detaylı bilgi için Bkz. Kaysunizâde Remmal Hoca, *a.g.e.*

⁸⁶ Eser hakkında detaylı bilgi için Bkz. Abdullah bin Rıdvân Osmânü'l-Kırımî, *Tevârih-i Deşt-i Kıpçak*.

⁸⁷ Eser hakkında Bkz. Alper Başer, Kemal Gurulkan, "Anonim Bir Kırım Hanlığı Tarihi", *MUTAD*, VIII(2),2021, s.402-462.

Ahmet Cevdet Paşa tarafından yazılan “*Kırım ve Kafkas Tarihçesi*” ise Halîm Geray Sultân’ın *Gülbün-ü Hanan*’ının özeti mahiyetindedir.⁸⁸ *Kırım ve Kafkas Tarihçesi*, Kırım siyasî tarihi ve Kırım devlet teşkilatı bakımından kıymetli bilgiler içermektedir.

1600-1676 yılları arasında yaşayan Hazerfen Hüseyin Efendi tarafından kaleme alınan “*Telhîsü’l-Beyân Fî Kavânîn-i Âl-i Osmân*” ise Osmanlı kanunnâmeleri serisinden karşımıza çıkan ilk muntazam te’lif olup, on üç bâbdan oluşan eserin dokuzuncu bâbı Kırım ve Kırım Hanlığı hakkında bilgiler ihtiva etmektedir.⁸⁹ Çalışmada, özellikle Kırım devlet teşkilatı ve Kırım’ın Osmanlı Devleti açısından önemi gibi konularda eserden istifade edilmiştir.

Silâhdâr Fındıklılı Mehmed Ağa’nın “*Nusretnâme*”si iki bölümden oluşmaktadır. Yazar, birinci bölümde bizzat Osmanlı Padişahı II. Mustafa’nın saray hizmetinde bulunması nedeniyle 1693-1703 seneleri hadiseleri hakkında ayrıntılı ve kıymetli bilgiler vermiştir. İkinci bölümün yer aldığı 1704-1721 yılları arasın da ise saray hizmetinden ayrılmış olması nedeniyle özet bilgiler sunmuştur. Eserde özellikle Kırım hanları I. Selim Geray Han, II. Devlet Geray Han, III. Gazi Geray Han, I. Kaplan Geray Han, III. Devlet Geray Han ve III. Saâdet Geray Han dönemi hakkında kıymetli bilgiler yer almaktadır.⁹⁰

18. yüzyıl siyasî tarihinin önemli eserlerinden biri olan Mustafa Kesbî’nin “*İbretnüma-yı Devlet*”i de Kırım Hanlığının evveliyatından bölgenin tarihi ve coğrafi özelliklerine, Kırım hanlarının menşeinden, saray âdetleri ve teşkilatına kadar kıymetli bilgiler sunmaktadır.⁹¹ Çalışmada da belirtilen hususlardan ve özellikle de devlet teşkilatıyla ilgili konularda eserden istifade edilmiştir.

Osmanlı tarihçiliğinin en önemli âlim, tarihçi ve hukukçularından biri olan Ahmet Cevdet Paşa’da yoğun idari görevlerine rağmen Osmanlı Devleti’nin 1774-1826 yılları arasını kapsayan on iki ciltlik “*Tarih-i Cevdet*” isimli muazzam bir eser bırakmıştır. Yazar on iki ciltlik eserin birinci cildinin dokuzuncu faslında Kırım Hanlığı hakkında önemli

⁸⁸ [Ahmet]Cevdet Paşa, *a.g.e.*

⁸⁹ Eser Sevim İlgürel tarafından yeniden hazırlanarak neşredilmiştir. Eser hakkında detaylı bilgi için Bkz. Hazerfen Hüseyin Efendi, *Telhîsü’l-Beyân Fî Kavânîn-i Âl-i Osmân*.

⁹⁰ Nusretnâme; Mehmet Topal tarafından “Silâhdar Fındıklılı Mehmet Ağa Nusretnâme Tahlil ve Metin (1106-1133/1695-1721)” adı altında doktora çalışması olarak incelenmiş, 2018 yılında ise Türkiye Bilimler Akademisi yayınları tarafından basılmıştır. Bkz. Mehmet Topal, “*Silâhdar Fındıklılı Mehmet Ağa Nusretnâme Tahlil ve Metin (1106-1133/1695-1721)*”, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2001; Silâhdâr Fındıklılı Mehmed Ağa, *Nusretnâme İnceleme-Metin(1106-1133/1695-1721)*, Haz. Mehmet Topal, Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara 2018.

⁹¹ Mustafa Kesbî, *İbretnüma-yı Devlet (Tahlil ve Tenkitli Metin)*, Haz. Ahmet Öğreten, TTK Yay., Ankara 2002.

bilgiler sunmaktadır.⁹² Çalışmada, eserden özellikle Kırım Hanlığı ve Osmanlı Devleti arasındaki ilişkiler ve devlet teşkilatında yer alan görev ve görevliler hakkında istifade edilmiştir.

Osmanlı vekayinüvislerinin önde gelenlerinden biri de Ahmed Vâsıf Efendi'dir. Bağdat'ta doğan Vâsıf Efendi vekayinüvisliğin dışında İspanya elçiliği ve reisülküttaplıkta yapmış önemli bir Osmanlı Devlet adamıdır. Tarihçi olarak en önemli eseri “*Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâ'iku'l-Ahbâr*”dır. Vâsıf Efendi eseriyle 1752-1805 yılları arasındaki yaklaşık elli yıllık Osmanlı tarihi hakkında bilgiler vermektedir.⁹³ Vâsıf Efendi eserinde Kırım hanları ve Kalgay Sultânların nasb edilmeleri, azilleri ve onlara verilen hediyeler hakkında önemli bilgiler sunmakla birlikte eserindeki Kırım'la ilgili en erken tarihli kayıt Şevval 1173 (M.1760) de Baht Geray Sultân zâde Saâdet Geray Sultân'ın Kalgaylığa atanması ve ona sunulan hediyelerle alakalıdır. Dolayısıyla bu eserden istifade edilememiştir.

Hazine muhafızlığı, Hane-i hassa görevi ve Anadolu muhasebeciliği gibi daha birçok devlet hizmetinde bulunmuş olan Ahmed Câvid Bey tarafından kaleme alınan “*Müntehabât-ı Ahmed Cavid Bey*” adlı eser ise iki ciltten meydana gelmekte olup I. Ciltte 1623-1774, II. ciltte ise 1774-1791 yılları arasındaki olaylar anlatılmıştır. Ahmed Câvid Bey eserinde, geçmişten yaşadığı devre kadar Osmanlı Rus ilişkilerini her iki devletin komşularıyla olan ilişkilerini de göz önüne alarak incelemiştir. Ayrıca eser, Kırım hanlarının ve Kalgay Sultânların atanması, Prut savaşı ve anlaşması hakkında detaylı bilgiler ihtiva etmektedir. Câvit Bey eserinde Naîmâ, Fındıklı, Râşid, Çelebi-zâde, Subhi Tarihi, İzzî, Hâkim, Çeşmi-zâde, Enveri, Vâsıf, Teşrifati, Edîb ve Ahmed Resmî tarihinden de istifade etmiştir. Çalışmada, Adnan Baycar tarafından hazırlanan Ahmed Câvid Bey'in Müntehabât'ının I.cildinden istifade edilmiştir.⁹⁴

Seyahatnâmeler

Seyahatnâme, Arapça “gezmek, gezi” anlamındaki siyâhat ile Farsça nâme (risâle, mektup) kelimelerinden meydana gelmiş olup “*gezi mektubu, gezi eseri*” mânasına

⁹² Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet I*, Matbaa-i Osmaniye, II. Baskı, Dersaadet 1309; Tarih-i Cevdet; Mehmet İpşirli, Şevki Nezihi Aykut ve Abdulkadir Özcan tarafından 2018 yılında TTK tarafından yayınlanmış olup bu çalışmada orijinal baskıyla birlikte çevirisinden de istifade edilmiştir. Bkz. Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet I-III*, Haz. Mehmet İpşirli, Şevki Nezihi Aykut, Abdulkadir Özcan, TTK Yay., Ankara 2018.

⁹³ Ahmed Vâsıf Efendi, *Ahmed Vâsıf Efendi ve Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâ'iku'l-Ahbâr'ı 1166-1188/1752-1774(İnceleme ve Metin)*, Haz. Nevzat Sağlam, TTK Yay., Ankara 2020.

⁹⁴ Ahmed Câvid Bey, *Osmanlı Rus İlişkileri Tarihi Ahmed Câvid Bey'in Müntehabâtı*, Haz. Adnan Baycar, Yeditepe Yay., İstanbul 2004.

gelmektedir.⁹⁵ Seyahatnâmeler araştırmacılar içinse farklı bölgelerin siyasî, sosyal, kültürel, ekonomik, askeri, coğrafi ve dinî hakkında farklı lezzetler sunar.⁹⁶

Osmanlı Devleti kurulduğu ve genişlediği coğrafya itibarıyla yerli ve yabancı seyyahların ilgisini çeken bir mekân olmuştur. Kırım Hanlığı Bölgesi de yerli ve yabancı seyyahlar tarafından farklı zamanlarda farklı amaçlar için ziyaret edilmiştir. Nitekim bu bölgeleri gezen seyyahlar tarafından tutulan seyahatnâmelerde Kırım'ın tarihi, sosyal ve demografik yapısı açıdan oldukça önemlidir. Bu nedenle çalışmamızda özellikle *Marcin Broniowski*, *Evliya Çelebi*, *Elizabeth Lady Craven*, *François Baron de Tott* ve *İvan Muravyov-Apostol* seyahatnamelerinden yararlanılmıştır.

Polonyalı bir asilzâde olan Marcin Broniowski, Polonya kralı Stefan Batori'y'in elçisi olarak 1578 yılında iki defa Kırım'a gelerek dokuz ay burada kalmıştır. Kırım'da kaldığı esnada gördüklerini ve şahit olduklarını yazılı hale getirerek kralına rapor olarak sunmuştur. Broniowski'nin eseri Kırım toplumu ve Bahçesaray hakkında çok önemli bilgiler vermesi nedeniyle bu çalışmada istifade edilen önemli seyahatnâmelerden biri olmuştur.⁹⁷

Ünlü Osmanlı seyyahı Evliya Çelebi'nin yolu da 1641 ve 1666 yıllarında Kırım'a düşmüş ve seyyahımız seyahatnâmesinde Kırımla ilgili önemli bilgilere yer vermiştir. Çelebi on ciltlik eserinin yedinci cildinde özellikle Bahçesaray şehri, Kırım hanlarının sarayı olan Hansaray, Kırım devlet teşkilatı ve Bahçesaray'da bulunan dinî ve sosyal müesseseler ve yerleşim merkezleri hakkında son derece kıymetli bilgiler vermiştir. Bu nedenle Evliya Çelebi'nin eseri bu çalışmada en fazla istifade edilen seyahatnâme olmuştur.⁹⁸

17 Aralık 1750 yılında İngiltere'de doğan Elizabeth Lady Craven, “*A Journey through the Crimea to Constantinople (Kırım'dan İstanbul'a Seyahat)*” isimli 68 mektuptan oluşan seyahatnâmesinde belirttiği üzere, 12 Mart-20 Nisan 1786 tarihleri arasında Kırım'da bulunmuştur. Craven, otuz beşinci mektubunda, Kırım tarihi hakkında bilgiler verirken kırk bir ve kırk ikinci mektuplarında Bahçesaray hakkında bilgiler vermektedir.⁹⁹

⁹⁵ Hüseyin Yazıcı, “Seyahatnâme”, *DİA*, C. 37, Ankara 2003, s.13-16.

⁹⁶ Hasan Işık, “Seyahatnâmelerin Türk Tarihi ve Türkistan Araştırmaları Açısından Yeri ve Önemi”, *Seyyahların İzinde Türkistan*, Ed.Mustafa Gökçe, Pegem Akademi, Ankara 2019, s.4.

⁹⁷ Marcin Broniowski, *Kırım*, Çev. Kemal Ortaylı, Ege Matbaası, Ankara 1970.

⁹⁸ Evliya Çelebi seyahatnâmesinin çeşitli dönemlerde birçok basımı yapılmıştır. Bu çalışmada istifade edilen basım için Bkz. *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi* C:VII, Haz. Seyit Ali Kahraman, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2011; Evliya Çelebi ve Seyahatnâme için Bkz. Mücteba İlgürel, “Evliya Çelebi”, *DİA*, C.11, s. 529-533.

⁹⁹ Bkz. Asuman Karabulut, *a.g.t.*

Topçu mühendisi olarak eğitim alan ve İstanbul'da Fransa elçisi tercümanlığı yapan François Baron de Tott, 1767-1769 yılları arasında Kırım Hanlığı nezdinde Fransa konsolosluğu görevinde bulunmuş ve bu dönemde gördüklerini seyahatnâmesine yazarak Kırım ve Bahçesaray hakkında çok kıymetli bilgiler vermiştir.¹⁰⁰ Bu nedenle çalışmada sıkça başvurulmuş kaynaklardan birisi olmuştur.

İvan Muravyov-Apostol; 1762-1851 yılları arasında yaşamış olan Rus yazar, diplomat ve devlet adamıdır. Kırım Bölgesi'ne 1820 yılında yapmış olduğu seyahatinde yazmış olduğu yirmi beş mektup “1820 Yılında Tavrida'ya Seyahat” ismiyle 1823 yılında Petersburg'da neşredilmiştir. Seyahatnâmesinin onuncu mektubunu Bahçesaray'a ayıran İvan'ın Bahçesaray hakkında yapmış olduğu betimlemeler önemlidir.¹⁰¹

Araştırma Eserleri

Kırım Hanlığı üzerinde özellikle son zamanlarda çok sayıda neşriyat yapılmış ve yapılmaya devam edilmektedir. Çalışmada ilgili literatür kaynaklarına ulaşılmaya çalışılmıştır. Özellikle Halil İnalçık'ın “Kırım Hanlığı Tarihi Üzerine Araştırmalar (1441-1700)”¹⁰², Smirnov'un “Osmanlı Dönemi Kırım Hanlığı”¹⁰³ ve Yücel Öztürk'ün “Osmanlı Egemenliğinde Keefe”¹⁰⁴ ve “Kırım Hanlığı”¹⁰⁵ vb. eserlerinden istifade edilmiştir. Ayrıca Nicole Kançal-Ferrari'nin “Bahçesaray'daki Hansaray'ın Yerleşim düzeni ve Mimarisi” adlı çalışmasıyla¹⁰⁶ Hakan Kırımlı ve Nicole Kançal-Ferrari yönetiminde hazırlanan “Kırım'daki Kırım Tatar (Türk-İslâm) Mimari Yadigârları” isimli çalışmalardan Bahçesaray şehrinin mimari yapısı hakkında istifade edilmiştir.¹⁰⁷ Ayrıca çalışmanın son döneminde Hakan Kırımlı tarafından yayınlanan “Geraylar ve Osmanlılar, Kırım Hanlık Hânedânının Osmanlı Devleti'ndeki Hikâyesi”¹⁰⁸ adlı çalışma özellikle Kırım Devlet teşkilatı hakkında çalışmaya katkı sağlamıştır. Yine çalışmada yüksek lisans ve doktora çalışmalarıyla alanla ilgili makalelerden de istifade edilmiştir.

¹⁰⁰ Seyahatnâme için Bkz. Baron de Tott, *Türkler ve Tatarlara Dair Hatıralar*, Tercüman Gazetesi Yay.,

¹⁰¹ Muravyov-Apostol Seyahatnâmesi için Bkz. Муравьев-Апостол, Иван Матвеевич, Путешествие по Тавриде в 1820 году.

¹⁰² Halil İnalçık, *Kırım Hanlığı Tarihi Üzerine Araştırmalar 1441-1700*, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2017.

¹⁰³ V.D. Smirnov, *Osmanlı Dönemi Kırım Hanlığı*.

¹⁰⁴ Yücel Öztürk, *Osmanlı Hakimiyetinde Keefe (1475-1600)*.

¹⁰⁵ Yücel Öztürk, “Kırım Hanlığı”, s.480-513.

¹⁰⁶ Nicole Kançal-Ferrari tarafından 2004 yılında İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü tarafından doktora tezi olarak kabul edilen eser 2005 yılında basılmıştır. Bkz. Nicole Kançal-Ferrari, *Kırım'dan Kalan Miras Hansaray*, Klasik Yay., İstanbul 2005.

¹⁰⁷ Hakan Kırımlı, Nicole Kançal-Ferrari, *Kırım'daki Kırım Tatar (Türk-İslâm) Mimari Yadigârları*, T.C. Başbakanlık Yurt Dışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı Yay., İstanbul 2016.

¹⁰⁸ Detaylı bilgi için Bkz. Kırımlı, *Geraylar ve Osmanlılar Kırım Hânedânının Osmanlı Devleti'ndeki Hikâyesi*.

2. Amaç ve Yöntem

Amaç

Araştırmanın amacı Kırım Hanlığının başkenti olan Bahçesaray şehrinde XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinde meydana gelen sosyal, ekonomik ve kültürel yaşamı ortaya koyarak Kırım Coğrafyasındaki Türk izlerini gün yüzüne çıkarmaktır. Ayrıca bugün statüsü ve egemen gücü tartışma konusu olan bölgede, Kırım Türklerinin de söz sahibi olması gerektiğini belgeleriyle ortaya koymaktır. Bu çalışmayla birlikte Kırım coğrafyası üzerinde çalışma yapacak olan araştırmacılara; Kırım Hanlığı hakkında bilgiler sunulmuş ve ayrıca hanlığın başkenti olan Bahçesaray'daki sosyal ve iktisadi yaşam hakkında çok özel bilgiler verilerek tüm Kırım Coğrafyasındaki yaşam hakkında çıkarım yapabilme olanağı sunulmuştur. Dolayısıyla bu çalışmanın gelecekte yapılacak çalışmalara özgün bir kaynak oluşturacak olması ve günümüzde Kırım'ın statüsü ile ilgi uluslararası siyasetteki tartışmaya katkı sunabilecek olması bakımından önem taşıdığı düşünülmektedir.

Çalışmanın ana problemi “Kırım Hanlığına başkentlik yapmış olan Bahçesaray’da XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinde sosyal, ekonomik ve kültürel olarak nasıl bir yaşam vardı?” sorusudur. Bununla birlikte “Kırım Hanlığı devlet teşkilatı nasıldı?”, “Bahçesaray şehri ne zaman kuruldu?”, “Şehrin ismi nereden gelmektedir?”, “Şehrin yöneticileri kimlerdir?”, “Şehirde hangi etnik ve dini tebaa bulunmaktadır?”, “Şehrin sosyal müesseseleri nelerdir?”, “Bahçesaraylılar arasında aile gelenekleri nasıldır?”, “Şehrin gelişimi üzerinde vakıfların rolü nedir?”, “Şehrin ekonomisi neye dayanmaktadır?”, “Köleliğin şehir ekonomisi üzerindeki etkisi nedir?”, “Şehirde kullanılan para çeşitleri ve ölçü birimleri nelerdir?” gibi alt problemler ele alınmaya çalışıldı.

Yöntem

Çalışma konusunun belirlenmesinden sonra çalışmanın ana kaynağını oluşturan “Kırım Hanlığı Kadiasker Defterleri”nin incelenmesine başlanmıştır. Belgelerin incelenmesinden sonra inceleme alanına giren tüm belgelerin transkripsiyon edilmesine karar verilmiştir. Yaklaşık bir buçuk yıl süren bu çalışmadan sonra elde edilen metne nitel araştırma yöntemlerinden içerik analizi yöntemi uygulanmıştır.¹⁰⁹ Bu amaç doğrultusunda transkripsiyon edilen metinden istenilen verilerin alınabilmesi için excell programından

¹⁰⁹ İçerik analizi yönteminde amaç, bütünü oluşturacak olan parçaların belirlenmesiyle bütünün daha iyi anlaşılmasıdır. Bu sayede birbirine benzeyen veriler okuyucunun anlayabileceği şekilde yorumlanmaktadır. İçerik analizi yöntemi hakkında Bkz. Cemal Türer, “Eğitimde İçerik Analizi”, *Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi*, C.3, S.3, İstanbul 1991, s.321-327; Nuri Bilgin, *Sosyal Bilimlerde İçerik Analizi Teknikler ve Örnek Çalışmalar*, Siyasal Kitabevi, Ankara 2016.

istifade edilmiştir. Üç aylık yoğun bir çalışmadan sonra tüm veriler excelle aktarılmıştır. Veriler excelle aktarılırken içerik analizi yöntemi çerçevesinde bütünü oluşturacak olan parçalar; belge nosu, belgenin konusu, tarihi, kazâsı, mahallesi, nahiyesi, köyü, belgenin özeti, belgede yer alan isimler, ölçü ve tartı birimleri, para cinsi, mehir miktarı, köle adları, tangalar, mimari eserler, vakıflar, ibadethaneler, belgede yer alan insanların ırkı ve dinî durumu vb.şeklinde kaydedilmiştir.

Veriler; kendi içerisinde alacak verecek, mülk satışı, kayıp mal, darb ve katl, hırsızlık, evlenme-boşanma, muhallefât, köle, vakıf, vasîlik, narh, atama vb. şeklindeki konulara göre tasnif edilmiştir. Bu şekilde tüm defterler içerisinde istenen konuya ait bilgilere kısa sürede ulaşılabilmiştir. Örneğin excell veride vakıf maddesi seçildiği zaman incelenen tüm defterlerdeki vakıfla ilgili tüm verilere hemen ulaşılmıştır. Bu sayede çalışmada, Kadiasker defterlerinden elde edilen veriler ile diğer kaynaklardan tespit edilen benzer veriler birbiriyle ilişkilendirilerek, birbirlerini tamamlar nitelikte bir araya getirilmiş ve sistemli bir şekilde yorum yapma imkânı elde edilmiştir.

Kırım Hanlığı Kadiasker Defterlerinde yer alan hükümlerin henüz numaralandırılmamış olması nedeniyle belgelere tarafımızdan numara verilmiştir. Bu numaralarda daha sonra dipnot kısmında kullanılmıştır. Bu işlemi yaparken de Kırım Hanlığı Kadiasker Defterlerinin orijinalinin St. Petersburg Rusya Millî Kütüphanesi El Yazmaları Bölümü Fond 917’de [Otdel Rukopisey Rossiyskoy Natsional'noy Biblioteki (ORRNB)Fond 917] bulunması nedeniyle ilgili defterlere atıf yapılırken ORRNB, Fond 917 şeklinde kısaltma yapılması uygun bulundu. Ayrıca elimizdeki defterlerin poz sayısına göre sıralandığı ve her sayfasının genellikle A ve B olmak üzere iki bölümden oluştuğu tespit edilmiştir. A ve B yüzünde yer alan hükümlere de sırayla numerik değer verildi. Bu nedenle ORRNB, Fond 917,36-54-A4 derken St. Petersburg Rusya Millî Kütüphanesi El Yazmaları Bölümü Fond 917’de bulunan Kırım Hanlığı Kadiasker Defterlerinin otuz altı numaralı defterinin elli dördüncü pozunun A yüzünün dördüncü hükmü ifade edilmek amaçlandı.¹¹⁰

İncelen on dört defter içerisinde, kırk yedi numaralı defter hariç tüm defterler Bahçesaray kazâsına ait olmakla birlikte Kırım Hanlığı içerisinde yer alan birçok kazâyâ ait çok sayıda dava Bahçesaray’da görülmüştür. Bu nedenle incelenen mahkeme

¹¹⁰ Kırım Hanlığı Kadiasker Defterleri, araştırmacılar tarafından dipnotlarda farklı şekillerde ifade edilmiştir. Bıyık; KKS, 64/52b-3; Yaşa, KŞS 15 vr.61 ve Köse, KŞS, 15,s.53b/2 şeklinde atıfta bulunmuşlardır. Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü tarafından da “KH KS” şeklinde atıf yapılmıştır. Bu çalışmadaysa belgelerin orijinalin St. Petersburg Rusya Millî Kütüphanesi El Yazmaları Bölümü Fond 917’de [Otdel Rukopisey Rossiyskoy Natsional'noy Biblioteki(ORRNB)Fond 917] bulunması nedeniyle Yılmaz, Cihan ve Yılmaz tarafından da kullanılan “ORRNB, Fond 917” şeklindeki kullanım tercih edilmiştir.

kayıtlarında, hem Bahçesaray hem de Kırım Hanlığı'nın diğer kazâ, mahalle, nahiye ve köylerine ait çok sayıda hükm yer almaktadır. Bu nedenle belgelerde yer alan yerleşim birimleri, kendi içerisinde kazâ, mahalle, nahiye ve köy olarak excelle aktarılmıştır. Bu sayede incelenen tüm defterlerde yer alan yerleşim birimleri çok rahat bir şekilde tasnif edilmiş, ilerleyen çalışmalar içinde önemli bir bilgi birikimi elde edilmiştir.

Benzer şekilde verilerin excelle aktarılmasıyla birlikte kadıasker defterlerinde yer alan adlar, unvan ve lakaplar, ölçü ve tartı birimleri, para birimleri, mehir miktarları, köle adları, tamgalar, mimari eserler, vakıflar, ibadethaneler, devlet görevlileri, insanların ırkı ve dinî durumu gibi birçok sipesifik bilgi çok rahat bir şekilde çekilerek analiz edilmiştir.

KIRIM HANLIĞI VE DEVLET TEŞKİLATI

I.BÖLÜM

1.1. 1700-1725 Yılları Arasında Kırım Hanlığı

17.yy'ın ikinci yarısında Rusya tahtına çıkan I. Pyotr (1682-1725) zamanında modern Rusya'nın temelleri atılmaya başlanmış, Rusya'nın büyük ve güçlü bir devlet haline gelebilmesi için sıcak denizlere açılmasının önemi anlaşılmıştır.¹¹¹ Ayrıca bu dönemde Lehistan ve Rusya arasındaki bitmek tükenmek bilmeyen savaşlar sona ermiştir. İşte Rusya'nın I.Pyotr ile birlikte toparlanması ve art arda atmış olduğu stratejik hamleler bu esnada sık sık han değişikliği ve istikrarsızlığın olduğu Kırım Hanlığı'nı önemli şekilde etkilemiş, Ruslar Lehistan üzerindeki güçlerini Kırım üzerine kaydırmaya başlamıştır. Lehistan ve Rusya arasında yapılan barış ve ittifak karşısında Osmanlı Devleti de karşı hamle yapıp Lehistan'dan ayrılarak Osmanlı egemenliğine giren Kozakları¹¹², Rusya ve Lehistan'a karşı kullanmayı amaçlamıştır. Bu nedenle Kırım Hanlığı vasıtasıyla Kozak Hetmanı Doroşenko desteklenmiştir. Fakat 1675 yılında Kozakların başkenti Çehrin'in Ruslar tarafından istila edilmesiyle Osmanlı Devleti amacına ulaşamamış ve Ukrayna Bölgesi yavaş yavaş Rusların egemenliğine girmeye başlamıştır.¹¹³

18. yüzyılın başında Kırım tahtına bulunan ilk han ise II. Devlet Geray Han'dır. 1699 yılında babası I. Selim Geray Han'ın kendi isteğiyle hanlıktan çekilmesiyle hanlık görevi kendisine tevcih edilmiş, birinci hanlığı 1702 yılına kadar devam etmiştir. II. Devlet Geray Han, hanlık makamına geçince Şahbaz Geray'ı Kalgay ve Gazi Geray Sultân'ı Nureddin'i olarak tayin etmiştir. Şahbaz Geray'ın Çerkeslere esir düşmesi üzerine Saâdet Geray'ın Kalgaylık makamına nasb olunması Nureddinlik makamında bulunan Gazi Geray Sultân'ın Nogaylara sığınarak isyan etmesine neden olmuştur. Devlet Geray Han, Gazi Geray ve ona destek olan Orak ve Mamay kabileleri üzerine giderek isyancıları dağıtmış, af dilemeleri şartıyla isyancıları bağışlayacağını belirtince hepsi af dilemiş ve Gazi Geray

¹¹¹ I. Pyotr döneminde Osmanlı-Rusya-Kırım münasebetleri hakkında Bkz. Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, TTK Yay., Ankara 2014 s.267-289.

¹¹² Kozaklar, Kırım Hanlığı ve Rus sınır boylarında yaşayan kökenleri konusunda çelişkiler bulunan savaşçı kimliği ön planda olan bir halktır. Bazı kaynaklarda Kazak olarak da yer almaktadır. Fakat Türk soyundan gelen Kazaklarla alakaları bulunmamaktadır. Kozaklar hakkında Bkz. Yunis Nasibli, "Kozaklar ve Kozey Kafkasya'nın Slavlaşmasındaki Roller", Çev. Liliye Sabirova, *Karadeniz Araştırmaları*, S.2, 2004, s.1-6; Hanife Erdoğan, "Kozaklar: Milli Kimlik ve Sosyo-Kültürel Yaşam", *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, C.13, S.32, 2020, s.1426-1440.

¹¹³ Öztürk, "Kırım Hanlığı", s.498.

hariç hepsi bağışlanmıştır. Gazi Geray ise yakalanarak önce İstanbul'a oradan da Rodos adasına gönderilmiştir.¹¹⁴

II. Devlet Geray Han'ın birinci hanlığı zamanında Osmanlı Devleti'yle Ruslar arasında yapılan 1700 İstanbul Anlaşması'yla Azak Kalesi kaybedilmiş ve Ruslar, Kırım ve Osmanlı Devleti üzerinde baskısını iyice arttırarak Özi sahillerine yavaş yavaş yığınak yapmaya başlamışlar. Bu sebeplerin de etkisiyle Devlet Geray Han bir müddet sonra hanlıktan azledilmiş ve yerine babası Selim Geray Han tekrar han olarak atanmıştır. II. Devlet Geray Han'ın birinci hanlığı dört sene bir ay sürmüştür.

17.yy'ın son dönemlerinde ve 18.yy'ın başında Kırım tahtına çıkan Kırım hanlarından biri de daha sonraları "Koca Han" olarak anılacak olan I. Selim Geray Han'dır. Rezmi Bahadır Geray Han'ın oğlu olan Selim Geray Han pek çok özelliğiyle diğer Kırım hanlarından farklılık göstermektedir. Selim Geray Han, Kalgaylık ve Nureddinlik makamlarında hiç bulunmamış olup IV. Mehmed, II. Süleyman, II. Ahmed, II. Mustafa ve III. Ahmed gibi beş Osmanlı padişahı zamanında hanlık görevinde bulunmuştur. Bir defa görevden alınmış iki defa da kendi arzusuyla görevden çekilmiş 1671-1678, 1684-1691, 1692-1699 ve 1702-1704 yıllarında dört defa han olarak atanmış ve toplamda 22 yıl 7 ay bu görevde bulunmuştur. Osmanlı Devleti tarafından davet edildiği her sefere katılan Selim Geray Han aynı zamanda hacca giden tek Kırım Han'ıdır.¹¹⁵ Bu nedenden dolayı da genellikle "El-Hâc Selim Geray Han" olarak anılmıştır.

I. Selim Geray Han 1702 yılında 4. ve son kez olarak hanlık makamına nasb olunmuştur. Osmanlı Padişahı II. Mustafa, I. Selim Geray Han'ı bizzat huzuruna kabul ederek "*Babam ve amcalarım vaktinde hidmet-i sadakatin malum-u hümayûnumdur ...*" diyerek kendisine olan güvenini belirtmiş ve kendisini Kırım'da meydana gelen karışıklıkları gidermekle vazifelendirmiştir. Son kez tahta çıkan Selim Geray Han, Rodos'ta bulunan oğlu Gâzi Geray'ı Kalgay ve diğer oğlu Kaplan Geray'ı Nureddin olarak atayarak derhal Kırım'a vasil olmuş¹¹⁶ ve kısa süre içerisinde asayiş sağlamış, Rusların Kırım'a doğru genişleme siyasetini engellemeye çalışmıştır. Kırım halkı tarafından çok sevilen Selim Geray Han, son derece zeki, azimli ve halkı için tüm tedbirleri almaya

¹¹⁴ Halîm Geray, *a.g.e.*, s.133-134.

¹¹⁵ Halîm Geray, *a.g.e.*, s.118-119; [Ahmet]Cevdet Paşa, *Kırım ve Kafkasya Tarihçesi*, s.32-34; A Lady (Andrew Neilson), *The Crimea: Its Towns Inhabitants and Social Customs*, London: Printed At The "Christian Times" Office, 1855, s.97-99.

¹¹⁶ Silâhdâr Fındıklılı Mehmed Ağa, *a.g.e.*, s.692.

çalışan, şair, emri altında bulunan kişileri koruyan ve onların yetiştirilmesine katkı sağlayan bir kişidir.¹¹⁷

Özellikle Osmanlı Devleti için felaket seneleri olarak adlandırılabilir olan hanlığının ikinci ve üçüncü dönemlerinde başta Avusturya olmak üzere Lehistan, Venedik ve Rusya ile dört cephede birden mücadele ederek büyük kahramanlık elde etmiş olan Selim Geray Han, hem Kırım hem de Osmanlı halkı tarafından büyük bir kahraman olarak anılmıştır. Selim Geray Han tarafından elde edilen başarılar Osmanlı Padişahı II. Süleyman tarafından I. Selim Geray Han'a gönderilen hatt-ı hümayûnla “Siz ki devlet-i ebed-bünyânımızın hayırhâh-ı nîk-endîşi ve dûdmân-ı saâdet-ünvânımızın devam-cûy-ı sadâkat-kîşi bi'l-fi'l Kırım Han'ı Selim Geray Han'sız...bizzat müteveccih olduğumuz gazâ-yı garrâda dahi mürâfakat ile işbu sâl-i meymenet-iştimâlde asâkir-i muvahhidini “Le-kad nasarakümü'llâhu fi-mevatine kesiretin” fetvâ-yı saâdet-ihativâsıyla mübtehic ve mesrur eyleye” şeklinde tebrik edilmiştir.¹¹⁸ I.Selim Geray Han'ın elde ettiği başarılar Osmanlı edebiyatında da yer almış, Han'ın kahramanlıklarını anlatan kasideler yazılmıştır. Bu kasidelerden biri de Bosnalı Sabit Efendi tarafından yazılmıştır. Selim Geray Han'a ithafen yazılan ve dört yüz yirmi altı beyitten oluşan “Gazânâme”, “Selimnâme” ya da Zafernâme” olarak da adlandırılan bu kasidenin birkaç beyti I. Selim Geray Han'a karşı duyulan sevgiyi göstermesi bakımından yeterlidir:¹¹⁹

*Zihî hidîv-i 'aliyyü'l-himem ki dikkat idüb
Üç ayda iki gazâ eyledi be vefk-ı Murâd
Esince bâd-ı 'inâyet mehebb-i nusretten
Tozıtdı tâburını Moskovın misâl-i remâd
Bucak bucak kaçırub ol la'îni kahren leh
Yakub memâlikin etdi konak, konak ber-bâd
'Înân 'azmini 'atf etdi sonra (Üskübe) Elinde
hançer-i nusret, belinde tîg-ı cihâd
Demet demet idüb a'dâyı dâs-ı şemşîri 'Aceb
ki düşdi şitâ faslına zamân-ı hasâd!
Yed-i mü'eyyid-i himmetle ehl-i islâmın.
Geden memâlik u büldânın etdi istirdâd.*

¹¹⁷Selim Geray'ın Çerkes asıllı kölesi olan Küçük Ahmet Paşa Osmanlı Devleti'nde kaptan-ı Derya, Nişancı, Vezîrlük, Sadaret Kaymakamlığı vb. pek çok önemli görevde bulunmuştur. Halîm Geray, *a.g.e.*, s.119.

¹¹⁸Kemal Gurulkan, Yusuf İhsan Genç, Uğurhan Demirbaş, Turgay Özekici, *Osmanlı Belgelerinde Kırım Hanlığı*, s.90; A.DVNS.NMH.d,5/83-84/38.

¹¹⁹Halîm Geray, *a.g.e.*, s.114-115.

Misâl-i Hanzale Bû Cehl hâke urdı anı!

Gelince Rezmîne “Karbuz” didikleri ırgad.

22 Aralık 1704 tarihinde hanlık makamındayken vefât eden I. Selim Geray Han, Bahçesaray’da Hansaray havlusuna defnedilmiştir. Selim Geray Han’ın yetmiş civarında evladı olup bunlardan yedisi Hanlık makamında bulunmuştur.¹²⁰

I. Selim Geray Han’ın vefâtından sonra hanlık makamına, Kırım beylerinin isteğiyle Selim Geray Han’ın oğularından III. Gazi Geray Han nasb olundu.¹²¹ III. Gazi Geray Han, Kalgaylığa kardeşi Kaplan Geray’ı, Nureddinliğe Mengli Geray Sultân’ı atadı. III. Gazi Geray Han zamanında Bahçesaray’da veba zuhur etmiş olup Han, bir müddet Gözleve’de ikamet etmiştir. III. Gazi Geray Han, hanlığa karşı isyan eden Nogay ve Çerkes kabileleri üzerine sefere çıkmış fakat başarılı olamamış ve bu nedenle 1707 yılında hanlıktan azledilerek yerine 1707 yılında I. Kaplan Geray Han nasb edilmiştir.¹²²

Selim Geray Han’ın oğlu olan I. Kaplan Geray Han, kardeşlerinden Mengli Geray Sultân’ı Kalgaylığa, Maksûd Geray Sultân’ı Nureddin Sultân’lık makamına getirdi. Kısa süre içinde Maksûd Geray Sultân vefât edince küçük kardeşi Sahib Geray’ı bu makama getirdi. Hanlığı döneminde Çerkeslerin Kırım Hanlığı topraklarını terk etmesi ve yurtları olan Pıştav’dan Belc Niçân denilen bölgeye gitmeleri üzerine Çerkesler üzerine sefere çıkmış fakat başarılı olamamış ve büyük bir hezimete uğramıştır.¹²³ Bu hezimetten dolayı da azledilerek yerine Rodos’ta bulunan II. Devlet Geray Han ikinci kez hanlık makamına getirilmiştir.¹²⁴

1708 yılında tekrar hanlık makamına çıkan II. Devlet Geray Han, Kalgaylığa Saâdet Geray’ı, Nureddinliğe Deli Baht Geray Sultân’ı getirdi. Bir müddet sonra Kalgay’ı Saâdet Geray’la anlaşılmayınca Saâdet Geray’ı azlettirerek yerine Baht Geray Sultân’ı Kalgay ve diğer oğlu Bahadır Geray Sultân’ı da Nurettin makamına getirdi. Devlet-i Aliyye’nin Rus seferine katılan II. Devlet Geray Han, büyük başarılar elde etti. Birkaç kale

¹²⁰ Halîm Geray, *a.g.e.*, s.118; Kırımı’ye göreyse Selim Geray’ın 75 çocuğu vardır. Bkz. Abdülgaâfâr Kırımı, *a.g.e.*, s.129; Eravcı’ya göreyse Selim Geray’ın on iki oğlu ve on kızı vardır. Bkz. H. Mustafa Eravcı, “Selim Giray”, *DİA*, C.36, İstanbul 2009, s.428.

¹²¹ Silâhdâr Fındıklılı Mehmed Ağa, *a.g.e.*, s. 824; Raşit Gündoğdu, “*Uşşakizâde Târîhi (Tahlil ve Metin)*(1106-1104/1694-1712)”, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2000, s.418; Kemal Gurulkan, Yusuf İhsan Genç, Uğurhan Demirbaş, Turgay Özekici, *Osmanlı Belgelerinde Kırım Hanlığı*, s.110.

¹²² Silâhdâr Fındıklılı Mehmed Ağa, *a.g.e.*, s. 849.

¹²³ Halîm Geray, *a.g.e.*, s.142; Derya Derin, *a.g.t.*, s.63.

¹²⁴ Ahmed Câvid Bey, *a.g.e.*, s.166.

ve birçok esir elde ettikten sonra Zaporog Kazağı ve Tukalı Kalesi reisinin Osmanlı Devleti'ne itaat etmesini sağladı.¹²⁵

Zeki ve ileri görüşlü bir han olan II. Devlet Geray Han, Rusların hedefinin Kırım olduğunu anlamış ve buna mâni olabilmek için tedbirler almaya çalışmıştır. Osmanlı Devleti ve Rusya arasında yapılan 1700 tarihli İstanbul Anlaşması'ndan sonra Ruslar tarafından yapılan hazırlıkları yakından takip etmiş ve Rusların büyük bir donanma kurma hazırlığı içinde olduğunu bizzat Osmanlı padişahına bildirmiştir. II. Devlet Geray Han, Kırım Hanlığı'nın Osmanlı Devleti açısından önemini açık bir şekilde Osmanlı Devleti'ne bildirmiş, "*Kırım'ı İstanbul'un kilidi, içindeki Tatarları da etten kal'ası*" olarak tanımlayarak eğer ki Rusya ile yapılan sulha itimat edilirse önce Kırım'ın düşeceğini ve ardından İstanbul'un tehlikeye gireceğini ifade etmiştir.¹²⁶ II. Devlet Geray Han, İstanbul Anlaşması'ndan sonra Ruslar tarafından Kırım ve Osmanlı sınırına yakın bölgelere yapılan Rus kaleleri hakkında da Osmanlı Devleti'ni bilgilendirmiştir. II. Devlet Geray Han'ın uyarıları ve İsveç Kralı XII. Karl'ın Rus Çarı I. Pyotr karşısında almış olduğu yenilgi üzerine Osmanlı ülkesine sığınması ve Rusların da onu takip ederek Osmanlı topraklarına girmesi Osmanlı-Rus savaşını kaçınılmaz kılmıştır.

Osmanlı Devleti tarafından savaş hazırlıkları başlatılmış ve Baltacı Mehmed Paşa ordunun başında serdar olarak sefere çıkmıştır. Osmanlı Devleti bu sefer esnasında Kırım'ın güvenliğini düşünerek tedbir almıştır. Kırım hanı da seferde olacağından Rusların Kırım'a karşı yapabileceği bir saldırıyı önlemek için Dellak Ali Paşa Kırım'a serdar tayin olunmuştur.¹²⁷

II. Devlet Geray Han bizzat 1711 yılındaki Prut Savaşı'na katılmış,¹²⁸ büyük başarılar göstermiş ve padişah tarafından da takdir edilmiştir.¹²⁹ Fakat İsveç Kralı meselesinde suçlu bulunarak 1713 yılında azledilerek Rodos Adası'na sürgüne gönderilmiştir.¹³⁰ 1716 yılında affedilmiş ve 1718 yılında Saray'ın Vize kasabasında vefât

¹²⁵ Halîm Geray, *a.g.e.*, s.133.

¹²⁶ Silâhdâr Fındıklılı Mehmed Ağa, *a.g.e.*, s.690; Ahmed Câvid Bey, *a.g.e.*, s.168.

¹²⁷ Ahmed Câvid Bey, *a.g.e.*, s.170.

¹²⁸ Prut savaşı sonrasında yapılan anlaşmasının üçüncü maddesiyle Kazak taifesinin Kırım tarafına saldırılarının Rusya tarafından önlenmesi, dördüncü maddesiyle Azak Kalesinin Osmanlı Devleti'nin, Çerkeskerman Kalesinin Rusya'nın sınırları içerisinde kalmasına, sekizinci maddesiyle Kırım Hanı, Kalgay, Nureddin ve Serasker Sultânlar tarafından Rusya içlerine yağma hareketinde bulunulmamasına ve yirmi beş seneliğine sulh yapılmasına karar verilmiştir. Bkz. Ahmed Câvid Bey, *a.g.e.*, s.178-183.

¹²⁹ Halîm Geray, *a.g.e.*, s.134; [Ahmet]Cevdet Paşa, Kırım ve Kafkasya Tarihçesi, s.44.

¹³⁰ İsveç Kralı XII. Karl ve Rus Çarı I.Pyotr arasında 1709 yılında meydana gelen Poltava savaşında yenilgiye uğrayan İsveç Kralı Osmanlı Devleti'ne sığınmıştır. Fakat İsveç Kralı bir türlü ülkesine gitmemesi ve bu misafirliğin hazineye yük olmaya başlaması nedeniyle ülkesine gönderilmesine karar verilmiştir. Kralın ülkesine gitmekte isteksiz davranışları üzerine zorla gönderilmek istenmiştir. Kralın bu durumu Padişah'a

etmiş olup naaşı Ayaz Paşa Câmî‘ havlusundadır. İkinci hanlığı dört yıl dört ay süren II. Devlet Geray Han, toplamda sekiz sene beş ay hanlık makamında bulunmuştur.

II. Devlet Geray Han’ın azlinden sonra yerine 1713 yılında tekrar I. Kaplan Geray Han hanlık makamına getirilmiştir.¹³¹ II. Kaplan Geray Han, kardeşi Mengli Geray Sultân’ı Kalgaylığa, Sahib Geray Sultân’ı Nureddinlik makamına getirtti. Hotin Kalesinin tamirine memur olunduktan sonra Kırım’a dönmüş, Avusturya seferi için İstanbul’a davet edilince İstanbul’a gitmiştir. Fakat İstanbul’a geç ulaştığı iddiasıyla 1716 yılında azledilmiştir.¹³²

I. Kaplan Geray Han’ın yerine 1716 yılında Kırım Hanlığı’na Kara Devlet Geray Han çıkartıldı.¹³³ Kara Devlet Geray Han, Sadrâzam Hacı Ali Paşa’ya, eğer ki kendisi han olursa yüz bin kişilik bir ordu toplayacağını vaad etmiştir.¹³⁴ Yeni Kırım Han’ı, Safâ Geray Hanzâde Bahâdır Geray Sultânı Kalgay ve kendi oğlu Maksûd Geray Sultânı Nureddin makamına getirdi. Ardından vaad ettiği askerleri toplamaya çalıştı. Kendisi Bucak Bölgesi’ne giderken Kalgay’ını Bahçesaray’a gönderdi. Fakat yeni han, I. Selim Geray Han’ın evladı olmaması nedeniyle halk tarafından benimsenmemiş, “*han oğlu han durur iken, sultânoğlu han mı olur ?*”¹³⁵ diye yeni Han’a itimat etmemişler ve bu nedenle de Kara Devlet Geray Han tarafından Osmanlı’nın Batı seferi için gerekli olan ordu toparlanamamış ve var olan orduda da Han’a karşı huzursuzluklar baş göstermiştir. Bu nedenlerden dolayı ancak üç ay gibi kısa bir süre hanlık yapan Kara Devlet Geray Han, 1717 yılında hanlık görevinden azledilmiş ve bir müddet sonra da vefât etmiş olup naaşı Yanbolu Câmî‘ havlusuna defn olunmuştur.¹³⁶

Kara Devlet Geray Han’ın azledilmesiyle yerine 1717 yılında I.Selim Geray Han’ın oğlu III. Saâdet Geray Han nasb olunmuştur.¹³⁷ III. Saâdet Geray Han ilk iş olarak amcası Selâmet Gerayzâde İnayet Geray Sultân’ı Kalgay, kardeşlerinden Safâ Geray Sultânı Nurettin tayin etti. Fakat kısa süre içerisinde Kalgay Sultân vefât ettiğinden yerine Safâ Geray Kalgay ve diğer birâderi Âdil Geray’ın da görevini bırakması üzerine, biraderzâdesi İslâm Geray Sultân’ı Nureddinlik makamına getirdi.¹³⁸ III. Saâdet Geray Han zamanında Avusturya’yla Pasarofça Anlaşması yapılmış ve yeni sadrâzam, Nevşehirli Damat İbrahim

iletmesi üzerine Bender muhafızı İsmail Paşa’nın idamına ve Devlet Geray Han’ın azline karar verilmiştir. Bkz. Ahmed Câvid Bey, *a.g.e.*, s.176-177.

¹³¹ Silâhdâr Fındıklılı Mehmed Ağa, *a.g.e.*, s.956; Ahmed Câvid Bey, *a.g.e.*, s.177.

¹³² Halîm Geray, *a.g.e.*, s.144.

¹³³ Halîm Geray, *a.g.e.*, s.152; Silâhdâr Fındıklılı Mehmed Ağa, *a.g.e.*, s.1059-1060.

¹³⁴ Seyyid Mehmed Rızâ, *a.g.e.*, s.265-266.

¹³⁵ Ahmed Câvid Bey, *a.g.e.*, s.186.

¹³⁶ Halîm Geray, *a.g.e.*, s.153.

¹³⁷ Silâhdâr Fındıklılı Mehmed Ağa, *a.g.e.*, s.1060.

¹³⁸ Halîm Geray, *a.g.e.*, s.154-155.

Paşa tarafından Lale Devri ıslahatlarına başlanılmıştı. Islahatlardan sonuç alabilmek içinde Osmanlı Devleti sınırları içerisinde barışın korunması gerekliydi. Fakat Kırım'da Nogay ve Mirzalar, Han'ın sözünü dinlemeyip akınlar düzenliyordu. Bu nedenle Han, 1720 yılında sınır hinterlandını kontrol altına almak için Kafkasya üzerine sefere çıktı. Seferde düşman tarafından esir alınsa da kurtularak tekrar Kırım'a ulaştı. Fakat bu sefer Karaçi beylerinden olan Şirinlerin muhalefetiyle karşılaştı, akabinde Zilhicce 1136 (M.1724) yılında hanlıktan azledildi ve yerine II. Mengli Geray Han hanlık makamına nasb olundu. III. Saâdet Geray Han, 1144(M.1731-32) yılında Yanbolu'da vefât etmiş olup naaşı Yanbolu Câmi' havlusuna defnedilmiştir.¹³⁹

II. Mengli Geray Han, Selim Geray Han'ın oğlu olup Rodos'ta doğmuştur. Kaplan Geray Han'ın tavsiyesi üzerine 1724 yılı içerisinde Kırım Han'ı nasb olunmuştur. II. Mengli Geray Han, Kalgaylık makamına Safâ Geray'ı, nureddinlik makamına kardeşi Selâmet Geray Sultân'ı atadı. Kalgay Safâ Geray'ı İran seferine gönderdi. Bunu fırsat bilenler ülkede isyan çıkarınca isyanı şiddetli bir şekilde bastırdı. Kalgay Sultân'ın Sakız Adası'na sürülmesi üzerine diğer kardeşi Adil Geray Sultân'ı Kalgaylık makamına getirdi. Fakat bir müddet sonra onun isyanıyla uğraşmak zorunda kalmış ve kardeşinin isyandan vazgeçmesiyle bir nebze rahatlamıştır.¹⁴⁰ II. Mengli Geray Han daha sonra Şirin kabilesi arasında önemli bir yeri olan Cantimur'la mücadele ederek onu ortadan kaldırmış, Şirinlerin nüfuzunu önemli ölçüde kırmıştır. II. Mengli Geray Han, Nogay ve Çerkesler üzerine sefere çıkarak hâkimiyetini onlara da kabul ettirmiştir. Fakat Kırım içerisinde sükûneti sağlayan II. Mengli Geray Han Osmanlı ülkesinde ortaya çıkan Patrona Halil İsyanı'yla isyancıların isteği doğrultusunda hanlıktan azledilmiş ve yerine 1730 yılında üçüncü kez I. Kaplan Geray Han hanlık makamına çıkartılmıştır.

1.2. 1725 Sonrası Kırım Hanlığı Tarihine Genel Bir Bakış

1724 yılından 1730 yılına kadar II. Mengli Geray Han, Kırım hanlığı görevini sürdürmüş olup onun azliyle yerine I. Kaplan Geray Han üçüncü kez han olarak nasb edilmiştir. Bu esnada Osmanlı Devleti ile İran arasında savaş devam etmektedir. Bu nedenle Han, hemen savaşa iştirak etmiştir. Fakat Kırım hanının bütün gücüyle İran cephesinde bulunmasından istifade etmek isteyen Ruslar, Avusturya'yla ittifak kurarak Osmanlı Devleti'ne saldırmışlar, Prut zaferiyle kazanılan Azak Kalesini ele geçirmişlerdir.

¹³⁹ Halîm Geray, *a.g.e.*, s.156.

¹⁴⁰ Halîm Geray, *a.g.e.*, s.159-160.

Bu nedenle I. Kaplan Geray Han hemen geri dönmüş, Or Kapısı'nda¹⁴¹ Rusları karşılamış fakat durduramamıştır. İleri harekete devam eden Ruslar tarafından Kırım şehirleri işgal edilmiş; Bahçesaray, Gözleve ve Akmescit gibi şehirler yağmalanmıştır.¹⁴² Bu yağma olayı Kırım tarihinde karşılaşılan en büyük felaketlerden biri olup artık Kırımlıların tek başlarına Rusları durduramayacağını göstermesi bakımından önemlidir. Bu felaketten sonra Kırım Hanlığı'na Fetih Geray nasb olunmuş olup Rus kuvvetlerine karşı başarılı akınlar yapsa da Rusların tekrar Kırım'a girmesi ve Karasubazar'ı yağmalamaları üzerine hanlıktan azledilip yerine II. Mengli Geray Han yeniden han olarak nasb olundu. Bu süreçten sonra da Mengli Geray Han'da dâhil olmak üzere Kırım hanları ülkede birlik ve beraberliği sağlayamazken Rusya her geçen gün gücüne güç katmıştır.

1768-1774 Osmanlı Rus Harbi'nde Osmanlı Devleti'nin yenilmesiyle, savaş sonrasında yapılan 1774 tarihli Küçük Kaynarca Anlaşması'yla Kırım tarihinde önemli bir değişiklik olmuş; Kırım Hanlığı Osmanlı Devleti'nden ayrılarak müstakil hale gelmiştir.¹⁴³ Fakat bu durum Kırım Hanlığı'nı Rusya'nın insafına bırakmaktan başka bir sonuç getirmemiş ve kısa bir müddet sonra Kırım, 1783 yılında Rus orduları tarafından işgal edilerek Kırım Hanlığı tarihe karışmıştır.

Kırım'ın Rusya tarafından 1783 yılında işgaliyle birlikte Kırım'da Rus egemenliği başlamış ve bölgede bulunan Türklere karşı asimilasyon ve baskı politikası uygulanmaya başlanmıştır. Bu dönemde pek çok Kırım Türkü vatanlarını terk ederek "Ak topraklar"¹⁴⁴ olarak nitelendirdikleri Anadolu'ya göç etmek zorunda kalmışlardır.¹⁴⁵ Tüm baskılara rağmen bazı Kırımlıların vatanlarını terk etmemişler ve mücadeleye Kırım'da devam etmişlerdir. İsmail Bey Gaspıralı'nın liderliğindeki bu hareket bir müddet sonra meyvesini vermiş ve I. Dünya Savaşı'nın meydana getirdiği kaotik durumundan da istifade edilerek Çelebi Cihan Efendi'nin başkanlığında kısa süreli "*Kırım Ahali Cumhuriyeti*"

¹⁴¹ Or kapısının muhafazası için Osmanlı Devleti tarafından Dergâh-ı Ali topçuları olarak adlandırılan Yeniçeri birliği görevlendirilmiştir. Bkz. BOA, AE.SMST.II., 116-12647, H.01-02-1112.

¹⁴² Bu işgal esnasında Bahçesaray'da yer alan I. Selim Geray Han tarafından kurulan kütüphane yakılarak yok edilmiştir. Hem bu kütüphanenin yakılması hem Rus işgali zamanında meydana getirilen tahribatla maalesef pek çok tarihi eser ve belge yok edilmiş olup Kadıasker defterleri dâhil olmak üzere elde kalan belgelerin önemli bir kısmına da henüz erişim imkânımız bulunmamaktadır.

¹⁴³ Müstakil Kırım Hanlığı hakkında Bkz. Ufuk Akyol, "*Müstakil Kırım Hanlığı (1772-1783)*", Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2019.

¹⁴⁴ Hasan Işık, Ahmet Doğan, "Genel Türk Tarihinin kaynaklarından Süreli yayınlara bir Örnek: Kırım Mecmuası", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, C.3, S.3, Yıl: 2017, s.126.

¹⁴⁵ Göçlerin tarihi seyrini için bakınız. Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, TTK Yay., Ankara 1977; Hakan Kırımlı, "Emigrations from the Crimea to the Ottoman Empire during the Crimean War", *Middle Eastern Studies*, Vol. 44, No. 5, September 2008, s.751-773; Hakan Kırımlı, *Kırım Tatarlarında Milli Kimlik ve Milli Hareketler (1905-1916)*, TTK Yay., Ankara 1996.

kurulmuştur.¹⁴⁶ Fakat bir müddet sonra bu devlet de Ruslar tarafından ortadan kaldırılmıştır.

18 Ekim 1921 tarihinde Rus lider Lenin tarafından bölgede kurulan “*Kırım Muhtar Sovyet Sosyalist Sovyet Cumhuriyeti*” II. Dünya Savaşı esnasındaki 1941 Alman işgali istisna tutulursa varlığını 1945 yılına kadar devam ettirmiştir. Fakat II. Dünya Savaşı’ndan sonra bölgede yeniden kurulan Rus egemenliği 1783 işgalinden daha sert bir şekilde uygulanmış, vatanlarına sahip çıkmak için mücadeleden hiç taviz vermeyen Kırım Türkleri 18 Mayıs 1944 tarihinde Stalin tarafından bir gecede vatanlarından sürülerek soykırıma tabi tutulmuşlardır.¹⁴⁷ Sovyetler Birliği’nin yıkılması, Kırım Türklerine vatanlarına dönüş için yeniden bir ümit verse de 18 Mart 2014 tarihinde Rusya’nın Kırım’ı tekrar işgali ve tek taraflı olarak topraklarına ilhakıyla birlikte bu ümitlerini şimdilik kaybetmişlerdir.¹⁴⁸ 24 Şubat 2022 tarihinde Rusya’nın Ukrayna’yı işgal girişimiyle başlayan süreç ise Kırım ve Kırım Türkleri’nin geleceğini daha kaotik bir hale sokmuştur.

1.3. Kırım Hanlığı Devlet Teşkilatı

1.3.1. Hanlık Makamı

Kırım Hanlığı’nda devletin başında bulunan kişiye “han” denilmekte olup hanlar Bahçeşaray’da Hansaray¹⁴⁹ olarak adlandırılan saraylarında otururlardı. Hânedan sülalesine de “Geray” unvanı verilmiştir.¹⁵⁰ Geray unvanının ne zaman kullanılmaya başladığı konusu üzerinde tartışmalar bulunmaktadır. Bazı tarihçiler Seyyid Mehmed Rızâ’ya dayanarak, hanlığın kurucusu I. Hacı Geray Han’ın babası Gıyaseddin’in çocukluğunda Geray kabilesinin yanında atalık olarak büyütülmesinden dolayı Geray kabilesine duyulan saygının bir nişanesi olarak I. Hacı Gerây Han zamanından itibaren bu unvanın kullanılmaya başlandığını ifade ederler.¹⁵¹ Fakat Kırımlı’nın ortaya koyduğu bulgular

¹⁴⁶ Kırım Ahali Cumhuriyeti hakkında Bkz. Hasan Işık, Ahmet Doğan, “Gaspıralı İsmail ve Kırım Ahali Cumhuriyeti”, *Kerkük Çok Uzak Değil Prof. Dr. Eşref Buharalı’ya Armağan Türk Tarihine Dair Yazılar II*, Ed. Alpaslan Demir, Tuba Kalkan, Eralp Erdoğan, Gece Kitaplığı, Ankara 2017.

¹⁴⁷ Svetlana Çervonnaya, “Kırım Tatar Halkının Mukadderatı: Devlet ve Kültürün Geçmişi, Bugünkü Problemleri ve Geleceği”, Çev. İbrahim Yıldırım, Arzu Mertol, *Emel*, S.191, Temmuz-Ağustos 1992, s.5

¹⁴⁸ Türkiye Cumhuriyeti ve Kırım arasındaki ilişkiler için Bkz. Hasan Işık, Ahmet Doğan, “Türkiye Kırım İlişkileri”, *20. Yüzyılda Türkiye-Türk Dünyası İlişkileri*, Ed: Cihat Yıldırım, Fatih Tuğluoğlu, Mustafa Gökçe, Osman Okumuş, Pegem Akademi Yay., Ankara 2021, s.641-658.

¹⁴⁹ Kırım hanlarının Eski Kırım’da ve Salaçık’ta sarayları olmakla birlikte Hansaray’ın inşasından sonra eski saraylar ehemmiyetini kaybetmiştir. Hansaray hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz. Nicole Kançal-Ferrari, *Kırım’dan Kalan Miras Hansaray*.

¹⁵⁰ Kelime günümüzde daha ziyade “Giray” şeklinde telaffuz edilse de Kırım Türkçesinde yaygın olarak “Geray” şeklinde telaffuz edildiği için çalışmada “Geray” imlasının kullanılması tercih edilmiştir.

¹⁵¹ Seyyid Mehmed Rızâ, a.g.e, s.98-99; Halim Geray Sultân’a göre Hacı Geray tahta çıktığı zaman babasını büyüten Devlet Geldi Sûfi hayattaydı ve bir gün Han’ın huzuruna gelerek Geray kabilesinin ismi yok olmasını

“Geray” unvanının Hacı Geray Han’dan da önce kullanıldığını göstermektedir. Zira Hacı Geray Han’ın erkek kardeşlerinden birinin adı Can (Cihan) Geray’dır.¹⁵² I. Mengli Geray Han zamanından hanlığın sonuna kadar da hanedan soyundan gelen tüm erkek çocuklar tarafından bu unvan kullanılmıştır. İncelenen defterlerde “Geray” [ك ر ا ی] şeklinde yer almaktadır.¹⁵³ Geray unvanı I. Hacı Geray Han zamanından itibaren de darbolunan paralarda kullanılmaya başlanmıştır.¹⁵⁴

Kırım Hanlığı teşkilat bakımından bünyesinden çıktığı Altın Orda Devleti’nden önemli ölçüde etkilenmiştir. Hanların seçiminde de bu etki açık bir şekilde görülmekte olup Altın Orda Devleti’nde mevcut olan aristokratik beyler, gücünü Kırım Hanlığı zamanında da son derece güçlü bir şekilde devam ettirmişlerdir. Nitekim Hacı Geray’ın ölümünden sonra oğulları arasında başlayan taht kavgası, Karaçi beyleri ve Cenevizlilerin müdahalesiyle şiddetlenmiş ve bir müddet sonra Şirin Beyi Eminek Mirza’nın Osmanlı Devleti’ni daveti ve Osmanlıların davete icabıyla Kırım’da Osmanlı hâkimiyeti başlamıştır.

Kırım hanları Osmanlı Devleti tarafından nasb edilmişler ya da azledilmişlerdir. Osmanlı Devleti yöneticileri, han nasb etmeden önce Kırım aristokrasisinin ileri gelenleriyle ve özellikle Şirin beyleri ile istişarelerde bulunmuşlar, onlarla ters düşmemeye dikkat etmişlerdir.¹⁵⁵ Nitekim İstanbul’dan Kırım’a gönderilen ilk han olan Mengli Geray Han da Eminek Mirza’nın talebi üzerine hanlık makamına nasb olunmuştur. Han nasbında genellikle Şirin beylerinin istekleri dikkate alınmış olup bu hususa riayet edilmediği takdirde Kırım kabile beyleri tarafından muhalif bir tutum sergilenir, Kayalaraltı denilen yerde toplanılarak kendi destekledikleri hana destek olunurdu.¹⁵⁶

diye bundan sonra doğacak hanzâdelerin adlarına “Geray” ‘ilâvesinin yapılmasını istemiş ve Devlet Geray’da bu teklifi kabul etmiştir. İşte bundan sonra bütün hanzâdelerin isimlerine Geray lakabının ilave olunduğunu belirtir. Bkz. Halim Geray, *a.g.e.*, s. 14; Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet I*, s.258-259; [Ahmet]Cevdet Paşa, *Kırım ve Kafkasya Tarihçesi*, s.4; Smirnov, *a.g.e.*, s.153; Muallim Hüsameddin, “Kırım Hanlığı Hatıratından”, *Kırım Mecmuası*, nr. 2, 16 Mayıs 1334/1918, s.35-36; Halil İnalçık, “Giray”, *DİA*, C14, İstanbul 1996, s.76; Hammer ise Geray adında bir kabilenin bulunmadığını iddia etmektedir. Bkz. Joseph Von Hammer-Pursgtall, *Kırım Hanlığı*, Çev. Seyfi Say, İnsan Yay., İstanbul 2013, s.31; Lady (Andrew Neilson)’a göre Geray kelimesi Litvanya dilince “İyi” anlamına gelmektedir. Bkz.A Lady (Andrew Neilson), *The Crimea: Its Towns Inhabitants and Social Customs*, s.80.

¹⁵² Kırımlı, *Geraylar ve Osmanlılar*, s.36-44.

¹⁵³ ORRNB, FOND 917,35-24-A2; ORRNB, FOND 917,36-10-B1; ORRNB, FOND 917,37-5-B1; ORRNB, FOND 917,38-20-A1; ORRNB, FOND 917,44-53-A2; ORRNB, FOND 917,45-58-A1; ORRNB, FOND 917,46-10-A1; ORRNB, FOND 917,48-6-A4; ORRNB, FOND 917,49-38-A4; ORRNB, FOND 917,51-5-A4; ORRNB, FOND 917,52-1-B1.

¹⁵⁴ Kırımlı, *Geraylar ve Osmanlılar*, s.44-45.

¹⁵⁵ Osmanlı Devleti bu nedenle pratik bir yol bulmuş, hanlık menşurunu götüren görevliye iki farklı han ismi yazan menşur vererek Kırım’ın iç dinamiklerine göre han nasb etmişlerdir. Bkz. Kırımlı, *Geraylar ve Osmanlılar*, s.138.

¹⁵⁶ İnalçık, “Kırım”, *İA*, s.754.

Osmanlı Devleti, Kırım'a atamış olduğu hanın ihtiyaçlarını karşılamayı ve onun güvenliğini sağlamayı ihmal etmemiştir. Bölge halkının yeni hasb olunan han ve maiyetine itaatini sağlamak için cümle ulemaya da emirnâmeler göndermiştir.¹⁵⁷ Ayrıca hanın sağlığı düşünülüp harcırahı ödenerek tabip görevlendirilmiş,¹⁵⁸ hanın maiyetine topçu ve yeniçeri birliği verilmiştir.¹⁵⁹ İncelenen defterlerde de hanın maiyetinde yeniçeri askerlerinin bulunduğu tespit edilmiştir.¹⁶⁰ Vefât eden hanlar da unutulmamış, vefât eden hanın ailesine taziye içeren nâme-i hümayûnlar gönderilmiştir. Şaban 1116 (M.1705) tarihinde Osmanlı Padişah'ı III. Ahmed tarafından vefât eden Kırım Han'ı Selim Geray Han için oğlu Kırım Han'ı Gazi Geray Han'a ve diğer oğlu Kalgay Sultân Kaplan Geray'a taziye bildiren nâme-i hümayûn gönderilmiştir.¹⁶¹

Evliya Çelebi'ye göre Rumeli Beylerbeyi payesinde olan han, yıllık olarak Kefe gümrüğünden 1100000 akçe harçlık alırdı.¹⁶² Kırım'a han olarak nasb edilen Han'ın, belli başlı sorumlulukları vardı. Bunların en önemlisi, halkının ihtiyaçlarını karşılayarak hanlığın egemenlik sürdüğü bölgelerde sükûneti sağlamaktı. Ayrıca hem hanlığa hem de Osmanlı Devleti'ne yapılabilecek saldırılara karşı devletin kuzeydeki kalesinin komutanı olarak gerekli tedbirleri almak, hanlığın ve Osmanlı'nın köle ihtiyacını karşılamak, İstanbul'dan gönderilen haberleri halka duyurmak¹⁶³ ve Osmanlı Devleti'nin Avrupa ve İran üzerine yapacağı seferlere katılmak da¹⁶⁴ hanın sorumlulukları arasındaydı. Hanın, Osmanlı Devleti tarafından sefere çağırılmasın da da belirli kurallar vardı. Öncelikle Kırım Han'ına davetnâmeyi hümayûnu taşıyan bir kapıcıbaşı gönderilirdi. Kapıcıbaşı beraberinde

¹⁵⁷ II. Devlet Geray Han için gönderilen emirnâmede bilcûme sağır ve kebir halkın Han, Kalgay ve Nureddin Sultân'a itaat etmeri emr olunmaktadır. Bkz. BOA, İE.HR. 5/483, evahir-i Muharrem 1113 (Haziran-Temmuz 1701).

¹⁵⁸ Kaysunizâde Remmal Hoca, Osmanlı Devleti tarafından Kırım Han'ı I. Sahib Geray Han'a tabib olarak gönderilmiştir. Bkz. Seyyid Mehmed Rızâ, *a.g.e.*, s.122.; Ayrıca Bkz. BOA, İE.SH. 2/129, 22 Z. 1112.

¹⁵⁹ Halim Geray, *a.g.e.*, s.127; Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s.512; Kaysunizâde Remmal Hoca, *a.g.e.*, s.21; Cevdet Paşa tarafından Sahib Geray'ın Kırım'a han olarak gönderilmesi olayıyla birlikte bu konu ayrıntılı bir şekilde açıklanmıştır. Cevdet Paşaya göre; Ulufesi Osmanlı Devleti tarafından karşılanmak üzere altmış nefer topçu, üç yüz nefer cebesi, bin nefer sekban, kırk nefer müteferrika, kırk nefer çavuş ve altmış nefer serhadlî tabiriyle tımar ve zeamet erbabı Sahib Geray'ın maiyetine verilmiştir. Bkz. [Ahmet]Cevdet Paşa, *Kırım ve Kafkasya Tarihi*, s. 20-21; Anonim Kırım Tarihi yazarına göreyse Sahib Geray Han'ın mahiyetine altmış aded top, bin yeniçeri, üç yüz topçu ve cebeci verilmiştir. Bkz. Alper Başer, Kemal Gurulkan, "Anonim Bir Kırım Hanlığı Tarihi (1475-1778)", s.413.

¹⁶⁰ ORRNB, FOND 917,35-30-B3; ORRNB, FOND 917,48-104-A2.

¹⁶¹ Portakal, *a.g.t.*, s.60.

¹⁶² Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s.512.

¹⁶³ III. Ahmet'in tahta cülusu nedeniyle Kırım Han'ı I. Selim Geray Han'a gönderilen nâmeyi hümayûnda padişahın tahta çıkmasının Kırım halkına ilan edilerek hutbe okunması istenmektedir. Bkz. BOA, A.DVNS.NMH.d., 6/12.

¹⁶⁴ Kırım ordusu Osmanlı Devleti'nin en etkili kuvvetlerinden biri olup Avusturya ve İran üzerine yapılan pekçok sefere bizzat Kırım Han'ı ya da Kalgay Sultân'ın katılması âdetti. Sefere katılmaktan imtina gösteren ya da geç katılan hanlar hemen azledilmiştir. I. Kaplan Geray Han'ın ikinci hanlığından azledilme sebebi davet edilmesine rağmen orduya geç katılmasıdır. Bkz. Halim Geray, *a.g.e.*, s.144.

padişah tarafından gönderilen hediyeleri ve sefer için gerekli olan parayı Kırım Han'ına teslim eder, han da en kısa sürede ya kendisi ya da Kalgay Sultân vasıtasıyla sefere iştirak ederdi. Benzer bir olay Avusturya seferi öncesinde meydana gelmiştir. Sefer haberi, Kırım Han'ı El-Hâc Selim Geray Han'a Kapıcıbaşı Küçük Hasan Ağa tarafından getirilen bir davetnâme ile bildirilmiştir. Davetnâmenin yanında padişah tarafından El-Hâc Selim Geray Han'a “*kürkli ve sâde iki kat hıl'at-ı fâhire, bir kabza murassa ' şemşîr ve çizme*” ile birlikte on beş bin altın, askerin sefer hazırlığı için de altmış bin kuruş gönderilmiştir.¹⁶⁵ Yine Cemazeyilevvel 1130 (M.1719) tarihinde Kapıcıbaşı Süleyman Ağa vasıtasıyla Kırım Han'ı Saâdet Geray Han'a yazılan nâme-i hümayûnda devam eden gazâ ve cihat için sefere katılınması istenmiş, bu amaç doğrultusunda asker için altmış bin kuruş, Kalgay Sultân için iki bin beş yüz ve Nureddin Sultân içinde ikibin kuruş gönderilmiştir.¹⁶⁶

Hanlık makamına çıkan han tarafından gelenek üzere hutbe okutulur ve sikke bastırılırdı.¹⁶⁷ II. İslam Geray Han zamanına kadar hutbelerde sadece Kırım hanının adı zikredilirken bu tarihten itibaren Osmanlı padişahının adından sonra Kırım hanın adı zikredilmeye başlanmıştır.¹⁶⁸ Paraların üzerinde ise sadece han ismi ve hanlığın sembolü olan “Tarak Tamga”sı yer almaktadır. Hutbe ve paranın yanında diğer hükümdarlık alametleriyse kürk, at, kalpak ve balıkçıl, davul ve bayrak, ok ve yay ve dokuz elbise düğmesidir.¹⁶⁹ Hanlar iki tuğlu, iki sancaklı ve bayrak sahibi olup yedişer kat mehter çalarlardı.¹⁷⁰ Han tarafından yapılan yazışmalarda al nişanlı gök mühür kullanılmıştır.¹⁷¹

¹⁶⁵ Silâhdâr Fındıklılı Mehmed Ağa, *a.g.e.*, s.225.

¹⁶⁶ Portakal, *a.g.t.*, s.117.

¹⁶⁷ Hezarfen Hüseyin Efendi, *a.g.e.*, s.170.

¹⁶⁸ Seyyid Mehmed Rızâ, *a.g.e.*, s.138; [Ahmet]Cevdet Paşa, *Kırım ve Kafkasya*, s.27-29; Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s.514; İnalçık, Giray, s.77.

¹⁶⁹ Kırım Hanlığında ve genel olarak Türklerde dokuz sayının uğuruna inanılırdı. Hammer Kırım Hanlığı Tarihi adlı eserinde dokuz sayısını şöyle izah etmiştir. Kürk ve at, kalpak ve balıkçıl, davul ve bayrak, ok ve yay ve dokuz elbise düğmesi hanlığın dokuz alameti arasında yer alırken Han, Kalgay, Nureddin, Han Ağa, Orbay(Orbey), Şirinbey, Vezîr, Defterdar ve Kadılık gibi devletin en yüksek makamı da dokuz tanedir. Bkz. Hammer, *a.g.e.*, s.23-25; Abdülgaflar Kırımı'de Sahip Geray'a Boğdan seferi sonrasında Osmanlı Padişahı tarafından verilen hediyelerden nahsederken “..âdet-i Cengiziye üzere 9 kere 9 pişkeş çekgiği...” şeklinde verilen hediyelerin her birinden dokuz adet verildiğinden bahseder. Bkz. Abdülgaflar Kırımı, *a.g.e.*, s.102-103; İslamiyet öncesi Türk Kültürü'nde de dokuz sayısı Türklerde kutsaldı. Göğün dokuz kattan meydana geldiği ve bu nedenle kağanlarında otağlarının önünde dokuz tane tuğun olması gerektiğine inanılırdı. Bkz. Bahaddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları II*, MEB Yay., İstanbul 1993, s.80.

¹⁷⁰ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, 512.

¹⁷¹ Sahip Geray Han tarafından kullanılmıştır. ORRNb, FOND 917,38-28-A2; Kırım hanları tarafından resmi yazışmalarda kullanılan bu mühürlerin kökeni Uygurlara kadar dayanmaktadır. V.V. Velyaminov-Zernov'a göre “al tamgalı altın nişanlı” ibaresi Altın Orda Devlet yazışmalarında sıklıkla kullanılan bir diplomatik karakterdir. Bkz. V.V. Velyaminov-Zernov, *Kırım Yurtuna ve Ol Taraflarga Dair Bolgan Yarlıklar ve Hatlar*, Haz.: A. Melek Özyetgin-İlyas Kamalov, TTK Yayınları, Ankara 2009, s.XXI.

Yavuz Sultân Selim zamanından itibaren de hanlık makamına çıkan hanın oğullarından birini İstanbul'a rehin olarak göndermesi de gelenek haline gelmiştir.¹⁷²

Halk nazarında hanlık makamına bakıldığı zaman; hanlık makamı Kırımlılar için son derece kutsaldı. Han, halk için için büyük salahiyetlere haiz bir kimseydi. Sıradan bir Tatar'ın tahtı işgal eden hanın tüm emirlerine uyması gerekmektedir. Bu durum, “*Tatar-ölmez han kuludur*” ve hanın emirlerine boyun eğmekle mükelleftir sözüyle izah edilmiştir.¹⁷³

Türk-Moğol resmi yazışmalarında sıklıkla kullanılan “yarlık” ve “bitik”ler Altın Orda Devleti'nde olduğu gibi kendisini onun varisi olarak gören Kırım hanları tarafından da sıklıkla kullanılmıştır. En basit şekliyle yabancı devletlerin hükümdarlarına gönderilen belgelere ve ayrıca teb'ası olan kişilere verilen imtiyazlara yarlık ve ferman denirken Osmanlı padişahlarına yazılan belgelere bitik denilir.¹⁷⁴ Bu çalışmanın sınırları içerisinde yer alan Kadiasker defterlerinde, Kırım hanları tarafından kendi teb'asına yazılan yarlıklar tespit edilmiştir. Bu yarlıklar incelendiği zaman genelde han tarafından verilen muafiyetler ve emirleri kapsadığı görülmektedir. Çalışmaya konu olan kadiasker defterlerinde yer alan, Kırım hanları tarafından yazılan yarlıkların başlangıç formülleri genelde şu şekildedir:¹⁷⁵

“*Bâ'is-i tahrîr-i fermân-ı şerîf-i hânî budur ki...*”¹⁷⁶, “*Bâ'is-i tahrîr-i yarlığ-ı şerîf-i hânî budur ki...*”¹⁷⁷, “*Bâ'isü'l-tahrîr emr şerîf hânî ve sebebi tastîr-i fermân-ı vacibü'l-zaman-ı hâkanî oldur ki...*”¹⁷⁸, “*Sebeb-i tahrîr-i yarlığ biliğ saâdet tebliğ-i hakani ve tevkî' refî' azimet-i tersî' memalik-i cerman bani budur ki...*”¹⁷⁹

İncelenen kadiasker defterlerinde Kırım hanlarından I. Selim Geray Han, II. Devlet Geray Han, I. Kaplan Geray Han, III. Saâdet Geray Han yer almaktadır. Defterlere yansıyan Kırım hanları için kullanılan lakap ve elkâblardan bazılarıysa şunlardır:¹⁸⁰

¹⁷² Smirnov, *a.g.e.*, s.237; Abdülgahtar Kırımî, *a.g.e.*, s.99; Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s.478; Abdülgahtar Kırımî, *Umdetü'l-Ahbâr*, Haz. Derya Derin Paşaoğlu, s.116.

¹⁷³ Akdes Nimet Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, TTK Yay., Ankara 1972, s.228.

¹⁷⁴ Akdes Nimet Kurat, *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına Ait Yarlık ve Bitikler*, s.3-4; V.V.Velyaminov-Zernov, *a.g.e.*, s.XVII.

¹⁷⁵ Çalışmaya konu olan kadiasker defterlerindeki kullanıma benzer bir yarlığ başlangıç formülü de şöyledir: “*Bais-i yarlığ-ı şerîf sultânî ve mucib-i tastîr-i biliğ-i hâkanî oldur ki*” Bkz. M.Tayyip Gökbilgin, *Osmanlı Paleografya ve Diplomatik İlmî*, Enderun Kitapevi, İstanbul 2002, s.109.

¹⁷⁶ ORNB, FOND 917,52-14-B1; ORNB, FOND 917,46-9A1; ORNB, FOND 917,38-28-A4.

¹⁷⁷ ORNB, FOND 917, 36-10-B1; ORNB, FOND 917,52-12B1.

¹⁷⁸ ORNB, FOND 917,48-123-A3.

¹⁷⁹ ORNB, FOND 917,38-28-A1.

¹⁸⁰ Kırım hanlarının kullandığı unvan ve elkâblar için ilaveten Bkz. Halil İnalcık, “Power Relationships Between Russia, The Crimea And The Otoman Empire As Reflected in Titulature”, *Turco-Tatar Past- Soviet Present: Studies Presented to Alexandre Benningsen*, Paris, Editions de l'Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales, 1986, s. 175-211; Osmanlı Belgelerinde Kırım hanları için kullanılan dua metnlerinden biri ise «damet ma'aliyeh bi-'inayeti'l-meliki'l-mennan» şeklindedir. Bkz. M.Tayyip Gökbilgin, *a.g.e.*, s.69;

“Halefû’s-selâtinü’l-azâm ve şerefû’l-hevakinü’l-izâmü’l el-muhtâss-ı bi-mezid avâtîfû’l-mülkü’l-a’llam bi’l-fiil han-ı azimü’ş-şân mefhâr-ı al-i Cengizyân şevketlü ve devletlü Geray Han ibn El-hâc Selim Geray han ve dame uluvühu devlet vezâde umruhu menzilet-ü hazretleri...”¹⁸¹ ;“Halefû’s-selâtinü’l-azâm ve şerefû’l-hevakinü’l-kirâm el-muhtâss-ı bi-mezid avâtîfû’l-mülkü’l-a’llam bi’l-fiil Kırım Han’ı olan saâdetli, şevketli, inayetli, himmetli Devlet Geray hân ibn El-hâc Selim Geray hân azimü’ş-şân hazretleri...”¹⁸² ;“Halefû’s-selâtinü’l-azâm ve şerefû’l-hevakinü’l-kirâm muhtâs bi-mezid avâtîfû’l-mülkü’l-a’llam bi’l-fiil Kırım Han’ı saâdetli Devlet Geray hazretleri...”¹⁸³

Kırım hanları tarafından yabancı devletlerin hükümdarlarına gönderilen yarlıglarda kullanılan elkâb kalıbıysa genellikle standarttır. Bu yarlıglara örnek vermek gerekirse;

“El-Hâc Selim Geray Han bin Bahadır Geray Han, Sözüümüz, Tangrı tabâraka ve ta’âlânın rahmi ve ‘inâyeti meylân Ulug Orda ve ulug yurt ve taht-ı Kırım ve deşt-i Kıpçak’nın ve sansız köp Tatar ve sağışsız Nogay’nın ve Tat meylân Tavgaç’nın ve Tağara Çerkeçnin ulug padişahı ve hanan-ı azamı bolgan şevketlü ve azametlü ve mehâbetlü men ulug el-Hâc Selim Geray Han abbada’lahu davlata ileyh yevmu’l-va’d ve’l-mizân hazretlerimiz cümle ulug ve küçük ve Ak Urus’unun ve mağrib ve meşrek ve şimâl tarafında bolgan Hristiyanının ve köp yerlerinin padişahı ve hükümdarı bolgan kardaşımız ulug han ve hem ulug bek Pyotr Alekseyeviç...”¹⁸⁴

Kırım Han’ı I. Selim Geray Han tarafından Rabiulevvel 1116 (M.1704) tarihinde Rus Çarı Pyotr Alekseyeviç’e yazılan bu yarlığın giriş formülü incelendiği zaman öncelikle kimin tarafından yazıldığı belirtilerek oldukça eski bir kalıp olan sözümüz formülüyle devam edilmiş, ardından Kırım hanının egemenlik sahası açıkça belirtilmiş, Altın Orda Devleti’nin vassısı olduğu vurgulanmış ve daha sonra mektubun hitap ettiği hükümdar olan Rus çarının egemenlik sahası ve elkâbı belirtilmiştir.

Osmanlı padişahları tarafından Kırım hanlarına yazılan nâme-i hümayûnlarda elkâblar bakımından zengindir. Zilkade 1113 (M.1702) tarihinde Osmanlı Padişah’ı II. Mustafa tarafından Kırım Han’ı I. Selim Geray’a yazılan nâmedeki elkâb “Cenâb-ı emâret-me’âb eyâlet-nisâb sa’âdet-iktisâb zü’l-kadri’l-etemmi ve’l-fahri’l-eşemm alem-efrâz-i hutta-i şehâmet yekke-tâz-i arsa-i celâdet sülâle-i hânedân-ı hânî nukâve-i dūdmân-ı ilhânî

Osmanlı belgelerinde Kırım hanları için “Uluğ yurdunun Uluğ Orda’nın ve taht-ı Kırım’ın Uluğ Padişahı...” şeklinde elkâblar kullanılmıştır. Bkz. M.Tayyip Gökbilgin, a.g.e., s.109.

¹⁸¹ ORRNB, FOND 917,34-29-A2.

¹⁸² ORRNB, FOND 917,34-30-B2.

¹⁸³ ORRNB, FOND 917,34-36-B1.

¹⁸⁴ V.V. Velyaminov-Zernov, a.g.e., s.771.

bi'l-fi'il Kırım Hânı olan El-hâc Selim Geray Han dâmen-i me'âlîhu", Zilkade 1118 (M.1707) tarihinde Osmanlı Padişah'ı III. Ahmed tarafından Kırım Han'ı Gazi Geray'a yazılan nâmedeki elkâb "*Cenâb-ı emâret-me'âb eyâlet-nisâb sa'âdet-iktisâb zü'l-kadri'l-etemmi ve'l-fahri'leşemm alem-efrâz-i hutta-i şehâmet yekke-tâz-i arsa-i celâdet sülâle-i hânedân-ı hânî nukâve-i dûdmân-ı ilhânî bil-fil Kırım Hânı olan Gazi Geray Han dâmet me'âlîhu*" ve Recep 1124 (M.1713) tarihinde yine III. Ahmed tarafından Kırım Han'ı Devlet Geray Han'a yazılan nâmedeki elkâb "*Cenâb-ı emâret-me'âb eyâlet-nisâb sa'âdet-iktisâb zü'l-kadri'l-etemmi ve'l-fahri'leşemm alem-efrâz-i hutta-i şehâmet yekke-tâz-i arsa-i celâdet sülâle-i hânedân-ı hânî nukâve-i dûdmân-ı ilhânî bil-fil Kırım Han'ı olan Devlet Geray Han*"¹⁸⁵ şeklindedir.

Halk nazarında Kırım hanlarına verilen bazı unvanlar ise şunlardır: I. Hacı Geray Han "Melek", I. Devlet Geray Han "Taht-algan", II. Mehmed Geray Han "Semiz", II. İslam Geray Han "Derviş", II. Gazi Geray Han "Bora", I. Bahadır Geray Han "Rezmi", I. Selim Geray Han "El-Hâc",¹⁸⁶ II. Hacı Geray Han "Zengisi Uzun", II. Selim Geray Han "Kati", Kırım Geray Han "Deli".¹⁸⁷

Hanlığın Osmanlı Devleti'ne bağlanmasıyla birlikte Kırım hanları ve Osmanlı padişahları seferlerde ya da İstanbul'da farklı zamanlarda pek çok kez bir araya gelmişlerdir. Bu birliktelik esnasında Osmanlı padişahlarının Kırım hanlarına son derece saygılı davrandıkları "han kardeş" şeklinde hitap ettikleri bilinmektedir.¹⁸⁸ Kırım hanlarına gösterilen bu saygı Geray hânedanının tamamına da gösterilmiş, Osmanlı ülkesinde "selâtîn-i Cengiziyye" ya da "sülâle-i Cengiziyye" şeklinde adlandırılarak Osmanlı hânedânı dışında sultân unvanını kullanan tek sülale olmuşlardır.¹⁸⁹ Osmanlı Devlet adamları tarafından da Geray hânedanına saygı gösterilmiş onların Kırım hanının otoritesi altında olduğu kabul edilmiştir.¹⁹⁰

Hanlar; istenilen görevleri yapamamaları ya da çok güçlenerek tehlike oluşturmaları durumunda Osmanlı Devleti tarafından azledilirlerdi. Nitekim Zilhicce 1118 (M.1707) tarihinde Kırım Han'ı III. Gazi Geray Han, Kırım şehirlerini korumada ve ülke meselelerine çözüm bulmada yetersiz bulunduğu gerekçesiyle azledilmiş ve yerine Kaplan

¹⁸⁵ Portakal, *a.g.t.*, s. 53-63-73.

¹⁸⁶ Rabiulevvel 1115 (M.1704) tarihinde Sultân III. Ahmet tarafından Kırım Han'ı I. Selim Geray Han'a gönderilen nâme-i hümayûnda El-Hâc elkâbının kullanılması bu unvanın Osmanlı Devleti tarafından da benimsendiğini göstermektedir. Bkz. Portakal, *a.g.t.*, s.57.

¹⁸⁷ Hasan Ortekin, *Kırım Hanlarının Şeceresi*, Burhaneddin Matbaası, İstanbul 1938, s.11-12.

¹⁸⁸ Hezarfen Hüseyin Efendi, *a.g.e.*, s.169.

¹⁸⁹ Kırımlı, *Geraylar ve Osmanlılar*, s.146.

¹⁹⁰ Ahmed Vâsıf Efendi, *a.g.e.*, s.446-447; Kırımlı, *Geraylar ve Osmanlılar*, s.146.

Geray Han hanlık makamına çıkarılmıştır.¹⁹¹ Azledilen hanlar ise genelde kaderlerini Osmanlı Devleti'nin eline teslim ederek İstanbul'a giderlerdi.¹⁹² Azledilen ve İstanbul'a ulaşan hanlar buradan genellikle Rodos Adası'na gönderilirlerdi. Rodos Adası'nda mecburi ikâmete tâbi tutulan hanların buradan ayrılmaları özel izne tâbiydi.¹⁹³ Bazı hanlar ise sürgün edildikleri yerlerden Kırım siyasetine müdahale ederek kendi taraftarlarının görevde kalmasını ve ufukta kendilerine yeniden hanlık yolunu açmasını beklerlerdi. Bundan dolayı da belli zamanlarda Osmanlı Devleti tarafından bu duruma müdahale edilmiş, sürgün edilen Kırım hanlarının fitne ve fesat çıkarmalarına engel olmak için yasaklar getirilmiştir.¹⁹⁴

Kırım Han'ı Hacı Geray Han adına basılan ilk paranın tarihini 1441 kabul edilip hanlığın kuruluşu da bu tarih kabul edilirse hanlığın yıkılış tarihi olan 1783 yılına kadar hanlığın ömrü 342 yıldır. Bu süre içinde kaç tane Kırım hanının tahta çıktığı, tartışma konusu olmakla birlikte Ortekin elli hanın ismini zikretmektedir.¹⁹⁵ Bu hanlardan on sekiz tanesi birden fazla hanlık makamına çıkartılmışlardır. En fazla hanlık makamına çıkartılan Kırım Han'ı I. Selim Geray Han olup dört defa bu göreve gelmiş ve görevi başındayken vefât etmiştir. Hanlık makamında en fazla kalan ise yirmi yedi yılla I. Devlet Geray Han'dır. Haydar [Aydar], Toktamış Geray Han ve Devlet Geray [Kara] Han ise sadece birkaç ay hanlık makamında kalabilmişlerdir. Hanlık tarihinde hanların ortalama görev süresi 6,98 yıldır.¹⁹⁶ Bu çalışmada esas alınan 1700-1725 yılları arasında ise dokuz defa han değişikliği meydana gelmiş olup II. Devlet Geray Han ve I. Kaplan Geray Han iki kez tahta çıkmıştır. Ayrıca I. Selim Geray Han'ın dördüncü ve son saltanatı da bu dönemdedir. Yirmi beş yıllık süreçte hanların ortalama hükümdarlık süresi 3,6 yıla düşmüştür. Aynı

¹⁹¹ Portakal, *a.g.t.*, s.111.

¹⁹² Osmanlı Devleti tarafından hanlık makamına yapılan nasblar ve aziller genelde Kırım kabile beyleriyle istişare edilerek yapıldığı için azledilen hanın teslim olmaktan başkade bir çaresi yoktu. Ayrıca teslim olan hanlar Osmanlı Devleti tarafından en iyi şekilde ağırlanıp şartların oluşması halinde de yeniden hanlığa atanabilmekteydiler. Mengli Geray Han'dan sonra bu şekilde birden fazla tahta çıkan han sayısı onbeşdir.

¹⁹³ Hanlıktan azledilerek Rodos adasına gönderilen sabık han Kaplan Geray Han'ın adanın hava şartlarından rahatsız olması üzerine Rumeli Bölgesi'nde Kırım hanlarının ikamet edegeldikleri Yanbolu'ya gönderilmesine mevcut Kırım Han'ı Devlet Geray Han'ında onayı üzerine izin verilmiştir. Bkz. BOA, A.DVNS.MHM.d...,119/1509, 20 Safer 1125, benzer bir durumu da Safâ Geray yaşamış olup Devlet Geray Han'ın ricasıyla adadan ayrılmasına izin verilmiştir. Bkz. Seyyid Mehmed Rızâ, *a.g.e.*, s.266-267.

¹⁹⁴ Kemal Gurulkan, Yusuf İhsan Genç, Uğurhan Demirbaş, Turgay Özekici, Osmanlı Belgelerinde Kırım Hanlığı, s.23; BOA, A.DVNS.MHM.d,7/29/88.

¹⁹⁵ Gülbün-i Hana'da 44, Umdu'tü'l-Ahbar'da 1767 yılına kadar 35 Kırım Han'ının ismi bulunmaktadır. Hasan Ortekin'in Kırım Hanlarının Şeceresi'nde 50 hanın ismi vermiştir. İnalçık'sa taht üzerinde hak iddia eden ya da reesen atanan 51 hanın ismini vermektedir. İnalçık, Kırım Hanlığı Tarihi Üzerine Araştırmalar 1441-1700, s. Ekler.

¹⁹⁶ Ortekin tarafından belirtilen elli han içerisinde yer alan Altın Orda valisi Canıbek Han hesaplamaya dâhil edilmemiştir. Hanlığın ömrü 342 yıl olarak hesaplanmıştır. Dolayısıyla 342 yıl/49 Kırım Han'ı: 6,98 sonucu elde edilmiştir.

dönemde Osmanlı Devleti'nde II. Mustafa ve III. Ahmed tahta çıkmışken Kırım Hanlığı'nın ilişkilerini yoğun olarak sürdürdüğü Rusya'da I. Pyotr, Lehistan Bölgesi'nde ise II. August ve I. Stanisław Leszczyński hükümdarlık sürmüştür. Dolayısıyla 1700-1725 yılları arasındaki yirmi beş yıllık süreçte hem Kırım Hanlığı'nın tâbi olduğu Osmanlı Devleti'nde hem de sınır komşusu olduğu Rusya ve Lehistan'da devlet yöneticilerinin hükümlerlik süresi Kırım'dan daha fazladır.

1.3.2. Kalgay Sultânlik Makamı

Hanların kendilerinden sonra gelen küçük kardeşlerine “Kalgay” denilmekte olup veliahtlık anlamında kullanılmıştır.¹⁹⁷ Kırımlı'ya göreyse her Kalgay'ın han olamaması nedeniyle Kalgay'ı veliaht olarak adlandırmak doğru değildir. Bu nedenle Kalgaylık, yeni han nasb olunana kadar bilfiil han naibi görevini üstlenen ikinci ve küçültülmüş bir hanlık makamıdır.¹⁹⁸ Yaşayışlarıysa tamamen hanın yaşayışı gibidir.¹⁹⁹ Naîmâ tarafından “*Asker sahibi*” olarak tanımlanan Kalgaylar daha çok askeri işlerle uğraşırlardı.²⁰⁰ Seferlerin büyük bir kısmında ordunun başında bulundukları için hanlık makamına nasb olundukları zaman çok iyi bir askeri tecrübeye haizdirler.²⁰¹ Kalgay Sultânlar, askeri işlerle birlikte devlet yönetiminde hanın en büyük yardımcısıdır. Ordunun tertibi, komutası, ülkede asayişin sağlanması ve hanın vereceği görevleri yapmak başlıca görevleri arasındadır. Kalgay sultânların büyük bir askeri güce sahip olması belli zamanlarda hana karşı isyan etmelerine de neden olmuştur. Bu nedenden Kalgay Sultânların hareketleri, hanın yanında Osmanlı Devleti tarafından da takip edilmiştir. Nitekim Receb 1122 (M.1711) yılında Kırım Han'ı Gazi Geray Han'a yazılan nâme-i hümayûndan Kalgay Sultân Saâdet Geray'ın hana karşı isyan hazırlığı içerisinde olduğu ve bu nedenle Kalgaylıktan azledildiği anlaşılmaktadır.²⁰²

Kalgay Sultânların merkezi Akmesicid kazâsıdır. Akmesicid, Karasu ve Kalga Sultân İçkisi²⁰³ olarak tabir edilen bölgeler Kalgay Sultân'ın idaresi altında olup Kerç'e kadar uzanan sahada bulunan üç yüz köy doğrudan doğruya ona bağlıdır.²⁰⁴ Ayrıca kırk

¹⁹⁷ Hezarfen Hüseyin Efendi, *a.g.e.*, s.170; Abdullah bin Rıdvân Osmânü'l-Kırımî, *a.g.e.*, s. 86; Özalp Gökbilgin, *1532-1577 Yılları Arasında Kırım Hanlığı'nın Siyasi Durumu*, s.6; Ahmed Câvid Bey, *a.g.e.*, s.190.

¹⁹⁸ Kırımlı, *Geraylar ve Osmanlılar*, s.54.

¹⁹⁹ Baron de Tott, *a.g.e.*, s.181.

²⁰⁰ Mustafa Naîmâ Efendi, *Naîma Tarihi*, C.3, Çev. Zuhuri Danışman, Bahar Matbaası, İstanbul 1968, s.1347.

²⁰¹ Muallim Hüsameddin, “Kırım Hanlığı Hatıratından”, *Kırım Mecmuası*, nr. 2, 16 Mayıs 1334/1918, s.37.

²⁰² Portakal, *a.g.t.*, s.112.

²⁰³ ORRNB, FOND 917,49-85-A2,49-85-B1.

²⁰⁴ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s.509.

dokuz numaralı kadiasker defteri üzerinde yapılan incelemede, tütün alışverişinden kaynaklanan bir anlaşmazlıktan Balıklava'ya emin atamasının kalgay sultân tarafından yapıldığı anlaşılmaktadır.²⁰⁵

Kırım Hanlığı devlet teşkilatı Altın Orda devlet teşkilatının benzeri bir yapıya sahip olmakla birlikte “Kalgaylık” makamı Kırım Hanlığı zamanında ihdâs edilmiştir. İlk defa I. Mengli Geray Han zamanında Mehmed Geray'ın Kalgay olarak nasb edildiği ve daha sonra bunun gelenek haline geldiği anlaşılmaktadır.²⁰⁶ Her han nasbıyla birlikte Osmanlı Devleti tarafından Kalgay Sultân nasbı da onaylanmıştır.

Kalgay Sultânlar kendi adlarına yarlık çıkarır ve yabancı devletlerle doğrudan doğruya yazışmada bulunabilirlerdi. Bu yarlıklar han tarafından çıkarılan yarlıklarla benzer şekilde olup han yerine sultân unvanı kullanılmıştır.²⁰⁷ Kadiasker defterlerinde Kalgaylar için genellikle kalga sultân ya da Kalgay Sultân tabiri kullanılmakla birlikte aynı Kırım hanları gibi onlar içinde “devletlü, saâdetlü, şerefü'l-selâtînü'l-azâm Kalga Sultân hazretleri” gibi elkaplar kullanılmıştır.²⁰⁸

Han divânında hanın sağ tarafında bulunan Kalgay'ın da Han gibi kendisine ait sarayı, divânı ve ordusu bulunmaktadır. İnalıcık tarafından 17. yüzyılda Kalgay'ın emrinde bulunan belli başlı görevliler şöyle sıralanmıştır: Hadım ağası, atalık ağası, hazinedar, aktacı, kapı ağası, hazinedarbaşı, aktacı bey, defterdar efendi, sultân kadısı, kapıcıbaşı, balcıbaşı, kullar ağası, hazine kâtibi, kapıcılar kethüdâsı, saraçbaşı, çaşnigîrbaşı.²⁰⁹ İnalıcık'ın Kalgay Sultân'ın maiyetiyle ilgili vermiş olduğu bilgilerle bu çalışmada incelenen defterlerdeki bilgiler örtüşmekle birlikte vezîr, naib, kalga sultân ağalığı ve eminlik makamların da 18.yüzyılın başında Kalga Sultân'ın maiyetinde var olduğu tespit edilmiştir. Tüm kadiasker defterlerinin incelenmesiyle birlikte bu çalışmada tespit edilen maiyet listesine de ilaveler olacağı muhakkaktır.

²⁰⁵ Belgelerde bazı yerlerde Balıklı, Balaklava, Balıklağa, kasaba-i Balıklağa, Balıklağı, Balıklağı olarak geçen bu yerleşim merkezi Devlet Arşivleri Merkezi tarafından hazırlanan yer adları kılavuzunda Kefe sancağına bağlı olarak gösterilmiş olup Kalgay Sultân'ın buraya Emin ataması burasının bazı zamanlarda Kefe sancağı ve Kırım Hanlığı arasında el değiştirdiği ya da bazı konularda (Balıklava iskelesinden Kırım hani, Kalgay ve Nureddin Sultân'a ayrılan pay için) yönetiminin Kırım hanlığına veya Kalgay Sultân'a devredilmesi ihtimaliyle izah edilebilir. ORRNB, FOND 917, 49-97-A3.

²⁰⁶ Seyyid Mehmed Rızâ, *a.g.e.*, s.101; Halîm Geray, *a.g.e.*, s.25; Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet I*, s.262.; [Ahmet]Cevdet Paşa, *Kırım ve Kafkasya Tarihi*, s.16; Muallim Hüsameddin, *a.g.m.*, s.36-37; Muzaffer Ürekli, “*Kırım Hanlığı'nda Devlet teşkilatı*”, *Afyonkarahisar I. Türk Tarihi Sempozyumu Türklerde Devlet*, Ed. Hayrunisa Alan, Ali Ahmetbeyoğlu, Uğur Demir, Adnan Baycar, s.338; Fisher, *a.g.e.*, s.32.

²⁰⁷ Kalgay Sultân yarlık örneği: “Uluğ Orda ve Uluğ yurtnun ve Deşt-i Kıpçak'ın ve Taht-ı Kırım'nın ve sansız köb Tatarının ve sağışsız Nogaynın ve Tağ ara Çerkesnin ve Tat bile Tugaçnın uluğ Padişahı ve hem uluğ Sultanı izzetlü ve rif'atlı Kagılgay Sultân...” Akdes Nimet Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, s.229.

²⁰⁸ ORRNB, FOND 917, 35-53-B5, ORRNB, FOND 917, 51-10-B2.

²⁰⁹ İnalıcık, “Kalgay”, *DİA*, C.24, İstanbul 2001, s.259.

Tablo 3. Kalgay Sultân'ın Maiyetinde Bulunan Görevliler²¹⁰

KALGAY	ADI	GÖREVİ	BELGE NO
Saâdet Geray Sultân	Abdülbaki Ağa	Vezîr	ORRNB, FOND 917,35-53-B5
Saâdet Geray Sultân	Abdülbaki Ağa	Vezîr	ORRNB, FOND 917,35-67-B2
Saâdet Geray Sultân (?)	Abdulhalak Efendi	Naib	ORRNB, FOND 917,37-51-B3
Saâdet Geray Sultân	Murteza Ağa ibn Abdullah	Hazinedar	ORRNB, FOND 917,37-75-A1
Saâdet Geray Sultân (?)	Ali Ağa	Kalga Sultân Ağalığı	ORRNB, FOND 917,44-75-B2
Mengli Geray Sultân (?)	Hasan Ağa	Hazinedarbaşı	ORRNB, FOND 917,45-18-B1
Mengli Geray Sultân (?)	Hasan Ağa	Hazinedar başı	ORRNB, FOND 917,45-42-A1
Mengli Geray Sultân (?)	Mirza Ağa	Defterdar	ORRNB, FOND 917,46-1-A5
İnayet Geray Sultân (?)	Mehmed Ali Ağa	Emin	ORRNB, FOND 917,49-97-A3
İnayet Geray Sultân (?)	Ebubekir Ağa	Kapucular Kethüdâsı	ORRNB, FOND 917,49-97-A3
İnayet Geray Sultân (?)	Abdüllatif Ağa	Çaşıgır Başı	ORRNB, FOND 917,49-97-A3

Kalgay Sultânlar kendilerine verilen bölgeden vergi almakla birlikte Kefe, Gözleve ve Balıklava iskelelerinden pay alırlardı.²¹¹ 18. yy'da Kalgay Sultânların geliri incelendiği zaman Karasubazar gümrüğünden 10000, Kerç tuz imalatından 5000, Kefe gümrüğünden 3000, Moldova'dan kovan vergisi olarak 2500 ve Eflak'tan 1000 olmak üzere toplam 21500 kuruş geliri vardır.²¹² Ayrıca yabancı devletlerin Kırım Hanlığı'na ödemiş olduğu vergilerden²¹³ de pay alan Kalgay Sultânların savaş ve akınlardan da ciddi oranda geliri vardır.

Kalgay Sultânlar azledildikten sonra İstanbul'a gelirler ve kendilerine tahsis edilen çiftliklerde ikamet ederlerdi. Masrafları Osmanlı Devleti tarafından karşılanırdı.²¹⁴ İncelenen dönemde Kalgaylık makamında bulunan Kalgay Sultânlar aşağıdaki tabloda verilmiştir:

²¹⁰ İlgili tablo incelenen kadiasker defterlerinden meydana getirilmiş olup “?” ile ifade edilen bölümlerde isim yer almamakta olup tarafımızdan belirtilmiştir.

²¹¹ Seyyid Mehmed Rızâ, *a.g.e.*, s.110.

²¹² C.M. Kortepeter, “Kalgay”, *EI2*, Vol. IV, Leiden 1997, s.500.

²¹³ Yabancı devletler tarafından Kırım Hanlığına ödenen bu vergilere “tiş”(diş) denilmekte olup birçok kaynakta sehven “Tiyiş” şeklinde belirtilmiştir. Bkz. Kırmılı, *Geraylar ve Osmanlılar*, s.50; I. Bahadır Geray Han zamanında Han Sülelesine gönderilen dişler için ise Bkz. V.V. Velyaminov-Zernov, *a.g.e.*, s.204-224.

²¹⁴ Osmanlı Devlet Arşivlerinde sabık Kırım hanları, Kalgay ve Nureddin Sultânlarla ait pek çok belge bulunmakta olup bunlar genelde yapılan ihsanlarla ilgilidir. Sabık Kalgay Toktamış Geray Sultân salyanesi hakkında ki fermân için Bkz. BOA, İE.HR.,6/578, Ş 1111(M.Ocak 1700).

Tablo 4.1700-1725 Yılları Arasında ki Kalgay Sultânlar²¹⁵

KIRIM HANI	HANLIK YILI	KAÇINCI HANLIK	KALGAY SULTÂN
II. Devlet Geray Han	1699-1702	I.	Şahbaz Geray Sultân Saâdet Geray Sultân
I.Selim Geray Han (El-hâc)	1702-1704	IV.	Gazi Geray Sultân
III. Gazi Geray Han	1704-1707	I.	Kaplan Geray Sultân
I.Kaplan Geray Han	1707-1708	I.	Mengli Geray Sultân
II. Devlet Geray Han	1708-1713	II.	Saâdet Geray Sultân Deli Baht Geray Sultân
I.Kaplan Geray Han	1713-1716	II.	Mengli Geray Sultân
III. Devlet Geray [Kara]	1716-1717	...	Bahadır Geray Sultân
III. Saâdet Geray Han	1717-1724	...	Înayet Geray Sultân Safâ Geray Sultân
II. Mengli Geray Han	1724-1730	I.	Safâ Geray Sultân Âdil Geray Sultân

Tablo 4’de yer alan Kalgay Şahbaz Geray Sultân, Çerkeslerle yapılan savaşta suikaste kurban gittiği için, Saâdet Geray Sultân hana karşı isyan girişiminde bulunduğu, Safâ Geray Sultân ise Kalgaylığı esnasında vefât ettiği için yerlerine yeni Kalgay Sultânlar nasb olunmuştur. Bu nedenle incelenen dönemden Kırım hanlarının, Kalgay Sultânların hanlıkları boyunca görevde kalmasını tercih ettikleri anlaşılmaktadır. Han’ın ölümü ya da azledilmesiyle birlikte de genellikle Kalgay Sultânlar hanlık makamına getirilmiştir. Tablo 4’de yer alan Saâdet Geray, Gazi Geray, Kaplan Geray ve Mengli Geray ilerleyen yıllarda Kırım hanı olmuşlardır.²¹⁶

1.3.3. Nureddin Sultânlık Makamı

Kalgay Sultân’ın küçüğüne Nureddin Sultân denilip II. Mehmed Geray Han [Semîn]zamanında ihdâs edilen bir makamdır. Makam olarak Han ve Kalgay Sultân’dan sonra gelip bir nevi ikinci veliahd anlamındadır.²¹⁷ II. Mehmed Geray Han zamanında İran seferinde Kalgay Adil Geray Sultân’ın esir düşerek öldürülmesi üzerine han, oğlu Saâdet Geray’ı Kalgaylık makamına getirmişti. Fakat töreye göre yaşça daha büyük olan Alp Geray Sultân’ın bu makama getirilmesi gerekmekteydi. Bu nedenle II. Mehmed Geray Han, Kalgaylık makamına Alp Geray’ı getirirken oğlu Saâdet Geray’ın gönlünü almak için

²¹⁵ Tablo Halîm Geray’ın Gülbün-ü Hananı esas alınarak tarafımızdan hazırlanmıştır.

²¹⁶ Bkz. EK-1. Kırım Hanları.

²¹⁷ Hezarfen Hüseyin Efendi, *a.g.e.*, s.170; Abdullah bin Rıdvân Osmânü’l-Kırımı, *a.g.e.*, s.86; Ürekli, *a.g.m.*,s.340; Гульнара Абдуллаева, *Золотая Эпоха Крымского Ханства*, Крп «Издательство «Крымчупедгиз», Симферополь 2012, s.54; Kırımlı, *Geraylar ve Osmanlılar*, s.54-55.

de Nureddinlik makamını ihdâs ettiği söylenir.²¹⁸ İlk Nureddin Sultân olan Saâdet Geray'ın makamı da Osmanlı Devleti tarafından onaylanmış ve bu tarihten sonra da Nureddin Sultânlık makamına nasb etmek gelenek haline gelmiştir.

Kalgay Sultânlar gibi Nureddin Sultânlar da divân üyesi olup divânda hanın sol tarafında otururlardı.²¹⁹ Nureddin Sultân Bahçesaray'a bir saatlik mesafede bulunan Kaçı kazâsında sakin olup kendisine ait sarayları, divânı, ordusu, vezîri, defterdarı, kadısı bulunmaktadır.²²⁰ Çelebi'nin aktardığına göre ilk başlarda Bahçesaray'a bağlı bir köy olan ve daha sonra büyüyerek Nehr-i Alma kazâsı olarak adlandırılan karye-i Alma'da Nureddin Sultân'a ait bir saray daha bulunmaktadır.²²¹ Ayrıca Süren köyünde de Nureddin Sultân'a ait bir saray bulunmaktadır.²²² İncelenen kadiasker defterlerinde Nureddin Sultânların maiyeti hakkında çok fazla malumata ulaşılamamış olmakla birlikte Nureddin Sultân kazâsı, Nureddin Sultân kadısı ve Dip Tarhan kazâsındaki subaşı tespit edilmiştir.²²³ Nureddin Sultân'ın mahiyetinin ise Kalgay Sultân'ınkine benzer olması muhtemeldir.

Nureddin Sultânların gelirleri arasında Kefe gümrüğünden elde edilen yıllık beş yük akçelik payla birlikte yabancı devletlerin ödediği vergiler, savaş ve akınlardan kazanılan ganimetler önemli bir yere sahiptir.²²⁴ İncelenen defterlerden bir kayıp hayvan davasından Dip Tarhan kazâsının nureddin sultâna bağlı olduğu anlaşılmaktadır.²²⁵ Dolayısıyla Kaçı kazâsıyla birlikte Dip Tarhan kazâsının da gelirlerinin Nureddin Sultân'a ait olması muhtemeldir. Han ve Kalgaylar gibi Nureddin Sultânlar da kendi adlarına yarlık yazabiliyordu.²²⁶

Nureddin Sultânlar da azledildikten sonra İstanbul'a davet edilirler ve kendilerine tahsis edilen çiftliklerde masrafları Osmanlı Devleti tarafından karşılanarak ikamet ederlerdi.²²⁷ İncelenen dönemde tespit edilen Nureddin Sultânlar şunlardır:

²¹⁸ Halîm Geray, *a.g.e.*, s.55-56; Smirnov, *a.g.e.*, s.275-276; Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet I*, s.266; [Ahmet]Cevdet Paşa, *Kırım ve Kafkasya Tarihi*, s.26; Muallim Hüsameddin, *a.g.m.*, s.37; Mehmet İpşirli, *a.g.e.*, s.287.

²¹⁹ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s.509-510.

²²⁰ Hezarfen Hüseyin Efendi, *a.g.e.*, s.170.

²²¹ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s.485.

²²² Kırımlı, *Geraylar ve Osmanlılar*, s.56.

²²³ ORRNB, FOND 917, 38-35-A3; ORRNB, FOND 917,46-113-A1.

²²⁴ Hezarfen Hüseyin Efendi Kalgay ve Nureddin sultânların gelirlerinden bahsederken Kalgay'ın on yük, Nureddin Sultân'ın beş yük gelire sahip olduğunu belirtmiş olup buna göre Nureddin Sultânların Kalgay Sultânların yarısı kadar bir gelire sahip olduğunu söylenebilir. Hezarfen Hüseyin Efendi, *a.g.e.*, s.171.

²²⁵ ORRNB, FOND 917, 38/35-A3.

²²⁶ Ürekli, *a.g.e.*, s.76 ; İncelediğimiz zaman dilimine ait defterlerde Nureddin Sultân tarafından yazılan bir yarlık tespit edilmedi.

²²⁷ Azledilen Nureddin Şahin Geray Sultân'la ilgili belgede salyane miktarı 59099 akçedir. Bkz. BOA, İE.HR..7/728, H. 1121.

Tablo 5.1700-1725 Yılları Arasında ki Nureddin Sultânlar²²⁸

KIRIM HANI	HANLIK YILI	KAÇICI HANLIK	NUREDDİN SULTÂN
II. Devlet Geray Han	1699-1702	I.	Gazi Geray Sultân İnayet Geray Sultân
I.Selim Geray Han [El-Hâc]	1702-1704	IV.	Kaplan Geray Sultân
III. Gazi Geray Han	1704-1707	I.	Mengli Geray Sultân
I.Kaplan Geray Han	1707-1708	I.	Maksûd Geray Sultân Sahib Geray Sultân
II. Devlet Geray Han	1708-1713	II.	Deli Baht Geray Sultân Bahadır Geray Sultân
I.Kaplan Geray Han	1713-1716	II.	Sâhib Geray Sultân
III. Devlet Geray Han[Kara]	1716-1717	I.	Maksûd Geray Sultân
III. Saâdet Geray Han	1717-1724	I.	Safâ Geray Sultân Adil Geray Sultân İslâm Geray Sultân
II. Mengli Geray Han	1724-1730	I.	Selâmet Geray Sultân

1.3.4. Karaçi Beyleri

Altın Orda Devleti’nde olduğu gibi Kırım Hanlığı’nda da kabileler devletin asli unsurları arasında yer almaktadır. Hanın tahta kalabilmesi ve otoritesini devam ettirebilmesi için mutlaka kabile aristokrasisinin desteğini alması gerekmektedir.²²⁹ Kırım Hanlığı’nın kurulmasında da çok önemli bir yere sahip olan bu kabile beyleri sırasıyla Şirin, Barın, Argın ve Kıpçak beyleri olup genel olarak “Dört Rûkn” ve “Dört Karaçi Beyi” olarak adlandırılmıştır.²³⁰ Bu dört Karaçi beyi Altın Orda Devleti’nde olduğu gibi Kırım Hanlığı’nda da devletin en önemli kurulunu oluşturmuşlardır.²³¹

Hanlık divânına katılan ve Cengiz yasasının divândaki en keskin savunucuları olan ve “Erkân-ı Devlet-i Kırım” olarak tanınan Karaçi beylerinin onayı olmadan hiçbir önemli

²²⁸ Tablo Halîm Geray’ın Gülbün-ü Hanan’ı esas alınarak tarafımızdan hazırlanmıştır.

²²⁹ Kırım hanlarının Karaçi beylerinin desteğini almak için en fazla kullandıkları yöntemlerden biri onlarla akrabalık kurmaktır. Bu nedenle bazı Kırım hanları Karaçi beylerinin kızlarıyla evlenirken bazıları da kızlarını Karaçi beyleriyle evlendirmiştir. Örnek vermek gerekirse; Nurdevlet’in hanımlarından biri Mamak Mirza’nın yiğeni, diğeri Kongrat reisinin kızı ve bir diğeri de Kirey kabilesinin kızıdır. Yine aynı şekilde I. Mengli Geray oğlu Ahmed Geray Sultân’ı Şirin Beyi Baraş Mirza’nın kızıyla evlendirirken I.Mehmed Geray Han kız kardeşini Şirin Beyi Memeş Mirza’nın oğluyla evlendirmiştir. Bkz. Kırımlı, *Geraylar ve Osmanlılar*, s.78-82.

²³⁰ İncılık, “Kırım”, *DİA*, C.25, Ankara 2002, s.455.

²³¹ Uli Schamiloglu tarafından yapılan çalışmada Karaçilerin Cengiz Han zamanından itibaren Moğol Devletlerinde önemli bir rolü olduğu belirtilmektedir. Bkz. Uli Schamiloglu, “The Qaraçi Beys of the Later Golden Horde”, s. 283-297.

karar alınamazdı.²³² Ayrıca Kalgay ve Nureddin Sultânlar gibi Karaçi beylerinin de kendilerine ait kadılarının bulunduğu anlaşılmaktadır.²³³

Karaçi beylerinin sayısı ve protokoldeki sıralaması hakkında kaynaklarda farklı bilgiler yer almaktadır. Abdülgaflar Kırımî'ye göre Karaçi beyleri ve protokol sırası; Şirin, Mansuroğlu, Barın ve Sicivut beylerinden meydana gelmekteyken²³⁴ Hezarfen Hüseyin Efendi'ye göre sıralama; Şirin, Arın (Argın), Barın (Bargın) ve Mangıt beyleri şeklindedir.²³⁵ Seyyid Mehmed Rızâ'ya göreyse Mengli Geray Han zamanında Karaçiler; Şirin, Argın, Barın ve Kıpçaklardan meydana gelmekteyken²³⁶ Sahib Geray Han zamanında Sicivut ve Mansuriler, Karaçiler arasına girmişlerdir.²³⁷ Anonim Kırım Tarihi'nin yazarına göre de dört Karaçi beyi; Şirin, Barın, Argın ve Kıpçak beylerinden oluşmaktadır.²³⁸ Evliya Çelebi ise Şirinlerin haricinde Sicivut, Dayir ve Mansurlu [Mangıt] beylerinden bahsetmektedir.²³⁹ 1578 yılında bölgeye elçi olarak gelen Broniowski ise Karaçi tabiri yerine Ulan tabirini kullanmış ve bunları sırasıyla Şirinler, Şülesler, Argınlar, Mansurlar ve Kulikler şeklinde belirtmiştir.²⁴⁰ 1767-1769 yılları arasında Kırım Hanlığı'nda Fransa konsolosu olarak görev yapan François de Tott'a göreyse Kırım siyasetinde etkili olan kabileler Şirinlerden sonra Mansur, Sicivut, Argın ve Barın Beyleridir.²⁴¹ Fisher'e göreyse ilk başlarda Şirin, Argın, Barın ve Kıpçak beylerinden meydana gelen dört Karaçi beyinin arasına 17 ve 18. yy'da Mansuroğlu ve Sicivut beyleri de dâhil olmuştur.²⁴²

Yukarıda izah edildiği üzere Kırım aristokrasisinin en güçlü temsilcileri olan Karaçi beylerinin sayısı ve derecelendirilmesinde belli zamanlarda değişiklikler meydana geldiği anlaşılmaktadır. Şüphesiz bunun en önemli sebebi, siyasî konjektüre göre bazı kabilelerin güç kazanması ya da kaybetmesidir.

Karaçi beylerinin sahip olduğu güç bazı Kırım hanlarını rahatsız etmiş ve onların gücünü kırarak merkezi otoriteyi sağlamak istemişlerdir. Fakat en güçlü hanlardan biri olan

²³² Seyyid Mehmed Rızâ, *a.g.e.*, s.167.

²³³ İncelemiş olduğumuz defterlerde Şirin ve Barın beylerinin kadıları tespit edilmiştir. ORRNB, FOND 917,37-19-B1; ORRNB, FOND 917,38-23-A1; ORRNB, FOND 917,38-23-B1; ORRNB, FOND 917,38-37-B3.

²³⁴ Abdülgaflar Kırımî, *a.g.e.*, s.119; Halim Geray'da Abdülgaflar Kırımî'den aynı Karaçi beylerini nakletmiştir. Halim Geray, *a.g.e.*, s.40.

²³⁵ Hezarfen Hüseyin Efendi, *a.g.e.*, s.171.

²³⁶ Seyyid Mehmed Rızâ, *a.g.e.*, s.102-103.

²³⁷ Seyyid Mehmed Rızâ, *a.g.e.*, s.123.

²³⁸ Alper Başer, Kemal Gurulkan, "Anonim Bir Kırım Hanlığı Tarihi (1475-1778)", s. 413.

²³⁹ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s.511.

²⁴⁰ Broniowski, *a.g.e.*, s.45.

²⁴¹ Baron de Tott, *a.g.e.*, s.177.

²⁴² Fisher, *a.g.e.*, s.40.

Sahib Geray Han zamanında bile tam anlamıyla buna muktedir olunamamış hatta bu sebepten dolayı Sahib Geray Han hanlıktan azledilmiştir.²⁴³

Karaçi beyleri içerisinde Şirinler her zaman protokolün birinci sırasında bulunmuşlardır. Defterlerde “Ümera-i Şirin” tabiriyle bahsedilen Şirin kabilesi, Karasu ile Kerç arasındaki bölgede hâkimiyet kurmuşlardır.²⁴⁴ Şirin beyinin Kırım hanı gibi Kalgay’ı, Nureddin’i²⁴⁵ ve kadısı bulunmaktadır.²⁴⁶ Dört karaçi beyi içerisinde en güçlüsü olan Şirinler genel olarak “Başkaraçi” olarak adlandırılmışlardır. Şirin beyleri kanunlara göre han sülalesinden kız alabilir²⁴⁷ ve Osmanlı padişahıyla yazışabilirdi. Osmanlı Padişahı Fatih’i Kırım’a davet eden ve daha sonra Mengli Geray Han’ın han nasb olunmasını sağlayan Eminek Mirza, Şirin Bey’idir.²⁴⁸ Ayrıca han nasb edilirken karaçi beylerine de hediyeler gönderilmesi âdeti vardır. III. Selim Geray Han, Bâb-ı ‘alî tarafından han nasb edildikten sonra maiyetinde olan Şirin ve Mirzalara adet üzere kâkım kürkleri giydirilmiştir.²⁴⁹

Çalışmaya konu olan defterlerde Karaçi beyleri ve diğer Kırım beyleri hakkında bolca bilgi yer almaktadır. Karaçi beyleriyle ilgili olan belgeler; alacak verecek, mal mülk alım satımları, muhalefât kayıtları, boşanma, hayvancılıkla ilgili konular ve Kırım hanı tarafından verilen yarlıklardaki muafiyetleri kapsamaktadır. Ayrıca Kırım Hanlığı yer isimleri incelendiğinde Karaçi beylerinin isimlerini içeren Şirin, Dayir, Argın ve Mangıt kazâları ve diğer Kırım kazâları içerisinde kabile isimlerinden geldiği anlaşılan pek çok karye ismi tespit edilmiştir. Defterlere yansıyan Karaçiler; Şirinler, Barınlar, Sicivutlar, Kıpçak, Mangıt, Argın, Dayir, Maksudoğlu ve Nogaylardır.

Belgelerin incelenmesi sonucunda Karaçi beylerinin diğer beylere göre üstünlükleri açıkça görülmekle birlikte bazen kendi aralarında yaşadıkları sıkıntılar da defterlere yansımıştır. I. Selim Geray Han zamanında Olık Berdi Kıpçaklarının yaşadığı Haneli karyesinin hangi Karaçi beyine ait olduğu konusunda Şirinler ve Barınlar arasında bir anlaşmazlık ortaya çıkmıştır. Konu, Kırım Han’ı I. Selim Geray Han’a intikal etmiş ve Han tarafından yapılan incelemede Sahib Geray Han zamanında bu bölgede yaşayan halka

²⁴³ İnalçık, “Han ve Kabile Aristokrasisi: I. Sahib Giray Döneminde (1532-1551) Kırım Hanlığı”, s.96-104.

²⁴⁴ ORRNB, FOND 917, 38-23-B1.

²⁴⁵ Hezarfen Hüseyin Efendi, *a.g.e.*, s.171; Smirnov, *a.g.e.*, s.225.

²⁴⁶ ORRNB, FOND 917,39-19-B-1.

²⁴⁷ Şirinlerden Ak Mirza, Devlet Geray Han’ın kızlarından Saliha Sultân’la evlenmiştir. Bkz. Bıyık, *a.g.e.*, s.113; Ayrıca Baron de Tott’da seyahatnâmesinde Kaya Mirza’nın bir Şirin Mirza’sıyla evli olduğundan bahseder. Bkz. Baron de Tott, *a.g.e.*, s.161-162.

²⁴⁸ Akdes Nimet Kurat, *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına Ait Yarlık ve Bitikler*, s.101-115; İnalçık, “Kırım”, *DİA*, s.456.

²⁴⁹ Ahmed Vâsıf Efendi, *a.g.e.*, s.291.

hanın al nişanlı gök mühürlü emriyle muafiyet verildiği belirtilerek her iki Karaçi beyinin de Haneli karyesinden uzak durmalarına dair fermân yazılmıştır.²⁵⁰

Kırım hanları tarafından Karaçi beylerine yazılan fermân ve yarlıklarda Karaçi beyinin ismi belirtilerek son derece nazik bir üslup kullanılmıştır. I. Selim Geray Han'ın Başkaraçi olan Şirin beyine yazmış olduğu fermânın giriş formülü şu şekildedir: “*Kıdvetü'l-ümerâi'l-kirâm Şirin Beyi Karaçımız Cihan Geray Bek zid-i mecde soyuna selâm-ı selâmet-i resân han iblâğıyla malumları oldur ki...*”²⁵¹

Kadıasker defterleri üzerinde yapılan incelemede Kırım ve Deşt-i Kıpçak Bölgesi'nde yaşayan tüm kabileler gibi Karaçi beylerinin de kendilerine ait tamgalarının olduğu tespit edilmiştir. Fakat defterlerde sadece tamganın ismi belirtilmiş, görsel hakkında malumat verilmemiştir. Örnek vermek gerekirse Şirin tamgalı küren alaşa,²⁵² Arğın tamgalı kara alaşa,²⁵³ Barın tamgalı alaşa,²⁵⁴ Mangıt tamgalı küren at,²⁵⁵ Dayır tamgalı duru alaşa,²⁵⁶ Kıpçak Topak tamgalı kara çal alaşa,²⁵⁷ Nogay tamgalı alaşa gibi.²⁵⁸

1.3.5. Devlet Teşkilatında ki Diğer Görev ve Görevliler

1.3.5.1. Divân (Görünüş)

Kırım Hanlığı devlet teşkilatında ki en önemli kurumlardan biri de divândır. Kurat tarafından Osmanlı Devlet teşkilatından esinlenerek Mengli Geray Han zamanında oluşturulduğu belirtilen divan²⁵⁹, Evliya Çelebi seyahatnâmesinde teferruatlı bir şekilde anlatılmıştır. Çelebi'nin verdiği bilgilere göre “görünüş” olarak adlandırılan divân toplantıları Bahçesaray'da, Hansaray'da Kırım hanının başkanlığında yapılırdı. Divân toplantısında herkesin yeri belli olup Han'ın sağ tarafında Kalgay, sol tarafında Nureddin, yine sağ tarafında Hanefî Şeyhülislâm'ı ve üç mezhep sahibi müftü, sol tarafta kadıasker, onun alt sağında şehir mollası ve kadılar bulunurdu. Ayrıca vezîr de divânda bulunup genelde ayakta bekler, bazen kısa süreliğine Kalgay'ın yanına otururdu. Yine kapıcılar kethüdâsı, elinde gümüş bir değnek ile gezerek şikâyetçileri içeri alırdı. Bu divânda

²⁵⁰ ORRNB, FOND 917,38/28-A2,3

²⁵¹ ORRNB, FOND 917,38/28-A2.

²⁵² ORRNB, FOND 917,47/61-A2.

²⁵³ ORRNB, FOND 917,47/37-B4.

²⁵⁴ ORRNB, FOND 917,36/16-A2.

²⁵⁵ ORRNB, FOND 917,48/19-B1.

²⁵⁶ ORRNB, FOND 917,51/56-A5.

²⁵⁷ ORRNB, FOND 917,40/12-A2.

²⁵⁸ ORRNB, FOND 917,35/21-B3.

²⁵⁹ Akdes Nimet Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, s.227.

kapıcılar yer almazdı.²⁶⁰ Divân toplantıları konunun ehemmiyetine göre akşama kadar devam edebilirdi.

Kırım Hanlığı divân toplantılarına genellikle Han, Kalgay ve Nureddin Sultânlar, Or beyi, Bucak, Yedisân ve Kuban Seraskerleri, şirin beyi, müftü, vezîriazâm, kazasker, hazinedarbaşı, defterdar, aktaçibey, kilercibaşı, divân efendisi, silahtar ağa, kazasker naibi, Bahçesaray kadısı ve kullar ağası katılırdı.²⁶¹ Bu çalışmada incelenen kadıasker defterlerinden bazı davaların divânda görüşüldüğü hem davanın başlangıç bölümünden hem de şuhûdü'hâl bölümünden anlaşılmaktadır. Kırk dört numaralı defterin doksan üçüncü varakının A yüzündeki bir mülk davası divâna gelmiş ve burada çözüme kavuşmuştur. Davanın giriş bölümünde “...şevketli inayetli han-ı alişân hazretlerinin huzurlarında mün‘akid olan meclis-i şer‘i hatîr-ı lazîmü’t-tavkirde...” ibâresiyle han divanında davanın görüldüğü anlaşılmaktadır. Şuhûdü'hâl bölümü incelendiğinde önemli divan üyelerinin isimlerinin tek tek verildiği ve kalanların “*gayrîhüm min ehil el-divân*” şeklinde ifade edildiği görülmektedir.²⁶² Bu ve benzeri davalardan da yukarıda belirtilen divân üyeleri tespit edilmiştir.

Önemli devlet işlerinin görüşüldüğü divân toplantıları da yine Hansaray’da hanın başkanlığında yapılır ve bu toplantıya Kalgay ve Nureddin Sultânlar, üç serasker, vezîriazâm, kazasker ve Karaçi beyleri katılırdı.²⁶³ Kırım Geray Han’ın Ukrayna seferine katılan Baron de Tott tarafından bir de savaş divânından bahsedilmekte olup ordu düşman topraklarına girdikten sonra bu divânın, hanın başkanlığında yapıldığından bahseder.²⁶⁴ Bu toplantılar muhtemelen seferin planlaması esnasında Bahçesaray’da, savaş öncesinde savaş alanı bölgesinde ve savaş sonrasında savaş alanında yapıyor olmalıdır.

Hansaray’da yapılan divân toplantılarının önemli ritüellerinden biri de yemektir. Divan toplantısı esnasında envai çeşit yemek hazırlanırdı.²⁶⁵ Evliya Çelebi’ye göre yirmi iki çeşit yemek hazırlanır ve yemek sofrasına da belli bir protokol doğrultusunda oturulurdu.²⁶⁶

²⁶⁰ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s.510-511; Mustafa Kesbî, *a.g.e.*, s.14.

²⁶¹ 18. Yüzyılın ikinci yarısında Kırım’da Fransa’nın elçisi olarak bulunan Peyssonel divan toplantısına karılanları şöyle sıralamıştır: Han, Kalgay, Nureddin, Orbey, Seraskerler, Şirin Bey, Müftü, Vezîr, Kazasker, Hazinedarbaşı, Defterdar, Atkacı Bey, Kilercibaşı, Divan Efendisi, Naib, Şehir Kadısı, Kullar Ağası, Hanın mührünü taşıyan Kapıcıbaşı, Kapıcılar Kahyası, Başbölükçübaşı. Bkz. Nicole Kançal-Ferrari, *Kırım’dan Kalan Miras Hansaray*, s.21.

²⁶² ORRNB, FOND 917,44,93,A1.

²⁶³ Seyyid Mehmed Rızâ, *a.g.e.*, s.167.

²⁶⁴ Baron de Tott, *a.g.e.*, s.202.

²⁶⁵ Baron de Tott, *a.g.e.*, s.184-185.

²⁶⁶ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s.510.

1.3.5.2. Vezîr Ağalığı (Vezîriazâmlık) Makamı

Kapı ağası, baş ağa, vezîr-i ağa ve vezîr-i han olarak da adlandırılan vezîriazâmlık makamı Gazi Geray Han zamanında ihdâs edilen bir makam olup bu makama gelen ilk kişi hanın emektarlarından Ahmed Ağa'dır.²⁶⁷

Mustafa Kesbî, han ağalığı makamının Osmanlı Devleti'ndeki yeniçeri ağalığı veya ihtisab ağalığı makamına eşdeğer bir makam olduğunu ifade eder.²⁶⁸ Muallim Hüsameddin de Mustafa Kesbî gibi bu makamın ihtisab ve yeniçeri ağalığına benzer görevlere sahip kişilere verildiğinden bahsederek ilk başlarda bu kişilerin saray nazırı olarak adlandırıldığını ifade eder.²⁶⁹ Ürekli'ye vezîr ağalığının Altın Orda Devleti'ndeki atalık unvanlı kişiyle eşdeğer konumda olduğunu ifade ederek onun, hanın müşaviri olduğunu, protokolde önemli bir yerinin olmadığını belirtir.²⁷⁰ Fakat bu çalışmada elde edilen bulgular, vezîr ağalığı makamının Osmanlı Devlet teşkilatından esinlenerek Kırım Hanlığı'na uyarlanan bir kurum olduğunu ve ilk ortaya çıktığı zamanlarda belki Ürekli'nin belirttiği gibi hanın müşaviri konumunda bulunsa da ilerleyen yıllarda Osmanlı Devleti'ndeki vezîriazâmın statüsüne yaklaştığı şeklindedir. İncelenen defterlerde vezîrizâmlık makamının haricinde ayrıca vezîrlük makamının da yer alması,²⁷¹ orduya komuta edebilmesi, yabancı devlet yöneticileriyle doğrudan yazışabilmesi,²⁷² bazı belgelerde han vezîri yerine “vekîl-i mutlak” tabirinin kullanılması,²⁷³ son dönemlerde Osmanlı Devleti tarafından Kefe cizyesinden de pay verilmesi²⁷⁴ bu tezimizi doğrulamaktadır. Baron de Tott da ayrıntıya girmemekle birlikte sadrâzâmın görevinin Osmanlı Devleti'ndekine benzer olduğunu ifade etmektedir.²⁷⁵

Vezîriazâmın en önemli görevi, hanı tehlikelerden korumaktır. Bu amaçla vezîriâzam, han tarafından tam yetkiyle donatılmıştır. Vezîriazâmlar ayrıca orduya da komuta edebilirdi. I. Selim Geray Han zamanında Kırım'ın savunması için son derece stratejik bir konumda bulunan Or Kalesindeki ordunun başına Han Ağası Bahadır Ağa,

²⁶⁷ Seyyid Mehmed Rızâ, *a.g.e.*, s.141-142; Halîm Geray, *Gülbün-i Hânân*, s.60; Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet I*, s.267; [Ahmet]Cevdet Paşa, *Kırım ve Kafkasya Tarihçesi*, s.30-32; Muallim Hüsameddin, “Kırım Hanlığı Hatratından”, *Kırım Mecmuası*, nr. 6, 11 Temmuz 1334/1918, s.115; Mehmet İpşirli, *a.g.e.*, s.289.

²⁶⁸ Mustafa Kesbî, *a.g.e.*, s.14.

²⁶⁹ Muallim Hüsameddin, *a.g.m.*, s.115.

²⁷⁰ Muzaffer Ürekli, *a.g.e.*, s.62.

²⁷¹ ORRNB, FOND 917,48,88-A2; ORRNB, FOND 917,49,72-A1.

²⁷² I. Selim Girây Han'ın vezîri Bahadır Ağa'nın Rus Çarı'nın asker başı Redmanskiy'le yazışması için Bkz. V.V.Velyaminov-Zernov, *a.g.e.*, s.627-628.

²⁷³ Vekil-i mutlak tabiri ORRNB, FOND 917, 71/68A-1 nolu belgede geçmektedir. Bkz. Bıyık, *a.g.e.*, s.56.

²⁷⁴ Ahmed Vâsıf Efendi, *a.g.e.*, s.458.

²⁷⁵ Baron de Tott, *a.g.e.*, s.182.

serdar tayin edilmiştir.²⁷⁶ Ayrıca vezîriazâmlar divân toplantılarına katılır, toplantıdan sonra kurulan sofrada Kırım aristokrasisinin en güçlü temsilcileri olan Karaçi beyleriyle birlikte otururdu.²⁷⁷

İncelenen defterlerden vezîriazâmların kendi maiyetlerinde, kethüdâsının ve subaşının var olduğu anlaşılmaktadır.²⁷⁸ Ayrıca Ramazan 1127 (M.1715) tarihli bir hükümde yer alan kayıp bir hayvan davasından Bahçesaray’a bağlı Manguş karyesinin reayasının vezîriazâma bağlı olduğu ve vezîriazâm’ın burayı Pir Ali isimli subaşı vasıtasıyla yönettiği anlaşılmaktadır.²⁷⁹ Çalışma sınırları içinde vezîr ağalığı görevinde bulunan ve defterlere yansıyan vezîr ağaları şunlardır:

Tablo 6.1700-1725 Yılları Arasında ki Vezîr Ağaları²⁸⁰

ADI VE UNVANI	TARİH	ADI VE UNVANI	TARİH
Han vezîri El-Hâc Ali Ağâ	Ca 1122(?)(M.1710)	Kâim-makâm âli -makam El-Hâc Abdalbaki Ağâ	B 1133(M.1721)
Vezîr-i Han El-Hâc Ali Ağâ	Ca 1112(?)(M.1710)	Kâim-makâm âli El-Hâc Abdalbaki Ağâ	M 1133(M.1720)
Vezîriazâm El-Hâc Abdalbaki Ağâ	Za 1137(M.1725)	Kâim-makâm âli El-Hâc Abdalbaki Ağâ	S 1133(M.1720)
Fahrü’l-ayân haliyan Vezîriâlîşân El-Hâc Ali Ağâ	1132(M.1719-1720)	Kâim-makâm âli El-Hâc Abdalbaki Ağâ	Ra 1133(M.1721)
Vezîriazâm El-Hâc Ali Ağâ	1134(M.1722)	Vezîriazâm El-Hâc Abdalbaki Ağâ	C 1135(M.1723)
Kâim-makâm El-Hâc Abdalbaki Ağâ	1132(M.1720)	Kâim-makâm âli -makam El-hâc Abdalbaki Ağâ	B 1133(M.1721)
Kâim-makâm âli El-hâc Abdalbaki Ağâ	Ca 1133(M.1721)	Vezîr El-hâc Abdalbaki Ağâ	Ra 1135(M.1722)

Tablo 6’ya bakıldığı zaman 1122 (M.1710) ve 1135 (M.1723) yılları arasında El-Hâc Ali Ağâ’nın uzunca bir müddet vezîr ağalığı makamında görev yaptığı anlaşılmaktadır. Tabloya göre vezîr ağalığı makamında bulunan kişilerin vezîr ağalığı unvanının dışında; vezîriazâmlık, han ağalığı, vezîrhan, vezîriâlîşân ve kâim-makâm ağa gibi unvanlar kullandıkları anlaşılmaktadır.

1.3.5.3. Seraskerlik Makamı

Farsça “ser” ve Arapça “asker” kelimelerinden meydana gelen “ser-asker” “başasker, ordu kumandanı, başkumandan”²⁸¹ anlamına gelmekle birlikte Kırım Hanlığı’nda Bucak, Yedisan ve Kuban Nogaylarının Geray soyundan gelen yöneticilerine verilen bir unvan olarak kullanılmıştır. Seraskerler, Nogaylar üzerinde hanın otoritesini

²⁷⁶ Halîm Geray, *a.g.e.*, s.112-113.

²⁷⁷ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s.510.

²⁷⁸ ORRNB, FOND 917, 35-67-A4; ORRNB, FOND 917,46-15-B3; ORRNB, FOND 917, 49,16-A1.

²⁷⁹ ORRNB, FOND 917, 46-15-B3.

²⁸⁰ İlgili tablo 1700-1725 yılları arasını ihtiva eden Kırım Hanlığı Kadıasker Defterlerinden derlenmiştir.

²⁸¹ Yüksel Çelik, “Serasker”, *DİA*, C.36, İstanbul 2009, s.547

sağlarıdır.²⁸² Protokolde Or Bey'inden sonra gelirler ve kendilerine ait kadıları bulunurdu.²⁸³

1.3.5.3.1. Bucak Seraskerliği

Bucak Seraskerliği Deşt-i Kıpçak'ın en uç noktasında bir yer olup Beserabya'nın güneyinde kalan bölgeleri kapsamaktadır.²⁸⁴ Mustafa Kesbî “*İbratnümâ-yı Devlet*” isimli eserinde; Bucak Seraskerliği'ni, sınırlarını ve yöneticilerini şu şekilde açıklanmıştır: “*Bucak Seraskerliği, Nehr-i Tuna ile nehr-i Turla'nın arzı 34 sâ'at ve tûlî 70 saattir. Derûn-ı arâzî-i mezkûr ma'mur olup hâliyyü'l halli kalîldir. Beher karye derûnunda mansıb bedeli mirzâyân-ı şîr-i jiyândan bireri nasb olunub anların üzerine selâtin-i Cengiziyye'den birini serasker nasb ederler idi. Karyelerini mirzâları ve mirzâlarını dahi seraskeri i'mal eylemek adetlerindendi.*”²⁸⁵ Bucak Bölgesi, çok sayıda Türk topluluğuna yurt olmuştur. Özellikle Akkirman, İsmâil ve Kili gibi merkezlerde Anadolu ve Rumeli'den iskân edilmiş Türkler bulunmaktadır.²⁸⁶

Tatar toplulukların Bucak Bölgesi'ne yerleşmesi Altın Orda Devleti zamanında başlamış ve 1550-1600 yılları arasında hız kazanmıştır.²⁸⁷ Bölge, ilk başlarda Kırım hanlarına bağlı olan “yalı ağaları” tarafından yönetilmiştir. Fakat yalı ağalarının bölgeyi tam anlamıyla kontrol altına alamamaları üzerine idari yapıda değişikliğe gidilmiş, bölgenin yönetimi 1683-1699 yılları arasında kurulan Bucak Seraskerliği'ne verilmiştir.²⁸⁸ Kesbî'nin de bahsettiği üzere, seraskerlik makamına da Geray hânedanı üyesi bir serasker nasb olunmuştur. Bu seraskerlerden biri de, II. Devlet Geray Han zamanında Nureddinlik makamında da bulunmuş olan Gazi Geray Sultân'dır.²⁸⁹

İncelenen defterlerde özellikle Akkirman ve İsmail Bölgesi'nden Bahçesaray'a gelen kişilere ait çok sayıda alacak verecek, köle, kayıp hayvan ve katl davaları bulunmakla birlikte Bucak Seraskerliği ve maiyeti hakkında bilgiye ulaşılamamıştır.

²⁸² Paul Robert Macocsi, *Şu Mübarek Topraklar Kırım ve Kırım Tatarları*, Çev: Ferit Burak Aydar, YKY Yay., İstanbul 2017, s.53.

²⁸³ Nicole Kaňal-Ferrari, *Kırım'dan Kalan Miras*, Hansaray, s.19.

²⁸⁴ Kemal Karpat, “Bucak”, *DİA*, C.6, İstanbul 1992, s.341-343.

²⁸⁵ Mustafa Kesbî, *a.g.e.*, s.18.

²⁸⁶ Kemal Karpat, *a.g.m.*, s.341.

²⁸⁷ Alper Başer, “*Bucak Tatarları (1550-1700)*”, Basılmamış Doktora Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyon 2010, s.23-26.

²⁸⁸ Alper Başer, *a.g.t.*, s.198.

²⁸⁹ Halîm Geray, *a.g.e.*, s.129.

1.3.5.3.2. Yedisian Seraskerliği

Nogay kabilelerinden Şirin, Arın, Kıpçak, Argun, Alçın, Katay ve Mangıtlar Yedisian adıyla bilinirdi. İlk başta Azak Bölgesi'ne yerleştirilmiş olan bu kabileler daha sonra Bucak sahasına nakledilmişler ve buralara da “Yedisian” adı verilmiştir.²⁹⁰ Yedisian Nogayları, hanlık toprakları içerisinde Kuban'dan Turla'ya kadar geniş bir alanda yer almışlardır. Başlarına da Geray soyundan gelen bir serasker atanmıştır. Savaş zamanında Kırım ordusunun sağ kolunda ve Kalgay Sultân'ın maiyetinde bulunurlardı.²⁹¹ Defterlerde Yedisian Nogayları hakkında bilgiler yer almakla birlikte Yedisian Seraskerliği hakkında bilgiye ulaşılammıştır.

1.3.5.3.3. Kuban Seraskerliği

1577-1578 yıllarında Aşağı İdil ve Yayık Boylarında meydana gelen kuraklık Nogayların önemli bir kısmının buralardan Kırım Bölgesi'ne göç etmesiyle sonuçlanmıştır. Göç eden bu Nogay topluluğu, I. Devlet Geray Han tarafından Kuban Bölgesi'ne yerleştirilmiş ve bu tarihten sonra da “Küçük Nogay Ulusu”²⁹² olarak adlandırılmışlardır.²⁹³ Başlarına da Geray soyundan gelen bir yönetici nasb olunmuş olup bu yöneticiye de Kuban Seraskeri denilmiştir.

Kuban Bölgesi'nde bulunan Nogay beyleri Kuban Seraskeri'ne bağlı olup savaş zamanında onun bayrağı altında toplanmıştır. Ayrıca serasker vasıtasıyla Nogay beyleriyle Kırım Hanlığı arasında ki irtibat sağlanmıştır.²⁹⁴ Kırım Hanlığı yöneticileri Nogaylara büyük ehemmiyet vermişler, onlarla ılımlı ilişkiler kurmaya çalışmışlardır. Şüphesiz bunda Nogayların sahip olduğu askeri gücün de önemli bir yeri olmalıdır. Fakat hanlık tarafından gösterilen tüm titizliğe rağmen birçok defa Nogaylar ya hanlığa karşı isyan etmişler ya da çıkan isyanlarda yer almışlardır.

²⁹⁰ Akdes Nimet Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri*, s.243-281.

²⁹¹ Derya Derin Paşaoğlu, “Tarih-i Said Giray'a Göre 18. Yüzyıl Kırım Hanlığı'nda Nogay Uleması”, *Kırım'da İslâmi Eğitim: Tarihi Geçmişi ve Gelişim Yolları Konferansı (Zincirli Medresenin 515. Yılı ve kurucusu Mengli Giray Han'ın vefatının 500. Yıl dönümü münasebetiyle düzenlenen)*, Yalta/Kırım, Rusya, 10-13 Ekim 2015, s.12.

²⁹² İdil Nehrinin doğu tarafında kalan ve daha kalabalık olanlara ise “Büyük Nogay Ulusu” denilmektedir.

²⁹³ Akdes Nimet Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri*, s.282.

²⁹⁴ İsmail Bülbül, “XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Kuban Boyunda Siyaset, Etnik Yapı ve İktisat”, *VAKANÜVİS- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi/ International Journal of Historical Researches*, Yıl/Vol. 2, Kafkasya Özel Sayısı, s.80-81.

1.3.5.4. Yalı Ağalığı Makamı

Osmanlı Devleti tarafından Bucak Bölgesi'ndeki Nogayları kontrol etmek amacıyla ihdâs edildiği tahmin edilen yalı ağalığı makamı ilk başlarda Kırım hanları tarafından hoş karşılanmamış ve bu nedenle kaldırılmış ise de 1676 yılında yeniden kurulmuş ve bu sefer kontrolü Kırım hanlarına bırakılmıştır.²⁹⁵ Fakat 1683-199 yılları arasında Bucak Seraskerliği'nin kurulmasıyla bu seraskerliğe bağlanmış ve önemini kaybetmeye başlamıştır.²⁹⁶ Yalı Ağalığı makamının ne zaman kaldırıldığı tam olarak tespit edilememiş olsa da 18. yüzyılın son çeyreğine kadar bu makamın devam ettiği öngörülmektedir.²⁹⁷

Yalı ağalarının başlıca görevi, Bucak Bölgesi'ndeki güvenliği sağlayarak bölgedeki halkla Kırım hanlarının ilişkilerini düzenlemek olup Kadıasker defterlerinde yalı ağalığı hakkında önemli bilgiler yer almaktadır. Özellikle yalı ağalarının köle i'tâkları, vekâlet ve muhallefât kayıtları defterlerde yer almaktadır. İncelenen defterlere yansıyan ilk kayıt Recep 1113 (M. Aralık 1701) tarihli I. Selim Geray Han'ın Yalı Ağası Osman Ağa'nın köle i'tâkıdır.²⁹⁸ Kadıasker defterlerinde yer alan yalı ağaları şunlardır:

Tablo 7.1700-1725 Yılları Arasında ki Yalı Ağaları

YALI AĞASI	KIRIM HANI	TARİH	BELGE NO
Osman Ağa	I. Selim Geray Han ²⁹⁹	B 1113 (M.1701)	ORRNB, FOND 917,35-44-A3
Fahrü'l-akrân Mustafa Ağa ibn Şâhtimur Bey	II. Devlet Geray Han	B 1113 (M.1701)	ORRNB, FOND 917,35-64-B3
Ahmed Ağa	I. Selim Geray Han	1115(M. 1703)	ORRNB, FOND 917,37-1-A1
Osman Ağa	I. Selim Geray Han	Z 1114 (M. 1703)	ORRNB, FOND 917, 38-34-A4
Fahrü'l-aşbâh ve'l-ayân Osman Gazi	II. Devlet Geray Han	Ca 1124 (M.1712)	ORRNB, FOND 917,44-67-A1
Osman Ağa	II. Devlet Geray Han	1124(M. 1712-1713)	ORRNB, FOND 917,44-69-A2
Osman Ağa	II. Devlet Geray Han	B 1124(M.1712)	ORRNB, FOND 917,44-84-A2
Abdülkerim Ağa (Sabık)	II. Devlet Geray Han	R 1124 (M. 1712)	ORRNB, FOND 917,44-87-A4
Kemal Ağa	II. Devlet Geray Han	Za 1132 (M. 1720)	ORRNB, FOND 917,49-10-A2

²⁹⁵ İsmail Bülbül, “Yedisian-Bucak Nogaylarının 1756 ve 1758 İsyanları”, *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi / Journal of Turkish History Researches*, Yıl/Vol. 1, Sayı/No. 1 Güz/Fall 2016, s.79.

²⁹⁶ Alper Başer, *a.g.t.*, s.198.

²⁹⁷ BOA'de yer alan bir belge de H.1187 (M. 1774) tarihinde sabık Yalı Ağası Akkirmanlı Abdi esaretten kurtularak Osmanlı Devleti'ne sığınmıştır. Bkz. BOA, TS.MA.e, 788/71, Z.1187.

²⁹⁸ ORRNB, FOND 917, 35-44-A3.

²⁹⁹ Belgede El-Hâc Selim Geray Han'ın Yalı Ağası ifadesi geçmekle birlikte bu dönemde Kırım Han'ı II. Devlet Geray Han'dır.

1.3.5.5. Atalık Makamı

Kafkasya Bölgesi'nde yaşayan bazı aileler, küçük yaştaki çocukları terbiye ve eğitim almaları için başka ailelerin yanına vermişlerdir. İşte bu çocuğun eğitimi ile ilgilenen aile reisine de “Atalık” denilmiştir.³⁰⁰ Kırım Hanlığı'nda da hanzâdelerin talim ve terbiyesi için bu usul uygulanmıştır.

Kırım hanları hanzâdeleri gönderecekleri kabileleri belirlerken de özellikle cesaret, asalet, ailevi ve millî ananeleri ve sosyal nizamlarıyla şöhret bulan Kabarta ve Çerkes kabilelerini tercih etmişlerdir. Kırım hanının ya da Geray sülalesinden birinin çocuğu dünyaya geldiği zaman derhal Kabarta ve Çerkes beylerine haber gönderilerek çocuğun talim ve terbiyesi için alınması istenirdi. Bu haber Kabarta ve Çerkes beylerine ulaştıktan sonra da hanzâdeyi büyütecek olan aile belirlenir ve üç yüz kişilik bir süvari kafilesinin refakatinde Bahçesaray'a hareket edilirdi. Kafiye; Kırım Han'ı, Kalgay ve Nureddin Sultânların da içinde bulunduğu bir protokol tarafından Bahçesaray'ın girişinde karşılanırdı.³⁰¹ Hanzâdeler, atalık olarak verildiği aile tarafından en iyi şekilde yetiştirilir, öz evlatlarından ayırt edilmez, tüm ihtiyaçları karşılanırdı. Hanzâdeler, yedi yaşında usul ve adetleri üzere ata binmeye, at koşturmaya, faydalı oyunlar oynamaya, harb talimleri görmeye başlardı. Yine bu esnada hanzâdelere bu kabilelerdeki anane üzere arslan, kaplan gibi bir yırtıcı hayvanın ismi de verilirdi.³⁰² Hanzâdeler, atalıklarının yanında Kırım Hanlığı'nı yönetmeye namzet olarak on beş yaşına kadar eğitilirlerdi. On beş yaşına ulaştıkları zaman da aynı merasimle Bahçesaray'a götürülür ve ailesine teslim edilirdi.³⁰³

Yetiştirilen hanzâdenin hanlık tahtına ya da Kalgay ve Nureddin Sultânlık makamlarına nasb olunması onu büyüten aile için de büyük bir şeref ve aynı zamanda onun gücünden istifade etmek için bulunmaz bir fırsattır. Hanzâdeler, hanlık makamına geldikleri zaman da kendilerini yetiştiren atalıklarını yanlarına alarak onlardan müşavir olarak istifade ederlerdi.³⁰⁴ Kırım Hanlığı'nın kurucusu olan Hacı Geray'ın babası Gıyaseddin'in zamanından bu yana var olduğu bilinen atalık geleneği hanlığın son zamanlarında ortadan kalkmıştır.³⁰⁵

İncelenen kadiasker defterlerinde atalık konulu pek çok kayda rastlanmıştır. Bu kayıtlardan en önemlilerinden birisi de Cemazeyilevvel 1136 (M.1724) tarihinde Kırım

³⁰⁰ Coşkun Alptekin, “Atabeg”, *DİA*, C.4, İstanbul 1991, s.38.

³⁰¹ Abdullah Soysal, “Kırım Hanzadelerinin Kafkasya'da Talim ve Terbiyesi”, *Emel*, Sayı: 36, s. 20.

³⁰² Muallim Hüsameddin, “Kırım Hanlığı Hatıratından”, *Kırım Mecmuası*, nr. 2, 16 Mayıs 1334/1918, s.36.

³⁰³ Halim Geray, *a.g.e.*, s.13; Mustafa Kesbi, *a.g.e.*, s.11-12; Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet I*, s. 259; Mehmet İpşirli, *a.g.e.*, s.280; [Ahmet]Cevdet Paşa, *Kırım ve Kafkasya Tarihçesi*, s.6-9.

³⁰⁴ Broniowski, *a.g.e.*, s.45; Kırımlı, *Geraylar ve Osmanlılar*, s.387.

³⁰⁵ Abdullah Soysal, *a.g.e.*, s.19.

Han'ı Saadet Geray Han tarafından yazılan yarlıktır. Saadet Geray Han tarafından yazılan bu yarlıktan anlaşıldığı kadarıyla atalık unvanlı kişiler, hanlık içerisinde askeri sınıf arasında yer almaktadırlar.³⁰⁶ Yine defterlerden anlaşıldığı kadarıyla, hanlık sınırları içerisinde “Atalık” ve “Atalık eli” adı altında pek çok yerleşim birimi yer almaktadır.

1.3.5.6. Kadı³⁰⁷

Mecellede hâkim “*beynennâs vuku bulan davâ ve muhâsamayı ahkâm-ı meşrûasına tevkifân fasl ve hasm için, taraf-ı sultâniden nasp ve tâyin olunan zâttır*”³⁰⁸ şeklinde tarif edilen kadılık, İslam Orta Çağ’ında ortaya çıkan idari ve adli bir görev olup³⁰⁹ tüm Müslüman devletlerde bulunduğu gibi Kırım Hanlığı’nda da bulunmaktadır.

İdari ve adli görevlere sahip olan kadıların en temel görevleri bulundukları bölgede adaleti sağlamaktır. Alacak verecek, darb, katl, hırsızlık ve dolandırıcılık gibi durumlarda çözüm aranan kişi kadılardır. Ayrıca naib, müteveli ve vasî tayini, nikâh ve boşanma işlemleri, nafaka tayini, miras taksimi, hüccet senetlerinin tayini, noterlik iş ve işlemleri, narh tespiti ve vakıfların teftişi belli başlı görevleri arasında yer almaktadır. İncelenen kadıasker defterlerinde bu hususlar hakkında çok fazla kayıt yer almaktadır.

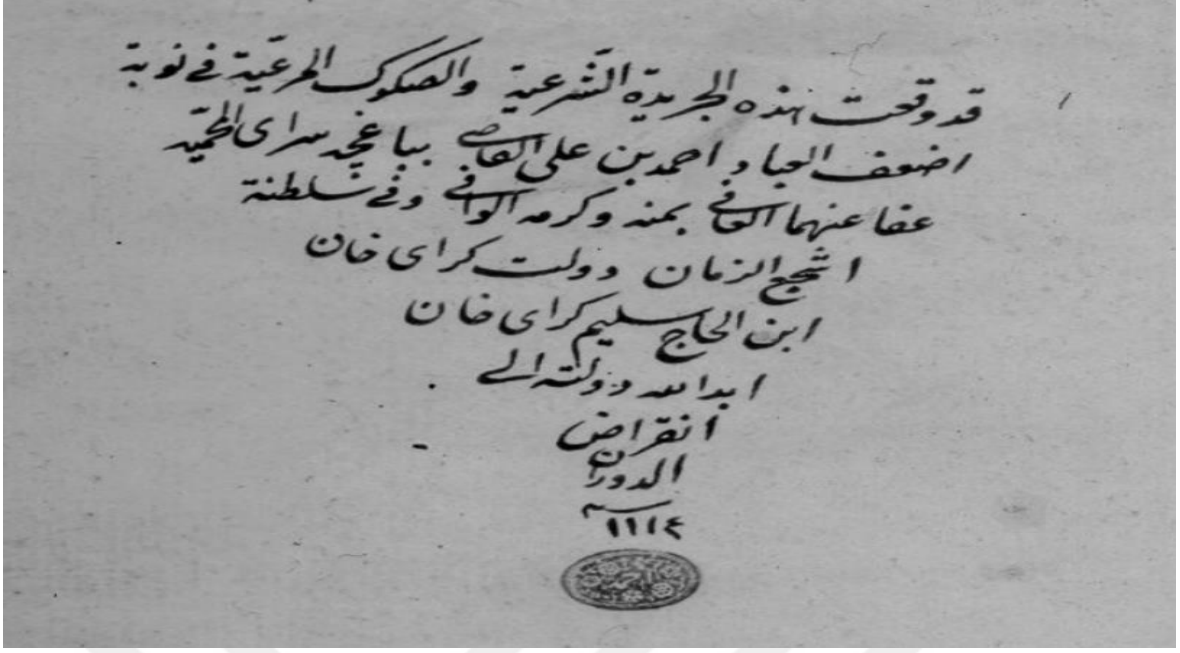
Kırım Hanlığı’nda kadıasker atamaları bizzat han tarafından yapılmaktadır. Kadıasker ataması yapıldıktan sonra kadıasker defterleri ya eski kadıasker tarafından ya da naibi tarafından yeni kadıaskere ya da naibine teslim edilirdi. Yeni kadıasker, defteri aldıktan sonra ilk iş olarak, hangi Kırım hanı tarafından atandığını da belirterek atamasını deftere işler ve kendisinden önceki kadıaskerin kaç sayfa defter tuttuğunu ve kendisinin kaçınıcı sayfadan sonra defteri teslim aldığını açıkça belirtir ve defteri mührüyle mühürlerdi. Aşağıda belirtilen Resim 1 bu durumu gösteren kayıtlardan sadece biridir.

³⁰⁶ ORRNB, FOND 917, 51-14-B1.

³⁰⁷ İncelenen kadıasker defterlerinde çok sayıda kadı ve kadıasker tespit edilmiş olup bu bölüme Bahçesaray şehrinin yöneticileri bölümünde değinilecektir.

³⁰⁸ Ebül’ulâ Mardin, “Kadı”, *İA*, C.6, 1997, s.42.

³⁰⁹ İlber Ortaylı, *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti’nde Kadı*, Kronik Yay., 7.Baskı, İstanbul 2017, s. 19.

Resim 1: Bahçesaray Kadısı Ahmed bin Ali'nin Kaydı ve Mührü³¹⁰

1.3.5.7. Diğer Görev ve Görevliler

1700-1725 yılları arasını kapsayan on dört defter içerisinde Kırım Hanlığı devlet teşkilatıyla ilgili olduğu düşünülen pek çok görev ve görevli tespit edilmiştir. Devlet teşkilatında yer alan bu görev ve görevlilerin önemli bir kısmı aynı zamanda Bahçesaray şehrinin yönetiminde de yer aldığı için ilgili görevlileri ihtiva eden tablo, II. Bölümde verilmiştir.³¹¹

1.4. Kırım Hanlığında Kazâlar

Kırım, Karadeniz'in kuzeyinde 44°25'-46°15' kuzey enlemleri ve 30°30'-34°37' güney boylamları arasında yer alan, batı ve güneyden Karadeniz, doğu ve kuzeyden Azak deniziyle çevrilen ve 9 km genişliğinde 30 km uzunluğundaki bir kara uzantısıyla ana karaya bağlanan 26140 km² yüz ölçüme sahip olan bir yarımada'dır. Doğudan batıya 320 ve kuzeyden güneye 200 km uzunluğa sahiptir.³¹² Kıyıları, girinti ve çıkıntılar dâhil yaklaşık 1000 km'dir.

³¹⁰ Devlet Geray Han zamanında Bahçesaray Kadısı olarak atanan Ahmed bin Ali'nin atama kararı Bkz. ORRNB, FOND 917, 36-47B.

³¹¹ Bkz. Tablo 21. Kadıasker Defterlerine Göre Kırım Devlet Teşkilatında Yer Alan Görev ve Görevliler.

³¹² Mirza Bala, a.g.m., s.741.

Kırım Yarımadası, coğrafi bakımdan yarımadaının kuzeyinde yer alan ve ¾ ünü kapsayan step sahasındaki hafif dalgalı bölümler haricinde düz bir ova şeklindedir.³¹³ En yüksek noktası 1545 m yüksekliğindeki Ormankoş Tepesi'dir. Kırım'da sıcaklık kışın 2°C, yazın ise 22°C-23°C olup kasım ayından mart sonuna kadar kış yaşanır. Bahar mevsimi kısadır. Yazın ise sıcak ve yağmuru azdır.³¹⁴ Zengin su kaynaklarına sahip olan yarımada 1957 ırmak ve dere vardır.³¹⁵ Nehir ve ırmaklar insanların yaşamı üzerinde son derece önemli bir yere sahip olmuştur. Dolayısıyla incelenen kadiasker defterlerinde de sıklıkla nehir isimlerine ve ismini nehirlerden alan yerleşim yerlerine rastlanılmıştır. Defterlere yansıyan akarsu isimleri; Kaçı, Alma, Salgır, Bulganak, Belbek, Çürük Su³¹⁶, Kabarta/Kabartı³¹⁷ Beşterek, Dayır, Karasu, Borulca, Çetirlik, Süren ve Koba'dır. Defterlerde en fazla ismi geçen ise Kaçı'dır.³¹⁸ Yarımada da ki en uzun nehir ise 204 km'lik uzunluğuyla Nehr-i Salgır'dır.³¹⁹

Yukarıda kısaca coğrafi özellikleri hakkında bilgi verilen Kırım Yarımadası'nın kaç kazâdan meydana geldiği konusunda farklı görüşler vardır. Yolu Kırım'a düşen ünlü Seyyah Evliya Çelebi, Kırım'ın 24 kadılıktan meydana geldiğini ve bunların 4'ünün Kefe Eyaletine dolayısıyla Osmanlı Devleti'ne bağlı olduğunu ve tüm Kırım'ın 40 hükümet yer olduğunu söyler.³²⁰ Hezarfen Hüseyin Efendi de Kırım'da 24 kadılığın var olduğunu belirtmiştir.³²¹ Milner'de, Kırım'ın 24 parçaya bölündüğünü, Bahçesaray, Akmesic, Kefe, Kerç ve Orkapı'nın Kırım'ın önemli merkezleri arasında bulunduğunu ifade eder.³²² Kadiasker defterleri üzerinde ilk çalışmalardan birini yapan Turan, net bir sayı vermemekle birlikte 15 ve 17. yüzyılda Kırım Hanlığı'nda 40-50 kadar kazâ olduğundan bahsederken,

³¹³ Ethem Feyzi Gözaydın, *a.g.e.*, s.10.

³¹⁴ Nuri Kavak, *a.g.t.*, s.17.

³¹⁵ Yusuf Ünal, "Kırım Coğrafyası", Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Ortadoğu ve İslam Ülkeleri Enstitüsü, İstanbul 1998, s.17.

³¹⁶ Bahçesaray şehrinin mekânsal gelişimi ve insanların sosyo-ekonomik yaşantısı üzerinde de son derece önemli bir yere sahip olan Çürük Su Nehri küçük bir su kaynağı olup birçok yerde de Dere olarak geçmektedir. Kelime olarak Tatarca'da çürümüş su anlamına gelmektedir. Çürük Su Deresi'nin Orta Çağ'da ki ismiyse Aşlama Deresi'dir. Bkz. Anastasiia Jerdeva, *Kırım Efsaneleri*, Son Çağ Yay., Ankara 2019, s.144.

³¹⁷ Evliya Çelebi Kabarta Nehri hakkında bilgi verirken onun Tat elinden doğarak Bubailbek bağlarının içinden geçerek nice 100 adet köye uğradığını ve köyler için bir âbıhayat olduğundan bahseder. Bkz. Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s.486.

³¹⁸ İncelenen defterlerde 227 tane nehr tabiri kullanılmış olup bunlardan 103 tanesi Kaçı'ya aittir. Kaçı ise aslında nehir değil çaydır. Kaçı'dan sonra Alma (37), Salgır (23), Çürük Su (21), Bulganak (17), Belbek (13), Kabarta/Kabartı (8) ve diğerleri (5) yer almaktadır.

³¹⁹ Kırım Coğrafyası üzerinde çalışma yapan Yusuf Ünal, Salgır Nehrinin uzunluğu konusunda aynı tez içerisinde farklı bilgiler vermiştir. Tezin 6. Sayfasında 2000 km (Sehven bir sıfır fazla yazılmış olmalı), 17. sayfasında 200 km ve 22. Sayfasında 238 km olarak belirtmiştir.

³²⁰ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s.511.

³²¹ Hezarfen Hüseyin Efendi, *a.g.e.*, s.171.

³²² Thomas Milner, *The Crimea, Its Ancient and Modern History; The Khans, The Sultâns and The Chars*, London 1855, Word Public Library Edition, s.177.

³²³ Gülnara Abdullayeva 44 kadılığın, ³²⁴Ülküsal ve Gözaydın 48 kazânın, ³²⁵ Bıyık ise 17. ve 18. yüzyıl'da hanlığa bağlı 46 kazânın var olduğunu söylemektedir. ³²⁶ Köse ise Bıyık tarafından verilen kazâları kendi çalışmasında da tespit ettiğini ve ayrıca iki yeni kazâ daha tespit ettiğini ve böylece toplam kazâ sayısının kırk sekize ulaştığını ifade eder. ³²⁷ Köse tarafından tespit edilen kazâlardan biri Osmancık kazâsı olup bu çalışmada incelenen defterlerde adı geçen kazâyâ rastlanmamıştır. Tespit edildiği belirtilen ikinci kazâ olan Nehr-i Taşlı'nın ise Bıyık tarafından da tespit edilen Taşlı'yla aynı kazâ olması muhtemeldir. Çünkü benzer bir duruma incelediğimiz defterlerde de rastlanılmıştır. Nehr-i Kaçı ve Nehr-i Dayir gibi nehir ismiyle anılan bazı kazâlar, bazı yerlerde Kaçı ve Dayir kazâsı olarak yazılmıştır. Dolayısıyla Nehr-i Taşlı ve Taşlı olarak adlandırılan kazâlar da aynı yer olmalıdır. Karasu ve Bahçesaray üzerine çalışma yapan Kavak ve Yaşa ise Kırım Hanlığı'nda ki kazâ sayısı hakkında bilgi vermemiştir. Fehmi Yılmaz, Ahmet Cihan ve Özlem Deniz Yılmaz ise Bahçesaray, Gözleve ve Karasu'nun Kırım Hanlığı'nın büyük kazâları arasında yer aldığını ve hanlık içerisinde toplam 20 kadılığın bulunduğunu ifade etmektedirler. ³²⁸

Bu çalışmanın sınırları içerisinde yer alan kadıasker defterlerine ve daha önceki çalışmalara yansıyan kazâlar şunlardır:

Tablo 8. Tespit Edilen Kazâlar

Sıra	Kazâ	Yazılışı	Tarih	Kaynak
1	Abdiulan ³²⁹	عبدی اولان	1126(M.1714)	ORRNB, FOND 917, 46-119-B2
2	Akmescid/Kalga Sultân kazâsı	اقمصدق لڭه سلطان	1132(M.1719)	ORRNB, FOND 917,49-101A
3	Arbat/Ribat ³³⁰	ارباط/رباط	1114(M.1702)	ORRNB, FOND 917,35-8-B1
4	Argın	ارغن	1136(M.1724)	ORRNB, FOND 917,52-18-B2
5	Bağçesaray	باغچه سراي	1111(M.1700)	ORRNB, FOND 917,34-34-B1
6	Beşkabak	بش قباق	1116(M.1704)	ORRNB, FOND 917,37-56-B1
7	Buçla/Buçala/Poçla	بوچله/بوچالا/پوچله	1137(M.1725)	ORRNB, FOND 917,48-6-A3
8	Boynak	بويناك	1135(M.1723)	ORRNB, FOND 917,51-56-B1

³²³ Ahmet Nezihi Turan, a.g.m., s.2.

³²⁴ Гульнара Абдуллаева, a.g.e., s.35.

³²⁵ Müstecib Ülküsal, *Kırım Türk-Tatarları (Dünü-Bugünü-Yarını)*, İstanbul 1980, s. 33; Ethem Feyzi Gözaydın, a.g.e., s.28.

³²⁶ Bıyık aynı çalışmasında Kırım'da hukuki yapı içerisinde kadının yerini açıklarken Kırım Hanlığı Kadıasker Defterlerine yansıyan toplam kazâ sayısını 57 olarak vermiştir. Bıyık, bu kazâlardan 46'sının Kırım Hanlığı, 6'sının (Kefe, Suğdak, Mankub, Kerç, Taman (Ada-yı Şahi) ve Azak) Kefe Eyaleti içerisinde yer aldığını belirtirken 5 kazânın (Güleç, İçel, İçki, Dib ve Orta Kerş) nereye bağlı olduğunu belirtmemiştir. Bkz. Bıyık, a.g.e., s.121.

³²⁷ Zeynep Özdem Köse, a.g.t., s.9.

³²⁸ Fehmi Yılmaz, Ahmet Cihan, Özlem Deniz Yılmaz, a.g.e., s.36-37.

³²⁹ Abdiulan'ın yanında Abdiulantaşlısı'da kullanılmıştır. Bkz. *Kaynaklarıyla Osmanlı Coğrafyası Yer Adları Sözlüğü*, Haz. Ali Coşkun, Abdullah Sivridağ vd., İstanbul 2020, s.39.

³³⁰ İncelenen defterlerde Ribat şeklinde kullanılmıştır.

9	Bulganak/Nehr-i Bulganak ³³¹	نهر بولغاناق	1137(M.1725)	ORRNB, FOND 917,48-5-B1
10	Borulca/Borulça	بورلجه/بورلچه	1135(M.1723)	ORRNB, FOND 917,51-2A-5
11	Karasu/Karasubazar/Nısf/Nısf-ı Karasu	قره صو/قره صو بازار / نصف قره صو	1136(M.1724)	ORRNB, FOND 917,44-93-A1
12	Çetirlik	چترلیک	1135(M.1722)	ORRNB, FOND 917,49-71A
13	Çongar	چونگار	1130(M.1718)	ORRNB, FOND 917,47-10-B5
14	Çöyüncü	چوینجی	114(M.1702)	ORRNB, FOND 917,35-13-B1
15	Dipçongar	دیب چونگار	1125(M.1713)	ORRNB, FOND 917,44-44-A2
16	Diptarhan	دیب تارخان	1115(M.1704)	ORRNB, FOND 917,37-60-A2
17	Eski Kırım/Kırım-ı Atik	اسکی قریم/قریم عتیق	1136(M.1724)	ORRNB, FOND 917,51-20-A1
18	Or/ Ferahkerman	اور/فرحکرمان	1116(M.1704)	ORRNB, FOND 917,37-52-A1
19	Gözleve/Gözlev	گوزلو	1132(M.1719)	ORRNB, FOND 917,49-71B
20	İçki/Sultânîçkisi/Kalga Sultân İçkisi	ایچکی / سلطان ایچکیسی/ قلغه سلطان ایچکیسی	1114(M.1702)	ORRNB, FOND 917,35-13-B2; ORRNB, FOND 917,35-56-B1.
21	Nehr-i Kaçı/Kaçı ³³²	نهرقاچی/قاچی	1117(M.1705)	ORRNB, FOND 917,38-26-B2
22	Karadil/ Karadiltaşısı	قرادل/ قرادل طاشلیسی	1117(M.1705)	ORRNB, FOND 917,38-14-A1, ORRNB, FOND 917,35-45-A2
23	Karakurt/Karakurd	قراقورد /قره قورت	1114(M.1702)	ORRNB, FOND 917,35-19-A1
24	Karasu Tamak	قره صو طماق	1135(M.1722)	ORRNB, FOND 917,49-72A
25	Kırım	قریم	1132(M.1719)	ORRNB, FOND 917,49-98B
26	Küçük Karasu	کوچک قره صو	1114(M.1702)	ORRNB, FOND 917,35-23-A1
27	Mangıt	ماتغت	1134(M.1721)	ORRNB, FOND 917,49-82A
28	Nehr-i Alma/Alma	نهرالما/الما	M.1675	Bıyık ³³³
29	Nehr-i Beşterek/Beşterek	نهر بشتړک/بشتړک	1137(M.1724)	ORRNB, FOND 917,44-92-B1
30	Nehr-i Dayır/Dayır	نهر دایر/دایر	1117(M.1705)	ORRNB, FOND 917,38-11-a3
31	Nehr-i Kabartı/Kabartı	نهر قیبارطی/قیبارطی	1126(M.1715)	ORRNB, FOND 917,46-112-B2
32	Nehr-i Salgır/Salgır	نهر صالغر/صالغر	1114(M.1702)	ORRNB, FOND 917,35-11-A3
33	Nehr-i Taşlı/Taşlı /Taşlıdere	نهر طاشلی/طاشلی دره	1111(M.1700)	ORRNB, FOND 917,34-23-A1, ORRNB, FOND 917,37-78-A1
34	Nefs-i Tamak	نفس تماق	1114(M.1702)	ORRNB, FOND 917,35-19-B4
35	Ortaçongar	اورته چونگار	1116(M.1704)	ORRNB, FOND 917,37-40-A1
36	Sakal	سقال	1135(M.1722)	ORRNB, FOND 917,51-6B
37	Samarcık	صمرجق	1116(M.1704)	ORRNB, FOND 917,37-51-B3
38	Şeyheli	شیخ الی	1112(M.1700)	ORRNB, FOND 917,34-6-A2
39	Şirin	شرین	1123(M.1711)	ORRNB, FOND 917,44-22-A1

³³¹ Bulganak kazası, Bahçesaray’dan ayrılarak kazâ statüsü elde etmiştir. İncelenen defterlerin bir kısmında şehri Bulganak tabiri kullanılırken önemli bir kısmında hala Bahçesaray tab’âtı, Bahçesaray kazâsı, Bahçesaray nevahiyesi ve karyesi olarak yer almıştır. Bkz. ORRNB, FOND 917,38-29-A1; ORRNB, FOND 917,35-65-B3; 36-58-A4, ORRNB, FOND 917,40-17-B4; ORRNB, FOND 917,44-54-B3.

³³² Kaçı, Bahçesaray’dan ayrılarak kazâ statüsüne kavuşan bir yerdir. İncelenen defterlerin bir kısmında Kaçı; Bahçesaray muzâfâtından Nehr-i Kaçı’da, Bahçesaray kazâsına bağlı Nehr-i Kaçı’da ve Bahçesaray tab’âtından karye-i Kaçı şeklinde yer almaktadır. Bkz. ORRNB, FOND 917,36-44-A6; ORRNB, FOND 917,36-88-A1; ORRNB, FOND 917,40-42-B3; ORRNB, FOND 917,46-112-A2; ORRNB, FOND 917,49-27-A.

³³³ Bıyık, Nehr-i Alma’nın 1675 yılında kazâ haline geldiğini söylemektedir. (Bkz. Bıyık, *a.g.e.*, s.70) Fakat incelenen defterlerde H.1127 (M.1715) tarihinde “Kazâ-i Bahçesaray muzâfâtından Nehr-i Alma’da karye-i Aziz sakinlerinden...” ifadesi Alma’nın hala Bahçesaray’a bağlı bir yerleşim birimi olduğunu göstermektedir. Muhtemelen zaman içerisinde Alma’nın statüsünde değişiklik olmuş olmalıdır. Bkz. ORRNB, FOND 917,46-93-A3.

40	Tarhan	ترخان	1115(M.1703)	ORRNB, FOND 917,37-62-B2
41	Taşlıbulga/Taşlıyılga	طاشلی بلغه	1131(M.1719)	ORRNB, FOND 917,48-22-B1
42	Tatarpınarı ³³⁴	ط ناز ب و کار	1113(M.1702)	ORRNB, FOND 917,48-16-A1
43	Ulaneli/Ulanili	اولان ایلی	1129(M.1717)	ORRNB, FOND 917,47-41-A4
44	Yaşdağ/Yaşdağı ³³⁵	یاشداغی	1118(M.1706)	ORRNB, FOND 917,36-12B
45	Töbeçokrak	توبه چوقراق	1118(M.1707)	ORRNB, FOND 917,40-1A1
46	Zaviye [Zaviye-i Kıpçak]	زاویه	1132(M.1720)	ORRNB, FOND 917,49-1-B6
47	Osmancık			Köse ³³⁶

Tablo 8’de yer alan bazı kazâlar defterlerde farklı şekillerde kaydedilmişlerdir. Örnek vermek gerekirse; Karasu kazâsı bazı defterlerde sadece Karasu şeklinde yazılmışken bazı defterlerde Karasubazar, Nefs-i ve Nefs-i Karasu şeklinde yazılmıştır. Yine Akmesicid kazâsı bazı yerlerde Kalga Sultân kazâsı şeklinde, Zaviye kazâsıysa Zaviye-i Kıpçak şeklinde kaydedilmişlerdir. Yine yukarda izah edildiği üzere nehirle başlayan kazâlar kâtip tarafından bazen Nehr-i ibaresi belirtilerek bazen de sadece nehrin ismi verilerek yazılmıştır.

³³⁴ Tatarpınarı Bucak Bölgesi’ndedir. İncelenen belge de kâtip hatası nedeniyle Tannâzbunarı[Tatarbunarı] şeklinde yazılmıştır.

³³⁵ İncelenen dönemde Yaşdağ henüz Bahçesaray’a bağlı olan bir karyedir.

³³⁶ Köse, *a.g.t.*, s.Ek.1.

II. BÖLÜM

BAHÇESARAY ŞEHİRİ, ŞEHRİN İDARİ YAPISI VE İDARECİLERİ

2.1. Bahçesaray Şehrinin İsmi

Bahçesaray kelimesi “bahçe ve saray” kelimelerinin birleşmesiyle oluşan birleşik bir isimdir. Saray kelimesi Türkler tarafından çok eskiden beri kullanılmakta olup Farsça kökenlidir. Saray, hem devlet işlerinin görüldüğü hem de hükümdarın ve ailesinin yaşadığı özel alan anlamında kullanılmıştır.³³⁷ Bahçe kelimesi ise “*sebze, meyve, çiçek veya ağaç yetiştirilen yer*” anlamına gelmektedir.³³⁸

Aynı ya da farklı milletler tarafından yakın coğrafi bölgelerde kurulan devletlerin birbirini etkilemesi kaçınılmazdır. Kırım coğrafyasında kurulan Kırım Hanlığı’da pek çok şekilde kendisinden önce bölgede hâkimiyet kuran Altın Orda ve Moğollardan etkilenmiştir. Bu etkilerden bir tanesi de şehircilik ve şehirlere isim verme konusundadır. Moğollar tarafından hanların oturdukları ev, saray olarak adlandırılmaktaydı. Aynı ad, aynı zamanda hanın sarayının etrafında kurulan şehre de verilmekteydi. İşte Amuderya üzerinde bulunan Saray köyü, İdil Nehri üzerindeki Saray şehri ve bu çalışmada ele alınan Kırım Hanlığı’nın başkenti olan Bahçesaray’ın da isminin buradan gelmesi kuvvetle muhtemeldir.³³⁹ Nitekim Bahçesaray’ın kuruluş rivayetleri incelendiği zaman ilk önce Çürük Su Deresi Bölgesi’ne bir saray yapıldığı ve daha sonra da bu sarayın etrafında bir şehrin meydana geldiği anlaşılmaktadır. Yine bölge hakkında ki tasvirlerden Çürük Su Deresinin etrafının yeşillikler içerisinde ormanlık, bağlık, bahçelik yemyeşil bir yer olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Moğol-Türk devlet geleneğiyle birlikte bu saray ve bahçenin birleşmesiyle Bahçesaray isminin ortaya çıkması muhtemeldir.³⁴⁰ 16. yüzyıldan itibaren Rus arşivlerinde Bahçesaray şehri için “*Neşeli Şehir, Mutlu Saray, Mutlu Şehir, Mutlu Saray, Sebze Saray, Üzüm Saray ve Mutlu Kermen*” gibi isimlerinin kullanılması da bundan dolayı olmalıdır.³⁴¹

³³⁷ Zeynep Tarım Ertuğ, “Saray”, *DİA*, C.36, İstanbul 2009, s.117.

³³⁸ <https://sozluk.gov.tr/s.e.t.>, 27.02.2021.

³³⁹ V.V.Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, Ter. Râgıb Hulûsi Özdem, Yay. Haz. Kâzım Yaşar Koprıman-İsmail Aka, TTK Yay., Ankara 2017, s. 141.

³⁴⁰ Bahçesaray şehri üzerinde yapılan çalışmalarda şehrin bağ ve bahçeler içerisinde olmasından dolayı bu ismi aldığı ifade edilmiştir. Bkz. Zafer Karatay, “Bahçesaray”, *DİA*, C.4, İstanbul 1991, s.482; Nicole Kançal-Ferrari, “Han Sarayı”, *DİA*, C.15, İstanbul 1997, s.521; Yaşa, *a.g.e.*, s.13; A Lady (Andrew Neilson). *The Crimea: Its Towns Inhabitants and Social Customs*, s.89.

³⁴¹ V.E. Siroçkovskiy, *Muhammed Geray Han ve Vasalları*, çev. Kemal Ortaylı, Su Yayınları, Ankara 1978, s.14.

Günümüz Türkçesinde Bahçesaray olarak telaffuz edilen isim Kırım Tatarcasında Bağçasaray, Ukrayince Бахчисарай ve Rusça Бахчисарай şeklindedir. İncelenen defterlerde ise Bağçasaray; mahmiye-i Bahçesaray³⁴², mahrûsa-i Bahçesaray³⁴³, medîne-i Bahçesaray³⁴⁴, Münîfe-i Bağçasaray³⁴⁵ ve Saray şeklinde yer almıştır.

2.2. Şehrin Coğrafi Özellikleri ve Kuruluşu

Matematiksel konum olarak 44° 52' 55" kuzey enlemleri ve 33° 50' 45" güney boylamları³⁴⁶ arasında yer alan Bahçesaray şehri Kırım Hanlığı'na başkentlik yapmış olan, Kırım dağlarının orta ve kuzey sırtları arasında, Çürük Su Deresinin dar vadisinde Çufutkale ve Eski yurt arasında uzanan bir şehirdir.³⁴⁷ Coğrafi olarak Çürük Su Deresi vadisi içerisinde dere yatağı içerisinde uzanan; ormanlık, bağlık, bahçelik yemyeşil bir yer olan Bahçesaray'ın etrafı dik kayalıklarla çevrilidir.³⁴⁸ Bu kayalara yerli ahali tarafından top kaya, yassı kaya, vay vay anam kayası³⁴⁹ gibi isimler de verilmiştir.³⁵⁰ Bu dik kayalıklar görüntüsünün yanında yazın çok sıcak havalarda bile Bahçesaray'ın serin bir yer olmasını sağlamıştır.³⁵¹ Bahçesaray şehrinin havası yazın orta halli, kışınsa biraz soğuktur.

İlk ve Orta Çağ kaynaklarında Bahçesaray ismine rastlanmamaktadır. Orta Çağ'ın önemli coğrafyacılardan biri olan Ebu'l-fida tarafından Kırım hakkında bilgi verilirken Kırım'ın yedinci iklim kuşağı içerisinde yer aldığı, bölgede kırk kadar şehrin var olduğu ve bunların en meşhurlarının Solhat, Sudak ve Kefe olduğu belirtilmekte ve Bahçesaray'dan hiç bahsedilmemektedir.³⁵²

³⁴² Mahmiye büyük şehir, korunmuş, muhafaza edilmiş şehir anlamına gelmektedir. Bkz. Şemşeddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, Çağrı Yay., İstanbul 1996, s.1305; Ferit Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügât*, Aydın Kitabevi Yay., Ankara 1993, s.568; Ayrıca Lehçe-i Osmani'de payitaht, başkent anlamında da kullanılmıştır. Fakat incelenen defterlerde Karasu şehri içinde de mahmiye tabirinin kullanılması kelimenin büyük ve korunmuş şehir anlamında kullanıldığını göstermektedir.

Bkz. <https://leheci.cagdassozluk.com/osmanlica-turkce-sozluk-madde-22047.html>, s.e.t., 24.04.2021.

³⁴³ Mahrûsa büyük şehir, medîne-i azimiye anlamında kullanılmıştır. Bkz. Şemşeddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, s.1300.

³⁴⁴ Arapça'da şehir karşılığında kullanılan bir kelime olan Medîne, Kur'an-ı Kerim'de on yedi yerde şehir anlamında kullanılmıştır. Bkz. Mustafa Sabri Küçükbaşcı, "Şehir", *DİA*, C.38, İstanbul 2010, s.449.

³⁴⁵ Münife yüksek, ulu, büyük anlamındadır. Bkz. Şemşeddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, s.1422-1423; Ferit Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügât*, s.728.

³⁴⁶ <https://www.geonames.org/11494439/bahcesaray.html> web sitesinden alınmıştır. S.e.t., 27.02.2021.

³⁴⁷ Nurettin Agat, "Kırım Şehirleri IV. Bahçesaray", *Emel Dergisi*, S.47, Temmuz Ağustos 1968, s.20.

³⁴⁸ Bahçesaraylı Seyit Celil, "Bahçesaray", *Kırım Mecmuası*, nr. 1, 2 Mayıs 1334/1917, s.16; Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s.507.

³⁴⁹ Vay-Vay Anam kayası, Kaçı vadisinde bulunan on metre yüksekliğinde bir kayadır. Hemen yanında Korkma Balam Kaya isimli kaya bulunur. Kırım efsanelerinde birinci kaya kız, ikinci kaya anne olarak anlatılır. Bkz. Anastasiia Jerdeva, *a.g.e.*, s.148.

³⁵⁰ Saffeti Kemal, "Bahçesaray I", *Kırım Mecmuası*, nr. 22, 24 Nisan 1335/1919, s.384.

³⁵¹ Муравьев-Апостол, *a.g.e.*, s.112.

³⁵² Ebü'l-Fidâ, *Ebü'l-Fidâ Coğrafyası (Takvimü'l-Bıldan)*, Çev. ve Yay. Haz. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yay. İstanbul 2017, s.180.

Bahçesaray Őhrinin kesin olarak ne zaman kurulduğu konusu üzerinde tartişmalar mevcuttur. Seyyahlar, hanlık dönemi yazarları, arkeoloji ve sanat tarihi alanında inceleme yapan araştırmacılar ve yakın dönem araştırmacıları Őhrin kuruluş tarihi üzerinde farklı görüşlerde bulunmuşlardır. Bunlardan bazıları şöyledir:

Bölgeyi ziyaret eden hatta Bahçesaray’da bir yıl kadar kalan seyyahlardan biri olan Evliya Çelebi; Tatarların nüfusunun artmasıyla birlikte artık eski yurtlarına sığamadıklarını ve ayrıca Tatarların Salaçık’ta mağaralar içerisinde yaşamaktan utandıklarını ve bu nedenle Bahçesaray’a yerleştiklerini söylemektedir. Çelebi, Őhrin kuruluşu hakkında bilgi vermezken Sahib Geray Han zamanında eski merkezleri olan Salaçık’tan Bahçesaray’a gelinerek Bahçesaray K r n ş Sarayı’nın inşasına başlandığı ve bu inşaatın yedi yılda tamamlandığını belirtir.³⁵³ Polonyalı bir asilz de olan ve 1578 yılında iki defa Bahçesaray’a giden Broniowski ise Bahçesaray’ın hanların yaşadığı, iki dağın arasına kurulmuş, Kırım Yarımadası’nın tam ortasında bulunan ve etrafında birkaç küçük Şehirle birkaç Őhrin bulunduğu bir yerleşim merkezi olduğundan bahseder.³⁵⁴ Fakat Broniowski Őhrin kuruluşu hakkında bilgi vermemiştir. 1767 -1769 yılları arasında Kırım Hanlığı nezdinde Fransa Konsolosluğu görevinde bulunan François de Tott da uzun süre Bahçesaray’da kalmasına rağmen Őhrin kuruluşu hakkında bilgi vermemiş, kayalıkların arasından dar bir yoldan Bahçesaray’a inildiğinden bahsetmiştir.³⁵⁵ Anonim Kırım tarihinin yazarına göreyse Sahib Geray Han, Bahçesaray’ı imar hale getirmek için saraylar, hamamlar, d kk nlar ve bir c mi‘ inşa etmiştir.³⁵⁶ 1785-1786 yılları arasında bölgeyi ziyaret eden Elizabeth Craven de Bahçesaray’ın genel görüntüsünden bahsederken özellikle Őhrin etrafında bulunan kayaların kendisinde oluşturduğu hisler hakkında bilgi vermiş fakat Őhrin kuruluşu hakkında bilgi vermemiştir.³⁵⁷ 1820 yılında bölgeyi ziyaret eden İvan Muravyov-Apostol’sa kendisine Binbir Gece Masallarını hatırlatan Őhrin Mengli Geray zamanında inşa edildiğini tahmin ettiğini fakat Hansaray’ın kapısının daha önceden kalmış olabileceğini ifade etmektedir.³⁵⁸

I. Sahib Geray Han zamanı hakkında son derece kıymetli bilgiler veren Kaysuniz de Remmal Hoca, Bahçesaray Őhri hakkında da önemli bilgiler vermektedir. Kaysuniz de; Bahçesaray’da Sahib Geray Han zamanında bir saray inşa edildiğini, Şehirde

³⁵³ Evliya elebi, *a.g.e.*, s.508-509.

³⁵⁴ Broniowski, *a.g.e.*, s.24.

³⁵⁵ Baron de Tott, *a.g.e.*, s.158.

³⁵⁶ Alper Başer, Kemal Gurulkan, “Anonim Bir Kırım Hanlığı Tarihi (1475-1778)”, s.413.

³⁵⁷ Asuman Karabulut, *a.g.t.*, s.107.

³⁵⁸ Муравьев-Апостол, *a.g.e.*, s.106-109.

her yerden şelaleler aktığını, her yerin çiçeklerle donatıldığını ve Şeddad'ın³⁵⁹ dahi burayı görse aferin diyeceğini belirterek burasının cennet bahçesini andıran bir yer olduğunu ifade eder. Remmal Hoca ayrıca Sahib Geray Han'ın saray yakınına muhteşem bir câmi' ve hamam inşa ettirdiğini ve bu sarayla câmi'nin karşısına da beyler tarafından evler inşa edildiğini ve birkaç ay içerisinde güzel bir kent ortaya çıktığını ve zamanla şehrin büyüdüğünü ifade eder.³⁶⁰ Abdülgaflar Kırımî de Remmal Hoca gibi Sahib Geray'ın Bahçesaray Deresi'ni (Çürük Su) şehir haline getirmek için büyük binalar, medereseler, câmi'ler, dükkânlar ve çifte hamamlarla görünüş sarayını yaptırdığını ve ayrıca Kırım Yarımadası'nı saldırılardan korumak için Or Çukurunu kazdığını söyler.³⁶¹ Seyyid Mehmed Rızâ'nın *Es-Seb'ü's-Seyyâr Fi Ahbâr-ı Mülûki't-Tatar*'ındaysa Bahçesaray'ın Hacı Geray'ın ecdâdından Küçük Muhammed Han tarafından kurulduğu yazar.³⁶² *Tarih-i Mehmed Geray Han*'da ise Bahçesaray'ın kuruluşu hakkında malumat verilmemiş olup şehir hakkında “*tahtgâh-ı hevâkîn-i Cengiziyân olan mahrûse-i Bagçe-sarây*” şeklinde bilgi verilmiştir.³⁶³

Arkeoloji ve sanat tarihi alanında çalışan çoğu araştırmacı tarafındansa Bahçesaray tarihinin başlangıcı Hansaray'ın üçüncü avlusunun kapısında yer alan kitabeye göre 1503 olarak belirlenmiştir.³⁶⁴ Bu araştırmacılardan biri olan ve bugüne kadar Hansaray üzerinde en önemli çalışmalardan birini yapan Nicole Kançal-Ferrari de Hansaray'ın ve Bahçesaray şehrinin I. Mengli Geray Han zamanında inşa edildiğini belirtir.³⁶⁵ Diğer bir araştırmacı olan Ernst de Moskova ve Polonya'daki kaynaklara göre sarayın 1533-1551 yılları arasında inşa edilmiş olacağını, kapı üzerinde yer alan kitabenin hanın siyasî otoritesinin devamlılığını vurgulamak için eski saraylardan birinden getirilmiş olabileceğini belirterek kaynaklarda 1533 yılından sonra Bahçesaray şehrinin başkent olarak geçtiğini ifade eder.³⁶⁶

Kırım hanlığı üzerinde çalışmalarda bulunan yakın dönem araştırmacıları da şehrin kuruluşu hakkında fikir birliğine varamamışlardır. Araştırmacıların çoğunluğu I. Mengli Geray Han zamanında, Çürük Su'nun kenarına, 1503 yıllarında Hansaray'ın yaptırılarak

³⁵⁹ Şeddad, Yemen'de Âd kavminin hükümdarı olup büyük binalarla ve bu arada cennete benzetmek arzusuyla yaptırdığı "irem bağı" ile ünlüdür.

³⁶⁰ Kaysunizâde Remmal Hoca, *Târih-i Sâhib Geray*, s.25.

³⁶¹ Abdülgaflar Kırımî, *Umdetü'l-Ahbâr*, Haz. Derya Derin Paşaoğlu, s.119-120.

³⁶² Seyyid Mehmed Rızâ, *a.g.e.*, s.100.

³⁶³ Uğur Demir, “*Târih-i Mehmed Giray (Değerlendirme-Çeviri Metin)*”, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2006, s.138.

³⁶⁴ Aliye İbragimova, “Bahçesaray”, *Icanas (2007)*, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Ankara 2002, s.1635.

³⁶⁵ Nicole Kançal-Ferrari, *Kırım'dan Kalan Miras*, s.61.

³⁶⁶ Aliye İbragimova, “Bahçesaray”, s.1635.

Bahçesaray'ın temelini atıldığını iddia etmektedirler.³⁶⁷ Hakan Kırımlı ve Nicole Kançal-Ferrari Hansaray'ın I. Mengli Geray Han zamanında inşa edildiğini belirtirler.³⁶⁸ Ürekli de benzer şekilde Hansaray'ın Mengli Geray Han zamanında inşaatına başladığını ve şehrin bu tarihte kurulmaya başladığını ifade etmektedir.³⁶⁹ Yine aynı şekilde Milner de Kırım Hanlığı'nın merkezinin Çufutkale'den Bahçesaray'a Mengli Geray zamanında taşındığını ifade eder.³⁷⁰ Bazı Rus müverrihle ise şehrin 1501 senesinde inşa edildiğini ve ilk sakinlerinin Rumlar olduğu iddia etmektedirler.³⁷¹ Diğer bir grup araştırmacıysa Kırkyer'in güvenli bir yer olmaması, burada yeterli su kaynaklarının bulunmaması ve hanlığın ordusuna ev sahipliği yapacak kadar büyük bir yer olmaması nedeniyle başkentin Sahib Geray Han zamanında daha korunaklı bir yer olan Bahçesaray'a taşındığından bahsederler.³⁷²

Tarih bilimi bilgiye ulaşırken yazılı kaynakların yanında geçmişte yaşamış kişi ve olaylar hakkında kuşaktan kuşağa sözlü olarak aktarılmış anlatı ve tasvirlerden oluşan sözlü kaynaklardan da istifade eder.³⁷³ Sözlü kaynaklar içerisinde en önemlilerinden biri de efsanelerdir. Efsaneler bir kimliğe sahip olan folklorik materyaller olup tarihin karanlık sayfalarının aydınlatılmasında istifade edilebilecek unsurlardan bir tanesidir. Kırım Yarımadası'nın tarihi ve kültürel zenginlikleri de efsanelere yansımıştır.³⁷⁴ Nitekim Bahçesaray şehrinin kuruluşu konusu da kendisine efsanelerde yer bulmuştur.

Bahçesaray'la ilgili efsanelerden bir tanesi 1918-1919 yılları arasında yirmi üç sayı olarak yayınlanan Kırım Mecmuası'nda³⁷⁵ yer almakta olup, efsanede şehrin kuruluşu şu şekilde anlatılmaktadır:

“Tatarlar Kırım'a geldikleri zaman göçebe halinde bulunuyorlardı. Bit-tabı' hayvanlarını otlatmak için sulu mera arayacakları Bahçesaray ve etrafı su

³⁶⁷ W.Barthold, “Bahçesaray”, *İA*, C.2, MEB Yay., Eskişehir 1997, s.226; Spuler, B. “Bāghçe Sarāy”(1986), *EI2*, New Edition, Vol. I, Leiden, s. 893; Zafer Karatay, “Bahçesaray”, s.482; Akdes Nimet Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri*, s.233.

³⁶⁸ Kırımlı-Ferrari, *a.g.e.*, s.180.

³⁶⁹ Ürekli, *a.g.e.*, s.88.

³⁷⁰ Thomas Milner, *The Crimea, Its Ancient and Modern History; The Khans, The Sultâns and The Chars, London 1855*, Word Public Library Edition, s.146.

³⁷¹ Bahçesaraylı Seyit Celil, *a.g.e.*, s.16; Halim Geray, *a.g.e.*, s.16; Yakın dönem araştırmacılarından olan ve 2015 yılında felsefe alanında doktoraasını tamamlayan Dariya Afanasyeva da Bahçesaray şehrinin Yunan kolonileri olan Badation and Palakion üzerinde inşa edildiğini ifade eder. Bkz. Dariya Afanasyeva, “*Shared heritage: Sacred landscapes of Crimea, their development and protection in the multicultural context*”, Doctor of Philosophy, Brandenburg University of Technology, Dnepropetrovsk, Ukraine, 2015, s.195.

³⁷² Nurrettin Ağat, *a.g.e.*, s.21.

³⁷³ John Tosh, *Tarihin Peşinde*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1997, s.190.

³⁷⁴ Anastasiia Jerdeva, *a.g.e.*, s.117.

³⁷⁵ Kırım Mecmuası hakkında bakınız. Ahmet Doğan, *a.g.t.*; Hasan Işık, Ahmet Doğan, “Genel Türk Tarihinin Kaynaklarından Süreli Yayınlara Bir Örnek: Kırım Mecmuası”, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, Aralık 2017, Cilt 3, Sayı 3, s.123-140.

menba'larıyla doludur. Bahçesaray'a yarım kilometre mesafede bir su menba'ı var diye buna [Akçokrak]deniyor. İşte oraya çadırlarını kurmuşlardı bu konak mahallinde bugün [Eski Yurd]deniyor her ikisi de büyük birer karyedir.

Ol Vakit Bahçesaray'ın bulunduğu mevki' [Dağlık]ormanlık idi suyu mebzul, havası güzel, kuşlarının terennümatı Kırım hanlarını buraya âşık etmişti. Av için hanlar buraya gelirler, günlerce vakitlerini av eğlenceleriyle geçirirlerdi istiyorlar diye burada bir konak kursunlar bir kasaba tesis etsunlar ve ebediyân ahfâdine ve milletine bir hatıra ve bir yadigâr bıraksınlar,

Fakat bu ormanlık zamanın asırlardan beri kadim bir sahibi vardı oda iki başlı bir ylandı insanlar ile anlaşılamayan bu hayvanı buradan çıkarmak, tard etmek kolay değildi. Çünkü ekseriya görünmez bazen görünür çok ziyan verirdi dil anlamaz muharebe meydanına gelmezdi bunun için hiçbir çare bulunamıyordu.

Lakin hanın azmi bunu da yıkdı zira Han [Eski Yurd]) ile Salaçık'taki sarayı arasında böyle güzel bir yerin boş durmasını istemiyordu ve [Top Kaya]arkasında ki yolundan giderken bu tavulganın [Ormanlığın]bedâyi'ne meftun olurdu. Ve yeşil adanın ortasında bu yeşil ormanda güzel bir saray yaptırmaya artık karar vermişti her ne olursa olsun iki başlı ejderhayı³⁷⁶ oradan çıkaracaktı ağaçları bütün kesdirdi işte tam o sırada bir dervişin ısrarlı ve tesirli duası başladı yılan gayip oldu ve bir daha edebiyen görünmemek üzere çekildi. Han da sarayı istediği gibi yaptırdı ve sarayın kapuları üzerine bu güzel ormanda asırlarca yaşamış birçok hatıralar bırakmış ve Hidayet hanın güzel hatırı için vatanını terk itmiş olan yılan hatırasını yâd iderek resmini nakş itdirdi.”³⁷⁷

Bahçesaraylı Seyit Celil tarafından aktarılan bu efsaneden, Bahçesaray şehrinin kurulmadan önce bölgenin ormanlık, sulak ve av hayvanları bakımından zengin bir yer olduğu anlaşılmaktadır. Efsanede geçen mitolojik bir canlı olan çift başlı yılan/ejderhayla savaşılarak bölgenin ele geçirilmesi de şehre kutsiyet kazandırmak için uydurulan bir hikâye olmalıdır. Ayrıca dua eden derviş motifi de dikkat çekicidir. Tarihte şehirlere, devletlere ve kişilere güç kazandırmak için genelde bu ve benzeri hikâyelere başvurulması sıkça görülen bir durumdur. Osmanlı Devleti'nin kuruluşunda, Osman Bey'in Kur'ân-ı Kerim'e karşı göstermiş olduğu saygıdan dolayı sabaha kadar uyumayıp sabahleyin uykuya dalmasıyla birlikte rüyâsında gördüğü meleğin Kur'ân'a karşı gösterdiği bu hürmetten dolayı kendini ve neslini müjdelenmesi ya da Şeyh Edebalı'nın koynundan bir ay çıkarak Osman'ın göğsüne girmesi ve akabinde Osman'ın göbeğinden bir ağaç çıkarak dallarının bütün dünyayı örtmesi buna örnek olarak gösterilebilir.³⁷⁸

³⁷⁶ İlk başta yılan diye tanımlanırken daha sonra ejderha olarak tanımlanmış.

³⁷⁷ Bahçesaraylı Seyit Celil, a.g.e., s.16-19.

³⁷⁸ Bkz. Fuat Köprülü, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, TTK Yay., Ankara 1991, s.6.

Bahçesaray Őhrinin kurulmasıyla ilgili bir başka efsanede Kırım efsanelerini yazılı hale getiren Anastasiia Jerdeva tarafından Şöyle aktarılmıştır:

“Günlerden bir gün Kırım hanının bir oğlu Eski Yurt’tan ava gitti. Sarayın arkasında hayvanı çok olan ormanlar baŐlıyordu. Avcılar için özellikle iyi bir gündü. Tazılar çok sayıda tilki ve tavŐanın yanı sıra üç saban keŐisi bile yakalamıŐtı. Han’ın oğlu orman da tek başına kalmak istedi. Avını hizmetçilerle beraber Eski Yurt’a gönderip kendisi ormana girdi, atından atlayıp ürük Su Irmağı’nın yanındaki kütüğe oturdu. Batan güneşin ıŐıđı ile aydınlanan ağaçların uçları ırmağın suyuna yansıyordu. Sessizliği sadece taŐların üzerinden geçen suyun sesi bozuyordu.

Aniden ürük Su’yun karşı yakasından hıŐırtı sesleri gelmeye başladı. KamıŐlar arasında bir yılan görüldü. PeŐinden bir tane daha geliyordu. Kanlı bir mücadele başladı. Birbirine sarılan yılanlar diŐleriyle birbirlerinin vücutlarını ısıarak et ve deri parçalarını koparmaya baŐladılar. Yılanlardan biri direnmekten vazgeçip güçsüz ve yaralı bir Şekilde kafasını yere doğru eğdi. Kazanan yılan gitti. Biraz zaman geçti. Han’ın oğlu yarı ölü yilandan bakıŐlarını ayırmıyordu. Kafasını kaldırmaya çalışan yılanın hareketlenmeye başladığını gördü. Yılan zorlanarak suya doğru gitti. Kalan gücünü toplayıp suyun içine girdi. Hızlanarak çırpınmaya başlayan yılan hareketlerinin hızını ve esnekliğini geri kazandı. Kıyıya ıktı. Vücutundaki yara izleri kayboldu. Suyu geri dönen yılan ürük Su’yu geçip ŐaŐırmıŐ hanın oğlunun yakınında çalılar arasında kayıp oldu.

Hanın oğlu atına atlayıp Eski Yurt’a geri dönerek babasına kıyıda olanları tek tek anlattı. Oğlunu dikkatlice dinyelen Han ürük Su’yun yaraları iyileŐtirdiđini düŐündü ve kıyısında bir saray dikmeye karar verdi. Çok geçmeden kararını gerçekleŐtirdi, sarayın etrafına Han’ın yakınları yerleŐti. İşte Őimdiki Bahçesaray’ın temeli öyle atılmış. Saray’ın giriş kapısından iki yılanın birbirini ısırdığı oymalı bir süsü hala görmek mümkün.”³⁷⁹

Jerdeva tarafından aktarılan bu efsanede de yılan motifi yer almaktadır. Yılanların birbiriyle savaŐması ve yaralanan yılanın ürük Su Nehri’ne girerek iyileŐmesi bu efsanede dikkat çeken önemli unsurdur. Bu efsanede, ürük Su Nehri efsanevî bir su kaynağı olup aslında bütün dünya mitolojilerinde mevcut olan âb-ı hayat olarak adlandırılan Őıfalı bir sudur.³⁸⁰ Han’ın oğlu tarafından olayın Han’a anlatılması üzerine Han’ın ürük Su Nehri’nin Őıfalı olduğuna inanarak buraya saray yaptırması önemli bir mitolojik unsurdur. Efsaneye göre, Han tarafından Hansaray’ın yapılmasından sonra da

³⁷⁹ Anastasiia Jerdeva, *a.g.e.*, s.29-30.

³⁸⁰ Âb-ı Hayat hakkında Bkz. Ahmet Yaşar Ocak, Âmil elebioğlu, “Âb-ı Hayat”, *DİA*, C.1, İstanbul 1988, s.1-4.

Han'ın yakınları sarayın etrafına yerleşerek Bahçesaray şehrini meydana getirmişlerdir. Efsanede geçen Han ve Han'ın oğlunun kim olduğu ise belli değildir.³⁸¹

Bahçesaray ve Hansaray üzerine çalışmalarda bulunan Nicole Kançal-Ferrari ve Fırat Yaşa da şehrin kuruluşunu benzer efsaneler üzerinden izah etmeye çalışmışlardır. Her iki yazarın bahsettiği efsanelerde de çift başlı yılan ve ejderha motifi yer almaktadır.³⁸²

Bu çalışmada ele alınan yazılı ve sözlü kaynaklar bir arada değerlendirildiği zaman şehrin kurulmasında Hansaray'ın çok önemli bir yerinin olduğu, Hansaray'ın inşasından sonra şehrin meydana geldiği anlaşılmaktadır. Hansaray'sa Kırım hanlığı zamanında inşa edilmiştir. Dolayısıyla Bahçesaray şehrinin tarihinin Kırım Türkleri'yle başladığı açıktır. Fakat şehrin hangi Kırım Han'ı zamanında ya da hangi tarihte kurulduğunu söylemek güçtür. Yazılı kaynaklar; I. Mengli Geray Han ve I. Sahib Geray Han'ı işaret etmektedir. Fakat şu muhakkaktır ki şehrin temeli I. Mengli Geray Han zamanında atılmış olsa bile şehir hüviyetini I. Sahib Geray Han zamanında elde etmiştir. Zira Sahib Geray Han zamanında şehir önemli mimari eserlerle donatılmıştır. İncelenen Kadiasker defterlerinde şehrin kuruluşu hakkında herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır.

2.3. Bahçesaray Şehri'nin İdari Yapısı

Farsça kökenli bir kelime olan şehir, şehir kökünden gelmekte olup tarih boyunca farklı milletler tarafından farklı şekillerde söylenmiştir. Yunanlılarda “Polis”³⁸³, Araplarda Medîne³⁸⁴, Türklerde ise “Balık”³⁸⁵ kelimeleri şehir anlamında kullanılmıştır. İncelenen Kadiasker defterlerinde ise şehir yerine “Mahfiye, Mahrûse, Medîne, Münife, Kazâ ve Kasaba”³⁸⁶ tabirleri kullanılmış olup en çok “mahmiye-i Bahçesaray” ifadesi yer almaktadır.³⁸⁷

³⁸¹ Yaşa tarafından aktarılan efsanede Han, Mengli Geray olarak belirtilmiş, oğlunun kim olduğu belirtilmemiştir. Bkz. Yaşa, *a.g.e.*, s.14-15.

³⁸² Nicole Kançal-Ferrari, *Kırım'dan Kalan Miras*, s.60-61; Yaşa, *a.g.e.*, s.14-15.

³⁸³ Polis hem şehir hem de devlet anlamında kullanılmıştır. Bkz. Özer Ergenç, *Şehir, Toplum, Devlet, Osmanlı Tarihi Yazıları*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2002, s.9.

³⁸⁴ Kur'an-ı Kerim'de şehir anlamında on yedi yerde medîne (çoğulu medâin), on dokuz yerde beled, belde (çoğulu bilâd), yirmi bir yerde dâr (çoğulu diyâr), beş yerde mısır (çoğulu emsâr), elli altı yerde karye (çoğulu kurâ) ifadesi geçmektedir. Bkz. Mustafa Sabri Küçükbaşcı, *a.g.m.*, s.441.

³⁸⁵ Uygur Türklerinde hanın otağının kurulduğu başkent şehrine Ordu-Balık yani Ordu şehri denilirdi. Bkz. Bahaddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları II*, MEB Yay., İstanbul 1993, s.71; Balık kelimesi için Bkz. Abdulkadir Donuk, “Balık”, *DİA*, C.5, İstanbul 1992, s.12.

³⁸⁶ Bahçesaray şehri için kasaba tabiri sadece ORRNB, FOND 917,44-43-A2'de kullanılmıştır. Diğer kazâlar içinse pekçok yerde kullanılmıştır.

³⁸⁷ İncelenen Kadiasker defterlerinde 959 tane Bahçesaray ifadesi tespit edilmiş olup bunun 477 tanesi mahmiye-i Bahçesaray şeklindeyken, 40'ı kazâ-i Bahçesaray, 29'u medîne-i Bahçesaray, 15'i mahrûse-i Bahçesaray, 3'ü münife-i Bahçesaray ve diğerleri sadece Bahçesaray şeklinde yer almıştır.

Şehir kelimesinin farklı şekillerde tanımları yapılmış olup, genel olarak “*çalışma yaşındaki nüfusunun çoğunluğu ticaret, sanayi ve yönetim gibi işlerle uğraşan büyük yerleşim merkezlerini*” ifade etmek için kullanılmıştır.³⁸⁸ Şehirlerde sakinlerin ikamet etmesi için hâneler ve şehrin idari merkezinin yanında yolcu ve ticaret erbabının gecelemleri için kervansaraylar, ticari faaliyetlerin icrası içinse bedestenler yapılmıştır.³⁸⁹

Pek çok bakımdan kendisinden önceki Altın Orda Devleti’nden etkilenen Kırım Hanlığı; Bahçesaray şehrinin kurulması, yönetilmesi ve diğer pek çok unsur bakımından ise Osmanlı izi taşır. Osmanlı Devleti’nde olduğu gibi Kırım Hanlığı’nda da taşradaki temel yönetim birimleri olan kazâ ve nahiye merkezleri genellikle şehir ve bazen de kasaba olarak adlandırılmıştır. Şehir ve kasaba olarak adlandırılan bu yerleşim birimlerinin merkezinde ise bir ibadethâne, saray ve bedesten olarak adlandırılan merkezi çarşılar yer almıştır.³⁹⁰

Çalışmanın temelini oluşturan kadiasker defterlerinden Bahçesaray şehrinin coğrafi özellikleri, mimari eserleri, yaşam alanları, sosyal hayat vb. pek çok özelliği hakkında son derece önemli bilgiler elde edilmiştir. Elde edilen bu bilgiler ışığında da Bahçesaray şehrinin merkezinde yer alan câmi’si, sarayı ve merkezi çarşısıyla Osmanlı şehir yapısına uygun şekilde geliştiği görülmüştür.

İncelenen defterlerden Kırım Hanlığı’nın idari bakımdan kendi içerisinde merkezden taşraya doğru; şehirlere, mahallelere, nahiyelere ve köylere ayrılmış olduğu anlaşılmaktadır. Bu sebeple de Bahçesaray şehri incelenirken mahalle, nahiye ve köy bağlamında değerlendirilmiştir.

2.3.1. Şehrin Mahalleleri

Toplumsal ilişkilerin biçimlenmesinde çok büyük bir etkisi olan mahalle kısaca; birbirini tanıyan, birbirleriyle sosyal dayanışma içerisinde olan, bir ölçüde birbirlerinin davranışlarından sorumlu olan, aynı ibadethânede ibadet eden, bir topluluğun yaşadığı yer olarak tanımlanabilir.³⁹¹

Şehir tarihi üzerinde yapılan çalışmalarda şehrin mahalleleri ve mahallede yaşayan ahalinin yaşam tarzları incelenmesi gereken önemli bir unsurdur. Bu nedenle de Kırım Hanlığı ve özellikle de Bahçesaray üzerinde yapılan çalışmalarda şehrin mahalleleri tespit

³⁸⁸ Mustafa Sabri Küçükaşcı, “Şehir,” *DİA*, C.38, İstanbul 2010, s.441.

³⁸⁹ Osmanlı şehirlerindeki Kervansaraylar ve hanlar için Bkz. Suraiya Faroqhi, *Osmanlı’da Kentler ve Kentliler*, Tarih Vakfı Yurt Yay., Çev. Neyyir Kalaycıoğlu, İstanbul 2000, s.59-99.

³⁹⁰ İlber Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdari Tarihi*, Cedid Neşriyat, Ankara 2008, s.280.

³⁹¹ Özer Ergenç, “Osmanlı Şehrindeki Mahalle’nin İşlev ve Nitelikleri üzerine” *Osmanlı Araştırmaları*, S.4, İstanbul 1984, s.69.

edilmeye çalışılmıştır. Bıyık tarafından yapılan çalışmada 1600-1774 yılları arasında doksan iki,³⁹² Yaşa tarafından 1650-1675 yılları arasında kırk dört³⁹³ ve Yılmaz tarafından 1784 yılında otuz dört³⁹⁴ mahalle tespit edilmiştir. Bu çalışmada ise altmışaltı mahalle tespit edilmiştir.

Araştırmacılar tarafından verilen bilgilerde mahalle sayılarının değişiklik göstermesinde şehrin büyümesinin yanında aynı mahallelerin isimlerinin defterlerde farklı şekilde yazılması nedeniyle yapılan hatalar da etkili olmuştur. Câmî‘-i Kebir Mahallesi bazı yerlerde Büyük Câmî‘ ve Câmî‘-i Şerif Mahallesi, Câmî‘-i Cedid Mahallesi Mescid-i Cedid, Ermeni Mahallesi Ermeniyan ve Ermeniler, Kale Mahallesi Yahudiyan Kalesi ve Çufutkale, Rum Mahallesi Rumiyan, Kıptiyan Mahallesi ise Kıpti Ağa ve Çingene Mahallesi şeklinde yer almıştır.

Bu çalışmada tespit edilen mahallelerle daha önceki çalışmalarda elde edilen mahalleler karşılaştırıldığında ortaya çıkan sonuçlar şöyledir:

Bıyık tarafından tespit edilen mahallelerde sehven bazı hatalar yapıldığı anlaşılmaktadır. Yukarıda izah edildiği gibi farklı şekillerde adlandırılan aynı mahalleler farklı birer mahalle olarak verilmiş, bazı mahalleler iki defa yazılmış ve bazı köy isimleri de mahalle olarak gösterilmiştir. Kale Mahallesi, kadıasker defterlerinde Çufutkale, Yahudi Kale ve Yahudiyan Kalesi şeklinde, Câmî‘-i Kebir Mahallesi’yse Câmî‘-i Şerif ve Büyük Câmî‘ şeklinde yer aldığı için Bıyık tarafından Kale (Çufutkale), Yahudi Kalesi (Çufutkale), Câmî‘-i Şerif ve Câmî‘-i Kebir Mahalleleri sehven ayrı ayrı birer mahalle olarak belirtilmiştir.³⁹⁵ Orta Câmî‘ Mahallesi ise sehven iki kez yazılmıştır.³⁹⁶ Ayrıca bu çalışmanın sınırları içerisinde yer alan ve Bıyık tarafından 1701 yılındaki deftere atıf yapılarak verilen Akşeyh, mahalle değil köydür.³⁹⁷ Dolayısıyla Bıyık tarafından belirtilen bazı mahalleler mükerrerdir. Terzi Hantimur Mescidi Mahallesi ise sehven Terzi Cantimur

³⁹² Bıyık, *a.g.e.*, s.132-134.

³⁹³ Yaşa, *a.g.e.*, s.26-35.

³⁹⁴ Fehmi Yılmaz, “XVIII. Asırda Hanlık Başkenti Bahçesaray”, *Doğu Avrupa Türk Mimarisinin Son Kalesi Kırım*, Ed. Yücel Öztürk, Çamlıca Yay., İstanbul 2015, s.181.

³⁹⁵ Bıyık tarafından verilen mahalle tablonun 26.ve 78. sırasında yer alan mahallelerle, aynı tablonun 61. ve 62. sırasında yer alan mahalleler farklı şekilde adlandırılan aynı mahallelerdir. Bkz. Bıyık, *a.g.e.*, s.132-134.

³⁹⁶ Bıyık tarafından verilen mahalle tablosunun 38. ve 65. sırasında yer alan mahalle Orta Câmî mahalledir. Bu mahalle sehven iki kez yazılmış olmalıdır. Zira Bıyık tarafından verilen tablo listesindeki belge numaralarının da aynı olması tezimizi doğrulamaktadır. Bkz. Bıyık, *a.g.e.*, s.133-134.

³⁹⁷ Bıyık tarafından ORRNB, FOND 917,36-46-A6 numaralı kadı siciliyle Akşeyh karyesi sehven mahalle olarak gösterilmiştir. Fakat Bıyık’ın kaynak gösterdiği bu sicilde Akşeyh, Bahçesaray muzâfâtından Nehr-i Kaçı’ya bağlı karyedir. Bkz. ORRNB, FOND 917, 36-46-A6.

Mescidi Mahallesi olarak okunmuştur.³⁹⁸ Bu çalışmada; Kırım Hanlığı'nın 1600-1674 yılları arasını inceleyen Bıyık tarafından belirtilen mahallelerden ellisi tespit edilmiştir. Ayrıca Bıyık tarafından gözden kaçırılan on üç yeni mahalle tespit edilmiştir. Fakat Bıyık'ın çalışmasında yer alan otuz yedi mahalleyse tespit edilememiştir. Bıyık tarafından tespit edilip bu çalışmada tespit edilemeyen mahalleler ya bu çalışmanın sınırları dışında kurulan mahalleler ya da mahkemeye işi olmayan mahalleliler olmalıdır.

1650-1675 yılları arasını inceleyen Yaşa tarafından ise kırk dört mahalle tespit edilmiştir. Yaşa tarafından mahalleler ibadethâne, etnik grup, bölgenin ileri gelenleri ve diğerleri şeklinde tasnif edilmiştir. Bu çalışmada Yaşa tarafından belirtilen mahallelerden yirmi üçü tespit edilmiş fakat on yedisi tespit edilememiştir. Ayrıca Yaşa'nın çalışmasına yansımayan otuz bir yeni mahalle tespit edilmiştir. Tespit edilen bu otuz bir mahallenin tamamının yeni yerleşim birimleri olduğunu söylemek güç olsa da 1650-1675 yılları arasındaki kadiasker defterlerinde yer almaması en azından bunların önemli bir kısmının yeni kurulan mahalleler olabileceğini göstermektedir. Bu da 1650 yılından 1725 yılına kadar geçen yetmiş beş yıllık süreçte şehrin ne kadar büyüdüğünü, nasıl bir değişim gösterdiğini ortaya koyması bakımından önemlidir.

18. yüzyılda hanlık başkenti Bahçesaray üzerine bir çalışma yapan Yılmaz ise 1784 yılındaki bir kadiasker defterine göre şehrin otuz dört mahalleden meydana geldiğini belirtmiştir. Yılmaz tarafından kaynak olarak belirtilen kadiasker defteri elimizde olmadığı için incelenememiştir. Fakat sadece bir kayda göre 18. yüzyılda Bahçesaray şehrinin otuz dört mahalleden meydana geldiği söylemek güçtür. En azından bu çalışmada ortaya konan veriler 18. yüzyılın ilk çeyreğinde Bahçesaray'da otuz dörtten daha fazla mahallenin mevcudiyetini ispatlamaktadır. Ayrıca Yılmaz tarafından belirtilen mahalle listesi incelendiği zaman Rum, Rus, Ermeni, Yahudi ve Çingene Mahallesi gibi etnik ve dinî kökeni farklı kişilerden oluşan mahallelerin listede olmadığı göze çarpmaktadır. Bu çalışmada Yılmaz tarafından belirtilen yirmi bir mahalle tespit edilmişken on üç mahalle tespit edilememiştir. Tespit edilemeyen mahalleler ya bu çalışmada incelenen sicillere yansımamış ya da daha sonra kurulan mahalleler olmalıdır. Ayrıca Yılmaz tarafından hiç bahsedilmeyen kırk üç mahallenin mevcudiyeti ispatlanmıştır.

Hansaray'ın kurulmasıyla birlikte ortaya çıktığı tahmin edilen Bahçesaray şehrinde kısa süre içerisinde mahalleler ortaya çıkmıştır. İlk mahallelerin Hansaray'ın etrafında

³⁹⁸ Bıyık, *a.g.e.*, s.133; Bıyık tarafından da aynı numaralı kayıt kaynak olarak verilmiş fakat sehven Terzi Hantimur Mescidi Mahallesi yerine Terzi Cantimur Mescidi Mahallesi olarak okunmuştur. Bkz. ORRNB, FOND 917,46-120-B2.

belirli bir düzene³⁹⁹ göre kurulmuş olması muhtemel olup zamanla şehrin büyümesiyle birlikte birçok mahallenin ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Bu çalışmada elde edilen verilere göre Kırım Hanlığı'nın başkenti olan Bahçesaray şehrinin 1700-1725 yılları arasında tespit edilen mahalleleri ise şöyledir:

Tablo 9. 1700-1725 Yılları Arasında Bahçesaray Şehri'nin Mahalleleri

Sıra No	Mahalle Adı	Tarih	Belge No
1	Çerkes Mahallesi	S 112(M.1700)	ORRNB, FOND 917,34-6B1
2	Ermeni[Ermeniyân-Ermeniler]Mahallesi	Ca 1113(M.1701)	ORRNB, FOND 917, 35-50-A3
3	Rum [Rumiyân-Rumlar]Mahallesi	Ra 1114(M.1702)	ORRNB, FOND 917,36-46-A1
4	Arslan Ağa Câmi' [Şerif] Mahallesi	1114(M.1702)	ORRNB, FOND 917,36-85-A7
5	Türk İmam Halife Mahallesi[Salaçık'ta]	Ş 1115(M.1715)	ORRNB, FOND 917, 45-54-A2
6	Rus Mahallesi	C 1114(M.1702)	ORRNB, FOND 917,36-36-B7
7	Şehreküstü Mahallesi	N 1111(M.1700)	ORRNB, FOND 917,36-40-B1
8	Koba Câmi' Mahallesi	R 1116(M.1704)	ORRNB, FOND 917,37-40-B1
9	Şahbolat Ağa Mescidi Mahallesi	Ca 1135(M.1723)	ORRNB, FOND 917, 51-3-A2
10	Zehrab Efendi Mescidi Mahallesi	C 1132(M.1720)	ORRNB, FOND 917,49-98-A3
11	Mehmed Şah Efendi [Mescidi] Mahallesi	Z 1123(M.1712)	ORRNB, FOND 917,44-70-B2
12	El-Hâc Ali Ağa Mescidi Mahallesi[Arab El-Hâc Ali]	Ra 1127(M.1715)	ORRNB, FOND 917, 46-103-B1
13	Babakurt Mahallesi[Salaçık'ta]	Ca 1127(M.1715)	ORRNB, FOND 917,46-96-A2
14	Kaytas Ağa Mescidi Mahallesi	Za 1136(M.1724)	ORRNB, FOND 917,52-20-B1
15	Kale[Çufutkale -Yahudiyan Kale]Mahallesi	Z.1114(M.1703)	ORRNB, FOND 917,36-9-B1
16	Darağaç Mahallesi	Ca 1127(M.1715)	ORRNB, FOND 917,46-94-B1
17	Darağaç Altı[Darağaç Dibi]Mahallesi	C 1114(M.1702)	ORRNB, FOND 917,36-35-B5
18	Ümmü Gülsüm Mescidi Mahallesi[Darağaç Altı'nda]	Ş 1135(M.1723)	ORRNB, FOND 917,49-69-B2
19	Beçenlik Mahallesi	1134(M.1722)	ORRNB, FOND 917,49-30-B1
20	Ahmed Ağa Mahallesi[Salaçık'ta]	M 1113(M.1701)	ORRNB, FOND 917,35-24-B4
21	Suvlukoba Mahallesi	M.1119(M.1717)	ORRNB, FOND 917,40-29-A4
22	Hızır Ağa Câmi' Mahallesi	R 1130(M.1718)	ORRNB, FOND 917,48-110-B1
23	Hacı Hasan Mescidi Mahallesi	Ca 1135(M.1723)	ORRNB, FOND 917,51-4-A2
24	İslam Ağa Câmi' Mahallesi	C 1127(M.1715)	ORRNB, FOND 917,46-45-B2
25	Terzi Ali Mescidi Mahallesi	S 1119(M.1707)	ORRNB, FOND 917,40-17-B1
26	Terzi Hantimur Mescidi Mahallesi	L 1126(M.1714)	ORRNB, FOND 917,46-120-B2
27	Osman Ağa Mescidi Mahallesi	S 1136(M.1723)	ORRNB, FOND 917,51-50-B4
28	Asmakuyu Mahallesi[Salaçık'ta]	Ra 1119(M.1707)	ORRNB, FOND 917,40-6-A3
29	Orta Câmi' Mahallesi	Z 1123(M.1712)	ORRNB, FOND 917,44-77-B1
30	El-Hâc Hacı Gazi Mescidi Mahallesi	Z 1117(M.1706)	ORRNB, FOND 917,38-41-A2
31	Tarhanlar Mahallesi	L 1118(M.1707)	ORRNB, FOND 917,40-4-A5
32	Şemşid [Cemşid] Efendi Mahallesi	L 1128(M.1716)	ORRNB, FOND 917,48-90-B1
33	Bahadır Ağa Mescidi Mahallesi	L 1136(M.1724)	ORRNB, FOND 917,52-24-B3

³⁹⁹ Eski Türk Töresine göre hakanın otağı ve maiyet çadırları değişmez ve belirli bir düzene göre kurulurdu. Dolayısıyla Hansaray'ın kurulmasından sonra kurulan ilk mahallelerinde belirli bir düzene göre kurulmuş olması gerekmektedir. Bkz.Bahaddin Ögel, *a.g.e.*, s.75.

34	Debbağhane/Debbağlar [Debbağ Mescidi]Mahallesi	C 1132(M.1720)	ORRNB, FOND 917,49-99-B3
35	Han Câmî' Mahallesi	Z 1114(M.1703)	ORRNB, FOND 917,36-23-A2
36	Câmî'-i Kebir [Büyük Câmî'-Câmî' Şerif] Mahallesi	L 1724(M.1724)	ORRNB, FOND 917,52-23-A2
37	Savuskan Mahallesi	B 1136(M.1724)	ORRNB, FOND 917,51-21-B3
38	El-Hâc Hüseyin Bölükbaşı Mescidi Mahallesi	B 1129(M.1717)	ORRNB, FOND 917,48-136-B1
39	Sefer Gazi Ağa Mescidi Mahallesi	1130(M.1718)	ORRNB, FOND 917,48-111-B3
40	Hafız Esad Mescidi Mahallesi	1113(M.1702)	ORRNB, FOND 917,36-91-B4
41	Ömer Şah Efendi Mescidi Mahallesi	S 1114(M.1702)	ORRNB, FOND 917,36-51-A2
42	Kadı Mahallesi	1113(M.1702)	ORRNB, FOND 917,36-70-B8
43	El-Hâc Yusuf Mescidi Mahallesi	Ş 1113(M.1702)	ORRNB, FOND 917,36-83-B4
44	El-Hâc Vehhab Efendi Mescidi Mahallesi	1113(M.1701)	ORRNB, FOND 917,36-97-B1
45	Mescid-i Cedid[Câmî'-i Cedid]Mahallesi[Çarşıbaşı'nda]	N 1133(M.1721)	ORRNB, FOND 917,49-90-B2
46	Sübhân El-Hâc Mehmed Mescidi Mahallesi	M 1119(M.1707)	ORRNB, FOND 917,40-28-B4
47	Akkaş Mahallesi	M 1124(M.1712)	ORRNB, FOND 917,44-78-B1
48	Büyük Akkaş Mahallesi	1129(M.1717)	ORRNB, FOND 917,48-136-B2
49	Tiryaki Monla Mustafa Paşa Câmî' Mahallesi	N 1118(M.1706-7)	ORRNB, FOND 917,36-11-B3
50	Mengli Geray Han Mescidi Mahallesi[Salaçık'ta]	Ş 1132(M.1720)	ORRNB, FOND 917,49-63-A2
51	Ali Hoca[Ali Müezzîn]Mahallesi	1118(M.1706-7)	ORRNB, FOND 917,36-11-A3
52	Abdülkâî Ağa Mahallesi	1112(M.1701)	ORRNB, FOND 917,35-62-A2
53	Kıptıyan Ağa[Çingene]Mahallesi	Ş 1127(M.1715)	ORRNB, FOND 917,45-54-A2
54	Rum Mahallesi[Darağaç Karşısında/Altında]	1113(M.1702)	ORRNB, FOND 917,36-72-A6
55	[Sırlı]El-Hâc Hüseyin Câmî' [Hüseyin Ağa Câmî'] Mahallesi	1113(M.1701)	ORRNB, FOND 917,36-54-A1
56	Maaliş Ağa Mescidi Mahallesi	C 1126(M.1714)	ORRNB, FOND 917,46-131-B1
57	Gökî ⁴⁰⁰ Efendi Mescidi Mahallesi	M 1127(M.1715)	ORRNB, FOND 917,46-113-A1
58	Hacı Ali[El-Hâc Ali] Mahallesi	1113(M.1701)	ORRNB, FOND 917,36-89-B4
59	Hızır İmam Mahallesi[Salaçık'ta]	1134(M.1722)	ORRNB, FOND 917,49-82-A-1
60	Vakıf Mahallesi	M 1114(M.1702)	ORRNB, FOND 917,35-21-B-3
61	Salaçık Mahallesi	1134(M.1722)	ORRNB, FOND 917,49-82-A1
62	Salaçık Kapısı Mahallesi	Z 1113(M.1702)	ORRNB, FOND 917,36-61-A4
63	Âbid Efendi Mescidi Mahallesi	1136(M.1724)	ORRNB, FOND 917,52-16-A7
64	Torgay Mehmed Mahallesi	R 1114(M.1702)	ORRNB, FOND 917,35-52-A3
65	Arslan Ali Mahallesi	Z 1124(M.1713)	ORRNB, FOND 917,44-60-B2
66	İslâm Emildaş Ağa Mahallesi	B 1112(M.1700)	ORRNB, FOND 917,35-63-A3

Mahallelerin ortaya çıkmasında ve adlandırılmasında şehrin gelişiminin yanında ırk, din, meslekler ve coğrafyanın da etkili olduğu görülmektedir. Çerkes, Ermeni, Rum, Rus ve Kıptıyan Mahalleleri ilk başlarda bu etnik topluluklar tarafından meydana getirilmiş olmalıdır.

Bahçesaray şehri mahalleleri incelendiği zamanda mescid ve câmî' gibi ibadethânelerin mahalle kültürü içerisindeki yeri hemen göze çarpmaktadır. Bu inceleme de tespit edilen altmış altı mahalleden otuz dört tanesi câmî' ve mescid etrafında kurulduğu düşünülen mahalledir. Dolayısıyla defterlere yansıyan mahallelerin %52'sinin ismini,

⁴⁰⁰ Kırım'ya göre bu mahallenin Kırım Tatarcasındaki karşılığı "Kökiy Efendi Mescidi Mahallesi"dir. Kökiy, Kırım Tatarcasında gök gözlü, mavi gözlü demektir.

ibadethânelerden aldığı anlaşılmaktadır. İsmi mescid ve câmi‘ gibi ibadethânelerden alan mahalleler ise şunlardır:

Tablo 10. İsmi Mescid ve Câmi‘lerden Alan Mahalleler

Sıra No	Mahalle Adı	Tarih
1	Arslan Ağa Câmi‘[Şerif] Mahallesi	1114(M.1702)
2	Koba Câmi‘ Mahallesi	R 1116(M.1704)
3	Hızır Ağa Câmi‘ Mahallesi	R 1130(M.1718)
4	İslam Ağa Câmi‘ Mahallesi	C 1127(M.1715)
5	Orta Câmi‘ Mahallesi	Z 1123(M.1712)
6	Han Câmi‘ Mahallesi	Z 1114(M.1703)
7	Câmi‘-i Kebir[Büyük Câmi‘-Câmi‘ Şerif] Mahallesi	L 1724(M.1724)
8	Mescid-i Cedid[Câmi‘ Cedid]Mahallesi[Çarşıbaşı'nda]	N 1133(M.1721)
9	Tiryaki Monla Mustafa Paşa Câmi‘ Mahallesi	N 1118(M.1706-7)
10	Sırlı El-Hâc Hüseyin Câmi‘ [Hüseyin Ağa Câmi‘] Mahallesi	1113(M.1701)
11	Şahbolat Ağa Mescidi Mahallesi	Ca 1135(M.1723)
12	Zehrab Efendi Mescidi Mahallesi	C 1132(M.1720)
13	Mehmed Şah Efendi Mescidi Mahallesi	Z 1123(M.1712)
14	El-Hâc Ali Ağa Mescidi Mahallesi[Arab El-Hâc Ali]	Ra 1127(M.1715)
15	Kaytas Ağa Mescidi Mahallesi	Za 1136(M.1724)
16	Ümmü Gülsüm Mescidi Mahallesi[Darağaç Altı'nda]	Ş 1135(M.1723)
17	El-Hâc Hasan Mescidi Mahallesi	Ca 1135(M.1723)
18	Terzi Ali Mescidi Mahallesi	S 1119(M.1707)
19	Terzi Hantimur Mescidi Mahallesi	L 1126(M.1714)
20	Osman Ağa Mescidi Mahallesi	S 1136(M.1723)
21	El-Hâc Hacı Gazi Mescidi Mahallesi	Z 1117(M.1706)
22	Bahadır Ağa Mescidi Mahallesi	L 1136(M.1724)
23	Debbaghâne/Debbağlar[Debbağ Mescidi]Mahallesi	C 1132(M.1720)
24	El-Hâc Hüseyin Bölükbaşı Mescidi Mahallesi	B 1129(M.1717)
25	Sefer Gazi Ağa Mescidi Mahallesi	1130(M.1718)
26	Hafız Esad Mescidi Mahallesi	1113(M.1702)
27	Ömer Şah Efendi Mescidi Mahallesi	S 1114(M.1702)
28	El-Hâc Yusuf Mescidi Mahallesi	Ş 1113(M.1702)
29	El-Hâc Vehhab Efendi Mescidi Mahallesi	1113(M.1701)
30	Sübhan El-Hâc Mehmed Mescidi Mahallesi	M 1119(M.1707)
31	Mengli Geray Han Mescidi Mahallesi[Salaçık'ta]	Ş 1132(M.1720)
32	Maaliş Ağa Mescidi Mahallesi	C 1126(M.1714)
33	Gökî Efendi Mescidi Mahallesi	M 1127(M.1715)
34	Âbid Efendi Mescidi Mahallesi	1136(M.1724)

İslam ülkelerinde ve özellikle Osmanlı Devleti'nde mescid ve câmi‘ gibi ibadethâneler, mahallenin merkezinde yer alan en önemli kurumdur. Mahallede yerleşimin başlamasıyla birlikte câmi‘ inşa edilir ve kısa süre içerisinde câmi‘nin etrafı mahalleli tarafından meskenlerle çevrenirdi. İsmi mescid ve câmi‘lerden alan yukardaki

mahalleler incelendiği zaman Bahçesaray şehri mahallelerinin de Osmanlı mahalle tipine uygun bir şekilde ortaya çıktığı ve İslami karakterin baskın olduğu hemen göze çarpmaktadır. İncelenen defterlerden, Osmanlı şehirlerinde olduğu gibi Bahçesaray'da da mahallenin merkezinde câmi'nin olduğu ve mahallelinin aynı câmi'ye giden, aynı câmi'nin etrafında yerleşik olan insanlardan meydana geldiği anlaşılmaktadır.

Evliya Çelebi'nin ifadesine göre Bahçesaray'ın en önemli mahalleri arasında Han Câmi', Sefer Gazi, Koba ve İslam Ağa Mahalleleri yer almaktaydı. Bu mahalleler Kadiasker defterlerinde de yer almaktadır. Defterlerde en çok ismi geçen mahalleyse Çufutkale Mahallesidir. Çufutkale Mahallesini Ermeni, Câmi'-i Kebir, Suvlukoba ve Koba Câmi' Mahalleleri takip etmiştir. Çufutkale ve Ermeni Mahallesinde ikamet edenlerin ticaretle daha fazla uğraşmaları beraberinde anlaşmazlıkları doğurmuş olabileceği için bu mahallerin kadiasker defterlerinde daha fazla yer almış olması muhtemeldir. İncelenen defterlerden hangi mahallenin daha fazla nüfusa sahip olduğu hakkında bilgiye ulaşılamamıştır. Bölgenin nüfusu hakkında çıkarımlarda bulunabileceğimiz tahrir kayıtlarının olmaması da işimizi zorlaştırmıştır. Bölgenin nüfusuyla ilgili olarak 1784 yılına kadarki dönem hakkında da henüz net bir bilgiye ulaşılamamıştır.⁴⁰¹ Sadece meydana gelen bir katl olayı nedeniyle 1724 yılında Ermeni ve Suvlukoba Câmi' Mahallelerinde sayım yapılmıştır.⁴⁰² Buna göre de Ermeni Mahallesi sekiz yüz elli, Suvlukoba Câmi' Mahallesi ise beş yüz elli âdemden oluşmaktadır.⁴⁰³ 1784 yılındaysa Suvlukoba Câmi' Mahallesi'nde otuz üç hânede yüz on kişi yaşamaktadır.⁴⁰⁴ Buna göre mahallenin altmış yılda, beş kat civarında nüfusu azalmıştır. Şüphesiz bunda en önemli unsur bölgenin 1783 yılında Rus egemenliğine girmesiyle ortaya çıkan göç hareketidir. 1784 yılında vergilendirme amacıyla yapılmış olduğu tahmin edilen bu nüfus sayımına göreyse Bahçesaray'da en fazla hâneye ve nüfusa sahip olan mahalle beş yüz otuz üç kişiyle Han Câmi' Mahallesi'dir. Bu mahalleyi iki yüz elli beş kişiyle Kaytas Ağa ve iki yüz elli bir kişiyle Savuskan Mahalleleri takip etmektedir.⁴⁰⁵

⁴⁰¹ Belki şu an için elimizde olmayan Kadiasker defterlerinin incelenmesiyle ya da yeni belgelerin ortaya çıkmasıyla bu konu açıklığa erişebilir. Bahçesaray'ı ziyaret eden Elizabeth Lady Craven'e göre şehirde 1786 yılında 5000 Tatar yaşamaktadır. Bkz. Asuman Karabulut, *a.g.t.*, s.107.

⁴⁰² 1139 (1726) tarihinde Acem seferi için Bahçesaray mahallelerinden toplanan para miktarı üzerinden mahallelerin nüfusu hakkında bir yorum yapılabilir. Buna göre en fazla vergiyi veren mahalle El-Hâc Hüseyin Câmi' Mahallesi olup onu El-Hâc Hasan Mescidi ve El-Hâc Mehmed Mescidi mahalleleri takip etmektedir.

⁴⁰³ ORRNB, FOND 917,51-24-B4.

⁴⁰⁴ Fehmi Yılmaz, "*XVIII. Asırda Hanlık Başkenti Bahçesaray*", s.200.

⁴⁰⁵ Fehmi Yılmaz, *a.g.e.*, s.200.

Erken dönem Osmanlı şehircilik anlayışına göre şehirlerde öncelikle “*Cuma kılınır ve pazar durur yer*”⁴⁰⁶ şartını sağlamak amacıyla cuma namazlarını eda etmek için câmi‘ şerif ya da câmi‘-i kebîr olarak adlandırılan câmi‘lerin bulunması gerekmektedir. Bu çalışmada da Osmanlı şehirlerinde görülen bu özelliğin Bahçesaray şehrinde de mevcut olduğu görülmüştür. Çalışmanın sınırları içerisinde incelenen defterlerde Cuma Câmi‘si için “Câmi‘-i Kebîr ve Büyük Câmi‘⁴⁰⁷ ifadeleri kullanılmıştır. Bu câmi‘lerin etrafında da aynı adla anılan mahaller oluşmuş ve kısa süre içerisinde gelişerek şehri meydana getirmiştir. Bahçesaray’ın en önemli mahallelerinden biri olan Câmi‘-i Kebir Mahallesi de bu şekilde ortaya çıkan bir mahalledir.⁴⁰⁸ İncelenen defterlerden Câmi‘-i Kebir Mahallesi’nin her bakımdan şehrin merkezi olduğu, Müslümanların yanında gayrimüslimlerinde ikamet ettiği bir yer olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁰⁹ Mahallede şehrin en büyük câmi‘lerinden birinin yanında, vakıf, hamam, kütüphane ve dükkânlar bulunmaktadır. Ayrıca mahalle, çalışmaya konu olan defterlerde en fazla konut satışının yapıldığı yer olup gayrimenkul değeri bakımından da kıymetli bir yerdir.⁴¹⁰

Hanlığın başkenti Bahçesaray farklı dinî ve etnik grupların bir arada yaşadığı bir şehirdir. Bu durum mahalle isimlerine de yansımıştır. Defterlere yansıyan Rum, Rus, Ermeni Çerkes, Kıpti (Çingene) ve Yahudiyan Kale (Çufutkale) Mahallelerinin ilk başlarda buraya yerleşen etnik ve dinî topluluklardan ismini aldığı anlaşılmaktadır. İslam devletlerinde gözüken bu durumun Bahçesaray şehrinde de ilk başlarda geçerli olduğu anlaşılmaktadır. Fakat kadiasker defterleri incelendiğinde zamanla bu durumun değiştiği anlaşılmaktadır. Çufutkale (Yahudiyan) Mahallesi haricindeki diğer mahallelerde Müslümanların ve farklı etnik grupların iç içe yaşadığı görülmektedir. Aynı şekilde Müslüman mahallesi olarak adlandırılan mahallelerde de gayrimüslim toplulukların yaşadığı görülmektedir. Bu duruma en iyi örneklerden biri 1718 tarihli bir mülk satışidir. Bahçesaray’ın en önemli mahallelerinden birisi olan Câmi‘-i Kebir Mahallesi’nde yaşayan Bakkal Hüseyin evini Run veledi Moşe isimli Yahudi’ye satacaktır. Aynı kayıttan ayrıca Esila isimli bir Yahudi’nin de Câmi‘-i Kebir Mahallesi’nde mülk sahibi olarak ikamet ettiği anlaşılmaktadır.⁴¹¹

⁴⁰⁶ İlhan Şahin, “Şehir”, *DİA*, C.38, İstanbul 2010, s.446.

⁴⁰⁷ İncelenen kadiasker defterlerinde Cuma Câmi‘si olarak tanımlanan câmi‘ için daha çok Câmi‘-i Kebir tanımı kullanılmıştır.

⁴⁰⁸ Câmi‘-i Kebir Mahallesi hakkında 71 ve 72 numaralı defterlere göre yapılmış olan bir çalışma için Bkz. Hasan Hüseyin Güneş, “Bahçesaray Câmi-i Kebir Mahallesi İnsanlar ve Kurumlar”, *Karadeniz Araştırmaları*, S.11, (Güz 2006), s.91-99.

⁴⁰⁹ Câmi‘-i Kebir Mahallesinde yaşayan Yahudiler de tespit edilmiştir. Bkz. ORRNB, FOND 917,47,-9B3.

⁴¹⁰ İncelenen dönemde 20 tane dar satışı tespit edilmiş olup ortalama fiyat 16145 akçedir.

⁴¹¹ ORRNB, FOND 917, 48-9-B3.

Rus Mahallesi ise ismini bölgede yaşayan Ruslardan almış olmalıdır. Fakat incelenen belgelerde bu mahallede yaşayan Rus tespit edilememiştir. Hatta bu mahalleyle ilgili yer alan hükümlerin tamamı Müslümanlarla ilgilidir.

Çufutkale Mahallesi ise Bahçesaray'ın en eski yerleşim merkezlerinden biri olup Orta Çağ mağara kasabası özelliği taşır. Evliya Çelebi tarafından tek bir Müslümanın dahi yaşamadığı bir mahalle olarak gösterilen Çufutkale, Bahçesaray'da ticaretle uğraşan Yahudilerin yaşadığı yerdir.⁴¹² Bahçesaray merkeze uzaklığı 3,5 km civarında olan Çufutkale; bir uçurum kenarında, birbirine paralel iki cadde üzerinde kayalar oyularak merdivenler, depolar ve kiliseler inşa edilmiş bir yerleşim yeridir.⁴¹³ Kale, sahip olduğu korunaklı özelliği nedeniyle de belli zamanlarda Kırım hanlarının sığındığı, korunak noktalarından biri olmuştur.⁴¹⁴ Defterlerde Çufutkale'de bir ibadethânenin varlığına rastlanmamış olmakla birlikte Çelebi tarafından burada 1455 yılında Hacı Gazi Geray Han tarafından yaptırılan ve cemâati olmayan bir câmi'nin varlığından bahsedilir.⁴¹⁵ Çelebi'nin sözünü ettiği câmi' Altın Orda Han'ı Canıbek Han tarafından yaptırılan Canıbek Han Câmi'dir.⁴¹⁶ Ayrıca Muravyov-Apostol'ın belirttiğine göre Çufutkale Bölgesi'nde halkın ibadet edebileceği bir kilise ve manastır bulunmaktadır.⁴¹⁷ Kadiasker defterlerinde Çufutkale için genelde Kale, Kale-i Yahudiyan ve Yahudiler Kalesi ifadesi kullanılmıştır.

Kırım Bölgesi'ndeki etnik topluluklardan biri de Rum ve Ermenilerdir. İncelenen defterlerde Rum ve Ermenilerin ticaretle uğraştıkları ve genelde kendi mahallelerinde ikamet ettikleri görülmüştür. Defterlerde Rum Mahalleleri için Rum, Rumiyân⁴¹⁸, Darağaç Altında Rum Mahallesi ve Darağaç Altında Rumiyân Mahallesi ibareleri kullanılmıştır. İncelenen Kadiasker defterlerinden sanılanın aksine Bahçesaray'da bir yerine iki Rum Mahallesi'nin var olduğu anlaşılmaktadır. Şehir de iki farklı Rum Mahallesi olduğunu gösteren en güçlü kanıtlardan biri otuz altıncı defterde yer almaktadır. Bu defterin altmış beşinci varağının "B" yüzünde yer alan bir darb davasında hem "*Darağaç Altında Rum Mahallesi sükkanından Cabbar veledi Derviş*" ibaresi hem de "*Rum Mahallesi sükkanından Sefer veledi Evrahim*" ifadesi yer almaktadır.⁴¹⁹ Kâtib'in ikinci mahalle

⁴¹² Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s.500.

⁴¹³ Seyyar Suleymanov, *Kırım Karayları*, Uludağ Üniversitesi Yay., Bursa 2013, s.32.

⁴¹⁴ Halim Geray, *a.g.e.*, s.16.

⁴¹⁵ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s.500-501.

⁴¹⁶ Canıbek Han Câmi' hakkında Bkz. Kırımlı-Ferrari, *a.g.e.*, s.456-462.

⁴¹⁷ Муравьев-Апостол, *a.g.e.*, s.124.

⁴¹⁸ Rumiyân kelimesi Türkiyeli, Osmanlı manasına gelmektedir. İncelenen defterlerde yer alan Rumiyân Mahallesi'nde yaşayan halk gayrimüslimdir. Belki de mahallenin ilk sakinleri Osmanlı memleketinden gelen gayrimüslimlerdir.

⁴¹⁹ ORRNB, FOND 917,36-65-B5.

isminden önce Darağaç Altında ibaresini yazmayı unuttuğu düşünülebilir. Fakat aynı kâtip tarafından yazıldığı düşünülen aynı defter içerisinde ve farklı kâtipler tarafından yazıldığı anlaşılan diğer defterlerde bazı yerlerde sadece Rum, Rumiyan Mahallesi ibaresi kullanılırken bazılarındaysa Darağaç Altında Rum, Darağaç Altında Rumiyan Mahallesi ifadelerinin kullanılması iki farklı Rum Mahallesinin var olduğunu göstermektedir. Konut satış fiyatlarının incelenmesi de iki farklı Rum Mahallesinin varlığını güçlendirmektedir. Buna göre Rum mahallesinde fiyatlar daha yüksekken Darağaç Altındaki Rum Mahallesinde ise fiyatlar daha düşüktür.⁴²⁰ Defterlerden elde edilen bilgilere göre Rum Mahallesi Çürük Su Nehri'nin kenarında yer almaktadır. Diğer Rum Mahallesiye idam cezalarının uygulandığı darağacı bölgesindedir.

Ermeni Mahallesi ise dere kenarında kurulmuş olup Suvlukoba Mahallesi'yle sınırdır. 1724 yılında Suvlukoba Mahallesiyle Ermeni Mahallesi arasında yer alan derenin başında meydana gelen bir katli olayı üzerine bölgeye naib gönderilmiş ve naib tarafından yapılan sayımda Ermeni Mahallesinde sekiz yüz elli âdemin yaşadığı deftere kaydedilmiştir.⁴²¹ Mahalle; genelde Ermeni nüfusunun yaşadığı bir yerdir. Fakat Ermenilerin haricinde diğer gayrimüslim toplulukların da Ermeni Mahallesinde yoğun bir şekilde yaşadıkları anlaşılmaktadır. Bunlar içerisindeki en ilginç olanlarından biri Antoine adlı Fransız'dır. Bahçesaray'da usta olarak bulunduğu anlaşılan Antoine, kendisi için Ermeni Mahallesinde; içinde mahzeni, kenefi, fırını, suyu ve asma bahçesi bulunan bir çardak hâneyi on iki bin akçeye satın almıştır. Mahallede, Hristiyan nüfusun fazla olduğu görülmektedir. Hristiyan çocukların eğitilmesi için bir evin kiliseye dönüştürüldüğü anlaşılmaktadır. Fakat bu işin izinsiz, gizli bir şekilde yapılması üzerine konu Kırım Han'ına intikal etmiştir. Han tarafından konunun önemine binaen bizzat Bahçesaray Kadısı olan Mehmed Efendi olayı araştırmak için görevlendirilmiştir. Kadı Efendi tarafından yapılan tahkikat neticesinde mahallelinin inkâr etmesine rağmen bir evin ve mahzeninin izinsiz olarak kiliseye dönüştürüldüğü, burada çocuklara İncil eğitimi verildiği ve ayin yapıldığının sübuta ermesi üzerine kilisenin yıkılmasına karar verilmiştir.⁴²² Bu olay şehirde ibadethâne açılırken şehrin yöneticilerinden izin alınmasının gerekli olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

Mahalle isimlerinin ortaya çıkmasında şehrin a'yân ve eşrâfının da önemli bir yeri vardır. Bahçesaray'ın tanınmış simalarının yerleştiği bölgeler zamanla onların isimleriyle

⁴²⁰ İncelenen defterlerde Rum Mahallesi'nde 150 kuruşluk (15000 Akçe) bir tane dar satışı tespit edilmişken Darağaç Altında ki Rum Mahallesi'ndeki dört darın ortalama fiyatı 6795 akçedir.

⁴²¹ ORRNB, FOND 917,51-25-B4.

⁴²² ORRNB, FOND 917,37-57-A2.

adlandırılmıştır. Özellikle mahalle isimleri incelendiği zaman çok sayıda; ağa, efendi, bölükbaşı, kadı ve kâtip unvanlı mahallenin mevcut olduğu göze çarpmaktadır. Arslan Ağa, Hızır Ağa, İslam Ağa, Şahbolat Ağa, El-Hâc Ali Ağa, Kaytas Ağa, El-Hâc Hasan, Osman Ağa, Sefer Gazi Ağa, Hüseyin Bölükbaşı, Mehmed Şah Efendi, Zehrab Efendi gibi Kırım'ın tanınmış pek çok a'yân ve eşrâfının adıyla bilinen câmi' ve mahallesi bulunmaktadır.⁴²³ Ayrıca câmi' ve mescidine rastlanmamakla birlikte; Kadı Mahallesi, Abdalbaki Ağa Mahallesi, Türk İmâm Halife Mahallesi ve Kıptiyan Ağa Mahallerinde adını Bahçesaray'ın tanınmış zevatlarından aldığı düşünülmektedir.

Bazı mahallelerse ismini bazı meslek gruplarından almıştır. Debbağhâne Mahallesi, Terzi Ali Mahallesi, Terzi Hantimur Mahallesi, Tarhanlar Mahallesi, Hızır İmam Mahallesi ve Ali Müezzîn Mahallesi ismini meslek gruplarından alan mahallelere örnektir.

Bazı mahallelerin adlandırılmasındaysa bölgenin coğrafi özellikleri etkili olmuştur. Kale Mahallesi, Darağaç Mahallesi, Darağaç Altı(Dibi) Mahallesi, Suvlukoba Mahallesi, Orta Câmi' Mahallesi, Asmakuyu Mahallesi, Akkaş Mahallesi, Salaçık Kapusu, Büyük Akkaş Mahallesi ve Darağaç altındaki Rum Mahallesi bu grup içerisinde gösterilebilir. Özellikle aşağı, yukarı, orta, büyük ve küçük tabirlerinin Kırım'da bölgelerin adlandırılmasında sıklıkla kullanılan bir yöntem olduğu anlaşılmaktadır. Defterlerde Koba Mahallesinin yanında Suvlukoba isminde bir mahallenin daha olması burasının daha sulak bir yer olabileceği izlenimini doğurmaktadır. Akkaş Mahallesi'nin ikiye bölünmesiyle nüfusça ya da toprak büyüklüğü bakımından daha büyük olan mahalleye Büyük Akkaş ismi verilmiş olmalıdır. Benzer şekilde ilerleyen yıllarda Özenbaş köyü de gelişimini sürdürerek yeni köyler ortaya çıkarmıştır.⁴²⁴ Yine Orta Câmi' Mahallesinin Bahçesaray'ın ortasında yer alan bir câmi'den, Darağaç Mahallesinin bölgede kurulan darağacıdan, Salaçık Kapısı Mahallesinin Salaçık yerleşim yerinin girişinde olmasından dolayı ismini alması muhtemeldir. Asmakuyu Mahallesi ise yamaçlardan mahalleye inen suların 6-8 metre derinlikteki kuyularda toplanmasından dolayı bu şekilde adlandırılmıştır.⁴²⁵

Bahçesaray şehrinin mahalleleri içerisinde dikkat çeken önemli bir yerleşim merkezi ise Salaçıktır. Mahalle; Yaşa tarafından Bahçesaray'a bağlı bir köy olarak değerlendirilmiştir. Bölgeyi ziyaret eden Broniowski tarafından ise Bahçesaray'ın hemen

⁴²³ Bkz. Tablo 10.

⁴²⁴ Özenbaş, Kırım'ın büyük köylerinden biridir. Köy, Bahçesaray kazâsına bağlı olmakla birlikte uzaktır. Özenbaş, zamanla gelişimini devam ettirmiştir. En büyük köy Büyüközenbaş olarak adlandırılmıştır. Büyüközenbaş köyü, Sovyet dönemi öncesinde beş ayrı mahallede beş Câmi'ye sahipti. Bkz. Kırımlı-Ferrari, *a.g.e.*, s.526-532.

⁴²⁵ Kırımlı-Ferrari, *a.g.e.*, s.410.

bitişğinde güzel evleri bulunan küçük bir şehir olarak tanımlanmıştır.⁴²⁶ Evliya Çelebi ise Salaçık'ın tamamının beş mahalle ve beş mihraplık bir yer olduğunu ve hemen Bahçesaray'ın bitişğinde olması nedeniyle dükkân, han ve hamamı olmayan bir yerleşim olduğundan bahseder.⁴²⁷ Bu çalışmada ise Salaçık'la ilgili çok sayıda kayda rastlanmış olup bu kayıtların ikisinde köy⁴²⁸ diğerlerinde ise mahalledir. İncelen defterlerden anlaşıldığı kadarıyla da burası köy değil mahalledir. Zira hemen Bahçesaray'ın bitişğinde bulunması da burasının köy değil mahalle olduğunu gösteren bir başka husustur. Ayrıca Evliya Çelebi'nin belirttiğinin aksine burası zamanla gelişerek hamamlar ve medreselerin bulunduğu bir mahalle haline gelmiştir. 1117 (M.1705) yılına ait bir kayıttan Salaçık'ta Yukarı Medrese Bölgesi'nde bulunan hamamın yarı hissesinin Moşe'ye yirmi beş bin akçeye satıldığı anlaşılmaktadır.⁴²⁹

Defterlerden elde edilen bilgilere göre Salaçık Mahallesi'nin gelişiminin devam ettiği ve hatta zamanla bölgede birçok yeni mahallenin ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Evliya Çelebi tarafından ismi belirtilmeyen beş mahallenin yanında bölgede yeni mahalleler ortaya çıkmıştır. Salaçık Bölgesi'nde tespit edilen mahalleler şunlardır:⁴³⁰

Tablo 11. Bahçesaray'a Bağlı Salaçık Bölgesi Mahalleleri

Sıra	Mahale Adı	Tarih
1	Türk İmam Halife Mahallesi	1715
2	Babakurt Mahallesi	1715
3	Ahmed Ağa Mahallesi	1701
4	Asmakuyu Mahallesi	1707
5	Mengli Geray Han Mescidi Mahallesi	1720
6	Hızır İmam Mahallesi	1722
7	Salaçık Mahallesi	1724
8	Salaçık Kapısı Mahallesi	1702

Bahçesaray şehrinin bir diğer mahallesi ise Daraağaç'tır. Bu mahalle adını, ölüme mahkûm edilenlerin asıldığı darağacından almıştır. Mahalle, defterlerde Darağaç ve Darağacı şeklinde yer almaktadır. Mahalle, engebeli bir alanda kurulmuş olup mahallede

⁴²⁶ Broniowski, *a.g.e.*, s.24.

⁴²⁷ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s.503.

⁴²⁸ ORRNB, FOND 917,36-77-A4; ORRNB, FOND 917,36-78-A9.

⁴²⁹ ORRNB, FOND 917,38-20-A1.

⁴³⁰ Bıyık tarafından Salaçık'ta Cuma Câmi' Mahallesi'nin de bulunduğu belirtilmiş olup bu çalışmada açık bir şekilde mahalle ibaresi yer almamıştır. Yerleşim merkezi için "Salaçık'ta Cuma Câmi'" sakinlerinden ibaresi yer almakta olup burası Bıyık'ında belirttiği gibi mahalle olmalıdır. Bkz. Bıyık, *a.g.e.*, s.; ORRNB, FOND 917.

aynı adla anılan bir bayır da bulunmaktadır.⁴³¹ Darağaç Mahallesinin zamanla büyümesiyle birlikte etrafında yeni mahalleler ortaya çıkmıştır. Mahalle, Bahçesaray'ın karşısında,⁴³² doğu tarafında yer almaktadır. Darağacı Mahallesi ve etrafında ortaya çıkan mahalleler şunlardır:

Tablo 12. Bahçesaray'a Bağlı Darağaç Bölgesi Mahalleleri

Sıra	Mahale Adı	Tarih
1	Darağaç [Darağacı]Mahallesi	1702
2	Darağaç Altı [Dibi]Mahallesi	1722
3	Darağaç Altında Rumiyan Mahallesi	1714
4	Darağaç Altında Ümmü Gülsüm Mescidi Mahallesi	1723

Kırım mahalleleri ibadethâne etrafında belli bir plan doğrultusunda gelişimini sürdürmüşlerdir. Devlet yöneticileri tarafından mahallerin belli bir düzen ve tertip içerisinde olması için mücadele edilmiştir. Bu amaç doğrultusunda şehir planlamasına dikkat edilmiş, komşuların birbirini rahatsız edebilecek yapılaşma içerisine girmesine müsaade edilmemiş, şehrin görüntüsünün bozulmaması için sahibi belli olmayan ya da terk edilerek uzun süredir bakımsız kalmış metrûk binaların satılmasına özen gösterilmiştir. Şaban 1111 (M.1700) tarihinde Bahçesaray'ın Hüseyin Bölükbaşı Mahallesi'ndeki bir kıta arazi üzerinde, etrafı taş duvarla çevrili, kiremit örtülü bir çatma hâne yirmi seneden bu yana sahipsiz ve bakımsızdır. Bu nedenle mahallelinin kadıya başvurusu ve olaya şehâdet etmeleri üzerine kadı tarafından mülkün ederi tespit edilmiş ve mülke talip olan Mehmed'e üç bin akçeye satılmıştır.⁴³³ Rabiülahir 1127 (M.1715) tarihinde ise Bahçesaray'ın Şehreküstü Mahallesi'nde yer alan ortası hayatlı, taştan yapılmış bir ev, sahibinin olmaması nedeniyle bakımsızlıktan harabeye dönmüştür. Bu durum şahitler tarafından da beyan edilince önce evin kıymeti tespit edilmiş ve ardından ev satışa çıkarılmıştır. Hüseyin adlı kişi ise evi ederinden beş kuruş daha fazla ödeyerek yirmi beş kuruşa satın almıştır.⁴³⁴ Bu satış olaylarında dikkat çekici unsur evin sahipsiz olması, şahitlerin bu duruma şehâdet etmesi ve ayrıca evin harabe olmasıdır. Bu satış işlemleriyle evin daha fazla harabe olması engellendiği gibi ev ihtiyacı olan bir Kırımlının da ihtiyacı karşılanmıştır. Ayrıca metrûk binaların vermiş olduğu görüntü kirliliği de engellenmiştir. Mülk satışından elde edilen

⁴³¹ ORRNB, FOND 917,36-75-A6.

⁴³² Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s.592.

⁴³³ ORRNB, FOND 917,34-35-A2.

⁴³⁴ ORRNB, FOND 917,46-101-B2.

paraysa sahibi ortaya çıkarsa, ödenmek kaydıyla güvenilir birine ya da beytülmal hazinesine verilmektedir.

2.3.2. Şehrin Nahiyeleeri

Nahiye kelimesi sözlükte kısaca “*taraf, cihet, yöre, kenar, bölge*” şeklinde ifade edilmekte olup Osmanlı idari sistemi içerisinde kullanılan bir idari birimin ismidir.⁴³⁵ Nahiye, “*kazânın merkezi olan şehirle O şehre çok yakın birkaç köyden öteye geçmeyen yerleşimi*”⁴³⁶ ifade etmek için kullanıldığı gibi bazen büyük şehirler ve büyük bölgeleri ifade etmek içinde kullanılmıştır. İncelenen kadıasker defterlerinde Bahçesaray, Karasu ve Gözleve gibi önemli kazâlarda bazen nahiye olarak ifade edilmiştir.

Osmanlı Devleti’nde 1864 Vilâyet Nizamnâmesine göre “*birkaç köyün toplanmasıyla meydana gelen ve kazâlara ilhak edilerek idare edilen yerler*” şeklinde tanımlanan nahiyeleerin birbirine yakın ve en az 500 erkek nüfusun bulunduğu yer olması gerekmektedir.⁴³⁷ Kırım Hanlığı’nda nahiye olarak ifade edilen yerleşim birimlerinin de bu tanıma uyduğu düşünülmektedir. Bahçesaray nahiyeleerin; daha çok kazâların hemen yakınında kazâyâ bağlı olan, birkaç küçük köyün birleştiği yer olduğu anlaşılmaktadır. Fakat nahiyeledeki nüfus konusunda bir veriye ulaşılammıştır. Bahçesaray şehrine ait nahiyeleer defterlere çok az yansımıştır. Çalışma sınırları içerisinde yer alan defterlerde sadece iki nahiye tespit edilmiştir. Miras iş ve işlemleri konulu bir davadan Çatalca nahiyesi tespit edilirken⁴³⁸ kaçak köle konulu bir davadan da Gölü nahiyesi tespit edilmiştir.⁴³⁹

Nahiyeleer her bakımdan bağlı bulundukları kazâlara tabidirler. Buralarda meydana gelen hukuksal sorunlar nahiyeleinin bağlı bulunduğu kazânın kadısı ya da naibi tarafından çözülmektedir. 1701 (1113) tarihli bir davada Bahçesaray kazâsına bağlı Çatalca nahiyesine tabi Kadıköy karyesinde vefât eden Murteza Çelebi ibn Mehmed’in ibn sağıri Mehmed’in miras iş ve işlemleri Bahçesaray kadılığı tarafından yürütülmüştür.⁴⁴⁰ Çalışmada tespit edilen nahiyeleer ise şunlardır:

⁴³⁵ İlhan Şahin, “Nahiye”, *DİA*, C.32, İstanbul 2006, s.306.

⁴³⁶ Mustafa Akdağ, *Türkiye’nin İktisadi ve İctimaî Tarihi II*, Ankara 1979, Tekin Yayınevi, s.89.

⁴³⁷ İlhan Şahin, a.g.m., s.306.

⁴³⁸ ORRNB, FOND 917, 35-52-B3.

⁴³⁹ ORRNB, FOND 917, 35,64-A3.

⁴⁴⁰ ORRNB, FOND 917, 35-52-B3; ORRNB, FOND 917, 35-58-B3.

Tablo 13. Bahçesaray’a Bağlı Nahiyeler

Sıra No	Nahiye Adı	Nahiye ‘ye Bağlı Köy	Tarih
1	Çatalca	Kadıköy	1701
2	Kll(?)	Hudaykul	1702

2.3.3. Şehrin Köyleri

En eski ve en küçük iskn birimlerinden biri olan köy kelimesi “*mahalle, semt, sokak, yöre*” anlamındaki Farsça köy kökünden türemiştir.⁴⁴¹ İskn Şeklini tanımlamak için kullanılan köy kelimesi genellikle cemat ruhuyla hareket eden, aile bağlarının kuvvetli, toplumsal değişim sürecinin yavaş olduğu daha çok tarım ve hayvancılık faaliyetlerinin ön planda olduğu yerleşim merkezleridir.

İncelenen Kadiasker defterlerinde köy yerine genelde Arapçadan geçme karye kelimesi kullanılmış, karye-i Süren, karye-i Kobazi, karye-i Yaşdağ Şeklinde yazılmıştır. Bazı yerlerde ise karye yerine köy kelimesi kullanılmış ve Topçuköy, Avcıköy, Haramiköy Şeklinde yazılmıştır.

Siroeçkovskiy’in belirttiğine göre Kırım’da bulunan köylerin önemli bir kısmı Sahib Geray Han zamanında meydana getirilmiştir. Sahib Geray Han zamanında konargöçer aŐiretlerin yerleşik hayata geçmesini sağlamak için önemli tedbirler alınmış, tüm Kırım Yarımadası’nda Orkapı’dan başlayarak Balıklavaya, Kefe’den başlayarak batıda ki Gözleve’ye kadar olan alanlarda halka toprak dağıtılarak köyler kurulması emredilmiştir.⁴⁴² Anonim Kırım Tarihi’nin yazarına göre de Sahib Geray Han, konar-göçer bir Şekilde yaşayan Kırım Türklerini yerleşik hayata geçirmek için onlara araziler verip köyler kurdurmuŐtur.⁴⁴³ 1578 yılında bölgeyi ziyaret eden Broniowski de hanın Tatarlarıyla birlikte yaşadığı yarımadanın 16. yüzyılın üçüncü çeyreğinde dümdüz olduğundan ve çok iyi işlenmiş, yemyeşil çeşitli otlarla örtülü “*oturan insanlar*”ın olduğu bir yer olduğunu ifade eder.⁴⁴⁴

Bölgeyi ziyaret eden Evliya elebi, tüm Kırım Yarımadası’nda bin altı yüz köy olduğundan bahsetmektedir.⁴⁴⁵ elebi, bu köylerin  yüz kadarının Kalgay Sultn’a, iki yüz elli kadarının da Nureddin Sultn’a ait olduğundan bahsederken Bahçesaray’a bağlı kaç köy olduğu hakkında malumat vermemiştir. Gözaydın’ın Toman’a dayanarak verdiği

⁴⁴¹ Osman Gümüşcü, Mustafa Sabri KkaŐı, “Köy”, *DİA*, C.Ek-2, Ankara 2019, s.85.

⁴⁴² Siroeçkovskiy, *a.g.e.*, s.37.

⁴⁴³ Alper Başer, Kemal Gurulkan, “Anonim Bir Kırım Hanlığı Tarihi (1475-1778)”, s.413.

⁴⁴⁴ Broniowski, *a.g.e.*, s.24.

⁴⁴⁵ Evliya elebi, *a.g.e.*, s.511.

bilgiye göre ise II. Mengli Geray Han zamanında⁴⁴⁶ Kırım'ın tüm köyleri sayılmış ve bin üç yüz doksan dokuz adet köyün var olduğu tespit edilmiştir.⁴⁴⁷ Bıyık ise 17. ve 18. yüzyılda Kırım'da bin bir tane köy ismi belirtmiş olup bunun doksan iki tanesinin Bahçesaray'da olduğundan bahsetmektedir.⁴⁴⁸ Yaşa ise bir İtalyan tüccarın çizdiği bir haritaya dayanarak 16. yüzyılda Kırım'da on bin köy bulunduğu bilgisini vermektedir.⁴⁴⁹ Yaşa, ayrıca 1650-1675 yılları arasında Bahçesaray'da elli bir köy tespit etmiştir.⁴⁵⁰ 1700-1725 yılları arasında sicillere yansıyan Bahçesaray'ın köy sayısı ise yüz yirmi ikidir.⁴⁵¹

Kırım ve Bahçesaray üzerinde yapılan çalışmalarda görüldüğü üzere köy sayısı üzerinde bir tutarlılık bulunmamaktadır. Şüphesiz bunun en önemli sebebi de yer adlarını konu alan toponimi biliminin en önemli kaynağı olan mufassal tahrir defterlerinin mevcut olmamasından kaynaklanmaktadır.⁴⁵² Bu çalışmada olduğu gibi diğer çalışmalarda da yer adları kadiasker defterlerinden tespit edilmeye çalışılmıştır. Fakat kadiasker defterlerinde yer ve kişi adları tahrir defterlerinde olduğu gibi sancağın bütün köy ve mezralarını bir bütün olarak içermez. Köy adları bir dava ya da atama sebebiyle defterlerde yer aldığından bazı köylerden hiç söz edilmemiş olması muhtemeldir. Bu da araştırmacılar tarafından tespit edilen bazı köylerin bu çalışmada tespit edilememesini ya da tespit edilen bazı yer adlarının diğer çalışmalarda bulunmamasını açıklar.

Bahçesaray şehrinin köyleri incelendiği zaman bu yerleşim birimlerinin adlarının hangi şekilde ortaya çıktığı konusunun incelenmesi zaruret göstermektedir. Çünkü bir yerin coğrafi adının nerden geldiğini, niçin verildiğini bilmek bölge halkının tarihi ve genel karakterini tanıma ve tanıtmada son derece kıymetlidir. Bölgede tespit edilen köy adlarının incelenmesi bölgenin eski bir “Türk Yurdu” olduğunu ispatlamaktadır. Bölgenin yerleşim birimlerinin adlandırılmasında; Türklerde yaygın olarak kullanılan boy, oymak, cemâat ve kişi adlarının, bölgenin coğrafi özelliklerinin, ibadethânelerin, hayvan isimlerinin,

⁴⁴⁶ II. Megli Geray Han, Muharrem 1137-1143, 2 Cemazıyelevvel 1150-29 Ramazan 1152 (M.1724-1739) tarihleri arasında iki defa hanlık makamına gelmiş ve bu makamdayken vefat etmiştir. Bkz. Halim Geray, *a.g.e.*, s.189-168.

⁴⁴⁷ Ethem Feyzi Gözaydın, *a.g.e.*, s.27-28.

⁴⁴⁸ Bıyık, *a.g.e.*, s.91.

⁴⁴⁹ Yaşa, *a.g.e.*, s.155.

⁴⁵⁰ Yaşa, *a.g.e.*, s.37.

⁴⁵¹ İncelemenin yapıldığı esnada Nehr-i Alma, Nehr-i Kaçı, Çöyüncü ve Yaşdağ gibi bazı kazâların hala Bahçesaray'a bağlı olması nedeniyle buralarda bulunan ve Bahçesaray'a bağlı olduğu açıkça belirtilen köyler Bahçesaray'a dâhil edilmiştir.

⁴⁵² Türkiye'de Onomastik bilimi alanında yapılan önemli çalışmalar için Bkz. Bahaeddin Yediyıldız, “Türkiye’de Yer- adı Verme Usulleri ve Yer-Adı Değişikliklerinin Tarihi Gelişimi”, *Türk Yer Adları Sempozyumu Bildirileri*, 11-13 Eylül 1984, s.25-41; Yılmaz Kurt, *Anadolu’da Kişi ve Yer Adları*, Haz. Ertan Ünlü- Fatih Mehmed Önal, Akçağ Yay., Ankara 2020.

renklerin, mesleklerin ve bazı Kırım Tatarca isimlerin etkili olduğu anlaşılmaktadır. Kırım'da ortaya çıkan bu adlandırma benzer şekilde Anadolu'da yer adlarında da göze çarpmaktadır.⁴⁵³

Türkler tarih boyunca pek çok farklı coğrafi alanda çok sayıda devlet kurmuşlardır. Kurulan bu devletlerde farklı Türk toplulukları tarafından kurulmuştur. Türk boy ve oymakları kurulan bu devletler içerisinde birbiriyle karışmadan kendi boy ve oymak adlarıyla yerleşim merkezleri oluşturmuşlardır. Millet, boy ve oymak adlarının yer adı olarak verilmesi olarak adlandırılan bu durum Türklerde yaygın bir uygulamadır.⁴⁵⁴ Bahçesaray kazâsında da bu şekildeki adlandırmalar bir hayli fazladır. Sicivut, Kongrat, Badrak, Bulganak ve Çöyüncü gibi yer adları bu şekildeki adlandırmalara örnek gösterilebilir. Sicivut köyü bölgede yüzyıllarca egemenlik kurmuş Tatar kabile aristokrasisinin en güçlü temsilcilerinden biri olan Karaçilerden biri olan Sicivut kabilesinin bir hatırası olarak kalmış olmalıdır. Badrak,⁴⁵⁵ Bulganak ve Çöyüncü köyleri de Tatar kabilelerinin adıdır. Evliya Çelebi tarafından Kırım ordusunun sefer düzeni hakkında bilgi verilirken “...kısacası on bin Karaçi halkı ve Badrak kavmi ve Safâ Geray Sultân ve Hacı Geray Sultân ve sadaklı savatlı yirmi yedi aded sultânlar kul köleleriyle ve bütün sekbanlar ile kol kol, saf saf hazır durup bütün Sincivit askeri, Mankıtlı ve Arkınlı, Dayırlı ve Bolganaklı ve Çoyunçulu ve Küleçli ve Kerçli ve Tübelli ve Corganalı ve dahi nice yüz aded el vilayet kabileleri cümle han kolunda hazır durdular” denilerek bahsedilen bu kabileler⁴⁵⁶ aynı zamanda Kırım ve Bahçesaray'da yer adı olarak kullanılan ve defterlere yansıyan boy ve oymak adlarındandır. Bazı zamanlardaysa boy ve oymak adının yanında o köyü kuran boy ya da oymağın beyinin adı da köylerin adlandırılmasında yaygın olarak kullanılmıştır. Gülümbey, Bekmirza Ağa, Cantimur Ağa ve El-Hâc Bahadır Ağa gibi köy adları da bu şekilde ortaya çıkmış olmalıdır.

Coğrafya insanları her bakımdan etkileyen bir bilim dalıdır. İnsanların yaşamış olduğu bölge ve bölgenin adlandırılmasında coğrafyanın etkisi hemen göze çarpmaktadır. Toprağın şekli, bitki örtüsü, yetiştirilen ürünler, dağların özellikleri, köyün bulunduğu yön, akarsular, dereler, ovalar ve mağaralar bölgenin adlandırılmasında etkili olmuştur. Bahçesaray kazâsının köyleri incelendiği zamanda bu etki gözükmemektedir. Alma, Kamışlı,

⁴⁵³ Bu çalışmaya da yön vermiş olan Anadolu'da yer adları için Bkz. Yılmaz Kurt, a.g.e.

⁴⁵⁴ Bahaeddin Yediyıldız, “Türkiye’de Yer- adı Verme Usulleri ve Yer-Adı Değişikliklerinin Tarihi Gelişimi”, *Türk Yer Adları Sempozyumu Bildirileri*, 11-13 Eylül 1984, s.27.

⁴⁵⁵ Evliya Çelebi Badrak kavminin Tatar olduğundan bahsetmekle birlikte Taşra'da bulunan Nogaylar'dan farklı olduklarını şöyle ifade eder: “...Gerçi Tatar'dır, ama şehirlerde yetiştiklerinden bir çeşit dilleri ve ıstılahları var. Onların konuşmalarını taşra Nogay kavmi anlayamazlar...” Evliya Çelebi, a.g.e., s.526.

⁴⁵⁶ Evliya Çelebi, a.g.e., s.458.

Yaşdağ, Çatalca, Dereköy, Karaağaç, Karlı, Süyrütaş, Suvuk Su, Koba, Suvlukoba, Üç Kuyu ve Aşağıköy gibi yer adları bu şekilde yapılan adlandırmalara örnektir. Bölgede çok yetişen bir meyve olan elma Alma'ya, kamış Kamışlı köyüne ad olarak verilmiş olmalıdır. Yine başka bir bölgede üç adet kuyunun bulunmasından dolayı burasına da Üçkuyu adı verilmiş olmalıdır. Dereköy'de ismini içinden geçen bir dereden almış olmalıdır. Bölgenin coğrafi özelliklerine göre adlandırılan bu köy isimlerinin ortaya çıkışı benzer şekillerde açıklanabilir. Bu şekilde tasnif edilen köylerden biri olan Alma (Elma) köyü Bahçesaray'ın önemli köylerden biri olup Evliya Çelebi'nin seyahatnâmesinde de yer almıştır. Evliya Çelebi, köyde bulunan Nureddin sultân'a ait sarayda bir gece misafir olmuştur. Çelebi; köyün, bir derenin içine kurulmuş, suyunun ve havasının hoş, bağlık ve bahçelik bir yer olduğundan bahseder.⁴⁵⁷ 1578 yılında bölgeyi ziyaret eden Broniowski de hanın belli zamanlarda köyün yakınında bulunan küçük sarayda kaldığından bahseder.⁴⁵⁸ Bıyık tarafından 1675 tarihinden itibaren kazâ⁴⁵⁹ olarak anılmaya başlandığı belirtilen Alma, 18. yüzyılın başlarında hala Bahçesaray'a bağlı bir yerleşim birimidir.⁴⁶⁰ Muhtemelen zaman içerisinde büyüme ya da küçülmeye birlikte statüsünde değişiklik olmuş olmalıdır.

Türklerde yerleşim merkezlerine ad verilmesinde dikkati çeken önemli bir unsur da renklerdir. Renkler aynı zamanda yönleri sembolize etmiştir. Sarı renk, güneşin doğuşunu ve dolayısıyla doğuyu sembolize ederken kırmızı renk ise güneşin batışını dolayısıyla batıyı ifade etmektedir. Yine kara rengi kuzeyi, ak rengi ise güneyi sembolize etmektedir.⁴⁶¹ İncelenen defterlerde ismini renklerden alan birçok yerleşim merkezi tespit edilmiştir. Sarı renkle Sarıbaş, kırmızı renkle Kırmızı Koba, karayla Karabay ve Karayazı, Ak renkle Akçokrak ve Akçokrak köyleri renklerle adlandırmaya örnek gösterilebilir.

Din, insanları birleştiren önemli unsurlardan biridir. Bu nedenle de insanlar mensubu oldukları dinler için ibadethâneler yapmışlardır. İbadethâneler bölgede yaşayan aynı dine mensup insanların ortak mekânları olup bazı köylerde adlarını bu mekânlardan almışlardır. Özellikle Osmanlı Devleti'nin kuruluşu esnasında son derece önemli bir yere sahip olan ve Barkan tarafından "*âyende ve revendenin*" yani gelenin geçenin çeşmesinden su içip hayır sahibi için dua ettiği türbeler olarak adlandırılan bu yerleşim birimlerinde bulunan "Kolonizatör Türk Dervişleri" bölgenin İslamlaşmasında ve şenlendirilmesinde

⁴⁵⁷ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s.485.

⁴⁵⁸ Broniowski, *a.g.e.*, s.24.

⁴⁵⁹ Bıyık, *a.g.e.*, s.64.

⁴⁶⁰ 1702 tarihinde karye olan alma 1706 tarihli bir kayıta hala Bahçesaray'a bağlı olmakla birlikte artık büyüyerek köy statüsünden çıkmış kendisine köyler bağlanmıştır. ORRNB, FOND 917,35-44-B1; ORRNB, FOND 917, 40-44-B3.

⁴⁶¹ Metin Karaörs, "Kırım'da Türkçe Yer Adları", *Türk Kültürü*, S.367, Yıl: XXXI, Kasım 1993, s.686.

son derece önemli bir etkiye sahiptirler.⁴⁶² Bahçesaray kazâsı incelendiği zamanda Osmanlı Devleti'nde görülen bu uygulamanın benzer şekilde Kırım Hanlığı'nda da uygulandığı görülmektedir. Cuma Mescidi, Akşeyh, Evvelşeyh, Hacıköy, Şeyh İlyas Efendi gibi köylerin adlarının bölgedeki din adamlarından ya da dinî yapılardan aldıkları düşünülmektedir. İncelemenin yapıldığı esnada Bahçesaray'a bağlı olan Nehr-i Bulganak'taki Cuma Mescidi köyü ismini köyde bulunan mescitten almıştır. Akşeyh, Evvelşeyh ve Şeyh İlyas Efendi'nin din adamları oldukları ve zaviyelerini kurdukları bölgenin etrafında zamanla kendi isimleriyle anılan köylerin ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Evliya Çelebi'nin Bahçesaray'a giderken kaldığı köylerden biri olan Kaçı da bir türbe köyüdür. Çelebi, köyde Halveti tarikatına ait bir tekkenin bulunduğundan bahsederken, tarikatın şeyhi Hızır Efendi'nin tüm Kırım'da kırk bin müridinin olduğundan bahseder. Hızır Efendi'nin zikir halkasına giren Evliya Çelebi köyde üç yüz ev, iki eski câmi', bir hamam ve bir kervansarayın bulunduğunu belirtir.⁴⁶³ Köy aynı zamanda Efendiköy olarakta adlandırılır. Burası "Dört Ocak" tabir edilen Kırım'ın en önemli dinî noktalarından biridir. Köyde; tekke, türbe ve medrese bulunmaktadır. Özellikle Aşure günlerinde köy Kırım'ın dört bir tarafından ziyaretçilere ev sahipliği yapmaktadır. Bu günlerde Kaçı Şeyhi tarafından köyde saklanan "Sakal-ı Şerif" çıkartılır ve ziyaretçilere öptürülürdü.⁴⁶⁴ Bıyık tarafından köyün 1670 yılından sonra Bahçesaray'dan ayrılarak kazâ haline geldiği belirtilmesine rağmen⁴⁶⁵ bu çalışmada 1701 yılında hala Bahçesaray'a bağlı olduğu görülmüştür.⁴⁶⁶ Yine bölgede bulunan konak, saray ve ziyaret yerleri de bölgenin adlandırılmasında etkili olmuştur. Duvanköy, Ağasarayı ve Kadıköy bu gruptaki adlandırılmaya örnek olabilir. Yolu Kadıköy'den geçen Evliya Çelebi, tamamı Müslüman Tatar ahaliye sahip olan köyün bağlık bahçelik bir konumda bulunduğunu ve köyün bir hamam ve iki yüz kiremit örtülü büyük bir yerleşim yerinden meydana geldiğini söyler.⁴⁶⁷

Orta Asya Türk topluluklarının en karakteristik özelliklerinden biri de hayvancılıktır. Bu nedenden dolayı da Türkler hayvanlarına otlaklar bulmak için anavatanlarından çok uzak diyarlara göçmüşler ve buralarda yeni yerleşim merkezleri kurmuşlardır. Yeni yerleşim merkezlerinin adlandırılmasında da hayvancılık etkisini açık bir şekilde göstermiştir. Birçok yerleşim merkezine hayvan ismi verilmiştir. Kırım Hanlığı

⁴⁶² Ömer Lütfi Barkan, Kolonizatör Türk Dervişleri, *Vakıflar Dergisi Seçmeler III*, Haz. Coşkun Çakır, Ankara 2013, s.66-67.

⁴⁶³ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s.484-485.

⁴⁶⁴ Kırımlı-Ferrari, *a.g.e.*, s.534.

⁴⁶⁵ Bıyık, *a.g.e.*, s. 71.

⁴⁶⁶ ORRNB, FOND 917,36-87-B8.

⁴⁶⁷ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s.494.

Bölgesi'nde yer alan yerleşim merkezlerinde de bu etki hemen göze çarpar. Avcıköy, Ayı Yüreyi, Kuş, Biyeli ve Biyesalası köylerinin adı hayvan ve hayvancılıkla alakalıdır. Avcıköy'de yaşayan insanların hayvancılık ve avcılıkla uğraştıkları anlaşılmaktadır. Biyeli ve Biye Salası ise Kırım Tatarcasında kısarak anlamına gelen biye kelimesinden adını almıştır.⁴⁶⁸

Bazı köylerin adlandırılmasında ise köy halkının mesleği etkili olmuştur. Aktaçi, Ulaklı, Topçuköy, Avcıköy ve Atalıkili gibi köyler bu gruba dâhil edilebilir. Özellikle Kafkasya Bölgesi'nde yeni doğan çocukları talim ve terbiye etmek için sıkça uygulanan Atalık müessesesi Kırım Hanlığı zamanında da mevcuttur. Yeni doğan çocukların talim ve terbiye için verildiği Atalıkların köyü de Atalık ya da Atalıkeli olarak adlandırılmıştır. Bu adla Bahçesaray haricinde de birçok köyün var olduğu görülmüştür.⁴⁶⁹

Kırım Yarımadası'nda yaşayan milletlerde bölgede bulunan yerleşim birimlerinin adlandırılmasında önemli bir etkiye sahiptirler. Özellikle bölgenin çoğunluğunu teşkil eden Kırım Türkleri, bir kısım yerleşim yerlerine Kırım Tatarca kökenli isimler vermişlerdir. Bu yerleşim yerlerinden bazıları; Salacık, Fethsala,⁴⁷⁰ Bigasala, Yenisala, Boğasalası, Ulusala, Maçasala,⁴⁷¹ Hacısala, Kaçasala, Çongar, Kobazi, Kızılkoba, Hocasala, Kurtsalası, Çöyüncü, Biyeli, Kermencik, Mangıt ve Çokrak'dır. Tatarca kökenli bu yerleşim birimleri içerisinde "Sala" ile meydana getirilen çok fazla yerleşim birimi bulunmakta olup Sala, Tatarca'da köy anlamına gelmektedir. Yine Koba, Kırım Tatarcasında mağara, çokrak ise pınar anlamındadır.

Köylere ad verme konusunun yanında köylerle ilgili bir diğer önemli hususta dinî ve etnik yapısıdır. Türk-İslam devletlerinde köyler genelde belirli bir din ve mezhebe inanan kişilerden meydana gelmektedir. Fakat karışık etnik ve dinî yapıları köylerde mevcuttur.⁴⁷² Kırım Hanlığı sınırları içerisinde yer alan köylerinde benzer bir yapıya sahip oldukları göze çarpmaktadır. Defterlere yansıdığı kadarıyla tespit edilen yüz yirmi iki köyün 105'i yani %86'sı Müslümanlardan oluşurken, 5 köy yani %4,09'u gayrimüslim ahaliden oluşmaktadır. 16 köy yani %13,11'i ise Müslim ve gayrimüslim ahalinin birlikte yaşadığı köylerdir.

⁴⁶⁸ Refik Muzafarov, Nüzhet Muzafarov, *Kırım Tatar Türkçesi Türkiye Türkçesi Rusça Sözlük*, Çev. Nariman Seyityahya(Seytyagyayev), TDK Yay., Ankara 2018, s.63.

⁴⁶⁹ Atalık ismiyle meydana getirilen bazı köyler: Küçük Karasu'da Atalık, Argın'da Zeyn Ali Atalık, Nehr-i Bulganak'ta Atalıkeli, Nehr-i Alma'da Atalık köy ve Devlet Gazi Atalık köyleridir. Bkz. Bıyık, a.g.e.,s. 67-81.

⁴⁷⁰ Günümüzde Fotisala olarak adlandırılmaktadır.

⁴⁷¹ Maçı, Tatarca'da tuzlu Su anlamına gelmektedir

⁴⁷² İlber Ortaylı, *Türkiye'de Teşkilat ve İdare Tarihi*, s.145.

Kırım Hanlığı Kadiasker Defterlerinde Hristiyanlar için Nasranî tabiri kullanılmıştır. Çalışmanın sınırı içerisinde yer alan defterlere göre; Meryem ve Kaçı'da yer alan Kalımtay köyleri sadece Hristiyanlardan meydana gelmekteyken Kermençik ve Şuri köylerinde Hristiyanlarla Müslümanlar birlikte yaşamaktadır. Kamışlıağzı köyü Yahudilerden oluşmaktayken Karaağaç köyünde Yahudi ve Müslümanlar birlikte yaşamaktadırlar. Beşev, Biyesalası, Hacısala, İstilâ, Kaçı, Kamışlı, Kuş, Maçısalas, Manguş, Ulaklı, Ulusala ve Yenısala köyleri ise Müslim-gayrimüslim ahalinin birlikte yaşadığı köylerdir. Kermençik'de bulunan Aşağıköy ve Lakaköy'de yaşayan halk için zımmi tabiri kullanılmış olup hangi dine mensup oldukları belirtilmemiştir. Müslim ve gayrimüslim ahalinin birlikte yaşadığı köylerde, köylülerin köy içerisinde birbirine uzak yerlerde dinî eksenli bir yerleşime sahip olması muhtemeldir.

Köylerin etnik yapısına bakıldığında zaman İstilâ, Mayrem (Meyrem), Kalımtay, Şuri ve Kermençik köylerinin Rum ağırlıklı olduğu görülmektedir. İstilâ köyüne "Stila" da denmekte olup, bölgede uzun süre yer alan Rumlardan kalmadır. Süyrütaş karyesi ise Cenevizlilerden kalmadır. Broniowski'ye göre bölgenin Kırım Hanlığı'nın egemenliğine girmesinden sonra köy Cenevizlilerin tanınmış insanlarına tapusuyla birlikte verilmiş ve daha sonra köyde bir Katolik kilisesinin kurulmasına izin verilmiştir. Bölgeyi ziyaret eden Broniowski de sık sık bu kiliseye gitmiştir.⁴⁷³

Köyler arasında belli zamanlarda sıkıntıların ortaya çıktığı görülmüştür. En fazla sıkıntı genelde sınır ya da su kaynaklı anlaşmazlıklardan ortaya çıkmıştır. Teberti ve Süyrütaş ahalisi arasında yer alan arazi üzerinde Murâd Geray Han zamanında⁴⁷⁴ ortaya çıkan anlaşmazlık Muharrem 1114 (M.1702) yılında yeniden su yüzüne çıkmış ve konu mahkemeye taşınmıştır. Mahkemede Süyrütaş ahalisinin ihtiyar olması nedeniyle arazide üç yıl Teberti ahalisinin ziraat yapmasına dördüncü yılda ise mahsulün Süyrütaş ahalisine verilmesine karar verilmiştir.⁴⁷⁵ Benzer bir durumda Ruus Ağa karyesi sakinlerinden Abdülaziz Çelebi ve Osman Çelebi ibn Abdurrahim Ağa nâm kimesnelerle karye-i Hacı Bike sakinlerinden sabık Saracbaşı Ahmed Ağa arasındaki çayır anlaşmazlığıdır.⁴⁷⁶ Defterlerde benzer birçok kayıt yer almaktadır.

Çalışmanın sınırları içerisinde yer alan kadiasker defterlerine göre Bahçesaray'a bağlı olduğu düşünülen köyler ise şunlardır;

⁴⁷³ Broniowski, *a.g.e.*, s.27.

⁴⁷⁴ Murâd Geray Han, Zilhicce 1088-Şevval 1094(M.1678-1683) yılları arasında Kırım Hanlığı görevinde bulunmuştur.

⁴⁷⁵ ORRNB, FOND 917, 35-24-A2.

⁴⁷⁶ ORRNB, FOND 917,37-46-A1.

Tablo 14. Kırım'da Tespit Edilen Köyler

Ağasaray	Biyeli	Göçmez	Karaç	Suvuk Su
Akçokrak	Boğasalas	Gülümbe[Kaçı Boyunda]	Kırımça	Süren
Akşeyh [Kaçı Boyunda]	Burluk	Gündoğan	Kızıl Koba	Süyrü
Aktaçı [Kaçı Boyunda]	Bulganak	Hacı	Kobacı	Süyrütaş
Aliş	Büyük Alma	Hacı Bike	Kobazi	Şakav
Alma	Büyük Yaşdağ	Hacısala	Kocukeli[Nehr-i Alma'da]	Şeyh İlyâs Efendi [Kaçı Boyunda]
Almakermen	Cabaç	Hacıköy	Kongrat	Şuri
Almalı Atalıkeli	Cantimur Ağa	Haneli	Kuş	Tayket
Aşağıköy ⁴⁷⁷	Cabanâk	Haniköy	Kökköz	Taymas Ağa [Nehr-i Alma Boyunda]
Atalık İli [Nehr-i Bulganak Boyunda]	Cuma Mescidi [Nehr-i Bulganak Boyunda]	Haramiköy	Küçük Cabaç	Teberti
Avcıköy	Çabak	Hocasala	Küçük Süren	Teymurköy
Avcılar köyü	Çaycacı	İstilâ	Laka	Tole
Ayı Yüreyi	Çaycı	Kaçı	Maçısalası	Topçu
Ayırğül	Çelebiler[Yaşdağ'da]	Kadıköy	Manguş	Topçuköy
Aziz	Çerkes	Kakâv[Bulganak'ta]	Mehmed Şah Ağa Köyü[Kaçı'de]	Ulaklı
Badrak	Çotay	Kalımtay[Kaçı Boyunda]	Mehmedali[Kaçı Boyunda]	Ulusala
Bagatır	Çoyüncü	Kamışlı	Meryem	Üçkuyu
Bali[Nehr-i Alma Boyunda]	Dedeş Ağa	Kamışlağzı	Ordabazar[Nehr-i Alma Boyunda]	Yaluta
Baltaçokrak	Dereköy	Karaağaç	Otarıköy	Yaşdağ
Baydar Obalı	Duvanköy	Karabay	Oysunki	Yenisala
Bekmirza Ağa	Egizoba	Karayazı	Özenbaş	Zamruk [Nehr-i Alma Boyunda]
Beşev	Albat	Karlı	Pıçkı	Gavri
Biyeeli	El-Hâc Bahadır Ağa	Karmıtay	Ruus Ağa	
Begaylı	Eski Yurt	Kermençik	Sicivut	
Biyesalas	Evvelşeyh	Kıpçak	Sarıbaş	

Tablo 14 sadece incelenen dönemdeki köyleri ihtiva etmektedir. Daha öncede belirtildiği üzere tüm kadıasker defterlerinin incelenmesiyle birlikte birçok yeni köyün ortaya çıkması muhtemeldir. Yine yeni kurulan kazâlarla birlikte tabloda belirtilen köylerin bazıları da zamanla Bahçesaray'dan ayrılmıştır.

2.4. Şehrin Yöneticileri

Bahçesaray şehri hanlığın başkentidir. Bu nedenle de bürokrasinin en fazla olduğu şehirdir. Şehrin başkent olması nedeniyle şehirde bulunan en üst yönetici Kırım Han'ıdır. Ayrıca her ne kadar da kendilerine ait yönetim merkezleri olsa da Kalgay ve Nureddin

⁴⁷⁷ Kermençik karyesinin aşağı kısmı Aşağıköy olarak adlandırılmıştır. Bkz. ORRN, FOND 917,36-85-A6.

Sultânların ve tabii ki Karaçi beylerinin de şehir yönetimi üzerinde etkisi vardır. Çalışmanın birinci bölümünde devlet teşkilatı içerisinde Kalgay, Nureddin ve Karaçi beylerine yer verildiği için bu bölümde yer verilmemiş sadece Kırım hanının şehir üzerindeki yönetsel yetkileri incelenmiştir. Bahçesaray şehrinin yöneticileri üzerinde yapılan bu incelemenin Kırım'ın diğer şehirlerinin yönetim yapıları hakkında yapılabilecek olan araştırmalara da fikir vereceği düşünülmektedir.

2.4.1. Han

Han; devletin en üst düzey yöneticisi, yani devletin reisi için kullanılan bir unvandır. Han olabilmek için de Cuci Han'ın soyundan gelmek,⁴⁷⁸ Karaçilerin desteğini almak ve hanlığın merkezini oluşturan topraklara hâkim olmak gerekmektedir.⁴⁷⁹ Hanlık makamına çıkan kişi hanlığın merkezinde bulunan Bahçesaray'a gelir⁴⁸⁰ ve Hansaray ya da Bahçesaray olarak adlandırılan saraydan ülkeyi yönetirdi. Pek çok Türk devletinde olduğu gibi hanında en önemli görevi halkın ihtiyaçlarını karşılamak, yeni fetih edilen yerlerde iskânı sağlamak, sınırların güvenliğini sağlamak ve hanlık topraklarında asayiş sağlamak.⁴⁸¹ Ayrıca devletin resmîkabullerini Hansaray'da "Görünüş" adı verilen yerde gerçekleştirmek de hanın uhdesindeydi.⁴⁸² Kaysunizâde Remmal Hoca, hanın görevlerini şöyle ifade etmiştir:

*"Memleket zabtında kâmil olan şah,
El, vilâyet halkı etmez âh u vâh.
Şâh odur kim, heybetinden zalimân
Sinecek yer bulmaya in der cihân.
Padişâh olan kişi zâbit gerek;
Özi 'âkil ü zâhid gerek."*⁴⁸³

Han'ın en önemli görevlerinden biri de ülkede adaleti tesis etmektir. Bu nedenden dolayı da kadılar tarafından çözümlenemeyen önemli davalar Han'ın başkanlığında

⁴⁷⁸ Kaysunizâde Remmal Hoca bu durumu Tarih-i Sahip Girây Han'da şu şekilde ifade eder. "nesebi 'ali ola. Atadan ataya Şah b. Şah ola" Bkz. Kaysunizâde Remmal Hoca, *Târih-i Sâhib Geray*, s.35.

⁴⁷⁹ İnalçık, "Power Relationship...", s.178-180.

⁴⁸⁰ Türklerde hanın çadırının ve otağının bulunduğu yer devletin merkezini simgelemektedir. Nicole Kançal-Ferrari, *Kırım'dan Kalan Miras Hansaray*, s.15.

⁴⁸¹ Türk Devletlerinde hükümdarın görevleri için Bkz. Bahaddin Ögel, *a.g.e.*, s.35-45; Kaysunizâde Remmal Hoca, hükümdarda bulunması gereken meziyetleri şöyle sıralamıştır: "Biri oldur ki, nesebi 'ali ola. Atadan ataya Şah b. Şah ola. İkinci hüsn-i cemal sahibi ola. Üçüncü, 'akil ve dana ola. Dördüncü, sözine muhkem ola. Beşinci, zalime kurd mazluma koyun gibi ola. Altıncı, memleketin düşmandan saklaya, Yedinci, ahbine vefa eyleye." Kaysunizâde Remmal Hoca, *a.g.e.*, s.35.

⁴⁸² Ürekli, *a.g.e.*, s.66.

⁴⁸³ Kaysunizâde Remmal Hoca, *a.g.e.*, s.32.

toplanan divanda görüşülürdü. Divana din, dil, ırk ve statü farkı gözetilmeksizin haksızlığa uğradığını düşünen her kesimden insanın başvuru hakkı vardır.⁴⁸⁴ Zilkade 1133(H.1721) tarihinde uzun boylu, düz burunlu, açık kaşlı, kırmızı yüzlü Musa bin Abdullah adındaki kişi kendisinin Kırım hanlarına itaat eden Kabartı ahalisinden olmasına rağmen Yedisan halkından Mehmed Bey Kabilesi'nden Mehmed isimdeki kişi tarafından köle haline getirildiğini belirterek hakkını han huzurunda arayacaktır. Köle olarak alınıp satılan Musa bin Abdullah, divanda hanın huzurunda Ali Ağa ve Sefer Şah Ağa'nın şahitliğiyle özgürlüğüne kavuşacaktır.⁴⁸⁵

Han divanına, sadece başkent Bahçesaray'dan değil ülke genelindeki tüm kadılıklardan dava gelebilmekteydi. Zilkade 1137 (M.1725) tarihinde, Karasu kazâsı El-Hâc Şaban Mahallesi'ndeki otuz sene önceki bir mülk satışındaki anlaşmazlık, Karasu'da çözülememiş ve divanda hanın huzurunda çözülmüştür.⁴⁸⁶ İncelenen defterlerde davanın Han'ın huzurunda görüşüldüğü "...Özi bin Çavuş nâm kimesne şevketlü sa'âdetlü El-Hâc Selim Geray Han Hazretlerinin Divan-ı Hümâyûnunda mün'akid olan meclis-i şer'-i hatîr-i lâzîmü't-tevkîrde..." şeklinde açıkça belirtilmektedir.⁴⁸⁷ Bu çalışmada 1700-1725 yılları arasında han divanına taşınan birçok dava tespit edilmiştir. Tespit edilen bu davalar yerel kadılıklar tarafından ihtilafa düşülüp çözüme kavuşmayan ya da itiraz edilen konular olmalıdır.

Divanda han huzurunda görüşülen davalardan biri de Zilkade 1136 (M.1724) tarihli bir katl davasıdır. Karasu kazâsında sakine olan Hacı Bike nâm hatunun oğlu Osman, Kurban Bayramı'nın üçüncü günü Osman Barkıcı tarafından ok ile vurularak katledilmiş olup katilin Osman Barkıcı olduğu şahitlerin huzurunda ispatlanmış ve davada kısasa hükmedilmiştir.⁴⁸⁸ Divanda, han huzurunda görüşülen bir başka davaysa Cemazeyilevvel 1135 (M.1723) tarihli bir i'tâk davasıdır. Dayir ahalisinden olan Hüseyin Mirza, Şahbaz isimli Hristiyan kölenin kendi muhalledâtında olması gerektiğini iddia ederek şikâyetçi olmuş ve muhtemelen şikâyeti yerel mahkemede çözüme kavuşmamıştır. Bunun üzerine konu, hanın huzurundaki divana gelmiştir. Burada yapılan incelemede Şahbaz'ın yirmi sene önce Allah rızası için i'tâk olunduğu anlaşılmıştır.⁴⁸⁹ Divanda görüşülen bu ve benzeri davalar incelendiği zaman katl, özgürlük ya da kölelikle sonuçlanabilecek önemli

⁴⁸⁴ Ahmet Mumcu, "Dîvân-ı Hümâyûn", *DİA*, C.9, İstanbul 1994, s.431.

⁴⁸⁵ ORRNB, FOND 917,49-10-A2.

⁴⁸⁶ ORRNB, FOND 917,44-93-A1.

⁴⁸⁷ ORRNB, FOND 917,36-61-A2.

⁴⁸⁸ ORRNB, FOND 917,44-94-A1.

⁴⁸⁹ ORRNB, FOND 917,51-64-B2.

davalarının hanın huzuruna getirildiği anlaşılmaktadır. Ayrıca bazı alacak verecek ve verâset davalarının da divana taşındığı görülmektedir.

Türk devlet geleneğine göre hanın en önemli görevlerinden biri de halkının ihtiyaçlarını karşılamaktır. Orhun Âbideleri arasında yer alan Bilge Kağan Abidesi'nin doğu cephesine de bu durum şöyle ifade edilmiştir;⁴⁹⁰ “*Tanrı buyurduğu için, devletim, kismetim var olduğu için, ölecek milleti diriltip besledim. Çıplak milleti elbiseli kıldım. Fakir milleti zengin kıldım. Az milleti çok kıldım. Değerli illiden, değerli kağanlıdan daha iyi kıldım. Dört taraftaki milleti hep tâbi kıldım, düşmansız kıldım*” Kırım Hanlığı'nda da benzer bir durum mevcuttur. Bu amaç doğrultusunda Han, Bahçesaray şehrinde halkın arasına çıktığı ya da Hansaray'da halkı huzuruna kabul ettiği zaman, onlarla sohbet eder; onları dikkatlice dinler ve ihtiyaç sahiplerinin ihtiyacını giderirdi.⁴⁹¹

Kırım hanları tüm ülkenin imar işlerine büyük önem vermekle birlikte özellikle hanlığın başkenti olan Bahçesaray şehrini kurmuş oldukları vakıflarla kısa süre içerisinde büyük bir Türk-İslam şehri haline getirmişlerdir. Hanlar tarafından Bahçesaray'da medreseden câmi'ye, hamama, çeşmeye, köprüye kadar şehrin imarını sağlamak için birçok vakıf kurulmuş, şehir imar hale getirilmiştir.⁴⁹² Muharrem 1118 (M.1706) tarihinde Kırım Han'ı olan III. Gazi Geray Han tarafından yazılan bir yarlık-ı şeriften hanların şehrin imarına verdikleri önem anlaşılmaktadır. Sahib Geray Han zamanında Câmi'-i Kebir için vakfedilen dükkânların bakımsız ve harap olmasının III. Gazi Geray'ı rahatsız ettiği ve bu nedenle de bu vakıf dükkânlarının işletilebilmesi ve tekrar eski mamur hallerine gelmelerini sağlamak için muhtesiplere bu dükkânlardan herhangi bir haraç almamalarını emretmektedir.⁴⁹³

2.4.2. Kadı

2.4.2.1. Kadının Görevleri

Türk-İslam devletlerinde idari ve adli bir görev olan kadılık makamı Kırım Hanlığı'nda da kazâlarda idari ve adli işlerin başında bulunan bir memuriyet makamıdır. Evliya Çelebi'nin belirttiğine göre de divan toplantılarında hanın sol tarafında bulunan kadıaskerin alt yanında şehir mollasıyla birlikte bulunurlardı.⁴⁹⁴

⁴⁹⁰ Muharrem Ergin, *Orhun Âbideleri*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2011, s.43.

⁴⁹¹ Broniowski, *a.g.e.*, s.47.

⁴⁹² Kırım hanları tarafından kurulan vakıflar tezin üçüncü bölümünde yer alan vakıflar bölümünde ayrıntılı olarak belirtilmiştir.

⁴⁹³ ORRNB, FOND 917,36-10-B1.

⁴⁹⁴ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s.510.

Hukuk ve idare adamı olan kadıların en temel görevleri, bulundukları bölgede adaleti sağlamaktır. Muhallefât, alacak verecek, darb, katl, hırsızlık ve dolandırıcılık gibi durumlarda çözüm merci olmuşlardır. Ayrıca naib, mütevellî ve vasî tayini, nikâh ve boşanma işlemleri, nafaka tayini, miras taksimi, hüccet senetlerinin tayini, noterlik iş ve işlemleri, narh tespiti ve vakıfların teftişi, dilenciliğin önlenmesi, kılık-kıyafet konusunda uygunluğun kontrol edilmesi, meyhânelerin kontrolü ve han tarafından verilen emirleri yerine getirmek kadının belli başlı görevleri arasında yer almaktadır. İncelenen kadıasker defterlerinde bu hususların birçoğu hakkında çok fazla kayıt yer almaktadır.

Kadıların en önemli görevlerinden biri ölen kimselerin bıraktığı malları taksim etme görevi olup defterlerde bu durum muhallefât olarak yer almaktadır.⁴⁹⁵ Bu defterlerde vefât eden kişinin ismi, unvan ve lakabı, vefât ettiği yer, statüsü, ardında bıraktığı serveti, borçları, mirasçıları, mirasçılara bıraktığı pay, mehir miktarları ve mahkemeye ödenen harç miktarı gibi bilgiler yer almaktadır. İncelenen defterlerde kadılar tarafından kaydedilmiş çok sayıda muhallefât örneği bulunmaktadır. İncelenen on dört defter içerisinde yer alan ortalama altı bin civarındaki hükm içerisinde bin üç yüz civarındakinin muhallefât kaydı olması kadıların önemli bir mesaisini bu işe ayırdıklarını göstermesi bakımından önemlidir. Kadıların muhallefât taksimininde din farkı gütmeden kendisine başvuran her kesimden inanca sahip insanın muhallefât taksimi işini yaptığı anlaşılmaktadır. İncelenen bin üç yüz civarındaki muhallefât konulu kayıttan iki yüz civarı gayrimüslim ahali olan Yahudi ve Hristiyanlara aittir. Defterlerde yer alan Gayrimüslim muhallefâtlarından biri 1118 (H.1707) tarihinde vefât eden Papapu zımmiye aittir. Bahçesaray’a bağlı Manguş köyünde vefât eden Papapu’nun muhallefâtı Kadı Mehmed Efendi’nin naibi Ahmed Efendi tarafından taksim olunmuştur.⁴⁹⁶

Sözlükte ve örfte “*bir canlının bir başka canlıyı öldürmesi*”, teknik tabiriyle adam öldürme cürmü olarak ifade edilen katl eylemini ve şüpheli ölümleri tetkik etmekte kadıların görevleri arasındadır.⁴⁹⁷ Katl ya da şüpheli ölüm olayının kadıya intikalinden sonra ya bizzat kadı tarafından ya da kadı naibi tarafından hemen olay mahalline gidilir, maktûl üzerinde bir nevi otopsi yapılarak ölüm sebebi tespit edilirdi. Eğer maktûlün vücudunda darb benzeri bulgulara rastlanırsa bu fiili işleyen kâtilin tespit edilebilmesi için gerekli olan tahkikat yapılır ve tespit edilen şüphelilerden kâtilin tespiti ve yargılanması

⁴⁹⁵ Muhallefât Kamûs-ı Türkî’de bir insanın bıraktığı tereke olarak tanımlanmıştır. Bkz. Şemşeddin Sami, *Kamûs-ı Türkî*, s.1310; Osmanlı Devleti’nde muhallefât tabirinin yerine; tereke, kassâm ve metrûkât defterleri gibi isimlerde kullanılmıştır. Bkz. Tahsin Özcan, “Muhallefât, *DİA*, C.30, İstanbul 2005, s.406-407.

⁴⁹⁶ ORRN, FOND 917,40-6-B1.

⁴⁹⁷ Kâtıl ve katl kavramları hakkında Bkz. Ali Bardakoğlu, “Katil”, *DİA*, C.25, Ankara 2002, s.45.

yapılırdı. Rebiülevvel 1114 (H.1702) tarihinde Bahçesaray'ın Rum Mahallesi'ne giden yol üzerinde bulunan kasap dükkânı karşısında sırtüstü ölü bulunan Kel Mehmed için Paskal, İvaz, Yani, Mihail gibi mahalle sakinlerinin başvurusu üzerine olay mahalline varılmış ve yapılan keşifte maktûlün vücudunda herhangi bir darb izine rastlanmamış, Mehmed'in vadesinin dolması nedeniyle doğal yollardan öldüğü anlaşılmıştır.⁴⁹⁸ Bir başka keşf olayıysa Zilhicce 1134 (H.1722) tarihinde Kermençik karyesinde yapılmıştır. Rum Mahallesi sakinlerinden Esternus veledi Perşicik adındaki Hristiyan Rum, Kermençik karyesinde Balaban Papas'ın evinde ölü bulunmuştur. Yapılan incelemede maktûlün kâtl edildiği, iki kulağından ve ağzından kan gelerek öldürüldüğü kadının tespitinden anlaşılmıştır.⁴⁹⁹ Bu ve benzeri şüpheli ölüm vakalarından sonra maktûlün defin edilebilmesi için de kadının onayı gerekmektedir. Bahçesaray Câmî'-i Kebir Mahallesi sakinlerinden Abdülhalim Çelebi, Avcıköy'ünde Ramazan adlı kişinin evinde yaralanan ve kendi evinde vefât eden Abdulhalim Çelebi'nin defin edilmesi için kadıya başvuracak ve kadı tarafından yapılan incelemeden sonra maktûlün defnine izin verilecektir.⁵⁰⁰

Kadıların bir başka görevi de beytûlmal olarak adlandırılan devlet hazinesine intikal eden muhallefât kaynaklı malların takibini yapmaktır. İslam devletlerinde mirasçı bırakmadan ölen ve sahibi bilinmeyen kişilerin malları beytûlmal adı verilen devlet hazinesine kalırdı.⁵⁰¹ İncelenen defterlerden Kırım Hanlığı devlet teşkilatında da benzer uygulamanın var olduğu anlaşılmaktadır. Muharrem 1127 (M.1715) tarihinde Bahçesaray kadısına yazılan bir fermân kadıların beytûlmala intikal eden malların denetimi konusundaki görevlerini göstermesi bakımından mühimdir. I. Kaplan Geray Han tarafından yazılması muhtemel olan fermândan⁵⁰² mirasçı bırakmadan vefât ettiği anlaşılan Ümmühan'ın metrûkatının zaptı konusunda Defterdar Mustafa Ağa ve Muhtesip Ahmed Ağa arasında anlaşmazlık çıkmıştır. Bunun üzerine I. Kaplan Geray Han vefât eden Ümmühan'ın techîz ve tekfîn giderlerinin karşılanarak metrûkatın zaptının Defterdar Mustafa Ağa tarafından yapılarak kassam defterine kaydedilmesi için Bahçesaray kadısını görevlendirmiştir.⁵⁰³

Hırsızlık ve dolandırıcılık olayı da kadıların dikkatli olması gereken bir husustur. Özellikle dolandırıcılık olarak nitelendirilebilecek ayıplı mal satışından sonra alan ya da satan kişilerin en önemli başvuru merkezi kadılar olmuştur. Şevval 1134 (H.1722)

⁴⁹⁸ ORRNB, FOND 917, 36-46-A1.

⁴⁹⁹ ORRNB, FOND 917, 49-74-A4.

⁵⁰⁰ ORRNB, FOND 917, 48-8-B1.

⁵⁰¹ Mehmet Erkal, "Beytûlmâl", *DİA*, C.6, İstanbul 1992, s.93.

⁵⁰² İlgili kadı sicilinde fermânı yazan Kırım hanı ve fermânın yazıldığı kadı bilgisi yer almamaktadır.

⁵⁰³ ORRNB, FOND 917,46-8-B1.

tarihinde Bahçesaray’da sakin olan Sakızlı Pethaye, Acem Kostantin’den Hanna isminde gsnde yara olan bir köleyi  yüz otuz altı kurua satın almıştır. Fakat üç ay sonra Pethaye köleyi ayıbından dolayı iade etmek isteyince konu Bahçesaray Kadısı Ebubekir Efendi’ye intikal eder. Ebubekir Efendi tarafları dinler ve satıcı olan Kostantin’in kölenin ayıbını alıcıya gösterdiğini, alıcının köleyi ayıbıyla kabul ettiğini ve üç ay gibi bir süre kullandıktan sonra uyanıklık yaparak ayıbından dolayı iade etmek istediğini anlar ve malın satışının iptali istemli davayı reddeder.⁵⁰⁴

Meyhnelerin toplumu olumsuz etkilememesi için meyhnelerin kontrolü ve kaçak yollarla açılmak istenen meyhneleri engellemek de kadının görevleri arasındadır. Gzleveli Hayim ismindeki uyanık bir Yahudi, Bahçesaray’ın Ermeni Mahallesi’nde gizlice meyhne açar. Fakat bir müddet sonra meyhnede çıkan vukuat mahalleliyi rahatsız eder ve mahalle sakinleri olan Sarkız ve Efendika adlı Ermeniler konuyu kadıya intikal ettirir. Bunun zerine kadı tarafından tahkikat başlatılır ve yapılan tahkikatta mahalleli haklı bulunur ve Hayim’in mahallede gizlice açtığı kaçak meyhne kapatılır.⁵⁰⁵

Kadıların defterlere yansıyan bir başka görevi de vasliktir. Vaslik genel anlamda bir kimsenin, ölümünden sonra onun adına yapılmasını istediğı şeyleri yapmayı kabul eden kimsedir.⁵⁰⁶ Vasliğin yürürlüğü girmesi için karşılıklı onay gerekmektedir. Bahçesaray’ın Ulaklı köyünde yaşayan Abdullah Efendi’de ölmeden önce Bahçesaray Kadısı olan Arif Mehmed Efendi’yi kendisine vas tayin etmiştir. Kadı Efendi de bu görevi kabul etmiş olmalıdır. Nitekim Abdullah Efendi’nin ölümünden sonra muhalleftında vassinin Kadı Efendi olduğı belirtilmiştir.⁵⁰⁷ Vas olan Bahçesaray Kadısı Arif Mehmed Efendi de veft eden Abdullah Efendi’nin küçük yaştaki çocuklarının mallarını korumak, işletmek ve tasarruf etmeyi kendisine görev edinmiştir. Kadı Arif Mehmed Efendi, Abdullah Efendi’nin ölümünden üç yıl sonrada onun vassi olarak oğlu Mahmud’un ihtiyaçlarını karşılamak için bir miktar mülkünü yüz yetmiş beş kurua satmıştır.⁵⁰⁸

“Azık, ihtiyaçların karşılanması maksadıyla harcanan para vb. madd değrler” mnasına gelen nafaka tayini de kadıların görevleri arasında yer almaktadır.⁵⁰⁹ İncelenen defterlerde kadılar tarafından takdir edilen evlilikten, akrabalıktan, kölelikten, fakirlikten ve hayvanların bakımından kaynaklı nafaka örnekleri tespit edilmiştir. Kadılar tarafından nafaka takdirinde nafaka takdir edilecek ailenin ekonomik durumu, yaşı ve ocuk sayısı

⁵⁰⁴ ORRNB, FOND 917,49-75-B1.

⁵⁰⁵ ORRNB, FOND 917,36-96-B3.

⁵⁰⁶ Vaslik hakkında Bkz. Mustafa z, “Vas”, *DİA*, C.42, İstanbül 2012, s.546-547.

⁵⁰⁷ ORRNB, FOND 917,48-63-B1.

⁵⁰⁸ ORRNB, FOND 917,49-94-B3.

⁵⁰⁹ Nafaka hakkında Bkz. Celal Erbay, “Nafaka”, *DİA*, C.32, İstanbül 2006, s.282-285.

gibi faktörlerin etkili olduğu görülmüştür. Kadı tarafından tayin edilen günlük nafaka miktarı ikiyle on üç akçe arasında değişmektedir. Cemazeyilevvel 1114 (M.1702) tarihinde Zeynep Tokay'ın terbiyesinde olan Alishah için nafaka miktarı günlük iki simken Safer 1129 (M.1717) tarihinde Zeynep ve kızı Ayşe için günlük miktar on üç akçe olarak tespit edilmiştir.⁵¹⁰ Sahibi belli olmayan hayvanlar içinde bulan kişi kadiya başvurarak nafaka talebinde bulunabilirdi. Bu şekilde kayıp hayvanı bulan kişi hem hırsızlıkla suçlanmamış olur hem de hayvan için yapmış olduğu masrafı, sahibi ortaya çıkarsa tahsil edebilirdi. Kırım halkının en önemli geçim kaynaklarından birinin hayvancılık olması dolayısıyla da bu hususta pek çok kez kadının huzuruna çıkılmıştır. Kayıp hayvan konusunda kadının huzuruna çıkıldığı zaman öncelikle hayvanın cinsi, varsa üzerindeki tamgası yoksa üzerinde ayırt edici bir işareti varsa o deftere kaydedilir ve bulan kişiye günlük belli bir oranda nafaka tayin edilirdi. Muharrem 1127 (M.1715) tarihinde Subati Kurt Ali tarafından bulunan tamgasız, bir kulağı yarık alaşa [At], kadı tarafından tayin edilen günlük beş akçe ile otuz dokuz gün bakılmış, hala sahibi çıkmayınca üç yüz beş akçeye bulan kişiye satılmıştır.⁵¹¹

Kadıların bir başka önemli görevi de teftiştir. İncelenen defterlerde şehirde kurulan vakıfların ve muhallefât taksimatlarının belli zamanlarda kadılar tarafından teftiş edildiği görülmektedir. Teftiş edilen vakıflardan biri de Sultân Bike Vakfıdır. Vakıfta mütevellî değişikliği olmuş, Ahmed Efendi'nin yerine Ali Kethüdâ geçmiştir. Bu nedenle vakfın gelirleri ve harcamaları incelenmiş, harcamaların usulüne göre yapıldığı, harcama için zamanında sabık Kadıasker Abdullah Efendi'den izin alındığı, harcamaların kayda geçirildiği, vakfın hesabında seksen altı bin dokuz yüz akçe paranın olduğu yapılan teftiştten sonra kadıasker defterine kaydedilmiştir.⁵¹²

Bahçesaray kadısı olarak atanan kişi her bakımdan hanın en önemli yardımcılarında biridir. Bu nedenle bazen çok önemli konularda bizzat han tarafından görevlendirilmişlerdir. Bu görevlendirmelerden bir tanesi de izinsiz açılmak istenen bir kilisedir. Daha önce de izah edildiği üzere Ermeni Mahallesi'ndeki bir evin kiliseye çevrildiği bilgisi Kırım hanına ulaşınca han bu hassas konu hakkında araştırma yapma görevini bizzat Bahçesaray Kadısı Mehmed Efendi'ye vermiştir.⁵¹³ Han tarafından kadiya verilen bir başka vazife ise kendisinin çıkarlarını koruma görevidir. Rebiülevvel 1135 (M.1722) tarihinde Kırım Han'ının Ferahkermendaki arazisini işleten Abdülkerim

⁵¹⁰ ORRNB, FOND 917,35-47-A4; ORRNB, FOND 917,47-80-B1.

⁵¹¹ ORRNB, FOND 917,46-11-B3.

⁵¹² ORRNB, FOND 917,37-62-A2.

⁵¹³ ORRNB, FOND 917,37-57-A2.

Efendi'yle olan hesapları Bahçesaray Kadısı Ebubekir Efendi'nin de yer aldığı bir denetleme ekibi tarafından kontrol edilir. Yapılan incelemede hanın beş kese daha fazla akçe alması gerektiği Kadı Ebubekir Efendi'nin de içinde bulunduğu bir komisyon tarafından tespit edilir.⁵¹⁴ Bir başka sicilde ise Kırım Han'ı III. Saâdet Geray Han'ın Kırım toplum yapısını düzenleyen fermânını hazırlarken Kadıasker makamında bulunan Abdüllatif Efendi'yle müzakere etmesi ve onun onayını alması bu makamda bulunan kişilerin han tarafından yazılan fermân ve yarıklar üzerindeki etkisi bakımından önemlidir.⁵¹⁵

2.4.2.2. Bahçesaray Kadıları

Türk-İslam devletlerinde adaletin en önemli temsilcisi olan kadılar gerekli medrese ve hukuk bilgisini kazandıktan sonra bu makama gelebilirlerdi.⁵¹⁶ İncelenen defterlerden kadı ve kadıaskerlerin tahsili hakkında bir malumata ulaşılamamıştır. Defterlerde görev başında olan kadı ve kadıaskerler halen, haliya, bilfiil şeklinde ifade edilirken görevden ayrılmış olanlar sabık, sabiken şeklinde belirtilmişlerdir. Çalışmada Tespit edilen Bahçesaray kadı ve kadıaskerleri şunlardır:

Tablo 15. Bahçesaray Kadı ve Kadıaskerleri⁵¹⁷

Kadı	Kırım Hanı	Tarih	Belge No
Abdülcemil Efendi [Kadıasker]	I. Selim Geray Han	1111(?)(M.1699-1700)	ORRNB, FOND 917,34-115-A1
Ahmed Efendi [Kadı]	...	1114(?)(M.1702-1703)	ORRNB, FOND 917,35-2-A2
Mehmed Efendi	...	1112(M.1701)	ORRNB, FOND 917,35-68-A2
Abdulcelil Efendi [Kadıasker]	...	1114(?)(M.1702)	ORRNB, FOND 917,35-55-A5
Abdullah Efendi [Kadı]	...	Sabık Kadı	ORRNB, FOND 917,35-51-B2
El-Hâc Şahbaz	...	1114(?)(M.1702)	ORRNB, FOND 917,36-47-B1)
Mehmed Efendi [Kadı]	I.Selim Geray Han (?)	1115(?)(M.1703-1704)	ORRNB, FOND 917,36-17-A3
Kadri Efendi	...	Sabık Kadı	ORRNB, FOND 917,36-39-B4
Ahmed bin Ali	II. Devlet Geray Han	1114(M.1702)	ORRNB, FOND 917,36-47-B1
Mehmedcan Çelebi	...	CA.1114(M.1702)	ORRNB, FOND 917,36-92-B8
Abdullah Efendi [Kadıasker]	II. Devlet Geray Han	Sabık Kadıasker	ORRNB, FOND 917,37-28-A2
Ebussuûd Efendi [Kadıasker]	I.Selim Geray Han (?)	Ş.1115(M.1703-1704)	ORRNB, FOND 917,37-2-B1
Abdullah Efendi [Kadıasker]	II. Devlet Geray Han	Sabık Kadıasker	ORRNB, FOND 917,37-50-B2
Mehmed Efendi [Kadı]	...	1115(?)(M.1703-1704)	ORRNB, FOND 917,37-57-A1
Mehmed Efendi [Kadı]	...	R. 1115(M.1703)	ORRNB, FOND 917,37-76-A1
Ahmed Efendi [Kadı]	...	Sabık Kadı	ORRNB, FOND 917,37-76-A1
İslam Efendi	...	L.1117(?)(M.1706)	ORRNB, FOND 917,38-40-B2
İbrahim Efendi Zâde Mehmed Efendi [Kadıasker]	I.Kaplan Geray Han	Z 1116 (1705)	Mehmed Rızâ

⁵¹⁴ ORRNB, FOND 917,49-72-A1.

⁵¹⁵ ORRNB, FOND 917,51-14-B-1

⁵¹⁶ İlber Ortaylı, *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti'nde Kadı*, s.25.

⁵¹⁷ Tablo incelenen dönemdeki kadıasker defterlerine yansıyan Kadıasker ve Kadılar esas alınarak hazırlanmıştır.

Mehmed Efendi [Kadı]	...	Ş. 1119(M.1707)	ORRNB, FOND 917,38-53-B2
İslam Efendi [Kadı]	...	ZA. 1117(M.1706)	ORRNB, FOND 917,38-5-B1
Es-Seyyid Ebussuûd Efendi [Kadıasker]	...	Ş. 1116(M.1706)	ORRNB, FOND 917,38-60-A-1
Es-Seyyid Abdurrahman	...	Ş. 1116(M.1706)	ORRNB, FOND 917,38-60-A-1
Es-Seyyid Osman	...	1119(M.1707-1708)	ORRNB, FOND 917,38-8B1
İslam Efendi [Kadı]	...	Z.1117(M.1706)	ORRNB, FOND 917,38-9-A2
Salih Efendi ibn Eş-Şeyh Feyzullah Efendi [Kadı]	...	1118(M.1707)	ORRNB, FOND 917,40-4-A1
Ahmed bin Ali	II. Gazi Geray Han	CA. 1118(M.1706)	ORRNB, FOND 917,40-57-A1
Şeyhî İbrahim	II. Gazi Geray Han	1121-1123	ORRNB, FOND 917, 43-1-A1 ⁵¹⁸
Şeyh Ahmed Efendi [Kadıasker]	...	1125(M.1713)	ORRNB, FOND 917,44-39-B2.
Abdüsselâm Efendi	I. Kaplan Geray (?)	R.1125(?)(M.1713)	ORRNB, FOND 917, 44,54-B2
Abdullah Efendi	...	R. 1125(?)(M.1713)	ORRNB, FOND 917,44,54-B2
Hacı Abdülhalim bin El-Hâc Abdülkerim	III. Saâdet Geray Han	N. 1137(?)(M.1725)	ORRNB, FOND 917,44,99-B1
Ahmed Efendi	...	Sabık	ORRNB, FOND 917,44-67-A-1
Fethullah Efendi	I.Kaplan Geray Han	C. 1124(M.1712)	ORRNB, FOND 917,44-67-A-1
Mustafa Efendi	...	L.1125(M.1713)	ORRNB, FOND 917,45-47-A1
Abdülcemil Efendi [Kadıasker]	...	C.1127(1715)	ORRNB, FOND 917,45-57-A2
Abdullah ibn Eş-Şeyh Ahmed	I.Kaplan Geray Han	Ş.1125(M.1713)	ORRNB, FOND 917,45-58-A1
Mustafa Efendi	...	S.1127(M.1715)	ORRNB, FOND 917,46-10-B1
Es-Seyyid Ebussuûd Efendi [Kadıasker]	III. Saâdet Geray Han	Ş. 1129(?)(M.1717)	ORRNB, FOND 917,48-126-A2
Eş-Şeyh Abdullah Efendi	I.Kaplan Geray Han	M. 1132(M.1719)	ORRNB, FOND 917,48-142-A1
Arif Mehmed Efendi	...	S.1131(M.1718)	ORRNB, FOND 917,48-44-B2
Abdullah Efendi [Kadıasker]	...	Sabık Kadıasker	ORRNB, FOND 917,48-94-A1
Es-Seyyid Ebussuûd Efendi [Kadıasker]	I.Kaplan Geray Han	M. 1128(M.1715)	ORRNB, FOND 917,48-94-A1
Abdüllatif bin Ömer	III. Saâdet Geray Han	M.1132(M.1719)	ORRNB, FOND 917,49-104-B1
Pir Ahmed Efendi [Kadıasker]	...	Sabık Kadıasker	ORRNB, FOND 917,49-4-B1
Ebubekir Efendi		RA. 1135(M.1722)	ORRNB, FOND 917,49-72-A1
Mehmed Efendi [Kadı]	...	Sabık Kadı	ORRNB, FOND 917,49-85-A3
Abdüllatif Efendi [Kadıasker]	...	Sabık Kadıasker	ORRNB, FOND 917,49-85-A3
Abdüllatif bin Ömer	III. Saâdet Geray Han	B. 1135(M.1723)	ORRNB, FOND 917,51-66-B1
Es-Seyyid Mehmed Efendi [Kadı]	...	L. 1135(M.1723)	ORRNB, FOND 917,51-7-B1
Salih bin Eş-Şeyh Feyzullah	III. Saâdet Geray Han	Ş. 1136(M.1724)	ORRNB, FOND 917,52-36-B1

Kırım Hanlığı Kadıasker Defterlerinin tamamına ulaşamamamız ve Osmanlı Devletindeki gibi kadı, müderris ve müftü atamalarının kaydedildiği Rûznâmçe defterlerinin⁵¹⁹ Kırım'da tespit edilememesinden dolayı Bahçesaray'da kazaskerlik ve kadılık makamında bulunan kazasker ve kadıların tamamı tespit edilememiştir.⁵²⁰ Seyyid

⁵¹⁸ İlgili kadıasker defteri maalesef Türkiye'de bulunmamakta olup Petersburg'dadır. İlgili kadı, defteri inceleyen Yılmaz, Cihan ve Yılmaz tarafından tespit edilmiştir. Bkz. Yılmaz, Cihan, Yılmaz, *a.g.e.*, s.119.

⁵¹⁹ Medrese mezunları Ruznamçe-i hümayûna kayıt olunarak sıra beklerlerdi. Kadı, müderris ve müftü atamalarına ait kayıtlar Rûznâmçe defterlerinde kaydedilirdi. Bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, TTK Yay., Ankara 1988 s.46; Özer Ergenç, *Osmanlı Klasik Dönemi Kent Tarihçiliğine Katkı XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, Ankara Enstitüsü Vakfı Yayınları, Ankara 1995, s.81.

⁵²⁰ Ahmet Nezihi Turan tarafından hazırlanan kadı listesi, kadıasker defterleri derinlemesine incelenmeden, defterleri tanıtmak amacıyla hazırlandığı için eksiktir. Turan tarafından hazırlanan listenin defterlerde yer alan atama ve devir teslim kayıtlarına göre oluşturulduğu anlaşılmaktadır. Turan; 37, 40 ve 46 numaralı defterlerde yer alan kadılarla birlikte birçok kadıyı sehven atlamıştır. Bkz. Ahmet Nezihi Turan, Kırım

Mehmed Rızâ tarafından telif edilen “*Es-Seb‘ü’s-Seyyâr Fi-Ahbâr-ı Mülûki’t-Tatar*”da bu çalışmanın sınırları içerisinde yer alan tarihlerde kadılık makamında bulunan kişiler; Abdullah Efendi, Es-Seyyid Ebussuûd Efendi, İbrahim Efendi Zâde Mehmed Efendi, Abdüssamed Efendi ve Fethullah Efendi’dir. İncelenen defterlerde Seyyid Rızâ tarafından Zilhicce 1116 (M.1705) tarihinde I. Kaplan Geray Han tarafından kadılık makamına getirildiği belirtilen İbrahim Efendi Zâde Mehmed Efendi tespit edilememiştir.⁵²¹ Bunun nedeni de kadiasker defterlerindeki eksiklikler olmalıdır.

İncelemede ortaya çıkarılan kadıların görev süreleri defterlerin tamamının elimizde olmasından dolayı tam anlamıyla tespit edilememiştir. Ancak aynı defter içerisinde 1114 (M.1702-1703) yılında kadılık makamına gelen Ahmed bin Ali’nin yerine 1115 (M.1703-1704) yılında Mehmed Efendi’nin atanması ve Recep 1135 (M.1723)’te kadı olan Abdüllatif bin Ömer’in yerine üç ay sonra Şevval 1136’da (M.1724) Salih bin Eş-Şeyh Feyzullah’ın getirilmesi bu makamda uzun süreli kalmanın kolay olmadığını göstermektedir. Tespit edilen kadılar incelendiği zaman bir kısmının birden fazla aynı makama getirildiği anlaşılmaktadır. Bunlardan biri olan ve daha önce Kefe Müftülüğü de⁵²² yapan Es-Seyyid Ebussuûd Efendi 1115-1128 (M.1703-1715) yılları arasında dört kez bu makama gelerek Kırım siyasetinde etkili bir kişi olduğunu göstermiştir.

Kırım protokolünde önemli bir konumda bulunan kadılar ve kazaskerler için defterlerde genellikle fazîletlü⁵²³ elkâbı kullanılırken sa‘âdetlü,⁵²⁴ rif‘atlı,⁵²⁵ ve kıdvetü’l-kuzât ve’l-hükkâm⁵²⁶ şeklinde unvan ve lakaplarda kullanılmıştır. Kırım hanı tarafından kadılara yazılan fermân ve yarlıklarda ise “*Kıdvetü’l-kuzât ve’l-hükkam Bahçesaray Kadısı Efendi zîde fazluhû savbına i’lâm ve fermân-ı şerif hanî budur ki...*” şeklindeki kalıp cümlesi kullanılmıştır.⁵²⁷

Hanlığ Kadı Sicilleri Hakkında Notlar, s.15-16; Türkiye’de bulunan defterlerin tamamını inceleyen Bıyık tarafından tespit edilen kadı listesi de eksiktir. Bıyık’a göre 1700-1725 yılları arasında Bahçesaray’da bulunan toplam kadı sayısı yedidir. Bkz. Bıyık, a.g. e., s.123-124; Ayrıca Fehmi Yılmaz, Ahmet Cihan ve Özlem Deniz Yılmaz tarafından Petersburg’da yer alan tüm kadiasker defterleri incelenerek oluşturulan Kırım Hanlığı Kadı Sicilleri Kataloğu’nda yer alan kazasker ve kadıların listesi de inceleme fırsatı bulamadığımız defterlerde yer alan kazasker ve kadılar hariç tutulursa eksiktir. Bu eksikliklerin sebebi de Turan’da olduğu gibi defterlerin derinlemesine incelenmemesi, sadece defterlerde yer alan devir teslim kayıtlarının esas alınmasıdır. Bkz. Fehmi Yılmaz, Ahmet Cihan, Özlem Deniz Yılmaz, *Kırım Hanlığı Kadı Sicilleri Kataloğu*, s.57-60.

⁵²¹ Seyyid Mehmed Rızâ, a.g.e., s.397.

⁵²² Seyyid Mehmed Rızâ, a.g.e., s.410; Smirnov, a.g.e., s.476.

⁵²³ Kadılar için kullanılan fazîletlü elkâbından bazıları için Bkz. ORRNB, FOND 917,36-95-A2; ORRNB, FOND 917,38-32-B3; ORRNB, FOND 917,49-85-A3; ORRNB, FOND 917,51-14-B1.

⁵²⁴ ORRNB, FOND 917,48-101-B1.

⁵²⁵ ORRNB, FOND 917,49-1-B1.

⁵²⁶ ORRNB, FOND 917,46-8-B1.

⁵²⁷ ORRNB, FOND 917,46-8-B1.

2.4.2.3. Kadının Gelirleri

Türk-İslam Devletlerinde idari ve hukuki anlamda çok önemli bir konumda bulunan ve günümüzdeki belediye başkanı, noter, emniyet amiri, hâkim, savcı, evlendirme memuru, müfettiş vb. pek çok farklı mesleklerin görevini ifa eden kadıların belli bir maaşı yoktur. Osmanlı Devleti'nde Fatih Kanunnâmesinde kadıların sicilden yedi, hüccetten otuz iki, sicil suretinden ve imzadan on iki, bakire nikâhından otuz iki, dul nikâhından on beş ve miras taksiminden binde yirmi akçe alınması kanundu. 16. ve 17. yüzyıldaysa kadı ücretlerinde değişiklikler meydana gelmiş; mirastan binde on beş, nikâh resminde bakire olanlardan binde yirmi, dullardan on, hüccet için yirmi, âzâtnâmelerden elli, sicil kaydından sekiz ve imzadan on iki akçe ücret alınmıştır.⁵²⁸

Kırım Hanlığı Kadıasker Defterlerinin birincisi olan ve 1017-1022 (M.1608-1613) yılları arasını ihtiva eden defterleri inceleyen Çelik'in belirttiğine göre Kırım Hanlığı'nda da Osmanlı Devleti'ne benzer bir uygulama gözükmektedir. Kadılar, devletten maaş almamakta, yapmış oldukları işin maiyetine göre para almaktadırlar.⁵²⁹ Safer 1021 (M.1612) tarihinde Canıbek Geray Han tarafından Gözleve, Karasu, Ferahkermen, Kırım ve sâyir kadılıklara gönderilen yarlıkta kadıların alması gereken ücretler açıkça belirtilmiştir. Buna göre tescil için gelenden sekiz akçe, tescil suretinden otuz iki akçe, mirastan kırk akçeden bir akçe, köle âzâtnâmesi olan ı'tâk-nâmeden bir kuruş alınması, vasiyet kaynaklı vakıfnâmelerden ve bedel-i hacdan, hükümlerden ve mühür gereken belgelerden para alınmaması tembih edilmiştir. Yarlıkta özellikle muhallefât olarak adlandırılan miras taksimatından kırk akçeden bir akçe ve köle ı'tâk-nâmesinden bir akçeden fazla alınmaması gerektiği kesin bir dille belirtilmiştir.⁵³⁰

İncelenen defterlerde kadıların almaları gereken ücretleri gösteren Canıbek Geray Han'ın yarlığına benzer bir belge tespit edilememiştir. Defterlerde pek çok yerde kadılar tarafından yapılan muhallefât, ı'tâk-nâme, hüccet, mehir ve teftiş işleri karşılığında ücret alındığı görülmüştür. Kadılar tarafından bu ücretler sicil kaydının altına genellikle resm-i kadı ibaresi düşülerek kaydedilmiş olup bazı yerlerde de resm-i âdil⁵³¹ ve resm-i mehûz⁵³² şeklinde kaydedilmiştir. Bazı yerlerde ise kadı ücretiyle ilgili herhangi bir kayıt

⁵²⁸ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s.85.

⁵²⁹ Dilek Çelik, *a.g.t.*, s.119.

⁵³⁰ İnalçık, *Kırım Hanlığı Tarihi Üzerine Araştırmalar*, s.370-371; Dilek Çelik, "67 A 90 nolu ve 1017-1022 (1608?1613) tarihli Kırım Hanlığı Kadıasker Defteri (tahlil ve transkripsiyon)", Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2011, s.119.

⁵³¹ ORRNB, FOND 917,49-56-AB.

⁵³² ORRNB, FOND 917,49-37-A1; ORRNB, FOND 917,49-45-A1.

düşülmemiştir.⁵³³ Özellikle muhalefât kayıtları olarak adlandırılan miras taksimatının kadıların en önemli gelir kaynakları arasında yer aldığı anlaşılmaktadır. İncelenen dönemdeki bazı muhalefât kayıtlarına göre kadıların resm miktarları şöyledir:

Tablo 16. Muhalefât ve Resm Oranları⁵³⁴

Muhalefât Sahibi	Muhalefât Miktarı	Alınan Resm	Alınan%	Belge No
Nimetullah Efendi	63174	1578	2,5	ORRNB, FOND 917,35-49-A3
Beyk(Z)	7515	307	4,09	ORRNB, FOND 917,36-14-B1
Gülek(Z)	10675	265	2,48	ORRNB, FOND 917,36-14-B2
Bedr Mah	6310	155	2,46	ORRNB, FOND 917,36-34-A8
Garanski(Z)	7515	190	2,53	ORRNB, FOND 917,36-34-B3
Abdülkerim Efendi	2543327	63573	2,5	ORRNB, FOND 917,37-6-A1
Salih	22219	555	2,5	ORRNB, FOND 917,37-20-A1
Hadice	19245	475	2,47	ORRNB, FOND 917,38-46-A1
Tudor(Z)	7075	175	2,47	ORRNB, FOND 917,40-6-A1
Pinaki(Z)	6610	165	2,5	ORRNB, FOND 917,40-8-B1
Derviş(Z)	44990	1125	2,5	ORRNB, FOND 917,40-8-B2
Sabiş	5366	134	2,5	ORRNB, FOND 917,40-23-A1
Esmâ	13285	325	2,45	ORRNB, FOND 917,40-24-B2
Hüseyin	8725	215	2,46	ORRNB, FOND 917,40-25-B1
Hançer(Z)	5825	145	2,49	ORRNB, FOND 917,40-26-A1
Marcihan Şah	18818	470	2,5	ORRNB, FOND 917,40-35-A1
Fettân El-Hâc Mustafa	18240	455	2,49	ORRNB, FOND 917,40-39-A1
Nesli	4102	155	3,78	ORRNB, FOND 917,40-47-A1
Borle(Z)	4110	105	2,55	ORRNB, FOND 917,40-52-A2
Yarglıgaçoğlu Hüseyin	33035	825	2,5	ORRNB, FOND 917,40-55-A2
Mustafa Çelebi	197035	4800	2,44	ORRNB, FOND 917,44-95-A2
Saliha bint Ahmed	20766	750	3,61	ORRNB, FOND 917,45-4-AB
Hadice	29193	720	2,47	ORRNB, FOND 917,45-23-AB
Fatıma Sultân	80273	2100	2,62	ORRNB, FOND 917,45-48-A1
Savaki(Z)	8320	215	2,58	ORRNB, FOND 917,46-22-A1
Bayram Gazi	14230	350	2,46	ORRNB, FOND 917,46-22-A3
Kirahorse(z)	15665	390	2,49	ORRNB, FOND 917,46-31-A1
Emine	6630	165	2,49	ORRNB, FOND 917,46-31-A2
Velişa(Z)	3440	85	2,47	ORRNB, FOND 917,46-34-A2
Havva	3955	100	2,53	ORRNB, FOND 917,46-38-A1
Sultâne(Z)	82000	200	2,43	ORRNB, FOND 917,46-52-B2
Ümmügülsüm	20120	500	2,49	ORRNB, FOND 917,46-53-A1
Kiraku(Z)	21290	675	3,17	ORRNB, FOND 917,46-53-B2
Rukiye Bike	25025	620	2,48	ORRNB, FOND 917,46-54-B1
Arslan Gazi	11545	290	2,51	ORRNB, FOND 917,46-55-B1

⁵³³ ORRNB, FOND 917,49-53-B1.

⁵³⁴ Tablo, Kadıasker Defterleri esas alınarak hazırlanmıştır. Tüm muhalefât kayıtlarının tabloya eklenmesi halinde tablonun çok uzun olacağından her defterden toplam muhalefât miktarının ve kadı ücretinin belirtildiği kayıtlar seçilerek hazırlanmıştır.

Nevris	247867	6400	2,58	ORRNB, FOND 917,46-56-B1
Canfeda	5136	125	2,43	ORRNB, FOND 917,46-57-B1
Çunki(Z)	7655	190	2,48	ORRNB, FOND 917,46-59-B1
Melekşah	7596	190	2,5	ORRNB, FOND 917,46-60-A1
İbrahim	14435	331	2,29	ORRNB, FOND 917,46-67-A1
Efendika	18335	460	2,51	ORRNB, FOND 917,46-68-A1
Huşi	10600	265	2,5	ORRNB, FOND 917,46-69-A1
Ali	10073	250	2,48	ORRNB, FOND 917,46-69-B1
Mehmed	12005	300	2,5	ORRNB, FOND 917,46-70-A1
Alem(Z)	19870	497	2,5	ORRNB, FOND 917,46-71-A1
Rukiye	26887	672	2,5	ORRNB, FOND 917,46-75-B1
Ovanes(Z)	66700	1666	2,5	ORRNB, FOND 917,46-76-B1
Hop Sultân	34515	860	2,49	ORRNB, FOND 917,48-29-B1
Aişe Bike	56140	1400	2,49	ORRNB, FOND 917,48-30-A1
Osman Efendi	281105	7000	2,49	ORRNB, FOND 917,48-33-A1
Zahide	65620	1640	2,5	ORRNB, FOND 917,48-36-B1
Saçlı El-Hâc Mehmed Efendi	130165	3375	2,59	ORRNB, FOND 917,48-50-A1
Kaya Sultân	786609	20000	2,54	ORRNB, FOND 917,48-62-A1
Abdullah Efendi	104595	2600	2,49	ORRNB, FOND 917,48-63-A1
Mustafa Beşe	77054	1900	2,47	ORRNB, FOND 917,48-70-B1
Ustemir Mirza	214250	5200	2,43	ORRNB, FOND 917,48-74-A1
Seyyid Ahmed Efendi	28980	700	2,42	ORRNB, FOND 917,48-75-A1
Abdurrahman	300015	750	0,25	ORRNB, FOND 917,48-75-B1
Sabiha Bike	23251	600	2,58	ORRNB, FOND 917,48-79-A1
El-Hâc Mehmedcan	22565	470	2,08	ORRNB, FOND 917,48-81-A1
Derviş Mirza	155593	3850	2,47	ORRNB, FOND 917,48-115-A1
Abdulkерim	34813	770	2,21	ORRNB, FOND 917,49-18-B1
Yusuf	19422	500	2,57	ORRNB, FOND 917,49-19-B1
Aişe	14463	360	2,49	ORRNB, FOND 917,49-28-A1
Mehmed Odabaşı	26812	680	2,54	ORRNB, FOND 917,49-30-A1
Tokar Bike	85098	2125	2,5	ORRNB, FOND 917,49-34-A1
Mustafa	44406	1135	2,56	ORRNB, FOND 917,49-35-B1
Şahbaz Nam Hatun	12772	295	2,31	ORRNB, FOND 917,49-36-A1
Halil Ağa	178725	4300	2,41	ORRNB, FOND 917,49-37-A1
Hanım Can	36475	910	2,49	ORRNB, FOND 917,49-44-A1
Mehmed Ağa	94284	2500	2,65	ORRNB, FOND 917,49-46-AB
Akile	19025	425	2,23	ORRNB, FOND 917,49-47-B1
Bolat Efendi	61938	1650	2,66	ORRNB, FOND 917,49-56-AB
Hasan Efendi	60240	1500	2,49	ORRNB, FOND 917,49-57-B1
Fatma	31145	780	2,5	ORRNB, FOND 917,49-60-A2
Muhsine	23811	600	2,52	ORRNB, FOND 917,49-61-B1
Mevlet Mirza	164555	4114	2,5	ORRNB, FOND 917,49-63-AB
Emine Bike	136900	3425	2,5	ORRNB, FOND 917,49-64-AB
Lütfullah Çelebi	52500	1300	2,48	ORRNB, FOND 917,49-67-A1
Bahadır Şah Mirza	173495	4300	2,48	ORRNB, FOND 917,49-68-B1
Ümmügülsüm	11100	275	2,48	ORRNB, FOND 917,51-31-A1
Şeyh Mehmed	37115	927	2,5	ORRNB, FOND 917,51-32-A1

Fatıma Sultân Bike	126835	44000	3,46	ORRNB, FOND 917,51-33-A1
Ömer Çelebi	35095	875	2,49	ORRNB, FOND 917,51-38-B1
Abdullah Mirza	48000	1200	2,5	ORRNB, FOND 917,51-43-B1
Zeliha	20915	525	2,51	ORRNB, FOND 917,51-50-A1
Aişe	12850	320	2,49	ORRNB, FOND 917,52-1-A1
İbrahim	20705	517	2,5	ORRNB, FOND 917,52-10-A1

Tablo 16 incelendiği zaman kadıların muhallefâtlardan en düşük %2,1, en yüksek %4,09 ortalama %2,5 civarında pay aldığı görülmektedir. Dolayısıyla Safer 1021 (M.1612) tarihinde Canıbek Geray Han tarafından yazılan yarlıkta belirtilen kırk akçeden bir akçe alma kuralına genel anlamda uyulduğu görülmüştür. Bazı muhallefât kayıtlarındaysa vefât eden kişinin nakit parası çıkmamış ve böyle durumlarda ise kadının ücreti eşya, hatta köle ihraç edilerek ödenmiştir. Ramazan 1113 (M.1702) tarihinde vefât eden Abdurrahman Ağa'nın muhallefâtında kadı ücreti 24000 akçe olarak tespit edilmiş olup karşılığında 13000 akçe değerindeki Kâzım adlı kazak, 5000 akçelik Güldeste adlı küçük devke ve 6000 akçelik Gülşen adlı küçük devke satılarak 24000 akçe ödenmiş ve bu durum muhallefât kaydında belirtilmiştir.⁵³⁵ Benzer bir durumda Şaban 1128 (M.1716) tarihinde Ulaklı köyünde vefât eden El-Hâc Mehmedcan'ın muhallefâtında vardır. El-Hâc Mehmedcan'ın Techîz ve tekfîn, düyûn ve 170 akçelik kadı ücreti için eşya ayrılarak satılmıştır.⁵³⁶

Muhallefât gelirlerinin yanında kadıların mehir miktarı üzerinden de ücret aldıkları anlaşılmaktadır. Bahçesaray Büyük Akkaş Mahallesi'nden olup vefât eden Kaplan isimli Sekban'ın karısı Hacı Ali bin Hüsna Hatun'un 1800 akçelik mehri müeccelinden 45 akçesi kadı ücreti olarak alınmıştır.⁵³⁷ Dolayısıyla mehir miktarı üzerinden de kadıların %2,5 ücret aldıkları anlaşılmaktadır.

Kadıların bir başka geliri de sahip oldukları yargı erki karşılığında yapmış oldukları denetim ücretleridir. Türk-İslam devletlerinde ve özellikle Kırım Hanlığı sınırları içerisinde pek çok sayıda vakıf yer almaktaydı. Vakıflar, mütevellî adı verilen yöneticiler tarafından idare edilmekteydi. Mütevellîler, merkezi teşkilat ve kadılar tarafından da sürekli olarak teftiş edilirdi.⁵³⁸ Teftiş edilen bu vakıflardan bir tanesi de Bahçesaray'da yer alan Câmî'-i Cedid Vakfıdır. Zilhicce 1133 (M.1721) tarihinde yapılan vakıf incelemesinden vakfın mütevellisi olan El-Hâc Hüseyin Efendi tarafından Kadıasker

⁵³⁵ ORRNB, FOND 917,35-39-B.

⁵³⁶ ORRNB, FOND 917,48-81-A1.

⁵³⁷ ORRNB, FOND 917,46-136-B2.

⁵³⁸ Fuat Köprülü, "Vakıf Müessesinin Hukuki Mahiyeti ve Tarihi Tekâmülü", *Vakıflar Dergisi*, No: II, 1942, s.11.

Efendi'ye teftiş için 250 akçe ödendiği anlaşılmaktadır.⁵³⁹ İlgili kayıta vakfın toplam meblağının ne kadar olduğu belirtilmediğinden 250 akçelik ücretin nasıl belirlendiği tespit edilememiştir.

Kadıların bazen yeterince gelir elde edemeyerek borçlandıkları da görülmüştür. Cemazeyilevvel 1116 (M.1704) tarihli bir kayıttan Kadiasker Efendi'nin bazargan Yasef Yahudi'den 24306 akçe borç aldığı ve daha sonra borcunu ödediği anlaşılmaktadır.⁵⁴⁰ Bu ve buna benzer kayıtlar aynı zamanda Kırım Müslüman ilmiye zümresinin başı olan kazaskerin Yahudiler gibi Müslüman olmayan şahıslarla ticari ilişkiler içerisinde bulunabilmesini göstermesi bakımından önemlidir.

2.4.2.4. Kadının Yardımcıları

Kadılar bulundukları kazâ içerisinde idari ve hukuki olarak çok fazla iş yüküne sahip olmaları nedeniyle sahip oldukları statüye göre yardımcılara sahip olmuşlardır. Kadıların sahip oldukları belli başlı yardımcılar; naibler, kethüdâlar, muhızrlar ve kâtiplerdir.

Kadı yardımcılarının en başında naibler gelmektedir. İslam Devletlerinde ilk zamanlardan itibaren özellikle geniş coğrafi bölgelere görevlendirilen kadılara kendilerine nâib edinme yetkisi verilmekteydi.⁵⁴¹ Osmanlı Devleti zamanında da başlangıçtan itibaren mevcut olan naiblik⁵⁴² uygulaması Kırım Hanlığı'nda da mevcuttu. İş yükü fazla olan Bahçesaray ve Karasu gibi kazâların kadıları, bazı ikinci dereceden işleri görevlendirdikleri naiblere yaptırmaktaydılar. Nâib ataması kadılarının sorumluluğunda olup atanmalarında ve işledikleri suçlar karşısında sorumluluk kadıya aitti. Safer 1021 (M.1612) tarihinde Canıbek Geray Han tarafından hanlık içerisinde bulunan kadılara gönderilen yarıltıkta Nâib olacak olan kişinin bilgili ve insafli kişiler arasından seçilmesi gerektiği emredilmiştir.⁵⁴³

Naibler kadılara karşı sorumlu olup maaşlarını da kadılar gibi mahkeme harçları üzerinden almaktadırlar. Baktıkları davalardan ve yaptıkları diğer işlerden kadıya nispetle beşte veya altıda bir civarında ücret alırlardı.⁵⁴⁴ İncelenen zaman dilimi içerisinde bazı muhallelât, alacak verecek davaları ve özellikle olay mahallinde keşif ve teftiş gereken işlerin kadı tarafından naiblere havale edildiği görülmüştür. Ramazan 1114 (M.1703)

⁵³⁹ ORRNB, FOND 917,49-11-B1.

⁵⁴⁰ ORRNB, FOND 917,38-58-A2.

⁵⁴¹ Casim Avcı, "Nâib", *DİA*, C.32, İstanbul 2006, s.311

⁵⁴² Mehmet İbşirli, "Nâib", *DİA*, C.32, İstanbul 2006, s.312.

⁵⁴³ İnalçık, *Kırım Hanlığı Tarihi Üzerine Araştırmalar 1441-1700*, s.370 ; Dilek Çelik, *a.g.t.*, s.119.

⁵⁴⁴ Mehmet İbşirli, "Nâib", s.313.

tarihinde vefât eden Kemal Bey'in muhalefâtı Kadıasker Efendi'nin naibi Abdülvehab Efendi tarafından taksim edilmiş olup naiblerin muhalefât taksimi yapmasına örnek olması bakımından önemlidir.⁵⁴⁵ Yine Muharrem 1116 (M.1704) tarihinde Bahçesaray sakinlerinden Kocaş Mehmed Efendi tarafından Ahmed Efendi'ye satılmış olan evden kalan yüz on buçuk esedi kuruşluk alacak verecek anlaşmazlığı da Kadı Naibi Ahmed Efendi ibn Devlet Gazi Efendi tarafından çözülecektir.⁵⁴⁶ Kadılar tarafından naiblere havale edilen önemli işlerden bir diğeri de katl davalarıdır. Bu davalardan biri 19 Zilhicce 1126 (M. 26 Aralık 1714) tarihlidir. Avcıköy'ünde ahır içerisinde ölü olarak bulunan Abdüllatif bin Hasan adındaki kişi için kadı tarafından naib tayin edilmiş ve olay mahallinde yapılan otopside maktûlün başının sağ ve sol tarafından kazık yarası ve göğsünden birkaç yerden bıçakla kâtl edildiği anlaşılmıştır.⁵⁴⁷ Özellikle yaralama ve katl davalarında naiblerin görevlendirilmesi onların bu işte uzman olduklarını göstermektedir. Ayrıca naiblerin hukuki konularda kendilerini geliştirmeye çalıştıkları anlaşılmaktadır. Cemazeyilevvel 1135 (M.1723) tarihinde mahkemeye gelen kitapların tasnifi kütüphane memuru olan Es-Seyyid Ataullah Efendi tarafından yapılmış ve *Fetâvâyi Semerkandî*⁵⁴⁸ isimli fıkıh kitabının Naib Es-Seyyid Osman Efendi'de olduğu kaydedilmiştir.⁵⁴⁹

Naibler sahip oldukları statü itibarıyla toplumda güvenilir kişilerdir. Bu nedenle de özellikle kadı sicillerinin bilirkişileri olarak telakki edilebilecek olan şuhûdü'hal kısımlarında yer almışlardır. İncelenen dönemde şuhûdü'hal kısımlarında en fazla rastlanan görevlilerden biri naibler olmuşlardır. Hatta görevlerinden ayrıldıklarından sonra bile şuhûdü'haldeki görevleri devam etmiştir. Bunlardan biri olan Vehhâb Efendi, naiblik görevinden ayrılmasına rağmen Zilhicce 1114 (M.1703) tarihinde Bahçesaray'ın Badrak köyündeki bir mülk satışında şuhûdü'hal olarak yer yer almıştır.⁵⁵⁰

İncelenen defterlerde Kırım Hanlığı'nda devletin en üst yöneticiden en alt yöneticisine kadar ve hatta Kırım'ın önde gelen eşrâfına kadar pek çok kişinin kethüdâsının var olduğu anlaşılmaktadır. Kethüdâ genel anlamda “*bazı devlet görevlilerinin işlerini yürüten yardımcı*”⁵⁵¹ anlamında kullanılan bir tabir olup aynı zamanda kadıların yardımcısı da bu şekilde adlandırılmışlardır. Kadılar genelde davaları

⁵⁴⁵ ORRNB, FOND 917,35-37-A2.

⁵⁴⁶ ORRNB, FOND 917,37-54-A4.

⁵⁴⁷ ORRNB, FOND 917, 44-114-A2.

⁵⁴⁸ Fetâvâyı Semerkandî, Muhammed B. Yusuf Semerkandî'nin fıkıh konularını ihtiva eden bir eseridir. Muhammed B. Yusuf Semerkandî ve eseri Fetâvâyı Semerkandî hakkında Bkz. Ahmet ÖZEL, “Semerkandî Muhammed b.Yûsuf”, *DİA*, C.36, İstanbul2009, s.479-480.

⁵⁴⁹ ORRNB, FOND 917,51-2B1.

⁵⁵⁰ ORRNB, FOND 917,36-23-B2.

⁵⁵¹ Mehmet Canatar, “Kethüdâ”, *DİA*, C.25, Ankara 2002, s.332.

bizzat kendileri dinler ve bu esnada yanlarında kethüdâları bulunurdu.⁵⁵² İncelenen defterlerde kazasker ve kadılara ait birçok yardımcı kethüdânın olduğu görülmüştür. Bunlar defterlere genellikle belgelerin şuhûdü’hal kısmında ismi ve unvanı belirtilerek kaydedilmişlerdir. Defterlere yansıyan kadıasker ve kadı kethüdâları şunlardır:

Tablo 17. Kadıasker ve Kadı Kethüdâları⁵⁵³

Kethüdâ Adı	Tarihi	Belge No
Abdürrahim Efendi	Ca 1113(M.1701)	ORRNB, FOND 917,35-51-B2
Hüseyin Efendi	Ca 1112(M.1700)	ORRNB, FOND 917,35-67-B2
Abdullah İsmail Kethüdâ	Ca 1113(M.1701)	ORRNB, FOND 917,35-54-B1
El-Hâc Ahmed Kethüdâ	Ş 1116(M.1705)	ORRNB, FOND 917,38-53-A1
Abdül Fettah Efendi	1132(M.1720)	ORRNB, FOND 917,49-1-B5

Kırım Hanlığı Kadıasker Defterlerinde yer alan bir diğer kadı yardımcısıysa muhızrlardır. Muhzır kelime anlamıyla sözlükte “*huzura getiren, hazır bulunduran*” anlamına gelmekte olup davalı ve davacıyı mahkeme huzuruna çağıran görevliyi tanımlamak için kullanılmıştır.⁵⁵⁴ Osmanlı Devleti’nde kazaskerlik divanında muhızrlık hizmetinde bulunan kişilerin maaşları bulunmamakta olup kendilerine kadı ve müderrislerin tayinlerinden “müjde” namı adında bir ücret ödenmektedir.⁵⁵⁵ Kırım Hanlığı’nda da benzer bir uygulamanın olması muhtemeldir. Fakat defterlerde muhızrların gelir kaynakları hakkında herhangi bir bilgiye ulaşamamıştır. Defterlerde ismi en fazla geçen kadı yardımcısı muhızır olup genelde şuhûdü’hal bölümlerinin tamamına yakınında bir muhızır ismi yer almışken bazılarında üç isim yer almıştır.⁵⁵⁶ Bu da Bahçesaray mahkemelerinde en az üç tane muhızırın var olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. İncelenen defterlerde muhızırbaşına rastlanmamıştır.⁵⁵⁷

Kadıların en önemli yardımcılarından biri de kâtiplerdir. Ketb “yazmak” fiilinden türetilmiş olan Kâtib “*Kitabet eden, yazan, yazıcı, usta yazıcı, noter, sekreter, yazman*” anlamına gelmektedir.⁵⁵⁸ Kâtipler kadıasker defterlerinin yazılı hale getirilmesini sağlayan

⁵⁵² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, s.109.

⁵⁵³ Tablo; İncelenen defterlerde yer alan ve “Kadı-Kadıasker Kethüdâsı” ibaresi düşülen kayıtlardan oluşturulmuştur.

⁵⁵⁴ Recep Ahıskalı, “Muhızır”, *DİA*, C.31, İstanbul 2006, s.85.

⁵⁵⁵ Hezarfen Hüseyin Efendi, *a.g.e.*, s.202.

⁵⁵⁶ ORRNB, FOND 917,35,42-A1; ORRNB, FOND 917,38,11-B3.

⁵⁵⁷ Muhızırbaşılık Osmanlı Devleti’nde Kazaskerlerin emri altında mevcut olup en az yirmi muhızırın amiriydi. Bkz.İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, s.155.

⁵⁵⁸ Ferit Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Aydın Kitabevi Yay., Ankara 1993, s.495; Mustafa Sabri Küçükbaşcı, “Kâtib”, *DİA*, C.25, Ankara 2002, s.53.

görevliler olup incelenen defterlerde birçok kâtib ismi yer almaktadır. Kâtibler mahkeme kayıtlarının yazılı hale getirilmesinin yanında şuhûdü'hal bölümlerinde de yer almışlardır.

2.4.2.5. Kadının Atama ve Azilleri

İslâm toplumlarında kadı tayini yetkisi siyasî otoriteyi temsil eden devlet başkanına aittir ve kazâlarda hukuki anlamda kadı onun vekili sayılır. Kadılık, belirli bir eğitimden geçirilerek ataması yapılan, terfisi ve tayini belirli kurallara bağlı olan bir memuriyettir.⁵⁵⁹ Ataması yapılacak olan kişi, devlet başkanı tarafından sözlü ve yazılı olarak tayin edilebilir.⁵⁶⁰ Kadı olarak atanacak kişi, han tarafından itimat edilen kişiler arasından seçilirdi. Ataması yapılan kadılar da hana sonuna kadar itaat ederlerdi. I. Sahib Geray Han, Kırım Hanlığı'ndan azledilip yerine I. Devlet Geray Han nasb olunduğu zaman pek çok kişi yeni hanın tarafına geçmişken I. Sahib Geray Han'ın yanında oğlu Gazi Geray Sultân ve birkaç adamıyla birlikte İshak Kadının kalması hanla kadı arasındaki sadakatin önemini göstermektedir.⁵⁶¹

Pek çok İslam Devleti'nde olduğu gibi Kırım Hanlığı'nda da kadı atamaları bizzat han tarafından yapılmıştır. Han tarafından atama yapıldıktan sonra çoğu kez ya eski kadı tarafından ya da naibi tarafından kadiasker defteri yeni atanan kadıya ya da naibine teslim edilirdi. Defteri teslim alan kadı ise ilk iş olarak deftere atamasını kaydederd. Evahir-i Şaban 1125 (M. 20 Eylül 1713) tarihinde kadı olarak atanan Abdullah ibn Eş-Şeyh Ahmed'in ataması deftere “*Bismillâh ve bihi nesta`în ve tevekkeltü aleyhi velâ havle velâ kuvvete illâ billâhi*’l-’aliyyi’- ‘*azîm Bede’tü ketbe*’l-vekâ’i fî hâzihi’l-evrâk hâmiden lil-lâhi’l-meliki’l-hallâk ve salâten dâimen alâ seyyidinâ Muhammedin nebiyyihi’l- ahlâk ve alâ âlihî ve ashâbihî zevi’l-kerameti’z-zâhireti ale’l-utlâk bi izn-i men lehü ? el-kazâi’l istihkâk hüve’l-âlim el-Fâzıl eş-şeyh Abdullah ibn Eş-Şeyh Ahmed el-Kadı bi’l-asker el-hânî afâ anhüme’l-’âfî ve fî zemen-i saltanatı Kaplan Geray Han bin el-hâc Selîm Geray Han edâmallâhu zemâne saltanat mâ tâle vaktü rif’atihi bi-mecîi fe’l-teffetü’s-sâkü bi’s-sâk- fî evâhir-i Şaban sene 1125” şeklinde kaydedilmiştir.⁵⁶² Bu atamada kadının hangi Kırım hanı tarafından, ne zaman atandığının kaydı düşülmüşken diğer atama kayıtlarında olduğu gibi kadı mührüyle halef ve selef arasında meydana gelmesi gereken teslimat konusuna değinilmemiştir. Genelde kadı atamalarından sonra kendisinden önceki kadının kaç sayfa defter tuttuğu ve kendisinin kaçınıcı sayfadan sonra defteri aldığı “*İşbu mahalle*

⁵⁵⁹ İlber Ortaylı, *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti’nde Kadı*, s.36.

⁵⁶⁰ Fahrettin Atar, “Kadı”, *DİA*, C.24, İstanbul 2001, s.66-69.

⁵⁶¹ Özalp Gökbiçgin, *1532-1577 Yılları Arasında Kırım Hanlığı’nın Siyasi Durumu*, s.38.

⁵⁶² ORRNB, FOND 917,45-58-A1.

gelince olan vakâyi' Faziletli Abdüsselam Efendi'nin vaktine müsâdife eylemiştir bundan sonra Faziletli Abdullah Efendi'nin nasbı gününden bede' olunub on sekiz varakaya varınca müşarünileyh Abdullah Efendi hazretlerinin zamanı olmalıdır gaflet olunmaya” şeklinde açıkça belirtilmiştir.⁵⁶³

Kadıların atamaları gibi görevden azledilmeleri de belirli kurallar dâhilinde olurdu. Ortaylı'ya göre kadının azledilebilmesi için; akıl sağlığını ve temyiz kudretini kaybetmesi, göreve başladıktan sonra körlük, sağırılık ve dilsizlik gibi durumunun ortaya çıkması, görevinde kanunu ihlal ederek kötü işlere sapması, imanını kaybetmesi, yolsuzluk yaptığının anlaşılması ve kadılığın gerektirdiği yeterlilikte bilgi sahibi olmadığının anlaşılması veya kendisinin bu durumu itiraf etmesi gibi şartlarından birinin meydana gelmesi gerekmektedir.⁵⁶⁴ Ortaylı tarafından belirtilen hususların yanında kadıların görevlerinden azledilmesinde etkili olan bir başka faktör de siyasettir. İncelenen defterlerde bazı kadıların birden çok bu göreve getirilmesinde kadıların bilgi ve tecrübelerinin yanında Kırım iç siyasetinin de büyük etkisinin olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle Ebussuûd Efendi'nin üç kez bu makama getirilmesi ve yine bu makamdayken öldürülerek yerine yeniden Fethullah Efendi'nin atanması Kırım siyasetindeki iç çekişmelerden kaynaklanmaktadır. I. Kaplan Geray Han'ın üçüncü kez hanlık makamına nasb olunmasıyla birlikte II. Mengli Geray Han zamanında görevden alınarak Kalmıklar arasında ve Lehistan'da yaşamak zorunda kalan I. Kaplan Geray Han taraftarı pek çok kişiyle birlikte Fethullah Efendi de tekrardan eski mevkiine atanmıştır.⁵⁶⁵

Görevden azledilen kadılar üzerlerinde bulunan kadılıkla ilgili emanetleri yeni kadıya ya da naibine teslim etmek zorundadırlar. Teslim edilen bu emanetlerin en önemlisi kadıasker defterleridir. Ayrıca kadılık esnasında istifade etmek için aldıkları kitaplar da yeni kadıya teslim edilirdi. Ebussuûd Efendi'nin kadılık makamından azledilmesinden sonra zimmetinde bulunan üç cild *Tefsir-i Kebir*,⁵⁶⁶ bir cild *Ahkâmü's-sıgâr*,⁵⁶⁷ bir cild *El-*

⁵⁶³ ORRNB, FOND 917,44-54-B2.

⁵⁶⁴ İlber Ortaylı, *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti'nde Kadı*, s.22.

⁵⁶⁵ Smirnov, a.g.e., s.483.

⁵⁶⁶ Fahreddin er-Râzî tarafından kaleme alınan “*Mefâtihu'l-Gayb*” olarak bilinen eser; yüzyıllarca Osmanlı Medreselerinde ders olarak okutulmuştur. Eser hakkında bakınız. Lütfullah Cebeci, “*Mefâtihu'l-Gayb*”, *DİA*, C.28, Ankara 2003, s.348-350.

⁵⁶⁷ *Ahkâmü's-sıgâr* muhtelif konularda çocuklarla ilgili fikhî hükümler içerir. Ahkâm hakkında Bkz. Ahmet Özel, “*Ahkâm*”, *DİA*, C.1, 1998 İstanbul, s.550-551.

Keşşâf,⁵⁶⁸ bir cild sureyi *Tebareke* ve bir cild *Sureyi Bakara*, kütüphane memuru tarafından teslim alınarak kayda geçilmiştir.⁵⁶⁹

2.4.3. Subaşı

Osmanlı Devleti'nden önceki Türk devletlerinde ordu ya da şehir komutanlığı gibi askeri bir niteliği ifade etmek için kullanılan subaşılık zamanla anlamını değiştirerek köy, kasaba, kazâ, sancak ve diğer yerleşim birimlerinde asayiş ve emniyeti sağlamakla görevlendirilen bir memuriyet haline gelmiştir.⁵⁷⁰

17. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Devleti'nde İstanbul Subaşılarının en önemli görevi hazineyi ve sancak-ı şerifi beklemektir. Ayrıca şehrin güvenliği ve iâşesinin sağlanması, kalpazanlık takibi, tüfek teftişi, kılık kıyafet kontrolü, tütün ve meyhâne kontrolü, gümrük kontrolü, dilencilikle mücadele, narh ve dellâllik işleriyle birlikte kaldırımların tamiri ve metrûk binaların tespitini yapmakta subaşıların görevleri arasındaydı.⁵⁷¹

İncelenen kadıasker defterlerinden Bahçesaray'daki subaşıların İstanbuldakilere benzer görevlere sahip oldukları anlaşılmaktadır. Şehrin güvenliğinin sağlanması, kaçakların ve özellikle kaçak kölelerin yakalanması, kayıp hayvanların sahiplerine iadesi, sahibi belli olmayan kayıp hayvanların satışının yapılması, satıştan alınan paranın emanete alınması, suçluların yakalanarak mahkemeye çıkartılması subaşıların en önemli görevleri arasındadır. Ayrıca mahkemede bulundukları esnada şuhûdu'l-halde bulundukları da görülmüştür. İncelenen defterlerde özellikle darb, katl ve hırsızlık konulu pek çok kayıta subaşıların da olaya dâhil oldukları görülmektedir. Terzi Ali Mescidi Mahallesi sakinlerinden olan Cantimur, kaynanası olan Emiş'in kendi evinden hırsızlık yapmasından bezmiş ve konuyu mahkemeye intikal ettirmiştir. Mahkemece yapılan tahkikatta da Cantimur haklı bulunmuş ve Emiş'in bir daha damadının evine gitmemesi tembih edilmiştir. Bu olayın ortaya çıkarılmasında da en önemli rol Cantimur'un adaşı olan ve uzun süre subaşılık makamında kalan Cantimur Ağa'ya aittir.⁵⁷² Hırsızlık olayının dışında pek çok darb ve katl davasının Şuhûdü'l-hâl kısımlarında da subaşıların yer alması onların

⁵⁶⁸ Tam adı el-Keşşâf 'an haqâ'ıki gâvâmi'zi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fi vücûhi't-te'vîl' olan eser Mu'tezile âlimlerinden Zemahşeri'nin (ö. 538/1144) ağırlıklı olarak dirâyet metoduyla yazdığı tefsiridir. Bkz. Ali Özbek, "el-keşşâf", *DİA*, C.25, Ankara 2002, s.329-330.

⁵⁶⁹ ORRNB, FOND 917,38-61-B.

⁵⁷⁰ Şeniz Anbarlı BOZATAY, Konur Alp DEMİR, "Osmanlı Adli ve İdari Sisteminde Kadılık: Kurumsal Bir Değerlendirme", *Mehmet Akif Ersoy Ün. Sosyal Bil. Enstitüsü Dergisi*, C.6, S.10, Haziran 2014, s.71-89.

⁵⁷¹ Mücteba İlgürel, "Subaşı", *DİA*, C.37, İstanbul 2009, s.447-448.

⁵⁷² ORRNB, FOND 917,36-58-B6.

tecrübesinden istifade edildiğini göstermektedir. Kırım coğrafyasında en fazla karşılaşılan konulardan biri de sahipsiz hayvanlardır. Sahipsiz hayvan bulunduğu zaman konu kadıya bildirilir ve akabinde konuyla ilgili subaşı görevlendirilirdi. Görevlendirilen subaşı öncelikle hayvanın eşkâlini tarif eder, ardından sahibi çıkabileceği ihtimaline karşı bulan kişiden günlük belli bir nafaka karşılığında hayvanı beslemesi istenirdi. Hayvan belli bir müddet beslendikten sonra sahibi çıkmazsa subaşı marifetiyle satılır ve günlük nafakası düşüldükten sonra kalan para subaşına emanet edilirdi. Benzer bir durum Muharrem 1127 (M.1715) tarihinde Subaşı Kurt Ali zamanında meydana gelmiştir. Otuz dokuz gün beslenen alaşa sahibi ortaya çıkmayınca bulan kişiye üç yüz beş akçeye satılmış günlük nafaka düşüldükten sonra kalan yüz on akçe subaşına teslim edilmiştir.⁵⁷³

Hanlığın en önemli gelir kaynaklarından biri köle ticareti olup belli zamanlarda elde edilen bu kölelerin kaçma teşebbüsünde bulundukları görülmektedir. Bu kölelerin takibi, yakalanması ve sahiplerine teslim edilmesi de subaşların görevleri arasındadır. İncelenen dönem içerisinde rastlanmış olan vakalardan birinde bilfiil Bahçesaray Subaşı olan Cantimur Ağa, Boğdan asıllı kaçak köleyi yakalayarak sahibine teslim edecektir.⁵⁷⁴ Ayrıca birçok köle âzâdında mahkemelerde subaşların da hazır bulunması dikkat çekicidir.⁵⁷⁵

Kutadgu Bilig de “*sü başlar*” olarak adlandırılan subaşların tayin edilirken “*sert tabiatlı, akıllı, doğru, tecrübeli, cesur, iyi nişancı, alçak gönüllü, gözü ve kulağı açık, hataya düşmeyen*” kişiler arasından seçilmesi gerektiği vurgulamıştır.⁵⁷⁶ İncelenen defterler, subaşı olarak tayin edilecek kişide benzer özelliklerin arandığını işaret etmektedir. 1113(M.1701-1702) tarihli bir boşanma davasında dört yüz akçe için Subaşı Cantimur Ağa’nın vekil tayin edilerek paranın O’na teslim edilmesi⁵⁷⁷ ve Muharrem 1116(M.1704) senesinde Bahçesaray’daki Büyük Hamam’ın yeniden Seyfullah bin Mehmedcan’a kiralanmasında Şahbolat bin İbrahim’le birlikte Subaşı Cantimur Ağa’nın vekâletinin yeterli olması subaşının güvenilir bir kişi olmasını göstermesi bakımından önemlidir.⁵⁷⁸ Ayrıca Kırım’ı ziyaret eden ve on aydan fazla burada kalan Broniowski’nin

⁵⁷³ ORRNB, FOND 917,46-11-B3.

⁵⁷⁴ ORRNB, FOND 917,36-47-A6.

⁵⁷⁵ ORRNB, FOND 917,38-15-B1;ORRNB, FOND 917,36-30-B2;ORRNB, FOND 917,44-86-B1.

⁵⁷⁶ Yusuf Has Hacib, Kutadgu Bilig, Haz. Mustafa S Kaçalın, T.C. Kültür Bak. Yay., s.113-124,125,128-131-283.

⁵⁷⁷ ORRNB, FOND 917,36-57-B5.

⁵⁷⁸ ORRNB, FOND 917,37-52-A2.

ifade ettiğine göre de subaşılar görevlerini iyi yapıyor olmalı ki şehirde bulunduğu süre içerisinde cinayet, hile ve iftiraya rastlamamıştır.⁵⁷⁹

Şehirde asayiş ve güvenliği sağlamakla mükellef olan subaşılardan bazen keyfi uygulamalar yaptıkları da anlaşılmaktadır. Subaşı Kurt Ali, Mevlüd Ali adındaki kasabın atını fuzuli yere alarak zâyi etmiş ve bunun üzerine kadı karşısına çıkmıştır.⁵⁸⁰

İncelenen dönemdeki kadıasker defterlerine yansıyan Bahçesaray şehrinin subaşıları şunlardır;

Tablo 18. Subaşılar

Subaşı Adı	Tarihi	Belge No
Cantimur Ağa	R 1114(M.1702)	ORRNB, FOND 917,36-47-A6
Mehmed	C 1114(M.1702)	ORRNB, FOND 917,36-36-B6
Alican	Sabık	ORRNB, FOND 917,36-37-A2
Hüseyin Çelebi	1113?(M.1702)	ORRNB, FOND 917,36-81-A1
Osman Çelebi	1116(M.1704)	ORRNB, FOND 917,38-62-A
Mustafa Ağa	1126(M.1714)	ORRNB, FOND 917,46-3-A1
Kurt Ali	M 1127(M.1715)	ORRNB, FOND 917,46-17-B3
Hasan Ağa	1137(M.1725)	ORRNB, FOND 917,48-8-B1
El-Hâc Abdalbaki	Ca 1135(M.1723)	ORRNB, FOND 917,51-63-B2

2.4.4. Muhtesip

İslamiyetin ilk yıllarından itibaren var olan ve *emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker* ilkesi⁵⁸¹ gereğince genel ahlâkı, kamu düzenini korumak ve denetlemekle görevli teşkilâtı ifade eden⁵⁸² ve “Hisbe” terimiyle adlandırılan görevi yerine getirmek Osmanlı Devleti’nde muhtesib denilen memurun görevi idi. Muhtesiplik Osmanlılarda daha ziyade “ihtisap ağası” veya “ihtisap emini” şeklinde ifade edilmiştir.⁵⁸³ Osmanlı Devleti’nde kadının başlıca yardımcılardan biri olan muhtesibin görevi özellikle çarşı, pazar ve narh kontrolüyle birlikte paranın rayicine dikkat etmektir.⁵⁸⁴

İncelenen defterlerde muhtesiplikle ilgili çok sayıda kayıt bulunmaktadır. Defterlerde muhtesip tabirinin yanında aynı görevi tanımlamak için İhtisab Ağası tabiri de

⁵⁷⁹ Broniowski, *a.g.e.*, s.47.

⁵⁸⁰ ORRNB, FOND 917,51-48-A4.

⁵⁸¹ Emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker, İyiliği emredip kötülükten vazgeçirmeyi, çalışmayı emreden dinî bir tabir. Bkz. Mustafa Çağrıcı, “Emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker”, *DİA*, C.11, İstanbul 1995, s.138-141.

⁵⁸² Recep Özdemir, “Tarihte Tüketici Haklarına Yönelik Yapılan İlk Kanun: “Kanunnâme-i İhtisab-ı Bursa”, *Mecmua Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, S.4,Güz 2007, s.1-16; Âl-i İmrân 3/104, 110, 114; Tevbe 9/71, 112; Hac 22/41.

⁵⁸³ Ziya Kazıcı, “Hisbe”, *DİA*, C.18, İstanbul 1998, s.143-145.

⁵⁸⁴ İlber Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdari Tarihi*, s.300.

kullanılmıştır.⁵⁸⁵ Anlaşıldığı kadarıyla da Kırım Hanlığı'nda muhtesibin en önemli görevi çarşı, pazar ve narh kontrolünü sağlamaktır. Ayrıca Çelebi'ye göre Bahçesaray'ın çevresinde bulunan bağ ve bahçelerin kaydını tutmakta muhtesibin görevidir.⁵⁸⁶ Muharrem 1118 (M.1706) yılında III. Gazi Geray Han tarafından yazılan yarlıktan anlaşıldığı üzere dükkânların işletmesi, işletilen dükkânlardan vergi almak ve çarşıda düzeni sağlamak muhtesibin görevidir.⁵⁸⁷ Ayrıca varisi olmayan kişilerin mallarının beytûlmala aktarılmasını sağlamakda muhtesibin görevleri arasındadır. Muharrem 1128 (M.1715) tarihinde Bahçesaray şehri El-Hâc Hüseyin Bölükbaşı Mahallesi'nde vefât eden Gülbeyaz adındaki kadının on bin akçesi bilfiil İhtisap Ağası olan Cantimur Ağa vasıtasıyla beytûlmala aktarılmıştır.⁵⁸⁸ Fakat daha sonra ortaya çıkacak olan deliller ışığında merhum Gülbeyaz'ın ölmeden önce malını mahalle câmi'inin imâm ve müezzine vakfettiği anlaşıldığından İhtisap Ağası Cantimur Ağa tarafından yapılan bu zabt olayı iptal edilmiştir. Buda Kırım Hanlığı'nda vakıfların öncelikli olduğunu, muhtesiplerin vakıf mallarını zapt edemeyeceğini göstermektedir. Muhtesipler bahsedilen tüm bu hizmetleri yürütürken Huddâm olarak adlandırılan yardımcılardan istifade etmişlerdir.⁵⁸⁹

Muhtesiplik makamına atanan kişiye han tarafından berat-ı şerif verilmekte olup bunlardan bazıları da kadiasker defterlerine işlenmiştir. Muhtesip olarak atanacak kişinin Müslüman olmasının yanında erkek olması, adaletli, kudretli, ilim ve takva sahibi, Allah rızasını gözetken ve iyi ahlâk sahibi olması gerekmektedir.⁵⁹⁰ 12 Safer 1119 (M. 15 Mayıs 1707) tarihinde I. Kaplan Geray Han tarafından yazıldığı tahmin edilen yarlık-ı şerifle Bahçesaray şehrinin muhtesipliği Ahmed Ağa'ya verilmiştir.⁵⁹¹ Yarlıkla İhtisap Ağalığı'na getirilen Ahmed Ağa'dan kanunlara uyması, adet olduğu üzere resm alması istenirken halktan da muhtesibe verilen berat-ı şerife riayet edilmesi istenmektedir.

İncelenen kadiasker defterlerine göre Bahçesaray şehrinde muhtesiplik görevinde bulunan kişiler şunlardır;

⁵⁸⁵ ORRNB, FOND 917,48-94-B1

⁵⁸⁶ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s.524.

⁵⁸⁷ ORRNB, FOND 917,36-10-B1.

⁵⁸⁸ ORRNB, FOND 917,48-94-B1

⁵⁸⁹ ORRNB, FOND 917,36-45-A3.

⁵⁹⁰ Nuri Kavak, *a.g.t.*, s.68.

⁵⁹¹ ORRNB, FOND 917,40-18-B3.

Tablo 19. Defterlere Yansıyan Muhtesip ve Yardımcıları

Muhtesib Adı	Tarihi	Belge No
Abdullah Ağa	Ra 1114(M.1702)	ORRNB, FOND 917,36-45-A3
Cantimur Ağa	B 1118(M.1706)	ORRNB, FOND 917,36-14-A2
Ebubekir [Huddâm]	C 1126(M.1714)	ORRNB, FOND 917,46-2-B1
El-Hâc Ahmed Ağa	L 1126(M.1714)	ORRNB, FOND 917,46-6-B
El-Hâc Mahmud	B 1129(M.1717)	ORRNB, FOND 917,47-58-B3
Es-Seyyid Fettah Ağa[Huddâm]	Ra 1114(M.1702)	ORRNB, FOND 917,36-45-A3
Hüseyin[Maktûl]	1118(M.1707)	ORRNB, FOND 917,40-22-B1
Lütfî Efendi	N 1113(M.1702)	ORRNB, FOND 917,35-37-A1
Mehmed Beşe	Sabık	ORRNB, FOND 917,49-70-A3
Mustafa Ağa	Ra 1133(M.1721)	ORRNB, FOND 917,49-95-B2
Ömer Ağa[Huddâm]	Sabık	ORRNB, FOND 917,40-48-B4
Salih Çelebi	Sabık	ORRNB, FOND 917,35-51-A4

2.4.5. İmam

Arapça emm “*öne geçmek, sevk ve idare etmek*” kökünden gelen imâm,⁵⁹² şehir örgütlenmesi içerisinde özellikle mahallenin ve köyün yönetimi üzerinde önemli bir göreve sahiptir. İmamlar dinî görevlerinin yanında; mahalle ve köylerde oturanların tespiti, asayiş ve düzenin sağlanması, vakıfların yönetiminde yer alma, İslâmî yaşamın sürdürülmesi, doğum kayıtları, evlenme, boşanma, ölüm ve defin işlemleriyle mahalle ve köyün temizliği, vasî muhtarlık işleri gibi birçok işte kadıların en önemli yardımcıları arasındadır.

İmamlar; Osmanlı Devleti’nde muhtarlık teşkilatı kurulana kadar, padişah beratıyla atanan, mahallenin mülki ve beledi amiri konumunda bulunan kişilerdi.⁵⁹³ İncelenen defterlerde Kırım’da da benzer bir durumun var olduğu, cemâatin isteği, kadının onayı ve han beratıyla imâmların atandığı görülmüştür. Gurre-i Cemazeyilevvel 1136 (M.27 Ocak 1724) tarihinde Bahçesaray’ın önemli câmi’lerden biri olan Koba Câmi’ne, câmi’ vakfının mütevellisi ve câmi’ cemâatinin isteği ve Bahçesaray Kadısı Kadı Abdüllatif Efendi’nin teklifinden sonra Kırım hanının beratıyla Mehmed Emin Efendi imâm olarak atanmıştır.⁵⁹⁴ Han beratında özellikle imâmın câmi’de bulunması gerektiğinin belirtilmesi dikkat çekicidir. Bunun sebebi de belki de imâmların başka işlerle de uğraşması nedeniyle görevlerini ihmal etmesi olabilir. İmamlar, 1136 Cemazeyilevvel (M.1724) tarihli III. Saâdet Geray Han’a ait fermânda belirtildiği üzere hukuksal işlerine mahalli kadıların baktığı beledi sınıf arasında yer alırlar.⁵⁹⁵

⁵⁹² Mustafa Sabri Küçükaşcı, “İmam”, *DİA*, C.22, İstanbul 2000, s.178.

⁵⁹³ İlber Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdari Tarihi*, s.286.

⁵⁹⁴ ORRNB, FOND 917,51-46-B3.

⁵⁹⁵ ORRNB, FOND 917,51-14-B1.

İmamların görevden ayrılmasıysa; imâmın kendi isteğiyle görevini bırakması, ihtiyarlayarak emekliye ayrılması, vefât etmesi ya da azledilmesi şeklinde olmaktadır. Şevval 1114 (M.1703) tarihinde Salaçık'ta Sürencik Câmî' imâmı Seyid Ahmed Efendi kendi isteğiyle görevinden ayrılmış ve yerine cemâatin isteği doğrultusunda Ahmed Monlâ ibn Süleyman imâm olarak tayin edilmiştir.⁵⁹⁶ Şaban 1126 (M.1714) tarihinde ise Bahçesaray şehri Maaliş Ağa Câmî' imâmı Hüseyin Monla vefât etmiş ve cemâat kadı huzuruna çıkarak İslam Hoca'nın imâm tayin edilmesini istemiştir. Kadı tarafından yapılan inceleme neticesinde İslam Hoca'nın imâmet şartlarına sahip olması nedeniyle ataması yapılmıştır.⁵⁹⁷ 1136 (M.1724) yılındaysa Özenbaş köyü halkı imâmdan şikâyetçi olmuştur. Köy halkı, İmâm Abdullah Monla'nın sadece haftada bir gün cuma namazları için câmî'ye geldiğini belirterek imâmı azlettirmişlerdir.⁵⁹⁸

İncelenen kadıasker defterlerinde imâmlarla ilgili birçok kayıt yer almaktadır. İmamların görevlerinin sadece dinî işlerle sınırlı olmadığı, paranın, mahallenin ve köyün yönetimi üzerinde önemli bir etkiye sahip oldukları anlaşılmaktadır. İmam olan kişi mahallede sözüne itibar edilen, zincirleme olarak birbirine kefil olan mahalle halkının hepsinin kefil olan güvenilir kimselerdir.⁵⁹⁹ Köylerde ise ahali üzerindeki etkilerinden dolayı köyün önde gelen simaları ve devletin nüfuzlu şahsiyetleri arasındadırlar.⁶⁰⁰ İmamlar maaşlarını genelde mütevellisi oldukları câmî'nin vakfından almışlardır. Zilhicce 1133 (M.1721) senesinde Câmî'-i Cedid Câminin imâmının maaşı 4500, müezzinlerin ki 1000, kayyumun ki ise 750 simdir.⁶⁰¹ İncelenen defterlerden imâmların aynı zamanda paraya yön veren kişiler olduğuda anlaşılmaktadır. Câmî' vakıflarında yer alan paralar mütevellisi olan imâmlar tarafından kullandırılmaktadır. İncelenen defterlerde birçok yerde yer alan bu vakıflardan birinin mütevellisi de Suvlukoba Mescidi'nin imâmı olan Abdülaziz Monla'dır. Abdülaziz Monla vakıf bünyesinde bulunan 8210 akçeyi bir banka müdürü edasıyla kullanarak Müslim gayrimüslim farkı gözetmeksizin Bahçesaraylılara borç verecektir.⁶⁰² İmamların para vakıflarında yönetici olmaları beraberinde teftiş edilmeleri olayını da gündeme getirmiştir. Şevval 1126 (M.1714) yılında Bahçesaray

⁵⁹⁶ ORRNB, FOND 917,35-37-B2.

⁵⁹⁷ ORRNB, FOND 917,46-126-A4.

⁵⁹⁸ ORRNB, FOND 917,51-40-B2.

⁵⁹⁹ İlber Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile*, Timaş Yay., İstanbul 2013, s.43.

⁶⁰⁰ Kemal Beydilli, "İmam", *DİA*, C.22, Ankara 2000, s.182.

⁶⁰¹ ORRNB, FOND 917,49-11-B1.

⁶⁰² ORRNB, FOND 917,40-20-B3.

Şhreküstü Mahallesi'nin imâmı ve mütevellisi olan Derviş Mehmed Efendi teftiş edilmiş ve hesabında 11100 akçeyle 100 altın ve 9 akçesinin var olduğu kaydedilmiştir.⁶⁰³

Kadiasker defterlerinde tespit edilen önemli bir hususta imâmların kendi mesleklerinin yanında başka işlerle meşgul olmalarıdır. Bahçesaray'ın en büyük ve en önemli câmi'si olan Câmî'-i Kebir'in imâmı olan Eş-Şeyh Ali Çelebi aynı zamanda Sahib Geray Han Hamamının da işletmecisidir. Eş-Şeyh Ali Çelebi, hamamı Şaban 1125 (M.1713) tarihinden yılsonuna kadar 10400 akçeye kiralamıştır.⁶⁰⁴ Bu kiralama işlemi imâmların resmi görevlerinin dışında başka işlerle de uğraşabileceğini ve ayrıca belki de maaşlarının geçinmeleri için yeterli olmadığını da göstermesi bakımından önemlidir.

Kırım Hanlığı'nda mahalle ve köy imâmlığının dışında han imamlığının da bulunduğu anlaşılmaktadır. 1118 (M.1706) tarihli bir mülk satışına göre Han İmâm'ı olan El-Hâc Mustafa Efendi, Kaçı'de bulunan bir bağı 1000 akçeye satın almıştır.⁶⁰⁵ Hansaray'ın içerisinde yer alan ve sarayın en eski yapılarından biri olan Han Mescidi'nde⁶⁰⁶ görev yapan Han İmâmı, saray erkânı ve Geray hânedânı mensuplarının imâmıdır.⁶⁰⁷ İncelenen defterlerde han imâmlarının maaşları hakkında herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.

2.4.6. Diğer Görevliler

Yukarıda bahsedilen görev ve görevlilerin dışında hem devlet yönetiminde hem de şehrin yönetimi üzerinde etkili olduğu tespit edilen diğer görev ve görevlilerden bazıları ise bölükbaşı, dellâl, saray görevlileri vb.dir.

Osmanlı Devleti'nin idarî teşkilâtında çeşitli sivil ve özellikle askerî zümrelerin şeflerine verilen bir unvan⁶⁰⁸ olan Bölükbaşılık Kırım Hanlığı'nda da benzer anlamda kullanılmıştır. İncelenen defterlerde çok fazla bölükbaşı ünvanlı kişi tespit edilmiştir. Ayrıca Bahçesaray'ın merkez mahallelerinden biri de ismini El-Hâc Hüseyin Bölükbaşı'dan almıştır.⁶⁰⁹ Osmanlı Devleti'nde olduğu gibi Kırım Hanlığı'nda da bölükbaşılardan sayısı fazladır. Bölükbaşılardan bazıları başbölükbaşı olarak adlandırılmaktadır. 1117 (M.1705) tarihindeki bir muhalefât taksiminden Ali bölükbaşı

⁶⁰³ ORRNB, FOND 917,46-5-A1.

⁶⁰⁴ ORRNB, FOND 917,44-39-B2.

⁶⁰⁵ ORRNB, FOND 917,40-57-A3.

⁶⁰⁶ Kırımlı-Ferrari, *a.g.e.*, s.234.

⁶⁰⁷ Osmanlı Devleti'nde Han imamlığının karşılığı olarak hünkâr imâmlığı bulunmakta olup hünkâr imâmlığı hakkında Bkz. Cahit Baltacı, "Hünkâr İmamı", *DİA*, C.18, İstanbul 1998, s.487-488.

⁶⁰⁸ Abdülkadir Özcan, "Bölük", *DİA*, C.6, İstanbul 1992, s.324-325.

⁶⁰⁹ ORRNB, FOND 917,52-33-A6.

ibn Hafız Efendi'nin başbölükbaşı olduğu anlaşılmaktadır.⁶¹⁰ Bölükbaşılığın altında bulunması muhtemel olan bir başka görevde Onbaşılık olup incelenen defterlerden askeri bir görev olduğu anlaşılmaktadır.

Arapça'da delâlet kökünden gelen dellâl kelimesi sözlükte *alıcı ile satıcı arasında aracılık yapan kimse* anlamına gelmektedir. Osmanlı Devleti'nde bir haberi duyurmak veya satıcı ile alıcı arasında uzlaşmayı sağlamak dellâlin göreviydi.⁶¹¹ İncelenen defterlerden Kırım'da da dellâlin belli başlı görevlerinin halka haberleri duyurmak ve ticarete alıcıyla satıcı arasında uzlaşmayı sağlamak olduğu tespit edilmiştir. Şaban 1113 (M.1702) tarihinde kayıp bir alaşa [At] bulunmuş ve dellâl vasıtasıyla atın özellikleri belirtilerek sahibine ulaşılmaya çalışılmıştır.⁶¹² Muharrem 1117 (M.1705) tarihli bir kayıp hayvan davasındaysa Bahçesaray'ın Sohrab Efendi Mahallesi sakinlerinden Salih bin Arslan, kayıp olan atını Resul bin Osman'da bulunca kadı huzuruna çıkarak atını ister. Resul bin Osman ise atı Kerç'de Sûk-ı Sultânî'de dellâlden 700 akçeye satın aldığını belirterek kendisini savunmuştur.⁶¹³

Dellâller yapmış oldukları işin karşılığında malın malikinden belli nispette komisyonun alırlardı. Alınan komisyon malın cinsine ve bölgelere göre farklılıklar gösterirdi. Bazara getirilen hayvanat cinsinden genel olarak %1 nisbetinde ücret alınırdı.⁶¹⁴ Kırım Hanlığı'nda ise dellâliye ücreti %2 nisbetindeydi. Rebiülahir 1115 (M.1703) tarihinde vefât eden Kâtip Abdurrahim'in 18000 akçelik muhallefâtından %2'lik dellâliye ücreti olan 360 akçe alınmıştır. İlgili belgede dikkat çekici hususlardan biri de vakıf mallarından kadı resmi alınmamasına rağmen Abdurrahim'in tüm malını Medîne-i münevvere fukarasına vakfetmiş olmasına rağmen dellâliye ücretinin tahsil edilmesidir.

Hanlığın başkenti olan Bahçesaray'da birçok dellâl bulunmakta olup başlarına dellâlbaşı ya da reis⁶¹⁵ denilmektedir. Şevval 1113 (M.1701) yılında Dellâlbaşı Mehmed Beşe'yken⁶¹⁶ Receb 1114 (M.1702)-1136 (M.1724) yılları arasında dellâl başı Sefer Ali'dir.⁶¹⁷ İncelenen defterlerden erkek dellâllerin yanında kadın⁶¹⁸ ve Müslimlerin yanında gayrimüslimlerinde⁶¹⁹ dellâllik yaptıkları tespit edilmiştir. Devlet yetkilileri

⁶¹⁰ ORRNB, FOND 917,38-30-A1.

⁶¹¹ Yusuf Halaçoğlu, "Dellâl", *DİA*, C.9, İstanbul 1994, s.145.

⁶¹² ORRNB, FOND 917,35-42-A2.

⁶¹³ ORRNB, FOND 917,38-30-B1.

⁶¹⁴ Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri*, i 1. Kitap, Fey Vakfı Yay., İstanbul 1990, s.232-233.

⁶¹⁵ ORRNB, FOND 917,36-7-B2.

⁶¹⁶ ORRNB, FOND 917,36-1-B2.

⁶¹⁷ ORRNB, FOND 917,40-34-B3; ORRNB, FOND 917,51-21-B3.

⁶¹⁸ ORRNB, FOND 917,40-22-B2.

⁶¹⁹ ORRNB, FOND 917,36-1-B2; ORRNB, FOND 917,36-7-B2; ORRNB, FOND 917,40-2-A1.

tarafından belli zamanlarda dellâlların kaydının tutulması yoluna gidilmiş olup 1113 (M.1701) yılında yapılan iki sayımda on iki ve on altı dellâl varken şevval 1117 (M.1706) yılında 24 dellâl vardır. Defterlere kaydı yapılan dellâller şunlardır;

Tablo 20. Bahçesaray Dellâlleri

Sıra No	Adı	Belge No	Dinî	Sıra No	Adı	Belge No	Dinî
1	Mehmed Beşe (Dellâl Başı)	ORRNB, FOND 917,36-1-B2	Müsliman	29	Sefer Ali	ORRNB, FOND 917,40-2-A1	Müsliman
2	Hasan Beşe	ORRNB, FOND 917,36-1-B2	Müsliman	30	Kabdanoğlu Hüseyin	ORRNB, FOND 917,40-2-A1	Müsliman
3	Köroğlu	ORRNB, FOND 917,36-1-B2	Müsliman	31	Çavuş Musa	ORRNB, FOND 917,40-2-A1	Müsliman
4	Kapdanoğlu Hüseyin	ORRNB, FOND 917,36-1-B2	Müsliman	32	İhtiyar Hasan Beşe	ORRNB, FOND 917,40-2-A1	Müsliman
5	Kör Osman	ORRNB, FOND 917,36-1-B2	Müsliman	33	Bodur Hasan	ORRNB, FOND 917,40-2-A1	Müsliman
6	Yahudi İsak	ORRNB, FOND 917,36-1-B2	Yahudi	34	Ali Beşe	ORRNB, FOND 917,40-2-A1	Müsliman
7	Hacı Bayram Usta	ORRNB, FOND 917,36-1-B2	Müsliman	35	Osman	ORRNB, FOND 917,40-2-A1	Müsliman
8	Cumali	ORRNB, FOND 917,36-1-B2	Müsliman	36	Halil	ORRNB, FOND 917,40-2-A1	Müsliman
9	Postallızâde Mustafa Sofi	ORRNB, FOND 917,36-1-B2	Müsliman	37	Mehmed ibn Mehmed	ORRNB, FOND 917,40-2-A1	Müsliman
10	Bodur Hasan	ORRNB, FOND 917,36-1-B2	Müsliman	38	Sefer Ali Beytili	ORRNB, FOND 917,40-2-A1	Müsliman
11	Arab El-Hâc Ferhad	ORRNB, FOND 917,36-1-B2	Müsliman	39	Cemil	ORRNB, FOND 917,40-2-A1	Müsliman
12	El-Hâc Hasan	ORRNB, FOND 917,36-1-B2	Müsliman	40	Müezzinoğlu Vehâb	ORRNB, FOND 917,40-2-A1	Müsliman
13	Reis-i Dellâl Sefer Ali	ORRNB, FOND 917,36-7-B2	Müsliman	41	İbrahim	ORRNB, FOND 917,40-2-A1	Müsliman
14	Kapdanoğlu	ORRNB, FOND 917,36-7-B2	Müsliman	42	Mirza Ahmed	ORRNB, FOND 917,40-2-A1	Müsliman
15	Osman	ORRNB, FOND 917,36-7-B2	Müsliman	43	Küçük Mehmed	ORRNB, FOND 917,40-2-A1	Müsliman
16	El-Hâc Ferhâd	ORRNB, FOND 917,36-7-B2	Müsliman	44	Köroğlu	ORRNB, FOND 917,40-2-A1	Müsliman
17	Musa	ORRNB, FOND 917,36-7-B2	Müsliman	45	Yahudi Gökçeoğlu	ORRNB, FOND 917,40-2-A1	Yahudi
18	Bodur Hasan	ORRNB, FOND 917,36-7-B2	Müsliman	46	Postallızâde Mustafa	ORRNB, FOND 917,40-2-A1	Müsliman
19	Sefer Ali Beytili	ORRNB, FOND 917,36-7-B2	Müsliman	47	Yusuf Arab	ORRNB, FOND 917,40-2-A1	Müsliman
20	Gözoğlu Sefer	ORRNB, FOND 917,36-7-B2	Müsliman	48	Tatar Mehmed	ORRNB, FOND 917,40-2-A1	Müsliman
21	Gökçeoğlu İsak	ORRNB, FOND 917,36-7-B2	Yahudi	49	Ali Kâmil Yazıcıoğlu Bölükbaşı	ORRNB, FOND 917,40-2-A1	Müsliman
22	Hacı Bayram	ORRNB, FOND 917,36-7-B2	Müsliman	50	Septi Yahudi (Sabıken)	ORRNB, FOND 917,40-2-A1	Yahudi
23	Köroğlu	ORRNB, FOND 917,36-7-B2	Müsliman	51	Kılıçcı Mehmed	ORRNB, FOND 917,40-2-A1	Müsliman
24	Pençi?Halil	ORRNB, FOND 917,36-7-B2	Müsliman	52	Usta Ali	ORRNB, FOND 917,40-2-A1	Müsliman

25	Cumali	ORRNB, FOND 917,36-7-B2	Müsliman				
26	Mustafa Sofi	ORRNB, FOND 917,36-7-B2	Müsliman				
27	İbrahim Çelebi	ORRNB, FOND 917,36-7-B2	Müsliman				
28	Abdulvehab Gözkâde	KHKS,36-7-B2	Müsliman				

Siroeçkovskiy göre hanın sarayında kulûbe beyleri, saray bekçileri, izbe (kulûbe) hizmetçileri, iç ve dış hizmetçiler, içki hizmetçisi, genç hizmetçi, yasavullar,⁶²⁰ ahırcıbaşı, doğancıbaşı, saraybaşı, tüfenkçiler, baş vezneci, tüccarlar, hafızlar, kâtipler, tercümanlar ve Emirler bulunmaktadır.⁶²¹

Çalışmanın sınırları içerisinde yer alan kadiasker defterlerine yansıyan hem Bahçesaray ve hem de Kırım Hanlığı devlet teşkilatında yer aldığı düşünülen görev ve görevliler aşağıda tabloda verilmiştir.

Tablo 21. Kadiasker Defterlerine Göre Kırım Devlet Teşkilatında Yer Alan Görev ve Görevliler⁶²²

Nureddin Sultân	Kale Kapucusu	Divan Kâtibi	Mimar
Karaçi Beyleri	Kalga Sultân	Güleç Kadısı	Muhtesip
Or Seraskeri	Kalga Sultân Defterdarı	Han	Muhtesip Emiri
Bucak Seraskeri	Kalga Sultân Hazinesdar Baş	Han Ağalığı	Müfti
Yedisan Seraskeri	Kalga Sultân Vezîri	Han İmamı	Pençik Emmini
Kuban Seraskeri	Kalgay Sultân Ağalığı	Han Müftisi	Saraçhane Emmini
Atalık	Kalgay Sultân Naibi	Han Vezîri	Silahtar
Bade Ağası	Kalgay Sultân Vezîri	Han Vezîri Kethüdâsı	Silahtar Ağa
Bahçesaray İhtisabı Hizmeti	Kapıcılar Kethüdâsı	Harem Kethüdâsı	Şah Ağa Hazinesdarı
Bahçesaray Kadısı	Kapucu Baş	Harem Saâdet Kethüdâsı	Şeyhülislâm
Beytülmal Emmini	Kapucular Baş[Han-ı Alişanın]	Harem-i Muhterem Kethüdâsı	Şirin Kadısı
Beytül Mal Emmini çırağı	Kâtip Muhasibi	Hazine Kâtibi	Tabip
Beytül Mal vekili	Kefe Nazırı ve Haraç Mahsulü Baş	Hazinesdar	Taş Ağası
Beytül Mal zabiti memuru	Kethüdâ	Hazinesdar Ağa Tevabi	Tat Ağası
Bölükbaşı[Başbölükbaşı]	Kilerci	Hazinesdar Baş	Tat Ağası Kâtibi
Çavuş	Kileri Amire	Hazinesdar Huddameti	Tuz Emmini
Çeşnigir	Kileri Amire Kâtibi	İhtisap Ağası	Vezîr
Çokadar[Han Hizmetkârı]	Koyun Emmini	Aktacı[Han Hazretlerinin]	Vezîr-i Azam
Darphâne-i Amire Emmini	Kuyumcubaşı	İskele Emmini	Vezîr-i Azam Kethüdâsı
Defterdar	Küçük Hazinesdar	Kadiasker	Yalı Ağası
Dellâl/Dellâl Baş/ Münâdi/Tellal/Çığırtkan	Türbedar	Mukatacı/Mukatacı Baş	Saraç/Saraç Baş
Defter-i Kassam	Mangup Kazâsı Naibi	Kadiasker Naibi	Yeniçeri Ağası

⁶²⁰ Siroeçkovskiy'e göre hanın sarayının ve saray kapılarının koruyucusuna verilen addır. Bkz. Siroeçkovskiy, *a.g.e.*, s.67

⁶²¹ Siroeçkovskiy, *a.g.e.*, s.65-86.

⁶²² Tablo tarafımızdan 1700-1725 Yılları arasını ihtiva eden Kadiasker Defterleri esas alınarak hazırlanmış olup tabloda Bahçesaray şehri haricinde Kırım devlet teşkilatında yer alan görev ve görevlilerde bulunmaktadır.

III. BÖLÜM

TOPLUMSAL YAŞAM, SOSYAL MÜESSESELER ve VAKIF

3.1. Bahçesaray Toplumu

Bahçesaray şehri Kırım Hanlığı'nın toplum yapısını en iyi yansıtan yerdir. Şehrin kurulmasıyla birlikte şehre yerleşen ve burada yaşamaya başlayan insanlar tarafından toplum şekillendirilmeye başlanmıştır. Kırım ve Bahçesaray toplumunun oluşumunda, Orta Asya, Kafkaslar, İran, Osmanlı, Rus, Lehistan ve Çerkesya'da yaşayan topluluklarının kendi içindeki geçişlerinin etkisi söz konusudur. Toplum; özellikle Moğol, Altın Orda, Osmanlı ve bizzat Kırım Hanlığı devrinin yönetme ve yönetilme tecrübesi ile şekillenmiştir. Toplum hayatının oluşmasında en önemli etken temellerini bozkır kültüründen alan Türk kültürüyle birlikte İslâm düşüncesidir. Şüphesiz toplumsal yapının oluşumunda içinde yaşanan coğrafya da etkilidir.

Kırım Hanlığı'nın Altın Orda Devleti'nin vârisi olması, hanlığın hâkimiyet geleneği açısından ve bölgenin egemen toplumunun Kırım Türkleri olması bakımından tartışma götürmez bir unsurdur. Bununla birlikte geçmişte bölgede egemen olan diğer milletler ve yakın coğrafyadaki milletler de Kırım Yarımadası ve Bahçesaray şehrinin toplumsal yapısını etkilemiştir. Çünkü bölge, Kırım Türklerinin yanında farklı etnik köken, din, dil, lehçe, kültür, gelenek, görenek, yaşayış, davranış ve anlayışa sahip toplulukları bünyesinde barındırmıştır. Bölgede var olan Kırım ve Bahçesaray toplumunu anlamak, pek çok sosyal âdet ve kurumun kökenine ışık tutabilir ve bölgede var olan bugünkü siyasî durumun tarihi arka planını açıklamaya yardım edebilir.

Pek çok bakımdan Osmanlı Devleti'yle benzerlikler gösteren Kırım Hanlığı, toplum yapısında bulunan ayrıcalıklı sınıflar bakımından Osmanlı'dan farklılıklar gösterir. Devletin kurulmasında ve siyasî iktidarın devamlılığının sağlanmasında çok önemli bir yere sahip olan aşiretler Kırım'da ayrıcalıklı bir statüye sahiptirler. Karaçiler olarak adlandırılan bu aşiretler yönetsel ve ekonomik bakımından sıradan halktan ayrılmışlardır.

İncelenen defterlerden Kırım toplumunun askerî ve beledî olarak adlandırılan iki farklı sınıftan meydana geldiği anlaşılmaktadır. Kırım Han'ı III. Saâdet Geray Han'a ait olan Cemazeyilevvel 1136 (M.1724) tarihli fermânda, hanlığın kasaba ve köylerinde yaşayan insanlar askerî ve beledî olarak sınıflandırılmıştır. Askerî sınıf içerisinde devlet hizmetinde yer alan miran ve mirzayanlar, ağalar, seyyidler, ulemâ, hatîbler, tüm kapıkulu ve bölükbaşılar, çavuşlar, azledilen ya da görevde olan sekbanlar, tuğcular, bayraktarlar,

atalıklar ve emildaşlar⁶²³ yer almıştır. Beledî sınıf içerisinde ise şehir ve kasabalarda yaşayan mücerred hacılar, imâmlar, müezzinler, sekbanlığı terk edenler yer almışlardır.⁶²⁴ Hukuksal işlerde ortaya çıkması muhtemel olan sorunları çözmek için şeyhülislâm ve kadıaskerin görüşü alınarak yazıldığı tahmin edilen bu fermânla birlikte askeri sınıf içerisinde yer alanların hukuki işlerine kadıaskerin bakması, beledî olanlara müdahalede bulunmaması emredilmiştir.

3.1.1. Etnik Yapı

Kırım Yarımadası coğrafi konumu nedeniyle tarih boyunca farklı ırk ve medeniyetlere ev sahipliği yapmıştır. İncelenen kadıasker defterlerinden de 1700-1725 yılları arasında hanlığın başkenti olan Bahçesaray'ın farklı etnik toplulukların hoşgörü içerisinde bir arada yaşadığı bir yerleşim merkezi olduğu anlaşılmaktadır. Defterlere yansıyan etnik toplulukların belli başlıları Kırım Tatarı olarak da adlandırılan Kırım Türkleri, Nogaylar, Ermeniler, Rumlar, Karaimler, Acemler, Çingeneler ve Çerkesler'dir. Kadıasker defterlerinde, incelenen döneme ait Bahçesaray'ın ya da Kırım Hanlığı'nın nüfusu hakkında genel bir bilgiye rastlanmamıştır. 1767 -1769 yılları arasında Kırım'da kalan François de Tott'un verdiği bilgiler esas alınacak olursa Kırım Yarımadası aşağı yukarı üç milyon civarında bir nüfusa sahiptir.⁶²⁵ Rus egemenliği esnasında 1850 yılında Bahçesaray'ı ziyaret eden İngiliz Seyyah Charles Henry Scott ise şehrin o dönemdeki nüfusu hakkında daha net ve ayrıntılı bilgi verir. Scott'a göre 1850 yılında Bahçesaray şehrinin nüfusu 11000'dir. Bunların 8000'i Kırım Tatar'ı, 1100'ü Çingene, 900'ü Rum, 500-600'ü Karay ve geri kalanlar ise Ermeni ve Rus'tur.⁶²⁶ Çelebi, Kırım nüfusu içerisinde 20000 kadarının Rum, Ermeni ve Yahudilerden meydana geldiğini belirtir.⁶²⁷

Başkent Bahçesaray'ın sınırları içerisinde yer alan tüm etnik topluluklar, bir şekilde şehrin yönetiminde yer almışlar, din ve ırk farkı gözetilmeksizin devlet teşkilatında

⁶²³ Emildaş "süt kardeşi" demektir.

⁶²⁴ ORRNB, FOND 917,51-14-B1.

⁶²⁵ Baron de Tott, Han'ın bizzat kendisinin 100000, Kalgay'ın 60000, Nureddin Sultân'ın 40000 kişilik yani toplam 200000 kişilik bir ordunun bulunduğunu, bu ordunun 8 aileden 3 atlı alınarak meydana getirildiğini ve istenildiği takdirde günlük hayatı bozmadan bu ordunun iki katına çıkartılabileceğini ve dolayısıyla Kırım ve Fransa'nın nüfusunun karşılaştırılabileceğini ifade eder. Bkz. Baron de Tott, *a.g.e.*, s.175-176; Ethem Feyzi Gözaydın, *a.g.e.*, s.27; 20. Yüzyılın başlarındaysa bölgenin nüfusu hakkında tahminde bulunan bir başka kişi de Osman Kemal Hatıf'tır. Osman Kemal'e göre 20. yy'da Kırım'da Rus egemenliğinin başlamasıyla birlikte bölgede bulunan Müslüman ahalinin önemli bir kısmı Osmanlı ülkesine göç etmiş olmasına rağmen hala bölgenin en kalabalık topluluğu Müslümanlardır. Ortalama 517000 olan nüfusun 343000'i Müslüman, 32000'i Ukraynalı, 25000'i Nemçe (Nemase)li, 96000'i Rus ve 21000'i Rum, Ermeni, Karaim ve Kırımçaklar'dır. Bkz. O[sman] K[emal] Hatıf, "Kırım'da Nüfus Ekseriyeti", *Kırım Mecmuası*, nr. 5, 27 Haziran 1334/1918, s. 81-83.

⁶²⁶ Dariya Afanasyeva, *a.g.t.*, s.195.

⁶²⁷ Eviya Çelebi, *a.g.e.*, s.512.

görevlendirilmişlerdir. İhtiyaç duyulduğu anda ise şehirde bulunan tüm etnik gruplardan şehrin ve devletin ihtiyacı için borç para alınmıştır. Bu durumu en iyi yansıtan olaylardan biri de Safer 1115 (M.1703) tarihinde Selim Geray Han zamanında yaşanmıştır. Selim Geray Han şehirde bulunan ticaretle uğraşan tüm etnik tebâ'dan 100000 akçelik borç para almıştır.⁶²⁸ Hanın fermânı şehirde ekonomik anlamda gücü bulunan etnik toplulukları göstermesi bakımından son derece önemlidir. Buna göre şehirde yaşayan ve borç alınan gayrimüslim topluluklar Yahudi, Ermeni, Rum ve Acemlerdir.

3.1.1.1. Türk Toplulukları (Tatarlar)

Orhun Yazıtlarında Otuz Tatar ve Tokuz Tatar,⁶²⁹ Çin kaynaklarında ise Ta-ta şeklinde yer alan⁶³⁰ Tatar kelimesi Türkler ve Moğollar arasında muhtelif zamanlarda muhtelif manada kullanılmış bir halk ismidir.⁶³¹ Şemseddin Sami'nin 1889-1898 yılları arasında neşrettiği *Kamûsü'l-A'lâm* adlı ansiklopedik lügatte "...bunların zamanla Moğollarla ziyadece ihtilât ve imtizâc itmeleri ve damarlarında bir dereceye kadar Moğol kanı bulunması bu tesmiyelerine sebeb olmuş ise de, kendileri lisan ve ahlak ve âdet ve her cihetle Moğollardan ziyade Türklere yakındırlar..." şeklinde ifade ettiği Tatar kelimesi⁶³² 13. yüzyıldan itibaren Kırım Bölgesi'nde yaşayan Hun, Kıpçak, Peçenek, Hazar ve Oğuz boylarının karışımından olan Türk topluluklarına Avrupalılar ve bilhassa Ruslar tarafından verilen bir addır. Bölgede kurulan devletler de Tatar imparatorluğu olarak adlandırılmışlardır.⁶³³

Avrupalılar ve Ruslar tarafından yapılan bu bu adlandırma hatalıdır. Zira bu adlandırmada Türk ve Moğollar birbirinden ayırma gereği duyulmadan hepsi Tatar olarak kabul edilmiştir. İncelenen defterlerde Tatar kelimesi şahısların tanımlamasında ve yerleşim birimlerinin adlandırılmasında çok nadir olarak kullanılmıştır. Tespit edilen Tatar adları şunlardır: Tatar Mehmed, Kutluşah bin Tatar Mirza, Dellâl Tatar Mehmed, Hüseyin Tataroğlu, Abdi Tatar, Kırım Tatar Bey, Tatar Ali, Karaca bin Tatar, Tatar Osman Ağa, Tatar Mirza, Kiraku veledi Tatar Bey. Tatar adlı yerleşim birimleri ise Tatarpınarı kazâsı,

⁶²⁸ ORRNB, FOND 917,35-19-A6.

⁶²⁹ Tonyukuk Yazıtında "Bilhassa küçük kardeş yeğenim, oğlum, bütün soyum, milletim, güneydeki Şadapıt beyleri, kuzeydeki Tarkat, Buyruk beyleri, Otuz Tatar, Dokuz Oğuz beyleri, halkı! Bu sözümü iyice işit, adamakıllı dinle!" Bkz. Muharrem Ergin, a.g.e., s.57.

⁶³⁰ Bahaeddin Ögel, a.g.m., s.51, Kürşat Yıldırım Çin Kaynaklarında Tatar adının V. Ve VI. yüzyıllarda görüldüğünü belirtmektedir. Bkz. Kürşat Yıldırım, "Tatar Adının Kökeni Üzerine", *Türkiyat Mecmuası*, c.22/Güz 2012, s.186.

⁶³¹ Bahaeddin Ögel, "Tatar", *İ.A.* C.12/1, s.50

⁶³² Şemseddin Sami, *Kamûsü'l-A'lâm*, C.3, İstanbul 1308,s.3-4

⁶³³ Nadir Devlet, "XX. yüzyılda Tatarlarda Milli Kimlik Sorunu", *Belleten*, C.LX, s.227, Ankara Nisan 1996, s.191.

Tatar Kıpçağı, Tatar Osman köyü ve Tatarköy'dür.⁶³⁴ Ayrıca Yusuf Ağa, Mehmed Ağa ve Pir Ali Ağa adlı Tatar Ağası ünvanı kullanan kişiler tespit edilmiştir.⁶³⁵ Dolayısıyla Kırım Bölgesi'nde yaşayan Türkleri, Tatar olarak adlandırmak doğru değildir. Bölgedeki Türkleri, Tatar olarak adlandırmak ilk başlarda bölgedeki Moğol egemenliğine dayalı olarak yapılan bir adlandırmayken daha sonraları 20. yüzyıl başlarında siyasî bir hüviyet kazanmıştır.⁶³⁶

Günümüzde bazı tarihçiler tarafından Kırım Tatarı tabiri kullanılarak adlandırılan Kırım Türkleri, Altın Orda Devleti'nin yıkılmasından sonra onun varisi olarak kurulan Kırım Hanlığı'nın ana unsurunu oluşturmuşlardır. Hanlık sınırları içerisinde büyük bir kısmı, tarım ve hayvancılıkla uğraşmışlar, kendilerine ait olan toprakları ya da Geray hânedanına, Karaçi beylerine ve mirzalara ait olan arazileri işlemişlerdir.

3.1.1.2. Nogaylar

Kırım Hanlığı sınırları içerisindeki en önemli Müslüman tebaadan biri de Nogaylardır. İlk başlarda Mangıt kabilesine izafen “Mangıt Ulusu” olarak adlandırılan Nogaylar XV. yy.dan itibaren “Nogay Ordası” diye adlandırılmışlardır. Nogaylar, genellikle göçebe bir hayat tarzı süren, kendilerine özgü bir kültürü ve lehçesi olan ve önemli bir kısmı yarımada dışında ki alanlarda hayvancılıkla uğraşan Kırım'ın Türk ve Müslüman toplumdurlar.⁶³⁷ Kırım Hanlığı'nın inkişafıyla birlikte önemli bir kısmı hanlığın egemenliğine bir kısmıysa Osmanlı Devleti egemenliğine girmiştir.

⁶³⁴ ORRNB, FOND 917,35-55-A5; ORRNB, FOND 917,37-77-A1; ORRNB, FOND 917,40-49-B5; ORRNB, FOND 917,46-115-A2; ORRNB, FOND 917,48-16-B4; ORRNB, FOND 917,48-18-B2; ORRNB, FOND 917,48-17-B4; ORRNB, FOND 917,48-130-B2; ORRNB, FOND 917,49-7-B3.

⁶³⁵ ORRNB, FOND 917,49-14-B1; ORRNB, FOND 917,49-104-B3

⁶³⁶ 20.yüzyıl başlarında Ruslar, Kırım Bölgesi'nde yaşayan Kırım Türklerinin aslında Türk ırkından olmadıklarını, Tatar ırkından olduklarını iddia ederek suni bir tartışma yaratarak bölgede egemenliklerini güçlendirmeyi arzulamışlardır. Fakat ortaya atılan bu fikre yine en büyük cevabı Kırım ve Türk dünyasının mümtaz simalarından biri olan İsmail Bey Gaspıralı verecek ve Kırım Türklerinin öz be öz Türk olduğunu basın ve yayın yoluyla tüm dünyaya ilan edecektir. Konu hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz. Hasan Işık, Ahmet Doğan, “Bazı Matbuat Örneklerine Göre 20.yüzyılın Başlarında Kırım'da Türklük Tatarlık Tartışması”, *Selçuklu Tarihçiliğinin Zamansız Kaybı Prof. Dr. Feda Şamil Arık'a Armağan Türk Tarihine Dair Yazılar III*, Ed: Alpaslan Demir, Tuba Kalkan, Eralp Erdoğan, Ömer Düzkabar, Gece Yayınları, Ankara 2018, s.579.

⁶³⁷ Hakan Kırımlı, Türkiye'deki Kırım Tatar ve Nogay Köy Yerleşimleri, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2012, s.2-4; Akdes Nimet Kurat, Nogay kavminin 1267-1299 yılları arasında büyük kahramanlıklar gösteren, Cuci oğullarından birisinin neslinden gelen Emir Nogay'ın isminden geldiğini ifade eder. Bkz. Akdes Nimet Kurat, *IV-XIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, s.129-130; Tavernier ise Nogay isminin Cuci'nin torunundan geldiğini söyler. Bkz. Jean Baptiste Tavernier, *Tavernier Seyahatnâmesi*, Ed. Stefanos Yerasimos, Çev. Teoman Tunçdoğan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2006, s.327. Nogaylar hakkında ayrıca Bkz. Nogaylar hakkında ayrıca Bkz. Şemşeddin Sami, *Kamûsü'l-A'lâm*, C.6, İstanbul 1316,s.4621; Nogaylar hakkında detaylı bilgi için Bkz. Mehmet Alpargu, Nogaylar, Değişim Yay. İstanbul 2007.

Kalgay Sultânların “*Uluğ Orda ve Uluğ yurt’nun ve Deşt-i Kıpçak’nun ve Taht-ı Kırım’nın ve sansız köb Tatarının ve sağışsız Nogaynm ve Tağ ara Cerkesnin ve Tat bile Tugacnın uluğ Padişahı ve bem uluğ Sultam izzetlü ve rif’atlü Kagılgay Sultân...*” şeklinde kullanmış oldukları elkâblardan Nogayların devlet yönetimi içerisinde Kalgay Sultânlara bağlı oldukları anlaşılmaktadır.⁶³⁸

Nogaylar sahip oldukları askeri güçleri nedeniyle genelde Geray ailesi arasında meydana gelen hâkimiyet mücadelesinde sık sık iltica edilen bir yer olmuştur. Kırım Han’ı Mehmed Geray Han’ın oğlu Saâdet Geray Sultân da babasının azledilmesinden sonra Nogaylara iltica etmiş ve Nogay Bey’i Esni Bey’in yardımıyla Bahçesaray’a hücum ederek hanlık yarışına girişmiş fakat başarılı olamamıştır.⁶³⁹ Hanlık makamına çıkan Kırım hanlarıysa aralarında meydana gelen tüm küslüklere rağmen Nogayların askeri gücünden dolayı onları yanlarına çekmeye çalışmıştır. I. Kaplan Geray Han, üçüncü saltanatı döneminde (H.1143-M.1730) Nogaylarla Kırım ahalisi arasında var olan ihtilafı çözmek için mücadele etmiştir. Daha önceki yıllarda ortaya çıkan anlaşmazlıklar üzerine Kırım halkına Nogay Ağa nesilleriyle görüşmemek üzere talâk-ı selâse üzerine yaptırılan yeminler karşısında bunların geçmişte kaldığı, artık düşmanlık edilmemesi gerektiği şeklinde fetvalar yayınlatarak halkı barıştırmıştır.⁶⁴⁰

Naîmâ’ya göre Nogay taifesi üç farklı kısımdan meydana gelmektedir. Bunlardan birincisi hiçbir padişaha itaat etmeyen “Ulu Nogay”lar, ikincisi görünüşte Kırım hanlarına itaat eden fakat içten içe düşman olan “Küçük Nogaylar” ve üçüncüsü de şiddet ve kan dökücü olarak nitelendirilen “Mansuriler”dir.⁶⁴¹ Seyyid Mehmed Rızâ’ysa İdigü Mirza evladı namıyla Mansur, Orak, Mamay, Or, Mehmed, Kasay, Tokuz, Yedicek ve Cemboyluk adı altında dokuz sınıf Nogay kavminin var olduğunu ve bunların ilk başlarda İdil Nehri kenarında yaşadıklarını, bir müddet sonraysa bunlardan Orak, Kusay, Or, Mehmed ve Dokuz kabilelerinin Özi ve Ten Irmakları kenarına göçtüklerini belirtir.⁶⁴² Kurat ise Nogay isminin şahıs isminden geldiğini belirterek 15. yüzyılın sonlarında Aşağı İdil ve Yayık sahasında yaşadıklarını bunlardan Şirin, Barın, Kıpçak, Argun, Alçun, Katay ve Mangıtların Yedisian adıyla anıldıklarını ifade eder.⁶⁴³ Kadıasker defterlerinin tamamı üzerinde inceleme yapan Bıyık tarafından Kırım Hanlığı’na bağlı

⁶³⁸ Akdes Nimet Kurat, *IV- XIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, s.229.

⁶³⁹ Seyyid Mehmed Rızâ, *a.g.e.*, s.136-137; Halîm Geray, *a.g.e.*, s.59.

⁶⁴⁰ Abdulgaffar Kırîmî, *Umdetü’l-Ahbâr*, Haz. Derya Derin Paşaoğlu, s.196.

⁶⁴¹ Naîmâ, *a.g.e.*, s.1346; Halîm Geray, *a.g.e.*, s.86.

⁶⁴² Seyyid Mehmed Rızâ, *a.g.e.*, s.137-138.

⁶⁴³ Akdes Nimet Kurat, *IV- XIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, s.281.

Nogay kabilelerinin ismi ve yerleşim yerleri tespit edilmiştir.⁶⁴⁴ Bu çalışmadaysa Bıyık'ın belirttiği listeye ilaveten Ecderhan, Yediçke oğlu [Yediçkul], Bayoğlu, Çalsav Bolatoğlu, Bulhak ve Ming(?) Nogay kabileleri tespit edilmiştir.⁶⁴⁵

İncelenen defterlere Nogaylarla ilgili birçok davanın yansıdığı görülmektedir. Nogaylarla ilgili yansıyan davalar daha çok alacak verecek, kayıp hayvan ve köle konularını içermektedir. Defterlere yansıyan davalardan Nogayların en önemli geçim kaynağının da hayvancılık olduğu anlaşılmaktadır. Andrey Taranovski seyahatnâmesinde de sadece bir Nogay'ın iki-üç bin koyun, yüzlerce kısırak, inek, öküz ve devesinin olduğunu ifade etmesi Nogaylar için hayvancılığın önemini göstermesi bakımından önemlidir.⁶⁴⁶ Evliya Çelebi de Nogayların fiziksel özelliklerini tanımladıktan sonra giysilerinin hayvan postlarından yapıldığını belirterek hayvancılığın Nogaylar için önemini belirtmiştir.⁶⁴⁷ Hayvancılığın yanında yağmanın ve çapulun da Nogayların geçim kaynakları arasında olduğu anlaşılmaktadır. İncelenen defterlerde Nogaylar tarafından satılan birçok köle tespit edilmiştir. Özellikle Bucak Nogayların yapmış olduğu yağmalar belli zamanlarda Osmanlı Devleti'nin müdahalesiyle neticelenmiş ve padişah tarafından verilen emir üzerine Nogaylar tarafından zapt edilen mallar sahiplerine geri iade edilmiştir.⁶⁴⁸

Kırım Hanlığı'nın yıkılmasından sonra bölgede başlayan Rus egemenliğiyle birlikte Kırım Türkleriyle birlikte Nogaylar da Osmanlı ülkesine göç etmiş olmakla birlikte bir kısmı hala günümüzde Rusya Devleti sınırları içerisinde yer alan Karaçay-Çerkes Cumhuriyeti, Dağıstan ve Çeçenistan'da yaşamaktadır.⁶⁴⁹

3.1.1.3. Çerkesler

Çerkesler; Kafkasya'nın Azak ve Karadeniz sahilleriyle bu bölgelere yakın dağlık ve step alanlarda yaşayan kavimlerden biridirler. Genellikle bölgede kurulan büyük devletlerin egemenliklerinde yaşamışlardır. 18. yüzyıla kadar da Kırım Hanlığı'na tâbi olarak yaşamışlardır. Hanlığa bağlılık karşılığında da seferlere asker göndermek ve tahta

⁶⁴⁴ Bıyık, *a.g.e.*, s.97-98; Bıyık tarafından Han Mirzaoğlu kabilesi sehven Han Muradoğlu kabilesi şeklinde okunmuştur. Bkz. ORRNB, FOND 917,48-15-B1.

⁶⁴⁵ ORRNB, FOND 917,38-38-A1; ORRNB, FOND 917,46-113-A1; ORRNB, FOND 917, 48-21-A2; ORRNB, FOND 917, 49-84-B1; ORRNB, FOND 917, 51-55-A1.

⁶⁴⁶ Akdes Nimet Kurat, *IV- XIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, s.378.

⁶⁴⁷ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s.605-606.

⁶⁴⁸ Halim Geray, *a.g.e.*, s.58.

⁶⁴⁹ Bkz. Mehmet Alpargu, "Nogaylar", *DİA*, C.33, İstanbul 2007, s.202-204.

yeni çıkan hana üç yüz köle vermek şartıyla hanlık içerisinde serbest bir şekilde yaşarlardı.⁶⁵⁰

Kırım hanları, Çerkesleri Kalgay Sultânlar vasıtasıyla kontrol altında tutmaya çalışmışlardır. Fakat Çerkes kavminin en belirgin özelliklerinden biri bağımsızlıklarına düşkün olmalarıdır. Kendilerine ait büyük bir devlet kuramamış olsalar da hiçbir zaman tam anlamıyla tabî bir devlet de olmamışlardır.⁶⁵¹ Bu durum nedeniyle de Kırım Hanlığıyla da sürekli mücadele içinde bulunmuşlardır. Özellikle Kırım hanlarının köle elde etmek için yaptıkları akınlardan dolayı belli zamanlarda hanlığa başkaldırmışlardır. Bu isyanlardan biri de 1119 (M.1707) tarihinde I. Kaplan Geray Han zamanında meydana gelmiştir. Çerkesler Kırım Hanlığı'nın hâkimiyetinden kurtulmak için vatanlarını terk ederek Belc Niçan denilen bölgenin yüksek bölgelerine yerleşince I. Kaplan Geray Han Çerkesleri tekrar eski yurtları olan Beştav'a getirmek için sefere çıkacaktır.⁶⁵² Çerkesler bu ve benzeri durumlarda başarılı olamadıkları takdirde de Kırım hanlarına karşı işledikleri suçlardan dolayı "Ayıblık" adı altında mal ve köle verirlerdi.⁶⁵³

İncelenen defterlerde Çerkeslerle ilgili birçok dava yer almaktadır. Öncelikle Bahçesaray'da Çerkes adı altında bir mahalle ve köy vardır. Bu mahalle ve köy muhtemelen ilk başlarda Çerkesler tarafından kurulmuş ve onların yaşadığı yer olmalıdır.⁶⁵⁴ Çerkesler genelde Müslüman olmakla birlikte içlerinde Hristiyan olanlar da vardır.⁶⁵⁵

Defterlere yansıyan bir başka konu da Çerkes seferleridir. Sefer kaynaklı pek çok muhalefât, kayıp hayvan ve köle konulu dava meydana gelmiştir. Bu davalardan birinde Şahbaz adlı biri alaşasını Çerkes seferi esnasında kaybetmiş ve daha sonra Acem Ağacan'ın elinde bularak dava edecektir.⁶⁵⁶ Bir başka davadaysa Çerkes seferinde vefât eden Abdülkadir Odabaşı'nın muhalefâtı konuludur.⁶⁵⁷ Abdülkadir'in muhalefâtı varislerine taksim edilmiştir.

17. yüzyılda Çerkesistan'ı ziyaret eden Tavernier, Çerkeslerin hayvancılıkla uğraştıklarını, büyük hayvan sürülerine ve özellikle çok güzel atlara sahip olduklarını

⁶⁵⁰ Sadık Müfit Bilge, "Çerkezler", *DİA*, C.Ek 1, Ankara 2020, s.287; Halil İnalcık, "Çerkes, Ottoman period", *EI2*, Vol. II, Leiden, s.24-25.

⁶⁵¹ Şemşeddin Sami, *Kamûsü'l-A'lâm*, C.3, İstanbul 1308, s.1869

⁶⁵² Halim Geray, *a.g.e.*, s.142.

⁶⁵³ Halim Geray, *a.g.e.*, s.143.

⁶⁵⁴ ORRNB, FOND 917,40-55-B6; ORRNB, FOND 917,48-112-B1.

⁶⁵⁵ ORRNB, FOND 917,40-56-A1; ORRNB, FOND 917,48-12-A2.

⁶⁵⁶ ORRNB, FOND 917,46-88-A3.

⁶⁵⁷ ORRNB, FOND 917,49-53-B1.

söyler.⁶⁵⁸ Evliya Çelebi’de Çerkeslerin koyunyününden örülmüş ipek gibi kuşakları olduğundan, kürklü elbiseler giydiğinden ve asker olanların küheylan gibi atlara sahip olduğundan bahseder.⁶⁵⁹ Kadıasker defterleri Çerkeslerin en önemli geçim kaynaklarından birinin hayvancılık olduğunu göstermektedir. Defterlerde konu hakkında çok fazla dava vardır. Defterlerde dikkat çekici bir husussa köle ticaretidir. Çerkesler, köle ticaretinde de son derece etkili olmalarına rağmen Bahçesaray’daki kölelerin önemli bir kısmı da yine Çerkes asıllıdır. Bu durum defterlerde genelde “*Müslimü’l-millet Çerkesiyyü’l-asl*” şeklinde belirtilmiştir.⁶⁶⁰

3.1.1.4. Ermeniler

Ermeniler, Asya ve Avrupa’nın Asya ile sınır olan bazı yerlerinde dağınık bir şekilde yaşayan tamamı Hristiyan olan bir topluluktur. En büyükleri Eçmiyadzin’de olmak üzere dört patriklikleri vardır. İranlılar ve Romalılarla yapılan savaşlarda mağlup olmaları üzerine sanat ve ticaretle uğraşarak büyük şehirlere göç etmişlerdir.⁶⁶¹ Kırım sahillerinde öteden beri var olan ticaret de Ermenilerin ilgisini çekmiş ve ticaret için buraya gelerek Kefe, Suğdak, Karasu ve Bahçesaray gibi şehirlere yerleşmişlerdir. Kırım Yarımadası’nda yaşayan Ermeniler, Kudüs Ermeni Patrikliği’ne bağlıdırlar.⁶⁶²

İncelenen defterlerden Bahçesaray’da önemli bir miktarda Ermeni nüfusunun yaşadığı anlaşılmaktadır. Taife-i Ermeniyen ve taife-i Ermeni şeklinde adlandırılan Ermeniler Bahçesaray’da kendi adlarıyla anılan Ermeni Mahallesi’nde yaşamaktadırlar. Mahalle, Bahçesaray Ermenileri tarafından kurulmuş olmalıdır. Zamanla mahalleye az sayıda da olsa Müslümanlar da yerleşmiştir.⁶⁶³ Mahalle, defterlerde Ermeniyen Mahallesi,⁶⁶⁴ Ermeni Mahallesi⁶⁶⁵ ve Ermeniler Mahallesi⁶⁶⁶ şeklinde yer almaktadır. Bahçesaray’da yer alan buğday pazarlarından biri de Ermeni Mahallesi’ndedir.⁶⁶⁷

Bahçesaray şehrinde yaşayan Ermeniler tarım, hayvancılık ve özellikle zanaat ve ticaretle uğraşarak şehir hayatının içerisinde aktif bir şekilde yer almışlardır. Karaylar ve Acemlerle birlikte hem Bahçesaray’ın hem de hanlığın finans ihtiyacının karşılanmasında önemli bir konuma gelmişler, belli zamanlarda Kırım hanları Ermenilerden borç para dahi

⁶⁵⁸ Tavernier, *a.g.e.*, s.313.

⁶⁵⁹ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s.617-618.

⁶⁶⁰ ORRNB, FOND 917,38-29-B1.

⁶⁶¹ Şemşeddin Sami, *Kamûsü’l-A’lâm*, C.2, İstanbul 1302, s.840.

⁶⁶² Bıyık, *a.g.e.*, s.103.

⁶⁶³ ORRNB, FOND 917,36-40-A1.

⁶⁶⁴ ORRNB, FOND 917,35-50-A3.

⁶⁶⁵ ORRNB, FOND 917,36-20-A1.

⁶⁶⁶ ORRNB, FOND 917,37-63-A1.

⁶⁶⁷ ORRNB, FOND 917,36-76-B4.

almışlardır.⁶⁶⁸ İncelenen defterlerde özellikle ticaretten kaynaklı alacak verecek davalarının bir hayli fazla olması Ermenilerin en önemli faaliyet dallarının ticaret olduğunu göstermektedir. Bu davalardan biri de 1118 (M.1707) tarihinde meydana gelmiş olup Ermeni Haçadur veledi Simon, Ordu Bazar'ından Baran'a 1025 akçeye sattığı sincap kürkün 175 akçesini alamayınca alacağını tahsil edebilmek için soluğu mahkemede kadı karşısında alacaktır.⁶⁶⁹ Bir başka davadaysa Ermeni Melkon veledi Asgadır, Hallaç Katos veledi Toros'tan ham pamuk karşılığında 300 akçesinin alıverilmesi için Müslüman mahkemesine başvuracak ve parasını mahkeme kanalıyla elde edecektir.⁶⁷⁰ Benzer davalar çok fazladır. Kırım Hanlığında Ermenilerin ve tüm gayrimüslimlerin hukuki anlamdaki özgürlüklerini göstermesi bakımından bir başka dava da Cemazeyilevvel 1116 (M.1704) tarihinde meydana gelmiştir. Kadı huzurunda derdine çözüm bulamayan Ermenilerden biri olan Morse Papaş veledi Ahik ise Cemazeyilevvel 1116 (M.1704) tarihinde hakkını han divanında arayacak ve Şah Bike'ye dokuz sene önce verdiği 9000 akçesini talep edecektir. Fakat burada Şah Bike borcunu ödediğini şahitler huzurunda ispatlayınca eli boş kalacaktır.⁶⁷¹ Ticaretle birlikte Ermenilerin önemli bir geçim dalı da zanaattır. İncelenen defterlerden Ermenilerin kuyumculuk, kalpakçılık, mumculuk, ekmekçilik, debbağlık, çömlekçilik gibi çok farklı zanaat dallarıyla ilgilendiklerini göstermektedir. Bu zanaat dallarından biri olan çömlekçilikle uğraşan Asgadır, Kefe çanağı yapmaktadır. Yaptığı çanakları Abdülhalim ve Ali adındaki iki kişiye satmıştır. Yüz tanesini 160 akçeye satan Asgadır parasından bir kısmını alamayınca hemen kadı huzurunda hakkını arayacaktır.⁶⁷² Debbağlıkla uğraşan İstoril isimdeki Ermeni ise komşusu olan İvaz veledi Mahuryan'ın evine giden yolu su seddi yapmak için kapatınca komşusunun şikâyeti üzerine kendisini kadı karşısında bulacak ve komşusunun yol hakkına engel olduğu gerekçesiyle suçlu bulunacaktır.⁶⁷³

Kırım Hanlığı sınırları içerisinde köle ticareti son derece yaygındır. Ermeniler de köle ticaretinin içerisinde yer almışlar, ayrıca köle sahibi de olmuşlardır. Bahçesaray Ermeni Mahallesi'nde yaşayan Despina'nın gayrimüslim, orta boylu, koyungözlü, çekme burunlu, esmer alınlı Sefer isminde doğma bir kölesi vardır ve Despina bu kölesini azat etmiştir.⁶⁷⁴

⁶⁶⁸ ORRNB, FOND 917,36-1-A1.

⁶⁶⁹ ORRNB, FOND 917,40-36-A4.

⁶⁷⁰ ORRNB, FOND 917,36-58-B5.

⁶⁷¹ ORRNB, FOND 917,35-67-B2.

⁶⁷² ORRNB, FOND 917, 36-46-B2.

⁶⁷³ ORRNB, FOND 917,36-96-B4.

⁶⁷⁴ ORRNB, FOND 917,36-82-B8.

3.1.1.5. Rumlar

Kırım'da yaşayan topluluklardan bir diğeri de Rumlardır. Roma şehriyle Romalılar isminden alınmış olan Rum kelimesi zamanla bir kavim ismi haline gelmiştir.⁶⁷⁵ Rumlar olarak adlandırılan bu kavmin anavatanı bugünkü Yunanistan ve Anadolu coğrafyasıdır. İlk Çağlardan itibaren ticaretle uğraşan Rumlar anavatanlarından uzak diyarlarda ticaret kolonileri kurmuşlardır. Rumlar tarafından kurulan bu ticaret kolonilerinden biri de Kırım Yarımadası'ndadır. Rumlar, bölgenin sahip olduğu ticari potansiyel nedeniyle yarımadağa yerleşmişler ve hatta küçük çaplı devletçikler bile kurmuşlardır. M.Ö. 500'lü yıllarda Hersonesos ve yaklaşık yüz yıl sonra Bosfor Krallığı, yarımadağa Grekler tarafından kurulan küçük devletçiklere örnektir. İmparator Justinian (M. 536-548) zamanındaysa bölgede Bizans hâkimiyeti tesis edilerek Rum varlığı perçinlenmiştir.⁶⁷⁶ Kıyı şehirlerinin yanında dağların tepelerinde ve ormanlarda şatolar, şehirler ve ibadethâneler inşa etmişlerdir.⁶⁷⁷ İşte İlk Çağlardan itibaren bölgenin sahip olduğu ticari potansiyel Rumları bölgeye çekmiş ve bir kısmının da buraya yerleşmesine neden olmuştur. Nitekim bu varlık Kırım Hanlığı zamanında da devam etmiştir.

Yarımada içerisinde özellikle ticaret merkezlerinde daha fazla yer aldıkları anlaşılan Rumlar; Bahçesaray'da ise kendi adlarıyla anılan Rum ve Darağaç Altında Rum Mahallesi'nde toplu bir şekilde yaşamaktadırlar. Rum Mahallesi defterlerde ayrıca Rumiyân Mahallesi şeklinde yer almıştır. Rumiyân tabiri aynı zamanda Rumları ifade etmek içinde kullanılmış olup genelde “*Rumiyândan Yuri nâm zımmi...*” şeklinde ifade edilmiştir.⁶⁷⁸ Köylerde yaşayan Rumlar için de benzer bir durum söz konusudur. Kalımtay, Kermençik, Şuri, Ulaklı ve Mayrem köyleri Rumların yaşadıkları belli başlı köylerdir. Şehirde yaşayan Rumlar genelde zanaat ve ticaretle uğraşırken köyde yaşayanlar tarım ve hayvancılıkla uğraşmaktadırlar. İncelenen defterlere bu konulardan kaynaklı birçok anlaşmazlık yansımıştır. En çok anlaşmazlık alacak verecek yani ticaret konusudur. Bu anlaşmazlıklardan biri 1114 (M.1702) tarihinde meydana gelmiştir. Rum Mahallesi sakinlerinden olan Sava veledi Panayot adlı Hristiyan ticaretle uğraşmaktadır ve Ermeni Mahallesi'nden Haçadur veledi Babek'e bir buçuk top basmayı 405 akçeye satmıştır. Fakat

⁶⁷⁵ Şemşeddin Sami, *Kamûsü'l-A'lâm*, C.3, İstanbul 1308, s.2359.

⁶⁷⁶ Yücel Öztürk, “Jeopolitik Perspektifte Kırım Yarımadası”, *Uluslararası Osmaneli Sosyal Bilimler Kongresi, Osmanelinden 21.Yüzyılı Okumak Bildiriler Kitabı*, Ed: Mustafa Ercan, Ali Ayata, Sultân Ece Altınok Çalışkan, Bilecik Ekim 2016, s.8.

⁶⁷⁷ Broniowski, *a.g.e.*, s.38.

⁶⁷⁸ ORRNB, FOND 917,46-84-A4.

parasını bir türlü alamayınca konu mahkemeye intikal etmiştir.⁶⁷⁹ Köylerde yaşayan Rumlarsa tarım ve hayvancılıkla uğraşmaktadırlar. Kırım'da özellikle bağcılık son derece revaçta olan bir geçim kaynağıdır. Köylerde yaşayan Rumların önemli bir kısmı da bağcılıkla uğraşmaktadır. Bunlardan biri olan ve Bahçesaray'da ikamet eden Yako isimli Rum ise Kaçı Boyunda bulunan Kalımtay adlı köyde bulunan bağını yine Rumiyan'dan Kirişçi Toktar'a 24500 akçeye satacaktır. Tarım, hayvancılık ve ticaretin yanında zanaat alanında da Rumlar aktif bir şekilde yer almışlardır. Rumların tarafından yapılan ve defterlere yansıyan belli başlı zanaatlar ise boyacılık, küpçülük, kazancılık, kırışçılık ve nalçacılık'dır.

3.1.1.6. Karaylar

Kırım'ın en eski sakinlerinden biri de Karaylardır. Hazar Türklerinin⁶⁸⁰ torunları oldukları tahmin edilen Karayların; dil, folklor, gelenek, görenek ve diğer açılardan Türk olma ihtimalleri yüksektir. Dinî inanç bakımından Yahudiliğin Karai Mezhebine mensupturlar.⁶⁸¹ İncelenen defterlerde yer alan ve Karaylar ve Türkler tarafından kullanılan Kutlu Şah, Menteş, Çolpan ve Penbe şeklindeki adlarla yine Türkler arasında çok yaygın olarak kullanılan hayvanları tamgalama⁶⁸² geleneğinin Karaylılar tarafından da kullanılması onların da Türk olma ihtimallerini kuvvetlendiren başka bir husustur. Karaylar Kırım Hanlığı döneminde Çufutkale,⁶⁸³ Mankub, Karasu ve Kefe gibi şehirlerde ikamet etmişlerdir.

İncelenen defterlerde Karay şeklinde bir ifade bulunamamıştır. Fakat Karayların bölgede bulunan Yahudiler olduğu tezi doğru kabul edildiği takdirde yüzlerce kayıt ortaya çıkmaktadır. İncelenen defterlerde “*Yahudiyan sükkanından Baba veledi Şulme nam-ı Yahudi...*”⁶⁸⁴ ve “*...taife-i Yahudiyan'dan Davut veledi Moşe...*”⁶⁸⁵ şeklinde ifade edilmişlerdir. Bahçesaray'da Kırım Türklerinden sonra en kalabalık etnik topluluk olan Karaylar, Kırım'ın en eski yerleşim merkezlerinden biri olan Kırkyer'de ikamet etmişlerdir. Kırkyer, 16. ve 17. yüzyılda Yahudilerin çok bulunması ve onların kalesi

⁶⁷⁹ ORRNB, FOND 917,36-52-B12.

⁶⁸⁰ Hazarların ve Karaimlerin aynı kavim olup olmadıkları hakkında tartışma vardır. Hazarlar hakkında Bkz. Zeki Velidi Togan, “Hazarlar”, İA, C.5/1, MEB Yay., Eskişehir 1997, s.397-408; Ahmet Taşağıl, “Hazarlar”, DİA, C.17, İstanbul 1998, s.116-120; V.V. Barthold, a.g.e., s.52.

⁶⁸¹ Suleymanov, a.g.e., s.1.

⁶⁸² ORRNB, FOND 917,46-100-B2.

⁶⁸³ Muravyov-Apostol'a göre Çufutkale yüksek bir kayanın üzerinde bulutların içerisinde, sanki denizin ortasında bir yer gibidir. Bu nedenle de burasının kendisine Venedik'i çağrıştırdığını ifade eder. Bkz. Муравьев-Апостол, a.g.e., s.127.

⁶⁸⁴ ORRNB, FOND 917,36-19-B2.

⁶⁸⁵ ORRNB, FOND 917,36-60-A12.

manasında Çufutkale diye adlandırılmıştır.⁶⁸⁶ Evliya Çelebi ise kalenin ismin aslında Gevherkerman olduğunu söyler.⁶⁸⁷ İncelenen defterlerde kale; Çufutkale,⁶⁸⁸ Kale-i Yahudiyan⁶⁸⁹ ve Yahudiyan Kalesi⁶⁹⁰ şeklinde yer almıştır. Gevherkerman şeklindeki adlandırma ise tespit edilememiştir. En çok kullanılan adlandırma ise Kale-i Yahudiyan'dır.

Karaylar, Bahçesaray ticareti üzerinde en etkili olan topluluktur. Ticaretin her türlüyle uğraşan Karaylar özellikle dabakçılık alanında çok ileri gitmişlerdir. Evliya Çelebi'ye göre özellikle Mankub kalesinde bulunan Karaylar güderi ve deri işçiliğinde çok meşhurdular.⁶⁹¹ Kırım Hanlığı'nın en önemli finans kaynağı olan Karaylar ihtiyaç duyulan her anda maddi olarak devletin hizmetinde bulunmuşlardır. Sefer öncesinde ordunun ihtiyaçlarının karşılanması ya da hanların paraya sıkıştıkları anda en önemli başvuru merkezlerinden biri ülkede bulunan Karaylar olmuştur. Nitekim Rabiulahir 1113 (M.1701) tarihinde Kırım Han'ı, kethüdâsı Şahin Ağa vasıtasıyla Yahudiyan'dan Moşe'den bir miktar borç para almıştır.⁶⁹²

3.1.1.7. Acemler

Acem; Arapların kendilerinden olmayanlara ve özellikle de İranlılara ya da İran egemenliğinde bulunanlara verdiği isim anlamına gelmektedir.⁶⁹³ Kelime Farsçada ve Türkçede "İranlı" ve "İranlılar" anlamında kullanılmıştır.⁶⁹⁴

Acemler, Kırım coğrafyasında yaşayan halklardan biri olup Anadolu ve İran coğrafyasından bölgeye gelerek yerleşmişlerdir. Ticaret yolu olarak genellikle Tebriz-Erzurum-Trabzon yolunu takip ederek Trabzon limanını kullanmışlardır.⁶⁹⁵ Trabzon limanından gemilerle Kefe, Gözleve ve Balıklava gibi limanlara gelen Acemler daha sonra

⁶⁸⁶ Ürekli, *a.g.e.*, s.87.

⁶⁸⁷ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s.500.

⁶⁸⁸ ORRNB, FOND 917,49-8-A45.

⁶⁸⁹ Kale-i Yahudiyan defterlerde en fazla yer alan adlandırmadır. Birkaçı için Bkz. ORRNB, FOND 917,36-42-B7; ORRNB, FOND 917,37-66-A1; ORRNB, FOND 917,38-6-A3; ORRNB, FOND 917,40-33-A2; ORRNB, FOND 917,44-41-A1; ORRNB, FOND 917,46-27-B1; ORRNB, FOND 917,46-130-B1.

⁶⁹⁰ Yahudiyan Kalesi şeklindeki adlandırma defterlerde birçok kez yer almıştır. Birkaçı için Bkz. ORRNB, FOND 917,36-41-B6; ORRNB, FOND 917,36-58-A2; ORRNB, FOND 917,40-42-B4.

⁶⁹¹ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s.497.

⁶⁹² ORRNB, FOND 917,36,1-A1.

⁶⁹³ Şemşeddin Sami, *Kamûsü'l-A'lâm*, C.4, İstanbul 1311, s.3133.

⁶⁹⁴ Adnan Karaismailoğlu, "Acem", *DİA*, C.1, İstanbul 1988, s.321.

⁶⁹⁵ Tarihte Trabzon limanının önemi için Bkz. Selahattin Tozlu, 19.Yüzyılda Sosyo-Ekonomik Bakımından Trabzon Limanı." *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu*, Trabzon 2001, s.381-397; Selahattin Tozlu "Trabzon-Erzurum-Tebriz Yolu (XIX. Yüzyılda Sosyal ve Ekonomik Bakımdan Bir İnceleme)," *Türkler*, C.14, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s.481-492; Nuri Kavak "Acem Tüccarının Trabzon'dan Başlayıp Kırım Topraklarında Süren Serüveni (1680-1755)", *The Journal of Academic Social Science Studies*, S. 48, Yaz II, 2016, s.69-76.

Karasubazar ve Bahçesaray gibi Şehirlerde ticaretle uğraşmışlardır. Bahçesaray’da Acemler tarafından oluşturulan bir mahalle tespit edilememekle birlikte ⁶⁹⁶ Karasu Şehrindeki mahallelerden birisinin ismi Acem Mahallesi’dir. ⁶⁹⁷

Acemler; Bahçesaray’a farklı bölgelerden gelen tüccar taifesinden biridir. İncelenen defterlerde Acemler “*Oldur ki Taife-i Acemiyan’dan Nerar veledi Kazar nām Acem...*” ve “*Oldur ki taife-i Acemiyanndan Tenkriberdi nām Acem...*” Şeklinde ifade edilmişlerdir. ⁶⁹⁸ Belgelerde yer aldığı kadarıyla Bahçesaray’da ikamet eden Acemlerin Ermenistan ve İran gibi farklı diyarlardan Bahçesaray’a geldikleri ve Müslüman, Hristiyan ve Yahudi gibi farklı dinlerden oldukları anlaşılmaktadır. Kadiasker defterlerine göre Acemlerin en önemli gelir kaynağının ticaret olduğu, tarım ve hayvancılığın yok denecek kadar yapıldığı görülmektedir. Bölgeye gelen Acemler kendi ülkelerinin mal ve mamul eşyalarını Bahçesaray’da ve diğer Şehirlerde pazarlamıŐlardır. İncelenen muhalefāt kayıtlarından da özellikle perde, keçe, halı, havan, sahan, farklı renk ve ebatlarda yastık ve bohaların Acem işi olduğu ve Acem iÇinin Kırım’da popüler olduğu anlaşılmaktadır. ⁶⁹⁹ Ayrıca farklı renklerle ifade edilen Acem cinsi dana ve sığır eŐitleri de Bahçesaray pazarlarında kendine yer bulmuştur.

Bahçesaray’a ticaret için gelen Acemler genelde Bahçesaray’da bulunan hanlarda ikamet etmişlerdir. Bunlardan biri olan Beyate adlı Acem, Sefer Gazi Ağa Han’ında aylık 6 akçeye kalmaktadır. ⁷⁰⁰ Bahçesaray’daki yoğun Acem nfusuyrsa Acemleri han kiralamaya kadar götürmüŐtür. Gurre-i Ramazan 1113 (M. 30 Ocak 1702) tarihinde Korki, Beyata, Markara, Harabit, Malkas, diğer Harabit, Zekruvadırbek(?) ve Rüstem adlı Acemler Mustafa Ağa’nın yaptırdığı hanın odalarından birini senelik 600 akçeye icār etmişlerdir. ⁷⁰¹ Bazı Acemler ise Bahçesaray’a yerleşmişlerdir. Bunlardan biri olan Sinan adındaki Acem, Ermeni Mahallesi’nde ikamet etmektedir. ⁷⁰²

⁶⁹⁶ Bıyık tarafından yapılan çalışmanın cāmī’ ve mescidler bölümünde Bahçesaray’da Acem Mescidi Mahallesi’nin var olduğu belirtilmiştir. Bu çalışmada ve Yaşa tarafından yapılan çalışmada ise Bahçesaray’da Acem Mahallesi ve Acem Mescidi tespit edilmemiştir. Bıyık aslında Bahçesaray’ın mahalleleri arasında Acem Mescidi Mahallesi’nden bahsetmemekle birlikte kadiasker defterlerinde Kırım Hanlığı sınırları içerisinde bulunan bütün kazālari ilgilendiren davaların yer alması nedeniyle sehven cāmī’ ve mescidler bölümünde bu mahalleyi belirtmiş olmalıdır. Acem Mescidi Mahallesi Bahçesaray’da değil Karasu’dadır. Bıyık tarafından kaynak gösterilen sicildeki (ORRNB, FOND 917, 33-7-A1) diğer mahallenin de Karasu’nun bir diğer mahallesi olan orum Mahallesi’nin olması haklılığımızı göstermektedir. Bkz. Bıyık, *a.g.e.*, s.136.

⁶⁹⁷ ORRNB, FOND 917,35-31-B2; Nuri Kavak, *a.g.t.*, s.29.

⁶⁹⁸ ORRNB, FOND 917,35-63-A1; ORRNB, FOND 917,36-54-A3.

⁶⁹⁹ Detaylı bilgi için Bkz. Metin Bilal, “*45 Numaralı Kadı Sici’linin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*”, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon 2015.

⁷⁰⁰ ORRNB, FOND 917,40-3-B3.

⁷⁰¹ ORRNB, FOND 917,36-81-A2.

⁷⁰² ORRNB, FOND 917,52-24-A2.

Bahçesaray ticareti üzerinde son derece etkili olan Acemler de Ermeniler ve Yahudiler gibi Kırım Hanlığı’nın finans kaynaklarından biri haline gelmişlerdir. Çerkes seferi için hazırlık yapan Kırım Hanlığı ordunun ihtiyaçları için Bahçesaray’ın tüccarından borç para alınmıştır. Hanın borç para aldığı kişilerden biri de Acem Davit’tir. Sefer sonrasında Acem Davit’ten alınan 300 kuruş 1134 (M.1720) tarihinde denmiş ve bu durum kadı huzurunda kayd altına alınmıştır.⁷⁰³

3.1.1.8. Diğer Topluluklar

Kırım, sahip olduğu coğrafi özellikleri ve ticari konumu nedeniyle küçük çaplı birçok topluluğa ev sahipliği yapmıştır. Bahçesaray şehrinin de, hanlığın başkenti olması bu durumu daha fazla ön plana çıkartmıştır. İncelenen belgelerden yukarıda açıklanan toplukların yanında Kıpti (ingene), Arap, Rus, Boğdan ve Cenevizliler gibi toplulukların da az da olsa Bahçesaray’da yer aldıkları tespit edilmiştir.

Bu topluluklardan biri de ingenelerdir. Türkiye’de “ingene” ve “Roman” adıyla adlandırılan bu topluluğa Anadolu’da “poşa/boşa”, “karaı”, “mutrib/mıtrıp”, “kıpti”, “arabacı”, “eleki”, “ker” gibi adlar verilmiştir.⁷⁰⁴ İncelenen defterlerde ise ingeneler için genelde “Kıpti, Kıptiyan, Taife-i Kıptiyan” adı kullanılmıştır.⁷⁰⁵ Bazı yerlerde ise ingene tabiri kullanılmıştır. Receb 118 tarihli bir alacak verecek davasıdaysa “...taifeyi Kıbtıyan’dan Usta Yaşi Kalmuk ingene...” şeklinde hem Kıptiyan’dan hem de ingene tabiri aynı kişi için kullanılmıştır.⁷⁰⁶ Dolayısıyla ingene ve Kıpti şeklindeki tanımlamanın aynı topluluğu ifade etmek için kullanıldığı anlaşılmaktadır.

İncelenen defterlerden ingenelerin, Bahçesaray merkezde Kıptiyan Ağa (ingene) Mahallesi’nin yanında Ağasarayı, Beşev ve Biyesalası köylerinde yaşadıkları tespit edilmiştir.⁷⁰⁷ Bahçesaray ve köylerinde bulunan ingeneler genelde hayvancılıkla geçimlerini sağlamaktadırlar. Bahçesaray’ın Ağasarayı karyesinde yaşayan Ali, Koyuncu ingene şeklinde tanımlanmıştır.⁷⁰⁸ Bu tanımlama bazı ingenelerin koyun besiciliğiyle uğraşmasından dolayı yapılmış olmalıdır. Defterlerde ingenelerle ilgili hayvancılık kaynaklı alacak verecek ve boşanma-nafaka konulu davalar yer almaktadır. Genelde

⁷⁰³ ORRNB, FOND 917,49-12-A3.

⁷⁰⁴ İsmail Altınöz, “ingeneler”, *DİA*, C.Ek 1, 2016 İstanbul, s.291.

⁷⁰⁵ ORRNB, FOND 917,51-23-B4; ORRNB, FOND 917,46-128-B5; ORRNB, FOND 917,46-98-B3.

⁷⁰⁶ ORRNB, FOND 917,40-46-A3.

⁷⁰⁷ ORRNB, FOND 917,47-4-A5; ORRNB, FOND 917,36-88-A8; ORRNB, FOND 917,35-60-A1; ORRNB, FOND 917,36-21-A2.

⁷⁰⁸ ORRNB, FOND 917,36-88-A8.

fakirdirler,⁷⁰⁹ ticaretle uğraşanların sayısı azdır. Bunlardan biri Biyesalası'ndan Canay bin Ahmed olup kuyumculukla uğraşmaktadır.⁷¹⁰

3.1.2. Dinî Yapı

Kırım'da toplum, Osmanlı Devleti'nin diğer bölgelerinde olduğu gibi dinî yönden Müslim ve gayrimüslim olmak üzere iki gruba ayrılmaktaydı. Müslüman nüfusunu; Kırım Türkleri ve Nogaylar meydana getirmekteydi. Gayrimüslim topluluklar ise Hristiyan ve Yahudi olarak ikiye ayrılmaktaydı. Hristiyan nüfusu, Ortodoks Ermeniler ve Katolik Rumlardan oluşurken, Yahudi nüfusunu ise Kırım Karayları meydana getirmekteydi. Bazı topluluklar ise farklı dinî gruplar içerisinde yer almaktaydı. Çerkes nüfusu genelde Müslümanlardan meydana gelmekle birlikte az da olsa Hristiyan olanlar da vardı. Acem nüfusu içerisinde ise, Müslümanlar azınlıkta olmakla birlikte Hristiyan ve Yahudi inancına sahip olanlar çoğunlukta idi. Çingene nüfus içerisinde de Müslüman ve Hristiyan inancına sahip olanlar vardı.

Osmanlı toplumunda olduğu gibi Kırım toplumunda da Müslim ve gayrimüslimlerin giymiş oldukları kıyafet ya da taşımış oldukları nişanlarla birbirinden ayırt edilmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır. 25 Şaban 1114 (M.14 Ocak 1703) tarihinde Kırım hanı tarafından Bahçesaray kadısına yazılan fermânda gayrimüslim ahalinin tamamı tarafından nişan taşınması, emre aykırı hareket edenler hakkında gerekli işlemin yapılması emredilmiştir.⁷¹¹ Fermânda, nişanın şekli ya da rengi hakkında bir malumat yer almamaktadır.

3.1.2.1. Müslümanlar

Tarih boyunca Asya içlerinden gelen muhtelif kavimlerin uğrak yerlerinden biri olan Kırım Yarımadası, Bulgar ve Harezmi etkisiyle Altın Orda Devleti hâkimiyeti esnasında İslâmlaşmaya başlamıştır.⁷¹² Altın Orda Devleti'nin yıkılmasından sonraysa bölgede egemen güç olan Kırım Hanlığı zamanında İslâmiyet'in yayılması hızlanarak devam etmiş ve bölge zamanla önemli bir İslâm ülkesi haline gelmiştir. Bölgenin İslâmlaşmasındaki en önemli unsurlardan biri de Kırım hanlarıdır. Genel itibarıyla

⁷⁰⁹ Broniowski, *a.g.e.*, s.48.

⁷¹⁰ ORRNB, FOND 917,36-89-B5.

⁷¹¹ ORRNB, FOND 917,36-6-A2.

⁷¹² Abdullah Gündoğdu, "Altın Orda Sahasında İslamlaşma ve Sonuçları", *Volga-Ural Bölgesinde İslam Medeniyeti II. Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri IRCICA*, İstanbul 2008, s. 233.

dindar⁷¹³ kişiler olarak adlandırılabilir olan Kırım hanları; İslâmiyet’i yaymak için mücadele etmişler, bölgeye yapılabilecek olan dış saldırılara engel olmuşlar, câmi’ler başta olmak üzere bölgede yaşayan insanların dinî ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik mekânlar inşa etmişlerdir. Diğer bir unsur da hanlık üzerindeki Osmanlı egemenliği olsa gerek. Bu egemenlikle birlikte bölge Osmanlı Devleti’nin korumasına girerken aynı zamanda halife olan padişahların ilgi alanları arasına girmiş, bölge müslümanlarının sorunları çözülmeye çalışılmıştır.

Kırım Yarımadası’nda İslâmiyet’in yerleşmesi esnasında pek çok tarikat ve bunlara bağlı tekkeler ortaya çıkmıştır. Kırım’da ortaya çıkan bu tarikat ve tekkelerden en önemlilerinden biri Kübrevilik tarikatı olup Altın Orda’nın İslâmlaşmasında önemli bir etkiye sahiptir.⁷¹⁴ Kırım Hanlığı dönemi tarikatları hakkında en önemli bilgileri Evliya Çelebi vermektedir. Çelebi’ye göre Kırım halkı Müslüman olup Hanefi mezhebindedir. Kırım’ın dışında yer alan Uluğ Nogay, Şıdak Nogay, Urumbet Nogay, Kiçi Nogay, Mansurlu [Mangıt], Sicivutlu, Şirinli, Mangıtlı, Çobanelli, Nevruzelli, Deveyelli kabileleri ise Şâfi’dir. Divan toplantılarındaysa hanın sağ tarafında Hanefî şeyhülislâmı ve üç mezheb sahibi müftüleri bulunurdu.⁷¹⁵

Çelebi’ye göre Kırım şehirlerinde bulunan tarikat ve tekkeler şöyledir:

Tablo 22. Kırım’da Bulunan Tarikat ve Tekkeler⁷¹⁶

Yerleşim Birimi	Tarikat	Tekke
Gözleve	Halveti, Celveti	Güleçli Ahmed Efendi Tekkesi
Kaçı	Halveti	Halveti Şeyhi Tekkesi
Akmescit	Halveti	Güleçli ve Çöyüncülü Mehmed Efendi Tekkeleri
Kefe	Halvetî, Celvetî, Kâdirî ve Gülşenî	Halvetî, Celvetî, Kâdirî ve Gülşenî Tekkeleri

Evliya Çelebi tarafından belirtilen bu tekke ve zaviyelerin haricinde Bahçesaray kazâsına bağlı Aziz karyesinde Murad Gazi ibn Abdülaziz Efendi’nin mütevellisi olduğu bir câmi‘ ve tekkede bulunmaktadır.⁷¹⁷ Ayrıca Çöyüncü kazâsında Çöyüncü Tekkesi⁷¹⁸ ve

⁷¹³ Kırım Han’ı I. Selim Geray Han, dindar bir hükümdardır. II. Hanlığı döneminde Nureddin Sultânı olan oğlu Azimet Geray’ın vefâtına çok üzülmüş ve bu nedenle tahtı Saâdet Geray’a bırakarak Kâbe’ye hacca gitmiştir. Selim Geray, Kırım hanları içerisinde hacca giden tek hanıdır. Bkz. Halîm Geray, *a.g.e.*, s.115.

⁷¹⁴ Kübrevilik tarikatı Necmettin Kübrâ (1145-1221) tarafından Harzem’de kurulmuştur. İslâmiyet’i kabul eden ilk Altın Orda Han’ı olan Berke Han’da Necmeddin Kübrevî’nin halifelerinden olan Şeyh Seyfeddin Bâharzî’den ilim ve marifet tahsil etmiştir. Bkz. Abdullah Gündoğdu, “Altın Orda Sahasında İslamlaşma ve Sonuçları”, s.236-237; Derya Derin Paşaoğlu, “Kırım Yerli Kaynaklarına Göre XVIII. Yüzyılda Kırım Hanlığı’nda Meşâyih Makamı”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S.20, 2016, s.94.

⁷¹⁵ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s. 435-510.

⁷¹⁶ Evliya Çelebi Seyahatnâmesine göre tasnif edilmiştir. Bkz. Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s.482-483-543-576.

⁷¹⁷ ORRNB, FOND 917,37-61-B2.

⁷¹⁸ ORRNB, FOND 917,48-53-B3.

Mangıt kazâsında da Akşeyh tekkesi bulunmaktadır.⁷¹⁹ İncelenen defterlerde bu tekkelerin hangi tarikata mensup olduğu hakkında bir bilgiye ulaşılamamıştır.

Abdülgaffar Kırımî ise Kırım Hanlığı'nda yer alan tarikatları ve bunların divan protokolündeki yerini “...dört ocak tabir olunan ulemâ-yı izâm ve meşâyih-i kirâm ki evvela zaviyeyi Güleç şeyhi ve saniyen zaviye-i Kaçı Şeyhi ve salisen zaviye-i Cöyüncü Şeyhi ve rabien zaviye-i Taşlı şeyhi ve sa'ir şeklinde...” şeklinde sıralamıştır.⁷²⁰ Paşaoğlu'na göre ise 18. yüzyılda Nogaylar arasında Nakşibendilik tarikatı da görülmektedir.⁷²¹

Kadıasker defterlerinden Kırım halkının dinine düşkün oldukları anlaşılmaktadır. Defterlerde birçok ibadethânenin kaydının düşülmesi, ibadethâneleri ayakta tutmak için pek çok vakfın kurulması, tekke ve zaviyelere önem verilmesi ve hacca gidemeyen kişilerin bedel-i hâc karşılığında ibadetlerini yapması bunun göstergesidir.

Kadıasker defterlerinde yer alan bedel-i hâc konulu kayıtlar Kırım halkının dinî hassasiyetini göstermesi bakımından önemlidir. İslâm inancına göre hâc, Müslüman olan, âkıl, bâliğ ve hür olan ve maddi olarak hâc ibadetini yapma imkânına sahip olan kişilerin yerine getirmesi gereken bir ibadettir. Bu şartları taşıyan mükellefler sağlıklı olmak, yol güvenliğinin bulunması, ârizî bir engellerinin bulunmaması, belli bir mesafeyi kat edecek kadınların yanlarında kocalarının ya da mahremlerinin bulunması ve boşanmış ya da kocası ölmüş kadınların iddet sürelerini tamamlamaları halinde hacca gidebilirler. Fakat bu şartlardan herhangi birine sahip olmayan kimselerinse bedel göndermeleri veya bedel göndermelerini vasiyet etmeleri gerekmektedir.⁷²² İncelenen defterlerden de Kırımlı Müslümanlardan bizzat hac görevini yerine getiremeyenlerin ya sağlıklarında ya da ölümlerini müteakip muhallefâtlarında bu görevi bedel-i hâc karşılığında yerine getirmeye çalıştıkları anlaşılmaktadır. İncelenen defterlerden özellikle ölen kişinin muhallefâtından bedel-i hâc miktarının ödendiği görülmüştür. Şevval 1111 (M.1700) tarihli bir davadan merhum olan Şah Mirza Ağa'nın bedel-i hâc karşılığı olan 100 kuruş karşılığında bir çora köle ve bir baytal bıraktığı görülmüştür.⁷²³ Cemazeyilevvel 1134 (M.1722) tarihli bir kayıttaysa merhum Timurşah Mirza'nın bedel-i hâc miktarı 250 kuruş olarak tespit edilerek Es-Seyyid Abdülaziz Efendi tarafından mahkeme memuruna teslim

⁷¹⁹ ORRNB, FOND 917,51-3-B1.

⁷²⁰ Abdülgaffar Kırımî, Umdetü'l-Ahbâr, Haz. Derya Derin Paşaoğlu, s.222; Muallim Hüsameddin, “Kırım Hanlığı Hatıratından”, *Kırım Mecmuası*, nr. 6, 11 Temmuz 1334/1918, s.114.

⁷²¹ Derya Derin Paşaoğlu, “Kırım Yerli Kaynaklarına Göre XVIII. Yüzyılda Kırım Hanlığı'nda Meşâyih Makamı”, s.98.

⁷²² Salim Ögüt, “Hac, Hacla ilgili Fıkhi Hükümler”, *DİA*, C.14, İstanbul 1996, s.389-397.

⁷²³ ORRNB, FOND 917,34-33-B1.

edilmiştir. ⁷²⁴ Görüldüğü üzere bedel-i hâc miktarı nakdi ya da ayni olarak ödenebilmektedir. Bedel-i hâc miktarıysa değişiklikler göstermektedir. 1111 (M.1700) tarihinde 100 kuruş iken, 1128 (M.1716)'de 160, 1133 (M.1721)'de 200, 1137 (M.1724)'de ise 250 kuruştur. Bazı kayıtlardaysa bedel-i hâc miktarı belirtilmeyerek vefât eden kişinin vasiyetine göre hareket edilmiştir. 1124 (M.1712) tarihinde vefât eden Rukiye bint El-Hâc Mustafa, malının üçte birini bedel-i hâc için, geri kalanını da mekteb ve köprü yaptırmaya vakfetmiştir. ⁷²⁵ Bedel-i hâc yoluyla hâc görevini ifa etmek bazı devlet görevlileri tarafından da uygulanan bir yöntemdir. Rabiulevvel 1132 (M.1720) tarihinde Kadiasker Abdülatif Efendi de hâc görevini bedel üzerinden yapmış ve Abdülcemil Efendi'ye altmış zincirli altın vermiştir. ⁷²⁶

Kırım halkının dinî değerlere bağlılığını gösteren bir başka hususta halk tarafından kullanılan şeyh, hoca, çelebi, molla, El-Hâc, sûfî, pir, seyyid, hacı, hafız, derviş ve nur gibi unvan ve lakaplardır. İncelenen defterlerde belirtilen unvan ve lakaplar çok sayıda yer almıştır. Yine özellikle davaların şuhudü'l-hal kısımlarında çok sayıda şeyh unvanlı ismin yer alması da halkın din adamlarına olan itibarını göstermesi bakımından önemlidir. Tüm bunlara rağmen incelenen defterlerde Kırım'da yer alan mezhepler ve tekkeler hakkında çok az bilgi yer almaktadır.

Kırım Hanlığı'nda dinî konular üzerinde Güleç Şeyhi'nin çok fazla etkisinin olduğu bilinmekle birlikte incelenen defterlerden dinî konularda etkinliği olan şeyhülislâm unvanlı bir görevlinin de mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Tespit edilen iki kayıttan 1135-1136 (M.1723-1724) yıllarında Şeyhülislâmlık makamında El-Hâc Abdülmümin Efendi'nin bulunduğu anlaşılmaktadır. Ramazan-ı Şerif 1135 (M.1723) tarihli kayıt, kütüphane memuru tarafından şeyhülislâm Efendi'ye teslim edilen kitaplarla ilgiliyken Cemazeyilevvel 1136 (M.1724) tarihli kayıt ise şeyhülislâmlık makamının önemini açıklaması bakımından mühimdir. Bu kayıt Kırım Han'ı III. Saâdet Geray Han'ın Kırım toplum yapısını düzenleyen bir fermânıdır. Fermânda açıkça belirtildiği üzere Kırım Han'ı, fermânı yayınlamadan önce Şeyhülislâm Efendi'den onay almıştır. Bu da şeyhülislâmların sosyal ve dinî yapı üzerindeki etkisini göstermesi bakımından dikkat çekicidir. ⁷²⁷

⁷²⁴ ORRNB, FOND 917, 49-38-A5

⁷²⁵ ORRNB, FOND 917,44-69-A4.

⁷²⁶ ORRNB, FOND 917,49-1-B1.

⁷²⁷ ORRNB, FOND 917,51-14-B-1.

3.1.2.2. Hristiyanlar

Îsâ Mesîh anlayışı üzerine temellenen ve Hz. Îsâ'nın peygamberi olduğu ilahi bir din olan Hristiyanlık bölgede etkili olan dinlerden biridir. Büyük Theodosios (M. 379-395) zamanında Roma İmparatorluğu'nun Hristiyanlığı resmi din olarak kabul etmesinden bir müddet sonra Hristiyanlık, Roma ve Bizans İmparatorlukları tarafından egemenlikleri altındaki topraklara yayılmaya çalışılmıştır. Kırım Yarımadası ise sahip olduğu coğrafi ve ticari ehemmiyetten dolayı Bizans İmparatorluğu'nun ilgisini çekmiş ve İmparator Justinian (M. 536-548) zamanında bölgede Bizans hâkimiyeti başlamıştır.⁷²⁸ İşte bu hâkimiyetle birlikte de egemen gücün inancı bölgeye getirilmiş ve zamanla bölgede yayılmıştır. Hatta M.1223 yılında Kırım'ın güneybatısında Mangup Kalesi merkezli Theodoro adında küçük bir Ortodoks devlet bile kurulmuştur.⁷²⁹ Bölgede Hristiyanlığın yayılmasında bölgede egemen olan güçlerin yanında bölgeye ticaret amacıyla gelen tüccarların da önemli etkisi bulunmaktadır.

İşte 6. yüzyıldan itibaren bölgede yeşermeye başlayan Hristiyanlık 15. yüzyılda bölgede hatırı sayılır bir Hristiyan nüfusunun meydana gelmesini sağlamıştır.⁷³⁰ Kırım Hanlığı kurulduğu esnada da özellikle yarımadanın sahil kesimlerinde önemli miktarda tarımla uğraşan, yerleşik Hristiyan ahali bulunmaktaydı. Cenevizlilerin bölgeden atılmasından sonra bölgedeki Hristiyan ahali Osmanlı Devleti ve Kırım Hanlığı tebaası haline gelmişlerdir. Gözaydın'a göre Rus egemenliği öncesinde bölgede toplamda on sekiz bin kadar Hristiyan yaşamaktadır.⁷³¹ Kırım Hanlığı tahrir defterlerinin olmaması nüfus, din ve etnik yapı hakkında tahminde bulunmamızı zorlaştırırsa da incelenen defterlerden Bahçesaray'da önemli oranda Hristiyan nüfusun yaşadığı anlaşılmaktadır.⁷³² Rumlar ve Ermenilerin çoğunlukta olduğu Hristiyan tebaa arasında Acemlerin, Çerkeslerin ve Çingenelerin bir kısmı da yer almaktadır. Bahçesaray'da tespit edilen Hristiyan ahali büyük çoğunlukla Ortodoks mezhebindedir.

İslâmi kaynaklarda Hristiyanlar için Nasrânî, Mesîhî ve Îsevî, Hristiyanlık içinse Nasrâniyye ve Mesîhiyye isimleri kullanılmıştır.⁷³³ İncelenen kadıasker defterlerinde de

⁷²⁸ Bizans İmparatorluğu hakkında Bkz. Işın Demirkent, "Bizans", *DİA*, C. 6, İstanbul 1992, s.230-244.

⁷²⁹ Anastasiia Jerdeva, *a.g.e.*, s.158.

⁷³⁰ Kırım'ın dinî yapısı ve mezarlıkları üzerinde çalışma yapan Dariya Afanasyeva, Altın Orda Devleti'nin Kırım'da egemenlik kurmasıyla birlikte özellikle bölgede bulunan Yunanlıların önemli bir kısmının yarımadayı terk ettiğini, kalanların ise yavaş yavaş Müslümanlaştığını ifade eder. Bkz. Dariya Afanasyeva, *a.g.t.*, s.28-29.

⁷³¹ Gözaydın, *a.g.e.*, s. 52.

⁷³² Bıyık'a göre bu Hristiyanların önemli bir kısmı Rum'du ve özellikle Tat Eli, Karasu, Balıklıova, Kefe ve Bahçesaray yoğun olarak yaşadıkları şehir ve kasabalardı. Bkz. Bıyık, *a.g.e.*, s.103.

⁷³³ Mustafa Sinanoğlu, "Hristiyanlık", *DİA*, C.17, İstanbul 1998, s.364.

Hristiyanlar için Nasrânî,⁷³⁴ Hristiyanlık içinse Nasrânîyye⁷³⁵ ve Nasrânîyyun⁷³⁶ tabiri kullanılmıştır. Bölgede bulunan Hristiyanlar, Kırım hanlarının inanç özgürlüğüne göstermiş oldukları saygıdan dolayı dinî vecibelerini özgürce yerine getirmişlerdir. İncelenen defterlerde Ermeni Mahallesi'nde izinsiz olarak yapılmak istenen bir kilise haricinde Hristiyanların dinî vecibelerin icrasından kaynaklı herhangi bir dava bulunmamaktadır. Kırım hanları, Müslüman ahaliye olduğu gibi Hristiyan ve diğer dinî gruplara eşit mesafede durmaya çalışmış, eski yerleşik durumda bulunan Hristiyan tebaa ile sonradan yerleşen Müslümanları bir arada tutmaya gayret sarf etmişlerdir.⁷³⁷ Gözaydın'ın Kulakovskiy'den aktardığına göre de Kırım hanları bu amaç doğrultusunda Hristiyan ahaliyi desteklemişler, son derece güçlü bir İslâmi karakter taşıyan Devlet Geray Han, Hristiyan manastırının yapımına destek vermiştir.⁷³⁸ Genel anlamıyla Kırım hanları gayrimüslim ahalinin dinî vecibelerini yerine getirmelerine engel olmamışlar, kilise ve papazlarına dokunmamışlardır.⁷³⁹

Ticaret ve kölelik Hristiyanlığı besleyen en önemli unsurlar arasındadır. Anadolu'dan ve İran Bölgesi'nden gelen Acemler, İtalyanlar ve Kırım dışından gelen Ermeni tüccarlar ve elçiler bölgede Hristiyanlığın canlı bir şekilde kalmasında önemli bir etkiye sahiptirler. Ayrıca köle ticaretinin önemli merkezlerinden biri olan Bahçesaray'daki kölelerin önemli bir kısmı da Hristiyan'dır. Bölgede çok sayıda Hristiyan kölenin bulunması da misyonerlik faaliyetlerinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Misyonerlik faaliyetini organize edenlerden biri de Kırım Han'ının doktorlarından biri olan Ferrand isminde biri olup Bahçesaray'a bir Cizvit Misyonunu üyesidir.⁷⁴⁰ Yine İstanbul'da Fransız elçiliği görevinde bulunan M. De Ferriol'un 10 Ağustos 1711 tarihli raporundan anlaşıldığı kadarıyla Kırım'da Fransa kralının himayesi altında eğitim ve misyonerlik faaliyetinde

⁷³⁴ İncelenen kadiasker defterlerinde çok sayıda Nasranî tabiri yer almakta olup her defterden birer örnek için Bkz. ORNB, FOND 917,35-69-A2; ORNB, FOND 917,36-48-B2; ORNB, FOND 917,37-65-B2; ORNB, FOND 917,38-21-B1; ORNB, FOND 917,40-42-A5; ORNB, FOND 917,44-41-A2; ORNB, FOND 917,46-105-B5; ORNB, FOND 917,47-10-A3; ORNB, FOND 917,48-40-A2; ORNB, FOND 917,49-74-A4; ORNB, FOND 917,51-64-B2; ORNB, FOND 917,52-3-A2.

⁷³⁵ Kadiasker defterlerinde çok sayıda Nasranîyye tabiri yer almakta olup her defterden birer örnek için Bkz. ORNB, FOND 917,36-30-B1; ORNB, FOND 917,38-21-B1; ORNB, FOND 917,40-56-B2; ORNB, FOND 917,44-40-B2; ORNB, FOND 917,45-54-A2; ORNB, FOND 917,46-83-A2; ORNB, FOND 917,47-64-A3; ORNB, FOND 917,48-44-A2; ORNB, FOND 917,49-6-B2; ORNB, FOND 917,51-62-A1; ORNB, FOND 917,52-22-A1.

⁷³⁶ ORNB, FOND 917,37-63-A1.

⁷³⁷ Ürekli, *a.g.e.*, s.87.

⁷³⁸ Gözaydın'ın tarafından belirtilen Devlet Geray'ın hangisi olduğu belli değildir. I. Devlet Geray Han olabile ihtimali olduğu gibi Rahib Ban'a izin veren II. Devlet Geray Han'da olabilir. Gözaydın'ın belirttiği yardım için Bkz. Gözaydın, *a.g.e.*, s.51.

⁷³⁹ Broniowski, *a.g.e.*, s.35.

⁷⁴⁰ M. Charles Schefer, *İstanbul'da Fransız elçiliği Marki De Bonnac'ın Tarihi Hatırat ve Belgeleri*, Çev. Ali Şevket Bizer, Yayına Haz. Mustafa Daş, TTK Yay., Ankara 2017, s.16.

bulunan bu misyon, Cizvit rahiplerinin kontrolündeydi. Ferriol'ün ifadesine göre en güzel ve en faydalı Hristiyanlığı yayma kurumlarından olan bu misyonda Rahib Ban arkadaşlarıyla birlikte çalışmakta ve Kırım Han'ı⁷⁴¹ tarafından himaye edilmekteydiler. Hatta Rahib Ban'a Bahçesaray'da küçük bir kilise inşa edilmesi için Bahçesaray'da bir ev satın almasına dahi izin verilmişti.⁷⁴² İstanbul'da bulunan Fransız elçilerinin raporlarında yer alan bu Cizvit tarikatı ve izin verilen kilise hakkında kadiasker defterlerinde herhangi bir malumat bulunmamaktadır.

İncelenen defterlerden Bahçesaray Hristiyanlarının Ermeni, Rum ve Darağacı altındaki Rum Mahallelerinde genelde toplu bir şekilde yaşadıkları anlaşılmaktadır. Kalımtay, Kermençik, Şuri, Süyrütaş, Ulaklı ve Mayrem ise Hristiyan nüfusun ağırlıklı olarak bulunduğu köylerdir. Şehirde yaşayan Hristiyanlar genelde ticaretle meşgulken köyde yaşayanlar tarım ve hayvancılıkla uğraşmaktadırlar.

Osmanlı Devleti sınırları içerisinde yaşayan Hristiyan Ortodoks ahalî dinî bakımdan Fener Rum Patrikhanesine bağlıydı. Kırım Hanlığı sınırları içerisinde yer alan Ortodoks tebaada İstanbul'da bulunan patrik tarafından tayin edilen bir metropolit tarafından idare ediliyordu. Rabiulevvel 1127 (M.1715) tarihinde hanlık sınırları içerisinde Ortodoks Hristiyanları temsil etme yetkisi Rahib Patrinus'a aitti. Bu tarihte Kırım Han'ı⁷⁴³ tarafından yazılan yarıktan ülke içerisinde Hristiyan nüfusun Kefe, Mangup, Bahçesaray, Karasu, Kerç, Gözleve, Balıklava ve Sudak kazâlarında daha fazla bulunduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca aynı yarıktan Hristiyan ahaliden vergi toplamının metropolitin görevi olduğu, bu işte kendisine yardım etmek için han tarafından bir mübaşir görevlendirildiği ve vergi toplamada kadıların metropolit olan Rahib Patrinus'a yardım etmesi gerektiği emredilmektedir.⁷⁴⁴ Aynı yarığın hemen arkasında yer alan hükümde ise metropolitin Bahçesaray'da, Mayrem'de ve Bahçesaray kazâsında yer alan diğer Ortodoks Hristiyanlardan ne kadar vergi alacağı emredilmiştir. Buna göre papazlardan senelik 140, diğerlerinden ise 24 akçe vergi alınması gerektiği emredilmiştir.⁷⁴⁵

⁷⁴¹ İlgili tarih olan 1711 yılında Kırım Han'lığı makamında II. Devlet Geray bulunmaktadır.

⁷⁴² M. Charles Schefer, *a.g.e.*, s.163-164.

⁷⁴³ Yarık üzerindeki bilgilerden hangi Kırım Han'ı tarafından yazıldığı belli olmasa da de ilgili tarihte Kırım Han'ı I. Kaplan Geray Han'dır.

⁷⁴⁴ ORRNB, FOND 917,46-9-A1.

⁷⁴⁵ ORRNB, FOND 917,46-9-A2.

3.1.2.3. Yahudiler

Hız. Mûsâ'nın dinine mensup kimselerin dinî olan Yahudilik hem millî hem evrensel unsurlar taşıyan bir hayat tarzını ve dinî-etnik kimliği ifade etmektedir.⁷⁴⁶ İsrailoğulları Yahudiliğin kendilerine gönderildiğini iddia ederek diğer milletlerin bu dine girmelerini hoş karşılamamışlardır. Fakat buna rağmen azda olsa Yahudilik diğer kültür ve milletlerle etkileşim içerisine girmiştir. Bu etkileşimin en fazla olduğu milletlerden biri de Hazarlardır. Hazarlar, 6. ve 11. yüzyıllar arasında bölgede kendi devletlerini kurarak Yahudiliği kabul etmiş bir Türk boyudur. Hazarların ne zaman, hangi yolla Yahudiliği kabul ettikleri konusu tam olarak bilinmemekle birlikte Smętek, 10. ve 13. yüzyıllar arasında bölgede Karaimlerin yani Hazar Yahudilerinin ortaya çıktığını ifade eder.⁷⁴⁷ Hazar Devleti'nin tarih sahnesinden silinmesinden sonraysa kısmen Hazar ırkının devamı olan Karaylar, Kırım Hanlığı sınırları içerisinde varlıklarını sürdürmüşlerdir.⁷⁴⁸ Bölgedeki Yahudi inancının artmasında Osmanlı Devleti'nin de etkisi vardır. Osmanlı Devleti tarafından Fatih zamanında İstanbul'un fethedilmesi ve Kırım Hanlığı'nın Osmanlı himayesine girmesiyle birlikte Osmanlı Devleti sınırları içerisinde ve özellikle İstanbul'da bulunan Karayların bir kısmı kendi kültürlerine yakın gördükleri Kırım Karayları'nın yanına, Çufutkale'ye ve Mangupkale'ye göç ederek bölgedeki Yahudi nüfusunun artmasına neden olmuşlardır.⁷⁴⁹

Allah'ın birliğine inanan ve Tevrat'ı dinin temeli, Hız. Mûsâ'yı peygamberleri kabul eden Yahudiler Medîne döneminden itibaren Müslümanlarla komşu olmuşlar ve tarih boyunca da Müslümanlarla iç içe yaşamışlardır. Kırım Yarımadası'nda da benzer bir durum yaşanmıştır. İncelenen kadıasker defterlerinden Yahudilerin, Bahçesaray'ın hemen yakınında bulunan Çufutkale ve Mangupkale olarak adlandırılan yerleşim birimlerinde genelde toplu bir şekilde yaşadıkları anlaşılmaktadır.⁷⁵⁰ Evliya Çelebi'ye göre Bahçesaray'ın bütün dükkân sahibi Çufutları ve bazargan Yahudileri Çufutkale'de ve

⁷⁴⁶ Salime Leyla Gürkan, "Yahudilik", *DİA*, C.43, İstanbul 2013, s.187; Yahudi ve Yahudiliğin tarihi gelişimi için Bkz.Salime Leyla Gürkan, "Yahudilik", *DİA*, C.43, İstanbul 2003, s.187-197; Ömer Faruk Harman, "Yahudilik-Kutsal Metinler ve Dinî Literatür", *DİA*, C.43, İstanbul 2003, s.197-2001; Ömer Faruk Harman, "Yahudilik-İnanç Esasları", *DİA*, C.43, İstanbul 2003, s.201-207; Ahmet Güç, "Mâbed ve İbadet", *DİA*, C.43, İstanbul 2003, s.207-212; Ömer Faruk Harman, "Yahudilik-Mezhepler ve Dini Guruplar", *DİA*, C.43, İstanbul 2003, s.212-218; Kürşad Demirci, "Yahudilik-Yahudilik ve Diğer Dinler", *DİA*, C.43, İstanbul 2003, s.219-220; Ömer Faruk Harman, "İslam Kaynaklarında Yahudilik", *DİA*, C.43, İstanbul 2003, s.220-226; Salime Leyla Gürkan, "Yahudilik-Literatür", *DİA*, c.43, İstanbul 2003, s.226-232.

⁷⁴⁷ Dorota Smętek, "Crimen Karaim Version of Melukat Shaul. Critical Edition and Linguistic Analysis", Adam mickiewicz university, Poznań 2012, s.10.

⁷⁴⁸ Kırım Karayları hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz. Suleymanov, *Kırım Karayları*.

⁷⁴⁹ Suleymanov, *a.g.e.*, s.182.

⁷⁵⁰ Fisher, *a.g.e.*, s.52.

Mankubkale’de yaşarlar ve her sabah yürüyerek Bahçesaray’a gelerek dükkânlarını açarlar. Akşamları ise yeniden evlerine dönerler.⁷⁵¹

Bazı Yahudiler ise Çufutkale’nin dışında köylerde ve bahçelik alanlarda yaşamaktadırlar. Tespit edilen Yahudi köyleri Kamışlıağzı ve Karaağaç’tır.⁷⁵² Kamışlıağzı, üzüm bağlarıyla kaplı olan bir köydür. Bağcılık köyün en önemli geçim kaynağıdır. Karaağaç ise bahçelik bir köydür. Köylerde oturan Yahudiler, tarım ve hayvancılıkla uğraşmaktadırlar. Tarım alanındaysa özellikle bağcılık en fazla uğraş alanları arasındadır. Kırım bağcılığının en önemli merkezlerinden olan Nehr-i Belbek ve Kaçı’daki bağlarda da çok fazla Yahudi bulunmaktadır. 1114 (M.1702) tarihinde Yahudiyan Kalesi sakinlerinden olan Sâtık veledi İsâk tarafından Mihail veledi Moşe Yahudiye yapılan bir mülk satışından Belbek Bölgesi’nde bulunan bağların önemli bir kısmının Yahudilere ait olduğu anlaşılmaktadır. Mihail’in alacağı bağın etrafındaki komşuları tamamen Yahudi’dir.⁷⁵³

İncelenen defterlerde Yahudilere ait alacak verecek, muhallefât, darb ve katl, keşf, kölelik ve nafaka konulu yüzlerce dava bulunmaktadır. İncelenen tüm defterler içerisinde ticari konuları ihtiva eden en fazla dava Yahudilere aittir. Bu da, Yahudilerin Bahçesaray’ın en önemli ekonomik güçlerinden birincisi olduğu intibahını uyandırmaktadır. Yahudiler Bahçesaray’da birçok mesleğin önde gelen icracılarıdır. Darphâne Eminliği, bazarganlık, kale kapıcılığı,⁷⁵⁴terzilik, ekmekçilik, dellâllık, kasaplık, balıkçılık, fıçıcılık, şarapçılık, meyhânecilik, tokmakçılık, kürekçilik, değnekçilik, mumculuk, kürkçülük, cevahircilik⁷⁵⁵ belli başlı iş kollarındandır.

Şehrin ticari hayatına katkılarından dolayı Yahudiler, Kırım hanları tarafından sürekli desteklenmişler, vergiden azat edilmişlerdir.⁷⁵⁶ Ayrıca bazı önemli görevlerde Yahudilere verilmiştir. III. Gazi Geray Han’ın bazarganları Murtehay veledi Baba ve Yasef veledi İlya Yahudi’dir.⁷⁵⁷ Hanlığın Darphâne Eminliği görevini de Yahudilerin yaptığı anlaşılmaktadır.⁷⁵⁸ Ekonomik anlamda darboğaza düştüğü zaman da hem Kırım Hanlığı hem de hanlığın önde gelenleri hemen Yahudilere başvurmuştur.

⁷⁵¹ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s.500; Муравьев-Апостол, *a.g.e.*, s.130.

⁷⁵² ORRNB, FOND 917,36-62-B4; ORRNB, FOND 917,36-77-A8.

⁷⁵³ ORRNB, FOND 917,36-88-B5.

⁷⁵⁴ Muhtemelen Çufutkale ya da Mankub Kalesinin kapısını bekleyen görevliler olmalı.

⁷⁵⁵ Kuyumculuk işiyle ve özellikle elmas alım satımıyla uğraşan meslek.

⁷⁵⁶ Sıroçkovskiy, *a.g.e.*, s.48; Fisher, *a.g.e.*, s.52.

⁷⁵⁷ ORRNB, FOND 917,44-67-A1

⁷⁵⁸ Kırım’da Kullanılan paralar kısmında açıklanacaktır.

İncelenen defterlerden genellikle “Taife-i Yahudiyan”⁷⁵⁹ olarak adlandırılan Yahudilerin idare sistemi hakkında bir bilgiye ulaşılammıştır. Fakat Hristiyan Ortodoks ahalide olduğu gibi Yahudiler arasında da vergileri toplayan ve halkın sorunlarıyla ilgilenen bir dinî yöneticinin olma ihtimali yüksektir. Yine incelenen defterlerde Kırımçaklara ait bir bilgiye ulaşılammıştır.

3.2. Dinî ve Sosyal Müesseseler

Bahçesaray şehri Çürük Su Nehri vadisine kurulduktan sonra hızla gelişmeye başlamış, şehir Kırım hanları tarafından hanlığın başkentine yakışır bir şekilde dinî ve sosyal müesseselerle donatılmıştır. 1700-1725 yılları arasında da şehir en mamur zamanlarından birini yaşamıştır. Bahçesaray’da bulunan etnik ve dinî çeşitlilik de şehrin dinî ve sosyal müesseselerini doğrudan etkilemiştir. Şehirde bulunan ibadethâneler, medreseler, kütüphaneler, hamamlar, çeşmeler, köprüler, bozahaneler, kahvehaneler, meyhâneler ve mezarlıklar Bahçesaray halkının bir araya geldiği, çevresinde olup bitenlerden haberdar olduğu, sosyal dayanışmanın meydan geldiği, şehir kültürünün güçlendiği mekânlar olmuştur.

3.2.1. Câmî‘ ve Mescidler

3.2.1.1. Merkez Câmî‘leri

Şehir, Hansaray ya da Bahçesaray olarak adlandırılan yönetim merkezinin kurulmasından sonra onun etrafında hızlı bir şekilde gelişmiştir. Gelişimi tipik bir Müslüman şehri karakterine haizdir. Bu karakterin en önemli belirtilerinden biri de şehrin mahallelerinde bulunan câmî‘ ve mescidlerdir. Arapça cem‘ kökünden türeyen ve “*toplayan, bir araya getiren*” manasındaki câmî‘ kelimesi ve sücûd kökünden türeyen ve “*secde edilen yer*” manasına gelen mescid kelimesi⁷⁶⁰ aynı zamanda birbiriyle sosyal dayanışma içerisinde olan insanların toplandığı önemli sosyal mekânlar arasında yer almıştır. Câmî‘ ve mescid ayrımında cuma namazı kılınıp kılınmaması belirleyici olmuştur. Minberi bulunan ve cuma namazı kılınan yerler câmî‘ olarak adlandırılırken minberi bulunmayan yani cuma namazı kılınmayan küçük mâbedler ise mescid olarak adlandırılmıştır.

⁷⁵⁹ ORRNB, FOND 917,35-62-A2; ORRNB, FOND 917,36-19-A4; ORRNB, FOND 917,36-60-A12; ORRNB, FOND 917,40-51-B6.

⁷⁶⁰ Bekir Topaloğlu, “Câmî‘”, *DİA*, C.7, İstanbul 1993, s.92-93.

Müslümanların ibadet etmek maksadıyla toplandığı mekân olan câmi‘ ve mescidler aynı zamanda İslâm toplumunda sosyal, siyasal ve kültürel hizmetlerin merkezi konumunda olan bir kurumdur. Müslümanların günlük namazlarının yanında cuma ve bayram namazlarını eda ettikleri bu mekânlar aynı zamanda bitişiklerinde bulunan mektep, kütüphane, çeşme, hamam ve dükkânlarla inananların günlük ihtiyaçlarını karşıladıkları sosyal mekânlardır. Ayrıca câmi‘ler; sosyal münasebetlerin düzenlendiği; cenaze, tâziye, nikâh, mevlid ve dua gibi merasimlerin merkezi olmasının yanında köy, mahalle ve hatta devlet yönetimiyle ilgili önemli konuların görüşüldüğü toplantı mekânlarıdır. Câmi‘ler aynı zamanda hem İslâm âleminin halifesi olan Osmanlı padişahlarının halkla irtibata geçtiği, onlara duyuruların yapıldığı yerdir hem de aynı şekilde Kırım hanlarının emirlerini duyurdukları en önemli mekânlardır. Dolayısıyla câmi‘ ve mescidler aynı zamanda halkla yönetim birimleri arasındaki en önemli bağlantı noktalarından biridir.

Câmi‘ ve mescidler ilk başlarda idarecilerin teşvikiyle yapılmışken daha sonraki yıllarda hayırseverler ve vakıflar vasıtasıyla yapılmıştır. Osmanlı Devleti zamanında özellikle hayırseverler tarafından birçok câmi‘ ve mescid yapılmıştır. Kırım Hanlığı zamanında da benzer durum söz konusudur. İlk başlarda Kırım hanları tarafından birçok câmi‘ ve mescid yapılmışken daha sonraları hayırseverler ve vakıflar aracılığıyla câmi‘ ve mescidler inşa edilmiştir. Evliya Çelebi’ye göre Bahçesaray şehrinde yirmi dört mihrab bulunmaktadır. Çelebi; bunlar içerisinde yer alan I. Sahib Geray Han ve Koba Câmi‘ hakkında ayrıntılı bilgi vermiş, geri kalanların mahalle mescidi olduğunu söylemiştir.⁷⁶¹ Fakat İslâm şehri karakteri taşıyan Bahçesaray’da her Müslüman Mahallesi ve köyünde en az bir câmi‘nin olması gerektiği düşünüldüğünde Çelebi tarafından belirtilen yirmi dört sayısının doğru olma ihtimali mümkün değildir. Fisher, Pallas’ı kaynak göstererek 18. yüzyılın sonunda Bahçesaray’da otuz bir câmi‘ bulunduğunu söyler.⁷⁶² Kadıasker defterlerinin tamamını inceleyen Bıyık tarafından ise Bahçesaray’da otuz dokuz câmi‘ ve mescid tespit edilmiştir. Bıyık’ın çalışmasına yansıyan en erken câmi kaydı 1660 yılına aitken son câmi kaydı 1742 yılına aittir.⁷⁶³ Bıyık tarafından verilen câmi‘ ve mescidler incelendiği zaman Karasu’da bulunan Acem Mahallesi Câmi‘nin sehven bu listeye dâhil edildiği anlaşılmaktadır. Ayrıca Bıyık tarafından belirtilen Şehreküstü Mahallesi’nde yer alan “Sefer Gazi’nin Şehreküstü Mahallesi Mescidi”yle “Şehreküstü Sefer Gazi Efendi Mescidi” ve “Câmi‘-i Kebir”le “Câmi‘-i Şerif” aynı yerler olmalıdır.

⁷⁶¹ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s. 515-516.

⁷⁶² Fisher, *a.g.e.*, s.50.

⁷⁶³ Bıyık, *a.g.e.*, s. 136-137.

Dolayısıyla bunlar düşüldüğü zaman geriye otuz altı câmi‘ ve mescid kalmaktadır. Geriye kalan bu câmi‘ ve mescidlerin tamamı da Bahçesaray şehir merkezinde olup nahiye ve köylerde bulunanlar dâhil edilmemiştir. 1650-1675 yılları arasını inceleyen Yaşa’nın çalışmasındaysa Bahçesaray şehir merkezi ve köylerinde yer alan yirmi üç câmi‘ ve mescid tespit edilmiştir.

Bu çalışmadaysa Bahçesaray şehir merkezinde, aynı zamanda birçoğunun etrafında kendi adlarıyla anılan mahalleleri de olan olan elli üç câmi‘ ve mescid tespit edilmiştir. Şehir merkezinde bulunan câmi ve mescidler şunlardır:

Tablo 23. Bahçesaray Şehrinin Câmi‘ ve Mescidleri

Sıra No	Câmi‘ ve Mescid Adı	Tarih	Belge No
1	Âbid Efendi Mescidi	1136(M.1724)	ORRNB, FOND 917,52-16-A7
2	Ahmed Ağa Mescidi [Salaçık’ta]	1113(M.1701)	ORRNB, FOND 917,36-90-B3
3	Arslan Ağa Câmi‘[Şerif]	1115(M.1703)	ORRNB, FOND 917,36-18-B3
4	Babakurt Mescidi	S. 1119(M.1707)	ORRNB, FOND 917,40-20-A1
5	Bahadır Ağa Mescidi	L. 1136(M.1724)	ORRNB, FOND 917,52-24-B3
6	Câmi‘-i Kebir [Büyük Câmi‘-Câmi‘ Şerif-Han Câmi‘, Sahib Geray Han Câmi‘]	Za. 1137(M.1725)	ORRNB, FOND 917,44-99-B4
7	Mengli Geray Han Mescidi [Salaçık’ta] ⁷⁶⁴	S. 1119(M.1707)	ORRNB, FOND 917,40-19-A3
8	Cemşid Efendi Mescidi	M. 1118(M.1706)	ORRNB, FOND 917,36-18-B1
9	Çubar ⁷⁶⁵ El-Hâc Mehmed Mescidi	S. 1119(M.1707)	ORRNB, FOND 917,40-20-B1
10	Debbağ El-Hâc Şah Gazi Mescidi	B. 1118(M.1706)	ORRNB, FOND 917,35-15-A2
11	Debbağhâne/Debbağlar/Debbağ Mescidi	N. 1132(M.1720)	ORRNB, FOND 917,49-5-B2
12	Derzi [Terzi]Ali Ağa Mescidi	M. 1118(M.1706)	ORRNB, FOND 917,36-16-A3
13	El-Hâc Abdülbaki Mescidi	M. 1118(M.1706)	ORRNB, FOND 917,36-18-B2
14	El-Hâc Ali Ağa Mescidi [Arab El-Hâc Ali]	Ra. 1127(M.1715)	ORRNB, FOND 917, 46-103-B1
15	Hacı Gazi Mescidi	1114(M.1702)	ORRNB, FOND 917,36-52-B3
16	El-Hâc Hüseyin Bölükbaşı Mescidi	1113(M.1702)	ORRNB, FOND 917,36-62-A9
17	El-Hâc Hüseyin Kızı İsmihan Mescidi	S. 1119(M.1707)	ORRNB, FOND 917,40-20-B1
18	El-Hâc Vehhab Efendi Mescidi	R. 1113(M.1701)	ORRNB, FOND 917,36-97-B1
19	El-Hâc Yusuf Mescidi	Ş. 1113(M.1702)	ORRNB, FOND 917,36-83-B4
20	Asma Han Mescidi	Ş.1115(M.1703)	ORRNB, FOND 917,37-63-B3
21	Hacı Hasan Mescidi	1115(M.1703)	ORRNB, FOND 917,36-2-A4
22	Hacı Mehmed Mescidi	1115(M.1703)	ORRNB, FOND 917,36-17-A2
23	Hafız Esad Mescidi [Hafız Efendi Mescidi]	1113(M.1701)	ORRNB, FOND 917,36-91-B4
24	Ali Bey Câmi‘	Ş.1111(M.1700)	ORRNB, FOND 917,34-34-A1
25	Hızır Ağa Câmi‘	R. 1130(M.1718)	ORRNB, FOND 917,48-110-B1
26	İslâm Ağa [Efendi] Câmi‘	1127(M.1714)	ORRNB, FOND 917,46-45-B2
27	Kaytas Ağa Mescidi	Za.1136(M.1724)	ORRNB, FOND 917,52-18-B1
28	Gökî Efendi Mescidi	M. 1127(M.1715)	ORRNB, FOND 917,46-113-A1
29	Koba Câmi‘	R. 1116(M.1704)	ORRNB, FOND 917,37-40-B1

⁷⁶⁴ Salacık merkezken Câmi‘-i Kebir’dir.

⁷⁶⁵ Çubar Kırım Tatarcasında çilli demektir.

30	Köse Abdülcemil Efendi Mescidi	1118(M.1706)	ORRNB, FOND 917,40-21-A2
31	Maaliş Ağa Mescidi	S. 1119(M.1707)	ORRNB, FOND 917,40-20-B4
32	Mehmed Şah Efendi Mescidi	1113(M.1702)	ORRNB, FOND 917,36-82-A1
33	Mescid-i Cedid[Câmi' Cedid] [Çarşıbasında]	Ş. 1132(M.1720)	ORRNB, FOND 917,49-3-A1
34	Murad Mescidi	S. 1119(M.1707)	ORRNB, FOND 917,40-20-A2
35	Murteza Ali Efendi Mescidi	1113(M.1701)	ORRNB, FOND 917,36-86-B1
36	Nakkaş El-Hâc Abdülbaki Mescidi	1118(M.1706)	ORRNB, FOND 917,40-21-B1
37	Orta Câmi'	1115(M.1703)	ORRNB, FOND 917,36-16-B1
38	Osman Ağa Mescidi	1135(M.1722)	ORRNB, FOND 917,51-7-B5
39	Ömer Şah Efendi Mescidi	S. 1114(M.1702)	ORRNB, FOND 917,36-51-A2
40	Salaçık Câmi'	M. 1119(M.1707)	ORRNB, FOND 917,40-14-A3
41	Salaçık Cuma Câmi'	1123(M.1711)	ORRNB, FOND 917,44-87-A1
42	Sefer Gazi Efendi[Ağa] Mescidi	1118(M.1706)	ORRNB, FOND 917,40-21-A1
43	Sefer Gazi'nin Şehreküstü Mahallesi Mescidi	1113(M.1701)	ORRNB, FOND 917,36-2-B2
44	Zehrab Efendi Mescidi	C.1132(M.1720)	ORRNB, FOND 917,49-98-A3
45	Selim Geray Sultân Mescidi	B. 1133(M.1721)	ORRNB, FOND 917,49-97-B1
46	Sırlı El-Hâc Hüseyin Câmi'[Hüseyin Ağa Câmi']	1113(M.1701)	ORRNB, FOND 917,36-54-A1
47	Suvlukoba Mescidi	S. 1119(M.1707)	ORRNB, FOND 917,40-20-B3
48	Sübbhan El-Hâc Mehmed Mescidi	M. 1118 (M.1706)	ORRNB, FOND 917,40-28-B4
49	Sürencik Câmi'[Salaçık'ta]	L. 1114(M.1703)	ORRNB, FOND 917,35-37-B2
50	Şahbolat Ağa Mescidi	Ca. 1135(M.1723)	ORRNB, FOND 917, 51-3-A2
51	Şehreküstü Mescidi	L. 1126(M.1716)	ORRNB, FOND 917,46-5-A1
52	Terzi Hantimur Mescidi	L. 1126(M.1714)	ORRNB, FOND 917,46-120-B2
53	Ümmü Gülsüm Mescidi [Darağaçaltı'nda]	Ş. 1135(M.1722)	ORRNB, FOND 917,49-69-B2

İslâm şehirlerinin en karakteristik özelliklerinden biri şehrin merkezinde bulunan ve ulucâmi', câmi'-i kebir, cuma câmi' veya yaptıranın adıyla da tanınan büyük câmi'lerdir. İslâm'ın kuzey sınırlarını koruyan Kırım Hanlığı'nın başkenti olan Bahçesaray şehrinde de benzer bir durum vardır. Şehrin merkezinde câmi'-i kebir, câmi' şerif, han câmi', büyük câmi' ve bânisi olan Kırım Han'ının adına binaen Sahib Geray Han adlarıyla anılan câmi' yer almaktadır. Bundan sonraki bölümlerde Câmi'-i Kebir olarak adlandırılacak olan câmi', Hansaray'ın inşa edilmesinden kısa bir müddet sonra 1534-1551 yılları arasında I. Sahib Geray Han tarafından Hansaray külliyesinin içinde birinci avlunun kuzeydoğusunda yaptırılmış olan Han Cami'dir.⁷⁶⁶ Câmi'-i Kebir, şehrin en büyük câmi' olmasının yanında Bahçesaray'ın kalbinin attığı yer olması bakımından da önemlidir. Etrafında câmi' vakfına ait dükkânların bulunduğu, günlük hayatın tüm olağanlığıyla yaşandığı, şehrin tüm yollarının bağlandığı, Kırım hanlarının cuma namazlarını eda etmek için geldiği yerdir. Aynı zamanda Kırım hanlarının ve hânedan üyelerinin vefât ettikleri zaman da defnedildikleri yer burasıdır.⁷⁶⁷ Câmi'-i Kebir inşa edildikten sonra diğer câmi' ve hayır eserlerinde olduğu gibi gelir getirecek birçok vakıfla desteklenmiş, câmi'nin ihtiyaçları da

⁷⁶⁶ Kırımlı-Ferrari, *a.g.e.*, s.298.

⁷⁶⁷ Mezarlıklar bölümünde değinilecektir.

buradan karşılanmıştır. Câmi‘-i Kebir belli zamanlarda ciddi tadilatlar uğramış ve bu husus kadiasker defterlerinde bolca yer almıştır. 1668’de Câmi‘ Vakfı’nın mütevellî heyeti toplanarak hesapları incelemiştir. Vakfın hesabında on altı ay içerisinde 57084 akçe para toplandığı tespit edilmiştir. İlgili zaman dilimi içerisinde 13140 akçe personel ve kandil giderleri için harcanmışken 5334 akçe de onarım için harcanmıştır.⁷⁶⁸ Gurre-i Muharrem 1131 (M.24 Kasım 1718) yılındaysa bilfiil Câmi‘-i Kebir mütevellisi olan Mehmed Zâde’nin başkanlığındaki heyet toplanarak vakıf hesaplarını incelemiştir. Yapılan incelemeden bu tarihlerde Câmi‘-i Kebir’in temelinden çatısına kadar çok ciddi bir tadilat geçirdiği, 1668 yılındaki harcamadan yaklaşık olarak elli kat daha fazla harcama yapıldığı görülmüştür. Yapılan tadilatla Câmi‘-i Kebir’in kapıları, pencereleri, pencere demirleri, sıvası, boyası, kurşunları, minaresi, minarenin alemi, kandil telleri, çeşmesi ve muslukları ve süslemeleri için 265715 akçe harcanmıştır.⁷⁶⁹ Fakat on sekiz yıl sonra 1736 yılında câmi‘ Rus General Münnich komutasındaki ordu tarafından yakılarak tahrib edilmiştir. Rus saldırısının izlerini silmeye çalışan II. Selâmet Geray Han zamanındaysa (M. 1740-1743) yeniden inşa edilmiştir.⁷⁷⁰

Kadiasker defterlerinde dikkat çeken bir diğer câmi‘de Koba Câmi‘dir. Koba câmi‘; çarşı içerisinde yer alan, etrafında dükkânların bulunduğu, kalabalık bir cemâata sahiptir.⁷⁷¹ Kırım Karayları’nın yerleşim merkezi olan Çufutkale’de yer alan câmi‘ ise cemâata sahip değildir.

3.2.1.2. Köy Câmi‘leri

En eski ve en küçük iskân birimlerinden biri olan köylerde en önemli dinî ve sosyal müessese câmi‘dir. Köyler ise genelde köyün merkezinde bulunan câmi‘ ve mescidlerin etrafında gelişimini sürdürmüştür. Şehir merkezinde olduğu gibi köylerde de câmi‘ ve mescidler; sosyal, siyasal ve kültürel hizmetlerin merkezi konumunda olan bir kurumdur. Kurumun başında bulunan imâm ise köyün önemli simaları arasından biri olup aynı zamanda merkezden gönderilen emirleri halka duyurmakla görevli olan, merkezin taşradaki yöneticilerinden biridir. Ayrıca câmi‘ ve mescidler köy halkının nikâh, mevlid, dua ve cenaze merasimlerinde bir araya geldiği; köyün sorunlarının görüşüldüğü; önemli kararların alındığı mekândır. Bazı köylerse mevcudiyetini câmi‘ ve mescidlere borçludur.

⁷⁶⁸ Yaşa, *a.g.e.*, s.40.

⁷⁶⁹ ORRNB, FOND 917,48-117-118.

⁷⁷⁰ Câmi‘ Sahib Geray Han zamanında kubbeli olarak inşa edilmişken II. Selâmet Geray Han zamanında kırma çatılı hale gelmiştir. Bkz. Kırımlı-Ferrari, *a.g.e.*, s.298.

⁷⁷¹ ORRNB, FOND 917,48-35-A3; ORRNB, FOND 917,49-7-B3; ORRNB, FOND 917,49-91-A2; Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s.516.

Bu çalışmada Bahçesaray'ın köylerinde on beş câmi' ve mescid tespit edilmiştir. Tespit edilen câmi' ve mescidler ise şunlardır:

Tablo 24. Bahçesaray'ın Köylerindeki Câmi' ve Mescidler⁷⁷²

Sıra No	Câmi' ve Mescid Adı	Tarih	Belge no
1	Avel Mescidi	Z.1127 (M.1715)	ORRNB, FOND 917, 45-50-A1
2	Aziz Câmi'	1118 (M.1706)	ORRNB, FOND 917,36-18-A1
3	Bekmirza Ağa Mescidi	B. 1115 (M.1703)	ORRNB, FOND 917,37-6-A1
4	Cuma Mescidi [Nehr-i Bulganak Boyunda]	C. 1112 (M.1700)	ORRNB, FOND 917,35-65-B1
5	Cuma Mescidi Câmi'[Nehr-i Kaçı Boyunda]	R. 1115 (M.1703)	ORRNB, FOND 917,36-76-B2
6	Eskiyurt Mescidi	Ra. 1127 (M.1715)	ORRNB, FOND 917,46-105-B6
7	Evvelşeyh Câmi'	Ra 1127 (M.1715)	ORRNB, FOND 917,46-99-B4
8	Manguş Mescidi	M. 1119 (M.1707)	ORRNB, FOND 917,40-54-B1
9	Ötüseli Mescidi ⁷⁷³	C. 1125 (M.1713)	ORRNB, FOND 917,44-48-A3.
10	Özenbaş Köyü Câmi'	L 1135 (M.1723)	ORRNB, FOND 917,51-40-B2
11	Süren Mescidi	N. 1113 (M.1702)	ORRNB, FOND 917,36-77-B6
12	Tahmas Ağa Karyesi Mescidi	M. 1130 (M.1718)	ORRNB, FOND 917,48-98-B2
13	Teberti Mescidi	N. 1124 (M.1712)	ORRNB, FOND 917,44-82-B1
14	Ulaklı Câmi'	Za 1129 (M.1717)	ORRNB, FOND 917,48-133-A1
15	Yaşdağ Mescidi	C 1125 (M.1713)	ORRNB, FOND 917,44-51-B4

Büyük kısmı Müslüman olan Kırım köylerinin tamamında en az bir câmi' ya da mescidin bulunduğu hesaba katılırsa tablo 24'de belirtilenlerin haricinde daha birçok câmi' ve mescidin bulunması muhakkaktır. Bahçesaray'ın köylerinde bulunan yukarıdaki câmi'ler incelendiği zaman bir kısmının Cuma Câmi' olarak adlandırıldığı görülmektedir. İncelenen dönemde Bahçesaray'a bağlı olan Nehr-i Kaçı'da ve Nehr-i Bulganak'ta halkın cuma namazlarını eda ettikleri Cuma Mescidi ve Cuma Mescidi Câmi' adı altında iki câmi' tespit edilmiştir. Bu durum cuma câmi'lerinin daha büyük ve merkezi köylerde bulunduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Evvelşeyh köyü ise Bahçesaray'ın tekke köyleri arasında yer almalıdır. Bölgeye yerleşen bir dervişin etrafında zamanla köy meydana gelmiş olmalıdır. İncelenen dönemde kadıasker defterine yansıyan köy imâmı Alican Monla'dır.⁷⁷⁴

Manguş, Yaşdağ ve Ulaklı köyleri ise câmi' ve mescid mevcudiyeti bakımından dikkat çekicidir. Her üç köyde, gayrimüslim ahalinin çoğunlukla sakin olduğu yerleşim merkezleri olmasına rağmen bu köylerde yaşayan Müslüman ahali unutulmamış, onların

⁷⁷² Kadıasker Defterlerine yansıyan Câmi' ve Mescidler.

⁷⁷³ Ötüş ve Ötüseli adlı iki farklı karye olduğu düşünülmektedir. Karye-i Ötüş, Gözleve'de bulunmaktadır.

⁷⁷⁴ ORRNB, FOND 917,46-99-B4.

dinî ihtiyaçlarını karşılamak için câmi‘ ve mescidler inşa edilmiştir. Anonim Kırım Tarihi yazarına göre Ulaklı Câmi‘, Sahib Geray Han tarafından yaptırılmıştır.⁷⁷⁵

Özenbaş Câmi‘ ise cuma namazlarının da kılındığı Kırım’ın büyük köylerinden biri olan Özenbaş köyünde yer almaktadır. Köy halkı câmi‘ imâmı Abdullah Monla’nın sadece cuma namazları için köye gelmesinden, diğer namazlara ise gelmemesinden dolayı imâmı şikâyet eder ve bu durum şahitler huzurunda ispatlandığı için de imâm görevinden azledilir.⁷⁷⁶ Özenbaş Köyü Câmi‘, moloz taştan inşa edilmiş olup 1990’lı yıllarda Kırım Türkleri tarafından tamir edilerek yeniden ibadete açılmıştır.⁷⁷⁷

3.2.1.3. Günümüzde Varlığını Devam ettiren Câmi‘ ve Mescidler

Bu çalışmada tespit edilen veya edilemeyen câmi‘ ve mescidlerin önemli bir kısmı maalesef günümüze ulaşamamıştır. Zamanın yıpratıcı şartlarının yanında özellikle Rus egemenliği döneminde uygulanan baskı ve asimilasyon çalışmaları doğrultusunda pek çok câmi‘ ve mescid planlı bir şekilde yok edilmiştir. İngiliz seyyah Klark’ın “*Rus askerleri minareleri deviriyor, câmi‘leri, umumi çeşmeleri yıkıyor, mezarlıkta kabir taşlarını kırıyorlar...*” şeklindeki ifadesi bu durumu en iyi şekilde açıklar.⁷⁷⁸ Fakat hem zamana hem de dış güçlerin saldırısına rağmen 1700-1725 yılları arasında mevcut olan bazı câmi‘ ve mescidler günümüze kadar varlığını devam ettirmiştir. El-Hâc Hüseyin Kızı İsmihan Mescidi, Orta Câmi‘, Sırlı El-Hâc Hüseyin Câmi‘(Hüseyin Ağa Câmi‘/Sırlı Çeşme Mahallesi Câmi‘), Sahib Geray Han Câmi‘, Mengli Geray Han Câmi‘, Torgay Mehmed Câmi‘ ve Özenbaş Köyü Câmi‘ bunlar arasındadır. Günümüze kadar mevcudiyetini devam ettiren bu câmi‘ ve mescidlerden biri El-Hâc Hüseyin Kızı İsmihan Mescidi’dir. Dikdörtgen planlı olan bu mescidin imâmı ve mütevellisi Abdülatif Efendi’dir. Çalışmanın sınırları içerisinde mescid hakkında ki ilk kayıt Safer 1119-Şaban 1118 (M.1707-1706) tarihleri arasındadır.⁷⁷⁹ Zamanla harap olan mescid 1886 yılında yeniden inşa edilmiş fakat 2013 yılı itibarıyla henüz ibadete uygun duruma gelmemiştir.⁷⁸⁰ Rus kayıtlarında Cuma Câmi‘ olarak geçen Orta Câmi‘ ise Bahçesaray’ın merkezi câmi‘lerinden biri olup kadiasker defterlerinde câmi‘ hakkındaki ilk kayıt Rabiulahir 1113

⁷⁷⁵ Alper Başer, Kemal Gurulkan, “Anonim Bir Kırım Hanlığı Tarihi (1475-1778)”, s.413.

⁷⁷⁶ ORRNB, FOND 917,51-40-B2.

⁷⁷⁷ Kırımlı, Kançal-Ferrari, *a.g.e.*, s.526.

⁷⁷⁸ Selim Ortay, *Kırım’ın İstiklal Davası*, Köstence Mayıs 1939, s. 22.

⁷⁷⁹ İlgili kayıta tarih yer almamaktadır. En yakın tarihler ORRNB, FOND 917,40-19-B1 ve ORRNB, FOND 917,40-22-A4 de yer alan Safer 1119 ve Şaban 1118’dir. Bkz. İlgili sayfalar.

⁷⁸⁰ Kırımlı, Kançal-Ferrari, *a.g.e.*, s.364.

(M.1701) tarihlidir.⁷⁸¹ Sırlı El-Hâc Hüseyin Câmi‘ ise Kırımlı ve Ferrari-Kançal tarafından belirtilen Sırlı Çeşme Mahallesi Câmi‘ olmalıdır. Bu câmi‘, Sırlı Çeşme’nin tam karşısında yer almakta olup dikdörtgen planlıdır.⁷⁸² Çalışmanın sınırları içerisinde mescid hakkındaki ilk kayıt Ramazan 1136 (M.1724) tarihlidir.⁷⁸³ Sahib Geray Han Câmi‘, Hansaray’ın içinde yer almaktadır. Sahib Geray Han tarafından yapılan câmi‘ Bahşeraray’ın Câmi‘ Kebir’idir. 1736 yılında Münnich tarafından yakılan câmi‘ II. Selâmet Geray Han zamanında yeniden inşa edilmiştir.⁷⁸⁴ Mengli Geray Han Câmi‘ ise Salaçık’ta yer almaktadır. İncelenen defterlerde mescid hakkındaki ilk kayıt Şevval 1113 (M.1702) tarihlidir.⁷⁸⁵ Câmi‘-i Kebir gibi bu câmi‘ de 1736 yılında Münnich tarafından yakılmış, daha sonra M.1740-1742 yıllarında yeniden inşa edilmiştir.⁷⁸⁶ Torgay Mehmed Câmi‘ hakkında bir kayıt bulunamamakla birlikte Rabiulahir 1114 (M.1702) tarihinde bu isimde bir mahallenin olması câmi‘nin daha önceki bir tarihte yapılmış olacağına işaret etmektedir.⁷⁸⁷ Hansaray’dan Salaçık’a giden yol üzerinde bulunan Câmi‘ günümüzde ev olarak kullanılmaktadır.⁷⁸⁸

3.2.2. Gayrimüslim İbadethâneleri

Bahçesaray, farklı etnik ve dinî yapıyı bünyesinde barındırması nedeniyle farklı dinî yapılara da ev sahipliği yapmış bir şehirdir. Şehirde bulunan Yahudi ve Hristiyan tebaa, ibadetlerini yerine getirmek için sinagog ve kiliseler inşa etmişlerdir. Bahçesaray şehrinde bulunan gayrimüslim ibadethâneleri genelde hanlık devri öncesinden kalmıştır. Çünkü İslâm devletlerinde genelde fethedilen bölgelerdeki en büyük ibadethâne câmiye çevrilir ve geri kalanlar da halkın ibadeti için korunur fakat fetihten sonra yeni gayrimüslim ibadethânesinin açılması çok nadir görülen bir durumdur.

Evliya Çelebi; Kırım Yarımadası’nı tek tek gezerken bölgede var olan gayrimüslim ibadethâneleri hakkında da önemli bilgiler vermiştir. Çelebi’nin belirttiğine göre Bahçesaray’da Ermeni ve Rum kilisesi vardı fakat Yahudi sinagoguyla Macar ve Leh kiliseleri yoktu.⁷⁸⁹ Broniowski, Süyrütaş köyünde Cenevizlilerden kalma bir Katolik

⁷⁸¹ ORRNB, FOND 917,36-3-B1.

⁷⁸² Kırımlı, Kançal-Ferrari, *a.g.e.*, s.384.

⁷⁸³ ORRNB, FOND 917,52-26-A1.

⁷⁸⁴ Kırımlı, Kançal-Ferrari, *a.g.e.*, s.298.

⁷⁸⁵ ORRNB, FOND 917,51-5-A4.

⁷⁸⁶ Kırımlı, Kançal-Ferrari, *a.g.e.*, s.462.

⁷⁸⁷ ORRNB, FOND 917,35-52-A3.

⁷⁸⁸ Kırımlı, Kançal-Ferrari, *a.g.e.*, s.398.

⁷⁸⁹ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s.523.

kilisenin varlığından bahseder.⁷⁹⁰ Fisher ise Pallas'ı kaynak göstererek 18. yüzyılın sonunda şehirde bir Rus ve bir Ermeni kilisesiyle birlikte iki adet sinagog bulunduğundan bahseder.⁷⁹¹ İvan-Muravyov-Apostol ise Çufutkale'ye doğru giderken vadinin içerisinde bir kilise ve manastır olduğundan ve ayrıca Çufutkale'de minyatür ve süslemeleri olan bir sinagogun bulunduğundan bahseder.⁷⁹² İstanbul'da bulunan Fransız Elçi M. De Ferriol'un 10 Ağustos 1711 tarihli raporuna göre de Bahçesaray'da yeni bir kilise açılması için Rahib Ban'a izin verilmişti.⁷⁹³

İncelenen defterlerde yukarda belirttiğimiz gayrimüslim ibadethâneleri hakkında bir bilgi yer almamaktadır. Sadece Karasu kazâsındaki Rum kilisesi hakkında bilgi yer almaktadır. Kilisenin rahibi olan Panartus 1129 (M.1717) yılında vefât etmiş ve muhallefâtı kaydedilmiştir.⁷⁹⁴ Bunun haricinde yukarda belirtilen ibadethânelerle ilgili bir kayda rastlanmamıştır. Fakat gayrimüslim ibadethâneleri konulu iki dava yer almaktadır. Bunlardan birincisi Meryem köyünde yer alan kilisedir. Anlaşıldığı kadarıyla bu kilise çevre köyler içerisinde yer alan en büyük Hristiyan ibadethânesidir. Fakat kiliseye gelir getirmek için yapılan panayır, Mayrem ve Ulaklı köylerini birbirine düşürmüştür. Konu Cemazeyilevvel 1118 (M.1706) tarihinde mahkemeye taşınmıştır. Kadı tarafından yapılan inceleme sonrasında kilise konusundaki anlaşmazlık çözülmüştür. Buna göre panayır sonucunda elde edilen mum ve derilerden kalan malların taksimi için bir vakıf kurulmasına karar verilir. Her iki köyün münasib gördüğü bir kişi vakfın mütevellisi olacak ve yine iki kişi bu vakfa nasb edilecektir. Elde edilen parayla da kilisenin ihtiyaçları karşılanacaktır.⁷⁹⁵ Bahsi geçen köylerdeki gayrimüslim halk Rum ırkından olup kilise de Ortodoks kilisesidir. Kadıasker defterlerinde yer alan ikinci davaysa daha önce de bahsedilen Ermeni Mahallesi'ndeki kilise konusudur. 1115 (M.1703) tarihinde mahalleli devletten izinsiz bir şekilde, gizlice bir evi ve mahzenini kiliseye çevirmiştir. Konu öğrenilince hemen inceleme için kadıasker görevlendirilmiş ve yapılan tetkik de usulsüzlük tespit edilerek kilisenin yıkılmasına karar verilmiştir. Defterlerde alınan kararın uygulanıp uygulanmadığı konusunda bir malumat yer almamıştır.⁷⁹⁶

Câmi' ve mescidlerde olduğu gibi kilise ve sinagoglar da bulundukları mahallenin ya da köyün merkezinde bulunur. Mahalle ya da köy bu ibadethânelerin etrafında

⁷⁹⁰ Broniowski, *a.g.e.*, s.27.

⁷⁹¹ Fisher, *a.g.e.*, s.50.

⁷⁹² Муравьев-Апостол, *a.g.e.*, s.124-126-130; İvan-Muravyov-Apostol'un bahsettiği kilise günümüzde hala mevcudiyetini devam ettirmekte olup Panaiya (Uspenskiy) Kaya Manastırı olarak adlandırılmaktadır.

⁷⁹³ M. Charles Schefer, *a.g.e.*, s.163-164.

⁷⁹⁴ ORRNB, FOND 917,47-35-B4.

⁷⁹⁵ ORRNB, FOND 917,40-56-A1.

⁷⁹⁶ ORRNB, FOND 917,37-57-A2.

gelişimini sürdürür. Kilise ve sinagoglar Hristiyan ve Yahudi inancına mensup olan insanların sosyal, siyasal ve kültürel faaliyetlerinin merkezi konumundadırlar. İlgili ibadethânenin başında bulunan din adamları merkezin emirlerini halka duyurmakla görevlidirler. Aynı zamanda Müslüman imâmın sahip olduğu konuma, papaz ve hahamlarda kendi toplulukları içerisinde haizdirler. Gayrimüslim ibadethâneleri dinî fonksiyonlarının yanında aynı dinî inanca sahip olan insanların bir araya geldiği, dinî eğitimlerini aldıkları, düğün ve cenaze törenlerinin yapıldığı, kendi aralarında fikir alışverişinde bulundukları önemli bir sosyal müessesedirler. Bu kurumlar genel olarak gayrimüslimler arasında câmi‘ ve mescidin görevini yerine getirmektedirler.

3.2.3. Medreseler

İslâm eğitim sisteminin temel kurumları arasında yer alan medrese, sözlükte “*okumak, anlamak, bir metni öğrenmek ve ezberlemek için tekrarlamak*” anlamına gelen mekândır.⁷⁹⁷ Karahanlı hükümdarı Tamgaç Han’ın Semerkant’ta açtığı medreseyle birlikte gelişmeye başlayan Türk-İslam medrese geleneği, Büyük Selçuklu Devleti zamanında Nizamiye Medreseleriyle dünya çapında önemli bir eğitim kurumu haline gelmiş, Osmanlı Devleti zamanında da önemini giderek arttırmıştır. Fatih zamanında İstanbul’un fethiyle birlikte İstanbul dünyanın siyasal bakımdan merkezi haline gelmeye başlarken Fatih Medresesiyle birlikte ilim anlamında da merkez haline gelmeye başlamış, Kanuni zamanında ise zirve noktasına ulaşmıştır. Birçok noktada Osmanlı Devleti’nin izlerini taşıyan Kırım medreseleri de Osmanlı medreselerinden etkilenmiş, hanlık sınırları içerisinde bu anlayışla medreseler açılmıştır. Açılan bu mederelerde yetişen öğrenciler vasıtasıyla da Bahçesaray kültür hayatı yoğrulmuştur.

Bahçesaray medrese ve mektepleri hakkında bilgi veren Evliya Çelebi’ye göre bunlar içerisinde en önemlisi Sahib Geray Han Medresesidir. Çelebi’ye göre bu medrese Salaçık’ta yer almaktadır. Ayrıca en mamurları I. Bahadır Geray Han, II. İslâm Geray Han ve I. Mehmed Geray Han olan on yedi adet küçük çocukların eğitim ve öğretim yaptığı sıbyan mektebi vardır.⁷⁹⁸ Broniowski ise şehrin yakınında bir Müslüman medresesinin varlığından bahsetmektedir. Fakat Broniowski bu medrese hakkında başka hiçbir malumat vermemiştir.⁷⁹⁹ Bıyık tarafından yapılan çalışmada yedi adet medrese ve on bir adet sıbyan

⁷⁹⁷ Nebi Bozkurt, “Medrese”, *DİA*, C.28, Ankara 2003, s.323.

⁷⁹⁸ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s.516.

⁷⁹⁹ Broniowski, *a.g.e.*, s.24.

mektebi tespit edilmiştir.⁸⁰⁰ Bu çalışmada ise yirmi iki adet mekteb ve medrese tespit edilmiştir. Şüphesiz kadiasker defterlerine yansımamış çok daha fazla mekteb ve medresenin var olma ihtimali yüksektir.⁸⁰¹ Tespit edilen mekteb ve medreseler şunlardır:

Tablo 25. Bahçesaray Mekteb ve Medreseleri

Sıra No	Adı	Tarih	Kayıt No
1	Abdülgağfar Efendi'nin Bina Eylediği Medrese [Salaçık'ta]	B 1115(M.1703)	ORRNB, FOND 917,37-66-B1
2	Ahmed Ağa Medresesi	1136(M.1724)	ORRNB, FOND 917,51-24-A1
3	Arslan Ağa Mektebi	1111(M.1701)	ORRNB, FOND 917,36-1-A3
4	Câmi' Şerif Mektebi	1116(M.1705)	ORRNB, FOND 917,38-37-B1
5	Debbağ El-Hac Şah Gazi Ağa Mektebi	B 1118(M.1706)	ORRNB, FOND 917,36-15-B1
6	Ermeni Sıbyan Mektebi [Kaçak yapılan mekteb ve kilise]	Z 1114(M.1703)	ORRNB, FOND 917,37-57-A2
7	Güleç Medresesi	Z 1134(M.1722)	ORRNB, FOND 917,49-86-A4
8	Hacı Gazi Mektebi	Ş 1118(M.1706)	ORRNB, FOND 917,40-22-B2
9	Hanbike Medresesi [Kaçı'de]	1132(M.1720)	ORRNB, FOND 917,49-1-A2
10	Mehmed Geray Mektebi	N 1114(M.1703)	ORRNB, FOND 917,36-8-A1
11	Mehmedcan Efendi Sıbyan Mektebi	Ş 1135(M.1723)	ORRNB, FOND 917,51-5-A3
12	Mengli Geray Han Medresesi [Salaçık'ta]	Ş 1135(M.1723)	ORRNB, FOND 917,51-5-A4
13	Murtaza Ali Efendi Medresesi [Salaçık'ta]	Ca 1125(M.1713)	ORRNB, FOND 917,44-50-A1
14	Mübarek Sultân Bikeç bint Murteza Ağa	L 1135(M.1723)	ORRNB, FOND 917,51-20-B1
15	Orta Medrese	Ş 1133(M.1721)	ORRNB, FOND 917,49-91-B1
16	Salaçık Cuma Câmi' Karşısındaki Mekteb	1123(M.1711)	ORRNB, FOND 917,44-87-A1
17	Zehrab Efendi Mektebi	B 1131(M.1719)	ORRNB, FOND 917,48-22-A3
18	Abdülvehab Efendi'nin bina eylediği mekteb [Suvlukoba'da]	S 1127(M.1715)	ORRNB, FOND 917,46-9-B1
19	Telveli? Karyesi Medresesi	N 1131(M.1719)	ORRNB, FOND 917,48-116-B1
20	Ulaklı Karyesi Medresesi	Z 1129(M.1717)	ORRNB, FOND 917,48-133-A1
21	Yukarı Medrese [Salaçık'ta]	R 1117(M.1705)	ORRNB, FOND 917,38-20-A1
22	El-Hâc Ellez Mektebi	Ra 1131(M.1719)	ORRNB, FOND 917,51-1-A2

Tablo 25'e bakıldığı zaman Kırım Yarımadası içerisinde Kırım hanları, hayırseverler ve vakıflar tarafından birçok medresenin yapıldığı anlaşılmaktadır. Şüphesiz bu medreseler içerisinde en önemlilerinden biri günümüzde daha çok Zincirli Medrese olarak da bilinen I. Mengli Geray Han Medresesidir. Medrese, Salaçık'ta Mengli Geray Han Mescidi Mahallesi'nde bulunmaktadır. Medresenin kitabesinde I. Mengli Geray Han'ın emri üzerine 906 (M.1500-1501) yılında inşa edildiği belirtilmektedir. Medrese, mimari bakımdan Anadolu'da bulunan Selçuklu medreselerine benzemekte olup, sekizgen planlıdır.⁸⁰² Medrese, on üç medrese odasına sahip olup kapısında asılı olan ve iki tarafından sarkan zincirlerden dolayı Zincirli Medrese olarak adlandırılmıştır. Rivayete

⁸⁰⁰ Bıyık, *a.g.e.*, s.138.

⁸⁰¹ Fevzi Altok'a göre 20.yüzyıl başında Kırım'da on beş civarında medrese kalmıştır. Bkz. Fevzi Altok, "Kırım Medreseleri", *Kırım Mecmuası*, nr. 10, 5 Eylül 1334/1918, s. 188.

⁸⁰² İbragimova, *a.g.e.*, s.1632.

göre Kırım Han'ı Mengli Geray Han bizzat medresenin temelinde kazı çalışmasında yer almış, taş taşımıştır. Ayrıca medresenin kapısında yer alan çapraz şeklindeki zinciri de bizzat kendisi ilme saygısını ifade etmek için astırmış ve bundan dolayı da zincirlerin altından eğilerek medreseye girmiştir.⁸⁰³ Fakat aslında bu rivayetin gerçek olması zayıf bir ihtimaldir. Zira medreseye ismini verecek olan zincirler Anadolu ve Rumeli Bölgesi'ndeki birçok medresede de yer almakta olup buradaki asıl amaç atların içeri girmesine mani olmaktır.⁸⁰⁴ Tabloda yer alan bir diğer medrese ise Bahçesaray'ın önemli medreseleri arasında yer alan Orta Medrese'dir. Medrese, Bahçesaray-Salaçık yolu üzerinde bulunmakta olup 17. yüzyılın ortalarında Tabancı Ahmed Ağa'nın vakfettiği parayla kurulmuştur.⁸⁰⁵ Ulaklı karyesinde bulunan Ulaklı Karyesi Medresesi ise I. Sahib Geray Han tarafından yaptırılmıştır.⁸⁰⁶

Medreseler genellikle on-yirmi odalı olup her odada en az on, en fazla on beş öğrenci bulunurdu. Her odadaysa büyük tabir edilen bir reis ve reisin yardımcıları bulunurdu. Odalardaki öğrenciler bir aile ocağı mantığı içerisinde hareket eder, büyüklerin sözleri dinlenir, onlara karşı son derece saygılı olunurdu. Küçük talebeler genelde iki seneye kadar büyük abilerinin yanında eğitim alır daha sonra müderrisin karşısına çıkarlardı. Medreselerde on yaşından yirmi beş yaşına kadar öğrenciler bulunurdu. Medreselerde yaş grubuna göre iki sınıf oluşturulur ve her gün iki ders okutulurdu.⁸⁰⁷

Kadıasker defterlerine yansıyan kitaplara bakıldığında zaman da medreselerde ağırlıklı olarak dinî eğitimin verildiği anlaşılmaktadır.⁸⁰⁸ Osmanlı ve Kırım Hanlığı medrese programlarını karşılaştıran Memetov'a göre Osmanlı Devleti ve Kırım Hanlığı medreseleri

⁸⁰³ Nicole Kançal-Ferrari, "Zincirli Medrese", *DİA*, C.44, İstanbul 2003, s.445.

⁸⁰⁴ Mengli Girây Han Medresesinin Anadolu'daki medreselere benzerliği hakkında Bkz. Mehmet Tezcan, "Kırım-Bahçesaray'daki Zincirli Medrese ile Türkiye'deki Zincirli medreselerin bir mukayesesi hakkında," *Sbornik Materialov Mejdunarodnoy naučno-praktičeskoj konferentsii İslamskoe obrozovanie v Krimu: istoričeskie vehi i puti vozrojdeniya, posvyaščennoy 515-letiyu Zindjırlı Medrese I pamyati ego osnovatelya Mengli Girây hana*, 10-12 oktyabrya 2015 g., g. Yalta, Simferopol, Ukraine 2015, s.43-96.

⁸⁰⁵ Kırımlı-Ferrari, *a.g.e.*, s.478.

⁸⁰⁶ Alper Başer, Kemal Gurulkan, "Anonim Bir Kırım Hanlığı Tarihi (1475-1778)", s.413.

⁸⁰⁷ Fevzi Altok, *a.g.m.*, s. 188-189.

⁸⁰⁸ Kırım ve Türk Dünyası'nın önemli aydınlarından olan İsmail Bey Gaspiralı Kırım medreselerinin içinde bulunduğu durumu "Bizde ilk tedris ve terbiyenin olmadığı mektepte ve dinî mekteplerimizin korkunç geriliklerini bilâhare, Zincirli'de tamamiyle öğrendim ve buna binaen daha bu devirlerde her şeyden evvel bu esasların ıslahı lüzumuna iman ettim" şeklinde izah etmektedir. Bkz. Cafer Seydahmet, *Gaspiralı İsmail Bey (Dilde, Fikirde, İşte Birlik)* İstanbul 1934, s.74; 20.yüzyıl başında Kırım Medreseleri hakkında değerlendirmelerde bulunan Fevzi Altok'ta benzer durumlardan şikâyetçidir. Altok'a göre bu zaman diliminde medreselerde sadece dinî eğitim verilmekte, pozitif bilimlere değer verilmemekte, derslerin tamamı Arapça olarak işlenmekte hatta medreseden mezun olan talebeler Türkçe bir kitabı bile okuyamamaktadırlar. Bkz. Fevzi Altok, *a.g.m.*, s.188-189.

hem fizikî yapı hem eğitim-öğretim ve hem de müfredat programları bakımından birbirine benzemektedir.⁸⁰⁹

Hanlık tarafından medreselerde bulunan talebelerin iyi yetişmesi için büyük gayretler sarf edilmiş; yeme, içme, yatma ve diğer giderleri hanlık ve vakıflar tarafından karşılanmaya çalışılmıştır. İncelenen kadiasker defterlerinde medreseleri yaşatmak için vakıflar kurulduğu, medreselerde ders verecek müderrislerin ve okuyacak talebelerin geçimlerini karşılamak için geliri yüksek topraklar vakfedildiği görülmektedir. Bu medreselerden biri olan Mengli Geray Han Medresesi için başkent Bahçesaray'ın dışından da bağışlar yapılmıştır. Zilkade 1116 (M.1705) 'da Gözleve'de on yedi ev ve dört dükkân medrese için vakf edilmişken,⁸¹⁰ Rabiulevvel 1127 (M.1715) tarihinde yine Gözleve'de bir arazinin medreseye vakfedildiği görülmektedir.⁸¹¹ Ayrıca Ulaklı karyesindeki 5232 hektar arazi de medrese vakfına aittir.⁸¹²

İncelenen defterlere medrese isimlerinin de yer aldığı birçok dava yansımıştır. Bu davaların önemli bir kısmı medreselerin etrafında bulunan mülk satışı konuludur. Satışa konu olan mülk genelde medresenin ismi belirtilerek medreseye muttasıl, medresenin garbında, şimâlinde şeklinde tasvir edilmiştir. Mülk satışlarının yanında medreselere yapılan bağışları da içeren önemli miktarda vakıf yer almaktadır.⁸¹³ Ayrıca Şevval 1136 (M.1724) tarihli bir kayıttan, bir dereye Medrese Deresi isminin verildiği anlaşılmaktadır.⁸¹⁴ Muhtemelen bu dere Bahçesaray'daki bir medresenin yanından aktığı için bu şekilde adlandırılmış olmalıdır.

Araplar tarafından “tâlib”, Selçuklular tarafından “fâkih” ve “mülâzım”, Osmanlılar tarafından ise “talib”’in çoğulu “talebe” ve “tüllâb” olarak adlandırılan medrese öğrencileri Kırım'da da “talebe” olarak adlandırılmıştır. Zincirli medrese öğrencileri ise “suhte” olarak adlandırılmıştır.⁸¹⁵

İncelenen defterlere medrese talebelerinin de karıştığı adli konularda yansımıştır. Bunlardan biri Şaban 1135 (M.1723) tarihinde Orta Medrese talebesi Seyyid Ali bin

⁸⁰⁹ Osmanlı ve Kırım medreseleri müfredatının karşılaştırması için Bkz. Rustem Memetov, “*Kırım Hanlığı Döneminde (1441-1783) Arap Dili ve Edebiyatı Alanında Yapılan Çalışmalar*”, Basılmamış Doktora Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2018.

⁸¹⁰ ORRNB, FOND 917,38-39-A5.

⁸¹¹ ORRNB, FOND 917,46-10-A1.

⁸¹² Kırımlı-Ferrari, *a.g.e.*, s.464.

⁸¹³ Vakıf bölümünde değinilecektir.

⁸¹⁴ ORRNB, FOND 917,52-20-A2.

⁸¹⁵ Rustem Memetov, *a.g.t.*, s.35; Suhte, Osmanlı medreselerindeki aşağı seviyedeki öğrencilere verilen bir unvandır. Suhte ve Osmanlı Devleti'nde eğitim-öğretim için Bkz. Hasan Akyol, “Osmanlı Devleti'nde Eğitim-Öğretim –Kuruluşundan İlk Yenileşme Hareketlerine Kadar- (1299-1789)”, *Türk Eğitim Tarihi El Kitabı*, Güray Kırpık vd., Ankara 2000, s.89-150.

Abdullah Monla'nın darp edilmesidir. Seyyid Ali, Bahçesaray şehir merkezinde Mustafa Çelebi tarafından omzundan ve bağrından bıçakla darp edilince konuyu mahkemeye intikal ettirmiştir.⁸¹⁶

3.2.4. Kütüphaneler ve Kitaplar

Kırım hanları tarafından ilme ve edebiyata verilen önemin göstergesi olarak ülke sınırları içerisinde mektep ve medreselerle birlikte kütüphaneler de açılmıştır. Hanlığın en büyük kütüphanesi de Bahçesaray'da bulunmaktaydı. Kırım Han'ı Saâdet Geray Han ve El-Hâc Selim Geray Han zamanlarında Hansaray'da zengin bir kütüphane meydana getirilmiştir. Halîm Geray Sultân'ın I. Saâdet Geray Han hakkında söylediği “*İlm u marifetde o derece hevesli idi ki kütübhânesinde topladığı mu'teber, kıymetli kitâbları sayısız denilecek kadar çok idi. Kendi mühür ve imzâsıyla imzâlanmış bir cild Mîr 'Ali Şîr Nevâî Hamsesi tesâdüfen elime geçdi. Bu degerli kitâb el-yevm yanımda saklıdır*” sözü onun zamanında oluşturulan kütüphanenin zenginliğini göstermesi bakımından önemlidir.⁸¹⁷

Kırım hanları tarafından Kırımlı müellifler desteklenmiş ve hanlık içerisinde önemli bir yazar kadrosu meydana gelmiş, hatta Bursalı Mehmed Tahir'in “Osmanlılar Zamanında Yetişen Kırım Müellifleri” adlı eserinde bahsettiği kırk dört Kırım kökenli müellif Osmanlı Devleti zamanında tanınan kişiler konumuna gelmişlerdir.⁸¹⁸ Şüphesiz bu müelliflerin ortaya çıkmasında Kırım hanlarının içinde yaşattıkları şairlik ruhunun da önemli bir rolü vardır. Şairlik ruhuna sahip olan bu Kırım hanlarından biri de bu çalışmanın sınırları içerisinde hanlık görevinde bulunan II. Mengli Geray Han'dır. II. Mengli Geray Han'a ait olan aşağıdaki gazel onun şairlik yönünü göstermesi bakımından önemlidir.⁸¹⁹

⁸¹⁶ ORRNB, FOND 917,49-91-B1.

⁸¹⁷ Halîm Geray, a.g.e., s.36.

⁸¹⁸ Bursalı Mehmed Tahir'in Osmanlılar Zamanında Yetişen Kırım Müellifleri adlı eseri ilk olarak “İdare-i Osmaniye Zamanında Yetişen Kırım Müellifleri” adı altında Kırım Mecmuasının 16 ve 17. sayılarında yayınlanmıştır. Bkz. Bursalı Mehmed Tahir, “İdare-i Osmaniye Zamanında Yetişen Kırım Müellifleri”, *Kırım Mecmuası*, nr. 16, 12 Kanunievvel 1334/1918, s.288-292; nr 17, 4 Kanunisani 1135/1919, s.302-309; Mehmed Tahir'in kitabı Mehmet Sarı tarafından “Osmanlılar Zamanında Yetişen Kırım Müellifleri” adıyla günümüz Türkçesine çevrilmiştir. Bkz. Bursalı Mehmed Tahir, *İdareyi Osmaniye Zamanında Yetişen Kırım Müellifleri*, Haz. Mehmet Sarı, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1990.

⁸¹⁹ Bursalı Mehmed Tahir, “İdare-i Osmaniye Zamanında Yetişen Kırım Müellifleri”, *Kırım Mecmuası*, nr. 17, 4 Kanunisani 1135/1919, s.404; s.23; Bursalı Mehmed Tahir, *İdareyi Osmaniye Zamanında Yetişen Kırım Müellifleri*, Kitabhane-i Sûdi, İstanbul 1335, s.23.

Ûftâde-i dâm-ı ser-i zincîr-i cefâyız
Bir zûlf-i siyahkâre kul olmaya sezâyız
Ger şâh-ı serîrdar olursa n'ola cânân
Gammi çekeriz biz dahi kûyunda gedâyız
İtmeklik için hâk-ı rehin dideye sürme.
Her şâm ü seher tâlib-i teşrîfi sabâyız
Bir pula satarsa bizi ağyara'acep mi
Ol âfet-i gül-çehreye çün bâd-ı hevâyız
Eylerse Nevâyi n'ola eş'ârımı tahsin.
Biz şîlsile-i hân-ı Kırım Mengli Gerayız

İşte hem I. Saâdet Geray Han ve I. Selim Geray Han gibi bilime önem veren Kırım hanlarının varlığı ve hem de I. Mengli Geray Han gibi şair hanlar sayesinde başkent Bahçesaray ülkenin en önemli kültür merkezi haline gelmiş, 18. yüzyılın başında Hansaray'da bulunan kütüphane nadide el yazması eserlerin yer aldığı son derece zengin bir külliyyata ulaşmıştır. Ayrıca bölgede bulunan Cizvitler tarafından da zengin bir kütüphane meydana getirilmiştir.⁸²⁰ Fakat ne yazık ki bu zengin kütüphaneler, Mayıs 1736 yılında Rus General Münnich komutasındaki saldırı esnasında pek çok mimari eserle birlikte yakılmış ve buradaki eserler yok edilmiştir.⁸²¹ Bu nedenden dolayı Münnich saldırısından önceki Bahçesaray Kütüphanesi ve kitapları hakkındaki yegâne kaynak kadiasker defterleridir.⁸²² Bu nedenden dolayı muhalefât kayıtları, kütüphane teftişleri ve sayımlarına yansıyan kitaplar Bahçesaray kültür ve sanatının ortaya çıkarılması bakımından önemlidir.

Kadiasker defterlerine yansıyan kitaplar hakkında, Kavak tarafından yapılan çalışma bazı eksiklikler ve sehven yapılan bazı yapılan okumalar barındırmakla birlikte bu bakımdan bizim işimizi kolaylaştırmıştır.⁸²³ Hem bu çalışmanın sınırları içerisinde tespit edilen hem de çalışma sınırları dışında yer alan ve Kavak tarafından tespit edilen kitaplar incelendiği zaman Bahçesaray kütüphanelerinde bulunan kitapların daha çok dinî içerikli olduğu, yazı dillerinin Osmanlıca, Arapça ve Farsça ağırlıklı olduğu görülmektedir. Daha önce incelenen kadiasker defterleri ağırlıklı olmak üzere Kırım Hanlığı kitaplarını dil ve

⁸²⁰ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C.IV/I,TTK, Yay., Ankara 1995, s.256.

⁸²¹ Hammer, a.g.e., s.145.

⁸²² Kırımlı'nın ifadesine göre hem Münnich tarafından yapılan saldırıya hem de Rus işgali dönemindeki baskıya rağmen bugün hala Hansaray Müzesi deposunda araştırmacılar tarafından incelenebilecek çok sayıda Türkçe ve Arapça el yazması eser mevcuttur.

⁸²³ Kavak, ORRNB, FOND 917,49-104-A1 de Câmi'-i Kebir Kütüphanesinde yer alan kitapları ve ORRNB, FOND 917,49-4-B'de yer alan kitapları gözden kaçırmıştır. Ayrıca ORRNB, FOND 917,51-2-B1 ve ORRNB, FOND 917,51-5-B1'de yer alan bazı kitap isimlerini de sehven yanlış okumuş olduğu düşünülmektedir. Nuri Kavak, "Kırım Hanlığı Şeriyeye Sicilleri'ne Yansıyan Kitaplar", *Osmanlı Araştırmaları*, S.XXXV, 2010, s.275-286.

muhteviyat açısından inceleyen Mehmetov da içerik ve dil bakımından benzer sonuçları tespit etmiştir. Mehmetov, Kırım Hanlığı medreselerindeki kitaplarla Osmanlı eğitim programlarında yer alan kitapları karşılaştırmış ve sonuçta hem Kırım Hanlığı hem de Osmanlı Devleti medreselerinde; Emsile, Bina, Maksud, Izzi, Merah, Avamil, İzhar, Netâ'icu'l-Efkâr, Kafiye, Molla Câmi', Şâfiye, Çarperdi, Telhis, Mutavvel, Isti'are, Bedi, Şerh-i 'Adud, 'Aruz-ı Endelüsi gibi Arap dili kapsamında zikredilen nahiv, sarf, belağât ilmi kitaplarının okutulduğunu tespit etmiştir.⁸²⁴

Kırım Hanlığı Kadıasker Defterleri, Bahçesaray şehrinde bulunan kütüphane ve kitaplar hakkında da önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Buna göre öncelikle şehirde birden fazla kütüphane bulunmaktadır. En büyük kütüphane Hansaray'da bulunan kütüphanedir. Bununla birlikte şehirde bulunan büyük câmi'lerde de kütüphane olarak adlandırılacak kitaplıklar bulunmaktadır. Ayrıca şehirde bulunan mektep ve medreselerde de benzer şekilde kütüphanelerin bulunması muhtemeldir. İncelenen defterlerden Bahçesaray'da bulunan kütüphane ve kitaplıkların belli zamanlarda teftiş edilerek sayımlarının yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu teftişlerden biri 1104 (M. 1692) yılında I. Selim Geray Han zamanında yapılmıştır. Han tarafından çıkartılan fermânla saray kütüphanesinin denetimi yapılmıştır.⁸²⁵ Bir diğer teftiş ise Muharrem 1132 (M.1719) yılında Câmi'-i Kebir Câmi'-nin kütüphanesinde yapılmıştır. Bu teftişte Câmi'-i Kebir kütüphanesinde kullanılmayan kitaplar tespit edilmiş ve teftiş sonrasında kitaplar ulemadan ehline teslim edilmiştir. Câmi'-i Kebir'in kütüphanesinde bulunan kitaplar şunlardır:

Tablo 26. Câmi'-i Kebir Kütüphanesinde Bulunan Kitaplar⁸²⁶

Sıra No	Kitap Adı	Özelliği	Kimde
1	Hadis Kitabı	Cildsiz	El-Hâc Abdülhalim Efendi'de
2	Telhis ⁸²⁷	1 Cilt	Müftizâde Müderris Hamid Efendi'de
3	Tasdikât ⁸²⁸	1 Cilt	Müftizâde Müderris Hamid Efendi'de
4	Şerh-i Tavâli'u ⁸²⁹	1 Cilt	Müftizâde Müderris Hamid Efendi'de

⁸²⁴ Mehmetov, *a.g.t.*, s.63.

⁸²⁵ Bıyık, *a.g.e.*, s.139.

⁸²⁶ ORRNB, FOND 917,49,104-A1; Kavak tarafından yapılan çalışmada gözden kaçırılmıştır.

⁸²⁷ Eser Arap belâğatı teorisyeni Hatîb Kazvîni tarafından Yusuf es sekkaki'nin yazmış olduğu "Miftah'ul Ulum" isimli kitabın 3.kısımı esas alınarak yazılmıştır. Mezkûr kitab beş bölümden oluşmaktadır. Ve 1.kısımda; ilmi sarf'dan, 2. kısımda; ilmi nahiv'den, 3.kısımda; ilmi meani, ilmi beyan ve ilmi bedii'den, 4.kısımda; ilmi aruz ve kavafii'den, 5.kısımda; ilmi mantık'dan bahsedilmektedir. Bkz. İsmail Durmuş, "Hatîb Kazvîni", *DİA*, C.25, Ankara 2002, s.156-157; Tam adı Telhîsü'l-Miftâh olan eser için Bkz. <http://www.yazmalar.gov.tr/eser/telh%C3%AEsul-miftah/8184>, s.e.t., 17.12.2021.

⁸²⁸ Tasdikât; mantığın önermeler ve özellikleriyle kıyas konularını içeren bölümü ne verilen addır. Tasdikât hakkında Bkz. Mahmud Kaya, "Tasavvur", *DİA*, C.40, İstanbul 2011, s.126-127; Tasdikât başlıklı birçok kitap kaleme alınmış olup sadece bu bilgilerle hangi yazarın eserinin kastedildiğine ulaşılamamıştır.

⁸²⁹ Kâdî Beyzâvî'nin (ö. 685/1286) kelâm ilmine dair eseri olup tam adı am adı Tavâli'u'l-envâr min me'tâli'i'l-enzâr olup bir mukaddime ile üç bölümden meydana gelmiştir. Bkz. Yusuf Şevki Yavuz,

5	Manzume-i Ömer Nisfi	1 Cilt	Kadı Efendi de (Kendimizde)
6	Hadisat	1 Cilt	Müderris Hüseyin Efendi'de

Câmi'-i Kebir kütüphanesinde bulunan kitapları gösteren Tablo 26 incelendiği zaman kütüphanede bulunan kitapların dinî içerikli oldukları hemen göze çarpar. Hadis, kelim ve Arapça öğretimi esasına dayanan kitaplar câmi' kütüphanesinde yer almaktadır. Bu kitapları kadı, müfti ve müderrisler belli zamanlarda emanet almışlardır. Tespit edilen bilgilerden kitapların ne kadar süre emanette kaldığı hakkında bir ilgiye ulaşılamamıştır. Fakat kadılarda olduğu gibi görev sürelerinin bitiminde kitapları teslim ettikleri varsayılmaktadır.

İncelenen kadiasker defterlerinden kütüphane işlerinden sorumlu olan bir kütüphane memurunun var olduğu anlaşılmaktadır. Kütüphane hafızı olarak adlandırılan bu memurun görevi kitapların takibini yapmaktır. Ayrıca kitapların güvenliği, devir-teslimi ve mahkemeye getirilmesi de görevleri arasındadır. Safer 1133 (M.1720) ve Cemazeyilevvel 1135 (M.1723) tarihinde Kütüphane hafızı Es-Seyyid Ataullah Efendi'nin kütüphaneden mahkemeye getirdiği kitaplar ise şunlardır:

Tablo 27. Kütüphane Hafızı Es-Seyid Ataullah Çelebi Tarafından Mahkemeye Getirilen Kitapların Listesi (Safer 1133/M.1720 ve Cemazeyilevvel 1135/M.1723)⁸³⁰

Sıra No	Kitap Adı	Özelliği	Kimde
1	Tatar Han	Cilt	Mahkeme'de
2	İnâye ⁸³¹	1 Cilt	Mahkeme'de
3	Hayatü'l-Hayevân-ı Kebir ⁸³²	1 Cilt	Müderris Hüseyin Efendi'de
4	Muhğar-ı Sahih	1 Cilt	Müderris Hamid Efendi'de
5	İhtilafât	1 Cilt	Sabık Bahçesaray Kadısı Ahmed Efendi tarafından mahkemeye teslim edildi.
6	Kâfi ⁸³³	1 Cilt	Belirtilmemiş
7	Şeyhzâde	1.Cilt	Abdülvehab Efendi'den alınmıştır.

“Tavâli’u’l-envâr”, *DİA*, C.40, İstanbul 2011, s.180-181; Abd-Allâh b. Ömer el-Kâdi el-Beyzâvî (öl. 685/1286)’nin Tavâli’u’l-envâr min metâli’i’l-enzâr’ı için Bkz. <http://www.yazmalar.gov.tr/eser/tavaliul-envar-min-metaliil-enzar/130970>, s.e.t., 17.12.2021.

⁸³⁰ Tablo ORRNB, FOND 917,49-4-B1 ve ORRNB, FOND 917,51-2-B1’den meydana getirilmiştir; Safer 1133(M.1720) tarihli kitaplar Kavak tarafından sehven atlanmıştır.

⁸³¹ Hanefî fakihî Ekmeleddin Muhammed b. Mahmûd el-Bâbertî (ö. 786/1384) tarafından Burhâneddin el-Mergînânî’nin el-Hidâye adlı eserine yazılan Arabça şerh. Bkz. Cengiz Kallek, “el-Hidâye”, *DİA*, C.17, İstanbul 1998, s.471-473; Tam adı el-İnâye fî Şerhi’l-Hidâye olan esere erişim için Bkz. <http://www.yazmalar.gov.tr/eser/el-inaye-f%C3%AE-serhil-hidaye/5086>, s.e.t., 17.12.2021.

⁸³² Kemâleddin Muhammed b. Musâ ed-Demîrî (742-808/1341-1405)’nin hayvanlar ansiklopedisi mahiyetindeki eseridir. Bkz. Cevat İzgi, “Hayâtü’l-Hayevân”, *DİA*, C.17, İstanbul 1998, s.18-20; Esere erişim için Bkz. <http://www.yazmalar.gov.tr/eser/hayatul-hayavan/9299>, s.e.t., 17.12.2021.

⁸³³ Hâkim eş-Şehîd’in (ö. 334/945) Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî’ye ait “zâhirü’r-rivâye” diye bilinen kitapları bir araya getirdiği eserine verilen isim. Bkz. Beşir Gözübenli, “Hâkim eş-Şehîd”, *DİA*, C.15, İstanbul 1997, s.195-196.

8	Ebussuûd	1.Cilt	Abdülvehab Efendi'den alınmıştır.
9	İhtilâf	1 Cilt	Abdülvehab Efendi'den alınmıştır.
10	Ecza-i Kifaye	?	Abdülvehab Efendi'den alınmıştır.
11	Bedâyi ⁸³⁴	2.Cilt	Abdülvehab Efendi'den alınmıştır.
12	Hidâye	4 Cilt	Abdülvehab Efendi'den alınmıştır.
13	Kadızzâde	?	Abdülvehab Efendi'den alınmıştır.
14	Tefsir-i Kebir	1.Cilt	Müderri Hüseyin Efendi'ye teslim edildi.
15	Hayatü'l-hayevân-ı Kebir	1 Cilt	Müderri Hüseyin Efendi'ye teslim edildi.
16	Hâdisat	1 Cilt	Müderri Hüseyin Efendi'ye teslim edildi.
17	Tefsir-i Ebussuûd ⁸³⁵	2 Cilt	1.Cilt Arif Mehmed Efendi'de, 2.Cilt El-Hâc Abdülhalim Efendi'de
18	Tefsir-i Kadı	1 Cilt	Müderri Hamid Efendi'de
19	‘Înâye	1 Cilt	Kadıasker Abdülcemil Efendi'de
20	 ⁸³⁶	1 Cilt	Kadıasker Abdülcemil Efendi'de
21	Hayatü'l-hayevân-ı Kebir	1 Cilt	Kadıasker Abdülcemil Efendi'de
22	Fethu'l-bân bi-şerhi'l-Buhârî ⁸³⁷	1 Cilt	Belirtilmemiş
23	Nevadirü'l-Usûl ⁸³⁸	1 Cilt	Es-seyyid Abdülhayr Efendi'de
24	Manzume-i Şerh-i müsemmafi	1 Cilt	Es-seyyid Yahya Efendi'de
25	Fetâvâ-i Semerkandî ⁸³⁹	1 Cilt	Naib es-seyyid Osman Efendi'de
26	'Uyûnü'l-mezâhib ⁸⁴⁰	1 Cilt	Belirtilmemiş
27	İslâh-ı Kenzün (Nısf-ı Evvel)	1. Cilt	Belirtilmemiş
28	Şerhu'l-mevâkıf ⁸⁴¹	1 Cilt	Es-seyyid Yahya Efendi'de
29	Kitâb-i meşâriku'l-envâr ⁸⁴²	?	Belirtilmemiş

⁸³⁴ Tam adı Fuşûlü'l-bedâyi' fi usûli's-şerâyi' olan Molla Fenârî'nin (ö. 834/1431) fıkıh usulüne dair Arapça eseri. Bkz. Hakkı Aydın, “Fuşûlü'l-bedâyi'”, *DİA*, C.13, İstanbul 1996, s.229-230; Eserin tam ismi Fusulu'l-bedâi li-usuli's-şerai olup Nuruosmaniye Yazma Eser Kütüphanesi Nuruosmaniye koleksiyonunda 34 Nk 135'dedir.

⁸³⁵ Osmanlı şeyhülislâmı, hukukçu ve müfessiri olan Ebüssuûd Efendi (ö. 982/1574) tarafından kaleme alınan “İrşâdü'l-'akli's-selîm” adlı Kur'ân-ı Kerîm tefsiri. Bkz. Süleyman Ateş, “İrşâdü'l-'akli's-selîm”, *DİA*, C.22, İstanbul 2000, s.456-458; Ahmet Akgündüz, “Ebüssuûd Efendi”, *DİA*, C.10, İstanbul 1994, s.365-371; Tam adı “İrşadü'l-'akliâ's-selîm ila mezaya'l-kitabiâ'l-Kerîm” olan esere erişim için Bkz. <http://www.yazmalar.gov.tr/eser/irsadual-aklias-selim-ila-mezayal-kitabial-kerim/156177>, s.e.t., 18.12.2021.

⁸³⁶ Mürekkeb dağılması nedeniyle okunamamıştır.

⁸³⁷ İbn Hacer el-Askalânî Şihâb ed-dîn Ahmed b. Alî (773-852/1372-1449) tarafından yazılan Şahîh-i Buhârî şerhidir. Bkz. M. Yaşar Kandemir, “el-câmi'u's-Sahîh”, *DİA*, C.7, İstanbul 1993, s.114-123; Esere Erişim için Bkz. <http://www.yazmalar.gov.tr/eser/fethul-bar%C3%AE-bi-serhi-sah%C3%AEhil-buhar%C3%AE/4424>, s.e.t., 18.12.2021.

⁸³⁸ Nevâdirü'l-usûl adlı eser Velilik konusundaki görüşleriyle tanınan Hâkim et-Tirmizî tarafından kaleme alınan hadis kitabıdır. Bkz. Abdülfettâh Abdullah Bereke, “Hakîm et-Tirmizî”, *DİA*, C.15, İstanbul 1997, s.196-199; Esere erişim için Bkz. <http://www.yazmalar.gov.tr/eser/nevadirul-us%C3%BBl-f%C3%AE-marifeti-ahbarir-res%C3%BBl/123845>, s.e.t., 18.12.2021.

⁸³⁹ Ebü'l-Kâsım Nâsırüddîn Muhammed b. Yûsuf b. Muhammed b. Alî el-Hüseyinî el-Medenî es-Semerkandî (ö. 556/1161) adlı Hanefî fakihî tarafından kaleme alınan kitap. Bkz. Ahmet Özel, “Muhammed b. Yusuf Semerkandî”, *DİA*, C.36, İstanbul 2009, s.479-480.

⁸⁴⁰ Eser bir dönem Kırım'da da bulunmuş olan Kıvâmüddîn Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Hucendî el-Kâkî (ö. 749/1348) isimli Hanefî fakihî tarafından yazılmıştır. Bkz. Hüseyin Kayapınar, “Kâkî”, *DİA*, C.24, İstanbul 2001, s.216; Esere erişim için Bkz. <http://www.yazmalar.gov.tr/eser/uy%C3%BBnul-mezah%C3%AEb/37251>, s.e.t., 18.12.2021.

⁸⁴¹ Adudüddîn el-Îcî'nin el-Mevâkıf adlı eseri üzerine es-Seyyid eş-Şerîf Alî b. Muhammed b. Alî el-Cürcânî (740-816/1340-1413)'nin yazdığı şerhidir. Bkz. Mustafa Sinanoğlu, “el-mevâkıf”, *DİA*, C.29, Ankara 2004, s.422-424; Esere erişim için Bkz. <http://www.yazmalar.gov.tr/eser/serhul-mevakif/151586>, s.e.t., 18.12.2021.

⁸⁴² Radî ed-dîn el-Hasan b. Muhammed es-Sâgânî (577-650/1181-1252) tarafından kaleme alınan eserin tam ismi “Meşâriku'l-envârî'n-nebeviyye min ('alâ) şihâhî'l-aḥbârî'l-Muṣṭafaviyye”dir. Eserde bazı sahih

30	Mütûn-i Mecma' u'l-bahreyn ⁸⁴³	?	Belirtilmemiş
31	Kitabu't-Tasavvurat	?	Belirtilmemiş
32	Kenzün Islâhî (Nısf-ı sanî)	2.Cilt	Belirtilmemiş
33	Fıkıhtan Kitâb	1 Cilt	Belirtilmemiş
34	Leff-i Muhtarü's-sahhah ⁸⁴⁴	?	Kadıasker Abdülcemil Efendi'de
35	Şerhu'l-mevâkıf (Diğer)	1 Cilt	Es-seyyid Yahya Efendi'de

Tablo 28. Kütüphaneden Mahkemeye Getirilen Diğer Kitaplar (Cemazeyilahir 1135/M.1723)⁸⁴⁵

Sıra No	Kitap Adı	Özellği	Kimde
1	'Înâye	1.Cilt	Müfti El-Hâc Abdülmümin Efendi'de
2	Tatar Han	1 ve 5. Cilt	Müfti El-Hâc Abdülmümin Efendi'de
3	Bedâyi'	2. Cilt	Müfti El-Hâc Abdülmümin Efendi'de
4	İhtilâfât	1 Cilt	Müfti El-Hâc Abdülmümin Efendi'de
5	Şerh-i Manzûme	1 Cilt	Müfti El-Hâc Abdülmümin Efendi'de
6	Fethu'l-bârî bi-şerhi'l-Buhârî	?	Kadıasker Efendi'de
7	Tefsîr-i Ebussuûd Sure-i Fatiha'dan Sure-i Hicre Değindir	1 Cilt	Kadıasker Efendi'de
8	Şeyhzâde Sure-i Bakara'dan Tamam Olmuştur	1	Kadıasker Efendi'de
10	Mütûn-i Muhtar	?	Es-Seyyid Abulvehab Efendi'de
11	Kâfi İtak'dan Dava'ya Değindir	1 Cilt	Mahkeme-i Şerifte
12	Hidâye	1 Cilt	Belirtilmemiş
13	Kadıazâde	4 Cilt	Belirtilmemiş
14	El-hâvî feras(?) ⁸⁴⁶	1 Cilt	Belirtilmemiş
15	Şerh-i Hidâye	1 Cilt	El-Hâc Seyyid Ali Efendi'de
16	Uyûnü'l-Mezâhib ⁸⁴⁷	1 Cilt	Belirtilmemiş
17	Şerh-i Ebyâl ⁸⁴⁸	1 Cilt	Belirtilmemiş
18	Ecza Kitabı ⁸⁴⁹	2 Kıt'a	El-Hâc Seyyid Ali Efendi'de

hadisler nahiv konularına göre düzenlenmiştir. Bkz. İbrahim Hatiboğlu, “Meşâriku'l-envârî'n-nebeviyye”, *DİA*, C.29, Ankara 2004, s.361-362; Esere erişim için Bkz. <http://www.yazmalar.gov.tr/eser/mesarikul-envarun-nebev%C3%AEye-min-sihahil-ahbaril-mustafav%C3%AEye/2326>, s.e.t., 18.12.2021.

⁸⁴³ Haneî fıkıh literatüründe Mevsîlî'nin el-Muhtâr, Ebû'l-Berekât en-Nesefî'nin Kenzü'd-dekâ'ik ve Tâcüşşerîa'nın Viķâyetü'r-rivâye'siyle birlikte “mütûn-i erbaa” diye anılan dört temel kitaptan biri olup Kudûrî'nin el-Muhtâsar'ı ile Ebû Hafs en-Nesefî'nin el-Manzûmetü'n-Nesefiyye adlı eserinin bir araya getirilmesiyle Ebu'l-Berakat en-Nesefî ve Kenzü'd-Dekâik'in öğrencisi Muzafferüddin İbnü's-Sâati tarafından telif edilmiştir. Bkz. Ahmet Özel, “Muzafferüddin İbnü's-Sâati”, *DİA*, C.21, İstanbul 2000, s.190-192; Ahmet Yaman, “Ebu'l-Berakat en-Nesefî ve Kenzü'd-Dekâik”, *Diyanet İlmî Dergi*, C.29, 1993, s.87-94; Esere erişim için Bkz. <http://www.yazmalar.gov.tr/eser/mecmaul-bahreyn-ve-multekan-nehreyn/81298>, s.e.t., 18.12.2021.

⁸⁴⁴ Ebû Abdillâh Zeynüddin Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdilkâdir er-Râzî (ö. 666/1268'den sonra) tarafından yazılan Muhtârü's-Şihâh müellifin en meşhur eseri olup İsmâil b. Hammâd el-Cevherî'nin Tâcû'l-luĝa ve şihâhu'l-'Arabiyye adlı sözlüğünün muhtasarıdır. Bkz. Hüseyin Elmalı, “Muhammed bin Ebû Bekir Râzî”, *DİA*, C.34, İstanbul 2007, s.487-488.

⁸⁴⁵ ORRNB, FOND 917,51-5-B2.

⁸⁴⁶ Ebû Bekir er-Râzî'nin (ö. 313/925) tıbbî dair eseri olmalıdır. Bkz. Esin Kahya, “el-hâvî”, *DİA*, C.16, İstanbul 1997, s.532-533.

⁸⁴⁷ Kıvâm ed-dîn Muhammed b. Muhammed el-Kakî el-Buhârî (öl. 749/1348) tarafından yazılmıştır. Eser; İslâm dinî ve mezhepleri konu almakta olup Arapça olarak kaleme alınmıştır. Esere erişim için Bkz. <http://www.yazmalar.gov.tr/eser/uy%C3%BBnül-mezah%C3%AEb/37251>, s.e.t., 18.12.2021.

⁸⁴⁸ Şerh, İslâm dünyasında bir eserin daha geniş biçimde açıklanması amacıyla yazılmış kitapları ifade eden bir telif türüdür. Bkz. Sedat Şensoy, Abdülhamit Birışık, Mehmet Efendioğlu, Eyyüb Said Kaya, Mustafa Sinanoğlu, Ömür Ceylan, “Şerh”, *DİA*, C.38, İstanbul 2010, s.555-568.

Tablo 27 ve 28 incelendiğinde mahkemeye getirilen kitapların büyük bir kısmının Hanefî fakihleri tarafından yazılan dinî içerikli kitaplar olduğu ve bu kitapların kütüphane hafızı tarafından devlet hizmetinde görevli olan kadıasker, kadı, kadı naibi, müderris ve müftü gibi devlet görevlilerine verildiği anlaşılmaktadır. İncelenen defterlerden ilgili kitapların devlet hizmetinde görev yapan personele görevlerini ifa etmeleri için verildiği, görevlerinden azledilmeleri halinde ise kitapların geri alındığı anlaşılmaktadır. Bu durum kadıasker defterlerinde birçok kez kaydedilmiştir. Özellikle kadı değişikliği sonrasında kadıasker defterlerinin yeni kadıya ya da vekiline teslimi esnasında kadıaskerde bulunan kitaplarında iade edildiği görülmektedir.

Ulemâ sınıfına ait bazı muhalefât kayıtlarında da kitaplara rastlanmıştır. Tespit edilen bu kitaplar ulamaların kendi şahsi malları olup, mesleki bilgilerini arttırmak için bu kitaplardan istifade ettikleri anlaşılmaktadır. Muhallefâtında kitap bulunan ulemadan birisi de Ferahkermen müftülüğü yapan Mehmed Efendi'dir. Mehmed Efendi'nin muhallefâtına yansıyan kitaplar şunlardır:

Tablo 29. Müfti Mehmed Efendi'nin Muhallefâtında Yer Alan Kitaplar⁸⁵⁰

Sıra No	Kitabın Adı	Fiyatı
1	Usul-i Erbâ'n ⁸⁵¹	100 sim
2	Şerh Mecma'	300 sim
3	Tefsir-i Suyûti	300 sim
4	Bir cild Malum Tenzil	300 sim
5	Leff-i Muhtarü's-sahhah	400 sim
6	Bedâ'î	100 sim
7	Kadı Beyzâvî	200 sim
8	Dürr-ül-keâm	500 sim
9	Suver-üş-şer'iyye	300 sim
10	Bezzâziye	2000 sim
11	Tefsir-i Tenkih	200 sim
12	Tevzîh	100 sim

Mehmed Efendi'nin muhallefâtının toplamı 783 esedi kuruş yani 78300 akçeeyken kitaplarının toplam değeri 5100 akçe(sim)'dir. Dolayısıyla Müftü Mehmed Efendi'nin toplam muhallefâtının %6,51'i kitaptır. Mehmed Efendi'nin kitaplarının; hadis, tefsir ve kelim gibi dinî konuları ihtiva eden dinî kitaplar oldukları gözükmemektedir. Dolayısıyla

⁸⁴⁹ Ecza kitabı olarak kastedilen kitap Arapça olarak kaleme alınan ve İslâm Dinî, Kur'an ve Kur'an İlimlerini ele alan "el-Eczâ mine'l-Kur'an" adlı eser olmalıdır. Erişim için Bkz. <http://www.yazmalar.gov.tr/eser/el-ecza-minel-kuran/12273>, s.e.t., 18.12.2021.

⁸⁵⁰ ORRNB, FOND 917,35-38-B2.

⁸⁵¹ Hadis kitabıdır. Muhtemelen tam adı "el-Fethü'l-Mubîn bi Şerhi'l-Erbâ'n" olan ve İbn Hacer el-Askalânî Şihâb ed-dîn Ahmed b. Alî (773-852/1372-1449) tarafından yazılan kitap olmalıdır.

diğer pek çok devlet görevlisi gibi Mehmed Efendi'ninde görevi esnasında bu kitaplardan istifade ettiği anlaşılmaktadır.

3.2.5. Hamamlar

Temizlik, ilk zamanlardan itibaren üzerinde hassasiyetle durulan bir olgu olmuştur. Bu nedenden dolayı da insanlar ilk zamanlardan itibaren maddi ve manevi anlamda temizlenme ve arınmayı sağlamak için hamam olarak adlandırılan yapılar inşa etmişlerdir. Arapça kökenli olan hamam kelimesi, “*yıkanma yeri*” manasında kullanılan hamm kökünden türemiştir.⁸⁵² Romalılarla birlikte mevcudiyetinin var olduğu bilinen hamam, Osmanlı Devleti zamanında zirve noktasına ulaşmıştır. Devletin sınırlarının ulaştığı hemen hemen her yerde irili ufaklı hamamlar yapılmıştır.⁸⁵³

Kırım Hanlığı zamanında da ülkenin dört bir tarafında çok sayıda umumi hamam inşa edilmiştir. Ayrıca umumi hamamların dışında büyük konaklarda, varlıklı kişilerin evlerinin yanında küçük ölçüde özel hamamlar da inşa edilmiştir. Ufak yerleşim yerleriyle köylerdeki evlerde ise gusülhane denilen yıkanma yerleri bulunurdu. Evliya Çelebi'nin belirttiğine göre tüm Kırım Yarımadası gibi Bahçesaray şehri de hamam sayısı bakımından zengindir. Mehmed Geray Han, Ebu Ali Sînâ, Sahib Geray Han, Çürük ve Tabahane[Tabâkhâne] hamamları Çelebi'nin bizzat gittiği hamamlardır. Çelebi'ye göre Bahçesaray şehrinde bulunan bu hamamların en bakımlı ve en büyüğü ise Mehmed Geray Han Hamamıdır. Seyyahımızın ifadesine göre kubbeli ve kırmızı kiremitlerle örtülü olan bu hamam, mimari yapısı ve suyu bakımından Kırım'da benzersiz bir hamam olup güzellikleri bakımından İstanbul'daki Haydar Paşa Hamamına benzemektedir. Hamamın kitabesinde yer alan “...*Es-Sultân Gazi Mehmed Geray Han ibn Selâmet Geray Han ibn Devlet Geray Han ... fî sene 1070 (M.1660)*” yazısı hamamın IV. Mehmed Geray Han zamanında M.1660 tarihinde inşa edildiğini göstermektedir. Bir diğer hamam olan Ebu Ali Sînâ Hamamıysa beyaz mermerli, cilalı ve sanatlı kurnalı, lüleleri ve taşları saf altın ile kaplıdır. Çelebi, bahsedilen hamamların dışında şehrin önde gelen bazı şahıslarının da evlerinde [Saraylarında] altı yüz adet bireysel hamama sahip olduğunu belirtmektedir.⁸⁵⁴

⁸⁵² Semavi Eyice, “Hamam”, *DİA*, C.15, İstanbul 1997, s.402-430.

⁸⁵³ 17.yüzyılın ortalarında İstanbul'da 168 hamam bulunurken bu sayı 1732-1735 yılları arasında ise 178'e erişmiştir. Bkz. Ahmet Yaşar, “1766 Tarihli Bir Hamam Defterine Göre İstanbul Vakıf Hamamları”, *Vakıflar Dergisi*, S.53, Haziran 2020, s.71.

⁸⁵⁴ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s.518-519.

Broniowski ise Hansaray hakkında bilgi verirken sarayın avlusunda bulunan bir hamam olduğundan bahsederken başka bir bilgi vermemiştir.⁸⁵⁵

İncelenen kadıasker defterleri hamamlar bakımından da zengin içeriğe sahiptir. Şehirde bulunan hamamların kiralanması, tamiri, satışı ve hamamların su ihtiyacı konulu birçok dava defterlere yansımıştır. Bu davalara göre şehirde bulunan belli başlı umumi hamamlar şunlardır:

Tablo 30. Bahçesaray Hamamları

Sıra No	Adı	Tarih	Kayıt No
1	Büyük Hamam (Mehmed Geray Han)	M 1116 (M.1704)	ORRNB, FOND 917,37-52-A2
2	Büyük Hamam (Mehmed Geray Han)	S 1137 (M.1724)	ORRNB, FOND 917,44-92-A2
3	Suvlukoba Mahallesi Hamamı	1713 (M.1702)	ORRNB, FOND 917,36-64-B4
4	Çifte Hamam	Ş 1125 (M.1713)	ORRNB, FOND 917,44-39-B2
5	Hamam-ı Kebir (Mehmed Geray Han)	M 1125(M.1713)	ORRNB, FOND 917,44-58-A2
6	Hamam-ı Kebir (Mehmed Geray Han)	S 1133 (M.1701)	ORRNB, FOND 917,49-5-A1
7	Hamam [Salaçık'ta]	R 1117(M.1705)	ORRNB, FOND 917,38-20-A1
8	Küçük Hamam	1 S 1136(M.1723)	ORRNB, FOND 917,44-91-A3
9	Küçük Hamam	S 1136(M.1723)	ORRNB, FOND 917,51-10-B4
10	Mehmed Geray Han Hamamı	1113(M.1701)	ORRNB, FOND 917,35-50-B1
11	Mehmed Geray Han Hamamı	Ş 1131(M.1719)	ORRNB, FOND 917,48-110-B2
12	Mehmed Geray Han Hamamı	S 1134(M.1721)	ORRNB, FOND 917,49-11-B3-4

Tablo 30'da belirtilen hamamlar incelenen kadıasker defterlerinden meydana getirilmiştir. Tablo da beş farklı hamam yer almaktadır. Bunlar içerisinde defterlerde en fazla yer alan alan Mehmed Geray Han Hamamı olup defterlerde Büyük Hamam, Hamam-ı Kebir ve Mehmed Geray Han Hamamı şeklinde adlandırılmıştır. Mehmed Geray Han Hamamı, aynı zamanda bir vakıf hamamı olup mütevellî heyeti ve Mehmed Geray Han'ın evlatlarının kontrolündedir. Hamam, vakıf mütevellisi tarafından kiralanmış ve Mehmed Geray Han'ın evlatları tarafından bu kiralama işlemi tasdik edilmiştir. Mehmed Geray Han Hamamının yıllara göre kira bedeli ve işletmecileri şöyledir:

⁸⁵⁵ Broniowski, *a.g.e.*, s.24.

Tablo 31. Mehmed Geray Han Hamamının Kira Bedeli ve İşletmecileri

Sıra No	Adı	Tarih	İşletmecisi	Yıllık Kira Bedeli	Kayıt No
1	Hamam-ı Kebir	1133 M.1701	El-Hâc Abdullah Ağa	30000 Akçe (Üç Seneliği 90000 Akçe)	ORRNB, FOND 917,35-50-B1
2	Mehmed Geray Han	1116 M.1704	Seyfullah Çelebi	Yıllığı 30000 akçe	ORRNB, FOND 917,37-52-A2
3	Hamam-ı Kebir	1125 M.1713	Hüseyin Çelebi	30000 Akçe (Üç Seneliği 90000 Akçe)	ORRNB, FOND 917,44-58-A2
4	Mehmed Geray Han	1133 M.1720	Hacı Abdullah	30000 Akçe (Üç Seneliği 90000 Akçe)	ORRNB, FOND 917,49-5-A1
5	Mehmed Geray Han	1134 M.1721	El-Hâc Abdullah Ağa	300 Kuruş (30000 Akçe)	ORRNB, FOND 917,48-110-B2
6	Büyük Hamam	1134 M.1721	El-Hâc Abdullah Ağa	30000 Akçe (üç Seneliği 90000 Akçe)	ORRNB, FOND 917,49-11-B3-4
7	Büyük Hamam	1137 M.1724	Seyfullah Çelebi	Yıllığı 30000 akçe	ORRNB, FOND 917,44-92-A2

Tablo 31 incelendiği zaman belli zamanlarda hamamın işletmecisi değişmekle birlikte El-Hâc Abdullah Ağa'nın, Mehmed Geray Han Hamamının en önemli işletmecisi olduğu gözükmemektedir. Hamamların kiralanması genelde vakıf mütevellileri vasıtasıyla her üç yılda bir yapılmaktadır. Kadıasker defterlerinde de bu durum “...hamam-ı mezbûrun senesi tam olmağla bin yüz altı senesinin şehr-i Safer kebîri gurrelerinden üç sene tamâmına dek senede otuz bin akçe hesâbıyla üç sene tamâmında doksan bin akçe olmak üzere...” şeklinde kaydedilmiştir.⁸⁵⁶ Tablo incelendiğinde yirmi beş yıllık süre zarfında hamam ücretlerinin en azından Mehmed Geray Han Hamamı için sabit kaldığı anlaşılmaktadır. 1133 (M.1720) tarihindeki kiralama işlemine hamamın kiracısı El-Hâc Hüseyin’le birlikte El-Hâc Abdullah Ağa’da katılmış ve Abdullah Ağa; hamamın seneliğine bin akçe daha fazla ödeyerek, hamamı üç seneliğine 93000 akçeye kiralamıştır. Fakat bir müddet sonra yeterli müşteriye ulaşamayınca zarar etmeye başlamış ve yıllık ücretten 10 kuruş tenzilat yaptırmıştır.⁸⁵⁷ Dolayısıyla Mehmed Geray Hamamının yirmi beş yıl boyunca ortalama yıllık kira bedeli 30000 akçe olarak sabit kalmıştır.

Evliya Çelebi’nin belirttiğine göre hamamlarda on, on beş yaşlarında Çerkes, Abaza, Gürcü, Rus, Leh ve Moskov asıllı dilberler hizmet etmektedir.⁸⁵⁸ Hamamlarda çalışan görevliler hakkındaysa defterlere çok fazla dava yansımamıştır. Sadece 1118 (M.1706) yılında Hamamî Vehab bin Musallî Akay ve yanında çalışan Ali bin Ebussuûd

⁸⁵⁶ ORRNB, FOND 917,37-52-A2.

⁸⁵⁷ Hamam icarında Hacı Abdullah, El-Hâc Hüseyin’den 1000 akçe daha fazla ücret vererek hamamı yıllık 33000 akçeye icâr etmiş fakat yeterli müşteriye ulaşamayınca zarar etmiş ve mütevellîye başvurarak tenzilat istemiştir. Bunu üzerine 10 kuruşluk tenzilat yapılarak senelik ücret 300 kuruşa(30000 Akçe) düşürülecektir. Bkz. ORRNB, FOND 917,48-110-B2; ORRNB, FOND 917, 49-5-A1.

⁸⁵⁸ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s.519.

arasındaki alacak verecek davası mahkemeye intikal etmiştir. Ali bin Ebussuûd işten çıkartılınca bir senelik ücreti olan 1700 akçesini almak için mahkemenin yolunu tutmuştur. Mahkemece yapılan inceleme neticesinde Ali bin Ebussuûd kısmen haklı bulunmuş ve üç aylık hizmet bedeli olarak kendisine 333 akçe ücret ödenmesine karar verilmiştir.⁸⁵⁹

Şehirde çok fazla umumi ve bireysel hamam bulunması belli zamanlarda su sıkıntısını da gündeme getirmiştir. Bunlardan bir tanesi de Zilkade 1133 (M.1721) tarihinde meydana gelmiştir. Bahçesaray ahalisinden Mahmud Zâde Mustafa Çelebi, kırk seneden beri evinin bahçesinde başparmak miktarınca akan suyun bitişinde bulunan hamam için alındığını belirterek şikâyetçi olmuş ve mahkemede hakkını savunmuştur.⁸⁶⁰ İbragimova'nın belirttiğine göre ise Bahçesaray'da bulunan hamamların pis sularının tahliyesi için Çürük Su Nehri önemli bir yere sahiptir. 2004 yılında Han Câmî' Hamamı üzerinde yapılan kazılarda hamam sularının Çürük Su Nehrine boşaltıldığı tespit edilmiştir.⁸⁶¹ Çelebi'nin belirttiği gibi şehirde yetmiş civarında hamamın ve altı yüz civarında bireysel hamamın var olduğu hesaba katılırsa bu hamamlarda kullanılan suyun Çürük Su Nehri vasıtasıyla tahliye edilmesi ihtimali kuvvetlidir.

Bahçesaray şehrinde bulunan hamamlar şehirdeki önemli sosyal müesseseler arasındadır. Hamam hem temizlik ihtiyacının giderilmesi hem de şehirde bulunan kadın ve erkek herkesin sohbet ve eğlence mekânları arasındadır. Hamama gitmeden önce kadınlar ve erkekler hazırlık yapar, hamamda kullanılacak olan eşyalar hazırlanırdı. Muhallefât kayıtlarındaki eşyalara göre hamamda giyinmek için bir gömleğin var olduğu, su ya da şerbet içmek için ise testi götürüldüğü anlaşılmaktadır. Yine kadınlar, hamama gitmeden önce hamam bohçası hazırlamaktadır. Hamamlar aynı zamanda anneler için evlilik çağına gelmiş erkek çocuklarına kız beğenme yeri olarak da önemli bir fonksiyon icra etmiştir. Bahçesaray hamamları Müslümanlar haricindeki gayrimüslim topluluklar için de önemli birer sosyal müessesedir. Yahudi olan Karay Türkleri de hamam ihtiyacı için Bahçesaray'a gelmektedirler. Özellikle düğün törenleri öncesindeki hamam eğlenceleri hamam ritüellerini açıklaması bakımından önemlidir. Kırım Karaylarında düğün öncesinde gelin evinde geline, kadınlar ve kızlar tarafından banyo yaptırılır; erkekler ise toplu bir şekilde Bahçesaray'a hamama giderlerdi. Hamamda bütün gece yıkanılır, yemek yenilir, şarap içilir ve soytarılar izlenilerek eğlenilirdi. Hamamda yıkanma faslı bittikten sonra damat ve damadın arkadaşlarının saçları tıraş edilirdi. Normal zamanlardaysa Kırım Türklerinde

⁸⁵⁹ ORRNB, FOND 917,40-55-B3.

⁸⁶⁰ ORRNB, FOND 917,49-10-B2.

⁸⁶¹ İbragimova, a.g.m., s.1637.

olduğu gibi Karaylarda da kadınlar için en önemli eğlence merkezlerinden biri hamamlardır. Karay kadınları hamama gitmeden birkaç gün öncesinde hazırlıklara başlar, beğendikleri kızları daha yakından görür, onların huylarını öğrenmeye çalışarak kendilerine gelin adayı bakarlardı.⁸⁶²

İncelenen defterlerde her meslek erbabından olduğu gibi hamamcılara ait muhalefât kayıtları da yer almaktadır. Bunlardan biri de Cemazeyilahir 1113 (M.1701) tarihinde vefât eden Hamamî Mehmed Han'a aittir. Hamamcı Mehmed Han'ın hamamında yer alan eşyalar ve eşyaların değeri 18. yüzyılın ilk çeyreğinde Bahçesaray hamamlarında bulunan eşyaları göstermesi bakımından önemlidir. Mehmed Han'ın hamamında bulunan eşyalar şunlardır:

Tablo 32. Hamami Mehmed Han'ın Hamamında Bulunan Eşyalar⁸⁶³

Sıra No	Eşyalar	Fiyatı(Sim)	Sıra No	Eşyalar	Fiyatı(Sim)
1	Hamam Havlusunda Vaki Cümle Odun	8000	28	Bir Çift Büyük Yüz Bezi	120
2	Piş-tahta	200	29	İki Çift Selcik	250
3	Dört Ayna İki Tarak	---	30	On altı Makreme	240
4	Pâre	150	31	On Makreme	30
5	Akça Tahtası	30	32	Siyah Sandık	180
6	20 Aded Köhne Peştamal	360	33	Sekiz Çift Peştamal-i Cedid	1066
7	7 Küçük Peştamal	140	34	İki Cedid Peştamal	220
8	5 Aded Peştamal Köhne	160	35	On Cift Peştamal Cedid	---
9	Cedid Peştamal 6 Aded	150	36	On Çift Selcik-i Cedid	800
10	Altı Selcik	250	37	İki Cedid Gömlek Levazımıyla	1000
11	Yedi Köhne Sergi	140	38	Beş Çift Makreme	125
12	Defa Beş Sergi	200	39	Beş Peştamal cedid	250
13	Dört Çifte Selcik	220	40	Kilid	10
14	İki Çifte Köhne Selcik	30	41	Bir Makreme	15
15	İki Köhne Gömlek	125	42	11 Tas	300
16	Bir Cedid Selcik	60	43	15 Çift Nalın	100
17	Defa Selcik	40	44	Kara Tevşi?	60
18	Bir Peştamal Cedid	100	45	Odun Bıçkı	100
19	İki Çift Selcik	160	46	Çift Demir kebir ve Kürk	100
20	Beş Makreme	165	47	Kilid	80
21	Yedi Köhne Makreme	40	48	Demir ma Erkan	25
22	Yedi Makreme	60	49	Balta	40
23	Bir Çift Yeni Makreme	25	50	Dört Şamdan	20
24	Bir Çift Peştamal	60	51	Mum	15
25	Selcik	20	52	Cümle Tütsüme	1500
26	Dokuz Cilt Cedid-i Peştamal	900	53	Yirmi Çift Nalın	100
27	6 Çift Selcik	720	54	Hamam ve ma mısra	10925

⁸⁶² Suleymanov, *a.g.e.*, s.137-180.

⁸⁶³ ORRNB, FOND 917,35-48-A1.

Tablo 32’de yer alan eşyalar, Bahçesaray’da hamamlarda kullanılan eşyaları ve hamam kültürünü göstermesi bakımından önemlidir. Tabloya bakıldığı zaman hamamın ısıtılması için gerekli olan odundan, odunun kesilmesi için lazım olan bık ve baltaya, aydınlatma için gerekli olan mum ve şamdandan kişisel temizlik ve bakım ürünleri olan keseden peştamala, makreme adı verilen havlulardan, nalın adı verilen ayakkabılara ve aynadan tarağa kadar gerekli olan tüm malzemelerin var olduğu görülmektedir.

3.2.6. eşmeler

Su, hayatın kaynağı ve vazgeçilmez ögesi olması nedeniyle şüphesiz insan hayatındaki en önemli unsurlardan biridir. Bu nedenden insanoğlu ya su kaynakları bakımından zengin olan bölgelere yerleşmiş ya da yaşadığı bölgeye suyu bir şekilde taşımak için mücadele etmiştir. Türk Devletleri de benzer şekilde su kaynaklarının olduğu bölgelerde egemenlik kurmaya çalışmış, suyun az olduğu bölgelere ise uzak diyarlardan su kaynakları getirmiştir. Birçok alanda olduğu gibi su ve su mimarisi bakımından da Osmanlı Devleti zirve noktasına ulaşmış, Osmanlı şehirlerinde her mahalleye çeşmeler yapılmış, şehir merkezleri çeşmeler ve sebillerle donatılmıştır.

Kırım Hanlığı zamanında da Osmanlı Devleti’nde var olan eşme kültürünün devam ettirildiği anlaşılmaktadır. Evliya elebi’ye göre başkent Bahçesaray, eşme bakımından zengin bir yerdir. Şehirde yetmiş adet temiz ve berrak su akan akarsu eşmesi bulunmaktadır. Çelebi’ye göre çeşmelerden akan su buz gibidir. Bu nedenle temmuz ayında bir insanın bu çeşmelerden  yudum su içmesi kolay değıldir. Yine elebi’ye göre şehirde bulunan en önemli eşmeler Han eşmesi, Ahmed Ağa eşmesi, Ebu Ahmed Ağa eşmesi, Sefer Gazi Ağa eşmesi, Mehmed Geray Han eşmesi’dir. Ayrıca elebi şehirde İslām Geray Han, Sefer Gazi, Tat Ağası Tanburī Ramazan Ağa ve Alemşah sebili olmak üzere kırk yedi yerde sebil bulunduğundan bahseder.⁸⁶⁴ Gözaydın ise Schnitzler’in ifadesine göre şehirde ellisi genel, elli altısı hususi ve on üç sarayda olmak üzere yüz on dokuz çeşmenin bulunduğunu işaret eder.⁸⁶⁵ 1850 yılında şehri ziyaret eden İngiliz seyyah Scoot’a göreyse şehrin en çarpıcı özelliği, her yerden parıldayan eşmelerdir. Scoot’a göre şehirde; saraydakiler hariç olmak üzere ellisi sokaklarda, geri kalanları özel mülklerde

⁸⁶⁴ Evliya elebi, *a.g.e.*, s.516-517.

⁸⁶⁵ Ethem Feyzi Gzaydı, *a.g.e.*, s.50.

olmak üzere yüz adet çeşme vardır.⁸⁶⁶ Bıyık tarafından ise kadiasker defterlerine yansıyan otuz adet çeşme ve çeşme vakfı tespit edilmiştir.⁸⁶⁷

İncelenen kadiasker defterlerinde de Bahçesaray'da bulunan çeşmeler ve çeşme vakıfları hakkında önemli bilgiler bulunmaktadır. Muhtemelen Bahçesaray'ın her mahalle ve köyünde en az bir tane çeşme olmalıdır. Fakat incelemenin yapıldığı döneme ait çeşme isimleri defterlere çok fazla yansımamıştır. Tespit edilen çeşmeler şunlardır:

Tablo 33. Bahçesaray Çeşmeleri

Sıra No	Adı	Tarih	Bina Eden	Kayıt No
1	El-Hâc Osman Çeşmesi [Rus Mahallesi'nde]	B 1118 (M.1706)	El-Hâc Osman	ORRNB, FOND 917,40-3-A1
2	Bolat Ağa Çeşmesi [Haramiköy'de]	B 1133(M.1721)	Bolat Ağa Çeşmesi	ORRNB, FOND 917,49-7-B3
3	Mayrem Köyü Kilisesi Çeşmesi	Ca 1118(M.1706)	...	ORRNB, FOND 917,40-56-A1
4	Kaytas Ağa Mescidi Mahallesi Çeşmesi	Ş 1125(M.1713)	...	ORRNB, FOND 917,45-47-A1
5	Teberti Köyü Çeşmesi	Z 1126(M.1714)	...	ORRNB, FOND 917,45-30-A1
6	Eskiyurt Karyesi Çeşmesi	B 1125(M.1713)	...	ORRNB, FOND 917,44-42-A1
7	Aziz Karyesi Çeşmesi	B 1125(M.1713)	...	ORRNB, FOND 917,44-42-A1
8	Tatar Köy [Kaçı Boyunda]	B 1133(M.1721)	Adil Şah Ağa	ORRNB, FOND 917,49-7-B3

İncelenen defterlerde en fazla geçen çeşme, Haramiköy'deki Bolat Ağa Çeşmesidir. Anlaşıldığı kadarıyla evâsıt-ı cemazeyilevvel 1131 (M.1719)'de çeşme harap vaziyettedir. Bu nedenle çeşmeyi yaptıran Bolat Ağa, Bahçesaray'da Soğan Pazarının karşısındaki bir dükkânı ve dükkânın mahzeninde bulunan zahireyle birlikte 1920 akçeyi çeşmenin tamiri için vakfetmiş ve vakıf mütevellisi tarafından da çeşme tamir ettirilmiştir.⁸⁶⁸

İncelenen kadiasker defterlerinde mahallelerde yer alan umumi çeşmelerin yanında birçok şahsın evinde çeşmelerinin ve su kuyularının olduğu tespit edilmiştir. Özellikle mülk satışlarında mülkün içerisinde çeşme ve kuyu olduğu vurgulanmıştır. Bu durum, çeşmelerin ve kuyuların mülke değer kattığını göstermektedir. Bu mülk satışlarından biri Şevval 1126 (M.1714) tarihinde Câmi'-i Kebir Mahallesi'nde gerçekleşmiştir. Mahalle sakinlerinden Mehmed adlı kişi Usta Ali'ye çeşmesi de olan bahçeli evini 5500 akçeye satmıştır.⁸⁶⁹

Su ve suyun aktığı çeşmeler tarih boyunca tüm milletlerin folklorik kültürünü besleyen en önemli materyallerden biri olmuştur. Kırım ve Bahçesaray bu konuda şüphesiz dünya çapında bir şöhrete sahiptir. Çalışmamızın sınırları içerisinde yer alan fakat

⁸⁶⁶ Dariya Afanasyeva, *a.g.t.*, s.195.

⁸⁶⁷ Bıyık, *a.g.e.*, s.142-143.

⁸⁶⁸ ORRNB, FOND 917, 48-37-B1; ORRNB, FOND 917,49-7-B3; ORRNB, FOND 917,49-91-A2.

⁸⁶⁹ ORRNB, FOND 917,46-122-B1.

mahallesini tespit etmemize rağmen çeşmesini tespit edemediğimiz Sırlı El-Hâc Hüseyin Câmî‘ Mahallesi Çeşmesi ya da daha çok bilinen şekliyle Sırlı Çeşme⁸⁷⁰ ve her ne kadar da çalışmamızın sınırları dışında yer alsa da Rus şairi Puşkin’in şiirlerine konu olarak dünya çapında bir üne sahip olan Bahçesaray Çeşmesi, Kırım’da çeşmeye verilen önemi göstermesi bakımından önemlidir. Konunun daha iyi anlaşılması bakımından bu iki çeşmenin yer aldığı şiirlerden birer dördlük paylaşmak yeterli olacaktır. Birinci dördlük Sırlı Çeşmeyle ilgilidir.⁸⁷¹

*Yeşil caplar arasında esken yelin
Tar sokaklı maallelerde kimni aray?
Neçün kurup kaldı sırlı çeşmelerin?
Söyle mana, Bağçasaray, Bağçasaray "*

İkinci dördlük ise Puşkin’in kalemıyla tüm dünya tarafından tanınır hale gelen Bahçesaray Çeşmesi ya da Gözyaşı Çeşmesi olarak da adlandırılan çeşmeyle alakalıdır. Şairin bu şiiri, Rus egemenliği döneminde Kırım Yarımadası’ndaki tüm yerleşim birimlerinin isminin Rusçaya çevrilmesine rağmen Bahçesaray isminin bugüne kadar değişmemesine neden olmuştur.

*Duyarsın mermerde içli sesini:
Garip çizgilerin tam ortasından
Su, soğuk gözyaşı misali damlar,
Acı hikâyeyi anlatır yine
...
Yürekten hissedip sonsuz hüznünü
“Gözyaşı Çeşmesi” demişler ona.⁸⁷²*

3.2.7. Bozahane, Kahvehane ve Meyhâneler

Kahvehaneler ve bozahaneler Kırım Türklerinin en önemli sosyalleşme mekânları arasındadır. Aynı zamanda mahallede yer alan câmî’nin, hamamın ve çarşının ayrılmaz parçalarıdır. Meyhâneler ise daha ziyade merkezin dışında yer alan ve gayrimüslim ahalinin uğrak yeri olan mekânlardır.

⁸⁷⁰ Sırlı Çeşme hakkında Bkz. Kırımlı-Ferrari, *a.g.e.*, s.384-387.

⁸⁷¹ Dördlük Şakir Selim’in Bahçesaray isimli şiirinden alınmıştır. Şairin bu şiiri Sovyet Rusya döneminde mahzurlu bulunduğu için uzunca bir müddet yayınlanmamış; 14 Şubat 1989 tarihinde Kırım Türkleri tarafından Taşkent’te yayımlanan "Lenin Bayrağı" gazetesinin 14 Şubat 1989 tarihli nüshasında neşredilmiş olup, latin harflerine aktararak Emel dergisinin Ocak-Nisan 1989 sayısında da yayınlanmıştır. Bkz. Selim Şakir, “Bağçasaray”, *Türk Kültürü*, S.314, Ankara 1989, s.330-333.

⁸⁷² Aleksandr Sergeyeviç Puşkin, *Bahçesaray Çeşmesi*, Çev. Azad Ağaoğlu, Ötüken Yay., İstanbul 2018, s.62.

3.2.7.1. Bozahaneler

Kırım Yarımadası sahip olduğu verimli topraklarıyla tahıl üretimi bakımından son derece verimli bir coğrafyadır. Bu coğrafyada üretilen tahıl ürünleri içerisinde en önemlilerinden biri de darı ve arpadır. Kırımlılar darı ve arpayı her yerde kullanmışlardır. Hayvanları için yiyecek maddesi olarak kullanmalarının yanında insanlar içinde önemli besin maddeleri arasında yer almıştır. Kırımlılar ayrıca arpa ve darıyı fermentasyona uğratarak boza adı verilen bir tür içecek elde etmişlerdir.⁸⁷³ Evliya Çelebi'nin ifadesine göre boza, Kırım Yarımadası'ndaki en popüler içeceklerden biridir. Seyyahımızın biraz mübalağalı anlatımına göre nice Tatar ömründe hiç su içmemiştir. Onun yerine boza ve kımız içmiştir. Bahçesaray şehrinde ise birçok yerde bozahane mevcuttur. Çelebi, Bahçesaray'da ne kadar bozahane bulunduğunu belirtmemekle birlikte şehir çarşısında bulunan 1100 adet dükkân içerisinde bozahanelerin çok bulunduğu söyler.⁸⁷⁴

Kırım'da tüketilen boza; Tatar bozası, maksıma bozası ve keskin boza gibi farklı isimlerle adlandırılmaktadır. Maksıma bozası şeyhler tarafından, keskin bozaysa Çerkesler tarafından tüketilmektedir. Şeyhler tarafından tüketilen maksıma bozası alkolsüz, diğerleri alkollü olmalıdır. Çelebi'nin anlattığına göre Kırım bozası; temiz görünüşlü, ince elekten geçirilmiş, koyu ve lezzetli olup ilik gibidir.⁸⁷⁵

İncelenen kadiasker defterlerinden Bahçesaray'daki boza ve bozahaneler hakkında çok fazla bilgi elde edilememiştir. Fakat kadiasker defterlerine yansıyan isim ve mesleklerden şehirde birçok yerde bozahane olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca muhalefât kayıtlarından bozahanelerin varlığı ve fiyatları hakkında da malumat elde edilebilmektedir. Evâsıt-ı Safer 1113 (M.1720) tarihinde vefât eden Mustafa Bey'in bozahanesi vardır. Bozahane şehirde bulunan kırk üç odalı bir kervansarayın bitişiğinde olup muhalefâtteki kıymeti 8000 akçedir.⁸⁷⁶ Ayrıca para vakıfları incelendiği zamanda bozahane işletmecileri hakkında da bilgi elde edilebilmektedir. Bunlardan biri de Derviş Odabaşı olup paraya ihtiyaç duymuş olmalı ki El-Hâc Hüseyin Bölükbaşı Mescidi Evkâfından bozahane dükkânını rehin göstererek borç para almıştır.⁸⁷⁷

⁸⁷³ Boza genelde darı unundan yapılır. Darı unu sıcak suyla karıştırılır ve belli bir müddet bekletilip ekşi hale geldikten sonra içilir. Bkz. Broniowski, *a.g.e.*, s.47.

⁸⁷⁴ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s. 434-518.

⁸⁷⁵ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s. 479-524-619.

⁸⁷⁶ ORRNB, FOND 917,35-54-A1; ORRNB, FOND 917,35-55-B2.

⁸⁷⁷ ORRNB, FOND 917,36-2-A-1.

3.2.7.2. Kahvehaneler

“*Kahve içilen umumi yer*” anlamındaki kahvehaneler⁸⁷⁸ İstanbul’da 1550’li yıllarda açılmaya başlamıştır.⁸⁷⁹ İstanbul’un ardından belli zamanlarda yasaklamalar olsa da zamanla devletin sınırları içerisindeki tüm köylere kadar yayılmıştır. 16. yüzyılın ikinci yarısıyla birlikte Kırım Yarımadası sınırları içerisinde de kahvehaneler açılmaya başlamıştır. İlk kahvehanelerse ağırlıklı olarak Bahçesaray’da ve hanlığın diğer büyük şehirlerinde açılmıştır.⁸⁸⁰ Bir müddet sonraysa kahvehaneler Kırımlıların günlük hayatının vazgeçilmez mekânları arasına girmiş, birçok Kırımlının toplantı ve sohbet mekânı haline gelmiştir.

İncelenen kadiasker defterlerinden de kahvehanelerin Bahçesaray’ın önemli sosyal mekânları arasında yer aldığı, halkın rağbet ettiği mekânlar olduğu anlaşılmaktadır. Kadiasker defterlerinde kahve ve kahvehane satışlarına, kahvehanecilik yapan kişilere ve kahvehanelerdeki vukuatlara dair kayıtlara rastlanmaktadır.

Kadiasker defterlerine yansıyan kahvehane konulu davalardan biri Mehmed Çelebi ile ilgilidir. Rodoslu olması muhtemel olan Mehmed Çelebi Bahçesaraylı El-Hâc Mahmud’un kahvehanesini kiralarak işletmektedir. Fakat bir müddet sonra Mehmed Çelebi ortalıktan kaybolmuştur. Bunun üzerine mekânın sahibi El-Hâc Mahmud, mahkemeye giderek kahvehanesinde bulunan Rodoslu Mehmed’in eşyalarını kayd ettirmiştir. Kaydedilen bu eşyalar Bahçesaray kahvehanelerinde bulunan eşyaları göstermesi bakımından önemlidir. Kahvehanede bulunan eşyalar ise şunlardır:

Tablo 34. Bahçesaray Kahvehanesinde Bulunan Eşyalar (Zilhicce 1119 (M.1708))

Al İbrik	Dağar ⁸⁸¹	Akça Tahta
Büyük Kahve İbrik	Tahta Sini 5[Adet]	Tütyâ Baş Kuşak
Orta Kahve İbrik	Kibrit	Cedid Lüle Baş 8 [Adet]
Eski Küçük Kahve İbrik	Demir Kürek	Köhne Pıçak
Kütahya Fincan 28 Adet	Kutu	Küçük Kızıl Kutu içinde Saat Çarhı 5 Adet
Lüle Çıbık 15 Adet	Beyaz Keçe	Rakkas 1 [Adet]
Saat İğnesi 16 Adet	Küçük Çeküç	Pala Hurdavat 7 [Adet]

⁸⁷⁸ Şemşeddin Sami, *Kamûs-ı Türkî*, s.1122.

⁸⁷⁹ Ahmet Yaşar, “Kahvehane”, *DİA*, C.Ek 2, Ankara 2009, s.3; Kahve ve Kahvehanelerin gelişimi hakkında detaylı bilgi için Bkz. Ralph S. Hattox, *Kahve ve Kahvehaneler Bir Toplumsal İçeceğin Yakınoğu’daki Kökenleri*, Çev. Nurettin Elhüseyni, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1998.

⁸⁸⁰ Гульнара Абдуллаева, *a.g.e.*, s.204.

⁸⁸¹ Dağar; topraktan yapılmış, içine su, pekmez, turşu vb. konulan, dibi dar, ağzı geniş küp ya da hamur yoğurmaya yarayan, topraktan yapılmış iki kulplu büyük çanağa verilen isimdir.

Tablo 34 incelendiği zaman kahve pişirmeye yarayan farklı ebatlarda ve renklerdeki ibriklerin kahvehanelerin olmazsa olmaz malzemeleri olduğu gözükmektedir. Ayrıca Kütahya'dan getirtilen fincanlarda kahve içmenin o dönemlerde de popüler olduğu anlaşılmaktadır. Yine kahvehanelerde; bıçak, pala, kutu ve kibrit gibi hırdavat malzemelerinin bulunduğu anlaşılmaktadır. Lüle taşıysa tütün için kahvehanelerde bulundurulmaktaydı. Kefe şehrinde bulunan kahvehanelerde şiiirli, meddahlı eğlencelerin yapıldığı⁸⁸² bilinmekle birlikte incelenen defterlerden Bahçesaray kahvehanelerinde bu tip eğlencelerin yapıp yapılmadığına dair bir bulguya rastlanmamıştır.

Bahçesaray'da ne kadar kahvehane olduğu hakkında elimizde net bir bilgi bulunmamaktadır. Evliya Çelebi, Bahçesaray'da 1100 adet dükkânın içinde kahvehanelerin de olduğundan bahsederken maalesef sayı vermemiştir.⁸⁸³ 1793 yılında bölgeyi ziyaret eden Simon Pallas'a göre şehirde on yedi kahvehane mevcuttur.⁸⁸⁴ Şüphesiz bu tarihte Bahçesaray'da Rus egemenliğinin başlamasıyla birlikte birçok Kırımlının Bahçesaray'ı terk etmiş olması nedeniyle incelemenin yapıldığı dönemde Bahçesaray'da daha fazla kahvehane olmalıdır. İncelenen kadiasker defterlerinde kahveci ünvanlı birçok kişinin yer alması da on yediden daha fazla kahvehanenin olduğunu göstermektedir. Muhtemelen kahvehanelerin önemli bir kısmı Bahçesaray merkez çarşısında olmakla birlikte her mahallede de kahvehane olma ihtimali vardır. İncelenen defterlerde Kaytas Ağa Mahallesi'nde Aşağı Kahve olarak tanımlanan bir kahvehanenin bulunması bu mahallede birden fazla kahvehane olduğunu göstermektedir.⁸⁸⁵ Yine şehrin önemli kervansarayları arasında yer alan Usta Receb Hanı Bölgesi'nde de kahvehane bulunmakta olup kahvehaneyle birlikte dört dükkân Cemazeyilahir 1137 (M.1725) tarihinde Hazinesdar Mehmed Ağa'ya 190000 akçeye satılmıştır.⁸⁸⁶

Kahvehaneler gelir getiren yerler olması nedeniyle aynı zamanda vakıflara akar getiren yerler arasındadır. Bu kahvehanelerden bir tanesi de Han Kapısı karşısında yer almaktadır. Fakat bu kahvehane işletilmediği için harap olmuştur. Bu nedenle Safer 1127 (M.1715) tarihinde kahvehanenin bağlı olduğu Suvlukoba Mahallesi'nde El-Hâc Abdülvehab Efendi Mektebi Evkâfından 3700 akçe harcanarak kahvehane tamir ettirilmiştir.⁸⁸⁷

⁸⁸² Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s.578.

⁸⁸³ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s.518.

⁸⁸⁴ Гульнара Абдуллаева, *a.g.e.*, s.204.

⁸⁸⁵ ORRNB, FOND 917, 44-76-B3.

⁸⁸⁶ ORRNB, FOND 917,48-6-A3.

⁸⁸⁷ ORRNB, FOND 917,46-9-B1.

3.2.7.3. Meyhâneler

Meyhâne; “*şarap satılan ve içinde şarap vesaire sarhoş edici şey içilen dükkân*” anlamına gelmektedir.⁸⁸⁸ Faroqhi tarafından Hristiyan ve Yahudilerin şarap alabileceği yer olarak adlandırılan meyhâneler, Osmanlı ülkesinde genellikle gayrimüslim tebaanın kontrolü altındadır. İncelenen defterlerden Kırım’da benzer bir durumun olduğu ve meyhânelerin de gayrimüslim tebaanın bir araya gelerek sosyalleştiği önemli mekânlar arasında olduğu anlaşılmaktadır.

Seyahatnâmelerde ve dönemi içine alan eserlerden Bahçesaray’da kaç tane meyhânenin olduğu tespit edilememiştir. Bu nedenle kadiasker defterleri yine elimizdeki en önemli kaynaktır. İncelen defterlerden anlaşıldığı kadarıyla meyhâne açmak izne tabidir. Herkes istediği yerde, istediği şekilde meyhâne açamaz. Özellikle Müslüman mahallesinde meyhâne açılması yasaktır. Anlaşıldığı kadarıyla Çürük Su Nehrinin karşısında kazancılar ve körükçüler arasında bir meyhâne vardır.⁸⁸⁹

Meyhâneler iyi gelir getiren yerler olmalıdır. Bu nedenle belli zamanlarda gayrimüslim mahalleleri arasında kaçak meyhâneler açılmak istenmiştir. Bunlardan bir tanesi de Ermeni Mahallesi’nde Gözleveli Hayim Yahudi tarafından açılmıştır. Fakat mahalle sakinleri olan Sarkiz, İvan, Ovanes ve Efendika isimindeki Ermeniler bu durumdan rahatsız olarak davacı olmuşlardır.⁸⁹⁰

Meyhânelerde en fazla tüketilen içki türlerinden biri şaraptır. Defterlerde şarap yerine hamr ifadesi yer almaktadır. Bölgenin sahip olduğu zengin üzüm bağları, Cenevizliler zamanından itibaren bölgede şarap ve şarapçılığın gelişmesine neden olmuştur.⁸⁹¹ Bu nedenden dolayı da şarap kaynaklı birçok anlaşmazlık Müslüman mahkemesinde kadının huzuruna gelmiştir. Birçok davanın konusunun şarap olması şarabın hem meyhânelerde hem de evlerde tüketilen önemli içecekler arasında yer aldığını göstermektedir. İncelenen dönemde şarap fiçıyla satılmaktadır. 22 Zilhicce 1113 (M. 20 Mayıs 1702) tarihinde bir fiçı şarap 1100 akçedir. Mayrem Papazı Panayot, Karasulu Kirkor ve Haçhurz’a üç fiçı şarabı 32 kuruş 80 akçeye satmış fakat 20 kuruşunu alamayınca mahkemede dava açmıştır.⁸⁹² İncelenen defterlerde benzer davalar bir hayli fazladır.

⁸⁸⁸ Şemşeddin Sami, *Kamûs-ı Türki*, s.1442.

⁸⁸⁹ ORRNB, FOND 917,47-60-A4.

⁸⁹⁰ ORRNB, FOND 917,36-96-B3.

⁸⁹¹ Siroçkovskiy, *a.g.e.*, s.26.

⁸⁹² ORRNB, FOND 917,36-60-A3.

3.2.8. Köprüler

Genel olarak iki yakayı birbirine bağlayan ve üzerinden geçilerek/geçirtilerek karşıya geçmeyi sağlayan yapılar olan köprüler ilk başlarda ahşap veya kâgir yapıda inşa edilmiştir. Daha sonralarıysa köprü teknolojisindeki gelişmelere paralel olarak ahşap, betonarme, metal ya da bunların bir arada kullanıldığı tiplerde yapılmıştır.⁸⁹³

Coğrafi özellikler, bazı yerleşim merkezlerinde köprüleri hayati ehemmiyete sahip mimari eserler arasına sokmuştur. Çalışmanın konusu olan Bahçesaray şehri de Çürük Su Nehri vadisi boyunca yerleşimin meydana geldiği bir şehir karakterine haiz olması nedeniyle çok fazla köprünün inşa edildiği yerdir. Evliya Çelebi'ye göre şehirde kırk üç tane köprü bulunmaktadır. Çelebi'ye göre ağaç ve taştan yapılmış olan bu köprüler sayesinde insanlar karşıdan karşıya geçmektedirler.⁸⁹⁴

İncelenen kadiasker defterlerinde Kırım Hanlığı sınırları içerisinde yer alan birçok köprü hakkında bilgi bulunmaktadır. Bu bilgilerden yola çıkarak Bahçesaray'da yapılan köprülerin genelde ağaçtan ve taştan yapıldığı anlaşılmaktadır. Bahçesaray şehir merkezinin dışında yer alan köprülerin aynı zamanda bulunduğu bölgenin adlandırılmasında da etkili olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin Belbek Nehri üzerinde yapılan ağaç ve taştan yapılan köprülerin etrafında insanların yerleşmesiyle zamanla bu yerleşim birimleri Ağaçköprü⁸⁹⁵ ve Taşköprü⁸⁹⁶ karyesi olarak adlandırılmıştır.

Bahçesaraylılar için köprü yapmak bir hayır işi olarak görülmüş, başta Kırım hanları olmak üzere ayandan birçok kişiyle birlikte sıradan insanlar da köprü yaptırmaya gayret etmişlerdir. Çeterlik Deresi üzerinde yer alan köprülerden biri Kırım hanlarından Saâdet Geray Han tarafından yaptırılmıştır. Saâdet Geray Han köprüyü yapmakla kalmamış aynı zamanda köprünün tamirâtı ve ihtiyaçları içinde Ferahkermendaki Kefe Kapusu, Karasudaki Şor pazarı ve başka yerlerdeki dükkânların bir kısmını da köprü vakfına bağışlamıştır. Nitekim Muharrem 1136 (M.1723) yılına gelindiği zaman köprünün tamirata ihtiyacı hâsıl olunca tüm giderleri ilgili vakıftan karşılanmıştır.⁸⁹⁷ Sıradan bir insan olduğunu düşündüğümüz Rukiye bint El-Hâc Mustafa ise vefât etmeden önce malının üçte birinin bedel-i hâc için ayrılmasını, geriye kalanla mekteb ve köprü yapılmasını vasiyet etmiştir.⁸⁹⁸

⁸⁹³ Köprü ve köprünün gelişimi hakkında Bkz. Kazım Çeçen, "Köprü", *DİA*, C.26, Ankara 2002, s. 252-255.

⁸⁹⁴ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s.508.

⁸⁹⁵ ORRNB, FOND 917,36-90-B1.

⁸⁹⁶ ORRNB, FOND 917,36-31-B3.

⁸⁹⁷ ORRNB, FOND 917,51-13-A1.

⁸⁹⁸ ORRNB, FOND 917,44-69-A4.

Bahçesaray Şehrinin içerisinde yer alan ve incelenen dönemle ilgili defterlere yansıyan belli başlı köprüler ise Han Kapısı, Debbağlar ve El-Hâc Hüseyin Bölükbaşı Mescidi karşısında yer alan köprülerdir. Bu köprüler arasında yer alan ve üzerinde su arkı da bulunan El-Hâc Hüseyin Bölükbaşı Mescidi karşısındaki köprü, Arzu bint el-hâcı Hüseyin tarafından yaptırılmış ve zamanla yıpranarak tamire ihtiyaç duymuŐtur. Anlaşıldığı kadarıyla da köprüyü yaptırın Arzu adındaki kadın da bu durumu düşünerek köprü için bir vakıf kurmuş ve Ahmed Efendi’yi mütevellî tayin etmiştir. Bu nedenle köprünün tamiri için Şaban 1136 (M.1724) yılında mütevelliden onay alınarak tamirat yapılmıştır.⁸⁹⁹ İncelenen defterlerde benzer birçok kayıt yer almaktadır.

3.2.9. Mezarlar ve Mezarlıklar

Ahret inancına sahip olan insanlarlmden sonra yeniden dirileceğine inandıkları iinllerini defnetmiŐlerdir. Arapadallerin gömüldüğü yer için “Kabır” kelimesi kullanılırken Türkçede ise “Mezar” kullanılmıştır.⁹⁰⁰ Kabristan ve Mezarlık ise genel olarakllerin toplu olarak defnedildikleri yer olarak adlandırılmıştır.

Bahçesaray Şehri farklı etnik ve dinî karaktere sahip insanların barındığı bir yer olması nedeniyle farklı türde mezarlıkların bulunduğu bir yerdir. Her dinî cemâat kendi dinî ritüeline grellerini kendi mezarlıklarına defnetmiŐlerdir. Müslümanların Şehirde birden fazla mezarlığı vardır. Defterlere yansıyan bu mezarlıklardan bir tanesi Suvlukoba Mahallesinde⁹⁰¹ yer alırken bir tanesi de Ermeni Mahallesi yolunda⁹⁰² bulunmaktadır. ufutkale yolu üzerindeki mezarlığın ismi Gazi Mansur Mezarlığıdır.⁹⁰³ Gazi Mansur Mezarlığı adını burada makamı bulunan ve sahabe olduğuna inanılan Gazi Mansur’dan almaktadır.⁹⁰⁴ Köylerde yaşayan Müslümanlar ise köy mezarlıklarına defnedilmişlerdir. Bahçesaray’da hatırı sayılır bir oranda Hristiyan yaşamaktadır. Bu nedenle Hristiyanlar da kendi mahallelerinde bulunan kendi mezarlıklarına defnedilmektedirler. İncelenen kadıasker defterlerinde Ermeni Mahallesi’nde “*Müslüman mezaristanı karşısında*” Şeklindeki ifadeden bölgede Hristiyan mezarlığının da var olduğu anlaşılmaktadır.⁹⁰⁵

⁸⁹⁹ ORRNB, FOND 917,52-30-B4.

⁹⁰⁰ Kabir ve mezar için Bkz. Kürşat Demirci, “Kabır”, *DİA*, C.24, İstanbul 2001, s.33-35; Nebi Bozkurt, “Mezarlık”, *DİA*, C.29, Ankara 2004, s.519-522.

⁹⁰¹ ORRNB, FOND 917,36-46-A5.

⁹⁰² ORRNB, FOND 917,46-121-B4.

⁹⁰³ Ahmet Kanlıdere, “Kırım Tatarlarının Kültürel Kimliklerini Yeniden İnşa abaları”, *Karadeniz Araştırmaları*, Gz 2016, S.51, s.237-238; Gazi Mansur Mezarlığı hakkında Bkz.Dariya Afanasyeva, *a.g.t.*, s.204-206.

⁹⁰⁴ Kırımlı-Ferrari, *a.g.e.*, s.480.

⁹⁰⁵ ORRNB, FOND 917, 46-121-B4.

Muravyov-Apostol'a göre bu mezarlık Çufutkale yolu üzerinde bulunan kilisenin yanında bulunmaktadır.⁹⁰⁶ Köylerde yaşayan Hristiyanlar da köy mezarlıklarına defnedilmektedir. Yahudilerin ise Çufutkale ve Mangub Kale'de yer alan Yahudi Mezarlıklarına defnedildikleri tahmin edilmektedir. Suleymanov, Çufutkale'de mağaralar içerisinde eski zamanlardan kalma Yahudilere ait yeraltı mezarlarının bulunduğundan bahseder.⁹⁰⁷ Muravyov-Apostol ise Çufutkale'nin güneybatısında Karaim Türklerine ait bir Yahudi Mezarlığının bulunduğunu belirtir.⁹⁰⁸ Karaimler tarafından İosafat Vadisi olarak adlandırılan bu mezarlığın ismi Balta-Tiymez (Balta Değmez) Mezarlığıdır.⁹⁰⁹ Balta-Tiymez Mezarlığı dünyadaki en eski ve en büyük Karay Mezarlığıdır.⁹¹⁰

Geray hânedanı üyeleri içinse Hansaray, hem bu dünyada yaşadıkları yer hem de ölümden sonra defnedildikleri mezarlıktır. Bahçesaray'ın başkent olmasından sonra Bahçesaray'da vefât eden Kırım hanları ve Geray hânedanı üyeleri Câmî'-i Kebir'in [Han Câmî'] kible tarafında Hansaray haziresi içerisine defnedilmişlerdir.⁹¹¹ Geray ailesi genelde klasik Türk-İslâm mimari yapısına sahip sekizgen planlı, kesme taştan yapılmış, her köşesinde birer pencere bulunan türbelere defnedilmişlerdir.⁹¹²

⁹⁰⁶ Муравьев-Апостол, *a.g.e.*, s. 126.

⁹⁰⁷ Suleymanov, *a.g.e.*, s.51.

⁹⁰⁸ Муравьев-Апостол, *a.g.e.*, s.127.

⁹⁰⁹ Mezarlığa "Balta-Tiymez" adının verilmesinde mezarlıkta bulunan meşe ağaçları etkili olmuştur. Karay inancına göre mezarlıkta bulunan meşe ağaçları kutsaldır ve onlara balta değmemelidir.

⁹¹⁰ Dariya Afanasyeva, *a.g.t.*, s.184.

⁹¹¹ Muravyov-Apostol, câmî'nin arkasında Geray hânedanına mensup kişilerin mezarlarının bulunduğunu fakat Osmanlıca bilmediği için okuyamadığını belirtir. Bkz. Муравьев-Апостол, *a.g.e.*, s.116; İlk Kırım Han'ı Hacı Geray'la birlikte I. Mengli Geray , I. Sahib Geray ve Gazi Geray Sultân Salaçık'ta defnedilmişlerdir. I. Selâmet Geray Han ve Rezmi Bahadır Geray Han'ın naaşları Bahçesaray'da Hâmûşân Mahallesi'ne defnedilmiştir. I. Devlet Geray Han, II. Gazi Geray(Bora)Han, III. İslam Geray Han, Devlet Geray Sultân, Mahmud Geray, Kaya Sultân, Azamet Geray Sultân, Mengli Geray Sultân, Hüsam Geray Sultân, Mehmed Geray, Muhammed Geray Sultân, Maksud Geray Sultân (Nureddin), El-Hâc Selim Geray Han, Zeynep Sultân, Atike Sultân, Mübarek Geray Sultân, Ferah(Ferh) Sultân, Ayvaz Geray Sultân, Esmâ Sultân, Baht Geray Sultân, Mübarek Sultân Zâde, Devlet Geray Sultân, Hacı Geray Sultân, Adil Geray(Kalgay), Azamet Geray Sultân, Salih Geray Sultân, Safiye Sultân, Şehit Numan Geray Sultân, II. Mengli Geray Han, Toktamış Geray Sultân (Nureddin), Devlet Geray Sultân, Fatma Sultân (Selim Geray kızı), Fatma Sultân(Selâmet Geray kızı), Toktamış Geray Sultân, Mümin Geray Sultân, Selim Geray Han II, Ahmet Geray Sultân, Arslan Geray Sultân, Ferah Sultân, Sahib Geray Sultân, Murad Geray Sultân, Hacı Geray Sultân, Bahadır Geray Sultân, Rukiye Hanım, Selim Geray Sultân (Kalgay), Bahadır Geray, Arslan Geray Han, Kırım Geray Han, Adil Geray Sultân, Gazi Muhammed Geray, Bahadır Geray Sultân (Nureddin), Mahbube Sultân ve Ferah Sultân'ın kabirleriye Hansaray haziresi içerisinde yer almaktadır. Bkz. Nicole Kançal (Ferrari), "Kırım Hanlarının İmar Faaliyetleri ve Mezar Taşları", Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1997, s.41-44.

⁹¹² Kırımlı-Ferrari, *a.g.e.*, s.324.

3.3. Aile

Toplumu oluşturan temel öge ailedir. Bu nedenle de aile üzerine yapılan incelemeler aynı zamanda toplumu incelemek anlamına gelmektedir.⁹¹³ Dolayısıyla Kırım aile yapısının incelenmesiyle birlikte aynı zamanda Kırım toplumu hakkında da son derece kıymetli bilgiler elde edilmiş olacaktır.

Aile ilk Türk topluluklarında “oğuş” kelimesiyle ifade edilmiştir.⁹¹⁴ Türklerde; devlet düzeni ve aile düzeni birbirine çok benzetilmiş; gök kubbe devleti, çadır ise aileyi sembolize etmiştir.⁹¹⁵ Dolayısıyla ailenin saâdeti ya da huzursuzluğu devletin dirliği üzerinde son derece ehemmiyetli bir yere sahiptir.

3.3.1. Aileyi Oluşturan Fertler

Aile en yalın şekliyle anne, baba ve çocuklardan meydana gelen en küçük birimdir. İncelenen defterlerden Kırım’da ailenin genelde çekirdek aile tiplemesinde olduğu anlaşılmaktadır.

3.3.1.1. Baba (Koca)

İslâmiyet’ten Önceki Türk toplulukları konargöçer yaşam tarzının da etkisiyle genelde “baba ailesi” düzeni olarak adlandırılan “Ataerkil” bir yapıya sahiptiler.⁹¹⁶ İslâmiyet’in kabulünden sonra da bu durum devam etmiş ailenin reisi baba yani koca olmuştur. Aile reisi olan kocanın en önemli görevi ise eşine ve çocuklarına iyi muamelede bulunarak ailesinin ihtiyaçlarını sağlamaktır.⁹¹⁷

İncelenen defterlerden Kırım Türklerinde de aile reisinin baba yani koca olduğu anlaşılmaktadır. Defterlere aile reisi olan babaların sorumluluklarıyla alakalı birçok dava yansımıştır. Bu davalar incelendiği zaman Kırım toplumunda babanın; aile bireylerinin barınma, güvenlik, terbiye ve eğitimlerinin karşılanmasından vasî ya da vekil olmaya, çocuklarını evlendirmeden borçlarına kefil olmaya ya da alacakları üzerinde hak talebinde bulunmadan kan diyetine kadar birçok konu üzerinde sorumluluğunun olduğu gözükmemektedir. Babanın sorumluluklarının daha iyi açıklanması için konuyu birkaç örnek ile açıklamak faydalı olacaktır. Muharrem 1125 (M.1713) tarihinde Mehmed Geray

⁹¹³ Abdülkadir Donuk, “Çeşitli Topluluklarda ve Eski Türklerde Âile”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi Fâtih Sultân Mehmed’e Hattâ Sayısı*, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1982, Yıl: Mart 1980/81, S.33, s.147.

⁹¹⁴ Bahaddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, c.2, s.13.

⁹¹⁵ Abdülkadir Donuk, *a.g.m.*, s.147.

⁹¹⁶ Bahaddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, c.2, s.13.

⁹¹⁷ Vecdi Akyüz, “Ana Baba (Ebeveyn)”, *DİA*, C.3, İstanbul 1991, s.103.

Han Hamamını [Hamam-ı Kebir]îcâr eden Mehmed Beşe'nin 30000 akçe için babası Gazanfer kefil olacaktır.⁹¹⁸ Zilkade 1135 (M.1723) tarihinde ise Tole karyesinden Hasan bin Abdullah, Nehr-i Kaçı'da Mustafa Ağa karyesinde sol memesi altından bıçaklanarak katledilen oğlu İbrahim'in katillerinin tespiti ve dem diyetinin ödenmesi talebiyle han huzurunda hakkını arayacaktır.⁹¹⁹ Yine Kadir Mirza, eşinden boşanan kızı Devlet Sultân'ın nafakasını alması için kızına vekil tayin edilmiştir.⁹²⁰ Babanın çocuklarının yanında eşine karşı da benzer sorumlulukları vardır. Hatta bu sorumlulukları yerine getirmediği takdirde hakkında eşi tarafından boşanma davası açılabilir. Şevval 1117 (M.1706) tarihinde Manguş karyesi sakinlerinden Naz Bike, kocası Osman'ın kendisinin nafaka ve geçimini sağlayamadığını, hatta kendisini barındıracak bir evinin dahi bulamadığını iddia ederek boşanma talebiyle mahkemeye gidecektir.⁹²¹ İncelenen defterlerde babanın aile üyelerine karşı görev ve sorumluluklarıyla ilgili birçok dava bulunmaktadır.

3.3.1.2. Anne (Kadın)

Kırım toplumu her ne kadar da ataerkil bir yapıya sahip olsa da kadın ve anne toplumun önemli bireylerinden biridir. Kadının toplum içerisindeki en önemli görevi her şeyden önce kocasına iyi bir eş olmak, ona itaat etmek, ona sadık olmak ve dünyaya gelen çocuklarına iyi bir eğitim ve terbiye vermektir. İncelenen defterlerde, anne ve annenin görevleri hakkında da önemli bilgiler yer almaktadır. Buna göre annenin en önemli görevi kocasına iyi bir eş olmak, çocuklarını büyütmek ve aile içerisinde onlara gerekli eğitimi vermektir. Anne, babadan sonra ailenin temsilcisidir. Babanın ölümünden sonra çocuklarının hakkını korumak, alacaklarını tahsil etmek annenin görevidir. Konu hakkında defterlerde çok fazla örnek yer almaktadır. Bunlardan biri Şevval 1124 (M.1712) tarihlidir. Vefât eden Mustafa'nın terekesinde yer alan ve çocuklarına kalan 300 kuruş kıymetindeki 450 cedid-i zolotayı Mustafa'nın karısı Hadice dava açarak almıştır.⁹²²

3.3.1.3. Çocuk

“Doğumdan söz ve davranışların sebep ve sonuçlarının idrak edebildiği dönem” olarak adlandırılan temyiz çağına⁹²³ kadar geçen zaman dilimi çocukluk devresi olarak

⁹¹⁸ ORRNB, FOND 917,48-58-A3.

⁹¹⁹ ORRNB, FOND 917,51-54-A1.

⁹²⁰ ORRNB, FOND 917,51-30-B2.

⁹²¹ ORRNB, FOND 917,40-2-B1.

⁹²² ORRNB, FOND 917,44-62-A2.

⁹²³ Bir fıkıh terimi olan temyiz için Bkz. İbrahim Kâfi Dönmez, “Temyiz”, *DİA*, C.40, İstanbul 2011, s.437-439.

telakkî edilir.⁹²⁴ Çocuklar bu devrede mali borçlardan sorumlu olsalar da öşür, haraç ve zekâtla kamu haklarını ilgilendiren cezalardan sorumlu değillerdir.⁹²⁵ Çocuğun tüm ihtiyaçları ebeveynleri tarafından karşılanır. İncelenen defterlerde de özellikle ebeveynlerin çocuklarına karşı maddi sorumluluklarını içeren birçok dava kaydı yer almaktadır. Bu davalar genelde boşanan ebeveynlerin çocuklarına karşı maddi yükümlülüklerini içermektedir. Boşanmanın meydana gelmesiyle birlikte babanın anneye ve özellikle de çocuklarına karşı sorumlulukları mahkeme tarafından kayıt altına alınmıştır. Babanın çocuğuna karşı sorumluluğunun kaç yıl devam ettiği konusuysa net değildir. Defterlerde yer alan bu boşanmalardan biri Bahçesaraylı Melek ve Derviş arasında meydana gelmiştir. Derviş ve Melek, Halîme adında bir kız çocuğuna sahiptirler. Mahkemede çiftin çocuklarının annesine teslim edilmesine ve babanın yedi seneye kadar kızı Halîme'nin nafaka ve kisvesini ödenmesi gerektiğine karar verilmiştir.⁹²⁶ Benzer bir dava da Safer 1130 (M.1718) tarihinde meydana gelmiştir. Feyzullah ve Zeynep arasında meydana gelen geçimsizlik boşanmayla neticelenmiştir. Çiftin, Abdullah isminde bir çocukları vardır. Mahkemece çiftin çocukları olan Abdullah'ın altı seneye kadar olan nafaka ve kisvesini ödeme sorumluluğunu babaya bırakmıştır.⁹²⁷ Defterlere yansıyan bu iki davanın birinde babanın çocuğuna yedi yıl nafaka ve kisve ödemesi kaydedilmişken diğerinde altı yıl ibaresi yer almıştır. Bu durum muhtemelen boşanma olayı meydana geldiği esnada çocuğun yaşıyla alakalı olmalıdır. İslâm hukukunda temyiz yaşı net olarak ifade edilmemiş olsa da yedi yaşından itibaren namaz eğitimine başlatılması yönündeki görüşler⁹²⁸ dikkate alındığı zaman Kırım toplumunda da boşanan babanın yedi yaşına kadar olan çocuğuna nafaka ödediği tahmin edilmektedir.

3.3.2. Hâne

Farsça kökenli bir kelime olan hâne; “*ev, bina, ikametgâh, aile*” gibi manalarda kullanılmıştır.⁹²⁹ Türkler yerleşik hayata geçtikten sonra kendilerine kalıcı hâneler inşa ederek burada yaşamaya başlamışlardır. İncelenen defterlerden Bahçesaray şehrinde ve köylerinde yaşayan insanların da genelde yerleşik düzende, hânelerde ikamet ettikleri anlaşılmaktadır.

⁹²⁴ Halil Cin, Ahmet Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi*, C.2, Timaş Yay., İstanbul 1990, s.19.

⁹²⁵ Cin, Akgündüz, *a.g.e.*, s.20.

⁹²⁶ ORRNB, FOND 917,46-129-A2.

⁹²⁷ ORRNB, FOND 917,48-43-A2.

⁹²⁸ İbrahim Kâfi Dönmez, *a.g.m.*, s.438.

⁹²⁹ Nejat Göğünç, “Hâne”, *DİA*, C.15, İstanbul 1997, s.552.

3.3.2.1. Hânelerin Fiziksel Özellikleri

Bahçesaraylıların yaşadığı hânelerin bölgenin coğrafi özelliklerine göre farklılık gösterdikleri anlaşılmaktadır. Evliya Çelebi'ye göre şehirde bulunan hâneler Çürük Su Nehri'nin etrafında kat kat, tek ve iki katlı, tamamı kârgir yapılı ve baştanbaşa kiremit örtülü, bağlık ve bahçelidir.⁹³⁰ Broniowski'ye göre ise Tatar evleri ağaçtan yapılmıştır.⁹³¹ Bahçesaray'da sadece taştan yapılmış tek bir ev vardı ve bu ev de hanın sarayı olan Hansaray'dı. Ayrıca şehirde bulunan câmi' ve han türbeleri de eski Hristiyan yapılarının malzemeleri sökülerek yapılan taş binalardı.⁹³² Baron de Tott ise şehirde bulunan hâneler hakkında daha teferruatlı bilgiler vermektedir. Bahçesaray'a gelince kendisinden önceki Fransız Elçisi Fernetty'nin evinin kendisine tahsis edildiğini belirten Tott, kendisine tahsis edilen bu binanın bir hayli yıpranmış olduğunu bu nedenle tarafından Kırım mimarisine uygun olarak iki bin liralık bir tadilat yaptığını söyler. Tott, evinin içinin kerpiçe sıvandığını, bir metrede bir ince direklerle çatının desteklendiğini, çatının ince findık dallarıyla sepet gibi örüldüğünü ve binanın dışının beyaza boyanarak güzel bir görüntüye sahip olduğundan bahseder. Tott, Kırım'da bulunan evlerin Avrupadaki köylülerin evlerinden daha sağlam yapıldığını ve hatta derebeylerin bu mimari tarzda ev yapmaları halinde daha fazla insanı barındırabileceklerini ifade eder.⁹³³ Elizabeth Lady Craven ise Tatar evlerinin tek katlı ve hafif malzemedan meydana geldiğini ifade eder.⁹³⁴

Kadıasker defterlerine yansıyan belgelerde Bahçesaray şehir merkezindeki ve taşrasındaki hâneler, hâne tipleri, fiziki özellikleri ve fiyatları hakkında kıymetli bilgiler yer almaktadır. Belgelerde ev yerine genellikle mülk, dar ve hâne ifadesi kullanılmıştır. Ayrıca hâneler yapıldığı malzemenin cinsine ve binanın özelliğine göre mülk, yurt, dâr, bâb, bâb hâne, çit hâne, çatma hâne, tâhtanî, fevkânî, taşhâne, kiremithane ve kerpiçhane şeklinde adlandırılmıştır. Bab ya da bab hâne olarak adlandırılan evlerin ise bir kapılık oda anlamında kullanılması muhtemeldir.⁹³⁵ Pek çok yerde geçen bab ve bab hâne olarak adlandırılan bazı evler ise birden çok odalı olabilmektedir. Bazı yerlerde üç bab ifadesinin geçmesi, evin üç odasının bulunduğu şeklinde değerlendirilmiştir. Tahtani ve çatma hâne olarak adlandırılan evler ise tahtadan yapılmış evlerdir. Bölgenin orman bakımından

⁹³⁰ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s.508.

⁹³¹ Broniowski, *a.g.e.*, s.47.

⁹³² Broniowski, *a.g.e.*, s.24.

⁹³³ Baron de Tott, *a.g.e.*, s.116-117.

⁹³⁴ Asuman Karabulut, *a.g.t.*, s.104.

⁹³⁵ Yaşa, *a.g.e.*, s.96.

zengin olması da tahtani evlerin çok fazla tercih edilmesinde etkili olmuş olmalıdır. Fevkânî ise üst katta bulunan evler için kullanılan bir terimdir.⁹³⁶ Broniowski'nin aksine Bahçesaray'da taştan yapılmış evlerde bulunmaktadır. Ermeni Mahallesi'nde, Hafız İsmail Mahallesi'nde ve Şehreküstü Mahallesi'nde taştan yapılmış birçok ev bulunmaktadır. Yahudiyan Kale (Çufutkale)'de yer alan evlerin tamamına yakını ise taştır. Defterlerde taş evler taşhâne şeklinde yer almaktadırlar.

Hânenin konumunu belirlemek içinse yollardan istifade edilmiştir. Satış belgelerinde evin konumu “...*kâtib Mehmed Efendi ibn Ali nâm kimesne mahfil-i kazâda El-Hâc İsmail nâm kimesnenin muhızırında bi'l-vekâlet takrîr-i kelâm ve ikrâr-ı tam idüb mahalle-i mezbûrede vâki, kıbleten tarîk-i âm ve garben Şahin Sufî ve şimâlen tarîk-i Has ve şarken El-Hâc Yakub mülkü ile mahdûde olub dâhilinde iki çardak ve bir mahzen ve bahçesiyle...*”⁹³⁷ şeklinde olduğu gibi “tarîk-i âm” ve “tarîk-i has” tabirleriyle ifade edilmiştir. Yukarda satışa konu olan bu darın güney tarafının tarîk-i âm, kuzey tarafınınsa târîk-i has olduğu satış belgesinde açıkça belirtilmiştir. Bu ve benzeri birçok satışta yer alan tarîk-i âm terimi herkesin gelip geçebileceği umumi yolu tanımlamak için kullanılmışken târîk-ı has ise hususi yani belli bir şahsa ait olan yolu tanımlamak için kullanılmıştır.⁹³⁸ Hâne ve mülk satışlarında dikkat edilen bir başka husus da satışa konu olan mülkün etrafında bulunan yapılar, araziler ya da kişiler teferruatlı bir şekilde garben, şarken, kıbleten ve şimâlen şeklinde tarif edilmiştir.

Kadıasker defterlerinde avlusu, hamamı, kenefi, mahzeni, ahır, akarsuyu, kuyusu, meyve ağacı ve bahçe duvarı olan hâneler belgelerde açıkça belirtilmiştir. Avlu olarak bilinen evin önündeki ya da ortasındaki açık alanlar “hayatlı” kelimesiyle belirtilmiştir. Hânenin bahçesinde bulunan meyve ağaçları “eşçâr-ı müsmire”, meyvesiz ağaçlar ise “gayr-ı müsmire” terimiyle ifade edilmiştir.⁹³⁹ Bahçesaray Bölgesi'ndeki hânelerin olmazsa olmazlarından biri de mahzenlerdir. Birçok Bahçesaraylının evinin ve dükkânının altı mahzendir. Mülk satışlarında evin mahzeni, hamamı, kenefi, su kaynağı ve bahçesini çevreleyen taş duvarların evin kıymetini arttırdığı aşîkârdır.

⁹³⁶ Şemseddin Samî, *Kamûs-ı Türki*, s.1008.

⁹³⁷ ORRN, FOND 917,52,26-A1.

⁹³⁸ Turan Açık, Halil İbrahim Düzenli, “XVI-XVII. Yüzyıl İstanbul Evlerine Dair”, *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, Ed. Coşkun Yılmaz, İsam Yay., İstanbul 2015; Yaşa, a.g.e., s.98; Mehmet Zeki Pakalın, *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C.III, s.410.

⁹³⁹ Hayrettin Gültekin, *Osmanlıca Tapu Terimleri Sözlüğü*, Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşiv Daire Başkanlığı, 2007, s.7.

3.3.2.2. Hânelerde Bulunan Eşyalar

İncelenen döneme ait muhallefât kayıtlarında hânelerde bulunan eşyalar hakkında son derece kıymetli bilgiler bulunmaktadır. Bahçesaray hânelerinde klasik ev eşyaları olan tabak çanaklardan yatak yorganlara, perdeden süs eşyalarına, hamam malzemelerinden kişisel kıyafetlere, ziynet eşyalarından kitaplara kadar birçok eşya bulunmaktadır. Muhallefât kayıtlarına yansıyan bu eşyalar 18. yüzyılın ilk çeyreğinde Bahçesaray şehrinde yaşayan toplumun sahip olduğu kişisel eşyaları göstermesi bakımından önemlidir.

3.3.2.3. Mutfak Eşyaları

Mutfak, kısaca yemek pişirilen yer olarak tarif edilebilir. İncelenen belgelerde hânelerin mutfağında çeşit çeşit kazanlar, tencereler, sahanlar, tabaklar, tavalar, çömlekler, kâseler, tepsiler, siniler, leğenler, maşrapalar, testiler, çapçaklar (Ağaç fıçı), güğümler, ibrikler, bıçaklar, havanlar, çini kaplar, kahve fincanları, kepçeler, kevgirler, huniler, mangallar vb gibi mutfak malzemesi tespit edilmiştir. Ayrıca yemek pişirmeye yarayan saç ayaklar, odun kesmeye yarayan nacaklar ve ateşi karıştırmaya yarayan şiş ve küreklerde önemli mutfak eşyaları arasındadır. Mutfak malzemeleri büyük, orta, küçük, kapaklı, kapaksız, yassı, düz, ayaklı, bakır, kalay, çini, cam, yeni ve eski gibi çeşit çeşit tarif edilmişlerdir. Belgelerde eski yerine “köhne” tabiri kullanılmıştır.

Mutfakta bulunan bu eşyalar içinde en önemlilerinden biri yemek pişirmeye yarayan kazanlardır. Hemen hemen her muhallefât kaydında ev eşyaları arasında yer alan kazanlar genelde bakırdan yapılmış olup büyük, orta ve küçük olmak üzere üç farklı ebatta bulunmaktadır. Ayrıca sefer kazanı, asma kazanı, kulplu ve kulpsuz kazan, kapaklı ve kapaksız kazan, tencere kazan, çöyüncü kazan, ırak kazan, sahra kazan, kahve kazan, maksimacı kazanı, asma sığır kazanı, kara kazan ve Acem kazanı ve Çerkes kazanı gibi çeşitleri de bulunmaktadır. En çok görülen kazan tipi çöyüncü kazandır.⁹⁴⁰

Kahvenin Kırım coğrafyasında yayılmasıyla birlikte mutfığa kahve pişirme araç gereçleri de girmiştir. Renk renk kahve ibriklerinde pişirilen kahveler çeşit çeşit fincanlarda servis edilmiştir.

3.3.2.4. Minder, Yatak ve Yorganlar

Evdeki en önemli bölümlerden biri de dinlenme yerleridir. Aile üyeleri günün yorgunluğunu evlerinde dinlenerek atmaktadırlar. İncelenen belgelerde makat minderi

⁹⁴⁰ Çöyüncü, Kırım’da madencilik alanında gelişen bir köy olup çöyün kazan olarak adlandırılan kazanlar da bu köyde üretilen dökme demirden yapılan kazanlardır. Çöyüncü köyü ve madencilik hakkında Bkz. Гульнара Абдуллаева, *a.g.e.*, s.107.

olarak yer alan çeşit çeşit minderler bulunmaktadır.⁹⁴¹ Üzerinde oturan minder yer makatı, yaslanılarak dayanan yastıklar ise bel makatı olarak adlandırılmıştır. Döşek ise uyumak için her evde bulunan bir malzemedir. İçi yünden ya da pamuktandır. Bazı aileler tarafından deve yününden döşekler tercih edilmiştir.⁹⁴² Döşekler renk renk ve çeşit çeşittir. Bazıları nakışlı, bazıları çiçekli bazılarıysa sadedir. Döşegin yanında uyurken kullanılan yastıklar ise tek ve çift kişiliktir. Yastıkların aba, basma, çatma, çuka, Dimri, atlas, kadife ve Bursa çatması şeklinde çeşitleri vardır. Ayrıca bunlar renk renktir. Kırmızısı, kırmızı mindallısı, kırmızı atlas üzerine işleme sırmalı, mavilisi, yeşili, neftisi, alacalı, moru, beyazı ve çiçeklileri mevcuttur. Yastıklar gibi yorganlar da renk renk ve çeşit çeşittir. Kırmızı, yeşil, alaca, beyaz, mor, sarı ve zeytuni kullanılan belli başlı renklerdir. Belli başlı çeşitleri basma, mindallı, çuka, atlas ve deridir. Bunlar içerisinde basma ve mindallı çeşitleri çokça kullanılmıştır. Ayrıca Acem ve Dimri işi yorganlarda kendine yer bulmuştur.

3.3.2.5. Kişisel Kıyafetler

İnsanların giyim kuşam ve giyinme biçimleri yani kılık ve kıyafetleri toplulukların yaşam biçimlerini anlama ve anlatma bakımından önemlidir. İncelenen kadıasker defterlerinde yer alan muhalefât kayıtları dönemin insanların giyim ve kuşamları hakkında zengin bilgiler sunmaktadır. Kıyafetler sayesinde Bahçesaray toplumunun hem estetik kaygıları hem de dinî ritüelleri hakkında önemli bilgiler elde edilmektedir. Kürk, kaftan, zıbın, çakşır, şalvar, ferâce, peştamal, kuşak, sarık, kavuk, fistan, don, uçkur, yağmurluk, mest, pabuç, çizme, takunya, nalın, hamam gömleği, kuşak, baş kuşağı, havlu, peşkir, yüz bezi, peştamal, makrome, çarşaf, saç bağı, düğme, gümüş kuşak vb bölgede yaşayan insanların kullandığı belli başlı kişisel kıyafetlerdir.

İncelenen muhalefât kayıtlarından anlaşıldığı kadarıyla dönemin insanları genelde üzerlerine Kırım bogasından⁹⁴³ yapılmış pamuklu zıbın⁹⁴⁴ ya da gömlek giymektedirler. Altlarıysa şalvar ve bunların üzerine de bir kıyafet giymektedirler.⁹⁴⁵ Tüm bu kıyafetlerin üzerine ise önleri açık, yakasız ve kısa kollu fakat dizlere kadar inen uzun bir kaftan giyilmektedir.

Kaftanlar giyiliş şekline göre ikiye ayrılmaktadır. İç giyilene iç kaftan, onun

⁹⁴¹ Nisan 1786 yılında bölgeyi ziyaret eden Elizabeth Lady Craven'e göre Tatar evlerinde masa, sandalye ve oymalı mobilya bulunmamaktadır. Bunların yerine son derece kullanışlı ve rahat olan minderler bulunmaktadır. Bkz. Asuman Karabulut, *a.g.t.*, s.104-105.

⁹⁴² ORRNB, FOND 917, 45-21-B1.

⁹⁴³ Bogası, bir cins pamuklu kumaştır.

⁹⁴⁴ Zıbın kaftanın altına giyilen pamuk hırkadır. Bkz. Mehmet Zeki Pakalın, *a.g.e.*, C. III, s.658.

⁹⁴⁵ Dönemin Osmanlı toplumunda entari adı verilen kıyafet giyilmektedir.

üstündeki ikinciye ise dış kaftan denilmiştir.⁹⁴⁶ Muhallefât kayıtlarından hemen hemen her Kırımlının çeşit çeşit ve renk renk kaftanlar giydiği anlaşılmaktadır. Kaftanlar yapıldığı malzemenin cinsine, dokuma tekniğine ve dokunduğu yere göre çeşitli şekillerde adlandırılmışlardır. Kumaşının çeşidine ve süsleme tekniğine göre bogasi, dibâ,⁹⁴⁷ atlas, çuha,⁹⁴⁸ kemha,⁹⁴⁹ kadife, seraser,⁹⁵⁰ deri, kutni,⁹⁵¹ telli, zincirli, taraklı, mindallı ve hatâî kaftanlar bulunmaktadır. Kaftanlarda mindallı ve hatâî süsleme modası çok yaygındır. Hatâî ya da hatâyî olarak adlandırılan süsleme tekniğinin menşei Orta Asya'dır. Hatâî; önceleri insan ve hayvan figürlerinin kullanıldığı fakat daha sonra İslâmiyet'in etkisiyle bitkisel motiflerin ön plana çıktığı “*stilize yaprak, filiz ve çiçek motiflerinin birbirine dolaşması ile meydana gelen*” bir süsleme biçimi olarak tarif edilmektedir.⁹⁵² Hatâî süslemeler genellikle ipekli kumaşlar üzerine yapılmaktadır.⁹⁵³ Kaftanlarda kullanılan belli başlı renkler ise kırmızı, sarı, mavi, yeşil, siyah, beyaz, mor ve alacadır. Bahçesaray pazarında Kırım bogasisinin yanında İstanbul, Kastamonu ve Acem basmasından Şam hilâlîsinden, Bağdâdî ve Antep bogasından yapılmış kaftanların satışı da yapılmaktadır. Kaftanların fiyatları kullanılan malzeme ve süsleme türüne göre değişiklik göstermektedir. Tespit edilen en pahalı kaftanlar 2000 kıymet ile zincirli hâre⁹⁵⁴ ve dibâ⁹⁵⁵ kaftanıken en ucuzu 8 kıymetlik köhne yeşil kaftandır.⁹⁵⁶

Bölgede yaşayan hemen hemen her ırktan ve dinden insanların kullandığı en önemli kişisel eşyalardan bir diğeri de kürktür. Bölgenin sahip olduğu iklim ve zengin hayvan kaynağı insanların farklı farklı hayvanların kürklerinden istifade etmelerine vesile olmuştur. Samur, kakum, sincap, kurt, tilki, pösteki, tavşan, kedi ve kuzu; kürkü için tercih

⁹⁴⁶ Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı'nın Sosyo-Kültürel ve İktisâdî Yapısı*, TTK Yay., Ankara 2018, s.168-169.

⁹⁴⁷ Diba, ipekli ve renkli kumaştır. Altın veya gümüş karışık dokumunmuş çiçekli ipekli kumaşlara da diba-yı munakkaş denilirdi. Heft renk, Acem dibası “âlâsı, ednası”, frengî ağır telli ve nakışlı mor diba, Venedik heft renk turfanda nakışlı dibası; Venedik'in sair heft renk sade telli dibası, frengî nakışlı telli diba, İslâmbol'un telli al dibası gibi çeşitleri vardır. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. I, MEB Yay., İstanbul 1993, s.449.

⁹⁴⁸ Çuka, yünden yapılan bir nevi kumaş çeşididir. Bkz. Mehmet Zeki Pakalın, *a.g.e.*, C.I, s.385.

⁹⁴⁹ Kemha Kumaş; atlas ve kutnu kumaş ayarında kadifeye yakın; ipekli, hafif tüylü bir kumaştır. Genellikle kaftanlık kumaştır.

⁹⁵⁰ Seraser, 16. yüzyıl ortalarına doğru ortaya çıkan, dokumasında altın ve gümüş kullanılan, ağır ve masraflı bir kumaştır.

⁹⁵¹ Kutni; ipekli, kalın, eni dar kumaş çeşidi. Genellikle fes rengi zemin üzerine sarı çubuklu olup bu kumaştan kadınlar önü açık, yanları yırtmaçlı ve içi astarlı entari yaparlardı. Entarilerin gerek önlerine gerek yan yırtmaçlarına siyah gaytan harç dikerlerdi. Sonra döşemelikte kullanılmağa başlanmıştır. İstanbul'da döşemelikte kullanılırken Anadolu'da entari yapılırdı. Mehmet Zeki Pakalın, *a.g.e.*, C. II, s.333.

⁹⁵² Banu Aygün, “Türk Süsleme Sanatında Hatailer”, *38.Icanas (Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi)*, Bildiriler, C.I, Maddi Kültür, Ankara 2007 s.51.

⁹⁵³ Nuri Kavak, *a.g.t.*, s.176; Mehmet Zeki Pakalın, *a.g.e.*, C. I, s.766.

⁹⁵⁴ ORRNB, FOND 917,34-42-B.

⁹⁵⁵ ORRNB, FOND 917,51-33-A1.

⁹⁵⁶ ORRNB, FOND 917,36-12-A1.

edilen belli başlı hayvanlardır. Kürklerin değeri elde edildiği hayvanın cinsine, kalitesine ve rengine göre değişmektedir. Osmanlı ülkesinde en kıymetli kürk siyah tilki kürkü olup onu yaklaşık değer sıralamasıyla Sibiryâ gri sincabı, samur, elma yanağı, vaşak, zerdava ve kakum takip etmektedir.⁹⁵⁷ Siyah tilki kürkü padişahlar tarafından kullanılmıştır.⁹⁵⁸ Sultân İbrahim zamanındaysa (M.1640-1648) samur en kıymetli kürk olmuştur. Hatta Sultân İbrahim zamanında sadece giyilmek için değil döşeme içinde samur kullanılmıştır. Bu dönemde taşradaki tüm idarecilere, bütün köşk ve kasırların samur kürküyle döşenmesi emredilmiştir.⁹⁵⁹ Samur'un süsleme amacıyla Kırım'da kullanılıp kullanılmadığı hakkında bir bilgiye ulaşılamamıştır. Fakat samurun en popüler ve pahalı kürk olduğu muhakkaktır. Muharrem 1126 (M.1714) tarihinde vefât eden Hanbike'nin muhallefâtında yer alan sarı çuka zarflı siyah samur kürk 30000 akçeyle tespit edilen en pahalı kürktür.⁹⁶⁰ Osmanlı Devleti'nde olduğu gibi Kırım'da da siyah renkli samur kürkün üst düzey zümreler tarafından kullanıldığı anlaşılmaktadır. Çünkü toplamda 381260 kuruşluk muhallefâtı bulunan Hanbike Kırım hânedanının önemli kişilerinden biri olup han kızıdır.⁹⁶¹ Bir diğer kürk hayvanıysa kakumdur. Sansargiller familyasından olan ve belgelerde kakum ve as olarak geçen bu hayvan siyah kuyruklu olup kışın bembeyaz bir kürke sahiptir. Bölgede derisi çok makbuldür ve piyasada sürümü çok kolaydır. Bu nedenle belli zamanlarda alacak verecek işlerinde para yerine de kullanılmıştır. Muharrem 1119 (M.1707) tarihinde Câmî'-i Kebir Mahallesi sakinlerinden Ali, Koba Câmî' Mahallesi sakinlerinden Abdullah Çelebi'den 400 kuruşluk alacağı mukabilinde 60 kuruş nakit ve bir miktar kumaşla birlikte iki tulum kakum kürk alarak alacağını tahsil etmiştir.⁹⁶² Tespit edilen en pahalı kakum kürk ise 5000 kıymetindedir.⁹⁶³ Şüphesiz kürk tercihindeki en önemli unsur bozkırın soğuşundan korunmak olmalıdır. Fakat kürkün asli görevinin yanında estetik özelliklerine de dikkat edildiği anlaşılmaktadır. Bu dönemdeki kürklerde kıyafetin görünen kısmı farklı renk ve desenlerdeki kumaşlarla kaplanmış olup kürk iç kısımlar da astar olarak kullanılmıştır. Kürkün üzerinde yer alan işlemeler ve düğmeler değerini arttırmıştır. On iki inci düğmeli mor çuka zarflı as kürk 10000 akçeyken⁹⁶⁴ düğmesiz kırmızı hitây taraflı as kürk ise 4500 akçedir.⁹⁶⁵ Yine yeşil çuka zarflı zerdava kürk bohçasıyla ve yıldızlı

⁹⁵⁷ Filiz Karaca, "Kürk", *DİA*, C.26, Ankara 2002, s.568.

⁹⁵⁸ Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı'nın Sosyo-Kültürel ve İktisâdî Yapısı*, s.170.

⁹⁵⁹ Filiz Karaca, "Kürk", *DİA*, C.26, Ankara 2002, s.569.

⁹⁶⁰ ORRNB, FOND 917,45-20-A.

⁹⁶¹ Hanbike veya Hanike hankızı için kullanılan bir unvandır. Bkz. Kırımlı, *Geraylar ve Osmanlılar*, s.97.

⁹⁶² ORRNB, FOND 917,40-26-B2.

⁹⁶³ ORRNB, FOND 917,35-18-B2.

⁹⁶⁴ ORRNB, FOND 917,45-20-A.

⁹⁶⁵ ORRNB, FOND 917,48-84-B1.

düğmesiyle 6000 akçeyken⁹⁶⁶ nefti çuka zerdavâ içli kürk 2000 akçedir.⁹⁶⁷ Kürklerle ilgili dikkat çekici bir diğer unsur da kürkün hayvanın neresinden yapıldığıdır. Yukarda bahsedilen hayvanların karın, sırt, kafa, bacak ve boğaz gibi farklı bölgelerinden kürk yapılmıştır. Kayıtlarda en fazla sırt kısmından yapılan kürk yer alırken onu karın, boğaz ve kafa bölgesinden yapılanlar takip etmiştir. Bu kürklerin fiyatlarıysa farklılık göstermektedir. Bu da kürkün yapıldığı parçaya göre kalitesini değiştirdiğini göstermektedir. İncelenen belgelerde hayvanın parçalarının belirtildiği kürkler içerisinde en pahalısının 4000 akçeyle kafadan yapılan çuka kürk olduğu görülmüştür.⁹⁶⁸ Sırt ve karın bölgesinden yapılan kürklerin fiyatlarıysa birbirine yakındır.

Bahçesaraylılar alt taraflarınaysa çuka ya da pamuklu bir kumaştan yapılan şalvar ve çakşır olarak adlandırılan bir kıyafet giymektedirler. Çakşır; don gibi belden aşağıya giyilen mestli ve dar şalvara benzeyen çuhadan yapılan bir kıyafettir.⁹⁶⁹ İncelenen kayıtlarda birçok çakşır yer almaktadır. Erkeklerin giymiş olduğu çakşırlar sadeyken kadınların ki genelde işlemelidir. Çakşır fiyatlarına bakıldığı zamansa kullanılan kumaşın kalitesine ve işlemeye göre fiyatların değiştiği gözükmemektedir. Bahçesaray pazarında işlemeli kadın çakşırlığı ortalama 70 sime satılmaktadır.⁹⁷⁰

Ayaklar şüphesiz en fazla dikkat edilmesi gereken yerlerden biridir. Bahçesaraylılar da ayaklarını korumak için çizme, mest, pabuç, nalın ve takunya kullanmışlardır. Diğer kıyafetlerde olduğu gibi ayağa giyilen çizme, pabuç vb ayakkabılar eski ve yeni olma durumuna, rengine ve yapıldığı malzemenin çeşidine göre pazarda kendine yer bulmuştur.

İncelenen kayıtlarda tespit edilen kişisel kıyafetlerden Bahçesaraylıların genelde evde ve sokakta renkleri ve kaliteleri dışında belli kalıplar içerisinde benzer kıyafetleri giydikleri anlaşılmaktadır. Bu durum zengin ve fakir arasında giyinme tarzı anlamında bir farklılığın olmadığını fakat giyilen elbisenin kumaşından ve işlemesinden yani kalitesinden kaynaklı farkların var olduğunu göstermektedir. Alım gücü yüksek olan bir Bahçesaraylı 30000 akçelik bir samur kürkü giyerken alım gücü zayıf olan biri 7 akçelik ayıplı bir sincap kürkü giymektedir.

3.3.2.6. Küçük Ev Araçları ve Teşrifat Ürünleri

Evde minder, yatak, yastık ve yorgan dışında teşrifat için kullanılan belli başlı

⁹⁶⁶ ORRNB, FOND 917,45-20-A1.

⁹⁶⁷ ORRNB, FOND 917, 45-20-A1.

⁹⁶⁸ ORRNB, FOND 917,48-99-B.

⁹⁶⁹ Mehmet Zeki Pakalın, *a.g.e.*, C.I, s.323.

⁹⁷⁰ ORRNB, FOND 917,35-57-B3.

eşyalar ise halılar, perdeler, şamdanlar, sandıklar, kutular, saatler ve aydınlatma fenerleridir. Halılar ebatlarına ve kullanıldıkları yere göre; büyük, orta, küçük, seccade, yan, hamam ve divan halısı olarak adlandırılmaktadır. Yeni halılara cedit denilirken eskiler köhne ve müsta'mel şeklinde adlandırılmışlardır. Birçok eşyada olduğu gibi halıda da Acem malları Bahçesaray pazarlarında yerini almıştır. Bugün olduğu gibi o yıllarda da bir evin en önemli eşyalarından birinin perde olduğu anlaşılmaktadır. Basma ve çuka ağırlıklı olan perdeler kapı ve pencereler için kullanılmıştır. Anlaşıldığı kadarıyla da perdede de renkli ve nakışlı modeller tercih edilmektedir. Beyazın yanında kırmızı ve mavi gibi renklerle kareli, göbekli, işlemeli gibi çeşitli desen ve nakışta perdeler vardır. Şamdan ve fenerlerse dönemin evlerindeki en önemli aydınlatma ürünleridir. Bahçesaray evlerindeki en önemli depolama alanlarıysa sandıklardır. Bahçesaraylılar çeyiz ve diğer önemli eşyalarını kilitlenebilen sandıkların içerisinde saklamışlardır. İncelenen kayıtlarda birçok evde birden fazla sandık bulunduğu görülmüştür. Sandıklar yapıldığı malzemeye göre tahta, sepet, ağaç, teneke ve demir olarak adlandırılmışlardır. Büyüklüklerine göre ise büyük, küçük ve orta boy ebatlarda bulunmaktadır. Belgelerde en çok yer alan sandık çeşidi katır ve sırlı sandıklardır. Katır sandık adı üzerinden anlaşılacağı üzere katırla taşımaya müsait olan sandıktır. Muhtemelen Kırımlılar yaylalara çıkarken eşyalarını bu sandıkların içinde taşımaktadırlar. Sırlı sandık ise üzeri parlak, vernik tarzı koruyucu bir maddeyle kaplanmış olan sandıklardır.⁹⁷¹ Birçok ev eşyasında olduğu gibi sandıklarda renk renktir. Siyah, sarı, yeşil, kırmızı, mavi ve al belli başlı sandık renkleridir.

3.3.2.7. Ziyet Eşyaları

Giyim ve kuşamın ayrılmaz bir parçası da ziyet eşyalarıdır. Türkçede süs anlamında kullanılan ziyet “bir şeyi takıyla, elbiseyle veya şekil vermek yoluyla güzelleştirmek” demektir.⁹⁷² İnsanoğlu ilk zamanlardan bugüne kadar çeşitli malzemeleri süs amaçlı kullana gelmiştir. İlk zamanlarda taş, kemik, deniz kabukluları ve fildişinden süs eşyası kullanan insanlar maden işçiliğinin başlamasıyla tunç, gümüş ve altından yapılmış takılara ağırlık vermiştir. İncelenen dönemde de birçok Kırımlının süs ve süs eşyasına önem verdiği görülmüştür. Kırımlılar daha çok altın, gümüş, elmas ve yakut gibi değerli madenleri süs eşyası olarak kullanmışlardır. Bu değerli madenlerden küpe, bilezik,

⁹⁷¹ Erim Vatansever, “67 A 90 Numaralı (On Dokuzuncu Cilt),1083-1087(1672-1676) Tarihli Kadıasker Defteri'ne Göre Kırım'da Sosyal ve Ekonomik Hayat”, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir 2018, s.46.

⁹⁷² Faruk Beşer, “Süsleme”, *DİA*, C.38, İstanbul 2010, s.178-180.

gerdanlık, sorguç,⁹⁷³ saç bağı, kuşak, tarak ve tirkeş⁹⁷⁴ gibi eşyalar meydana getirmişlerdir. Ayrıca mercan, gümüş ve zeytinden kıymetli tesbihler de yapılmıştır. Yine altın ve gümüşten yapılmış bıçak, kama, hançer ve kılıç gibi silah türleriyle ibrik ve tepsi gibi ev eşyaları ve altın tezhibli Kelâm-ı Kadîm, yakut, altın, hatme ve altın hatmeli kitaplar da ziynet eşyaları arasında sayılabilir.

Ziynet eşyaları kadın ve erkekler tarafından kullanılan eşyalar olarak tasnif edilmekle birlikte çoğunluğunun kadınlar tarafından kullanıldığı anlaşılmaktadır. Kadınlar tarafından kullanılan belli başlı ziynet eşyaları; küpe, bilezik, yüzük, gerdanlık, kuşak ve saç bağıdır. Küpeler genelde altından imal edilmişken gümüşten, inciden ve yakut olanlar da mevcuttur. Baş ve saç kuşaklar ise genelde altın ve gümüşten dir. Erkekler tarafından kullanılan belli başlı ziynet eşyalarıysa yüzükler, tesbihler, tirkeşler ve çeşitli silah levazımlarıdır. Tesbih genelde namaz sonrasında çekilen ve Esmâ'ül Hüsna okunduğu zaman, sayının anlaşılması için ufak tanelerin iplik veya ibrişime dizilmiş şekline verilen bir ad olup kokusu ve rengi güzel çeşitli orman ürünleriyle nadir ve güzel taşlardan imal edilmişlerdir.⁹⁷⁵ İncelenen muhalefat kayıtlarında da Bahçesaraylıların altından, gümüşten, mercandan ve zeytinden tesbihler kullandıkları anlaşılmaktadır. Kayıtlarda tesbihler genellikle rengine göre, siyah ve sırma şeklinde; büyüklüklerine göre ise, büyük ve ufak olarak adlandırılmışlardır. İncelenen belgelerde büyük ve küçük teşbihlerdeki tane sayısı hakkında bir bilgi bulunmamakla birlikte büyük olanların genelde namaz tesbihi olduğu düşünülürse 99, küçüklerinin ise 33 tane olması muhtemeldir. Ziynet eşyaları arasında değerlendirdiğimiz taraklar ise hem erkekler hem de kadınlar tarafından kullanılmaktadır. Altın, gümüş, demir ve kemikten yapılmış tarak çeşitleri mevcuttur. Ayrıca saç tarağının yanında sakal tarağı da bulunmaktadır.

Muhalefat kayıtlarında ziynet eşyası olarak altın da bulunmakta olup bunların önemli kısmı ticari hayatta para yerine kullanılan materyaller olmakla birlikte bir kısmı da süs ve takı olarak kullanılan eşyalardır. Özellikle bölgede kullanılan Osmanlı, Acem ve Frenk altınlarının bazılarının birleştirilerek ya da tek tek süs ve ziynet eşyası olarak kullanıldığı düşünülmektedir.

3.3.3. Hânelerde Yaşayan Fert Sayısı

Daha önceki bölümlerde de değinildiği üzere Bahçesaray'a ait tahrir kayıtlarının

⁹⁷³ Sorguç, serpuşların ön taraflarına takılan muhtelif eşyalar için kullanılan bir tabir olup çeşitli tüylerden ve mücevherlerden yapılan çeşitleri mevcuttur. Bkz. Mehmet Zeki Pakalın, *a.g.e.*, C.III, s.257-258.

⁹⁷⁴ Tirkeş, ok koymaya mahsus olan kutudur. Bkz. Mehmet Zeki Pakalın, *a.g.e.*, C.III, s.508.

⁹⁷⁵ Mehmet Zeki Pakalın, *a.g.e.*, C.III, s.471-473.

olmaması, bölgenin nüfusu ve hânelerde yaşayan fert sayısını tespit etmeyi zorlaştırmaktadır. Bu sebeple bu çalışmada ana kaynak olarak kullanılan kadiasker defterlerindeki muhallefât kayıtları Kırım ve Bahçesaray nüfusu hakkında değerlendirme yapılabilecek en önemli maddi kaynaklardır. Çalışmada, defterlerde bulunan muhallefât kayıtlarındaki veriler Müslim ve gayrimüslim ayrımı yapılarak vefât eden kişi, eşi ve çocuk sayısı şeklinde excell programı yardımıyla tasnif edilmiştir.

Bahçesaray'a ait olan beş yüz doksan dört muhallefât⁹⁷⁶ kaydındaki Müslim-gayrimüslim toplam çocuk sayısı bin yedi yüz otuz sekizdir. Elde edilen bu sayıya her hâne için birer tane anne ve baba eklendiği zaman ailedeki ortalama fert sayısı 4,93'tür. Beş yüz doksan dört muhallefât kaydı içerisinde dört yüz doksan altı tanesi Müslümanlara aittir. Müslüman ailelerdeki toplam çocuk sayısı bin dört yüz seksen altı olup anne ve babaların eklenmesi ve elde edilen sayının muhallefât sayısına bölünmesiyle elde edilen sonuç 5,00'dır. Toplam muhallefât içerisinde doksan sekiz tanesi gayrimüslimdir. Gayrimüslimlerin çocuk sayısıysa iki yüz elli beş olup bu sayıya da anne ve babaların ilave edilmesi ve elde edilen sayının muhallefât sayısına (98) bölünmesiyle elde edilen fert sayısı 4,60'tır.

Muhallefât kayıtları üzerinde yapılan bu tespitte Bahçesaray'da vefât eden ve çocuk sayısı belirtilmeyen tüccarlar ve ayrıca Bahçesaraylı olup da çocuk sahibi olmayanlar, hâne reisi olup olmadıkları bilinmediğinden hesaba katılmamıştır. Elde edilen verilere bakıldığı zaman Bahçesaray'da hânelerdeki ortalama fert sayısı 4,8'dir. Müslüman hânesindeki fert sayısı 5,00 iken gayrimüslim hânesindeki sayı 4,6'dır.⁹⁷⁷ Elde edilen bu veriler Bahçesaray'da hem Müslüman hem de gayrimüslim hânelerindeki fert sayısının Barkan'ın hânenin beş kişiden meydana geldiği şeklindeki kıstasına çok yakındır.⁹⁷⁸

3.3.4. Mahallelere Göre Hâne/Dar Fiyatları

Hâne fiyatları, hânelerin bulunduğu mahalle ve sahip olduğu birbirinden farklı özellikler nedeniyle farklılar göstermektedir. Fiyatlar; hânenin bulunduğu konum, büyüklüğü, oda sayısı, kenefi, hamamı, fırını, akarsuyu, kuyusu, ahır, mutfak, aşhânesi, şahinhânesi, misafirhânesi, bahçe duvarı, bahçesi, bahçesinde bulunan ağaçların özelliği ve

⁹⁷⁶ Sadece çocuk sayısı belirtilen muhallefât kayıtları dikkate alınmıştır.

⁹⁷⁷ Kırım Karayları üzerinde inceleme yapan Seyyar Suleymanov'a göre ailedeki ortalama çocuk sayısı 8-10 kişidir. Suleymanov'un tespit ettiği bu sayıya anne ve baba da ilave edildiği zaman aile ortalama 9-10 kişiden oluşmuş olacak olup incelenen defterlere göre gayrimüslim hânesindeki fert sayısı 4,60 civarında olduğu hesaba katılırsa Suleymanov'un verdiği sayı biraz mübalalı gözükmemektedir. Bkz. Suleymanov, *a.g.e.*, s.179.

⁹⁷⁸ Barkan'ın Osmanlı demografi araştırmalarında çığır açan makalesi için Bkz. Ömer Lütfi Barkan, "Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", *Türkiyat Mecmuası*, 1953, C.10, S.0, s.1-26.

hâneyi meydana getiren yapı bileşenlerine göre değişmektedir.

Kadiasker defterleri mülk satışı konusunda son derece kıymetli bilgiler sunmaktadır. Yapılan çalışmada dar satışları tespit edilmiş, hibe ve satış bedeli belirtilmeyenler dikkate alınmamıştır. Ayrıca sadece dar satışları incelenmiş, dükkân, mahzen ve arazi satışları dikkate alınmamıştır. Elde edilen veriler aşağıda tablo halinde gösterilmiştir.

Tablo 35. Mahallelere Göre Dar Satışı

Sıra No	Mahalle	Ortalama Fiyat (Akçe)	Dar Satışı
1	Hafız Esad Mahallesi	25500	4
2	Debbaghâne Mahallesi	25000	1
3	Mengli Geray Han Mescidi Mahallesi (Salaçık)	20400	1
4	Darağaç Mahallesi	20000	1
5	Ermeni Mahallesi	19162	21
6	Câmi'-i Kebir	17497	22
7	Şahbolat Ağa Mescidi Mahallesi	17008	6
8	Koba Câmi' Mahallesi	16866	3
9	Câmi Cedid Mahallesi	16500	5
10	Hızır Ağa Câmi' Mahallesi	14000	1
11	Arslan Ağa Câmi'i Mahallesi	13750	2
12	El-Hâc Hasan Mahallesi	13000	3
13	Orta Câmi' Mahallesi	12631	7
14	Çerkes Mahallesi	12400	4
15	Osman Ağa Mescidi Mahallesi	11500	3
16	El-Hâc Hüseyin Bölükbaşı Mahallesi	10845	11
17	Yahudiyan Kalası Mahallesi	10000	2
18	El-Hâc Hüseyin Câmi' Mahallesi	9120	5
19	Salaçık Mahallesi	9066	3
20	Şhreküstü Mahallesi	8411	9
21	Suylukoba Mahallesi	8025	8
22	El-Hâc Mehmed Câmi' Mahallesi	8000	2
23	Daraç Altında Rum Mahallesi	6975	4
24	Tarhanlar Mahallesi	5300	1
25	El-Hâc Hacı Gazi Mahallesi	5250	2
26	Kaytas Ağa Mescidi Mahallesi	4100	2
27	Savuskan Mahallesi	2800	1
28	Süphan El-Hâc Mehmed Mahallesi	2800	1
29	İslâm Emildaş Ağa Mahallesi	2100	1
30	El-Hâc Ali Ağa Mahallesi	1045	1
31	Sefer Gazi Ağa Mahallesi	1000	1

Tablo 35'e bakarak Bahçesaray'daki en pahalı ya da en ucuz konutların hangi mahallede bulunduğunu söylemek güçtür. Her ne kadar da tabloya göre fiyat ortalaması en yüksek olan mahalle Hafız Esad Mahallesi gibi gözükse de mahallede sadece dört konut

satışı meydana gelmiştir. Ayrıca diğer mahallelerdeki konut fiyatlarını kendi içerisinde karşılaştırılmak da güçtür. Çünkü kadiasker defterlerinde yer alan konut satışlarında; satışa konu olan konutların hangi malzemeden yapıldığı ve oda sayısı gibi genel özellikleri genelde belirtilse de konut piyasası üzerinde etkili olan diğer unsurlar hakkında bir malumat yoktur. Örneğin konutun yapıldığı arsanın büyüklüğü, konutun metrekaresi, ibadethâneye ve çarşıya yakınlığıyla ve bahçesinde bulunan ağaçların verimi hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Fakat tablo incelendiği zaman Câmî'-i Kebir ve Ermeni Mahallesi'nin Bahçesaray'da konut sirkülasyonunun en fazla yaşandığı yer olduğu hemen göze çarpar. Bu mahalleleri El-Hâc Hüseyin Bölükbaşı, Şehreküstü ve Suvlukoba Mahalleleri takip etmiştir.

Câmî'-i Kebir Mahallesi Bahçesaray'da Müslüman ahalinin yoğun olarak yaşadığı, sosyal mekânların yoğun olarak bulunduğu, şehrin çarşısının bulunduğu mahalle olması bakımından en fazla tercih edilen yerdir. Mahallede tespit edilen en kıymetli dar satışı Cemazeyilahir 1118 (M.1706) tarihinde meydana gelmiştir. Mahalle sakinatından Mustafa Çelebi ibn Mevlüd; kuzeyi umumi yola, batısı El-Hâc İslâm mülküne güneyi Zarafet adlı kadın ve Ahmed mülküne, doğusuysa kendine ait münhasır bir yolu olan iki odalı, kileri, aş hânesi ve hamamı olan darı 480 kuruşa yani 48000 akçeye satmıştır.⁹⁷⁹ Mahalledeki en düşük dar satışıysa 5500 akçelik kıymetle yapılan iki adet satışa aittir. Bu satışlardan biri Şevval 1126 (M.1714) tarihinde gerçekleşmiştir. Mehmed Usta mahallede bulunan hayatlı çit hânesini dâhilinde bulunan çeşmesi ve kenefiyle Ali Usta'ya 5500 akçeye satmıştır. Mahalledeki 5500 akçelik diğer satış ise Safer 1126 (M.1714) tarihinde Kâtib Mehmed oğlu Ahmed tarafından Salih Odabaşı ibn Musallî'ye yapılan havlulu bir çit hânedir.⁹⁸⁰

Tablo incelendiği zaman Bahçesaray'daki en fazla konut satışının meydana geldiği bir diğer yerde Ermeni Mahallesi'dir. Mahalle adından da anlaşılacağı üzere genelde Ermeni toplumunun ikâmet ettiği yerdir. Ayrıca mahallede kilisenin bulunması diğer gayrimüslim toplulukların da burayı tercih etmesine sebep olmuş olmalıdır. Bu nedenden dolayı mahalleye Ermenilerin haricinde de çok fazla Hristiyan yerleşmiştir. Mahalledeki en kıymetli mülk satışı 1113 (M.1701) tarihinde, mahalle sakinlerinden Agob adlı Hristiyan tarafından yine aynı mahalle sakini olan Estakin veledi Kirkor adlı Hristiyan'a 425 esedi kuruşa yani 42500 akçeye yapılmıştır. Satışa konu olan darın etrafı Hristiyan ahaliyle çevrilidir. Kuzeyi bayır araziye ken doğusu Tamas, güneyi Asgadır ve batısı Şirin adlı Hristiyanlarla çevrilidir. Darın özelliklerine gelince çatma hâne olup mahzeni vardır.

⁹⁷⁹ ORRNB, FOND 917,40-50-B4.

⁹⁸⁰ ORRNB, FOND 917, 45-45-B2.

Ayrıca bahçesinin etrafı taş havluyla çevrilidir.⁹⁸¹ Mahalledeki en düşük dar satışıysa Şaban 1127 (M.1715) tarihinde meydana gelmiştir. Mahalle sakinlerinden Kul Bike, bir odalı, mahzeni ve meyveli ağaçları olan darını İvaz zimmiye 4000 akçeye satmıştır.⁹⁸²

Bahçesaray’da konut satışlarında dikkat çekici bir unsur ise şartlı satışlardır. Ekonomik olarak darboğaza düşen bazı Bahçesaraylılar bu darboğazdan kurtulmak için evlerini şartlı satışa çıkartmışlardır. Evini satan kişi, belli bir süre evinde oturup süre bitiminde daha önceden anlaşılan fiyat üzerinden tekrardan evini geri alabiliyordu. Rabiulahir 1129 (M.1717) tarihinde Ermeni Mahallesi’nde yaşayan Ekmekçi Nasbadar veledi Vartan yaşadığı ekonomik sıkıntıyı atlatmak için bu yöntemi denemiştir. Nasbadar evini 27000 akçeye Alimhan Bike’ye satmıştır. Satış sözleşmesine ise üç yıl içerisinde 30000 akçeyi geri getirirse evini geri alabileceğini yazdırmıştır.⁹⁸³

Bahçesaray toplumu genelde kendi evlerinde yaşamayı tercih etmiştir. Dükkân ve mahzen gibi ticari amaçlı yerlerde kiralama yaygınken konutta bu durum çok sınırlıdır. Kiralık konutlar genelde satış işleminin ardından meydana gelmiştir. Evini satan Bahçesaraylılar satış sözleşmesine bir müddet evlerinde kirada oturma şartını koymuşlardır. Bu tip satış ve kiralamaya bir örnek gurre-i cemazeyilevvel 1113 (M. 4 Ekim 1701) tarihinde Şehreküstü Mahallesi’nde meydana gelmiştir. Hüseyin adındaki Bahçesaraylı meyveli ağaçları olan çit hânesini Kadı Efendi’ye 20 kuruşa satmıştır. Satış anlaşmasına göre de senelik 3 kuruşa evinde oturmaya devam edecektir.⁹⁸⁴

3.4. Nişan, Evlilik, Boşanma, Mehir, Nafaka

3.4.1. Nişan

Evliliğe giden yolda atılan ilk adım nişanlanmadır.⁹⁸⁵ Kadıasker defterlerinde “*namzed olma ve nişan*” şeklinde geçen nişanlanma, dinî bakımdan evlenmelerinde engel bulunmayan iki kişinin karşılıklı olarak birbirlerine evlenmeyi vaad etmeleri olarak ifade edilebilir.⁹⁸⁶ Genel olarak evliliğe hazırlık süreci olarak adlandırılabilen bu dönemde birbirlerine karşı evlenme vaadinde bulunan kız ve erkeğin birbirini tanıması amaçlanır.

Kadıasker defterleri üzerinde yapılan incelemelerde namzed olmayla ilgili

⁹⁸¹ ORRNB, FOND 917,36-57-B4.

⁹⁸² ORRNB, FOND 917,46-88-B1.

⁹⁸³ ORRNB, FOND 917,48-126-B2

⁹⁸⁴ ORRNB, FOND 917,46-11-A-2

⁹⁸⁵ Nişanlanma eski hukukta “hıtbe” olarak yer alır. Nişanlı erkeğe “hâtıb”, nişanlı kadınsa “Mahtûbe” denir. Bkz. Halil Cin, *İslâm ve Osmanlı Hukukunda Evlenme*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1974, s.135.

⁹⁸⁶ H.İbrahim Acar, “Nişan”, *DİA*; C.33, İstanbul 2007, s.152.

kayıtların yer alması Kırım coğrafyasında ailenin teşekkülü aşamasında nişanlanma uygulamasının mevcut olduğunu göstermektedir. Tespit edilen kayıtlardan nişan uygulamasının hem müslüman ahali arasında hem de gayrimüslimler arasında var olduğu gözükmemektedir. Nişanlılık süresinin ne kadar olması gerektiği ile ilgili İslâm hukukunda belli bir süre bulunmamaktadır. Süre birkaç günle sınırlı olabileceği gibi uzun yılları da kapsayabilir. İncelenen belgelerde bu konuyla ilgili bir bilgi yer almamaktadır.

Nişanlanmada belli şartlar bulunmaktadır. Öncelikle nişan teklifi yapılacak olan kadının başkasıyla evli ya da nişanlı olmaması, dinî bakımdan evlenmelerine engel bir durumun olmaması ve kadının iddet süresi içerisinde bulunmaması gerekmektedir.⁹⁸⁷ Ayrıca nişan olayının gerçekleşmesi için kızın babasının onayının alınması gerekmektedir. Zilhicce 1127 (M.1715) tarihinde Efendika adlı gayrimüslim kendi rızası olmadan kızının Tudor'un oğlu Manuk'a nişanlandığını iddia ederek mahkemede nişanın sonlandırılmasını talep edecektir.⁹⁸⁸ Mahkemece bu dava hakkında ne karar verildiği kayıtlarda yer almamakla birlikte babanın izni olmadan nişan kıyılamayacağını göstermesi bakımından mühimdir.

İncelenen defterlerde yer alan nişanla ilgili kayıtların tamamı nişanın bozulması ve bunun sonuçlarıyla alakalıdır. Anlaşıldığı kadarıyla da nişan bozma işleminde aileler arasındaki anlaşmazlıkların yanında çiftler arasındaki anlaşmazlıkların da rolü vardır. Fakat bu anlaşmazlıkların ne olduğu kayıtlarda açık bir şekilde belirtilmemiştir. İncelenen kayıtlarda hem erkeklerin hem de kızların nişanı bozdukları görülmektedir. Kendi isteği dışında nişanı bozulan kimse kendisi ya da vekili vasıtasıyla mahkemeye müracaat ederek nişanlanma sürecinde mehre mahsuben verdiği mal ve parayı talep eder, mal telef olmuşsa bedelini isteyebilirdi. Taraflar arasında hediye niyetinde verilen şeylerde ise genelde bağışlama-hibe hükümleri uygulanırdı.⁹⁸⁹ Hanefi mezhebinde ise verilen hediyenin geri alınabileceği kanaati vardır.⁹⁹⁰ Bahçesaray Bölgesi'nde yaşayan Müslüman ahalinin de genellikle Hanefi mezhebinden olması, nişanlanmanın sonlandırılmasıyla birlikte verilen hediyelerin iade edilmesiyle sonuçlanmıştır. 1126 (M.1714) yılında Bahçesaray'da yaşayan Mehmed Beşe yine Bahçesaray'da yaşayan Hasan'ın kız kardeşiyle nişanlanmıştır. Fakat aralarında anlaşmazlık çıkınca nişan bozulmuş ve bunun üzerine Mehmed Beşe mahkemeye giderek nişanlısına verdiği 170 akçe kıymetindeki eşyayı geri ister.⁹⁹¹ Bir

⁹⁸⁷ Cin, Akgündüz, *a.g.e.*, s.72.

⁹⁸⁸ ORRNB, FOND 917, 46-21-A2.

⁹⁸⁹ Cin, Akgündüz, *a.g.e.*, s.72.

⁹⁹⁰ H.İbrahim Acar, "Nişan", *DİA*; C.33, İstanbul 2007, s.153.

⁹⁹¹ ORRNB, FOND 917,46-119-A1.

başka nişan sonlandırma olayıysa Şevval 1126 (M.1714) yılında Koba Câmi‘ Mahallesi’nde yaşayan Gökçe ve Ali arasında meydana gelmiştir. Gökçe adlı kız nişandan vazgeçmiştir. Bunun üzerine Gökçe’nin adına babası mahkemeye başvurarak nişanın sonlandırılmasını ve karşılıklı olarak verilen hediyelerin iadesini talep eder. Verilen malzemeler incelendiği zaman kız tarafının erkek tarafına üçer adet gömlek, don ve keseyle, dört adet makreme ve 2 adet uçkur verdiği, erkek tarafının da kız tarafına dokuz adet mindallı içle birlikte hatim verdiği anlaşılmaktadır. Mahkemede Gökçe’nin Ali’ye çeyiz olarak 770 akçe, Ali’nin de Gökçe’ye 555 akçe kıymetinde mal verdiği anlaşılmaktadır.⁹⁹²

Müslüman ahalide olduğu gibi gayrimüslim ahalide de nişanın bozulması üzerine karşılıklı olarak verilen hediyelerin iade edilmesi geleneği vardır. 18 Şevval 1127 (M.17 Ekim 1715) tarihinde Bünyad adlı gayrimüslimle Küçük Bazargan’ın kızı arasındaki nişan iki tarafın anlaşamaması üzerine bozulmuştur. Nişanın bozulmasının hemen ardından iki taraf arasında alınıp verilen hediyeler karşılıklı olarak iade edilmiştir. Kız tarafından erkek tarafına gümüş kadeh, altın yüzük ve bir gömlekle dört makremelik toplamda 1600 akçelik eşya verilmişken erkek tarafından kız tarafına altın küpe, altın ve günlük kıyafetlerin içinde olduğu 7140 akçelik eşya verilmiştir.⁹⁹³

Uyanık bir Bahçesaraylı olan Mehmedcan ise Rabiulahir 1133 (M.1721) tarihinde kızıyla nişan kıyacağı vaadiyle Arslan Gazi’yi dört ay boyunca hizmetinde çalıştırmış fakat daha sonra kızını vermemiştir. Bunun üzerine Arslan Gazi mahkemeye gitmiş ve ikili arasındaki anlaşmazlık 500 akçelik sulhle çözülmüştür.⁹⁹⁴

3.4.2. Evlilik

Evlilik genel olarak, karı-koca arasında beraber yaşamaya ve yararlanmaya imkân doğuran ve taraflara karşılıklı hak ve görevler yükleyen rızaî bir akittir.⁹⁹⁵ Aile olmanın en önemli safhası evliliğdir. Evlilik sayesinde aile müessesesi meşru bir zemine oturtulur. Evlilik yerine ayrıca “birleştirme, bir araya getirme, evlenme, evlilik, cinsel ilişki” gibi anlamlara gelen nikâh tabiri de kullanılmıştır.⁹⁹⁶

Osmanlı ülkesinde nikâhlar genellikle mahkemede kadı veyahut naibi tarafından ya da mahalle imâmları tarafından kıyılırdı. Kadı huzurunda kıyılan nikâhlar için kadı ya da

⁹⁹² ORRNB, FOND 917,46-6-A1.

⁹⁹³ ORRNB, FOND 917,46-3-A1.

⁹⁹⁴ ORRNB, FOND 917,49-5-A4.

⁹⁹⁵ Cin, *İslâm ve Osmanlı Hukukunda Evlenme*, s.60.

⁹⁹⁶ Fahrettin Atar, “Nikâh”, *DİA*, C.33, İstanbul 2007, s.112.

görevlendirdiği kişiler tarafından inceleme yapılarak evlenmelerine engel bir durum olmadığı takdirde nikâh kıyılarak kadıasker defterlerine kaydedilirdi. Köy ve mahalle imâmları tarafından kıyılan nikâhlar içinse kadıdan evlenme işlemine engel bir durum bulunmadığına dair izinnâme adı verilen bir belge alınırdı.⁹⁹⁷ Birçok alanda olduğu gibi evlenme şekli bakımından da Osmanlı Devleti ve Kırım Hanlığı birbirine çok benzerlikler göstermektedir. İncelenen Kadıasker defterlerinde “tezevvüc” şeklinde ifade edilen evlilik işlemleri Kırım’da kadılar ve mahalle imâmları tarafından yapılmaktadır. Kadıasker defterlerinde yer alan nikâh kayıtlarında nikâhın kıyıldığı ya da boşanmanın yapıldığı yer olarak meclis-i şer‘de,⁹⁹⁸ meclis-i şer‘-i şerîf,⁹⁹⁹ mahfil-i kazâda,¹⁰⁰⁰ şer‘-i hatîr-i lâzımü’t-tevkîrde,¹⁰⁰¹ huzûr-ı şer‘de¹⁰⁰² gibi ifadeler kullanılması bu işlemlerin bir kısmının mahkemede kadı ya da kadı naibi huzurunda yapıldığını göstermektedir. İncelenen defterlerde imâmlar tarafından kıyılan nikâhlar hakkında bir bilgi bulunamamıştır.

Kadıasker defterlerinde yer alan ve mahkemece gerçekleştirilen nikâh akitlerine misal vermek gerekirse, Bahçesaraylı Faik Efendi’nin kızı 1400 esedi mehri müeccel ve 700 muamele altın mehri muaccel ile Adil Bölükbaşı ibn Ali Ağa ve Ahmed Çavuş ibn Osman adlı kişilerin şehâdetiyle Zekerya adlı kişiyle akd-ı nikâh olunmuştur.¹⁰⁰³ Bir diğer nikâh akdi ise Vahide adlı kadınla Bahçesaraylı Sarı Abdülvehab bin Mehmed arasında meclis-i şer‘de Arabacı Osman, Fatma bint Hacı Gazi ve Ümmügülsüm’ün şahitlikleriyle gerçekleşmiştir.¹⁰⁰⁴

Mahkemede gerçekleştirilen bazı nikâh akitleri vekâletle gerçekleştirilmiştir. Vekâlet işlemleri genelde kız tarafı için uygulanmıştır. Safer 1131 (M.1718-1719) tarihinde Haydar Mirza ibn Bahadır Mirza, kız kardeşi Hüsna’yı Alican bin Mustafa’yla nikâhlamak için

⁹⁹⁷ Mehmet Zeki Pakalın, *a.g.e.*, C.II, s.109.

⁹⁹⁸ ORRNB, FOND 917,35-35-A2; ORRNB, FOND 917,35-42-B1; ORRNB, FOND 917,35-46-B1; ORRNB, FOND 917,35-57-A1; ORRNB, FOND 917,35-60-A1; ORRNB, FOND 917,35-26-A2; ORRNB, FOND 917,36-26-A6; ORRNB, FOND 917,36-26-B10; ORRNB, FOND 917, 36-30-B3; ORRNB, FOND 917,36-39-B3; ORRNB, FOND 917, 36-40-A6; ORRNB, FOND 917, 36-88-A4; ORRNB, FOND 917, 37-61-B6; ORRNB, FOND 917, 38-20-B1; ORRNB, FOND 917, 40-2-B1; ORRNB, FOND 917, 40-55-B5; ORRNB, FOND 917, 44-59-B1; ORRNB, FOND 917, 46-75-A2; ORRNB, FOND 917, 46-90-B1; ORRNB, FOND 917, 48-110-B1; ORRNB, FOND 917, 48-124-A4; ORRNB, FOND 917, 49-1-A3; ORRNB, FOND 917, 49-83-A1; ORRNB, FOND 917, 49-98-A3; ORRNB, FOND 917, 51-4-B2; ORRNB, FOND 917, 51-10-B1; ORRNB, FOND 917, 51-15-A2; ORRNB, FOND 917, 52-17-A1; ORRNB, FOND 917, 52-18-B1.

⁹⁹⁹ ORRNB, FOND 917,35-51-B1; ORRNB, FOND 917, 40-6-A3; ORRNB, FOND 917,40-7-B3; ORRNB, FOND 917, 46-126-A2; ORRNB, FOND 917, 48-42-A2; ORRNB, FOND 917,49-99-A4.

¹⁰⁰⁰ ORRNB, FOND 917, 36-76-A6; ORRNB, FOND 917, 36-78-A10; ORRNB, FOND 917, 38-18-A5; ORRNB, FOND 917, 40-38-A2; ORRNB, FOND 917, 40-38-A4; ORRNB, FOND 917, 48-111-A2; ORRNB, FOND 917, 48-139-A1; ORRNB, FOND 917, 49-9-A2; ORRNB, FOND 917, 52-15-A4; ORRNB, FOND 917, 52-24-B5; ORRNB, FOND 917, 52-33-B1.

¹⁰⁰¹ ORRNB, FOND 917,35-23-B2.

¹⁰⁰² ORRNB, FOND 917,48-35-A1.

¹⁰⁰³ ORRNB, FOND 917,35-52-B4.

¹⁰⁰⁴ ORRNB, FOND 917,52-11-A1.

müezzin Ali'yi vekil tayin etmiş ve bu vekâlet Abdullah ve Mustafa adlı kişilerin şehâdetiyle doğrulanınca nikâh kadı huzurunda kıyılmıştır.¹⁰⁰⁵

Nikâh kıyılabilmesi yani evliliğin gerçekleşebilmesi için belirli kaideler gereklidir. Öncelikle nikâhın kıyılabilmesi için evlenme ehliyetine¹⁰⁰⁶ ve evlenme irâde beyanına sahip olunması,¹⁰⁰⁷ dinen evlenme engellerinin bulunmaması,¹⁰⁰⁸ ikrâh halinde olunmaması¹⁰⁰⁹ ve evliliğin iki şahidin huzurunda yapılması gibi şartların bulunması gerekmektedir. Kırım Bölgesi'nde belirtilen kurallara riayet edildiği anlaşılmaktadır. Evlenme ehliyetine sahip olan âkıl, bâliğ ve hür olan insanlar ya mahkemelerde ya da câmi'lerde evlenme irâde beyanında bulunarak şahitlerin huzurunda nikâhlanmışlardır. İncelenen belgelerde dinen evlenme engeli olan kişilerle ilgili bilgi bulunamamıştır. Cemazeyilahir 1136 (M.1714) tarihinde ise babasının izni olmadan evlenme olayı mahkemeye gelmiştir. Zeliha bint Seyfullah adlı kızla Mehmed isimdeki kişi evlenmiştir. Fakat bu olaydan kızın babası Seyfullah'ın haberi yoktur. Baba olayı haber alınca hemen mahkemeye giderek kızının evliliğine izninin olmadığını iddia eder. Bunun üzerine damat Mehmed mahkemede Zeliha'nın kendi rızasıyla kendisine eş olduğunu, kızın babası olan Seyfullah'ın Kaçı'da olması nedeniyle izin alınamadığını ama babasının belirttiği 200 altın mehri verdiğini ifade etmesi ve kızın babasının da bunu kabul etmesiyle olay tatlıya bağlanacaktır.¹⁰¹⁰

3.4.3. Boşanma

İncelenen kadıasker defterlerinde nikâh kayıtlarının yanında boşanma kayıtları da yer almaktadır. İslâm hukukunda çeşitli boşanma türleri mevcuttur. Bunlardan bazıları; Muhâla'a, talâk, tefrik, liân¹⁰¹¹, ilâ,¹⁰¹² hastalıktan ve fizyolojik kusurdan kaynaklı boşanmalardır. İncelenen kadıasker defterlerinde talâk, tefrik ve muhâla'a türlerinden

¹⁰⁰⁵ ORRNB, FOND 917, 48-45-B2.

¹⁰⁰⁶ Evlenme ehliyetine sahip olmak, başkalarının izin ve icâzetine ihtiyaç duyulmaksızın evlenebilme ehliyeti demektir. Yani evlenecek olan kişiler âkıl, bâliğ ve hür olmalıdır. Bu şartlara sahip olmayanlar ancak başkalarının izin ve icazetiyle evlenebilirler. Bkz. Cin, *İslâm ve Osmanlı Hukukunda Evlenme*, s.294-296.

¹⁰⁰⁷ İrâde beyânı sözle olduğu gibi yazıyla ve işaretle de olabilir. Cin, *İslâm ve Osmanlı Hukukunda Evlenme*, s.61.

¹⁰⁰⁸ Evliliğin dinen caiz olabilmesi için kan hısımlığı, müsâhere hısımlığı (kayınvalideler, gelinler vs.), süt hısımlığı, sıhrî civar hısımlığı (iki kız kardeşle aynı anda evlilik), din ayrılığı, üçlü boşanma, iddete bağlı engel, çok eşliliğe bağlı engellerin bulunmaması ve ayrıca evlenilecek olan kadının evli olmaması gerekmektedir. Konu hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz. Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük İslâm İlmihali*, Bilmen Yayınevi, İstanbul 1986, s.415-416; Cin, *İslâm ve Osmanlı Hukukunda Evlenme*, s.100-132.

¹⁰⁰⁹ Bir kimseyi tehdit ve ihafe ile rızası olmaksızın cebren zorlamak demektir. Mehmet Zeki Pakalın, *a.g.e.*, C.II, s.48.

¹⁰¹⁰ ORRNB, FOND 917,51-15-A2.

¹⁰¹¹ Liân bir fıkıh terimi olup, kadının, kendisini zina ile itham eden kocasıyla yeminleşmesini ifade eder. Bkz. Mehmet Âkif Aydın, "Liân", *DİA*, C.27, Ankara 2003, s.172.

¹⁰¹² İlâ, Kocanın, eşiyle cinsel ilişkide bulunmamak üzere yaptığı yemin olup kazâî boşanma sebeplerinden biridir. Bkz. Hamdi Döndüren, "İlâ", *DİA*, C.22, İstanbul 2000, s.61.

boşanma kayıtları bir hayli fazla bulunmaktadır.

Talâk kelimesi sözlükte “*Boşamak, menkûhayı bırakmak, nikâhın feshini ref’ etmek*” anlamında kullanılmıştır.¹⁰¹³ İslâm hukukunda evliliğin tek yanlı irade beyanı ile ve genellikle koca tarafından sona erdirilmesini ifade eden talâk’ın; talâk-ı bâin, talâk-ı ric’î ve talâk-ı selâse şeklinde çeşitleri bulunmaktadır.¹⁰¹⁴ Talâk-ı bâin; tekrar bir araya gelebilmek için yeniden nikâh akdinin gerekli sayıldığı boşanma türü olup bu şekilde gerçekleşen boşamaya “ibâne” denir.¹⁰¹⁵ Talâk-ı ric’î ise kadının iddeti içerisinde kocanın vazgeçme hakkının olduğu boşanma şeklidir.¹⁰¹⁶ Talâk-ı selâse ise üç talâkla gerçekleşen boşama türüdür. Bu boşanma türlerinden ilk ikisiyle boşanan çiftler yeniden nikâh kıyabilirken üçüncü talâk türüyle gerçekleşen boşanmalarda hüllenin gerçekleşmesi gerekmektedir. İncelenen kadıasker defterlerinde her üç boşanma türünden de kayıtlar mevcuttur. Şaban 1114 (M.1702-1703) tarihinde Kasap Hüseyin karısı Gülüş’ü, talâk-ı bâin ile boşamıştır.¹⁰¹⁷ Talâk-ı bâin Bahçesaray’da en çok tercih edilen boşanma şekillerinden biridir.¹⁰¹⁸ Bu boşanmanın tercih edilmesinin en önemli sebebi pişmanlık halinde boşanılan kadınla yeniden evlenme imkânının bulunmasıdır. Talâk-ı Selâse’de kadıasker defterlerinde sıklıkla rastlanılan bir boşanma şeklidir. Bu tip boşanma şekli genelde şiddetli geçimsizliğin olduğu ailelerde kullanılan bir boşanma şeklidir. Bazen de bir anlık kırgınlıkla meydana gelmektedir. Bu boşanma için erkeğin ağzından üç defa “boş ol” denilmesi yeterlidir. Kocalar bazen ağızlarından çıkan bu sözü inkâr ederek boşanmak istemeyeceklerdir. Şevval 1124 (M.1712) tarihinde ise yeniçeri zümresinden Mehmed Beşe zevcesi Kutlu Han’ı talâk-ı selâse ile boşamış fakat daha sonra inkâr etmiştir. Konu mahkemeye intikâl ettirilince de şahitler Mehmed Beşe’nin zevcesini talâk-ı selâse ile boşadığını söyleyerek duyduklarına şehâdet eylemişlerdir.¹⁰¹⁹ Talâk-ı selâse ile yapılan boşanmaya bir diğer örneğe Cemazeyilahir 1132 (M.1720) tarihinde Sohrab Efendi Mahallesi’nde meydana gelmiştir. Mevlüd ismindeki Bahçesaraylı, karısı Zeliha’yı talâk-ı selâse ile boşamıştır. Konu mahkemeye intikal edince Mevlüd olayı inkâr etse de Zeliha’nın şahitleri talâk-ı selâseyi doğrulamıştır. Bu tip boşanma davalarından sonra genelde kadın kendisini boşayan kocasından tüm haklarını talep etse de Zeliha otuz altınlık

¹⁰¹³ Şemşeddin Sami, *Kamûsü’l-A‘lâm*, C.3, İstanbul 1308, s.886.

¹⁰¹⁴ Mehmet Zeki Pakalın, *a.g.e.*, C.III, s.390.

¹⁰¹⁵ H.İbrahim Acar, “Talâk”, *DİA*, C.39, İstanbul 2010, s.499.

¹⁰¹⁶ Mehmet Zeki Pakalın, *a.g.e.*, C.II, s.390.

¹⁰¹⁷ ORRNB, FOND 917,35-3-B4.

¹⁰¹⁸ Yaşa, *a.g.e.*, s.90.

¹⁰¹⁹ ORRNB, FOND 917,44-62-A1.

mehrini kocasına hibe etmiştir.¹⁰²⁰

Tüm boşanma türlerinde boşanmayı belirleyen asıl aktör erkek olsa da kadınlarda bazı durumlarda boşanmak için mahkemeye başvurabilmişlerdir. Kadınların boşanma davası açması kocanın gaiplik durumu, karı-koca arasındaki karşılıklı anlaşmalar ve tefvîz-i talâk olarak adlandırılan kocanın karısına yetki vermesiyle gerçekleşebilir. Kocanın gaiplik durumuysa iyi incelenmesi gereken bir husustur. Bahçesaray’da birçok erkek ticaret için ya da çapul adı verilen akınlar için evlerinden ayrılmışlardır. Bu esnada bir kısmı ölürken bir kısmı da evlerine gelememiş ya da gecikmeli olarak gelmişlerdir. Şevval 1136 (M.1724) tarihinde Bahçesaray’ın Süren karyesinden Esengeldi adlı kadın, kocasının kayıp olması üzerine başka biriyle evlenmiştir. Fakat bir müddet sonra kayıp olan kocası Derviş Ali gelince işler karışmıştır.¹⁰²¹ Bahçesaray mahkemelerinde genelde bu tip davalarda koca karısına hayatta olduğuna dair haber gönderdiğini iddia ederken kadında kocanın vefât haberi geldiği için başkasıyla evlendim diyerek kendisini savunmuştur. Bu tip olaylar karşısında da mahkemeler genelde kadının ilk kocayla evliliğinin devamı şeklinde karar vermiştir.¹⁰²² Kadının boşanma hakkı elde ettiği bir diğer boşanmaysa karı-koca arasındaki şarta bağlı talâklardan kaynaklanmaktadır. “Eğer”le başlayan bu ifadeler “benden boş ol” la devam etmiştir. Zilkade 1112 (M.1701) tarihinde Bahçesaray’ın Beşev karyesinden Sultân Bike adlı kadın kocası Sefer Şâh’ın eğer babam Bektaş’ın evine varırsam sen benden üç talâk boş el diyerek kendisine şart koştuğunu ve kocasının bu sözünden on gün sonra babası Bektaş’ın evine gittiğini ve bu nedenle kocasından talâk-ı selâse hükümlerine göre boşanmasını talep eder. Sultân Bike’nin boşanmak için konuyu mahkemeye taşıması üzerine Sefer Şâh olayı inkâr edecek fakat Sultân Bike’nin iddiasını şahitlerin huzurunda ispatlaması üzerine mahkemece boşanma olayı gerçekleştirilecektir.¹⁰²³ Muhtemelen Sultân Bike’nin kayın babasıyla arası iyi değildir ve kocasıyla evliliği de iyi gitmemektedir. Bu nedenle de kocasının ağzından çıkan bu şartı fırsata çevirerek boşanmayı hak etmiştir. Bu boşanmayla belki de iyi bir mehir ya da nafaka almış ya da başka biriyle evlenebilmesi için fırsat yakalamıştır. Zilkade 1133

¹⁰²⁰ ORRNB, FOND 917,48-98-A3.

¹⁰²¹ ORRNB, FOND 917,52-21-A2.

¹⁰²² Son dönem Osmanlı Fıkıhçılarından biri olan Mehmed Zihni Efendi’nin “el-vücûhu’l-milâh fî fusûli’n-nikâh” adlı eserine göre; bir kadın, başka diyarda bulunan kocasının, vefâtının şuyuu veyahut onu boşadığı haberinin kendisine ulaşması üzerine, iddet süresinin ifasından sonra başka biriyle nikâhlanabilirse de, evvelki kocanın salimen ortaya çıkması ve karısını boşamadığı iddiasında bulunması halinde ikinci nikâhın fesadı açıkça ortaya çıkmış olduğundan, ondan tefrik olunarak, akdi yenilenmeksizin evvelki kocanın olur demektir. Bkz. Ali Asa, “*Mehmed Zihni Efendi’nin el-Vücûhu’l-Milâh fî Fusûli’n-Nikâh adlı eseriyle Hukuk-ı Aile Kararnamesinin Mukayesesi*”, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2014, s.77.

¹⁰²³ ORRNB, FOND 917,35-60-A1.

(M.1721) tarihli bir başka davadaysa Zeynep Sultân kocası Sadullah Monla'nın eğer senin üzerine odalık getirirsem sen benden talâk-ı selâse ile boş ol diye şart koştuğunu mahkemede şahitlerin huzurunda ispatlayarak kocasından boşanacaktır.¹⁰²⁴ Bir başka şartlı talâk ise Recep 1136 (M.1724) tarihinde Ömer bin Recep'le karısı Hafza arasında meydana gelmiştir. Ömer eğer içki içerse Hafza üç talâk ile benden boş olsun demesine rağmen bağımlılığı nedeniyle içki içince ve bu durum mahkemede şahitlerin huzurunda ispatlanınca karısından ayrılmak zorunda kalmıştır.¹⁰²⁵ Kadına boşanma yetkisi veren bir diğer boşanma türü ise tefvîz-i talâk'tır. Koca, karısına “*nefsini ihtiyar et, işin kendi elindedir ve dilersen kendini boşa*” şeklindeki tefviz-i talâk formüllerinden birini kullanarak boşanma yetkisi verebilir.¹⁰²⁶ Halk arasında nadiren kullanılan bu yetki daha ziyade hânedan ailesinin kızlarıyla evli olan kocalar tarafından verilmiştir.¹⁰²⁷ İncelenen kadıasker defterlerinde her ne kadar da Geray hânedanına mensup birçok hanzâde bulunsa da koca tarafından verilen böyle bir yetkiye rastlanmamıştır.

Muhâla'a ise karşılıklı rıza ile boşanma şeklidir. Muhâla'a, İslâm hukukunda şiddetli geçimsizlik nedeniyle eşi ile anlaşamayan kadının mehrinden ve iddet nafakasından vazgeçerek, evliliğini eşinin de rızasını alarak mahkemede sonlandırdığı boşanma şeklidir.¹⁰²⁸ İncelenen kadıasker defterlerinde en çok görülen boşanma şekli olup muhâla'a veya hul' şeklinde yer almaktadır. Karı-koca arasında geçimsizlik ortaya çıkınca kadın “*zevcem ile beynimizde hüsn-i zindegâne olmamağla*”,¹⁰²⁹ “*beynimizde hüsn-i mu'âşeret mümkün olmamağla*”¹⁰³⁰ ifadeleriyle kocasıyla arasındaki geçimsizliği Kadı Efendi'ye anlatır. Kadı Efendi tarafından koca dinlenir ve onunda tasdikiyle geçimsizlik tasdik edilirse boşanma gerçekleşir. Mahkemede gerçekleşen bu boşanma şeklinde kadın kocası üzerinde bulunan mehrinden ve nafakasından genellikle ferâgat eder. Şevval 1115 (M.1704) tarihinde Hızır Ağa Câmi' Mahallesi sakinlerinden olan Ümmühan ile Divan Efendi'lerinden olan kocası Mesud Efendi arasında geçimsizlik baş göstermiş, bunun üzerine Ümmühan mahkemeye giderek kocasıyla beyyinelerinde hüsn-i zindegâne olmadığından dolayı 300 altınlık mehriyle birlikte iddet ve nafakasından ferâgat ederek

¹⁰²⁴ ORRNB, FOND 917,49-10-B-1.

¹⁰²⁵ ORRNB, FOND 917,51-17-A5.

¹⁰²⁶ Cin, Akgündüz, a.g.e., s.108.

¹⁰²⁷ Mehmet Zeki Pakalın, a.g.e., C.II., s.434.

¹⁰²⁸ Cin, Akgündüz, a.g.e., s.108-109.

¹⁰²⁹ ORRNB, FOND 917,36-50-A5; ORRNB, FOND 917,36-35-B4; ORRNB, FOND 917,36-52-B3; ORRNB, FOND 917,37-61-B6; ORRNB, FOND 917, 40,6-A3; ORRNB, FOND 917,45-18-B4; ORRNB, FOND 917,47-7-A4; ORRNB, FOND 917,47-22-A4; ORRNB, FOND 917,47-30-A6; ORRNB, FOND 917,47-30B2.

¹⁰³⁰ ORRNB, FOND 917,48-11-B2.

kocasıyla hul' olunmasını istemiştir. Mesud Efendi de mahkemede karısıyla arasındaki geçimsizliği kabul edecek ve bil-cümle mehir ve nafakadan ferâgat eden karısının hul' yani boşanma isteğini kabul etmiştir.¹⁰³¹ Muhâla'a yani karşılıklı rıza ile gerçekleşen bu tip boşanmalarda ailenin çocuğu varsa ya da olma ihtimali var ise bu durumda mahkemede kaydedilmekte, çocuğun nafakası defterlere kaydedilmektedir. Muharrem 1134 (M.1721) tarihinde Hadice ve Salih Odabaşı çifti arasında geçimsizlik baş göstermesi üzerine Hadice mahkemeye giderek boşanma istediğini bildirir. Hadice 170 altınlık mehrinden ve iddet nafakasından ferâgat etmiştir. Fakat Hadice'nin hamile olma ihtimali vardır. Bu nedenle Hadice eğer ki çocuğum doğarsa üç seneye değin nafakasız kendim beslerim fakat sonrasında Salih Odabaşı'nın yardım etmesini isterim demiştir. Salih Odabaşı'da Hadice'nin bu şartını kabul ederek boşanmayı kabul etmiştir.¹⁰³² İncelenen kadıasker defterlerinde ilk başlarda boşanmayı sadece kocanın kabul etmesi yeterliyken son defter olan 52 numaralı defterdeki muhâla'a örneklerinde erkeğin yanında kadının da boşanma şartlarını kabul ettiği kayda geçirilmiştir. Bu durumu bir örnekle açıklamak gerekirse Şaban 1136 (M.1724) tarihinde Güneş ve Yuriş adlı Çingene çift arasında geçimsizlik meydana gelmiş, Güneş 15 altınlık mehrinden ve iddetinden ferâgat ederek hul' olunmak amacıyla mahkemeye başvurmuştur. Kadı, koca Yuriş'in de aralarındaki geçimsizliği doğrulaması ve karısını hul' etmesi üzerine Güneş'e bu şartlarda boşanmayı kabul edip etmediğini sormuş ve aldığı beyan üzerine çifti boşamıştır.¹⁰³³ Muhâla'a türü boşanmalarda görülen bu değişiklik muhtemelen karı-kocanın boşanmanın şartlarını tam olarak anlaması, sonrasında mahkemelerin gereksiz yere işgal edilmemesi için alınmış bir önlem olmalıdır.

Tefrik, İslâm hukukunda kazâî boşanma yani kadının evliliğe son verdiği durumu tanımlamak için kullanılan bir boşanma şeklidir. Sözlükte daha çok ayırma, ayırt etme anlamında kullanılmıştır.¹⁰³⁴ Bu boşanma şeklinde kadın boşanma hakkını kullanmak için mahkemeye başvurmaktadır. Mahkeme şikâyetçiye dinlemekte ve kocanın rızası olmasa dahi boşanmaya hükmedebilmektedir. Muhâla'a'dan farkı kocanın rızasının aranmamasıdır. İncelenen kadıasker defterlerinde Zilkade 1114 (M.1703) tarihine tefrik şeklinde bir boşanma vardır. Salaçık sakinlerinden Güneş adındaki kadın iddet ve nafakasından vazgeçerek zevcesi Zeynelali'den tefrîk murad itmek için mahkemeye gitmiştir.¹⁰³⁵ Mahkemece Güneş'in tefrîk isteği kabul edilmiştir. Yalnız burada dikkat

¹⁰³¹ ORRNB, FOND 917,37-61-B6.

¹⁰³² ORRNB, FOND 917,49-86-B2.

¹⁰³³ ORRNB, FOND 917,52-33-B1.

¹⁰³⁴ Sır James W. Redhouse, *Turkish and English Lexicon*, Constantinople 1890, s.571.

¹⁰³⁵ ORRNB, FOND 917,36-26-B10.

çekici husus mahkemede tefrik talebinde bulunan kadının kocasının da bulunması ve mahkemede boşanmayı kabul etmesidir. Osmanlı toplumunda tefrik davalarında kocanın rızası aranmamaktadır.¹⁰³⁶

İncelenen kadiasker defterlerinden gayrimüslim ahalinin de evlenmek ve boşanmak için Müslüman Mahkemesine başvurdukları görülmektedir. Rabiulevvel 1114 tarihinde Kermençik karyesi sakinlerinden Kiralne adlı Hristiyan kadın kocası Pırasçuva ile anlaşamayınca kadı huzuruna çıkarak boşanma talebinde bulunacaktır. Boşanma işleminde dikkat çekici unsur boşanmanın Müslüman toplumunda uygulanan usul ve esaslara göre yapılmasıdır. Kiralne tüm nikâh ve iddet nafakalarından ferâgat ederek ve ayrıca çiftin ortak çocuklarına yedi sene nafakasız bakacağını taahhüt ederek kadından kocasının kendisini boşamasını talep edecektir. Kocanın da geçimsizliği kabul ederek ortaya sunulan şartları kabul etmesiyle çift resmi olarak kadının huzurunda boşanmış olmaktadır.¹⁰³⁷

3.4.4. Mehir

Nikâh akdinin yapılmasıyla eşler arasında karşılıklı hak ve sorumluluklar ortaya çıkar. Bu sorumluluklardan biri de mehirdir. Bir fıkıh terimi olan mehir zevcenin nikâh akdiyle müstehak olduğu mal yerinde kullanılan bir tabir olup “*mehre sadâk, nihle, alâik, fariza, sadaka ve atıyye*” şeklinde de adlandırılır.¹⁰³⁸

İslâm hukukçuları mehri, evlenme akdinin doğurduğu sonuçlardan biri olarak kabul ederek evlenmeyle birlikte kadının mehre hak kazandığını değerlendirirler.¹⁰³⁹ Kur’ân-ı Kerîm’de evlenen kadınlara mehirlerinin verilmesi gerektiğinin belirtilmiş olması nedeniyle nikâh esnasında genelde mehir miktarı belirtilmiştir.¹⁰⁴⁰ Fakat mehir miktarı konusunda kesin bir limit belirtilmemiştir. Hanifi mezhebinde en düşük mehir miktarı 10 dirhem gümüşken en yüksek miktar kişinin ekonomik durumuna göre değişmekle birlikte 400 dirhemden fazla olmaması makbul görülmüş fakat bir sınırlama getirilmemiştir.¹⁰⁴¹ Bu nedenle mehir miktarının yüksek tutularak evlenmenin zorlaştırılmaması için belli zamanlarda mehir üst sınırına sınırlamalar getirilmiştir. Osmanlı Devleti, Yeniçeriler için mehir üst sınırını bakire kadınlar için 1000, dul kadınlar içinse 600 akçeyle sınırlamıştır.¹⁰⁴²

¹⁰³⁶ Cin, Akgündüz, *a.g.e.*, s.110.

¹⁰³⁷ ORRNB, FOND 917,36-44-A1.

¹⁰³⁸ Mehmet Zeki Pakalın, *a.g.e.*, C.II, s.443.

¹⁰³⁹ Cin, Akgündüz, *a.g.e.*, s.95.

¹⁰⁴⁰ Bakara 2/236-237; Nisa 4/20; Mehmed Âkif Aydın, “Mehir”, *DİA*, C.28, Ankara 2003, s.389.

¹⁰⁴¹ Cin, *İslâm ve Osmanlı Hukukunda Evlenme*, s.216.

¹⁰⁴² Cin, Akgündüz, *a.g.e.*, s.95.

Mehir ödeme şekline göre “mehr-i muaccel” ve “mehr-i müeccel” olarak ikiye ayrılır. Mehr-i muaccel, evlenme esnasında erkeğin kadına peşin olarak ödediği miktara verilen isimdir. Mehr-i müeccel ise erkeğin nikâhtan sonra vermeyi vaad ettiği miktardır.¹⁰⁴³ İncelenen defterlerde nadiren de olsa mehr-i muaccel için “mehr-i evvel”, mehr-i müeccel içinse “mehr-i sâni” ifadesi kullanılmıştır.¹⁰⁴⁴ Erkek, ekonomik durumuna göre nikâh esnasında tüm mehri peşin ödeyebildiği gibi tamamını nikâhtan sonraya ya da bir kısmını peşin, geri kalanı sonraya da bırakabilir. İncelenen defterlere göre Kırımlı erkekler genelde mehirlerini mehri müeccel olarak tecilli ödemeyi tercih etmişlerdir. Mehir miktarı tespit edilen üç yüz yetmişin üzerindeki mehirden üç yüz civarının mehri müeccel olarak ödeneceği taahhüt edilmiştir. Şüphesiz bunun en önemli sebebi de genelde kadınların çeşitli sebeplerle mehir haklarından ferâgat etmesidir. Rabiulevvel 1119 (M.1707) tarihinde Asmakuyu Mahallesi sakinlerinden Rahmiye ve Aliş arasında meydana gelen anlaşmazlık mahkemeye taşınmış ve Rahmiye on altınlık mehri müeccelinden ferâgat ederek boşanmak istemiştir. Aliş de on altınlık mehri ve beşyüz akçelik karasığırın kendisinde kalması karşılığında boşanmayı kabul etmiştir.¹⁰⁴⁵ Yine Ramazan 1127 (M.1715) tarihinde Ayşe ve Can Mehmed arasında ki anlaşmazlık üzerine Ayşe altmış altınlık mehri müeccelinden vazgeçerek kocasını boşanmaya ikna etmiştir.¹⁰⁴⁶

Nikâh esnasında, erkeğin kadına “mehir” adı altında para ya da mal vermesi veya ileride vermeyi taahhüt etmesi dinî açıdan zaruret olduğundan incelenen defterlerde yer alan birçok nikâh âkdiinde, boşanma davasında ve muhallefât kaydında mehir miktarları kaydedilmiştir. Mehir miktarı, nikâh esnasında mehr-i muaccel olarak peşin olarak ödenmemişse boşanma halinde kadı kararıyla kadına ödenmesine hükmedilmektedir. Ramazan 1133 (M.1721) tarihinde Mescid-i Cedid Mahallesi sakinlerinden Havva ve Salih arasındaki anlaşmazlık Havva’nın 200 altınlık mehri müeccelinden ferâgat etmesiyle boşanmayla neticelenmiştir. Fakat Havva 15 kuruşluk mehri muacceli ödenmediği için dava açmıştır.¹⁰⁴⁷

Bazı zamanlardaysa mehr borcu ödenmeden ölüm olayı meydana gelmiştir. Bu durumun gerçekleşmesi halinde ise varislerin kararıyla öncelikle muhallefâtan mehrin düşümü yoluna gidilmiştir. Bu duruma örnek vermek gerekirse; 1136 (M.1724) tarihinde Ulaklı karyesinde vefât eden Ahmed’in 34522 akçelik muhallefâtından öncelikle eşi

¹⁰⁴³ Mehmet Zeki Pakalın, *a.g.e.* C.II, s.444.

¹⁰⁴⁴ ORRNB, FOND 917,40-49-A1.

¹⁰⁴⁵ ORRNB, FOND 917,40-6-A3.

¹⁰⁴⁶ ORRNB, FOND 917,46-84-B4.

¹⁰⁴⁷ ORRNB, FOND 917,49-90-B2.

Fatıma'ya olan 12000 akçelik mehri müecciliyle birlikte toplam 15159 akçe olan borcu ödenmiştir.¹⁰⁴⁸ Bazı zamanlardaysa muhalefât toplamı borçları edaya yeterli gelmeyerek kadın tarafından mehirin tamamından ya da bir kısmından ferâgat edilmiştir. Cemazeyilevvel 1126 (M.1714) tarihinde vefât eden Kara Mehmed Bölükbaşı'nın muhalefât toplamı 40861 akçeyken borçlarının toplamı 41155 akçedir. Kara Mehmed'in karısı Fatıma Bike'nin mehri ise 23000 akçedir. Fatıma Bike, kocasının öncelikle borçlarının ödenmesi isteyerek mehrinin 300-400 akçelik kısmından ferâgat edecektir.¹⁰⁴⁹

Yukarıda da izah edildiği üzere mehrin alt ve üst sınırı kesin olarak belirlenmemiştir. Kırım toplumunda tespit edilen mehir mihtarları şöyledir:

Tablo 36. Tespit Edilen Mehr Miktarları¹⁰⁵⁰

Mehr Miktarı(Akçe)	Mehr-i Müeccel	Mehr-i Muaccel	Mehr-i müeccel ve muaccel ayrımı Yapılmadan Kaydedilenler	Toplam
0-500	5	0	7	12
501-1000	14	1	3	18
1001-2000	20	3	1	24
2001-3000	25	1	2	28
3001-4000	21	0	5	26
4001-5000	30	1	5	36
5001-6000	26	1	3	30
6001-10000	34	0	6	40
10001-20000	53	5	9	67
20001-50000	45	11	4	60
50001-100000	24	3	2	29
100001 Üzeri	4	2	0	6
	301	28	47	376

Tablo 36 incelendiği zaman sabit bir mehir miktarlarının bulunmadığı, mehir miktarının kişinin ekonomik durumuna göre değiştiği anlaşılmaktadır. Tespit edilen en yüksek mehir, on bin altınla [1200000 Akçe] Melek Sultân'a aittir.¹⁰⁵¹ Melek Sultân'ın Geray ailesinden Selâmet Geray Han'ın kızı olması ve yine hânedan ailesinden Mehmed Geray'la evli olması nedeniyle mehir miktarı yüksektir. Tabloya bakıldığı zaman mehir miktarının on bin ila elli bin akçe arasında yoğunlaştığı görülmektedir.

¹⁰⁴⁸ ORRN, FOND 917, 52-19-B1; ORRN, FOND 917,52-20-A.

¹⁰⁴⁹ ORRN, FOND 917,45-24-B2.

¹⁰⁵⁰ Tablo Kırım Hanlığı Kadiasker Defterleri esas alınarak hazırlanmış olup mehir bedelleri akçeye çevrilmiştir. Bedeli belirtilmemiş ve aynı eşyalarla ödenen mehir miktarı sıfır olarak hesaplanmıştır.

¹⁰⁵¹ ORRN, FOND 917,37-65-B3.

Satışı ve kullanılması yasak olmayan her türlü para, ziynet eşyası, mal ve ekonomik gelir getiren şeyler mehir olarak belirlenebilir.¹⁰⁵² Kırım'da da belirlenen mehirlerin bazıları mesken, bağ, bahçe, arazi ve değirmen gibi gayrimenkullerle ödendiği gibi bazılarıysa ülkede kullanılan akçe, kuruş, zolota ve dinar gibi para çeşitleriyle ya da altın gibi ziynet eşyalarıyla veyahut köle gibi alımı satımı kolay olan emtialarla ödenmiştir. 1113 (M.1702) tarihinde vefât eden Silahdar Mustafa Ağa'nın babası Murad Şah Mirza, karısı Zeynep Sultân'a Kuruncu karyesindeki araziye, Tebeş karyesindeki kışla yerini ve Sarıhafız karyesindeki değirmeni mehir olarak vermiş ve Zeynep Sultân'la Murad Şah'ın ölümünden sonra bu mülkler çocuklarına kalmıştır.¹⁰⁵³ 1116 (M.1704) tarihindeki bir alacak verecek davasındaysa Câmi'-i Kebir Mahalesi sakinlerinden El-Hâc Abdülvehab Efendi'nin eşine Nazmelek ve Hidayet adlı cariyeleri mehri muaccel olarak verdiği görülmektedir.¹⁰⁵⁴ Yine Hazinedar Abdullah Ağa'nın oğlu İbrahim Ağa'nın, Cemile Bike'yle arasında ki mehir anlaşmasında 400 cedit-i Zolota¹⁰⁵⁵ ile ödeneceği taahhüt edilmiştir.¹⁰⁵⁶ Recep 1126 (M.1714) tarihinde ise aslen Anadolu'dan olup ticaret için Kırım'da bulunan Mahmud bin Abdullah, 700 dirhem gümüş mehir karşılığında Bahçesaray'lı Aişe ile evlenmiştir.¹⁰⁵⁷ Rabiulahir 1123 (M.1711) tarihli kayıttansa Alim Sultân'ın Abdülbaki Efendi'den 4900 dinar mehir-i müeccel aldığı anlaşılmaktadır.¹⁰⁵⁸

Kırım toplumunda çok yaygın olmamakla birlikte erkeğin birden fazla kadınla evliliği de gözükmektedir. İki eşli evliliklerde de erkek tarafından kadına mehir ödenmiştir. Anlaşıldığı kadarıyla da birinci ya da ikinci eş olma durumu mehir miktarı üzerinde etkilidir. Çift eşli olan ve muhallefât kayıtlarında mehir miktarı belirtilen dört kayıta, birinci zevcenin mehri daha düşükken ikinci zevcenin mehri daha yüksektir. Bunlardan biri olan ve Safer 1130 (M.1718) tarihinde vefât eden Hafızoğlu Ali Bölükbaşı, iki eşlidir. Muhallefât kaydına göre zevci Ümmühan'a 3600 akçe mehir-i müeccel borcu varken diğer zevci Zeliha'ya 4800 akçe mehir-i müeccel borcu vardır. Sadece tespit ettiğimiz dört kayıttaki veriler dikkate alınırsa ve defterlerde ikinci sırada yer alan kadınlar ikinci eş olarak dikkate alınırsa ikinci eş olarak hâneye katılan kadınların birinci eşlere göre daha fazla mehir aldıkları anlaşılmaktadır. Muhtemelen bunun sebebi de ikinci eş olarak aileye

¹⁰⁵² Cin, *İslâm ve Osmanlı Hukukunda Evlenme*, s.214; Mehmed Âkif Aydın, "Mehir", *DİA*, C.28, Ankara 2003, s.390.

¹⁰⁵³ ORRNB, FOND 917,35-25-B5.

¹⁰⁵⁴ ORRNB, FOND 917,38-51-B1.

¹⁰⁵⁵ Zolota bir para cinci olup ekonomi kısmında açıklanacaktır.

¹⁰⁵⁶ ORRNB, FOND 917,51-51-A1.

¹⁰⁵⁷ ORRNB, FOND 917,46-2-B3.

¹⁰⁵⁸ ORRNB, FOND 917,44-90-B4.

girmiş olmasıdır. Ayrıca ikinci eşlere ödenen mehir miktarının tespitinde kadının yaşı, fiziki özellikleri, ailesinin gücü ve bekâret durumu da önemlidir.

Kırım Müslüman toplumunda olduğu gibi gayrimüslim topluluğunda da mehir uygulamasının var olduğu görülmektedir. Bazı zamanlarda Yahudiler ve Hristiyanlar nikâh âkidlerini, boşanma ve muhalefât işlemlerini müslüman kadının huzuruna çıkarak gerçekleştirmişlerdir. İncelenen defterlerde gayrimüslimlere ait olan evlenme, boşanma ve muhalefât konulu davalarda mehir âkidleri tespit edilmiştir. Bunlardan biri olan Biyesalası'ndan Dimitri Veleği Zani nâm Hristiyan zevcesi olan Suyare'ye olan 6000 akçelik mehir borcu için Maçısası'ndaki bağçesinin çeyrek hissesini vermiştir.¹⁰⁵⁹ Yine Karasu kazâsı El-Hâc Şaban Mahallesi sakinlerinden olan Mazaltu adlı Yahudi'nin muhalefât kaydında zevcesi Şumoil'e ait 2400 akçelik mehr-i müecceli muhalefâtından düşülmüştür.¹⁰⁶⁰

3.4.5. Nafaka

Nafaka kelimesi lügat bakımından “*kişinin beslemeye mecbur olduğu kimselere infak ettiği nesne anlamındaki erzak, eşya ve para*” anlamına gelmektedir.¹⁰⁶¹ İslâm hukukuna göre evlilik âkdinin başlamasıyla nafaka yükümlülüğü başlar ve evliliğin sonlanmasıyla birlikte evliliği sonlandıran sebebe bağlı olarak iddet nafakası ödenebilir.¹⁰⁶² Nafaka, erkeğin ödemesi gereken bir borç olup bunun için erkeğin zengin olması şart değildir. Erkeğin evliyken evin ihtiyaçlarını karşılaması borcu olan nafakayı ödemesi anlamına gelmektedir. Fakat boşanma eylemi ya da uzun süreli ayrılık eylemi gerçekleştiği zaman ise erkek tarafından eşinin ve çocuklarının ihtiyaçlarının karşılanması nafaka anlamına gelmektedir.

İncelenen defterlerde nafaka konulu birçok kayıt yer almaktadır. Bu kayıtlar genelde boşanma sonrasında ortaya çıktığı gibi gaiplik durumunda da ortaya çıkmıştır. Nafaka takdiri için kadınlar hem kendileri hem de çocukları adına mahkemeye müracaat edebilmektedir. Ayrıca bakıma muhtaç olan ebeveynlerde çocuklarına karşı nafaka davası açabilmektedir. Konuyu birkaç örnekle açıklamak gerekirse; Bahçesaray şehri Câmî'-i Kebir Mahallesi sakinlerinden Zeliha Bike'nin torunu Mehmed'in nafaka ve kisveye ihtiyacı olması üzerine konu Zeliha Bike tarafından mahkemeye taşınır. Mahkeme tarafından yapılan incelemede Mehmed'in nafakaya ihtiyacı olduğuna karar verilir ve

¹⁰⁵⁹ ORRNB, FOND 917,38-22-B2.

¹⁰⁶⁰ ORRNB, FOND 917,47-20-B-1.

¹⁰⁶¹ Mehmet Zeki Pakalın, *a.g.e.*, C.II., s.642.

¹⁰⁶² Celal Erbay, “Nafaka”, *DİA*, C.32, İstanbul 2006, s.282.

babası Murteza Çelebi'nin malından günlük ellişer sim-i cedid verilmesine karar verilir.¹⁰⁶³ Yine Şaban 1126 (M.1714) tarihinde Boğasalası'ndan olup Bahçesaray'da ikamet eden Melek isimli kadın kocası Halil'e henüz iki yaşına girmekte olan çocuğu için nafaka davası açar. Mahkeme tarafından yapılan inceleme sonucunda Melek haklı bulunacak ve çocuğu için günlük ikişer sim nafaka bağlanacaktır.¹⁰⁶⁴ Darağaç Mahallesi sakinlerinden Kurban adlı Hristiyan ise yaşlı olduğu gerekçesiyle çalışmadığını ve nafakaya muhtaç olduğunu ifade ederek mahkemeye başvurmuş ve haklı bulunarak günlük ikişer akçe nafaka alamaya hak kazanmıştır.¹⁰⁶⁵ İncelenen defterlerde benzer konularda birçok kayıt ter almaktadır.

Koca tarafından nafakanın karşılanmaması boşanma sebebidir. Şevval 1117 (M.1706) tarihinde Bahçesaray'ın Manguş karyesi sakinlerinden Nazar Bike, Ulaklı karyesi sakinlerinden olan kocası Osman'ın kendisine nafaka vermediğini ve hatta barınmak için evi dahi olmadığını belirterek 50 esedi kuruşluk mehrinden ferâgat ederek kocasıyla boşanmak için mahkemeye başvurur.¹⁰⁶⁶ Cemazeyilahir 1136 (M.1724) tarihinde ise Zeliha adlı kadın kocası Paşa'nın eve bir akçe dahi yardım etmediğini ve kendisini sebepsiz yere gece gündüz döverek darp ettiğini belirterek şikâyetçi olacaktır.¹⁰⁶⁷ Bu iki davadan da anlaşılacağı üzere koca tarafından kadının her türlü erzak ve barınma ihtiyacının yani nafakasının karşılanamaması boşanma sebebidir. Muharrem 1119 (M.1707) tarihinde Tole karyesi sakinlerinden Çeşmisiyah adlı kadın zevcesi Seyyid Ali'nin gaib olduğunu ve kendisine nafaka cinsinden bir şey bırakmadığını söyleyerek mahkemeye başvuracak ve Mehmed Çelebi'nin kefaletiyle kocası adına günlük üç akçe borç almasına izin verilecektir.¹⁰⁶⁸

Nafaka, günlük, aylık, yıllık ya da toplu olarak ödenebilmektedir. İncelenen defterlerde günlük nafaka “yevmî”, aylık nafaka “şehrî”, yıllık olanlar ise “senevi” şeklinde ifade edilmiştir. Zilhicce 1127 (M.1715) tarihinde Cennet adlı Kıpti kadınla kocası Recep arasındaki geçimsizlik boşanmayla neticelenmiş ve mahkemece çiftin çocukları olan Kurt Bike için ve kadın için eski kocanın yevmi ikişer buçuk akçe nafaka ödemesine karar verilmiştir.¹⁰⁶⁹ El-Hâc Baba'nın Hüseyin Ağa'nın zevcesi için şehrî 8 akçe nafaka ödemesine hükmedilmesi ise şehrî olarak ödenecek nafakaya örnek

¹⁰⁶³ ORRNB, FOND 917,35-58-B4.

¹⁰⁶⁴ ORRNB, FOND 917,46-127-B5.

¹⁰⁶⁵ ORRNB, FOND 917,52-25-A1.

¹⁰⁶⁶ ORRNB, FOND 917,40-2B-1.

¹⁰⁶⁷ ORRNB, FOND 917,51-14-A4.

¹⁰⁶⁸ ORRNB, FOND 917,40-20-B1.

¹⁰⁶⁹ ORRNB, FOND 917,46-78-A3.

gösterilebilir.¹⁰⁷⁰ Muharrem 1127 (M.1715) tarihinde ise Mehri Han hatun ve kocası Ali Efendi arasındaki anlaşmazlık boşanmayla neticelenmiş ve çift arasında yapılan anlaşmaya göre Ali Efendi'nin çiftin çocukları olan Hafız'ın 1126 (M.1714) senesi için senelik on kuruş yirmi akçe ödenmesine karar verilmiştir.¹⁰⁷¹ Toplu olarak ödenen nafakalarsa genelde boşanmalardan sonra mehirle birlikte ödenmiştir. Bazı nafakalarsa mehrle birlikte toptan, bir defada ödenmiştir. Recep 1132 (M.1720) tarihinde kocası Abdülbaki Reis tarafından boşanan Rukiye mehri ve iddet nafakası için toplu olarak 500 akçe almıştır.¹⁰⁷²

Karı koca arasındaki birliktelik devam ettiği müddetçe koca tarafından karısının nafakasını karşılamak bir zorunluluktur. Fakat karı-koca arasındaki evlilik âkdidin bitmesiyle birlikte kocanın karısının ve de çocuklarının nafakasını ömür boyu ödeme zarurietiyi ortadan kalkmaktadır. İncelenen defterlerde nafakanın ne kadar devam edeceği kesin bir şekilde belirtilmemiştir. Bazı davalarda bir yılken bazılarında on yıl süreli de olabilmektedir. Nafakanın kaç yıl olacağı ve ne miktarda ödeneceği mahkeme tarafından tespit edilmektedir. Recep 1116 (M.1704) tarihinde Bahçesaray'ın Sohrab Efendi Mahalle'si sakinlerinden Rukiye ve Osman arasındaki geçimsizlik mahkemeye taşınmış ve çiftin çocukları olan Abdülcemil'in on seneye kadar olan nafakasının babası tarafından ödenmesi şartıyla boşanma işlemi gerçekleşmiştir.¹⁰⁷³

İslâm hukukunda nafakanın miktarı belirtilmemiştir. Miktar daha çok kocanın mali durumuna ve yaşanan bölgenin piyasa şartlarına göre tespit edilmiştir.¹⁰⁷⁴ İncelenen defterlerde tespit edilen nafakaların yevmî hesabı üzere dağılımı şöyledir;

Tablo 37. Nafaka Miktarları

Nafaka Miktarı	Yevmî (Günlük)
2-3 Akçe Arası	11
3-5 Akçe Arası	43
5-10 Akçe Arası	23
10 Akçe üzeri	1
Toplam	78

Tablo 37 incelendiği zaman günlük nafaka alt limitinin iki akçeden başladığı ve on akçenin üzerine de çıktığı görülmüştür. Fakat özellikle üç ila beş akçe arasında bir yoğunluk hemen göze çarpmaktadır. Bu da incelemenin yapıldığı zaman dilimi içerisinde

¹⁰⁷⁰ ORRNB, FOND 917,35-43-A4.

¹⁰⁷¹ ORRNB, FOND 917, 46-114-B5.

¹⁰⁷² ORRNB, FOND 917,49-98-B1.

¹⁰⁷³ ORRNB, FOND 917,38-55-A1.

¹⁰⁷⁴ Cin, Akgündüz, *a.g.e.*, s.98.

üç ile beş akçelik bir nafakanın bir kişinin günlük ihtiyaçlarını karşılayabileceğini göstermesi bakımından önemlidir. Bu miktarın üzerinde nafaka taksiminde bulunan kişilerinse ekonomik durumunun diğer kişilere göre daha yüksek olması muhtemeldir.

İncelenen defterlerde yer alan bir nafaka çeşidi de “iddet”tir. İddet, “*evliliği sona eren kadının yeniden evlenebilmesi için beklemesi gereken süre*” anlamındaki bir fıkıh terimidir olup, evliliğin sona ermesinden sonra kadının önceki kocasından hamile olup olmadığının anlaşılması ve doğacak olan çocuğun nesepinin belirlenmesi için getirilen bir şarttır.¹⁰⁷⁵ Ayrıca iddet süresi, karı-kocanın evliliklerini kurtarabilmesi için bir düşünme süreci sağlar. İslâm hukukunda iddet süresi dört ay on gündür. İddet hakkında Kur’ân-ı Kerim’de şöyle buyrulur: “*İçinizden ölenlerin (geride bıraktıkları) eşleri, kendi başlarına (evlenmeden) dört ay on gün beklerler.*”¹⁰⁷⁶ Fakat incelenen defterlerde bu süre kısaltılarak üç ay on güne düşürülmüştür. 1126 (M.1714) yılında Abdülgaffar bin Koca Sûfî, eşi Neslihan’ı üç ay on gün iddet nafakası karşılığında boşamıştır.¹⁰⁷⁷ Eğer ki boşanma esnasında kadın hamile ise iddetin süresi doğuma kadar devam eder. Bu durum Kur’ân-ı Kerim’de şöyle buyrulur: “*Kadınlarınız içinden âdetten kesilmiş olanlarla, âdet görmeyenler hususunda tereddüt ederseniz, onların bekleme süresi üç aydır. Gebe olanların bekleme süresi ise, yüklerini bırakmaları (doğum yapmaları)dır.*”¹⁰⁷⁸ İncelenen defterlerden boşanma halinde kadınların genelde iddet nafakalarından ferâgat ettikleri anlaşılmaktadır. Bunlardan birinde Zilkade 1114 (M.1703) yılınca Salaçık sakinlerinden Aliş hatun ve kocası Zeynelali arasındaki anlaşmazlık boşanmayla neticelenmiş ve Aliş hatun boşanma karşılığında mehrinden ve iddet nafakasından ferâgat etmiştir.¹⁰⁷⁹ Benzer şekilde birçok kayıt bulunmaktadır.

Kırım’da nafaka takdiri sadece karı-koca, çocuk ve anne-baba gibi yakın akrabayla sınırlı değildir. Kaçan bir köleyi yakalayan ya da kayıp bir hayvanı bulan kişi de nafaka talebinde bulunabilir. Recep 1129 (M.1717) tarihinde Dulgalı adlı kaçak köleyi yakalayan Usta Sûfî’ye günlük üçer akçe nafaka verilmesine karar verilir.¹⁰⁸⁰ Recep 1132 (M.1720) tarihinde ise Hüseyin adlı kişinin kaybolan alaşasını Kutluşah Mirza bulmuştur. Kutluşah Mirza sahibi belli olmayan bu atı günlük ikişer akçe karşılığında beslemiş ve bir gün sahibi çıkıp gelince de ondan günlük nafakasını talep etmiştir.¹⁰⁸¹

¹⁰⁷⁵ H.İbrahim Acar, “İddet”, *DİA*, C.21, İstanbul 2000, s.466.

¹⁰⁷⁶ Bakara, 2/234.

¹⁰⁷⁷ ORRNB, FOND 917,46-1-B2.

¹⁰⁷⁸ Talak, 65/4.

¹⁰⁷⁹ ORRNB, FOND 917,36-26-B10.

¹⁰⁸⁰ ORRNB, FOND 917,47-2-B4.

¹⁰⁸¹ ORRNB, FOND 917,49-2-B2.

Nafaka sadece Müslüman ailesinde geçerli olan bir uygulama olmayıp gayrimüslimlerde de bulunmaktadır. Gayrimüslim ailesinin reisi olan kocanın en önemli görevlerinden biri ailesinin geçimini yani nafakasını sağlamaktır. Eğer ki koca tarafından nafaka sağlanmazsa kadın tarafından konu mahkemeye getirilebilmektedir. Cemazeyilahir 1127 (M.1715) tarihinde Bahçesaray Rumlarından olan Dimitri ticaret için başka bir memlekete gitmiş ve kendisinden bir senedir de haber alınamamakla birlikte karısı Mayrem’de nafaka bırakmamıştır. Bunun üzerine Mayrem mahkemeye başvurmuş ve şahitlerin olayı tasdik etmesi ve kendisinin İncil üzerinde yemin etmesi üzerine kendisine kocasının malından yevmi dört sim-i cedit nafaka bağlanmıştır.¹⁰⁸²

3.5. Ölüm, Miras ve Vasîlik

Hayatın sona ermesi anlamına gelen ölüm, incelenen defterlerde Müslümanlar için genellikle mevt olmak ve fevt olmak şeklinde ifade edilmiştir. Bazende “*dâr-ı fenâdan dâr-ı bekâya irtihâl eden*”¹⁰⁸³ve “*dâr-ı fenâdan ve dâr-ı makâmı rihlet eden*”¹⁰⁸⁴ şeklinde de ifade edilmiştir. Vefât eden gayrimüslimler içinse genellikle helâk olmak ifadesi kullanılmıştır.

Ölüm olayı doğal yollarla meydana geldiği gibi savaş, hastalık, darb ve katl yoluyla ya da şüpheli şekillerde meydana gelebilmektedir. Doğal yollarla ve hastalık gibi nedenlerle meydana gelen ölümlerde ölen kişi dinî ritüellerine göre hemen defnedilmektedir. Savaş meydanında ki ölümlerde ise bir kısmı hemen defnedilirken bir kısmı da Kırım’a götürülmek üzere tuzlanmaktadır.¹⁰⁸⁵ Şüpheli ölümlerde ise daha önceki bölümlerde de değinildiği üzere kadı ya da görevlendireceği naibi tarafından yapılan keşiften sonra defin işlemi yapılmaktadır.

Seyyahların aktardığına göre Kırım Türklerinde ölüm döşeginde bulunan bir hasta için son görev olarak din adamı çağrılır, hastanın başında Kur’ân okunarak dua edilirdi. Eğer ki bundan sonra hasta iyileşirse din adamına hediyeler verilir, hasta vefât ederse de akrabaları toplanarak ağıtlar yakılır ve ardından cenaze dinî ritüeller eşliğinde defnedilirdi. Mezarın başında yoksullar için üç gün üç gece, zenginler için ise bazen aylarca Kur’ân okunurdu.¹⁰⁸⁶ Vefât eden kişi Kırım hanı gibi üst düzeyden bir kişi olursa ve Bahçesaray’dan uzakta bir yerde vefât ederse cenaze öncelikle mumyalanır, ardından altı at

¹⁰⁸² ORRN, FOND 917,46-92-B1.

¹⁰⁸³ ORRN, FOND 917,46-10-B1; ORRN, FOND 917,51-20-B1.

¹⁰⁸⁴ ORRN, FOND 917,52-23-A2.

¹⁰⁸⁵ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s.462.

¹⁰⁸⁶ Tavernier, *a.g.e.*, s.326-327.

tarafından çekilen bir arabaya konarak, beraberindeki atlılarla birlikte matem kıyafetleri giyilerek Bahçesaray'a hareket edilirdi.¹⁰⁸⁷ Kırım Karaylarındaysa cenaze törenlerinde atalar kültürünün önemli bir yeri vardır. Karaylar, atalar kültürüne bağlı olan bir topluluk olup belirli zamanlarda atalarının mezarlarını ziyaret ederlerdi. Genelde düğün törenleri öncesinde damat Çufutkale'ye çıkmadan önce Balta-Tiymez'deki Yahudi mezarlığına gider ve atalarına dua eder, yüzyıllık çınar ağaçlarının yanında onlarla sohbet ederdi.¹⁰⁸⁸ Dariya'ya göre memleketinden uzak diyarlarda vefat eden Kırım Karayları için Balta-Tiymez'de temsili bir cenaze merasimi düzenlenirdi. Balta-Tiymez mezarlığında bu şekilde seyahat esnasında vefat etmiş olan ve gerçekte ölünün bulunmadığı fakat Karaylar tarafından mezar taşına bakıldığı zaman bu kişinin memleketinden uzak bir diyarda vefat ettiği bilinen birçok mezar yer almaktadır.¹⁰⁸⁹ Hristiyan toplulukların da Müslüman ve Yahudilere benzer dinî ritüelleri bulunmaktadır. Ölen kişi, kiliseye getirilir, burada dinî ritüellerle birlikte dualar okunur, kefenlenen cenaze haclar ve özel bayraklar eşliğinde kiliseden çıkartılarak mezarlığa getirilerek defnedilirdi.¹⁰⁹⁰

Cenaze defin işleminden sonraysa sıra ölen kimsenin mirasının taksimine gelirdi. Ölen kimsenin geride bıraktığı mallar için muhallefât terimi kullanılırdı. Muhallefât “*geride kalan, geriye kalan*” anlamındaki muhallefin çoğuludur.¹⁰⁹¹ İncelenen belgelerde miras malları, genellikle muhallefât şeklinde ifade edilmiş olup bazen de tereke ve metrûkat şeklinde ifade edilmiştir.

Osmanlı Devleti'nde olduğu gibi Kırım'da da ölen kimselerin geride bıraktıkları miraslarının taksimini yapmak kadıların görevleri arasındadır. Kadılar bu görevleri bazen kendileri bazen de emirleri altındaki kassâm denilen memurlara yaptırmışlardır.¹⁰⁹² Kadılar ya da kassâmlar tarafından yapılan miras taksimatları isteğe bağlıdır. Mirasçıların isteği üzerine taksimata müdahil olunabilirdi. Kadılar taksimata müdahil oldukları zamanda yaptıkları taksimatı gösteren bir tereke yani muhallefât hazırlayarak yazılı hale getirirlerdi. Hazırlanan bu muhallefâtta vefât eden kişinin geride bıraktığı her türlü gayrimenkul,

¹⁰⁸⁷ Baron de Tott, *a.g.e.*, s.224,

¹⁰⁸⁸ Meşe ağacının yanında atalarla sohbet etmek Kırım Karaylarındaki bir dinî ritüeldir. Efsaneye göre meşe ağacının kökleri sayesinde ölümlerin ruhu yeryüzünü terk etmeden 40 gün boyunca ağacın dal ve yapraklarında bulunurlar. Bkz. Suleymanov, *a.g.e.*, s.115; Kırım Karaylarında ağaçlara verilen kutsiyet Türk kültüründe de son derece yaygın olan bir inanıştır. Türklerde ağaç yeryüzünü, gökyüzünü ve yeraltını birbirine bağlayan, dallarıyla Tanrı katına ulaşmayı sağlayan bir araçtır. Türklerde ağaçla mitolojik bağlar hakkında detaylı bilgi için Bkz. Şeyda Büyükcan Sayılır, “Türklerin Ağaç İle Mitolojik ve Tarihi Bağları Üzerine Bir Değerlendirme”, *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C.3, S.6, Temmuz 2021, s.187-198.

¹⁰⁸⁹ Dariya Afanasyeva, *a.g.t.*, s.188.

¹⁰⁹⁰ Tavernier, *a.g.e.*, s.84-85.

¹⁰⁹¹ Tahsin Özcan, “Muhallefât”, *DİA*, C.30, İstanbul 2005, s.406; Mehmet Zeki Pakalın, *a.g.e.*, C.II, s.564.

¹⁰⁹² ORRNB, FOND 917,48-140-A2; ORRNB, FOND 917,46-8-B1; ORRNB, FOND 917,48-27-A3; ORRNB, FOND 917,48-70-A2.

menkul, para, eşya ve borçları yer alırdı.

Muhallefâtlar genellikle üç bölümden meydana gelir. Birinci bölümde vefât eden kişinin adı, mesleği, lakabı, nerede vefât ettiği, varisleri, vefât tarihi ve muhalefâtın kim tarafından yapıldığı belirtilir. Bu bölümde vefât eden Müslümanlar için merhûm, merhûme gayrimüslimler içinse zımmî ve zımmîye tabiri kullanılır. Bazı muhallefâtlardaysa ayrıca ölen kişinin dinî ve ırkı kaydedilir. İkinci bölümde ölene ait menkul ve gayrimenkuller ve bunların adetleri ve fiyatları yer alır. Çoğu muhallefâtta ölene ait menkul ve gayrimenkuller tasnif edilmeden art arda yazılmışken bazılarındaysa Bahçesaray şehrindeki¹⁰⁹³ ya da Nayman karyesindeki¹⁰⁹⁴ eşyaları şeklinde ya da esirleri¹⁰⁹⁵ ve kitapları¹⁰⁹⁶ şeklinde ayrı ayrı tasnif edilerek kaydedilmiştir. Üçüncü bölümde ise muhallefât listesindeki malların toplamı yekûn başlığı altında verilir. Ayrıca mirasçılara ne kadar mal taksim edildiği, ölenin teçhiz ve tekfîn masrafları, varsa mehri, borçları¹⁰⁹⁷ ve kadı resimleri kaydedilir. En son kalan miktar ise el-bâki şeklinde kaydedilmektedir.¹⁰⁹⁸

Bazı zamanlarsa muhallefât taksiminde usulsüzler yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu nedenle hanlık tarafından belirli zamanlarda muhallefâtların teftişi yapılmıştır. İslâm Ağa Câmi‘ Mahallesi sakinlerinden iken Cemazeyilahir 1127 (M.1714) tarihinde vefât eden Hasan’ın muhallefâtı üzerinde anlaşmazlık ortaya çıkmış ve yapılan teftiş sonrasında 10 kuruşluk artış sağlanmıştır.¹⁰⁹⁹

İncelenen defterler muhallefât kaydı bakımından son derece zengindir. Tespit edilen toplam muhallefât sayısı dokuz yüz otuz üçtür. Çalışma Bahçesaray kazâsını kapsadığından kırk yedi numaralı defter haricindeki muhallefâtlar dikkate alınmıştır.

Grafik 1. İncelenen Kadiasker Defterlerindeki Muhallefât Dağılımı

¹⁰⁹³ ORRNB, FOND 917,35-48-A1.

¹⁰⁹⁴ ORRNB, FOND 917,48-52-B.

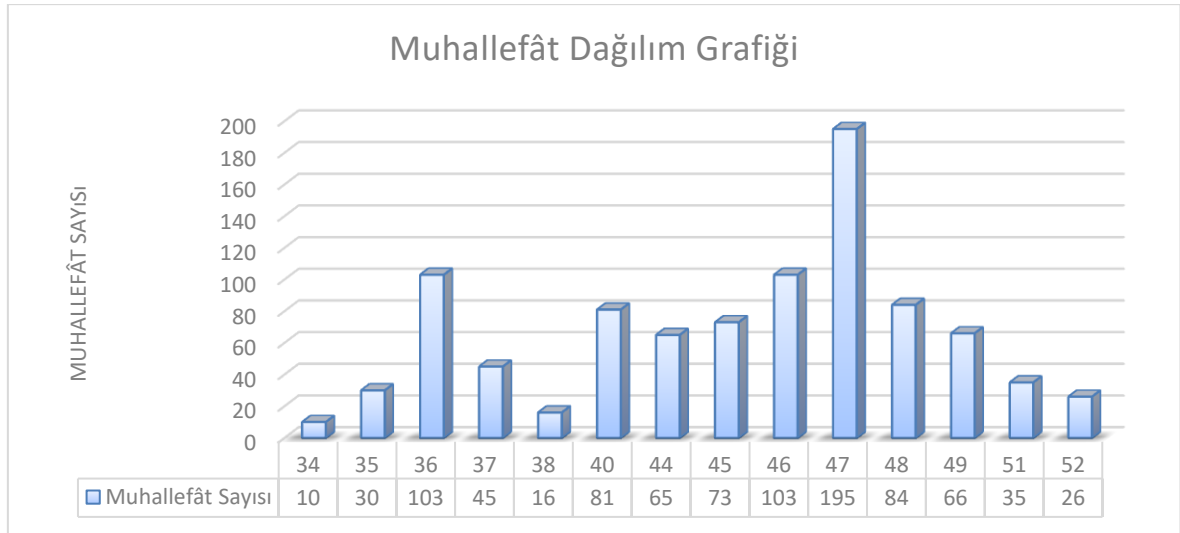
¹⁰⁹⁵ ORRNB, FOND 917,49-49-B.

¹⁰⁹⁶ ORRNB, FOND 917,48-52-B.

¹⁰⁹⁷ Borçlar ödenmişse ihrâcât-ı düyûn şeklinde kaydedilir. Bkz.ORRNB, FOND 917,48-58-A.

¹⁰⁹⁸ ORRNB, FOND 917,48-29-B1.

¹⁰⁹⁹ ORRNB, FOND 917,46-45-B2.

Grafik 1 incelendiği zaman kadıasker defterlerinde önemli miktarda muhalefât yer aldığı gözükmeştir. Muhallefât bakımından en zengin olanı Karasu kazâsına ait olan kırk yedi numaralı defterdir. Bahçesaray kazâsına ait en zengin muhalefât kaydı ise otuz altı ve kırk altı numaralı defterlerde yer almaktadır.

Bahçesaray şehriyle ilgili olan defterlerde yer alan muhalefât kayıtları varlık durumuna göre incelendiği zaman ortaya çıkan ilk on muhalefât şöyledir;

Tablo 38. Tespit Edilen En Yüksek Miktardaki 10 Muhalefât

Sıra No	Muhalefât Sahibi	Cinsiyeti	Muhalefât Miktarı	Tarih	Dini
1	El-Hâc Abdülkerim Efendi	Erkek	2543327	B 1115-M.1703	Müslim
2	Ahmed Efendi	Erkek	2241937	Ş 1124-M.1712	Müslim
3	Murad Şah Ağa	Erkek	1875240	C 1130-M.1718	Müslim
4	El-Hâc Ali Ağa	Erkek	1184482	R 1129-M.1717	Müslim
5	Abdurrahim Ağa	Erkek	960480	N 1113-M.1702	Müslim
6	Kaya Sultân Han	Kadın	786609	R 1133-M.1721	Müslim
7	Şahbaz Geray Sultân	Erkek	779265	1111-M.1700	Müslim
8	Osman Ağa	Erkek	726589	R 1130-M.1718	Müslim
9	İnayet Şah Mirza	Erkek	717260	1114-M.1702	Müslim
10	El-Hâc Ömer Bölükbaşı	Erkek	709668	Za 1134-M.1722	Müslim

Tablo 38 incelendiği zaman muhalefât miktarı yüksek olan kişilerin efendi, ağa ve mirza gibi ayrıcalık çağrıştıran unvana sahip kimseler olduğu ve hatta bazılarının han ve sultân ünvanını kullanan Geray hânedanı üyesi oldukları hemen göze çarpmaktadır. Tabloda en fazla muhalefâta sahip olan El-Hâc Abdülkerim Efendi Kırım'ın önde gelen zenginlerinden biri olup muhalefâtında menkul ve gayrimenkulden köleye kadar birçok mal varlığı olduğu gözükmeştir.¹¹⁰⁰ Muhalefât listesinde kendine yer bulan tek kadın

¹¹⁰⁰ El-Hâc Abdülkerim Efendi'nin muhalefâtı için Bkz. ORRNB, FOND 917,37-10-B-1.

olan Kaya Sultân ise Kırım Han'ı El-Hâc Selim Geray Han'ın kızıdır.¹¹⁰¹

15. yüzyıl iktisadi ve içtimai kaynakları üzerinde incelemelerde bulunan İnalıcık tarafından muhalefât “ölen Müslümanların bıraktıkları malları tespit ve bu malların şeriat esaslarına göre taksimini gösteren kadı defteri” olarak tanımlanmış¹¹⁰² olsa da incelemenin yapıldığı dönem ve defterlerde Müslümanların yanında gayrimüslimlere ait birçok muhalefât örneği de vardır. İncelenen defterlerde Bahçesaray'da yaşayan gayrimüslim Karaimler, Rumlar ve Ermenilerle Acem, Çerkes ve Çingenelere ait muhalefât örnekleri vardır. Karasu kazâsı'na ait olan kırk yedi Numaralı defter hariç tespit edilen yedi yüz otuz sekiz muhalefât kaydından yüz yirmi yedi tanesi gayrimüslimlere aittir. Bahçesaray şehriyle ilgili olan defterlerde yer alan gayrimüslimlere ait muhalefât kayıtları varlık durumuna göre incelendiği zaman ortaya çıkan ilk on muhalefât şöyledir;

Tablo 39. Tespit Edilen En Yüksek miktardaki 10 Gayrimüslim Muhalefâtı

Sıra No	Muhalefât Sahibi	Cinsiyeti	Muhalefât Miktarı	Tarih	Dinî	İrka
1	Tudor	Erkek	248534	Z 1127-M.1715	Zimmi	Rum
2	Nurses	Erkek	247867	S 1127-M.1717	Zimmi	Ermeni
3	Etam	Erkek	117160	Z 1127-M.1715	Zimmi	Acem
4	Koşe[Mumcu]	Erkek	87140	Z 1118-M.1707	Zimmi	Ermeni
5	Manas	Erkek	81025	S 1115-M.1703	Nasranî	Rum
6	Cebili	Erkek	70100	Z 1126-M.1716	Zimmi	Rum
7	Ovanes	Erkek	66700	B 1126-M.1704	Zimmi	Rum
8	İsak[Saraç]	Erkek	56270	Ra 1114-M.1702	Yahudi	Karaim
9	Babasin[Mumcu]	Erkek	49187	Muharrem 1119	Zimmi	Ermeni
10	Derviş	Erkek	44990	Ramazan 1118	Zimmi	Rum

İncelenen dönemde kadı tarafından taksimatı yapılan en büyük gayrimüslim muhalefâtı Manguş karyesinde vefât eden Tudor'a aittir. Tudor, toplamda 248534 akçe varlığa sahiptir. Tudor'un muhalefâtı incelendiği zaman, menkul ve gayrimenkulden köleye kadar birçok mal varlığına sahip olduğu gözükmemektedir¹¹⁰³ Tablonun üçüncü sırasında yer alan Etam ise ticaret için Bahçesaray'a gelmiş ve Usta Recep Han'ında vefât etmiş bir tüccardır. Yine tablo 39'a genel olarak bakıldığında zaman gayrimüslimlerin hangi dinden ve milletten olduklarıyla birlikte meslekleri, ırkları ve muhalefâtlarının tanzim tarihi hakkında bilgi sahibi olunmaktadır.

¹¹⁰¹ ORRNB, FOND 917,49-97-B1.

¹¹⁰² Halil İnalıcık, “15. Asır Türkiye İktisadi ve İçtimai Kaynakları”, *İktisat Fakültesi Mecmuası*, 1953-1954, s.51.

¹¹⁰³ ORRNB, FOND 917,46-63-A1.

Bazı insanlarsa memleketlerinden uzak diyarlarda vefât etmişlerdir. Başka bir diyardan gelen tüccar Kırım'da bir diyarda vefât ederken bir Kırımlı da vatanından uzak başka bir diyarda vefât etmiştir. Bu gibi durumlar da da muhallelât taksimi yapılmıştır. Aslen İstanbullu olup, Galata'nın Kasımpaşa kasabasından Bahçesaray'a misafir olarak gelen ve burada Zilkade 1135 (M.1723) tarihinde vefât eden Monla Ali'nin muhallelâtı Abdülbaki Ağa tarafından yapılarak, hıfz edilmiştir. Monla Ali'nin vârisleri tarafından muhallelâtın alınması için Abdülbaki Reis'e vekâlet verilmiş ve onun tarafından muhallelât alınarak Monla Ali'nin varislerine ulaştırılmıştır.¹¹⁰⁴ Yine Rabiulevvel 1130 (M.1718) tarihinde ticaret için Kırım'a gelip Bahçesaray'da Çukur Han'da vefât eden Bayburtlu Abdullah Beşe'nin muhallelâtı da Salih Çelebi tarafından yapılarak, hıfz edilmiştir.¹¹⁰⁵ Benzer şekilde Kırımlı olup da uzak diyarlarda vefât eden kişinin metrûkatı da mirasçısı ya da vekili tarafından alınmıştır. 1129 (M.1717) yılında Çerkesya'da vefât eden Bayram Odabaşı'nın metrûkatı hemen yapılmış ve ardından erkek kardeşi Ahmed Çerkesya'ya giderek kardeşinin metrûkatını almıştır.¹¹⁰⁶ Yine savaş ve çapul esnasında hayatını kaybeden Kırımlıların muhallelâtı da tanzim edilerek ailesine teslim edilmektedir. 1129 (M.1717) senesi hilalinde seferdeyken vefât eden Bayraktar Osman'ın 3150 akçesi komutanı olan Ali Bölükbaşına teslim edilmiş, onunda ölümü üzerine muhallelâtından bu para düşülerek Bayraktar Osman'ın vârislerine teslim edilmiştir.¹¹⁰⁷ Yine Çerkes Seferi esnasında vefât eden Abdülkadir Odabaşı'nın muhallelâtı da benzer şekilde ailesine teslim edilmiştir.¹¹⁰⁸

Mirasçısı olmadan ölen kimselerin mallarıysa öncelikle kadı tarafından tespit edilir ve ardından subaşı ya da İhtisab Ağası tarafından el konularak muhallelâtı beytûlmâl gelir kaydedilirdi.¹¹⁰⁹ Eğer ki ölen kişinin sonradan vârisleri ortaya çıkarsa muhallelât üzerinde hak talebinde bulunabilir, hakkına düşen malları satılmamışsa geri alabilir, satılmışsa bedelini beytûlmâlden tahsil edebilirdi. Zilkade 1136 (M.1724) tarihinde vefât eden İstanbullu Baba Ahmed'in vârisi olmadığı için 76400 akçe kıymetindeki mallı Beytûlmâl Emîni Ali Ağa'ya teslim edilmiştir.¹¹¹⁰ Gurre-i Muharrem 1128 (M.27 Aralık 1715) tarihinde ise vefât eden Gülbeyaz adlı kadının muhallelâtı için görevlendirilen Muhtesip Cantimur Ağa tarafından taksimat yapılmış, eşi Süleyman Beşe'nin hissesi ödendikten

¹¹⁰⁴ ORRNB, FOND 917,51-10-A1.

¹¹⁰⁵ ORRNB, FOND 917,48-96-B2.

¹¹⁰⁶ ORRNB, FOND 917,48-70-A1.

¹¹⁰⁷ ORRNB, FOND 917,48-132-B2.

¹¹⁰⁸ ORRNB, FOND 917,49-53-B1.

¹¹⁰⁹ ORRNB, FOND 917,48-94-B1.

¹¹¹⁰ ORRNB, FOND 917,44-94-B2.

sonra geri kalan malı beytûlmâl aktarılmıştır. Fakat mahallenin imâmı bu taksimata itiraz ederek mahallede bulunan bir odalı evin merhume Gülbeyaz tarafından mahalle imâmına vakf edildiğini iddia edecek ve iddiasını kanıtlayıp evi alacaktır.¹¹¹¹ İncelenen defterlere yansıyan Beytûlmâl görevlileri şunlardır:

Tablo 40. Beytûlmâl Eminliği Görevlileri

Görevi	Adı	Tarihi	Belge No
Beytûlmâl Emîni	Abdülvehab Efendi	Ca 1117(M.1705)	ORRNB, FOND 917,38-14-B1
Beytûlmâl Defterdarı	Sefer Şah Ağa	Ca 1118(M.1706)	ORRNB, FOND 917,40-55-B6
Beytûlmâl Emîni	Ali Ağa	Za 1136(M.1724)	ORRNB, FOND 917,44-94-B2
Beytûlmâl Emîni	El-Hâc Ahmed Ağa	Z 1126(M.1714)	ORRNB, FOND 917,46-67-B1
Beytûlmâl Emîni	Ali Ağa	L 1129(M.1717)	ORRNB, FOND 917,47-62-B4
Beytûlmâl Vekili	Abdurrahman Çelebi	B 1129(M.1717)	ORRNB, FOND 917,47-58-B3

Tablo 40 incelendiği zaman Beytûlmâl Emîni'nin vekilinin ve defterdarının da bulunduğu anlaşılmaktadır. İncelenen defterlerden kırk yedi numaralı defter Karasu kazâsına aittir. Şehrin ekonomik bakımdan önemli bir yer olması nedeniyle burada bir Beytûlmâl vekili bulunması muhtemeldir. Şüphesiz yeni kaynakların bulunması ve yeni yapılacak araştırmalarla Kırım Devlet Teşkilatı'ndaki bu gibi konuları açığa kavuşturacaktır.

Birçok Kırımlı ise ölmeden önce hayattayken ölebilecekleri ihtimaline karşı geride kalabilecek yetimlerinin geleceğini düşünerek vasî muhtar tayin etmiştir. Vasî muhtar olarak tayin edilen kişi genelde ölünün hayatta iken güvendiği, itibar ettiği kişilerdir. Vasî muhtarın en önemli görevi ölünün kendisinden istediği şekilde mallarını yönetmek ve varsa yetimlerinin ihtiyaçlarını karşılamaktır.

Vasî muhtarlık karşılıklı güvene dayalı bir görevdir. Vasî muhtarlığın hukuki olarak geçerli olabilmesi için öncelikle ölen kişinin hayattayken akıl sağlığının yerinde olması, bu eylemi şahitlerin huzurunda yapması ve vasî tayin ettiği kişinin de bu görevi kabul etmesi gerekmektedir. İncelenen defterlerde vasî tayin şekliyle ilgili birçok hüküm vardır. Bunlardan biri olan Emine adlı kadın İbrahim'i kendisine vasî muhtar tayin etmiş ve bu durum şahitlerinde bulunduğu bir ortamda kadı huzurunda kayda geçirtmiştir.¹¹¹²

Vasîlik devamlı bir görev olmayıp ölen kişinin yetimi akıl balığ olduğu zaman isterse vasîliği iptal ettirebilir ve hatta babasının mallarının nerede, ne zaman ve nasıl harcandığının hesabını sorabilir. Şevval 1126 (M.1714) tarihindeki bir kayıttan anlaşıldığı

¹¹¹¹ ORRNB, FOND 917,48-142-A1.

¹¹¹² ORRNB, FOND 917,46-5-A4.

kadarıyla Zehrâb Efendi Mescidi Mahallesi sakinlerinden İsa'nın babası vefât etmiş ve muhalledfâtında yer alan elli kuruşluk bahçe ve 166 kuruş 22 akçe için Ali adlı kişi vasî muhtar tayin edilmiştir. Bir müddet sonra İsa büyümüş ve akıl baliğ hale gelmiştir. Bunun üzerine vasî muhtar olan Ali kadı huzuruna çıkarak İsa'nın mallarını nasıl tasarruf ettiğinin hesabını verecek ve İsa'da bu hesabı kabul edecektir. Dolayısıyla bu sayede vasî olan Ali üzerindeki mal ve mülkün hesabını da vermiş olacaktır.¹¹¹³ Vasî olarak tayin edilen kişi, ölen kişinin malları üzerinde istediği gibi tasarruf hakkına sahiptir. İsterse gayrimenkulleri nakde çevirebilir, isterse nakit parayla gayrimenkul alabilirdi. Zilkade 1126 (M.1714) tarihinde Bahçesaray sakinlerinden Ramazan vefât etmiş ve yetimi olan kızı Saliha için çıkırıkçı Mustafa vasî muhtar tayin edilmiştir. Mustafa vasî muhtar olduktan sonra 6390 akçe kıymetindeki araziye satmış ve bu paranın bir kısmıyla Saliha'yı büyüt müştür. Bir zaman sonra Saliha büyük bir kız olmuş ve kadı huzurunda vasî muhtarı olan Mustafa'nın yaptığı harcamaların muhasebesinin görülmesini istemiştir. Vasî muhtar olan Mustafa ise işini sağlama almış, yapmış olduğu tüm harcamaları tek tek deftere kaydetmiştir. Harcamaları kaydettiği defteri kadıya delil olarak sunmuş ve yapmış olduğu harcamalardan aklanmıştır.¹¹¹⁴

3.6. Bahçesaray'da Kullanılan Ad ve Lakaplar

3.6.1. Kullanılan Adlar

Sözlükte “*Bir kimseyi, bir şeyi anlatmaya, tanımlamaya, açıklamaya, bildirmeye yarayan söz, isim, nam*” olarak tanımlanan ad insanlarda yeni doğan bir çocuğu tesmiye etmek için kullanılmıştır.¹¹¹⁵ Dünya üzerinde yeni doğan tüm insanların bir adı vardır. Dünyada ad verme olgusundan yoksun bir topluluk görmek olası değildir.¹¹¹⁶ İncelemenin yapıldığı Kırım coğrafyasında da her insana bir ad konulmuştur.

İncelenen defterlerde yer alan adlar bilgisayar yardımıyla excell ortamına aktararak din ve ırk ayrımına göre tasnif edilmiştir. Yapılan çalışmada yer alan adlar genelde baba adlarıyla birlikte kullanılmıştır. Örnek vermek gerekirse Mustafa Ağa'nın muhalledfâtında yer alan ad “Silahdar Mustafa Ağa ibn Murad Şah Mirza” şeklindedir. Çalışmada hem Mustafa ismi hemde Murad ismi kaydedilmiştir. Ayrıca ağa, şah ve mirza lakapları da kaydedilmiştir. Dolayısıyla bu çalışmayla birlikte çalışma zamanının haricinde

¹¹¹³ ORRNB, FOND 917,46-122-A1.

¹¹¹⁴ ORRNB, FOND 917,49-119-A2.

¹¹¹⁵ <https://sozluk.gov.tr/>, s.e.t., 25.07.2021.

¹¹¹⁶ Orhan Acıpayamlı, “Türk Kültüründe “Ad Koyma Folkloru”nun Morfolojik ve Fonksiyonel Yönlerden İncelenmesi”, *IV. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi Bildirileri*, IV. Cilt Gelenek, Görenek ve İnançlar, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1992, s.1.

aynı zamanda 17. yüzyılın ikinci yarısı ve 18.yüzyılın sonlarına kadar kullanılan ad ve lakaplarada da ışık tutulmuştur.

Bölgede kullanılan adlar incelendiği zaman öncelikle dinî karakterin etkili olduğu gözlemlenmiştir. Bu nedenle adlar öncelikle Müslim ve gayrimüslim olarak tasnif edilmiştir.¹¹¹⁷

3.6.1.1. Müslüman Adları

Kırım Müslüman toplumunu Kırım Tatarları, Nogaylar, Acemler ve Çerkeslerle Çingenelerin önemli bir kısmı meydana getirmiştir. Bu topluluk tarafından kullanılan isimlerin ana unsurunuysa İslâm ve Türk Kültürü kaynaklıdır.

Yeni doğan çocuğa verilen adın, onun kaderini de belirleyeceği inancı nedeniyle çok önemsenmiş ve ad seçilirken büyük bir itina gösterilmiştir. Genelde aile büyükleri olan anne, baba ve ikinci kuşak ebeveynlerin adları çocuklara verilerek yaşatılmaya çalışılmıştır. Ayrıca “Geldi” ile biten ve “Timur”la meydana getirilmiş birçok ad kullanılmıştır. Geldi ile tespit edilen bu adlar “Sultângeldi, Hangeldi, Evrazgeldi, Mirzageldi, Esengeldi, Cangeldi, Baygeldi, Hacıgeldi, Ötegeldi, Uraggeldi, Cumageldi, Devletgeldi”dir. Timurla meydana getirilmiş adlar ise “Timur, Cantimur, Kantimur, Beytimur, Hantimur, Aytimur ve Timurali”dir. Bazı adlar ise hem erkek hemde kadınlar tarafından kullanılmıştır. Özellikle “Devlet, İvaz ve Âlim” bunlardan bazılarıdır. Bazı adlar ise kullanılan eklerle erkek ya da kadın adı olarak kullanılmıştır. Salih Saliha, Emin Emine, Halîm Halîme, Kerim Kerime, Muhsin Muhsine, Selim Selime, Cemil Cemile, Rahim Rahime, Saim Saime, Mumin Mumine, Arif Arife, Habib Habibe, Kamil Kamile, Vahid Vahide, Müslim Müslime, Salim Salime, Baki Bakiye, Ruhi Ruhiye ve Salih Saliha gibi adlar bunlardan bazılarıdır. İvaz, Hızır, Emin, Tatar, Kalmuk, Karakaş ve Meryem gibi bazı adlar ise hem müslüm hem de gayrimüslimler tarafından kullanılmıştır.

İncelenen defterlerden çocuğa adının ne zaman konulduğu konusunda bir tespit yapılamamıştır. Defterlerde 477 farklı Müslüman adı tespit edilmiş olup bunlar 18221 kez tekrarlanmıştır.¹¹¹⁸ Tespit edilen bu adlar içerisinde en fazla kullanılan 10 Müslüman erkek ve kadın adı şöyledir:

¹¹¹⁷ Aşağıda tablo halinde belirtilen tüm adlar incelenen defterlerin tasnifinden elde edilmiştir.

¹¹¹⁸ Adlar kaydedilirken aynı varakta yer alan aynı kişiye ait olan adlar ve Şühûdü’l-hâl bölümünde yer alan adlar birçok kez tekrarlandığı düşünülerek kaydedilmemiştir.

Tablo 41. Müslüman Erkek Adları

Sıra No	Ad	Defterlerde Geçme Sayısı	Toplam İsimler içerisindeki %
1	Mehmed	1539	8,45
2	Ali	1233	6,77
3	Ahmed	944	5,18
4	Mustafa	793	4,35
5	Abdullah	649	3,56
6	Hüseyin	536	2,94
7	Osman	459	2,52
8	Hasan	435	2,39
9	İbrahim	333	1,82
10	Ömer	306	1,68

Tablo 41 incelendiği zaman erkek adları içerisinde İslâm kültürünün ağırlığı hemen göze çarpar. Kırım toplumu tarafından en fazla tercih edilen on adın tamamı İslâmî kökenlidir. Defterlerde en çok yer alan isim 1359 kezle Mehmed’ken onu 1233 kezle Ali ve 944 kezle Ahmed takip etmiştir.

Tablo 42. Müslüman Kadın Adları

Sıra No	Ad	Defterlerde Geçme Sayısı	Toplam İsimler içerisindeki %
1	Fatma	288	1,58
2	Aişe	179	0,98
3	Ümmü	155	0,85
4	Zeyneb	121	0,65
5	Saliha	116	0,64
6	Hadice	111	0,61
7	Rukiye	105	0,58
8	Melek	100	0,55
9	Hanbike	76	0,42
10	Emine	72	0,40

Kadın isimlerini gösteren Tablo 42 incelendiği zaman burada da İslâm kültürünün etkisi göze çarpmaktadır. Erkek ve kadın adlarını gösteren tablolar karşılaştırıldığı zaman defterlerde erkek isimlerinin daha baskın olduğu gözükmemektedir. Erkek isimleri içerisinde birinci sırada yer alan Mehmed 1233 kez kullanılmışken kadın adları arasında birinci sırada yer alan Fatma 288 kez kullanılmıştır. Bu durumda genelde anlaşmazlıkların erkekler arasında çıkmasıyla ve kadınlar arasında çıkan anlaşmazlıklarda da genelde mahkemeye erkek vekilleri vasıtasıyla katılmasıyla açıklanabilir. Kadın adları arasında yer alan Ümmü tek başına kullanıldığı gibi “Ümmüş, Ümmü Gülsüm, Ümmühan, Ümmü Selime ve Ümmücan” şeklinde de yaygın olarak kullanılmıştır.

3.6.1.2. Gayrimüslim Adları

Kırım coğrafyasında yaşayan ve bölgenin en eski sakinleri arasında yer alan Karaimlerle birlikte Rumlar, Ermeniler ve Acemler'in önemli bir kısmıyla bazı Çingeneler gayrimüslim topluluğu oluştururlar. Bu topluluklar tarafından kullanılan adlarda genelde mensubu oldukları dinî yapıdan esinlenmiştir.

Kadıasker defterlerinde en fazla yer alan gayrimüslim topluluğu ismi Yahudilere aittir. Defterlerde, 238 farklı Yahudi ismi tespit edilmiş olup bunlar 867 kez tekrarlanmıştır. Defterlerde yer alan ve en fazla geçen 10 Yahudi ismi şunlardır:

Tablo 43.Yahudi Adları

Sıra No	Ad	Defterlerde Geçme Sayısı	Toplam İsimler içerisindeki %
1	İsak	80	9,23
2	Moşe[Moshe]	63	7,27
3	Avraham	59	6,81
4	Yasef	58	6,69
5	Yako	56	6,46
6	İlya	52	5,60
7	Şemoyil	28	3,23
8	Yefda[Yufda]	26	3,00
9	Şolom	25	2,89
10	Baba	24	2,77

Yahudi isimlerini gösteren Tablo 43 incelendiği zaman burada da Yahudi kültürünün etkisi göze çarpmaktadır. Yahudi toplumunda yaygın olatak kullanılan İsak, Moşe, Avraham ve Yasef gibi isimler Kırım Karayları tarafından da tercih edilmiştir.¹¹¹⁹

Rum isimleri incelendiği zamansa defterlerde 300 farklı Rum ismi tespit edilmiş olup bunlar 567 kez tekrarlanmıştır. Defterlerde yer alan ve en fazla geçen 10 Rum ismi ise şunlardır:

Tablo 44. Rum Adları

Sıra No	Ad	Defterlerde Geçme Sayısı	Toplam İsimler içerisindeki %
1	Tudor	41	7,23
2	Yuri	21	3,70
3	Kostantin	17	2,99
4	Kiryaki	14	2,35

¹¹¹⁹ Bu isimler arasında birinci sırada yer alan İsak ismi, bazı yerlerde İshak şeklinde yer almıştır. Çalışmada tüm İshaklar İsak olarak değerlendirilmiştir.

5	Arslan	11	2,47
6	Efendika	11	1,94
7	Dimitri	10	1,76
8	Yani	10	1,76
9	İvan	9	1,59
10	Andon	8	1,41

Tablo 44'deki Rum isimleri incelendiği zaman burada da Rum kültürünün etkisi göze çarpmaktadır. Uzun süredir bölgede yer alan Rum toplumu da; Tudor, Yuri ve Konstantin gibi Rumlar arasında yoğun bir şekilde tercih edilen isimleri kullanmayı tercih etmişlerdir.

Bölgede yaşayan Ermeniler tarafından kullanılan 179 farklı isimse defterlerde 377 kez yer almıştır. Defterlerde en fazla yer alan 10 Ermeni ismi şunlardır:

Tablo 45. Ermeni Adları

Sıra No	Ad	Defterlerde Geçme Sayısı	Toplam İsimler içerisindeki %
1	Haçadur	14	3,71
2	Asgador	13	3,45
3	Gülesiz	11	2,92
4	Sefer	10	2,65
5	Agop	9	2,39
6	Ovanis	9	2,39
7	İvaz	8	2,12
8	Kasbâr	7	1,86
9	Kirkor	7	1,86
10	Melkon	7	1,86

Tabloda 45'deki Ermeni isimleri incelendiği zaman Ermeni toplumu tarafından sıkça kullanılan Haçadur ve Asgador adlarının bölgede yaşayan Ermeniler tarafından sıklıkla kullanıldığı gözükmemektedir. Tabloda yer alan on ad arasında yer almamakla birlikte Haçin, Laçin, Haçariz, Vartan ve Mardiros gibi Ermeni toplumu tarafından yoğun bir şekilde kullanılan Ermeni adları da bu dönemde kendine yer bulmuştur.

Bölgede yaşayan Acemler tarafından kullanılan ve çalışmada tespit edilen 138 farklı Acem isim defterlerde 246 kez yer almıştır. Defterlerde en fazla yer alan 10 Acem ismi şunlardır:

Tablo 46. Acem Adları

Sıra No	Ad	Defterlerde Geçme Sayısı	Toplam İsimler içerisindeki %
1	İvaz	12	4,88
2	Herabit	9	3,66
3	David	7	2,85
4	Karakaş	7	2,85
5	Karaoğlu	7	2,85
6	Beyat	6	2,44
7	Malkas	6	2,44
8	Ağacan	5	2,03
9	Kirakos	4	1,63
10	Markara	4	1,63

Acem adlarını gösteren Tablo 46'ya bakıldığı zaman Acemlerin önemli bir kısmının İran Ermenileri olduğu görülmektedir. Özellikle Ermeniler tarafından sıklıkla kullanılan Malkas ve Markara adlarının Acem diyarından gelen Ermenilere ait olması muhtemeldir. Yine Kirakos adının Acem'den gelen Rumlara ait olması muhtemeldir. Tabloda yer almamakla birlikte bölgede Türk ve Müsliman Acemler de bulunmaktadır. Bunların Fars veya İran Türk'ü olmaları kuvvetle muhtemeldir. Müslüman Acemler tarafından yoğun olarak kullanılan isimler ise; Ali, Hüseyin, Sefer, Murad ve Durmuş'tur.

Kıptiler ya da yaygın şekliyle Çingeneler de Kırım toplum yapısı içerisindeki topluluklardan biridir. Bölgede yaşayan Kıptiler tarafından kullanılan ve çalışmada tespit edilen 62 farklı Kıpti ismi defterlerde 100 kez yer almıştır. Defterlerde en fazla yer alan 10 Kıpti ismi şunlardır:

Tablo 47. Kıpti Adları

Sıra No	Ad	Defterlerde Geçme Sayısı	Toplam İsimler içerisindeki %
1	Hasan	8	8,00
2	Ali	7	7,00
3	Mustafa	7	7,00
4	Mehmed	6	6,00
5	Recep	4	4,00
6	Cumali	3	3,00
7	Abdullah	2	2,00
8	Ahmed	2	2,00
9	Ayngül	2	2,00
10	Fatma	2	2,00

Tablo 47 incelendiği zaman Kıptilerin önemli bir kısmının Müslüman olduğu ve bunların İslâmi isimler kullandığı gözükmemektedir. Gayrimüslim olanlar ise tabloda yer almamakla birlikte Andon, Aslan, Dimitri ve Tudor gibi adlar kullanmışlardır.

3.6.2. Kullanılan Unvan ve Lakaplar

Bir aileye kendi asıl adından ayrı olarak sonradan takılan, o kimsenin ya da ailenin bir özelliğinden kaynaklanan ikinci ada lakap denilmiştir.¹¹²⁰ Lakap takma geleneği Türk kültüründe son derece yaygın bir gelenek olup bunun için “at atmak” tabiri kullanılır.¹¹²¹ İncelemenin yapıldığı zaman dilimi içerisinde de bölgede yaşayan insanların lakaplarla tarif edilmesi yaygın bir uygulamadır. Unvan ise bir kimsenin temsil ettiği makam veya göreviyle ilgili olarak anıldığı addır.

İncelenen defterler unvan ve lakap bakımından son derece zengindir. Defterlerden anlaşıldığı kadarıyla hem Müslim hemde gayrimüslim halk tarafından unvan ve lakap kullanılmıştır. İncelenen defterlerde yer alan unvan ve lakaplar bilgisayar yardımıyla tasnif edilmiştir. Bölge halkı tarafından kullanılan unvan ve lakaplarda kişinin; dinî, ırkı, soy, mesleki ve fiziksel özellikleri betimlenmiştir. El-Hâc, hacı, seyyid, şeyh, pir ve derviş gibi dinî karakteri unvanların yanında han, geray, mirza, sultân, efendi, çelevî ve ağa gibi statü belirten unvanlar yaygın bir şekilde kullanılmıştır. Ayrıca İstanbullu, Gözlevî, Kefevî gibi memleket belirtilen lakaplarla atalık, bölükbaşı, onbaşı, usta, çavuş, bayraktar, bakkal, pehlivan, çukadar, silahdar ve lülecî gibi meslek belirten unvanlarda kullanılmıştır. Yine kişinin fiziki özellikleride onun lakabında belirleyici olmuştur. Örneğin altıparmak, köse, sarı, kırmızı, boz, kel, kör, uzun, küçük, kulaksız ve sakallı gibi ayırt edici özellikler de lakap olarak kullanılmıştır. İncelenen defterlerde yer alan 9618 unvan ve lakab içerisinde en fazla yer alan 10 unvan şunlardır:

Tablo 48. Kullanılan Unvanlar

Sıra No	Ad	Defterlerde Geçme Sayısı	Toplam Unvanlar içerisindeki %
1	Efendi	1173	12,20
2	Çelebi	1019	10,59
3	El-Hâc	978	10,17
4	Ağa	753	7,83
5	Mirza	566	5,88
6	Gazi	498	5,18

¹¹²⁰ <https://sozluk.gov.tr/>, s.e.t., 25.07.2021.

¹¹²¹ Nebi Bozkurt, “Lakap”, *DİA*, C.27, Ankara 2003, s.66.

7	Şah	441	4,59
8	Bike	409	4,25
9	Sultân	367	3,82
10	Monla	349	3,63

Kırım Coğrafyasında kullanılan unvanları gösteren Tablo 48 incelendiği zaman çoğunlukla efendi, çelebi, ağa, mirza, han ve sultân gibi ayrıcalık belirtilen unvanların kullanıldığı gözükmemektedir. Ayrıcalık belirten bu unvanları kullananların önemli bir kısmı aynı zamanda Kırım aristokrasisinin önde gelen temsilcileridir. Gayrimüslim ahali tarafından ise daha çok papaz, mumcu ve kirişçi gibi meslek belirten unvanlarla Ermeni, Rum ve Acem gibi etnik yapıyı belirten ifadeler kullanılmıştır. Ayrıca bölgede yaşanan tüm etnik topluluklar tarafından fiziki özelliklerini belirten sarı, siyah, kırmızı, benekli, boz, sırlı, sakallı, kel, köse, kör, sağır, dilsiz, kulaksız, karabaş, akbaş, küçük, uzun, kısa gibi lakaplarda sıklıkla kullanılmıştır.

3.5. Vakıf

İslâm medeniyetinde önemli bir hayır müessesesi olan ve sözlükte “*durmak, durdurmak, alıkoymak*” anlamındaki vakıf kelimesi¹¹²²“*Bir mülkü, kamu yararına ebedi olarak tahsis etmek*” manasında kullanılan hayır müessesesini ifade eder.¹¹²³ Vakıf, İslâm medeniyetinin ortaya çıkardığı önemli müesseselerden biri olup 8. yüzyılın ortalarından 19. yüzyılın sonlarına kadar İslâm coğrafyasının hemen hemen her yerinde toplumun bütün dinî ve ırki katmanlarının dâhil olduğu bir müessesedir.¹¹²⁴ Türk devletleri tarafından da vakıflara son derece önem verilmiş, kurulan vakıflar özenle idare edilmiş ve ülkenin sosyo ekonomik ve kültürel hayatına damga vurmuştur.

Osmanlı Devleti yöneticileri ilk zamanlarından itibaren vakıflara ehemmiyet göstermişler ve devletin inkişafıyla birlikte onları zirve noktasına taşımışlardır.¹¹²⁵ Devletin başkenti olan İstanbul başlı başına vakıflarla kurulmuş bir hayrat şehridir.¹¹²⁶ Benzer şekilde Kırım Hanlığı da vakıflara özel bir ehemmiyet göstermiştir. Özellikle incelemenin konusu olan Bahçesaray şehri, birçok vakfın merkezi olmuştur. Şehir vakıf kurumlarıyla donatılmıştır. Şehirde meydana getirilen vakıf kurumlarıyla birlikte birçok toplumsal ihtiyaç karşılanmıştır. Ayrıca ülkede toplumsal yaşamın oluşturulmasında ve birlik-

¹¹²² Hacı Mehmed Günay, “Vakıf”, *DİA*, C.42, İstanbul 2012, s.475.

¹¹²³ Mehmet Zeki Pakalın, *a.g.e.*, C.III, s.577.

¹¹²⁴ Bahaeddin Yediyıldız, “Vakıf”, *DİA*, C.42, İstanbul 2012, s.480.

¹¹²⁵ Fuat Köprülü, *İslam ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*, Ötüken Yay., İstanbul 1983, s.387.

¹¹²⁶ Bahaeddin Yediyıldız, *a.g.m.*, s.483.

beraberliğin sağlanmasında vakıfların son derece önemli bir yeri olmuştur. Özellikle Bahçesaray'daki birçok câmi', mescid, tekke, zâviye, medrese, kütüphâne, mektep, çeşme, han ve hamam gibi vakıf kurumları sayesinde hem halkın ihtiyaçları karşılanarak halka hizmet edilmiş hem de şehrin görünümüne estetik ve işlevsellik bakımından katkı sağlanmıştır.

3.5.1. Vakıfların Defterlere Kaydedilme Şekli

Türk-İslam medeniyetinde son derece mühim bir yere sahip olan vakıfların kurulması belli başlı usul ve kaidelere bağlanmıştır. Vakıf meydana getirilirken öncelikle vakfın kurucusunun kim olduğu, vakfı kuran kişinin irada beyanı, vakfedilen şeyin tanımı, vakfın hangi alanda hizmet vereceği, vakfın işletilebilmesi için gerekli olan akarın tespiti, vakıftan kimlerin istifade edeceği ve vakıfta kimlerin görev alacağı gibi konuların belirtilmesi gerekmektedir.¹¹²⁷ Bahsedilen bu hususların meydana getirilmesinden sonra vakıf kurmak isteyen kişi kadiya müracaat ederek vakıf senedi de denilen vakfiyeyi yazdırır ve hazırlanan evrağın şahitler huzurunda mahkemede tescil ettirilmesiyle vakıf kurulmuş olurdu.¹¹²⁸ İncelenen defterlerde yer alan vakfiyeler incelendiği zaman belirtilen hususlara riayet edildiği görülmüştür. Muharrem 1136 (M.1723) tarihli bir kayıtta Kırım Han'ı Saâdet Geray Han'a ait köprü vakfı, kadıasker defterine yazılarak kaydedilmiştir. Buna göre Çeterlik Deresi üzerine Kırım Han'ı Saâdet Geray Han tarafından köprü yaptırılmış ve köprü vakıf haline getirilmiştir. Vakfedilen köprü için Ferahkermen'de Kefe Kapusu ve Şor Pazarı denilen yerdeki birkaç dükkân vakfa akar kaydedilmiş, vakfın mütevelliliğine Ali Efendi atanmış, Ali Efendi'nin vakfı nasıl yönetilip işletileceği, hangi esas ve ölçüler içinde dükkânların kirasıyla köprünün bakım ve tamiratının yapılacağı vakfedenin iradesiyle belirlenerek kaydedilmiştir.¹¹²⁹

Kadıasker defterlerine kaydedilen vakıfların vakfiyeleri incelendiği zaman görülen önemli bir hususta vakfiyelerin baş kısmının;

"Hamd-i fâik-i bî-hâd ve senâ-i lâıyk-i lâ-yu'ad ol mâlikü'l-mülk ve'l-melekût Rabbi'l-izzeti ve'l-ceberût vâkıf-ı hâl-i ins ü cân Râzık-i mahlûk-i dû-cihân cellet hikmetehû ve illet kelimetehû hazretlerinin dergâh-ı azamet penâhına nef' olunur ki nushâ-i insânî ketm-i ademden ibdâ'-ı üslûb üzere ibdâ ve imlâ ve ahsen-i kâkvîm üzere ihtirâ' ve inşâ idüb mesâlik-i me'âşî ta'lîm ve menâhic-i me'âdî tefhim eyledi ve sad-hezâr ve dürer-i salât u selâm hoceste nizâm ol medîne-i ilm ü hilm temkin-i gencîne-i vahy-i Rabbi'l-âlemîn hâtime-i silsile-i l-mürselîn hazretlerinin ravza-i razıyye ve

¹¹²⁷ Ahmed Akgündüz, *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf müessesesi*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1996, s.107-150.

¹¹²⁸ Ziya Kazıcı, *Osmanlı Vakıf Medeniyeti*, Bilge Yayınları, İstanbul 2003, s.46-47.

¹¹²⁹ ORRNB, FOND 917,51-13-A1.

*hatîr-i hatîrlerine nisâr olunur ki sâlik-i râh-ı hakikate olan sâhib-i himmet ve âlî nihmeti mekâsîd ve â'mâline isâl ile hoş-hâl ider ve dürer-i rahmet-i İlâhî ve gurer-i maîfet-i nâ-mütenâhi zümre-i âl ve ashâb ve fırka-i siddîkâ ve ahhâbı üzerine olsun ki her biri tarik-i Hakka hâdî ve sebîl-i tevfîka münâdî hâmfî-i hüma-yi dîn ve vâlî-i livâ-i fazl-i yakîn olmuştur ridvânullâhî Teâlâ aleyhim ecmâ'in Emmâ bâ'd bâ'is-i tahrîr-i kitâb-ı şer'î ve dâ'î-i tasfîr-i hitâb-ı mer'î budur ki erbâb-ı elbâba rûşen ve zâhir ve eshâb-ı iz'âna ayân ve bâhirdir ki bu cihân-ı gaddâr-ın mâlî ve câhî bî-karâr ve bu dünyayı nâ-pâyîdârın tâc u taht-ı müste'ârdır pes lâ-cerem her âkil gâfil olmayub zemân-ı âkabetinde mülâhaza âkibete müdâmet ve âvân-ı tâkatinde hayrât ve hasenâta muvazebet ide ki ekmel-i envâ'î hatrât-ı sadâkat-i câriye ve ecmel-i esnâf-ı müberrât-ı hasenât-ı bâkiyedir ki ba'de helâki'l-beden mûcib-i sebât-ı zikr-i hasendir.*¹¹³⁰

Şeklinde Allah'a hamd ü senâ ve Peygambere salât ü selâm ederek hayır duasıyla vakfiyeye başlanmasıdır. Buradaki amaç yapılan hizmetin şükran ve hayır duâsıyla anılması ve Allah rızasına ermesine vesîle olmasını ummaktır.¹¹³¹

İncelenen defterler, vakıflar bakımından son derece zengindir. Defterlere hem Bahçesaray kazâsındaki hemde ülkenin farklı kazâlarında ki birçok vakıf kaydedilmiştir. Ayrıca Kırım Hanlığı sınırları dışında yer alan han ailesine ait bazı vakıflarda hem bulundukları bölgedeki mahkemelere hem de Bahçesaray'daki mahkemelere kaydedilmişlerdir. Bunlardan biri de El-Hâc Selim Geray Han'a ait olan vakıftır. Birçok Kırım hanında olduğu gibi El-Hâc Selim Geray Han'da hanlık görevinden ayrıldıktan sonra belli bir müddet Rumeli Bölgesi'nde ikâmete tâbî tutulmuştur. Selim Geray Han bu zorunlu ikâmeti sırasında Silivri, Çatalca, Burgaz Bölgesi'nde yer alan çiftliğinde yaşamış ve bu esnada çeşitli gayrimenkuller elde etmiş ve bunları vakıf çiftliği haline getirmiştir. El-Hâc Selim Geray Han bu işlemleri hem Silivri Kadı Naibi Mustafa Efendi'ye hem de Bahçesaray Kadısı Ebu's-Suûd Efendi'ye kaydettirmiştir.¹¹³² Ayrıca Bahçesaray şehrinin sahip olduğu ticari potansiyel Bahçesaray kazâsı haricindeki birçok vakfında şehirde gelir getiren gayrimenkul işletmesine neden olmuştur. Defterlerde bu gayrimenkullerin işletilmesi, kiralanması, tamiratının yapılması ve alacak verecek ilişkisi bakımından birçok kayıt yer almaktadır. Örnek vermek gerekirse, Töbeçokrak Câmi' Vakfına ait ekmekçi dükkânı Bahçesaray'da bulunmakta olup dükkân aylık 120 akçeye İbrahim Beşe'ye kiralanmış ve üç aylık kira bedeli olan 360 akçe peşinen câmi' imâmı Abdullah Efendi'ye

¹¹³⁰ İlgili dua El-Hâc Selim Geray Han'ın Silivri'de bulunan vakfından alınmıştır. Bkz. ORRNB, FOND 917,36-60-A1.

¹¹³¹ Vakıflarda duâ ve beddualar için Bkz. İbrahim Ateş, "Vakfiyelerde Duâ ve Bedduâlar", *Vakıflar Dergisi*, S.XVII, Ankara 1983, s.5-54.

¹¹³² İlgili kayıtlar hem Kırım Hanlığı Kadıasker Defterlerinde hem de Vakıflar Genel Müdürlüğü arşivinde yer almaktadır. Kırım Hanlığı Kadıasker Defterlerinde yer alan kayıt için Bkz. ORRNB, FOND 917, 38-60-AB; ORRNB, FOND 917, 38-59-AB; Vakıflar Genel Müdürlüğü arşivindeki kayıtlar Vakfiye Defteri 629, s..256, sıra 238 de yer almakta olup ilgili kayıttan haberdar olmamızı sağlayan makale için Bkz. Hüseyin Çınar, "Hacı I. Selim Giray Han ve Çiftlik Vakıfları", *Karadeniz Araştırmaları*, S.11, 2006, s.19-37.

teslim edilmiştir.¹¹³³Yine Bahçesaray’da nalbanthâne karşısında Cavkaçdı Câmî‘ Vakfına ait bir kasab dükkânı bulunmakta olup bu dükkânda câmî‘ imâmı tarafından yıllık 1000 akçeye Mevlüd adlı kasaba kiralanmıştır.¹¹³⁴

Vakıflar kurulduktan sonra vakfın sürdürülebilirliğini sağlamak için dükkânlar, bedestenler, kervensaraylar ve değirmenler gibi binalarla tarım alanları ve nakit para türünden akarlarla desteklenmiştir. İncelenen defterlerde birçok vakfa ait akar açık bir şekilde tanımlanmış ve kadıasker defterlerine kaydedilmiştir. Defterlerde yer alan en önemli vakıflardan biri Bahçesaray şehrinin en önemli simgelerinden biri olan Câmî‘-i Kebir Vakfıdır. Câmî‘-i Kebir için vakıf oluşturulmuş ve oluşturulan bu vakfa son derece kıymetli gayrimenkuller bağlamışlardır. Bahçesaray’ın farklı yerlerinde ve Câmî‘-i Kebir Mahallesi’nde bulunan araziler, bağlar, bahçeler ve çok sayıda dükkân vakfa bağışlanmıştır. Yine Haramiköy’de bulunan çeşme için Bolat Ağa tarafından vakıf kurulmuş, bu çeşmenin tamirâtı için Bahçesaray’da Soğan Pazarı karşısında bir dükkân ve mahzenle birlikte 10920 akçe bağışlanmış ve bu husus kadı huzurunda kaydedilmiştir.¹¹³⁵ İncelenen defterlerde benzer şekilde çok sayıda vakfa ait gayrimenkül bulunmakta olup bunlarla ilgili kiralama, satış ve tadilat konulu bir hayli hüküm defterlere kaydedilmiştir.¹¹³⁶

3.5.2. Vakıf Görevlileri

Sahih bir şekilde usulüne göre teşekkül ettirilen vakıflar vakfiyelerinde belirtilen amaçlar doğrultusunda vakıf görevlileri tarafından titizlikle idare edilirlerdi. Vakıf yönetiminde yer alan belli başlı görevliler ise bâni, müteveli, naib, nâzır ve kadıdır.¹¹³⁷

Vakfı kuran kişi olarak adlandırılan vâkıf, incelenen belgelerde vakfın bânisi olarak adlandırılmıştır. Vakfın sahîh esaslara göre kurulması, devamlılığının sağlanması için akar bağlanması, vakfiyesinin hazırlanarak kadı huzurunda kayda geçirilmesi vakıf sahibinin görevidir. Devletin üst kademesindekiler hariç olmak üzere vâkıfların önemli bir kısmı kurmuş oldukları vakfa bizzat kendilerini müteveli tayin etmişler, ölümlerinden sonra çocuklarına, neslin tükenmesinden sonraysa akrabalarına ya da âzadlı kölelerine

¹¹³³ ORRNB, FOND 917,40-1-A1.

¹¹³⁴ ORRNB, FOND 917,46-14-B3.

¹¹³⁵ ORRNB, FOND 917,48-37-B2.

¹¹³⁶ ORRNB, FOND 917,35-62-A2; ORRNB, FOND 917,51-12-B2; ORRNB, FOND 917,35-28-B3; ORRNB, FOND 917,44-99-B4; ORRNB, FOND 917,51-12-B3; ORRNB, FOND 917,36-94-B3.

¹¹³⁷ Gökay Karaduman’a göre, yerleşim birimlerinde, vakıftan ücret alanların hepsini vakıf görevlisi olarak addetmek doğru değildir. Vakıf görevlisi olarak ancak müteveli, kâtip ve câbiler gibi hizmeti karşılığında vakıftan para alan kişiler sayılabilir. Bkz. Gökay Karaduman, “18. Yüzyıl Osmanlı Devleti’nde İstanbul’da Vakıfların Beledi Hizmetleri”, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2020, S.60.

mütevellilik görevinin verilmesini şart koşmuşlardır.¹¹³⁸ Bahçesaray'daki El-Hâc Yusuf Mescidi, El-Hâc Yusuf tarafından yaptırılmış ve mescide ait vakfın mütevelliside yine El-Hâc Yusuf'tur.¹¹³⁹

Vakıftaki en önemli yönetici vakfı idare eden “mütevelli”dir. Bazı zamanlarda “*kayyim, mütekellim ale'l-vakf ve nâzir*” da denilen mütevellinin; akıl ve bâliğ, çevresi tarafından güvenilir, vakfın işlerini idare edecek yetenek ve tecrübeye sahip ve Hanefi mezhebinin haricindeki hukukçulara göre Müslüman olması gerekmektedir.¹¹⁴⁰ Yukarıda izah edildiği üzere vakfı kuran kişilerin önemli bir kısmı aynı zamanda kendi vakıflarına mütevelli olmuşlardır. Bazı vakıflaraysa kurucusu tarafından mütevelli tayin edilmiştir. Bunlardan biri El-Hâc İslam Efendi'nin kendi ruhu için kurmuş olduğu Tilâvet-i Kur'ân vakfıdır. El-Hâc İslam, mütevellim Ahmed Çelebi olsun diye şart koşmuştur.¹¹⁴¹ Mütevelli olarak tayin edilen kişinin en önemli görevi vakfın vakfiyesinde belirtilen şartlara ve şer'î hükümlere göre vakfı amacına uygun bir şekilde yönetmektir.

Mütevelli seçiminde ise dikkat edilmeli, iş ehline verilmelidir. İncelenen defterlerden bu hususa ziyadesiyle dikkat edildiği anlaşılmaktadır. Örnek vermek gerekirse medrese ya da mektep vakfının müderrisliğine ilgili mektebin müderrisi, câmi' ve mescid vakıflarınaysa ilgili câmi'nin imâm ya da müezzini mütevelli olarak atanmıştır. Murteza Ali Medrese Vakfının mütevellisi medrese müderrisi Hüseyin Efendi'yken Câmi'-i Kebir Vakfının mütevellisi aynı zamanda câmi'nin hatibi olan Ahmed Han Efendi'dir.¹¹⁴² İncelenen defterlerde genellikle bir vakfa bir tane mütevelli atanmışken bazen aynı vakfa iki mütevellininde atandığı görülmüştür. Bunlardan biri olan Salaçık'taki Babakurt Mescidi Evkâfı'na Monla Mehmed ve Salih Çelebi birlikte mütevelli olarak atanmıştır.¹¹⁴³

Mütevellinin vefât etmesi yada görevinden ayrılması halinde yerine vakıf banisi tarafından ya da evlatları tarafından mütevelli ataması yapılmıştır. Recep 1131 (M.1719) tarihinde Zehrab Efendi Mektebi'ne vakf edilen dükkânın mütevellisi müderris Abdülaziz Efendi vefât edince yerine vakfın banisinin evlatlarının onayıyla Abdülaziz Efendi'nin oğlu Es-Seyyid Osman Efendi atanmıştır. Bu atama Es-Seyyid Osman Efendi'nin tevliyeti kabul etmesi ve atamanın kadı huzurunda kaydedilmesiyle geçerlilik kazanmıştır. Benzer şekilde Receb 1118 (M.1706) tarihinde Rus Mahallesi'nde El-Hâc Osman tarafından bina edilen çeşmeye El-Hâc Osman'ın neslinden Monla Yahya'nın izniyle Bakkal Ali Çelebi

¹¹³⁸ Bahaeddin Yediyıldız, “Vakıf”, *İA*, C.13, MEB Yay., Eskişehir 1997, s.162.

¹¹³⁹ ORRN, FOND 917,36-4-B4.

¹¹⁴⁰ Cin, Akgündüz, *a.g.e.*, s.46.

¹¹⁴¹ ORRN, FOND 917,49-68-A1.

¹¹⁴² ORRN, FOND 917,35-29-A1; ORRN, FOND 917,44-99-B4.

¹¹⁴³ ORRN, FOND 917,40-20-A1.

mütevelli tayin edilmiştir.¹¹⁴⁴Kırım han ve hanzâdeleri tarafından kurulan Bahçesaray'ın önde gelen vakıflarınaysa Kırım'ın önde gelen devlet adamları mütevelli olarak tayin edilmiştir. Örnek vermek gerekirse Mehmed Geray Han tarafından yaptırılan Büyük Hamam ve Medrese Vakfının mütevellisi devletin önde gelen kişilerinden biri olan Şahbolat Ağa'dır.¹¹⁴⁵Benzer şekilde kurulan birçok önemli vakfın mütevelliliğine Şahbolat Ağa, Halil Ağa ve Mehmed Ağa gibi Kırım toplumu tarafından itibar gören önemli kişiler atanmıştır.¹¹⁴⁶

Mütevelli yapmış olduğu iş karşılında "vazife-i tevliyet" denilen bir maaş alırdı.¹¹⁴⁷İncelenen defterlerde Bahçesaray'da ki birçok vakfın mütevellisine ait maaşlar hakkında bilgi bulunmaktadır. Buna göre Receb 1132 (M.1720) tarihinde El-Hâc Abdülbaki Ağa tarafından Bahçesaray'da kurulan vakfın mütevellisinin maaşı 120 akçedir.¹¹⁴⁸Zilhicce 1133 (M.1721) tarihinde Câmî' Cedid Vakfının mütevellisi için ödenen ücret 750 simdir.¹¹⁴⁹1136 (M.1724) tarihinde Câmî'-i Kebir'in mütevelliliğine atanan Ahmed Efendi'nin ücreti ise dört akçedir. Görüldüğü üzere mütevellilerin standart bir ücreti bulunmayıp zamana ve vakfın imkânlarına göre aldıkları ücret değişmektedir.

Vakfın vakfiye şartlarına göre iş ve işlemlerini yürütmek bizzat mütevellinin görevi olsa da mütevellinin görevden çekilmesi, bir yolculuğa ya da sefere katılması, vakıf işlerini yürütmede sonradan ortaya çıkan bir âczinin oluşması veyahut hukukî bir meselede ihtiyaç halinde yerine vekil tayin edilebilmesi mümkündür. Anlam olarak "*Bir makamın sorumluluğunu asıl sahibi yerine, geçici bir zaman için yüklenen kimse*" demek¹¹⁵⁰olan "nâib" ya da "vekil" Kırım vakıflarında da yer almaktadır. Safer 1113 (M.1701) tarihli bir kayda göre Mehmed Geray Han Vakfının mütevellisi olan Şahbolat Ağa, Çerkes seferine giderken yerine Veli Şah'ı vekil tayin etmiştir. Bu vekâlet, vakfın bânisinin evladı olan Ahmed Geray Han tarafından tevliyet için yazılan bir mektubla onaylanmış ve kadıasker defterine kaydedilmiştir.¹¹⁵¹Dolayısıyla mütevelli atamasında olduğu gibi nâib atanmasında da vakfın bânisinin ya da evladının onayı gerekmektedir.

Nâzırlık ise Türk-İslâm devletlerinde birçok farklı kurum ve kuruluşta yer alan bir görev olup genellikle vakıflarda yer alan yönetici ve denetleyici konumunda bulunan

¹¹⁴⁴ ORRN, FOND 917,40-3-A1.

¹¹⁴⁵ ORRN, FOND 917,35-50-B1; ORRN, FOND 917, 36-8-A1; ORRN, FOND 917, 37-52-A2.

¹¹⁴⁶ ORRN, FOND 917,35-50-B1; ORRN, FOND 917,36-59-B1; ORRN, FOND 917,36-8-A1; ORRN, FOND 917,37-52-A1; ORRN, FOND 917,48-43-B3.

¹¹⁴⁷ Cin, Akgündüz, *a.g.e.*, s.46.

¹¹⁴⁸ ORRN, FOND 917,49-97-B1; ORRN, FOND 917,49-96-A1.

¹¹⁴⁹ ORRN, FOND 917,49-11-B1.

¹¹⁵⁰ Casim Avcı, "Nâib", *DİA*, C.32, İstanbul 2006, s.311.

¹¹⁵¹ ORRN, FOND 917, 35-56-B3, ORRN, FOND 917,35-55-A3.

kişileri ifade etmek için kullanılmıştır.¹¹⁵²Nâzır sayısı birden fazla olabilmektedir. 21 Şaban 1127 (M.22 Ağustos 1715) tarihinde Maaliş Ağa Mescidinin Vakfını denetlemek için cāmî‘ cemâ‘atinden Mevlüd isimli bir kişi tayin edilmişken Cemazeyilevvel 1118 (M.1706) tarihinde Ulaklı ve Meryemli Hristiyanlarına ait kilise vakfının denetlenmesi için iki kişinin nâzır olarak belirlenmesine karar verilmiştir.¹¹⁵³Sadece bu iki kayıta bakıldığı zamanda nâzır seçiminde öncelikle ilgili vakfın cemâ‘ati arasından seçim yapıldığı söylenebilir. Vakıfların yönetiminde görev alan nâzırın en önemli görevi mütevellinin yapmış olduğu işlerin vakfiye kurallarına göre denetlemesini yapmaktır.

Kadılar ise vakfın resmiyet kazanmasında ve teftişinde önemli bir yere sahiptir. Özellikle mütevellilerin denetlenmesinde belli zamanlarda doğrudan doğruya kadı görevlendirilmiştir. Zilhicce 1133 (M.1721) tarihinde Bahçesaray Cāmî‘-i Kebir Vakfının mütevellisi El-Hâc Hüseyin’in denetlenmesinde Bahçesaray Kadısı bizzat bulunarak teftiş yapmış ve karşılığında 250 sim ücret almıştır.¹¹⁵⁴

3.5.3. Bahçesaray Vakıfları

Bahçesaray şehri hanlık içerisinde vakıf eserlerinin en fazla olduğu yerlerden biridir. Bahçesaray şehri, yöneten ve yönetilen tabakasında yer alan toplumun farklı katmanları tarafından meydana getirilen birçok vakıfla donatılmış, birçok beledi, dinî, ticari ve toplumsal ihtiyaçlar vakıflar eliyle yürütülmüştür. Tespit edilen vakıflar dinî vakıflar, eğitim-öğretimle ilgili vakıflar, toplumsal ihtiyaçların karşılandığı vakıflar ve para vakıfları olarak dört kısımda ele alınmıştır.

3.5.3.1. Dinî Vakıflar

Dinî vakıflar; dinî vecibelerin gereği olarak ortaya çıkan ihtiyaçları karşılamak için meydana getirilmiştir. Tespit edilen vakıfların önemli bir kısmı Müsliman ahali tarafından kurulmuştur. Bunların önemli bir kısmı cāmî‘, mescid ve tilâvet-i Kur’ân vakıflarıdır. Müslümanların haricinde gayrimüslim ahali de benzer şekilde kilise kurmak ve mevcuttaki kiliselerin varlığını devam ettirmek üzere vakıflar kurmuşlardır. Bahçesaray şehrinde Müslim ve gayrimüslimler tarafından kurulan bazı dinî vakıf kurumları şunlardır:

¹¹⁵² Türk-İslâm devletlerinde yaygın bir şekilde kullanılan Nâzır terimi için Bkz. Cengiz Tomar, Mehmet Genç, “Nâzır”, *DİA*, C.32, İstanbul 2006, s.449-450.

¹¹⁵³ ORRNB, FOND 917,40-56-A1; ORRNB, FOND 917,46-14-A2.

¹¹⁵⁴ ORRNB, FOND 917,49-11-B1.

Tablo 49. Dinî Vakıflar¹¹⁵⁵

Sıra No	VAKIF	MÜTEVELLİSİ	BELGE NO
1	Akçokrak Mescidi Vakfı	Mustafa	ORRNB, FOND 917,49-91-B2
2	Ali Bey Câmî' Vakfı	Timur Monla	ORRNB, FOND 917,34-34-A1
3	Arslan Ağa Câmî' Evkâfı	Ali Müezzîn	ORRNB, FOND 917,36-18-B3
4	Arslan Ağa Câmî' Mekteb Evkâfı	Ali Müezzîn	ORRNB, FOND 917,36-18-B4
5	Arslan Ağa Mescidi Evkâfı	Eyüb Çelebi	ORRNB, FOND 917,46-96-A4
6	Aziz Câmî' Evkâfı	Mehmed Gazi	ORRNB, FOND 917,36-18-A1
7	Aziz Câmî' Vakfı	Mahmud Zâde	ORRNB, FOND 917,46-6-A3
8	Aziz Câmî' Vakfı	Mehmedcan Çelebi	ORRNB, FOND 917,51-5-A5
9	Babakurt Mescidi Evkâfı	...	ORRNB, FOND 917,36-4-A1
10	Baltaçokrak Mescidi Evkâfı	İbrahim Efendi	ORRNB, FOND 917,36-52-A6
11	Câmî' Cedid Vakfı	El-Hâc Hüseyin	ORRNB, FOND 917,51-8-A5
12	Câmî'-i Kebir Vakfı	Ahmed Efendi	ORRNB, FOND 917,51-53-B2
13	Câmî'-i Kebir Evkâfı	Hafız Muhiddin Efendi	ORRNB, FOND 917,34-44-A2
14	Câmî'-i Kebir Evkâfı	Ahmed Çelebi ibn Derviş	ORRNB, FOND 917,35-28-B2
15	Câmî'-i Şerif Vakfı	Hüseyin	ORRNB, FOND 917,49-11-B2
16	Cemşid Efendi Mescidi Vakfı	Habibullah Efendi	ORRNB, FOND 917,36-4-B2
17	Çubar El-Hâc Mehmed Mescidi Vakfı	Ali Efendi	ORRNB, FOND 917,40-20-B1
18	Debbağ El-Hâc Şah Gazi Mescidi Evkâfı	Salih Çelebi	ORRNB, FOND 917,36-15-B1
19	Derzi Ali Mescidi Evkâfı	...	ORRNB, FOND 917,36-16-A3
20	El-Hâc Abdülbâki Mescidi	Abdüllatif Efendi	ORRNB, FOND 917,36-18-B2
21	El-Hâc Ali Mescidi	...	ORRNB, FOND 917,36-72-B3
22	El-Hâc Gazi Mescidi Vakfı	Abdülbaki bin Ömer	ORRNB, FOND 917,36-71-B5
23	El-Hâc Hüseyin Bölükbaşı Mescidi Vakfı	Hasan Müezzîn	ORRNB, FOND 917,36-41-B3
24	El-Hâc Hüseyin Câmî' Evkâfı	İsmail Çelebi	ORRNB, FOND 917,52-21-B5
25	El-Hâc Hüseyin Câmî' Kandil ve Mahyası Vakfı	İbrahim bin İslam	ORRNB, FOND 917,44-64-B2
26	El-Hâc Hüseyin Kızı İsmihan Mescidi Vakfı	Abdüllatif Efendi	ORRNB, FOND 917,40-20-B2
27	El-Hâc İslam Tilâvet-i Kur'ân Vakfı	Ahmed Çelebi	ORRNB, FOND 917,49-68-A1
28	El-Hâc Mahmud Bey Evkâfı	...	ORRNB, FOND 917,36-15-A3
29	El-Hâc Mehmed Mescidi	...	ORRNB, FOND 917,36-26-B6
30	El-Hâc Selim Geray Han Mescidi Evkâfı(Ahmed Ağa Evi Karşısında)	Hocaoglu Hüseyin Çelebi	ORRNB, FOND 917,36-4-B1
31	El-Hâc Selim Geray Han Tilâvet-i Kur'ân Vakfı	Kaya Sultân	ORRNB, FOND 917,49-97-B2
32	El-Hâc Yusuf Mescidi Evkâfı	El-Hâc Yusuf	ORRNB, FOND 917,36-4-B4
33	Asma Hanı ve Câmî' Vakfı	...	ORRNB, FOND 917,37-63-B3
34	Ermeni Mahallesi Kilise ve Sıbyan Mektebi Vakfı	...	ORRNB, FOND 917,37-57-A2
35	Eskiyurt Mescidi Vakfı	Eskiyurt Mescidi	ORRNB, FOND 917,46-105-B6
36	Gazi Efendi Mescidi Evkâfı	...	ORRNB, FOND 917,44-91-B1
37	Hacı Gazi Mescidi Evkâfı	Salih Çelebi	ORRNB, FOND 917,40-22-B1
38	Hacı Hasan Mescidi Evkâfı	...	ORRNB, FOND 917,36-2-A5
39	Hacı Mehmed Mescid-i Evkâfı	Ömer Şah Efendi	ORRNB, FOND 917,36-17-A2
40	Hızır Monla Mescidi Vakfı	...	ORRNB, FOND 917,48-120-A2
41	İslâm Geray Han Türbesi Evkâfı	Mustafa Efendi	ORRNB, FOND 917,35-57-A4

¹¹⁵⁵ Tablo incelen kadiasker defterlerinden mütevelliler esas alınarak meydana getirilmiş olup bazı dinî vakıflar birden çok yer almaktadır.

42	Kaytas Ağa Mescidi Evkâfı	Ahmed Efendi	ORRNB, FOND 917,35-19-A2
43	Kerime Bike Kur'an Tilâvet Evkâfı	...	ORRNB, FOND 917,35-3-B3
44	Köse Abdülcemil Efendi Mescidi Evkâfı	Mahmud Zâde	ORRNB, FOND 917,40-21-A2
45	Kur'an Vakfı[Hacı Geray Han'da]	...	ORRNB, FOND 917,44-78-B3
46	Manguş Mescidi Vakfı	...	ORRNB, FOND 917,40-54-B1
47	Maaliş Ağa Mescidi Evkâfı	Mustafa	ORRNB, FOND 917,46-14-A1
48	Maaliş Ağa Mescidi Evkâfı	Hüseyin	ORRNB, FOND 917,36-4-A3
49	Maaliş Ağa Mescidi Vakfı	Seyfullah Monla	ORRNB, FOND 917,46-14-A2
50	Melek Hanbike Kur'an Tilâvet Vakfı	...	ORRNB, FOND 917,51-1-A1
51	Meryem ve Ulaklı Kilise Vakfı	...	ORRNB, FOND 917,40-56-A1
52	Meryem ve Ulaklı Kilise ve Çeşme Vakfı	Dimitri veledi Bektemir	ORRNB, FOND 917,52-9-B2
53	Murad Mescid-i Evkâfı	Hızır Efendi	ORRNB, FOND 917,36-18-A2
54	Murteza Ali Efendi Mescidi Vakfı	...	ORRNB, FOND 917,36-86-B4
55	Mustafa Maaliş Ağa Mescidi	...	ORRNB, FOND 917,46-101-A4
56	Mübarek Sultân Hanbike Tilâvet-i Kur'an	Ahmed Efendi	ORRNB, FOND 917,49-17-A3
57	Müslime Bike Kur'an Tilâvet Evkâfı	...	ORRNB, FOND 917,35-2-B2
58	Nakkaş El-Hâc Abdülbaki Mescidi Vakfı	Abdülaziz Zâde	ORRNB, FOND 917,40-21-B1
59	Orta Câmi' Evkâfı	Baki	ORRNB, FOND 917,36-3-A2
60	Salaçık Babakurt Mescidi Evkâfı	Monla Mehmed ve Salih Çelebi	ORRNB, FOND 917,40-20-A1
61	Salaçık Câmi'-i Kebir Evkâfı	Aliş Müezzini	ORRNB, FOND 917,40-19-A3
62	Salaçık Mengli Geray Han Mescidi Evkâfı	...	ORRNB, FOND 917,36-5-B1
63	Salaçık Murad Mescid-i Evkâfı	Hızır Monla	ORRNB, FOND 917,40-20-A2
64	Sefer Ali Efendi Mescidi Evkâfı	İmam Derviş Mehmed	ORRNB, FOND 917,36-2-B1
65	Sefer Gazi Efendi Mescid-i Evkâfı	Derviş Mehmed Efendi	ORRNB, FOND 917,36-17-A1
66	Sefer Gazi Efendi'nin Şehreküstündeki Mescidi Vakfı	İbrahim	ORRNB, FOND 917,36-2-B2
67	Sefer Gazi Efendi'nin Şehreküstündeki Mescidinin Eski Vakfı	...	ORRNB, FOND 917,36-2-B3
68	Zehrab Efendi Câmi' Evkâfı	...	ORRNB, FOND 917,36-1-B3
69	Suvlukoba Mescidi Vakfı	Bekir Efendi	ORRNB, FOND 917,36-46-A5
70	Suvlukoba Mescidi Evkâfı	Abdülaziz Monla	ORRNB, FOND 917,40-20-B3
71	Sübhan el-hâc Mehmed Mescidi Vakfı	...	ORRNB, FOND 917,36-33-A2
72	Sübhan Gazi Ağa Câmi' Vakfı	Fahrü'l-kudat Ahmed Efendi	ORRNB, FOND 917,49-86-A1
73	Süren Mescidi Vakfı	...	ORRNB, FOND 917,36-77-B6
74	Şahbolat Ağa Mahallesi Mescidi Evkâfı	...	ORRNB, FOND 917,36-3-B1
75	Şehreküstü Mahallesi Mescidi Vakfı	Derviş Mehmed Efendi	ORRNB, FOND 917,46-5-A1
76	Şehreküstü Mahallesi Mescidi Vakfı	Monla Halil	ORRNB, FOND 917,46-11-A3
77	Şehreküstünde vaki Sefer Gazi Efendi Mescidi Vakfı	Mustafa Efendi	ORRNB, FOND 917,40-19-A1
78	Tahmas Ağa Karyesi Mescidi	...	ORRNB, FOND 917,48-98-B2
79	Teberti Derviş Ağa Mescidi Vakfı	Hüseyin Efendi	ORRNB, FOND 917,46-112-B1
80	Tilâvet-i Kur'an	Hamza	ORRNB, FOND 917,44-82-A4
81	Tilâvet-i Kur'an	Ahmed Efendi	ORRNB, FOND 917,44-82-A6
82	Tilâvet-i Kur'an	...	ORRNB, FOND 917,45-2-B1
83	Tilâvet-i Kur'an	...	ORRNB, FOND 917,46-79-B4
84	Tilâvet-i Kuran Mehmed Efendi	...	ORRNB, FOND 917,48-137-B2
85	Tilâvet-i Kuran Vakfı[Resuloğlu Hasan Çelebinin Kız Kardeşi için]	...	ORRNB, FOND 917,49-8-A1
86	Tole Vakfı	Derviş Ali	ORRNB, FOND 917,44-78-B2
87	Ulaklı Mescidi Vakfı	Abdullah Efendi	ORRNB, FOND 917,48-133-A1

89	Yaşdağ Câmî' Evkâfı	Gazi müezzîn ibn Musa Sûfî	ORRNB, FOND 917,36-68-A4
90	Yaşdağ Câmî' Evkâfı	Derviş Monla ibn Davud	ORRNB, FOND 917,36-86-A6
91	Yaşdağ Câmî' Evkâfı	Hatib Evris Efendi	ORRNB, FOND 917,46-91-A2

Tablo 49 incelendiği zaman dinî vakıfların büyük bir kısmının Müslümanlar tarafından kurulan vakıflar olduğu görülmektedir. Müslüman ahalî tarafından kurulan vakıfların önemli bir kısmıysa câmî' ve mescid vakfıdır. Bu durumda câmî' ve mescidlerin en önemli gelir kaynağının vakıflar olduğunu göstermektedir. Tablodan Müslüman ahalinin yanında gayrimüslim ahalinde vakıflar kurduğu anlaşılmaktadır. Gayrimüslim vakıflarının da Bahçesaray'da gayrimüslimlerin yoğun bir şekilde yaşadığı yerlerde kurulduğu anlaşılmaktadır. Ermeni Mahallesi'ndeki kilise ve sıbyan mektebiyle Meyrem ve Ulaklı karyelerindeki kilise ve çeşme vakıfları bunlardan bazılarıdır.

3.5.3.2. Eğitim-Öğretimle ilgili Vakıflar

Eğitim-öğretim, insan hayatı üzerinde en fazla etkiye sahip olan unsurlardan biridir. Bu nedenden dolayı da devletler ve hayırseverler tarafından eğitim kurumlarına yatırımlar yapılmıştır. Kırım Hanlığı zamanında da benzer şekilde hem devlet yöneticileri hem de hayırseverler tarafından eğitim-öğretime katkı sunmak amacıyla vakıflar kurulmuştur. Çalışmada tespit edilen eğitim-öğretimle ilgili belli başlı vakıflar şunlardır:

Tablo 50. Eğitim-Öğretimle ilgili Vakıflar

Sıra No	VAKIF	Mütevelli	BELGE NO
1	Abdülvehab Efendi Mekteb Evkâfı	...	ORRNB, FOND 917,46-9-B1
2	Aziz Tekke ve Câmî' Vakfı	Murad Gazi	ORRNB, FOND 917,37-61-A2
3	Bahçesaray Medrese Vakfı	Abdülcemil Efendi	ORRNB, FOND 917,35-29-A1
4	Debbağ El-Hâc Şah Gazi Mescidi Mektebi Vakfı	Salih Çelebi	ORRNB, FOND 917,36-15-A4
5	El-Hâc Abdülvehab Efendi Mekteb-i Şerif Vakfı	Ebubekir Efendi	ORRNB, FOND 917,49-9-B1
6	Güleç Medresesi Vakfı	...	ORRNB, FOND 917,49-86-A4
7	Hacı Gazi Mekteb Evkâfı	...	ORRNB, FOND 917,36-3-B4
8	Hacı Gazi Mescidi Mektebi Evkâfı	Salih Efendi	ORRNB, FOND 917,40-22-B2
9	Mehmed Geray Mektebi Vakfı	Şahbolat Ağa	ORRNB, FOND 917,36-8-A1
10	Mehmedcan Efendi Mektebi Vakfı	...	ORRNB, FOND 917,51-5-A3
11	Mengli Geray Han Medresesi Evkâfı	Halil bin Mevlüd	ORRNB, FOND 917,40-5-B2
12	Mengli Geray Han Medresesi Evkâfı	Es-Seyyid Hamid Efendi	ORRNB, FOND 917,46-10-A1
13	Murteza Ali Medresesi Vakfı	Hüseyin Efendi	ORRNB, FOND 917,44-50-A1
14	Mübarek Sultân Bekiç bint Murteza Ağa Medresesi Vakfı	Hızır Efendi	ORRNB, FOND 917,51-20-B1
15	Mübarek Sultân Bike İbnnet Murteza Ağa Evkâfı	Ali Kethüdâ	ORRNB, FOND 917,37-49-A1
16	Nakkaş Zâde Ahmed Ağa evi karbinde olan Mescidin Evkâfı	...	ORRNB, FOND 917,36-5-B2

17	Salaçık Mektebi Vakfı	Nizamettin	ORRNB, FOND 917,44-87-A2
18	Zehrab Efendi Mektebi Vakfı	Osman Efendi	ORRNB, FOND 917,48-22-A3
19	Telveli Karyesi Medresesi Vakfı	Abdüllatif Efendi	ORRNB, FOND 917,48-116-B1
20	Ulaklı Medresesi Vakfı	...	ORRNB, FOND 917,48-113-A1
21	El-Hâc Ellez Mektebi	...	ORRNB, FOND 917,51-1-A2
22	Ermeni Mahallesi Kilise ve Sıbyan Mektebi Vakfı	...	ORRNB, FOND 917,37-57-A2

Tablo 50’de vakıf mütevellilerinin gözükmemesi amaçlandığı için bazı vakıflar birden fazla yer almıştır. Şüphesiz tespit edilen vakıfların haricinde defterlere yansımayan birçok vakfın bulunma ihtimali de mümkündür. Tablo incelendiği zaman eğitim-öğretimle ilgili vakıfların çoğunlukla Müslüman ahali tarafından kurulduğu görülmektedir. Muhtemelen bu vakıflar câmi’ ve mescidlerle iç içedir. Çünkü genellikle mektep olarak adlandırılan eğitim-öğretim kuruluşları ibadethânelere bitişik inşa edilmekte veya son cemâat yeri bu iş için tahsis edilmektedir. Gayrimüslimler tarafından kurulduğu tespit edilen tek eğitim vakfıysa Ermeni Mahallesi’ndeki “Kilise ve Sıbyan Mektebi Vakfı”dır. Bu vakıf, Ermeni Mahallesi’ndeki gayrimüslimler tarafından kurulmuş olup asıl amacı mahalledeki gayrimüslim çocuklara İncil eğitimi vermektir.

3.5.3.3. Toplumsal İhtiyaçların Karşılandığı Vakıflar

Halkın alışveriş yapma mekânları, içme suyu, ulaşım ve temizlik ihtiyacında vakıflar tarafından karşılanmıştır. Şehirde vakıf olarak birçok han, hamam, çeşme ve köprü meydana getirilmiştir.

Tespit edilen han, hamam, çeşme ve köprü vakıfları şunlardır:

Tablo 51. Han, Hamam, Çeşme ve Köprü Vakıfları

Sıra No	VAKIF	Mütevellisi	BELGE NO
1	Bahçesaray Çeşmiyan Vakfı	Derviş Mehmed Efendi	ORRNB, FOND 917,40-4-B2
2	Büyük Câmi’ ve Hamamı	Ahmed Efendi	ORRNB, FOND 917,44-92-A2
3	Büyük Hamam Vakfı	Şahbolat Ağa	ORRNB, FOND 917,37-52-A2
4	Büyük Hamam Vakfı	Ahmed Efendi	ORRNB, FOND 917,49-11-B3
5	Çeşme Vakfı	El-hâc Abdülvehhâb Efendi	ORRNB, FOND 917,35-62-B3
6	Çeşme Vakfı	Mehmed Zâde Derviş Ağa	ORRNB, FOND 917,48-43-B3
7	Çeşmiyan Vakfı	Mehmed bin Baliş	ORRNB, FOND 917,35-3-A2
8	Çeşmiyan Vakfı	Derviş Mehmed Efendi	ORRNB, FOND 917,36-9-A1
9	Çifte Hamam Vakfı	...	ORRNB, FOND 917,44-39-B2
10	El-Hâc Mahmud Hanı	...	ORRNB, FOND 917,49-95-A2
11	El-Hâc Selim Geray Han Kârbân Serâyı	Abdülbâki Efendi	ORRNB, FOND 917,44-53-A2
12	Hamam-ı Kebir Vakfı	El-Hâc Şahbaz Efendi	ORRNB, FOND 917,44-58-A2
13	Hamam-ı Kebir Vakfı	Hatib Ahmed Efendi	ORRNB, FOND 917,49-5-A1
14	Harami Köy Çeşmesi Vakfı	Bahadırşah Mirza	ORRNB, FOND 917,48-37-B2

15	Harami Köy �e�mesi Vakfı	El-H�c Hamza	ORRNB, FOND 917,49-91-A2
16	K�rb�n Ser�y Vakfı(Sefer Gazi A�a Hanı Vakfı)	El-H�c Abd�lvehh�b Efendi	ORRNB, FOND 917,34-42-A1
17	Küçük Hamam Vakfı	Hatip Ahmed Efendi	ORRNB, FOND 917,51-10-B4
18	Mehmed Geray Han Hamam Evk�fı	�ahbolat A�a Hazretleri	ORRNB, FOND 917,35-50-B1
19	Mehmed Geray Han Hamam Evk�fı	El-H�c �ahbaz Efendi	ORRNB, FOND 917,48-110-B2
20	Rus Mahallesi'ndeki �e�me Vakfı	Bakkal Ali Çelebi	ORRNB, FOND 917,40-3-A1
21	Sa�det Geray Han Vakfı	Ali Efendi	ORRNB, FOND 917,51-13-A1

Tablo 51 incelendiği zaman su şebekesi,  e me ve hamam gibi birçok beledi hizmetin vakıflar eliyle ger ekle tirildi i görülmektedir. Hayırseverler tarafından  ehrin birçok noktasına içme suyu getirilmiştir. Meydana getirilen bu çeşmeler ve hamamlar vasıtasıyla vakıfların giderleri karşılanmaya çalışılmıştır.¹¹⁵⁶ Ayrıca kervansaraylar inşa edilerek buradaki d kk nlerden elde edilen gelir birçok vakfa akar olarak ba lanmı tır.

3.5.3.4. Para Vakıfları

Kısaca, vakfedilen paranın aslına dokunulmaksızın i letilerek elde edilen gelirin vakıf gayesi için harcanması olarak tanımlanabilecek olan para vakfı konusu fıkıh kitaplarında fikh  bir mesele olarak değerlendirilerek uzunca bir süre münakaşa konusu olmuştur. Özellikle Osmanlı  limleri arasında uzunca bir süre devam eden bu münakaşa,  eyh lisl m Ebuss  d Efendi'nin (M.1490-1575) nakit parayı taşınır mal kapsamına almasıyla sonuçlanmıştır.¹¹⁵⁷

Bahçesaray'daki vakıf türlerinin en  onemlilerinden biri de para vakıflarıdır. Bu vakıflar, hayırseverleri tarafından belirtilen para türünden yapılan ba ı larla kurulmuştur. Vakfın faaliyetleri, vakfiyesinde belirtilen hususlar çerçevesinde m tevell  tarafından yürütülmüştür. İdari ve iktisadi açıdan kadının gözetim ve denetimi altında bulunan para vakıfları belli zamanlarda da denetlenmi tir. İncelemenin sınırları içerisinde hesapları denetlenen ve harcamaları kontrol edilen belli ba lı vakıflar şunlardır:

Tablo 52.Tespit Edilen Bazı Para Vakıfları

Sıra No	VAKIF	Mütevellisi	TARİH	BELGE NO	Geliri
1	Arslan A�a C�mi' Evk�fı	Ali Müezzin	Ra 1115(M.1703)	ORRNB, FOND 917,36-18-B3	64199 a
2	Arslan A�a C�mi' Evk�fı	Ali Müezzin	15 R 1113 (M.19 Eylül 1701)	ORRNB, FOND 917,36-1-A2	532 a 29 s
3	Arslan A�a C�mi' Mekteb Evk�fı	Ali Müezzin	15 R 1113 (M.19 Eylül 1701)	ORRNB, FOND 917,36-1-A3	1442 a
4	Arslan A�a C�mi Mekteb Evk�fı	Ali Müezzin	Ra 1115(M.1703)	ORRNB, FOND 917,36-18-B4	18459 a

¹¹⁵⁶ Para vakıfları kısmında ayrıca de inilmi tir.

¹¹⁵⁷ Para vakıfları konusunda Bkz. Yakup  zsara , “Osmanlı Para Vakıflarından Türkiye Vakıflar Bankasına(1826-1954)”, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2019.

5	Aziz Câmî' Evkâfı	Mehmed Gazi	Ra 1115(M.1703)	ORRNB, FOND 917,36-18-A1	27160 a
6	Babakurt Mescidi Evkâfı	...	15 R 1113 (M.19 Eylül 1701)	ORRNB, FOND 917,36-4-A1	162 a 80 s
7	Bahçesaray Çeşmeleri Vakfı	Mehmed Dede	1 M 1131 (M.24 Kasım 1718)	ORRNB, FOND 917,48-117-B1	2138 g
8	Cemşid Efendi Mescidi Evkâfı	Habibullah Efendi	Ra 1115(M.1703)	ORRNB, FOND 917,36-18-B1	8400 a
9	Cemşid Efendi Mescidi Vakfı	Habibullah Efendi	15 R 1113 (M.19 Eylül 1701)	ORRNB, FOND 917,36-4-B2	8400 a
10	Cemşid Efendi Mescidi Vakfı	Habibullah Efendi	1118(M.1706)	ORRNB, FOND 917,40-22-B4	8400 a
11	Çubar El-Hâc Mehmed Mescidi Vakfı	Ali Efendi	1118(M.1706)	ORRNB, FOND 917,40-20-B1	28600 a
12	Debbağ El-Hâc Şah Gazi Mescidi Evkâfı	Salih Çelebi	M 1118(M.1706)	ORRNB, FOND 917,36-15-B1	11160 a
13	Debbağ El-Hâc Şah Gazi Mescidi Mektebi Vakfı	Salih Çelebi	M 1118(M.1706)	ORRNB, FOND 917,36-15-A4	31460 a
14	Derzi Ali Mescidi Evkâfı	...	M 1118(M.1706)	ORRNB, FOND 917,36-16-A3	170 Altın
15	Derzi Ali Mescidi Evkâfı	...	15 R 1113 (M.19 Eylül 1701)	ORRNB, FOND 917,36-2-A2	170 Altın
16	El-Hâc Abdülbâki Mescidi	Abdüllatif Efendi	Ra 1115(M.1703)	ORRNB, FOND 917,36-18-B2	14677 a
17	El-Hâc Abdülbaki Mescidi Evkâfı	Abdüllatif	15 R 1113 (M.19 Eylül 1701)	ORRNB, FOND 917,36-2-B4	14677 a
18	El-Hâc Hüseyin Bölükbaşı Mescidi Evkâfı	...	M 1112(M.1700)	ORRNB, FOND 917,36-16-A4	...
19	El-Hâc Hüseyin Bölükbaşı Mescidi Evkâfı	...	15 R 1113 (M.19 Eylül 1701)	ORRNB, FOND 917,36-2-A1	289 a 60 s
20	El-Hâc Hüseyin Kızı İsmihan Mescidi Vakfı	Abdüllatif Efendi	1118(M.1706)	ORRNB, FOND 917,40-20-B2	110 a
21	El-Hâc Mahmud Bey Evkâfı (İmam ve Vazie Meşrut)	...	M 1118(M.1706)	ORRNB, FOND 917,36-15-A3	2000 sim
22	El-Hâc Mahmud Bey Evkâfı	...	15 R 1113 (M.19 Eylül 1701)	ORRNB, FOND 917,36-3-A6	200 a
23	El-Hâc Selim Geray Han Mescidi Evkâfı(Ahmed Ağa Evi Karşısında)	Hocaoğlu Hüseyin Çelebi	15 R 1113 (M.19 Eylül 1701)	ORRNB, FOND 917,36-4-B1	8000 a
24	El-Hâc Yusuf Mescidi Evkâfı	El-Hâc Yusuf	15 R 1113 (M.19 Eylül 1701)	ORRNB, FOND 917,36-4-B4	159 a
25	Hacı Gazi Mekteb Evkâfı	...	15 R 1113 (M.19 Eylül 1701)	ORRNB, FOND 917,36-3-B4	90 a
26	Hacı Gazi Mescidi Evkâfı	...	15 R 1113 (M.19 Eylül 1701)	ORRNB, FOND 917,36-3-B2	78 a
27	Hacı Gazi Mescidi Evkâfı	Salih Çelebi	1118(M.1706)	ORRNB, FOND 917,40-22-B1	31490 a
28	Hacı Gazi Mescidi İmamına Meşrut Kuran Akçesi	Salih Efendi	1118(M.1706)	ORRNB, FOND 917,40-22-B3	7800 a
29	Hacı Gazi Mescidi Mektebi Evkâfı	Salih Efendi	1118(M.1706)	ORRNB, FOND 917,40-22-B2	11160 a
30	Hacı Hasan Mescidi Evkâfı	...	15 R 1113 (M.19 Eylül 1701)	ORRNB, FOND 917,36-2-A4	...
31	Hacı Mehmed Mescid-i Evkâfı	Ömer Şah Efendi	Ra 1115(M.1703)	ORRNB, FOND 917,36-17-A2	19680 a
32	Hacı Gazi Mescidi İmamet Vakfı	...	15 R 1113 (M.19 Eylül 1701)	ORRNB, FOND 917,36-3-B3	411 a
33	Hatm-i Kur'an İçin Meşrut Akçe	Ömer Şah Efendi	M 1118(M.1706)	ORRNB, FOND 917,36-17-A1	22920 a
34	Kaytas Ağa Mescidi Vakfı	Ahmed Efendi	1118(M.1706)	ORRNB, FOND 917,40-21-B2	...

35	Kaytas Ağa Mescidi Zimem Evkâfı	...	15 R 1113 (M.19 Eylül 1701)	ORRNB, FOND 917,36-2-A3	229 a 40 s
36	Köse Abdülcemil Efendi Mescidi Evkâfı	Mahmud Zâde	1118(M.1706)	ORRNB, FOND 917,40-21-A2	13520 a
37	Maaliş Ağa Mescidi Vakfı	Mustafa	Ş 1127(M.1715)	ORRNB, FOND 917,46-14-A1	25000 a
38	Maaliş Ağa Mescidi Evkâfı	Hüseyin	15 R 1113 (M.19 Eylül 1701)	ORRNB, FOND 917,36-4-A3	106 a
39	Maaliş Ağa Mescidi Evkâfı	Hüseyin	1118(M.1706)	ORRNB, FOND 917,40-20-B4	13000 a
40	Murad Mescid-i Evkâfı	Hızır Efendi	Ra 1115(M.1703)	ORRNB, FOND 917,36-18-A2	21600 a
41	Murad Mescid-i Evkâfı	Hızır Monla	15 R 1113 (M.19 Eylül 1701)	ORRNB, FOND 917,36-4-A2	88 a 100 s
42	Müezzinlere Meşrut Akçe	...	M 1118.(1706)	ORRNB, FOND 917,36-17-A2	9000 a
43	Nakkaş El-Hâc Abdülbaki Mescidi Vakfı	Abdülaziz	1118(M.1706)	ORRNB, FOND 917,40-21-B1	15960 a
44	Nakkaş Zâde Ahmed Ağa Avlusu Karbinde Olan Mescidin Evkâfı	...	15 R 1113 (M.19 Eylül 1701)	ORRNB, FOND 917,36-5-B2	167 a
45	Orta Câmi' Evkâfı(İmamete Meşrut Olan)	Baki	15 R 1113 (M.19 Eylül 1701)	ORRNB, FOND 917,36-4-B5	418 a
46	Orta Câmi' Evkâfı(Kayyım Akçesi)	...	M 1118(M.1706)	ORRNB, FOND 917,36-16-B4	6580 a
47	Orta Câmi' Evkâfı(Vaize Meşrut Olan)	...	M 1118(M.1706)	ORRNB, FOND 917,36-16-B3	24000 a
48	Orta Câmi' Evlâfı(Kayyım Akçesi)	Baki	15 R 1113 (M.19 Eylül 1701)	ORRNB, FOND 917,36-3-A3	65 a
49	Orta Câmi' Evlâfı(Hatm-i Kur'ân Akçesi)	Baki	15 R 1113 (M.19 Eylül 1701)	ORRNB, FOND 917,36-3-A4	23121 a
50	Orta Câmi' Evlâfı(Kandil Akçesi)	Baki	15 R 1113 (M.19 Eylül 1701)	ORRNB, FOND 917,36-3-A1	59 a
51	Orta Câmi' Evlâfı(Müezzinlere Tilâvet-i Kur'ân Akçesi)	Baki	15 R 1113 (M.19 Eylül 1701)	ORRNB, FOND 917,36-3-A5	9000 a
52	Orta Câmi' Evlâfı(Vaiz Akçesi)	Baki	15 R 1113 (M.19 Eylül 1701)	ORRNB, FOND 917,36-3-A2	200 a
53	Orta Câmi' Kandil Vakfı	...	M 1118(M.1706)	ORRNB, FOND 917,36-16-B2	5900 a
54	Orta Câmi'nin Evkâfı(İmama Meşrut olan)	...	M 1118(M.1706)	ORRNB, FOND 917,36-16-B1	418 a
55	Salaçık Babakurt Mescidi Evkâfı	Monla Mehmed ve Salih Çelebi	1118(M.1706)	ORRNB, FOND 917,40-20-A1	20880 a
56	Salaçık Câmi Evkâfı	...	15 R 1113 (M.19 Eylül 1701)	ORRNB, FOND 917,36-5-A1	367 Altın
57	Salaçık Câmi'-i Kebir Evkâfı	Aliş Müezzin	1118(M.1706)	ORRNB, FOND 917,40-19-A3	...
58	Salaçık Mengli Geray Han Mescidi Evkâfı	...	15 R 1113 (M.19 Eylül 1701)	ORRNB, FOND 917,36-5-B1	139 a 90 s
59	Salaçık Mengli Geray Han Mescidi İmamına Meşrut Akçe	...	15 R 1113 (M.19 Eylül 1701)	ORRNB, FOND 917,36-5-B2	19 a
60	Salaçık Murad Mescid-i Evkâfı	Hızır Monla	1118 (M.1706)	ORRNB, FOND 917,40-20-A2	22640 a
61	Sefer Ali Efendi Mescidi Evkâfı	Derviş Mehmed	15 R 1113 (M.19 Eylül 1701)	ORRNB, FOND 917,36-2-B1	257 a 86 s
62	Sefer Gazi Efendi Mescidi	Derviş Mehmed	1118(M.1706)	ORRNB, FOND 917,40-21-A1	39000 a
63	Sefer Gazi Efendi Mescid-i Evkâfı	Derviş Mehmed	Ra 1115(M.1703)	ORRNB, FOND 917,36-17-A1	38576 a
64	Sefer Gazi Efendi'nin Şehrek Üstündeki Mescidi Vakfı	İbrahim	15 R 1113 (M.19 Eylül 1701)	ORRNB, FOND 917,36-2-B2	116 a

65	Sefer Gazi Efendi'nin Şehrek Üstündeki Mescidinin Eski Vakfı	...	15 R 1113 (M.19 Eylül 1701)	ORRNB, FOND 917,36-2-B3	209 a
66	Zehrab Efendi Câmî' Evkâfı	...	15 R 1113 (M.19 Eylül 1701)	ORRNB, FOND 917,36-1-B3	39320 a
67	Suvlukoba Mescidi Evkâfı	...	15 R 1113 (M.19 Eylül 1701)	ORRNB, FOND 917,36-4-B3	63 a 95 s
68	Suvlukoba Mescidi Evkâfı	Abdülaziz Monla	1118(M.1706)	ORRNB, FOND 917,40-20-B3	8210 a
69	Şahbolat Ağa Mahallesi Mescidi Evkâfı	...	15 R 1113 (M.19 Eylül 1701)	ORRNB, FOND 917,36-3-B1	1803 a
70	Şehreküstü Mahallesi Mescidi Vakfı	Monla Halil ¹¹⁵⁸	12 Ca 1127 (M.16 Mayıs 1715)	ORRNB, FOND 917,46-11-A3	20100 a
71	Şehreküstünde Vaki Sefer Gazi Efendi Mescidi Vakfı	Mustafa Efendi	1118(M.1706)	ORRNB, FOND 917,40-19-A1	209 a

a. Akçe s. Sim g. Kuruş

Tablo 52 incelendiği zaman birçok câmî', mescid, medrese, mekteb ve çeşmenin para vakfının olduğu görülmektedir. Bu para vakıflarında belli zamanlarda toplu bir şekilde teftiş edildiği anlaşılmaktadır. Bu toplu teftişlerden biri 15 Rabiulahir 1113 (M.17 Kasım 1701) tarihinde yapılmışken diğerlerinin 1115 (M.1703) ve 1118 (M.1706) tarihlerinde yapıldığı gözükmemektedir. Çalışma sınırları içerisinde en büyük sermayeye sahip olan vakıf 367 altınla Salaçık Câmî' Evkâfı'na aittir. Orta Câmî' ve Hacı Gazi Câmî' gibi bazı vakıflarınsa kandil, vaiz, kayyım, müezzin ve medrese için ayrı ayrı hesaplarının tutulduğu ve yapılan teftişlerinde bu şekilde kaydedildiği görülmüştür.

Vakıflardan istifade edebilmenin belli şartları bulunmaktadır. Öncelikle istifade edecek olan kişinin vakfa başvurması, alacağı meblağ karşılığında belli bir malı rehin olarak göstermesi veyahut kendisine kefil bulması gerekmektedir. Gurre-i Muharrem 1118 (M.15 Nisan 1706) tarihinde Orta Câmî' Vakfından borç alan El-Hâc Mustafa oğlu Ömer Bölükbaşı'na borcu karşılığında Ali Bölükbaşı kefil olmuştur.¹¹⁵⁹

Para vakıfları Bahçesaray vatandaşlarının kredi ihtiyaçlarının karşılandığı büyük bir finans organizasyonudur. Şehirde yer alan bu kuruluşlardan en önemlilerinden biri de çeşme vakıflarıdır. Bıyık'a göre şehirde, otuz tane çeşme vakfı bulunmaktadır.¹¹⁶⁰ Gurre-i Muharrem 1131 (M.24 Kasım 1718) tarihinde çeşme vakıflarının mütevellisi olan Mehmed Dede denetlenmiş ve yapılan inceleme sonrasında vakıftan borç para alanlar tek tek kadı tarafından deftere kaydedilmiştir. Bu tarihte para vakfından borç para alanların kaydı Bıyık tarafından da belirtilmiştir. Fakat bu çalışmada yapılan incelemede, Bıyık tarafından verilen bilginin noksan olduğu, Osmanlıca belgelerin sağdan sola yazıldığından gözden

¹¹⁵⁸ İmam Abdülaziz Monla ibn Mevlüd yerine vekil olarak Nakkaş Monla Halil imâm ve müteveli olmuş.

¹¹⁵⁹ ORRNB, FOND 917,36-16-B1.

¹¹⁶⁰ Bıyık, *a.g.e.*, s.142.

kaçırılarak sehven 116. varaktaki borçluların hesaba katılmayarak vakfın gelirinin 2138 kuruş yerine 1259 kuruş¹¹⁶¹ olarak verildiği tespit edilmiştir.

Bu çalışmada ilgili para vakfından borç para alanların tamamı tespit edilerek aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:

Tablo 53. Bahçesaray Çeşmeleri Vakıf Akçesinden Borç Para Alanlar (Gurre-i Muharrem 1131(M.24 Kasım 1718)¹¹⁶²

Sıra No	Borç Para Alanlar	Rehin ve Kefil	Borç Miktarı	Cinsiyet
1	Sarkiz Zımmi[Attar]	Topçuköy'ünde Bağ	230 Cedit-i Zolota	E
2	Mağdesi Zımmi[Derzi]	Belbek'teki Bağ	100 g	E
3	Kutluş[Halaç]	Evi	30 g	E
4	Mustafa[Müezzini]	Evi	100 g	E
5	Abdüllatif[Attar]	El-Hâc Hamza	50 g	E
6	El-Hâc Hamza	Abdüllatif	35 g	E
7	Sefer[Kürkçü]	Evi	40 g	E
8	Abdülkerim[Çörekçi]	Bakırları	25 g	E
9	Zeynelali[Arabacı]	...	4 g	E
10	Hacı Abdülbaki Kardeşi Mehmed	...	25 g	E
11	El-Hâc Mustafa[İçelli]	...	40 g	E
12	Yani Zımmi[Bıçakçı]	...	20 g	E
13	Hacı Timur [Muhzır]	...	10 g	E
14	Dimitri[Pamukçu]	...	5 g	E
15	Nazbike nam Nasranî	...	17 g	K
16	Taşçı Oğlu	Sefer Zımmi	20 g	E
17	Hasırcı Zımmi	İlyâ Veledi Anamış	29 g	E
18	Konakçı Zımmi	Esterya nam Zımmi	30 g	E
19	İslam	...	12 g	E
20	Fidanoğlu[Dellâl]	...	6 g	E
21	Mustafa[Kethüdâ]	...	8 g	E
22	Tudor Zımmi	Evi	30 g	E
23	Yağlar Zımmi	Zevcesi	20 g	E
24	Lefter[Çizmecî]	Zevcesi	15 g	E
25	Kara Zımmi	Sefer[Çörekçi]	20 g	E
26	Efendol Zımmi[Çizmecî]	Evi Rehin Zevcesi Kefil	25 g	E
27	El-Hâc Abdülbaki Oğlu	...	5 g	E
28	Abdüllatif	...	6 g	E
29	Mutaf Zımmi	...	20 g	E
30	Abdülfettah Kızı Ümmü Gülsüm	...	6 g	K
31	El-Hâc Receb'in Zevcesi	...	10 g	K
32	İsak Yahudi	...	65 g	E
33	Monla Bolat	...	40 g	E
34	Bayram Beşe Oğlu Mustafa	...	65 g	E
35	Mümine Hatun	...	10 g	K

¹¹⁶¹ Bıyık, *a.g.e.*, s.144.

¹¹⁶² ORRNB, FOND 917,48-117-B, ORRNB, FOND 917,48-116-A.

36	İvaz[Dellak]	...	3 g	E
37	Akçokraklı Süleyman	...	25 g	E
38	Arabacı[Bölükbaşı]	...	13 g	E
39	Hasan[Bakkal]	...	10 g	E
40	Tüfenkçi	...	5 g	E
41	Anton Zımmi[Çizmecî]	Evi	30 g	E
42	Zeyneb Hatun	...	7 g	K
43	Kel Abdülkadir	Evi	5 g	E
44	Debbağ Hasan	...	2 g	E
45	Edaris[Kundakçı]	Hüseyin Beşe	5 g	E
46	Nikola[Terzi]	...	30 g	E
47	Abdülvehhab[Bıçalçı]	...	3 g	E
48	Hacı Kurt	...	10 g	E
49	Abdülbazi	...	4 g	E
50	Sandukçı	...	10 g	E
51	Mehmedcan[Delak]	...	5 g	E
52	Ahmed[Odabaşı]	...	50 g	E
53	Bayram oğlu Kâfi	...	6 g	E
54	Fatma Hatun	...	10 g	K
55	Musa Oğlu[Kundakçı]	...	6 g	E
56	Ali[Uncu]	...	20 g	E
57	El-Hâc İslam	...	100 g	E
58	Sürenli El-Hâc Mehmed	...	70 g	E
59	İslam Sûfî	...	40 g	E
60	Çarkçı	...	30 g	E
61	Gök Oğlu Hüseyin	...	10 g	E
62	Abdullah Zevcesi[?]	...	20 g	K
63	Saraç Mustafa Oğlu	...	5 g	E
64	Güneş Hatun	...	6 g	K
65	Hacı Oğlu ma ?	...	15 g	E
66	El-Hâc Abdülfettah Oğlu Fettah	...	5 g	E
67	Mehmed Efendi	...	5 g	E
68	Abdülhay Efendi Eskiden Baki	...	360 g	E
69	Yahya Efendi	...	25 g	E
70	Hasan Sûfî[Bakkal]	...	15 g	E
		TOPLAM	2138 g	

Tablo 53 incelendiği zaman çeşme vakıflarından Bahçesaray’da yaşayan toplumunun tüm unsurlarının istifade ettiği görülmektedir. Müslümanların yanı sıra İsak Yahudi, Sarkiz, Mağdesi, Yani ve Anton zımmi gibi gayrimüslimlerde Müslümanlara ait vakıftan borç para almışlardır. Toplam sermayesi 2138 kuruş olan çeşme vakfından en fazla borç alan kişi Abdülhay Efendi’yken onu Sarkiz ve Mağdesi zimmiler takip etmiştir. Yine tabloya bakılarak, erkeklerin yanı sıra kadınlarında vakıflardan borç para alabildikleri ve ticari hayatta kefil olabildikleri görülmektedir. İlgili vakıftan Abdullah ve El-Hâc Receb’in eşleri, Abdülfettah’ın kızı Ümmügülsüm, Mümüne, Fatma, Zeyneb ve Nazbike

Zımmi gibi kadınlarda ihtiyaçlarını karşılamak için borç para almışlardır. Yine tabloya bakarak çeşme vakfından borç para alan kişiler ve kefillerinin meslekleri hakkında da önemli bilgiler elde edilmektedir. Buna göre; attar, terzi, halaç, kürkçü, çörekçi, bıçakçı, çizmeci ve bakkal gibi birçok farklı esnaf örgütünün vakıflardan istifade ettiği ve dolayısıyla vakıfların bir nevi esnaf kooperatifi görevini de ifa ettiği söylenebilir.

Para vakıflarında en fazla tartışılan konulardan biri vakıf paralarının işletilme yollarından biri olan mu‘amele-i şer‘iye’dir. Mu‘amele-i şer‘iye, faiz yasağını aşmak amacıyla kullanılan bir uygulamadır. Buna göre, “inne satışı” olarak adlandırılan bir formülle vakfa ait parayla, para ihtiyacı olan şahşın sembolik değeri olan bir malı vakıf tarafından satın alınır ve hemen ardından bu mal belli bir yüzde eklenmiş bedelle aynı kişiye satılır.¹¹⁶³ Bu sayede kredi ihtiyacı olan insanların ihtiyacı karşılanmış ve aynı zamanda vakıflara da belli bir oranda finansman sağlanırdı. İncelenen defterlerde yirmibeş yıllık süre içinde benzer durumlara sıkça rastlanmıştır. Selh-i Cemazeyilahir 1111 (M.22 Aralık 1699) tarihinde Mehmed Bölükbaşı’nın sabisinin 585 akçesi onu onbir hesabı üzerine Haçedur zımmiye verilmiştir.¹¹⁶⁴ Cemazeyilahir 1125 (M.1713) tarihinde ise Kaspar, Asgador ve Nurbek adlı Ermeniler 30000 akçeyi onu onbir hesabı üzerine sene sonunda 33000 akçe olarak ödemek üzere borç almışlardır.¹¹⁶⁵ Şaban 1135 (M.1723) tarihinde ise Hasan Monla, Mehmedcan Efendi Mektebi Vakfından onu oniki hesabı üzere 102 kuruş borç almıştır.¹¹⁶⁶ Yine Şaban 1135 (M.1723) tarihinde ise Hacı Bike karyesinden Süleyman Ağa, onu onbirbuçuk karşılığında Terzi Hasan’dan 5000 akçe almıştır.¹¹⁶⁷ Görüldüğü üzere incelenen dönemde para vakıflarındaki mu‘amele-i şer‘iye oranları onu onbir ve onu on iki arasındadır. Buna göre 1700-1725 yılları arasında faiz miktarı %10-20 arasındadır.¹¹⁶⁸

¹¹⁶³ Vakıflarda faiz konusu hakkında Bkz. İsmail Özsoy, “Faiz”, *DİA*, C.12, İstanbul 1995, s.110-126; Bilal Aybakan, “Muamele”, *DİA*, C.30, İstanbul 2005, s.319-320; H.Yunus Apaydın, “İne”, *DİA*, C.22, İstanbul 2000, s.283-285; İsmail Cebeci, “Tevrük”, *DİA*, Ek:2, Ankara 2019, s.594-595.

¹¹⁶⁴ ORRNB, FOND 917,34-44-A1.

¹¹⁶⁵ ORRNB, FOND 917,45-2-A.

¹¹⁶⁶ ORRNB, FOND 917,51-5-A3.

¹¹⁶⁷ ORRNB, FOND 917,51-2-A4.

¹¹⁶⁸ Yediylidiz ve Barkan’a göre Osmanlı Devleti’nde %15’i geçmeyen faiz hakkı mahkemelerce meşru telâkki edilmiştir. Bkz. Bahaeddin Yediylidiz, “XVIII. Asır Türk Vakıflarının İktisadî Boyutu”, *Vakıflar Dergisi*, S. 18, Ankara 1984, s. 23; Ömer Lütfi Barkan, “Faizle işletilen Paralara Ait Kayıtlar Edirne Askeri Kassamı’na Ait Tereke Defterleri (1545-1659)” Belgeler, *Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, C. 3, S. 5, Ankara, 1996, S. 34; Çınar’a göre para vakıflarında üst limit %20 olmakla birlikte bu durum nadirdir ve Kırım’da genellikle %10 ve %15 kuralı yaygındır. Bkz. Hüseyin Çınar, “Arslan Giray Han ve Kırım’ın Yeniden İmârında Vakıfların Rolü”, *Vakıflar Dergisi*, S.30, Ankara 2007, s.125.

IV. BÖLÜM

EKONOMİ

4.1. Kırım ve Bahçesaray Ekonomisi

Kırım ekonomisi pek çok açıdan Osmanlı ekonomisine benzemektedir. Bu nedenle Osmanlı iktisadi dünya görüşünün kısaca incelenmesi Kırım ekonomisinin anlaşılması bakımından önem arz etmektedir. Genç'e göre Osmanlı ekonomisi iktisadi dünya görüşü; provizyonist (İaşe), tradisyonalist (Gelenekçilik) ve Fiskalizm (Gelircilik) olarak üçe ayrılır.¹¹⁶⁹ Provizyonist ekonomik modele göre devlet piyasada mal bolluğu sağlamaya çalışarak halkın ihtiyaç duyduğu her türlü malı düşük fiyattan temin etmeye çalışırdı. Genellikle Orta Çağ ekonomisi olarak da adlandırılan bu ekonomik modelde, üretimin düşük olması nedeniyle meydana gelebilecek olan kıtlığa karşı tedbirler alınmaya çalışılırdı. Bu ekonomik anlayışa göre her kazânın etrafında bulunan köylerde mallar üretilir ve üretilen mallarla öncelikle kazânın ihtiyaçları karşılanır, artan ürün olursa ülke içerisindeki diğer kazâlara gönderilirdi. Piyasa da mal bolluğu meydana getireceği için ithalat kolaylaştırılmış ve hatta teşvik edilmişken kıtlık meydana getirebileceği endişesi nedeniyle ihracat zorlaştırılarak sınırlandırılmıştır. Tradisyonalist ekonomik modele göre ise ekonomide bir değişim, ilerleme ya da gerileme olmaz. Uzun yıllardır denenen ve faydası gözüken ekonomik sistem devam ettirilmelidir. Bu nedenle mevcut esnaf örgütlerinin üretim ve istihdam yapısı devam ettirilmeli, ziraatta işlenen arazi büyüklükleri belli bir düzeyde tutulmalı, köylü köyünü terk etmeyerek arazisini işlemeliydi. Fiskalist ekonomik modelde ise hazineye ait gelirlerin mümkün olduğu kadar yüksek düzeye çıkartılması ve bu düzeyin altına indirilmemesi esastı. İncelenen kadıasker defterlerinden Bahçesaray şehri ekonomisinin de Genç tarafından belirtilen iktisadi dünya görüşüne benzerlikler gösterdiği görülmüştür. Konunun daha iyi anlaşılabilmesi için Bahçesaray şehrinde tarım, hayvancılık, sanayi (Üretim), ticaret, ticaret hayatında kullanılan paralar ve ölçülerle ticaretle karşılaşılan sorunlar ve çözüm yolları hakkında bilgi verilmiştir.

4.1.1. Tarım, Hayvancılık, Sanayi (Üretim), Ticaret

Hanlığının başkenti olan Bahçesaray şehri, ülkenin en önemli ekonomik lokasyonlarından biridir. Şehir; siyasî olarak olduğu gibi tarımsal, hayvansal, küçük sanayi

¹¹⁶⁹ Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yay., 16. Baskı, İstanbul 2019, s.39-48.

ve ticari anlamda pek çok malın üretildiği ve pazarlandığı yer olarak ülkenin can damarıdır.

4.1.1.1. Tarım

Verimli toprakları, ulaşılabilir doğal su kaynakları, uygun iklim koşulları ve derin olmayan vadileriyle bölge tarım için her zaman elverişli bir yer olmuştur. Kırım Hanlığı zamanında da bu elverişli topraklarda tarım yapılmaya devam edilmiştir. Ülke topraklarının önemli bir kısmı hânedan üyeleriyle Kırım aristokrasisinin önemli temsilcileri olan kabile beyleri arasında paylaşılmış olup köylülerle ortaklaşa bir şekilde işlenmiştir.¹¹⁷⁰ Elde edilen mahsulatsa köylülerle birlikte paylaşılmıştır. Rabiulevvel 1135 (M.1723) yılına ait bir davadan Ferahkermen Bölgesi'ndeki bir arazinin hana ait olduğu anlaşılmaktadır. Han adına araziye Ferahkermen'de kâtip olan Abdülkerim Çelebi idare etmektedir.¹¹⁷¹ Doğrudan doğruya Osmanlı Devleti'ne bağlı olan Suğdak'ın Şuma, Arpat, Tokluk, Ayserez ve Koz gibi bazı köyleri de padişah tarafından Kırım hanlarına bağışlanmıştır. Kırım hanları da bu köyleri Divan Efendiliği hizmetinde bulunan kişilere zeamet olarak vermişlerdir. Rabiulahir 1135 (M.1723) yılında da bu topraklar Kırım Han'ı Saâdet Geray Han tarafından divan efendilerine verilmiş ve El-Hâc Abdalbaki Ağa subaşı tayin edilmiştir. Bölgeden elde edilen hububatta toprağı işleyen köylülerle birlikte paylaşılmıştır.¹¹⁷² Karasu ve Kerç arasındaki toprakların önemli bir kısmı Şirin beylerine, Karasu kazâsındaki Yenısala karyesi ise Sicivut beylerine aittir.¹¹⁷³

Eski kaynaklarda hububat ambarı¹¹⁷⁴ olarak adlandırılan Kırım Yarımadası'nın steplerdeki topraklarında bolca hububat ziraatı yapılmaktaydı. Buğday, arpa ve darı gibi tahıl ürünleri bölgenin önemli tarım ürünlerindendir. Bölgede altı tür iri deve dişi buğdayla birlikte bir çeşit siyah arpa yetiştirilmektedir.¹¹⁷⁵ Çelebi'ye göre bölgenin verimli

¹¹⁷⁰ Kırım köylüleri istedikleri zaman toprağı terk edebilmeleri bakımından Osmanlı köylülerinden ayrılmaktadırlar. Fisher'e göre; köylülerin istedikleri zaman topraklarını terk edebilme hakkının bulunması toprak sahibi olan kabile beylerinin topraklarında üreticileri olarak çalışan köylüleri kaybetmemek için onların haklarını korumaya özen göstermesine neden olmuştur. Bkz. Fisher, *a.g.e.*, s.42-43; Paul Robert Magocsı, *Şu Mübarek Topraklar Kırım ve Kırım Tatarları*, Çev., Ferit Burak Aydar, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2017, s.51; Ethem Feyzi tarafından bu yapı derebeylik olarak tanımlanmış olup buna göre derebeylik idaresindeki aile; efendisi, hanın, hanzâdenin, beyin, batırın tayin ettiği arazide hayvanlarını otlatır, çiftini sürer, elde ettiği ürünü de pazarda satardı. Bkz. Ethem Feyzi Gözaydın, *Kırım Kırım Türklerinin Yerleşme ve Göçmeleri*, s.32; Baron de Tott, *a.g.e.*, s.130.

¹¹⁷¹ ORRNB, FOND 917,49-72-A1.

¹¹⁷² ORRNB, FOND 917,49-71-B1.

¹¹⁷³ Bıyık, *a.g.e.*, s.91-92.

¹¹⁷⁴ Ethem Feyzi Gözaydın, *a.g.e.*, s.10.

¹¹⁷⁵ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s.523.

topraklarında bir kile darı, yüz-yüz on kile ürün vermektedir.¹¹⁷⁶ Yetiştirilen tahıl ürünleri Bahçesaray'da Ermeni Mahallesi'ndeki buğday pazarında satılmaktadır.¹¹⁷⁷ Bölgede yetiştirilen buğday, arpa ve darı pek çok farklı alanda kullanılmaktadır. Arpa ve darı bölge halkının gıda ihtiyacının karşılanması haricinde hem boza yapımında hem de hayvanların beslenmesi bakımından son derece önemlidir. Ayrıca buğday, arpa ve darı gibi hububat ürünleri halkın temel besin kaynağı olmasının haricinde ordunun iaşesi bakımından stratejik öneme sahip ürünlerdendir.

Bölge meyvecilik bakımından da zengindir. Özellikle armut, kiraz, vişne, elma, erik, keçiboynuzu (Harnup) ve üzüm gibi meyveler bölgede bolca yetişmektedir.¹¹⁷⁸ Yetiştirilen meyveler sulu ve lezzetlidirler. İncelenen defterlerde bu durum hemen görülmektedir. Özellikle bölgede yetiştirilen armut meşhurdur. Gözaydın'a göre bölgede 37 çeşit armut yetiştirilmektedir.¹¹⁷⁹ Yetiştirilen armutlar; rengine ve tadına göre ak, tatlı ve ekşi gibi çeşit çeşittir. Rabiulevvel 1114 (M.1702) yılında bir araba ak ve ekşi armut 170 akçedir.¹¹⁸⁰ Satılamayarak elde kalan armutlarsa kurutularak değerlendirilmektedir. Ramazan 1118 (M.1706) yılında bakkallarda armut kurusu altı akçeden satılmaktadır.¹¹⁸¹ Armut bölge halkının birbirleriyle alışverişlerinde de etkili olmuş, alacak verecekler armut zamanına göre düzenlenmiştir. Acem Karaoğlan, Ayırgül karyesinden Zeynelali'ye olan 3000 akçelik borcunun 1600 akçesini armut vaktinde ödemiştir.¹¹⁸² Bölgede yetiştirilen bir diğer meyve ise kirazdır. Bölgede 10 farklı kiraz cinsi yetiştirilmektedir.¹¹⁸³ Özellikle Süren Bölgesi kiraz bahçeleri bakımından zengindir.¹¹⁸⁴ Yetiştirilen kirazlar toptan müşteri bulmaktadır. 1114 (M.1702) tarihinde kirazın arabası 400 akçedir.¹¹⁸⁵ Şaban 1114 (M.1703) tarihinde Keçiboynuzu'nun kantarisi ise 10 akçedir.¹¹⁸⁶

Kırım'ın en karakteristik ürünlerinden biri ise üzümdür. Çelebi'ye göre bölgede 9000 adet üzüm bağı vardır.¹¹⁸⁷ Bölgede yetiştirilen üzümlerin en önemli özelliği, sulu fakat ekşi olmasıdır. Bacı Bağları, Süren Bağları, Kazıklı Özen Bağları ve Belbek

¹¹⁷⁶ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s.436.

¹¹⁷⁷ ORRNB, FOND 917,36-76-B4.

¹¹⁷⁸ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s.523.

¹¹⁷⁹ Ethem Feyzi Gözaydın, *a.g.e.*, s.44.

¹¹⁸⁰ ORRNB, FOND 917,36-46-A2.

¹¹⁸¹ ORRNB, FOND 917,40-5-B1.

¹¹⁸² ORRNB, FOND 917,35-30-A6.

¹¹⁸³ Ethem Feyzi, Gözaydın, *a.g.e.*, s.44.

¹¹⁸⁴ ORRNB, FOND 917,44-67-A2.

¹¹⁸⁵ ORRNB, FOND 917,36-47-A7.

¹¹⁸⁶ ORRNB, FOND 917,36-33-B7.

¹¹⁸⁷ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s.524.

Bağları'nın üzümleri ise lezzetlidir.¹¹⁸⁸ Bölgede son derece yaygın olarak yapılan bağcılık, kadıasker defterlerinde kendisine fazlasıyla yer bulmuş, özellikle bağ alışverişleri kayda geçilmiştir. Bu kayıtlar incelendiği zaman Kaçı, Belbek ve Topçuköy'ün bağcılığın önemli merkezleri olduğu anlaşılmaktadır.¹¹⁸⁹ Bu üç köyün haricinde Gülumbey, Eskiuyurt, Topçuköy, Salgır ve Kalımtay'da da bağcılık yaygın bir şekilde yapılmaktadır.¹¹⁹⁰ Ayrıca Bahçesaray'ın merkez mahalleleri olan Yahudiyan ve Ermeni Mahalleleri de zengin üzüm bağlarına sahiptir.¹¹⁹¹ İncelenen defterlerden bölgede yaşayan pek çok farklı dinî ve etnik topluluğun bağcılıkla uğraştığı, kendi aralarında etnik ve dinî fark gözetilmeksizin mülk alışverişinde bulundukları anlaşılmaktadır. Şaban 1118 (M.1706) tarihinde Sefer Gazi Mescidi Mahallesi sakinlerinden Aişe, kocası Sabit Monla vekâletiyle Hansaray'ın karşısındaki bağını Yahudiyan Kalesi sakinlerinden Harun'a 26500 akçeye satmıştır.¹¹⁹² Zilkade 1118 (M.1707) tarihinde ise Bahçesaraylı Ömer Ağa, Nehr-i Alma'daki Borluk karyesindeki bağını 175 kuruşa satmıştır.¹¹⁹³ Yine Recep 1118 (M.1706) tarihinde ise Yahudiyan Kalesi sakinlerinden Haham Yahudi, Belbek'te Yeni Dünya diye bilinen mevkideki bağını Ömer Şah Efendi'ye satmıştır.¹¹⁹⁴ Bağcılık bölgenin en önemli tarımsal ürünlerinden biri olması nedeniyle Kırım'ın Osmanlı egemenliğinden çıkmasından sonra da önemini korumuştur. 1820 yılında yolu Kırım'a düşen Muravyov-Apostol, özellikle Salgır Nehri boyunca yer alan üzüm bağlarının çokluğundan bahseder.¹¹⁹⁵

Bölgede yetiştirilen ve defterlere yansıyan belli başlı üzümler razaki, beylerce ve siyah üzümdür. Cemazeyilevvel 1113 (M.1701) yılında Belbek Bağlarında yetiştirilen siyah üzümün vukiyyesi için üçer akçeye narh verilmiştir.¹¹⁹⁶ Ramazan 1118 (M.1706) tarihinde ise razaki üzüm on altı akçeyken beylerce ve siyah üzüm onar akçedir.¹¹⁹⁷ Verimli üzüm bağlarından elde edilen mahsulün bir kısmı taze olarak tüketilirken bir kısmıysa kuru, pekmez, şıra ve şarap haline getirilerek tüketilmektedir.

¹¹⁸⁸ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s.523-524; Broniowski, *a.g.e.*, s.24.

¹¹⁸⁹ Kaçı, Belbek ve Topçuköy'deki bazı üzüm bağları için Bkz. ORRN, FOND 917, 35-72-A2; ORRN, FOND 917,36-42-A8; ORRN, FOND 917,36-42-B2; 36-47-A1; ORRN, FOND 917,37-21-B4; ORRN, FOND 917,3650-A7; 37-19-B9; ORRN, FOND 917,36-33-B6; ORRN, FOND 917,38-38-A3; ORRN, FOND 917, 44-69-B1; ORRN, FOND 917,46-26-A1; ORRN, FOND 917,52-22-A1.

¹¹⁹⁰ ORRN, FOND 917,37-20-A2; ORRN, FOND 917,44-73-B2; ORRN, FOND 917,36-62-B4; ORRN, FOND 917,36-66-B7.

¹¹⁹¹ ORRN, FOND 917,36-49-A7; ORRN, FOND 917,36-88-B5; ORRN, FOND 917,36-27-B3; ORRN, FOND 917,48-40-A2; ORRN, FOND 917,52-22-A2.

¹¹⁹² ORRN, FOND 917,40-44-A1.

¹¹⁹³ ORRN, FOND 917,40-33-B2.

¹¹⁹⁴ ORRN, FOND 917,40-47-B3.

¹¹⁹⁵ Муравьев-Апостол, *a.g.e.*, s.133.

¹¹⁹⁶ ORRN, FOND 917,36-1-A6.

¹¹⁹⁷ ORRN, FOND 917,40-5-B1.

Yarımada da bulunan zengin bağlar bölgede yüzyıllardır şarapçılığın yapılmasına neden olmuştur. İncelenen defterlerde harm olarak geçen şarapla ilgili birçok dava kaydı yer almaktadır. Bu davalardan şarapçılığın dinî kısıtlamalar nedeniyle Müslümanlar tarafından yapılamadığı, gayrimüslimlerin tekelinde olduğu anlaşılmaktadır. Gayrimüslimlere ait üzüm bağlarının içerisinde genellikle şaraphânesi de bulunmaktadır.

Bağcılık tarımının bu kadar geniş bir alanda yapılması işçilik sorununu da beraberinde getirmiş olmalıdır. Bu nedenle Kırımlılar bu sorunu köleler vasıtasıyla çözmüşlerdir. İncelenen defterlerde bağ işleriyle uğraşan kölelere bağcı kazak, bağcı köle ve tarhan gibi isimler verilmiştir.¹¹⁹⁸

Kırım Yarımadası'nın en önemli tarımsal ürünlerinden biri de tütündür. 17. yüzyıldan itibaren bölge halkı tarafından da kullanılmaya başlanan Kırım tütününü bu tarihten sonra İstanbul'a ve Avrupa'ya da ihraç edilmeye başlanmıştır.¹¹⁹⁹ Özellikle dübek adı verilen kokulu tütünler meşhur olmuştur.¹²⁰⁰ Tütün, belgelerde duhan olarak yer almaktadır. Tütün; Karasu ve Bahçesaray'ın bazı bölgelerinde ekilmektedir. 1700-1725 yılları arasında vukiiyesi 10 ila 60 akçe arasında değişmektedir.¹²⁰¹ Bazı kayıtlardaysa tütünün dal üzerinden satıldığı görülmektedir. 1132 (1720) yılında üç dal tütün 3600 akçeden satılmıştır.¹²⁰²

Şehrin soğan, tere ve nanesi de meşhurdur.¹²⁰³ Yetiştirilen soğanlar Bahçesaray şehir merkezine getirilir ve soğan pazarı olarak adlandırılan yerde satılırdı.¹²⁰⁴

Yukarda belirtilen tüm bu tarımsal ürünlere ek olarak alım ve satımına şahit olunan badem, fındık, kestane, ceviz, bezelye, bakla, lahana, sarımsak, çilek, incir, erik, elma, kavun, karpuz, pancar, hurma, Kâbe hurması, pamuk ve zeytin¹²⁰⁵ gibi tarımsal ürünlerle ilgili kayıtlarda defterlerde yer almıştır. Tott'a göre bölgede yetiştirilen kuşkonmaz, ceviz ve fındık irilikleri ile dikkat çeker.¹²⁰⁶ Kereviz ise bölgede yaygın olarak yetiştirilmeyip

¹¹⁹⁸ Çalışma alanlarına göre köle çeşitleri ilerde açıklanacaktır.

¹¹⁹⁹ Гульнара Абдуллаева, *a.g.e.*, s.60.

¹²⁰⁰ Ethem Feyzi Gözaydın, *a.g.e.*, s.16.

¹²⁰¹ ORRNB, FOND 917,36-53-B1;ORRNB, FOND 917,48-40-B1;ORRNB, FOND 917,48-134-A2.

¹²⁰² ORRNB, FOND 917,49-97-A3.

¹²⁰³ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s.523.

¹²⁰⁴ ORRNB, FOND 917,38-36-B1; ORRNB, FOND 917,46-115-A4;ORRNB, FOND 917,48-38-B2;ORRNB, FOND 917,52-25-B1.

¹²⁰⁵ Bölgede Yunanlılar zamanında zeytin yetiştiriciliği popülerdi. Yetiştirilen zeytin sofralık olarak kullanıldığı gibi yağı çıkartılarak hem bölge içinde hem de dışında tüketilmekteydi. Kadiasker defterlerinde zeytin ağacıyla ilgili bir bilgiye ulaşılamış olsa da zeytinyağıyla ilgili birçok kayıt bulunmaktadır. Rus egemenliği zamanında bölgede zeytin yetiştiriciliği terk edilerek unutulmaya başlamıştır. Kırımlı'ya göre günümüz Kırım'ında hala birçok yerde yabancı zeytin ağaçları vardır.

¹²⁰⁶ Baron de Tott, *a.g.e.*,124.

genelde Osmanlı ülkesinden ihraç edilmekle birlikte hana ait arazilerde az da olsa yetiştirilmektedir.¹²⁰⁷

Kırım'da tarım arazileri aynı zamanda halkın boş vakitlerini değerlendikleri, birlikte vakit geçirdikleri mesire yerleri olarak değerlendirilmiştir. Özellikle başkent Bahçesaray'ın etrafı cenneti andıran bağlar ve bahçelerle çevrilmiştir.¹²⁰⁸ Aşlama, Kaçı, Süren ve Sefer Gazi Sarayı Avlusu, Koba, Eski Yurt ve Mehmed Geray Han Musallası'nın olduğu bölgeler bağlar ve bahçelerle dolu olup Bahçesaray halkının en önemli mesire alanlarıdır.¹²⁰⁹

4.1.1.2. Hayvancılık

Kırım coğrafyası sahip olduğu geniş bozkırları, su kaynakları ve farklı yükseklikteki dağlarıyla hayvancılığın yaygın olarak yapıldığı bir yerdir. Bölgenin sahip olduğu geniş doğal çayırlar ve bol otlaklar hayvancılık için ideal bir ortam sunar. Kırım devlet yöneticileri de özellikle mera alanlarını koruyarak hayvancılığı teşvik etmişlerdir. Evâhir-i Recep 1134 (M.1722) tarihinde Sakeli Karyesi Bölgesi'nde mera alanı olarak kullanılan miri arazide tarım yapıldığı haberi alınınca hemen konu kadiya intikal etmiş ve yapılan incelemede arazinin mera olduğuna ve bu amaç doğrultusunda kullanılmasına hükmedilmiştir.¹²¹⁰

Kırım'da yer alan çayır ve otlaklar; özellikle at, koyun, keçi, arı ve büyükbaş hayvancılığın bölgede rahat bir şekilde yapılmasına olanak sağlamıştır. Bu nedenden dolayı da bahsi geçen hayvanlar bölgede bol miktarda yer almaktadır. İncelenen Kadıasker defterleri de bölgenin hayvancılık bakımından zengin olduğu doğrulamaktadır.

Bölgede bulunan en önemli hayvanlardan biri olan at, hem gündelik hem de askeri hayatta Türk toplumunun en önemli yardımcılarından biri olmuştur. Kırım Yarımadası ve Bahçesaray şehri özelinde de bu durum geçerlidir. Gözaydın'ın Ukraynalı tarihçi W. Beauplan'dan aktardığına göre 15. yüzyılda Kırım hanının yetmiş bin, Kırım ordusunun ise iki yüz bin atı bulunmaktadır.¹²¹¹ 16. yüzyılda bölgeyi ziyaret eden Broniowski'ye göre her Tatar'ın bir atı vardı.¹²¹² 15. ve 16. yüzyıllarda bu kadar çok atın bulunduğu bölgede 18. yüzyılda da at ve atçılık önemini devam ettirmiştir. İncelenen defterlerde de bu durum hemen göze çarpar. Defterlerin incelenmesiyle birlikte Kırım ve Bahçesaray'da ki atların

¹²⁰⁷ Baron de Tott, *a.g.e.*, s.115.

¹²⁰⁸ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s.507.

¹²⁰⁹ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s.520.

¹²¹⁰ ORRNB, FOND 917,49-76-A1.

¹²¹¹ Ethem Feyzi Gözaydın, *a.g.e.*, s.44.

¹²¹² Broniowski, Kırım, s.56.

cinsleri, yetiştirilme süreçleri ve fiyatları hakkında detaylı bilgiler elde edilmiştir. Buna göre bölgede yer alan atlar cinslerine göre baytal, bargir, kısarak, aygır ve alaşa gibi isimlerle adlandırılmışlardır.¹²¹³ Belgelerde at için kullanılan en önemli tabir alaşadır. Çelebi'ye göre alaşa, beygir atı tanımlamak için kullanılmıştır.¹²¹⁴ İncelenen defterlerde alaşalar rengine göre; kara, çal, boz, alaca ve kır şeklinde tanımlanmıştır.¹²¹⁵ Belgelerde birçok defa geçen ceyran at ifadesi ise al atı tanımlamak için kullanılmıştır.¹²¹⁶

Göçebe bozkır hayatının en önemli öğelerinden biri olan atların yetiştirilmesi de son derece önemlidir. Sahip olunan atların çetin kış şartları ve zorlu seferlerde sahibini yolda bırakmaması gerekmektedir. Bu nedenle at yetiştiriciliğine dikkat edilmelidir. Seferden kırk elli gün önce atlar sadece arpayla beslenmelidir. Ayrıca atlar çok fazla otlanırsa ve özellikle bölgede bolca yetişen dilber perçemine benzeyen karalı ottan fazla yerse şişmanlar ve hareket kabiliyetleri zayıflar.¹²¹⁷

İncelenen defterlerde çok fazla sayıda at satışı yer almaktadır. Atların fiyatlarının belirlenmesinde cinsi, fiziki özellikleri ve yaşı gibi kriterler etkili olmuştur. Bahçesaray'da alışı ve satışı yapılan bazı at fiyatları şunlardır:

Tablo 54. Bahçesaray'da Tespit Edilen Bazı At Fiyatları

Cinsi ve Belirleyici Özelliği	Fiyatı	Tarih	Belge No
Bargir[Ceyran]	18 g	1117(M.1705)	ORRNB, FOND 917,38-30-A3
Bargir	1000 a	1117(M.1706)	ORRNB, FOND 917,38-41-A3
Bargir[Kara Alaşa]	400 a	1117(M.1706)	ORRNB, FOND 917,38-42-A3
Bargir	800 a	1117(M.1706)	ORRNB, FOND 917,38-43-B2
Bargir	1300 a	1124(M.1712)	ORRNB, FOND 917,44-62-B2
Baytal[Ceyran]	750 s	1111(M.1700)	ORRNB, FOND 917,35-43-B4
Baytal[Kara]	8 g	1114(M.1703)	ORRNB, FOND 917,36-25-B5
Baytal[Kara]	880 a	1113(M.1702)	ORRNB, FOND 917,36-61-B3
Baytal[Ceyran]	120 a	1127(M.1715)	ORRNB, FOND 917,46-94-A4
Baytal[Kara]	11 g	1129(M.1717)	ORRNB, FOND 917,47-31-B2
Baytal[Çal]	700 a	1129(M.1717)	ORRNB, FOND 917,47-52-B2
Baytal	6,5 g	1129(M.1717)	ORRNB, FOND 917,47-81-B1
Baytal	15 g	1137(M.1715)	ORRNB, FOND 917,48-4-B1

¹²¹³ Defterlerde yer alan at cinslerinden bazıları için Bkz. ORRNB, FOND 917,45-43-B5; ORRNB, FOND 917,36-21-A2; ORRNB, FOND 917,36-25-B5; ORRNB, FOND 917,48-12-A3; ORRNB, FOND 917,38-30-A3; ORRNB, FOND 917,38-6-B3; ORRNB, FOND 917,44-44-A2; ORRNB, FOND 917,44-61-A3; ORRNB, FOND 917,38-49-B2; ORRNB, FOND 917,40-4-A1; ORRNB, FOND 917,46-43-A3; ORRNB, FOND 917,46-8-A2; ORRNB, FOND 917,46-77-A2; ORRNB, FOND 917,49-2-B2.

¹²¹⁴ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s.545.

¹²¹⁵ Defterlerde yer alan bazı tanımlamalar için Bkz. ORRNB, FOND 917,35-42-A3; ORRNB, FOND 917,35-55-A4; ORRNB, FOND 917,36-14-A2; ORRNB, FOND 917,36-21-A2; ORRNB, FOND 917,36-26-B4; ORRNB, FOND 917,36-33-B4; ORRNB, FOND 917,40-1-A3; ORRNB, FOND 917,40-5-B3; ORRNB, FOND 917,40-12-A2; ORRNB, FOND 917,46-94-B3.

¹²¹⁶ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s.545.

¹²¹⁷ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s. 513-523.

Baytal	335 a	1132(M.1720)	ORRNB, FOND 917,49-5-B4
Kısrak	350 a	1117(M.1706)	ORRNB, FOND 917,38-6-B3
Alaşa[Kır]	650 a	1113(M.1701)	ORRNB, FOND 917,35-55-A4
Alaşa[Ceyran]	660 a	1118(M.1706)	ORRNB, FOND 917,36-14-A2
Alaşa	700 a	1115(M.1703)	ORRNB, FOND 917,36-19-A2
Alaşa	10 g	1114(M.1702)	ORRNB, FOND 917,36-31-A1
Alaşa	700 a	1114(M.1702)	ORRNB, FOND 917,36-33-B2
Alaşa	11 g	1114(M.1702)	ORRNB, FOND 917,36-53-A4
Alaşa	1500 a	1114(M.1702)	ORRNB, FOND 917,36-59-B2
Alaşa	6 g	1113(M.1702)	ORRNB, FOND 917,36-77-B7
Alaşa[Çal]	800 a	1117(M.1706)	ORRNB, FOND 917,40-1-A3
Alaşa	625 a	1118(M.1706)	ORRNB, FOND 917,40-46-A3
Alaşa	14 g	1130(M.1718)	ORRNB, FOND 917,47-6-A1
Alaşa	8000 a	1132(M.1720)	ORRNB, FOND 917,49-1-B7
Alaşa	625 a	1136(M.1724)	ORRNB, FOND 917,52-20-A1
Alaşa[Al]	750 a	1136(M.1724)	ORRNB, FOND 917,52-30-B1
Alaşa[Doru]	900 a	1136(M.1724)	ORRNB, FOND 917,52-30-B3

a.Akçe g.Kuruş

Tablo 54 incelendiği zaman Bahçesaray şehrinde en fazla alaşa [at] alış verişinin yapıldığı, atların alıp satılırken cinsine, rengine ve damgasıyla birlikte ayırt edici özelliklerine göre defterlere kaydedildiği anlaşılmaktadır. Çalışmanın zaman dilimi içerisinde at fiyatlarının ise atın cinsi ve yaşıyla birlikte diğer özelliklerine göre farklılık gösterdiği anlaşılmaktadır. Tabloya bakıldığı zaman en ucuz at 120 akçeyken en pahalısı 8000 akçedir.

Bölgede yapılan bir diğer hayvancılık türü ise küçükbaş hayvancılıktır. İncelenen defterlerden bölgede bol miktarda koyun ve keçi besiciliğinin yapıldığı anlaşılmaktadır. Büyük koyun ve keçi sürüleri yerleşim yerlerinin dışında kışla ve ağıl olarak adlandırılan yerlerde beslenmektedirler.¹²¹⁸ İncelenen defterlerden her tabakadan Bahçesaraylının küçükbaş hayvancılıkla uğraştığı anlaşılmaktadır. Ağasarayı karyesi sakinlerinden Ali bin Musa adlı Çingene koyunculukla uğraşırken¹²¹⁹ Kırım Geray Sultân'ın Evkâfı'ndan Kırım Geray Sultân'a ait Gökağaç karyesinde koyun kışlalarının olduğu görülmektedir.¹²²⁰ Yine Kırım hanlarından en önemlilerinden biri olan El-Hâc Selim Geray Han'ın Silivri'deki çiftliğinde bin adet koyunu bulunmaktadır.¹²²¹ Keçiler; oğlak, şişek, teke ve kısır keçi olarak adlandırılırken koyunlar için ana, kuzulu, toklu ve kısır koyun tabirleri

¹²¹⁸ ORRNB, FOND 917,36-85-A7;ORRNB, FOND 917,37-62-A2; ORRNB, FOND 917,40-12-A1; ORRNB, FOND 917,45-20-B1; ORRNB, FOND 917, 45-28-A.

¹²¹⁹ ORRNB, FOND 917,36-88-A8.

¹²²⁰ ORRNB, FOND 917,35-66-B2.

¹²²¹ ORRNB, FOND 917,38-60-A1.

kullanılmıştır.¹²²² Keçi yavrusu oğlak olarak adlandırılırken erkek keçi teke olarak adlandırılmıştır. Şişek tabiri ie genelde iki yaşındaki kuzulamamış koyun¹²²³ için kullanılan bir tabirken kadiasker defterlerinde keçiler için kullanılmıştır.¹²²⁴ Muhtemelen şişek keçi tabiriyle de iki yaş civarında, kuzulamamış keçiler tanımlanmak istenmiştir. Kadiasker defterlerine göre bölgede ne kadar keçi ya da koyun yetiştirildiği ya da hangi türün daha fazla yetiştirildiği hakkında bir malumata ulaşılamamıştır. Fakat incelenen belgelerde daha fazla sayıda koyun kışlası tabiri yer almaktadır. Bu nedenle koyun yetiştiriciliğinin daha yaygın olması muhtemeldir.

Belgelerde birçok yerde, şehrin et ihtiyacını karşıladığı düşünülen “Koyun Emmini” adlı görevliye rastlanmıştır.¹²²⁵ Defterlere yansıyan koyun eminleri şunlardır:

Tablo 55. Koyun Eminleri

Adı	Görev Durumu	Belge No
Mevlûd	Bilfiil	ORRNB, FOND 917,35-51-B2
Salih	Sabiken	ORRNB, FOND 917,36-45-A2
Ahmed Ağa	Sabiken	ORRNB, FOND 917,45-56-B3
Salih Ağa	Bilfiil	ORRNB, FOND 917,48-140-B1

İncelenen kadiasker defterlerinde koyunlar ve keçiler “re's”¹²²⁶ şeklinde kaydedilerek alınıp satılmıştır. Defterlerde çok sayıda koyun ve keçi alım satımı yer almaktadır. Tespit edilen alım satım fiyatlarına göre incelenen tarihlerde Bahçesaray'daki bazı küçükbaş hayvan fiyatları şöyledir:

Tablo 56. Bahçesaray'da Tespit Edilen Bazı Küçükbaş Hayvan Fiyatları

Cinsi	Fiyatı	Tarih	Belge No
Koyun[3 re's]	140 g	1111(M.1700)	ORRNB, FOND 917,35-63-A2
Koyun[174 Adet]	84 g	1111(M.1700)	ORRNB, FOND 917,35-66-B2
Koyun[12 Ana baş]	320 g	1118(M.1706)	ORRNB, FOND 917,36-13-B1
Koyun[200 re's]	3600 a	1124(M.1712)	ORRNB, FOND 917,44-8-B2
Koyun[Kuzulu 15 adet]	1050 a	1125(M.1713)	ORRNB, FOND 917,45-3-A1
Koyun[Kısır 5 Adet]	250 a	1125(M.1713)	ORRNB, FOND 917,45-3-A1
Koyun[Kuzulu 56 adet]	5400 a	1127(M.1715)	ORRNB, FOND 917,45-5-A
Koyun[Kısır 60 Adet]	4760 a	1127(M.1715)	ORRNB, FOND 917,45-5-A
Koyun[Ana baş 62 Adet]	4960	1127(M.1715)	ORRNB, FOND 917,45-7-B
Koyun[Toklu 15 Adet]	400 a	1127(M.1715)	ORRNB, FOND 917,45-7-B

¹²²² Bu ifadelerden bazıları için Bkz. ORRNB, FOND 917,36-13-B1; ORRNB, FOND 917,45-38-A1; ORRNB, FOND 917,45-38-B1; ORRNB, FOND 917,45-36-A2; ORRNB, FOND 917,45-3-A1; ORRNB, FOND 917,45-20-B1.

¹²²³ Şişek tabiri için Bkz. <https://sozluk.gov.tr/>, s.e.t., 25.09.2021.

¹²²⁴ ORRNB, FOND 917,45-38-A1; ORRNB, FOND 917,45-39-B1;

¹²²⁵ Osmanlı Devleti'nde XVII ve XVIII. yüzyıllarda şehrin et ihtiyacını koyun emini ve kasapbaşı organize etmekteydi. Geniş bilgi için Bkz.M. Sait Türkhan, “Celep”, *DİA*, C.Ek 1, İstanbul 2016, s.253.

¹²²⁶ Re's sözlükte kafa olarak yer almaktadır. Bkz. Şemşeddin Sami, *Kamûs-ı Türkî*, s.654; Re's tabiri Bahçesaray'da kullanılan ölçü birimleri kısmında açıklanacaktır.

Koyun[Ana baş 78 Adet]	6240 a	1127(M.1715)	ORRNB, FOND 917,45-14-B
Koyun[Ana baş ve Toklu 200 Adet]	24000 a	1126(M.1714)	ORRNB, FOND 917,45-20-B
Koyun[Ana baş 150 Adet]	13770 a	1126(M.1714)	ORRNB, FOND 917,45-27-A
Koyun[Toklu 30 Adet]	900 a	1125(M.1713)	ORRNB, FOND 917,45-33-B3
Koyun[50 re's]	40 g	1111(M.1701)	ORRNB, FOND 917,48-17-A3
Koyun[Ana baş ve Toklu 320 Adet]	30000 a	1130(M.1718)	ORRNB, FOND 917,48-67-B
Koyun[85 Adet] ve Davar[9 re's]	13000 a	1135(M.1723)	ORRNB, FOND 917,51-6-A1
Keçi[11 re's]	11 g	1113(M.1702)	ORRNB, FOND 917,36-61-B7
Keçi[Oğlaklı 5 Adet]	300 a	1125(M.1713)	ORRNB, FOND 917,45-3-A1
Keçi [Kısır 3 Adet]	120 a	1125(M.1713)	ORRNB, FOND 917,45-3-A2
Keçi [Oğlaklı 15 Adet]	500 a	1127(M.1715)	ORRNB, FOND 917,45-7-B
Keçi[50 Baş]	1700 a	1125(M.1713)	ORRNB, FOND 917,45-36-B
Keçi[Teke]	100 a	1125(M.1713)	ORRNB, FOND 917,45-38-A1
Keçi[Ana baş 2 adet]	130 a	1125(M.1713)	ORRNB, FOND 917,45-38-A1
Keçi[Şişek 5 re's]	250 a	1125(M.1713)	ORRNB, FOND 917,45-39-B1
Keçi[9 Adet Oğlak]	180 a	1125(M.1713)	ORRNB, FOND 917,45-39-B2
Davar[12 re's]	3900 a	1117(M.1705)	ORRNB, FOND 917,38-10-B1

a: Akçe, g:Kuruş,

Tablo 56'ya bakıldığı zaman genel olarak koyun fiyatlarının keçi fiyatlarından daha pahalı olduğu, Kırmılıların koyunu tercih ettikleri anlaşılmaktadır. Elli baş koyunun 40 kuruş, on bir keçinin de 11 kuruş olduğu hesaba katılırsa koyun 1,25 kuruş, keçi ise 1 kuruş civarındadır.¹²²⁷ Yine kısır koyun ve keçilerin kısır olmayanlara göre daha ucuz olduğu görülmektedir. Altmış adet kısır koyunun 4.760 akçe, altmış iki adet ana baş koyununda 4.960 akçe olduğu düşünüldüğünde kısır koyunun tanesi 79,33 akçe, kısır olmayanınsa 80 akçe olduğu gözükmemektedir.

Bölge sahip olduğu geniş otlaklarıyla büyükbaş hayvancılık için de ideal bir konumdadır. Bu nedenden dolayı bölgede yaşayan hem Müslim hem de gayrimüslim ahalinin en önemli gelir kaynaklarından biri büyükbaş hayvancılık olmuştur. İncelenen defterlerde çok sayıda büyükbaş hayvan kaydı yer almaktadır. Genel olarak sığır olarak adlandırılan büyük baş hayvanların kadıasker defterlerinde buzağı, dana, tosun, düve, öküz, boğa ve manda olmak üzere her çeşidinin alım ve satımının yapıldığı görülmektedir. Belgelerde en fazla rastlanan büyükbaş hayvan cinsi öküzdür. Öküzünde; koba, soğum ve çapar gibi cinsleri bulunmaktadır. Belgelerde en fazla rastlanan cins ise koba öküzüdür. Bölgenin sahip olduğu zengin su kaynakları bölgede mandacılığında da yapıldığını göstermektedir. Özellikle Kermencik karyesinde su sığırı beslenmektedir.¹²²⁸ Defterlere yansıyan bazı büyükbaş hayvan fiyatlarıysa şöyledir:

¹²²⁷ 1650-1675 yılları arasında koyunun tanesi 1 kuruştur. Bkz. Yaşa, *a.g.e.*, s.125.

¹²²⁸ ORRNB, FOND 917,36-38-B3.

Tablo 57. Bahçesaray’da Tespit Edilen Bazı Büyükbaş Hayvan Fiyatları

Cinsi	Fiyatı	Tarih	Belge No
Öküz[2 Adet]	800 a	1118(M.1706)	ORRNB, FOND 917,36-13-B1
Öküz[2 Adet]	500 a	1114(M.1703)	ORRNB, FOND 917,36-25-A8
Öküz[1 Adet]	625 a	1114(M.1703)	ORRNB, FOND 917,36-30-B4
Öküz[2 öküz]	1400 M.	1114(M.1702)	ORRNB, FOND 917,36-37-A4
Sığır[Su Sığırı]	12 g	1114(M.1702)	ORRNB, FOND 917,36-38-B3
Öküz[Soğum]	900 a	1115(M.1703)	ORRNB, FOND 917,37-62-A2
Öküz[1 re's]	500 a	1117M.1705	ORRNB, FOND 917,38-21-A2
Öküz[Kara]	600 a	1118(M.1707)	ORRNB, FOND 917,40-32-B1
Öküz[2 Adet]	1150 a	1118(M.1706)	ORRNB, FOND 917,40-55-B4
Öküz[1 Adet]	4 g	1124(M.1712)	ORRNB, FOND 917,44-73-A1
Öküz[Kızıl]	500 a	1125(M.1713)	ORRNB, FOND 917,45-3-A1
Öküz[Sarı]	500 a	1125(M.1713)	ORRNB, FOND 917,45-5-A1
Öküz[Koba]	500 a	1125(M.1713)	ORRNB, FOND 917,45-5-A1
Öküz[Kızıl]	450 a	1125(M.1713)	ORRNB, FOND 917,45-5-A1
Öküz[Sarı]	600 a	1125(M.1713)	ORRNB, FOND 917,45-7-A2
Öküz[Sarı baş]	600 a	1125(M.1713)	ORRNB, FOND 917,45-7-A2
Öküz[Kızıl]	550 a	1125(M.1713)	ORRNB, FOND 917,45-9-B1
Öküz[Kızıl 2 Adet]	1200 a	1126(M.1714)	ORRNB, FOND 917,45-26-A1
Öküz[Koba 2 Adet]	1200 a	1126(M.1714)	ORRNB, FOND 917,45-26-A1
Öküz[Ala]	400 a	1125(M.1713)	ORRNB, FOND 917,45-35-B1
Öküz[Kara]	600 a	1125(M.1713)	ORRNB, FOND 917,45-35-B1
Öküz[Göğər]	400 a	1125(M.1713)	ORRNB, FOND 917,45-35-B1
Öküz[Sarı]	400 a	1125(M.1713)	ORRNB, FOND 917,45-35-B1
Öküz[Kaşka göğər]	500 a	1127(M.1715)	ORRNB, FOND 917,43-53-B1
Öküz[Çobar Öküz]	500 a	1127(M.1715)	ORRNB, FOND 917,43-53-B1
Öküz[Göğər]	550 a	1127(M.1715)	ORRNB, FOND 917,46-107-B4
Öküz	850 a	1126(M.1714)	ORRNB, FOND 917,46-121-B3
Öküz[Ala]	600 a	1132(M.1720)	ORRNB, FOND 917,49-62-B1
Öküz[Gök]	600 a	1132(M.1720)	ORRNB, FOND 917,49-62-B1
Öküz[Kara]	600 a	1132(M.1720)	ORRNB, FOND 917,49-62-B1
Öküz[Kızıl]	600 a	1132(M.1720)	ORRNB, FOND 917,49-62-B1
Öküz[Koba Kaşka]	600 a	1132(M.1720)	ORRNB, FOND 917,49-62-B1
Sığır[Buzağılı Kızıl]	500 a	1132(M.1720)	ORRNB, FOND 917,49-62-B1
Öküz [1 Çift]	1325 a	1136(M.1723)	ORRNB, FOND 917,51-11-A3
Sığır[Çobar]ve Buzağı	400 a	1118(M.1706)	ORRNB, FOND 917,36-13-B1
Sığır[Koba, Buzağısıyla]	500 a	1132(M.1720)	ORRNB, FOND 917,49-62-B1
Sığır [Göğər, Buzağısıyla]	450 a	1125(M.1713)	ORRNB, FOND 917,45-5-A1
Sığır[Kısır, Karabaş]	450 a	1125(M.1713)	ORRNB, FOND 917,45-5-A1
Sığır[Koba]	450 a	1125(M.1713)	ORRNB, FOND 917,45-9-B1
Sığır[Ala]	200 a	1127(M.1715)	ORRNB, FOND 917,45-5B1
Tosun[Kara]	300 a	1130(M.1718)	ORRNB, FOND 917,48-132-A2
Boğa[Konur]	250 a	1130(M.1718)	ORRNB, FOND 917,48-132-A2
Sığır[Gök]	6 g	1127(M.1715)	ORRNB, FOND 917,46-114-B1
Sığır[Sarı]	600 a	1127(M.1715)	ORRNB, FOND 917,46-77-A5
Dana[Kara]	160 a	1127(M.1715)	ORRNB, FOND 917,45-51-A1
Dana[Göğər]	200 a	1127(M.1715)	ORRNB, FOND 917,45-51-A1

Düve[Kaşka]	500 a	1127(M.1715)	ORRNB, FOND 917,45-51-A1
Düve[Kara Ala]	300 a	1127(M.1715)	ORRNB, FOND 917,45-27-A1

a: Akçe, g:Kuruş, M: Macariye Akçesi

Tablo 57 incelendiği zaman alım satımı yapılan büyükbaş hayvanların renk renk; al, kara, sarı, kızıl ve gök olmak üzere defterlere kaydedildiği görülmektedir. Hayvanlarının sahip olduğu renklerin fiyatları üzerinde büyük bir etkisi bulunmamaktadır. Tabloya göre büyükbaş hayvanların fiyatları 160 akçeyle 1325 akçe arasında değişmektedir. En pahalı sığır cinsi 1325 akçelik öküzdür. 1650-1675 yıllarında öküz ve ineklerin fiyatlarıysa 4 ila 10 kuruş arasındadır.¹²²⁹ Dolayısıyla 1650'den 1725 yılına kadar geçen yetmiş beş yıllık zaman dilimi içerisinde büyükbaş hayvan fiyatlarında çok büyük bir değişim olmadığı, 160 akçe yani 1,6 kuruşla 1325 akçe yani 13.25 kuruş aralığında büyükbaş hayvan alınıp satıldığı anlaşılmaktadır.

Hayvancılık özel ilgi ve yetenek gerektiren bir meslektir. Bu nedenden dolayı da özellikle kış mevsimi esnasında birçok Kırımlı, hayvanlarını besicilere emanet etmişlerdir. Şüphesiz birçok insanın bu yöntemi uygulaması hayvan besiciliğinin önemli bir meslek ve aynı zamanda gelir kaynağı olmasına neden olmuştur. Fakat bu durum birçok defa anlaşmazlıklara da neden olmuştur. Bazı uyanıklar beslemek için aldıkları hayvanları geri vermekten imtina etmişler, bazılarıysa hayvanlara iyi bakamayarak telef olmalarına neden olmuşlardır. Bu nedenden dolayı bu konu hakkında birçok insan kadı huzuruna çıkmıştır. Kadı huzuruna çıkanlardan biri de İlya veledi Şemoyil adlı Yahudi'dir. Şemoyil bir adet karasığırını bir kış beslemek üzere Akmescid kazâsından İlyas'a vermiş ve karşılığında 100 akçeye anlaşmışlardır. Fakat bahar gelince İlya sığırını alamamış ve bunun üzerine konuyu mahkemeye taşımıştır.¹²³⁰ Yine benzer bir durumda Bay Akay Zâde'nin oğlu Ahmed'in başına gelmiştir. Ahmed beslemek için atını Zal Ağa karyesinden Şaban'a vermiştir. Fakat atını alma zamanı gelince Şaban atı vermekten imtina etmiştir.¹²³¹ Yine Adil bin Murad adlı biri ise elli adet koyununu bakması için Halil'e vermiştir. Fakat Halil koyunlara iyi bakamayarak on üç adedini zâyî' etmiştir.¹²³²

Kırım coğrafyası yaban hayvanları bakımından da çok zengindir. Bölgenin bereketli ovalarında ve dağlarında çeşit çeşit yaban hayvanı bulunmaktadır. Bu nedenle başta Kırım hanları olmak üzere birçok hanlık yöneticisi ve halk boş zamanlarını avcılıkla

¹²²⁹ Yaşa, *a.g.e.*, s.125.

¹²³⁰ ORRNB, FOND 917,40-29-A1.

¹²³¹ ORRNB, FOND 917,52-19-A7.

¹²³² ORRNB, FOND 917,40-5-A4.

geçirmişlerdir.¹²³³ Tavarnier'e göre bir Tatar'ın bir avcı kuşunun olmaması için çok fakir olması gerekmektedir.¹²³⁴ Tott'a göre Kırım hanları avcı kuş olarak doğanları kullanmaktaydı. Yaratılışları gereği avcı bir kuş olan doğanlar Kırım hanları gibi bölge halkı tarafından da eğitilerek avcılıkta kullanılmıştır.¹²³⁵ Evâsıt-ı Rabiulahir 1130 (M.1718) tarihinde vefât eden Yalı Ağası Osman Ağa'nın da doğanla avlanmaya meraklı olduğu anlaşılmaktadır. Osman Ağa'nın muhallefâtından Akmesicid Bölgesi'nde doğan yeri olduğu anlaşılmaktadır.¹²³⁶ Yine evâil-i Cemazeyilevvel 1130 (M.1718) tarihinde Bahçesaray'ın Darağaç Mahallesi sakinlerinden Alimhan Bike, üç kıta doğan yerinin de olduğu araziye 45000 akçeye satmıştır.¹²³⁷ İncelenen defterlerden anlaşıldığı kadarıyla doğanlar ve doğan yerleri kıymetli yerler olması hasebiyle vakf da edilebiliyordu. Evâsıt-ı Muharrem 1130 (M.1717) tarihinde vefât eden Seyyid Gazi ölmeden önce kendisine ait olan doğan yerini Tahmas Ağa Karyesi Câmi' imâmına vakfetmiştir.¹²³⁸ Doğanla özellikle bıldırcın gibi hayvanlar avlanıyor olmalıdır. Çünkü bölgede bol miktarda bıldırcın bulunmaktadır. Özellikle Ağustos sonunda bölgede toplanan bıldırcınlar avcılar için bulunmaz bir nimettir.¹²³⁹

Yarımadanın sahip olduğu iklim ve bölgenin büyük bir kısmını kaplayan çiçekler ve ağaçlar bölgeyi arıcılık için de önemli bir merkez haline getirmiştir. Özellikle 14. yüzyılla birlikte bölgedeki arıcılık çok fazla gelişmiş ve bölgenin essiz bitki varlığından elde edilen Kırım balı Altın Orda'nın doğusundan Harezm'e kadar ihraç edilen önemli bir emtia haline gelmiştir.¹²⁴⁰ Kırım Hanlığı zamanında da arıcılık teşvik edilmiş, Kırım Han'ı Mengli Geray Han zamanında Avraham adındaki bir gayrimüslim, balın da içinde yer aldığı bazı ürünlerden alınan vergilerden muaf tutulmuştur.¹²⁴¹ İncelenen Kadıasker defterlerin de bu şekilde bir muafiyete rastlanılmasa da Kırım'da arıcılığın belli bir nizam içinde yapıldığı görülmektedir. Buna göre arıcılık Kırım'daki meslek erbaplarından biridir ve arıcıların başında balcı başı denilen bir reis bulunmaktadır. İncelenen dönemde Mürteza, Süleyman ve Mustafa Ağa'lar balcı başılık görevinde bulunmuşlardır.¹²⁴² Arılar genellikle kovanla

¹²³³ Broniowski, *a.g.e.*, s.24.

¹²³⁴ Tavernier, *a.g.e.*, s.326.

¹²³⁵ Tott, *a.g.e.*, s.119.

¹²³⁶ ORRNB, FOND 917,48-67-B.

¹²³⁷ ORRNB, FOND 917,48-88-B1.

¹²³⁸ ORRNB, FOND 917,48-98-B.

¹²³⁹ Baron de Tott, *a.g.e.*, s.125.

¹²⁴⁰ A.N.Samoyleviç, "Kırım'daki Arıcılığa Dair XIV-XVII. Asırlardan Bazı Bilgiler", Çev. Serdar Karaca, *Türk Dili*, Yıl:70, S.830, Şubat 2021, s.100.

¹²⁴¹ A.N.Samoyleviç, *a.g.e.*, s.100.

¹²⁴² ORRNB, FOND 917,44-19-B; ORRNB, FOND 917,48-22-A1; ORRNB, FOND 917,51-20-B1.

alınıp satılmakta ve miras bırakılmaktadır. Cemazeyilevvel 1126 (M.1714) tarihinde vefât eden Murad Şah'ın 3 adet kovarı 200 akçe kıymetindedir.¹²⁴³

Bölgenin sahip olduğu essiz bitki örtüsüyle beslenen Kırım arıları tarafından meydana getirilen bal, belgelerde “Asel-i Kırım” olarak yer almaktadır. Ayrıca “Asel-i Rum” olarak adlandırılan Anadolu balının da bölgede tüketildiği anlaşılmaktadır. Fakat bakkallara verilen narh fiyatından anlaşıldığı kadarıyla Kırım balı daha kıymetlidir. Ramazan-ı Şerif'in 1118 (M.1707)'de Kırım balının vukiyyesi 24 akçeyken Anadolu balının vukiyyesi 16 akçedir. Hazarlarla birlikte bölgede yayılan arıcılık,¹²⁴⁴ Kırım hanlığı zamanında daha da gelişmiş ve bölgenin arıları tarafından meydana getirilen ballar Osmanlı sarayının en güzide ürünlerinden biri haline gelmiştir.¹²⁴⁵

Kırım Yarımadası'nın akarsu kaynakları bakımından zengin olması ve Karadenizle çevrelenmesi bölge halkının balıkçılıkla da uğraşmasına neden olmuştur. Bölgeyi ziyaret eden Tott, Besarabya Bölgesi'nde Serasker Sultân'ın misafiryken Dinyester Nehri'nden tutulan leziz balıkların tadına baktığından bahsederken Bahçesaray'da balıksız kaldığından şikâyet etmiştir.¹²⁴⁶ Fakat incelenen kadıasker defterleri Tott'un aksini göstermektedir. Defterlerde balıkçı dükkânları ve balıkla ilgili narhlar ve balık tutmaya yarayan eşyalar yer almaktadır. Muharrem 1119 (M.1707) tarihinde şehirde balık dükkânı bulunmaktadır. Dükkân, mülk sahibi olan Yahudiyan Kalesi sakinlerinden Şemoyil tarafından Manguşlu Anastas'a 160 akçeye icar edilmiştir.¹²⁴⁷ Cemazeyilahir 1113 (M.1701) tarihinde ise balığın vukiyyesine 6 akçe narh verilmiştir.¹²⁴⁸ Yine 2 vukiyye havyar 13 kuruş, balıkçılıkta kullanılan kancanın 3 adedi ise yarım kuruştur.¹²⁴⁹

4.1.1.3. Sanayi (Üretim)

Başkent Bahçesaray şehri çağın şartlarına göre tarımsal sanayinin ve geleneksel el sanatlarının geliştiği bir yerdir. Yarımada'nın önemli bir kısmında olduğu gibi burada da özellikle tarımsal sanayi ön plandadır. Tarımsal sanayideki en önemli üretim unsurlarından biri değirmenlerdir. Değirmenler; Bahçesaray'ın değişik bölgelerinde ırmak, nehir ya da derelerin yeterli debiye sahip olduğu, yani çarkı çevirebilecek güçte olduğu yerlerde

¹²⁴³ ORRNB, FOND 917,45-21-B.

¹²⁴⁴ Edward Tryjarski, “Türklerde Arıcılık Beekeeping Among the Turks”, Çev. Ayşenur Kırgız Sağın, *Acta Turcica*, Yıl III, Sayı 1/1, Ocak 2011 “Kültürümüzde Arıcılık”, Ed: Emine Gürsoy Naskali, Hilal Oytun Altun, s.134.

¹²⁴⁵ Ethem Feyzi Gözaydın, *a.g.e.*, s.44.

¹²⁴⁶ Baron de Tott, *a.g.e.*, s.103-104 ve 115.

¹²⁴⁷ ORRNB, FOND 917,40-30-B1.

¹²⁴⁸ ORRNB, FOND 917,36-1-B13.

¹²⁴⁹ ORRNB, FOND 917,49-1-A5.

kurulmuştur. İncelenen defterlere değirmenler göz hesabıyla kaydedilmiş olup bir gözden sekiz göze kadar değirmen bulunmaktadır.¹²⁵⁰ Değirmencilik güç isteyen bir iş olup Kırımlılar genelde bu iş için “Değirmenci” olarak adlandırılan köleleri kullanmışlardır.¹²⁵¹ Ununu değirmenlerde öğüten Bahçesaraylılar ihtiyacı kadar unu aldıktan sonra geri kalanı satarak gelir elde etmektedirler. Unun en önemli müşterisi ise fırıncılardır. Fırıncılar tarafından satın alınan un ekmek, çörek ve börek haline getirilerek üretim çarkı içerisindeki serüvenini tamamlamaktadır.

Bahçesaray’da tarıma dayalı sanayi alanlarından biri de şarapçılık ve bozacılıktır. Kırım ve Bahçesaray’ın meşhur üzümleri gayrimüslim ahali tarafından şarap haline getirilerek tüketilmekte ve aynı zamanda ihraç edilmektedir. Üretilen şaraplar fıçı ve vukiyye(kıyye)¹²⁵² üzerinden satılmaktadır. Yaşa’ya göre M.1667 yılında şarabın fıçısı 27.5 kuruştur.¹²⁵³ 1114 (M.1702) yılında Babas tarafından Papaz’a yirmi iki vukiyye şarap vukiyyesi 4 akçeden satılmışken¹²⁵⁴ 1114 (M.1703) yılındaysa Kale Yahudilerinden Ezra veledi Avraham tarafından Moşe veledi Mordehay Yahudiye vukiyyesi 3 akçe olmak üzere 326 vukiyye şarap 970 esedi akçeye satmıştır.¹²⁵⁵ Boza ise özellikle arpa ve darının fermentasyona uğratılmasıyla elde edilen bir içecek türüdür. Çelebi’ye göre Kırım’da çok yaygın bir içecek türü olan bozanın üç okkası bir akçedir. Bir Tatar on beş okka bozayla yani beş akçeyle sarhoş olur.¹²⁵⁶

Bahçesaray şehri özellikle geleneksel el sanatları bakımından son derece gelişmiştir. İncelenen defterlere göre Bahçesaray’da üretim yapan ve basit sanayi dalı olarak ifade edebileceğimiz belli başlı sektörler; ormancılık, dericilik, metal işlemeciliği, yün ve dokumacılıkla birlikte taş ve toprak işçiliğidir.

Bölgenin sahip olduğu zengin bitki örtüsü; marangozluk, odunculuk, kömürcülük, kürekçilik, hasırcılık, sandıkçılık, fiçicilik, kutuculuk, tokmakçılık, çapçakçılık¹²⁵⁷,

¹²⁵⁰ Göz hesabına göre bazı değirmenler için Bkz. ORRNB, FOND 917,37-54-B1; ORRNB, FOND 917,45-28-A; ORRNB, FOND 917,45-43-B1;ORRNB, FOND 917,51-20-B1.

¹²⁵¹ Köle kısmında açıklanacaktır.

¹²⁵² Ölçü birimleri, Kırım’da kullanılan ölçü birimleri başlığı altında incelenecektir. Şarabın fıçı ve vukiyye ile ölçülmesi için Bkz. ORRNB, FOND 917,46-95-B6; ORRNB, FOND 917,36-52-B7.

¹²⁵³ Yaşa, *a.g.e.*, s.54.

¹²⁵⁴ ORRNB, FOND 917,36-52-B6.

¹²⁵⁵ ORRNB, FOND 917,36-25-A-7

¹²⁵⁶ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s.479.

¹²⁵⁷ Çapçak, ağaçtan oyulmuş su kabına verilen addır.

Bkz. <http://www.lugatim.com/s/%C3%A7ap%C3%A7ak>, s.e.t., 05.10.2021. Çapçaklık ise bu işi yapan meslek erbabına verilen isim olmalıdır. Kamûs-ı Türkî’de çamçak olarak yer almaktadır. Bkz. Şemşeddin Sami, *Kamûs-ı Türkî*, s.504.

çıkırcılık¹²⁵⁸, dölgercilik¹²⁵⁹, ağılcılık¹²⁶⁰ ve kaşıkcılık gibi orman ürünlerine dayalı el sanatlarının gelişmesine neden olmuştur. Kırım'ın sahip olduğu zengin orman varlığı insanların evleri başta olmak üzere birçok eşyasını orman ürünlerinden yapmasına neden olmuştur. Birçok ev teşrifat ürünüyle birlikte beşik, fiçı, sandık, kutu ve tabak gibi ürünler Kırımlı ustalar tarafından büyük bir maharetle ağaçtan yapılmıştır. Şehirde ne kadar marangoz olduğu hakkında kesin bir bilgiye ulaşılamamış olmakla birlikte Gülnara Abdullayeva'ya göre 18. yüzyılın ikinci yarısında şehirde yedi marangoz atölyesi, sekizer sap ve fiçı atölyesi ve on dokuz tane ahşap tabak atölyesi vardır.¹²⁶¹ Orman ürünlerinden yapılan ve toplum hayatında önemli bir yeri olan bir diğer ürün ise arabadır. Bahçesaraylılar bir yerden bir yere giderken ya da eşya taşırken araba kullanmışlardır. Arabalar marangozlar tarafından yapılmıştır. Birçok alanda olduğu gibi arabacılıkta da köleler kullanılmış ve bunlarda "Arabacı Kazak" adıyla adlandırılmışlardır.¹²⁶² Arabacı esnafının merkezi ise Arabacılar Han'ıdır.¹²⁶³

Bölgenin hayvancılık için ideal bir yer olması bölge halkının hayvanların her şeyinden faydalanmasına neden olmuştur. Bu da özellikle bölgede debbâğcılığın gelişmesine ve en önemli mesleklerden biri haline gelmesine neden olmuştur. Debbâğ, hayvan derilerini terbiye eden sanat erbabına verilen ad olup bu işin yapıldığı yere ise debbâğhâne denilmiştir.¹²⁶⁴ Derinin terbiye edilmesi esnasında bıraktığı kötü kokudan dolayı debbâğhâneler genellikle şehir dışında kurulmuştur. Bahçesaray şehrinde de debbâğhâne ilk başta şehir dışındayken daha sonra şehrin gelişmesiyle birlikte debbâğhâne aynı adla anılan bir mahalleye dönüşmüştür.¹²⁶⁵ İncelenen defterlerden debbâğlığın hem Müslim hem de gayrimüslim ahali tarafından yapıldığı görülmektedir.¹²⁶⁶ Şehrin en önemli

¹²⁵⁸ Osmanlı'dan günümüze kadar gelmiş, tahtaları yontarak, baston, kaşık, topaç, kap gibi birçok araç gereci yapma zanaatına verilen addır.

¹²⁵⁹ Dölgerlik; yapıların kapı, pencere dışındaki kaba tahta ve ağaç işlerini yapan ustaya verilen addır. Bkz. <http://www.lugatim.com/s/d%C3%BClger,s.e.t.,05.10.2021>.

¹²⁶⁰ Bölgenin küçükbaş hayvancılık bakımından zengin bir bölge olması birçok yerde koyun ve keçi ağıllarının yapılmasına ve dolayısıyla ağılcılık olarak adlandırılan bir mesleğin ortaya çıkmasına neden olmuştur.

¹²⁶¹ Гульнора Абдуллаева, *a.g.e.*, s.109.

¹²⁶² ORRNB, FOND 917,40-42-A5.

¹²⁶³ ORRNB, FOND 917,44-80-A3.

¹²⁶⁴ Mehmet Zeki Pakalın, *a.g.e.*, C. I, s.498.

¹²⁶⁵ Osmanlı Devleti'nde de debbâğhâneler şehir dışında kurulmuştur. Fakat burada da zamanla şehrin merkezinde kalmışlar ve yaydıkları pis koku ve atık maddeden dolayı insan sağlığını tehdit ettikleri üzerine 1838 yılında çıkartılan bir karantina nizamnamesiyle çevresinin ağaçlandırılmasına veyahut şehir dışına çıkarılmasına karar verilmiştir. Bkz. Zeki Tekin, "Deri", *DİA*, İstanbul 1994, C.9, s.177.

¹²⁶⁶ Bazıları için Bkz. ORRNB, FOND 917,36-15-A4; ORRNB, FOND 917,36-15-B1; ORRNB, FOND 917,36-96-B4; ORRNB, FOND 917,40-48-B6; ORRNB, FOND 917,52-6-A3; ORRNB, FOND 917,52-9-A2.

debbâğlarından biri ise Hacı Şah Gazi'dir. Hacı Şah Gazi, kazancının bir kısmıyla Bahçesaray'da kendi adıyla anılan bir câmi' ve mektep yaptırmıştır.¹²⁶⁷

Debbâğlık mesleği bölgede saraç, eyerci, haffâf,¹²⁶⁸ kırbaççı, kürkçü, çizmeci, pabuççu ve kalpakçılık mesleğinin gelişmesine neden olmuştur. Debbâğlar tarafından terbiye edilen ve istenilen renk verilen deriler dikici esnafına verilmekte ve onlar tarafından işlenerek eyer, kırbaç, terlik, ayakkabı, çizme, pabuç, kürk, araba koşumu vb. haline getirilerek Bahçesaray'daki saraçhane çarşısında satışa çıkarılmaktaydı.¹²⁶⁹ Kırımlı ustalar tarafından üretilen eyer ve at koşum takımlarının en önemli özelliği zenginler için üretilenler hariç tutulursa son derece basit ve kullanışlı olmalarıydı.¹²⁷⁰ Bu nedenden dolayı da Peyssonnel tarafından Fransız ordusu için tavsiye edilmiştir.¹²⁷¹ Derici esnafı olarak tabir edilen debbâğ, saraç, eyerci, haffâf, kürkçü, ayakkabıcı gibi zanaatkârlarda farklı ırk ve dinî inanca sahip kimseler tarafından icra edilmektedir. Yine dokumacılık Kırımlılar arasında meşhurdur. Bahçesaray şehri Kırım coğrafyasında dokumacılığın merkezidir.¹²⁷² Koyunyünü ve keçi kılıyla birlikte pamuk, keten ve ipek Kırımlı mahir ustaların ellerinde işlenerek kıymetli bir ürün haline gelmektedir.

Madencilikse bölgenin bir diğer önemli üretim alanıdır.¹²⁷³ Bahçesaraylılar tarafından günlük hayatta kullanılan kazan, tencere, leğen, lenger, ibrik, güğüm, tepsi, sini, sahan, bıçak, şiş ve şamdan gibi birçok eşya Bahçesaraylı zanaatkârlar tarafından demir, bakır, kalay gibi metal ürünleri işlenerek yapılmaktaydı. Şehirde bu tip metal ürünler demirci ve bakırcı çarşısında yapılarak pazarlanmaktadır.¹²⁷⁴ Yine Bahçesaraylı zanaatkârlar tarafından işlenen altın ve gümüş gibi değerli madenlerden meydana getirilen ziynet eşyaları meşhurdur.¹²⁷⁵ Bu değerli madenlerden meydana getirilen eşyalar ise kuyumcu ya da cevahirci olarak adlandırılan esnaf tarafından pazarlanmaktadır.¹²⁷⁶ İncelenen muhalefât kayıtları Bahçesaray'da ki madencilik sanatını göstermesi bakımından önemlidir. Ramazan 1126 (M.1714) tarihinde vefât eden Hacı Halil'in muhalefâtında yer alan altın küpeden gümüş bileziğe, bakır güğümünden siniye, çeşit çeşit

¹²⁶⁷ ORRNB, FOND 917,49-5-B2; 36-15-A4.

¹²⁶⁸ Haffâf, Ayakkabı, terlik vb. şeyler yapan ve satan esnafa verilen addır. Bkz. Şemşeddin Sami, *Kamûs-ı Türkî*, s.584.

¹²⁶⁹ ORRNB, FOND 917,51-52-B2.

¹²⁷⁰ Broniowski, *a.g.e.*, s.57.

¹²⁷¹ Ethem Feyzi Gözaydın, *a.g.e.*, s.46.

¹²⁷² İsmet Zaatov, *Qırımtatar Manzaralı-Ameliy ve Tasviriy Sanatı*, Tarpan Yayınevi, Akmescit 2003, s.100.

¹²⁷³ Elizabeth Lady Craven'e göre 1786 yılında Bahçesaray'ın en önemli ticaret ürünleri kılıç, bıçak ve avcı bıçağıdır. Bkz. Asuman Karabulut, *a.g.t.*, s.107.

¹²⁷⁴ ORRNB, FOND 917,52-21-B1;ORRNB, FOND 917,36-94-B3.

¹²⁷⁵ Ethem Feyzi Gözaydın, *a.g.e.*, s.46.

¹²⁷⁶ Bu meslek erbabından bazıları için Bkz. ORRNB, FOND 917,36-33-A1; ORRNB, FOND 917,36-39-B1; ORRNB, FOND 917,45-37-B1;ORRNB, FOND 917, 52-31-A1;

kazan ve kapaklara kadar birçok eşya Bahçesaray’da metal işçiliğinin önemini göstermesi bakımından sadece bir örnektir.¹²⁷⁷

Metal ürünlerin kullanıldığı bir başka alan ise silah aletleridir. Kırımlılar savaşlarda mızrak, kılıç, ok, kama, hançer, tüfek ve top gibi silahları kullanırlardı. Başlarıncaysa çelikten yapılmış miğfer giyerlerdi.¹²⁷⁸ İncelenen defterler bıçak, hançer, kılıç ve tüfek gibi silahlar bakımından zengindir. Silahlarla ilgili olarak defterlerde yer alan konularsa daha çok darb, katl ve alacak verecekle alakalıdır. Savaşta ve günlük hayatta Kırımlıların en önemli yardımcısı olan atların nalı da Bahçesaray’da nalbanthânede üretilmekteydi.¹²⁷⁹ Ayrıca yıpranan nallar Bahçesaray’da kılıç ve bıçak gibi savaş aletlerine dönüştürülmekteydi.¹²⁸⁰

Yün ve dokumacılık ürünlerine dayalı sanat dalları da Bahçesaray’da gelişmiştir. Bölgedeki hayvanlardan elde edilen yün ve kılla pamuk ürünleri terzi, hallaç, çuhacı, yorgancı, bezzâz, gazzâz ve boyacı esnafı tarafından işlenerek önemli bir kısmı Bahçesaray’da bulunan bezzâzistan denilen handa satılmaktadır.¹²⁸¹ Şehirde ayrıca ipekçilikte gelişmiştir. İncelenen defterlere göre şehirde ipekçilik ve ibrişim bükücülük işiyle uğraşan gazzâzpan denilen sanat erbabı bulunmaktadır.¹²⁸² İncelenen dönemde, birçok farklı ırk ve dinden kişinin bu alanda faaliyet gösterdiği anlaşılmaktadır.

Bahçesaray şehrinde taş ve toprağa dayalı el sanatları da son derece gelişmiştir. Şehirdeki birçok çeşme, mesken, ibadethâne ve köprü gibi mimari eserin yapımında taşın kullanılması, taş ustalığının gelişmesine neden olmuştur. Bazı ustalar tarafından taşlık alanlardan taşlar çıkartılarak şekillendirilmiş, bazıları tarafındansa mimari eserlerde kullanılmış, nakış nakış işlenmiştir. İncelenen muhallefât kayıtlarında taş da rastlanmaktadır. 1127 (M.1715) yılında vefât eden Şeyh Ali Mirza’nın muhallefâtında yer alan bir arşın taş 50 akçe kıymet biçilmiştir.¹²⁸³ Taşcılık sanatı, ustalık gereken bir sanat olup Müslim gayrimüslim ayrımı güdülmeksizin farklı etnik topluluklar tarafından icra edilmiştir.¹²⁸⁴ Kadıasker defterlerinde yer alan “Taş Ağalığı” makamınınsa taş ustalığıyla ilgili, taş ustalarının başında bulunan kişiyi ifade etmesi muhtemeldir. Cemazeyilevvel 1114 (M.1702) tarihli bir kayıta Bahçesaray şehrinin sabık Taş Ağası Sefer Ağa iken 1111

¹²⁷⁷ ORRNB, FOND 917,45-38-B2.

¹²⁷⁸ Broniowski, Kırım, s.57.

¹²⁷⁹ ORRNB, FOND 917,46-14-B3.

¹²⁸⁰ Ethem Feyzi Gözaydın, *a.g.e.*, s.46.

¹²⁸¹ ORRNB, FOND 917,45-46-A2.

¹²⁸² Gazzâz terimi Arapça Kazzazdan bozma bir tabirdir. Halk tarafından kazzaz şeklinde kullanılır. Bkz. Mehmet Zeki Pakalın, *a.g.e.*, C. I, s.655.

¹²⁸³ ORRNB, FOND 917,45-52-A1.

¹²⁸⁴ ORRNB, FOND 917,36-2-A3;;ORRNB, FOND 917-36-70-B1; 40-31-A1.

(M.1709) yılında bilfiil Taş Ağası Mehmed Ağa'dır.¹²⁸⁵ Şehir, diğer birçok sanatkârla birlikte taş ustaları tarafından ilmik ilmik işlenmiş ve bu sayede mimari anlamda tam anlamıyla bir Türk-İslam şehri hüviyeti kazanmıştır.¹²⁸⁶

Kırımlıların günlük hayatında kullanmış olduğu birçok eşyanınsa ham maddesi topraktır. Çanak, çömlek, testi ve küp adıyla bilinen bu ürünler toprağın şekillendirilerek, ateşle pişirilmesiyle elde edilmişlerdir. İncelenen defterlerde yer alan çanakçı, çömlekçi, bardakçı,¹²⁸⁷ küpçü¹²⁸⁸ ve lüleci¹²⁸⁹ sanatıyla uğraşan kişiler bu meslek erbabındandırlar. Genel olarak çömlekçiler olarak adlandırılabilir olan bu meslek erbabı ürünlerini Bahçesaray'da çömlekçiler çarşısında satmaktadırlar.¹²⁹⁰

Yukarda belirtilen meslek dalları haricinde şehrin ve hanlığın ihtiyacını karşılayarak üretim yapan birçok meslek dalı daha mevcuttur. İncelenen defterlerden tespit edilen ve şehirde aktif olarak varlığını sürdüren belli başlı meslek dallarıysa şunlardır:

Tablo 58. Bahçesaray'da Üretim Yapan Bazı Zanaât Dalları

Meslek	Meslek	Meslek	Meslek
Kürekçi	Keçeci	Kılıççı	Eyerci
Hasırcı	Kirişci	Kuyumcu	Kırbaççı
Ağlıcı	Kürkçü	Yüksükcü	Kayışçı
Oduncu	Keratacı	Kazancı	Kalpakçı
Neccâr	Haffâf	Nalbant	Bakırcı
Sandıkçı	Maksımacı	Habbaz	Keresteci
Kömürcü	Tanburacı	Cevahirci	Bıçakçı
Kaşıkcı	Tüfenkçi	Sarraf	Lüleci
Kutucu	Mumcu	Terzi	Mermerci
Boyacı	Tuzcu	Yorgancı	Kireççi
Elekçi	Çilingir	Hallaç	Gazzâzpan
Dülger	Körükçü	Bezzaz	Debbağ
Fıçı	Attar	Kundakçı	Saraç
Tokmakçı	Nalçacı	Çukâdar	Kalaycı
Çıkırıkcı	Tabakçı	Pamukçu	

¹²⁸⁵ ORRNB, FOND 917,35-15-B4; ORRNB, FOND 917-48-36-A2.

¹²⁸⁶ Günümüze kalan mimari yadigârlar hakkında Bkz. Kırımlı-Nicole Ferrari, *Kırım'daki Kırım Tatar (Türk-İslam) Mimari Yadigârları*.

¹²⁸⁷ Anadolu'da testi yapan ustalar belli yörelerde testici, bardakçı adıyla adlandırılmışlardır. Bahçesaray'da bardakçı olarak adlandırılan esnafında testi ustası olması muhtemeldir. Bkz. İrem Çalışıcı, "Ege Bölgesinde Geleneksel Çömlekçiliğin Bugünkü Durumu", Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü, İzmir 2003

¹²⁸⁸ Küpçülük sanatı Anadolu coğrafyasında da uzun yıllardır icra edilen bir sanattır. İyi bir küp elde etmek için iki üç çeşit killi toprakla silisin karıştırılması ve çok iyi yoğrularak çamur haline getirilmesi ve uzun süre dinlendirilerek mayalandırılması gerekmektedir. Anadolu'da küpçülük sanatı hakkında Bkz. <https://gaziantep.ktb.gov.tr/TR-52307/kupculuk.html>, s.e.t., 09.10.2021.

¹²⁸⁹ Lüleci çamuru denen topraktan çubuk ve nargile lülesi, fincan, fincan zarfı, kahve ve şeker kutusu, tütün kâsesi, yazı hokkası vb. şeyler yapan zanaatkâra verilen addır.

Bkz. <http://www.lugatim.com/s/l%C3%BCleci>, s.e.t., 09.10.2021.

¹²⁹⁰ ORRNB, FOND 917,51-12-B3.

Çapçakçı	Saatçi	Çömlekçi	Demirci
Matrakçı	Çatıcı	Çanakçı	Çeşmeci
Arabacı	Bardakçı	Taşçı	Küpçü

Tablo 58'e bakılarak şehrin; tarım, hayvancılık ve sanayi alanında ihtiyaç duyulabilecek meslek dallarının büyük bir kısmını bünyesinde bulundurduğu, şehrin ihtiyacı olan birçok malzemenin şehirde imal edilerek karşılandığı söylenebilir. Tabloda yer alan zanaât erbabları Bahçesaray şehrini oluşturan pek çok farklı ırktan ve dinden insanlardan meydana gelmektedir.

Şehirde bulunan zanaât dalları muhtemelen üretimi kontrol altında tutabilmek maksadıyla belli zamanlarda sayılarak kadiasker defterlerine kaydedilmişlerdir. Üretici konumunda yer alan ve sayımı yapılarak defterlere kaydedilen zanaât erbabı; mumcular, gazzâzpanlar, habbâzanlar, çörekçiler, kasaplar, maksımacılar ve hallacandır. İncelemenin yapıldığı tarihlerde sayımı yapılan meslek dalları ve şehirdeki mevcudu ise şöyledir:

Tablo 59. Bahçesaray'da Sayımı Yapılarak Defterlere Kaydedilen Zanaât Erbabı

Meslek	Reisinin Unvanı	Reisi	Dini Durumları	Sayısı	Tarih
Mumcu	Mumcu Başı	Kostosdır?	Müslim-Gayrimüslim	12	1114(M.1702)
Gazzâzpan	Gazzâzpan Başı	Siyaguş	Gayrimüslim	6	1114(M.1702)
Habbazân	...	...	Müslim	8	1114(M.1702)
Çörekçi	...	...	Müslim-Gayrimüslim	17	1114(M.1702)
Maksımacı	...	...	Müslim-Gayrimüslim	10	1119(M.1707)
Hallacan	Hallaç Başı	Ahmed	Müslim-Gayrimüslim	14	1118(M.1706)
Hallacan	Usta Başı	Ahmed	Müslim-Gayrimüslim	18	1114(M.1702)
Kasap	Kasap Başı	Hızır	Müslim	12	1114(M.1702)
Mumcu	Mumcu Başı	Çoban	Gayrimüslim	17	1118(M.1706)
Mumcu	Mumcu Başı	Panos	Gayrimüslim	16	1126(M.1714)
Bakkalan	Bakkal Başı	Ali	Müslim	39	1118(M.1706)
Habbazân	...	...	Müslim-Gayrimüslim	4	1118(M.1706)
Çörekçi	...	...	Müslim-Gayrimüslim	12	1118(M.1706)

Tablo 59'a göre şehrin büyüklüğü hakkında da yorum yapılabilir. Buna göre 1700-1725 yılları arasında şehrin Müslüman ahalisinin et, ekmek ve bakkal ihtiyacını on iki kasap, sekiz habbazân [Ekmekçi] ve otuz dokuz bakkalın karşıladığını söyleyebilmek mümkündür. Tabloda belirtilen bakkal ve kasapların tamamı Müslümandır. Gayrimüslim ahali, et ihtiyacını gayrimüslim kasaplar vasıtasıyla karşılıyor olmalıdır. Tabloda yer alan ekmekçilerin bir tanesi hariç tamamı Müslümanken,¹²⁹¹ çörekçilerin yarısından fazlası

¹²⁹¹ ORRNB, FOND 917,40-2-A1; Rabiulahir 1127 (M.1717) tarihinde Ermeni Mahallesi'nin habbazânı Ermeni Bağdasar'dır. Bkz. ORRNB, FOND 917,48-126-B2.

gayrimüslimdir. Dolayısıyla tabloya, din ve ırk ayrım yapılmaksızın Bahçesaray'daki tüm börekçilerin dâhil edildiği düşünülürse Bahçesaray'ın çörek ihtiyacını on yedi tane çörekçi karşılamaktadır. Yine tabloya bakıldığı zaman mumcu esnafının önemli bir kısmının gayrimüslimlerden meydana geldiği görülmekle birlikte incelenen kadiasker defterlerinde nadiren de olsa Müslüman mumculara da rastlanmaktadır.¹²⁹² Gazzâzpan olarak adlandırılan ipek ve ibrişim bükme işiyle uğraşan esnafın tamamıysa gayrimüslim gözükmekle birlikte aynı dönem Osmanlı ülkesinde gazzâzpanlık mesleğinin gayrimüslimlerin yanında Müslümanlar tarafından da yapıldığı görülmektedir.¹²⁹³

Yine tabloya bakılarak esnaf örgütlenmelerinin başında işin uzmanı olan ve ilgili meslek erbabı tarafından seçilen bir reisin bulunduğu görülmektedir. Mesleğin erbabı olan reisler genelde ustabaşı anlamında ki kasap başı, bakkal başı ve mumcu başı şeklinde adlandırılmışlardır. Meslek erbabı olan reislerin ise seçimle belirlendikleri anlaşılmaktadır. Recep 1126 (M.1714) yılında Mumcu Başlı Çoban'ın görevinden ferâgat etmesi üzerine mumcular tarafından seçim yapılacak ve Mumcu Başlığa Panos getirilecektir.¹²⁹⁴

4.1.1.4. Ticaret

Asya ve Avrupa'nın geçiş güzergâhı üzerinde bulunması ve Karadeniz üzerindeki egemen konumu nedeniyle Kırım coğrafyası tarih boyunca hep ticaretin canlı olduğu bir mekân olmuştur. Tarih boyunca bölgede egemenlik kuran milletler de bölgenin ticari potansiyelinden faydalanmışlardır. Kırım Hanlığı zamanında da hanlık yöneticileri tarafından ticaret teşvik edilmiş, bu amaç doğrultusunda ülke genelinde ticaret merkezleri kurulmuş, ticaret erbabına muafiyetler uygulanmıştır.

Bahçesaray'da yaşayan birçok etnik topluluk ticaretle uğraşmakla birlikte en yoğun şekilde ticaretle uğraşan ve ticareti kontrolü altında tutan topluluk Yahudiyan olarak adlandırılan Kırım Karaylarıdır. Kırım Karayları ticaretin hemen hemen her dalıyla uğraşmışlardır. Özellikle finans ve dericilik alanındaysa çok ileri gitmişlerdir. Kırım hanları tarafından da Karaylara muafiyetler uygulanmış, izin belgesi olmadan ticaret

¹²⁹² Müslüman Mumcular için Bkz. ORRNB, FOND 917,48-18-A1; ORRNB, FOND 917,51-54-A1 ve Karasu'da Müslüman mumcu için Bkz. ORRNB, FOND 917,47-42-A6.

¹²⁹³ Osmanlı Devleti'ndeki gazzâzpan esnafıyla ilgili Bkz. Rumeli Sadâreti Mahkemesi 161 Numaralı Sicil H.1115-1116(M.1704), cilt: 59, sayfa: 299, Hüküm no: 261. İlgili hüküm için Bkz. [http://www.kadiscilleri.org/madde.php?klme=gazzaz&trch=hkm&-find=+ARA+](http://www.kadiscilleri.org/madde.php?klme=gazzaz&trch=hkm&-find=+ARA+;); Galata Mahkemesi 259 Numaralı Sicil (H. 1137-1138 / 1724-1725),

Galata Mahkemesi 259 Numaralı Sicil (H. 1137-1138 / 1724-1725), cilt: 63, sayfa: 190, Hüküm no: 179. İlgili hüküm için Bkz. <http://www.kadiscilleri.org/madde.php?klme=gazzaz&trch=hkm&-find=+ARA+>, s.e.t., 09.10.2021.

¹²⁹⁴ ORRNB, FOND 917,46-3-B2.

yapmalarına imkân tanınmıştır.¹²⁹⁵ Çufutkale’da ikamet eden Kırım Karayları her sabah yürüyerek Bahçesaray çarşısına gelerek dükkânlarını açmakta ve akşamleyin tekrardan evlerine dönmektedirler.

Yahudilerin dışında şehrin ticaretinde aktif olarak yer alan bir diğer zümre Ermenilerdir. Ermeniler de hemen hemen ticaretin her dalıyla uğraşmışlardır. Kuyumculuk, dericilik, mumculuk, ekmekçilik ve çömlekçilik Ermeniler arasında yaygındır. Kırım Hanlığı’nın sahip olduğu coğrafi konumu bölgeyi Karadeniz’in önemli ticaret merkezlerinden biri haline getirmiştir. Bu nedenle Kırım’a ticaret için dışardan da çok fazla tüccar gelmiştir. Bu tüccarlardan önemli bir kısmını da yine Ermeniler oluşturmuştur. Kırım’ın yerli sakini olmayan bu Ermeniler Bahçesaray’a geldikleri zaman genelde soydaşlarının yaşadığı Ermeni Mahallesi’nde ikamet etmişlerdir. Bu Ermenilerden biri de Zilkade 1124 (M.1712) tarihinde Anadolu’dan Kırım’a gelen Kirkor’dur. Bahçesaray’a ticaret için gelen Kirkor, misafir olarak kaldığı Bahçesaray’da yine buraya ticaret için Ünye’den gelen Mehmed Beşe’yla kavga edecek ve onun sol bileğini bıçak ile darb edecektir.¹²⁹⁶

Şehirde yaşayan Acemler de genellikle ticaretle uğraşmaktadırlar. Özellikle İran coğrafyasından getirilen Acem perdesi, keçesi, gümüşü, basması, çarşafı, yastığı, bohçası, halısı ve seccadesi Bahçesaraylılar arasında son derece revaçtadır. Bu nedenlerden dolayı da hem şehrin yerli Acemleri hem de İran’dan gelen Acemler Bahçesaray ticaretinde son derece önemli bir rol üstlenmişlerdir.

Bahçesaray ticaretinde Yahudi, Ermeni ve Acemlerin dışında azda olsa diğer zümrelerinde ticaretle uğraştıkları gözükmemektedir. Bunlardan Çerkesler daha çok büyük baş hayvancılıkla uğraşmaktadır. Çingeneler ise istisnalar hariç daha çok düşük gelirli işlerle uğraşmaktadırlar. İncelenen defterlerde Bahçesaray’da sadece bir tane kuyumcu Çingene tespit edilmiştir. Bigasalası’ndan olan Kuyumcu Canay Bin Ahmed adlı Çingene’nin ekonomik durumu iyi olmalıdır. Davud Veledi İsak Yahudi’ye vermiş olduğu seksen iki esedi kuruşluk borcun 10 kuruşunu hibe etmiştir.¹²⁹⁷

Şehirde yaşayan gayrimüslimlerin Bahçesaray’ın finans sistemi üzerinde de önemli bir katkısı bulunmaktadır. Bahçesaray’ın yerli halkı olan Kırım Karayı, Ermeni ve Acem tüccarlar ihtiyaç duyulan her anda maddi olarak devletin hizmetinde bulunmuşlardır. Sefer öncesinde ordunun ihtiyacının karşılanması için ya da başka bir şeyden dolayı paraya

¹²⁹⁵ Nuri Kavak, “Kırım Hanlığı Şer’iyye Sicilleri’ndeki Karayim İzleri”, *Uluslararası Karay Çalışmaları Sempozyumu Bildirileri*(5-8 Ekim 2010), Ed: Mehmet Alpargu, Yücel Öztürk, M. Bilal Çelik, 2011, s.344.

¹²⁹⁶ ORRNB, FOND 917,44-80-A3.

¹²⁹⁷ ORRNB, FOND 917,36-89-B5.

ihtiyaç duyulursa Geray hânedanı dâhil olmak üzere birçok kimse şehirdeki gayrimüslim tüccarlardan senet ya da rehin vermek kaydıyla borç para almışlardır. Nitekim Rabiulahir 1113 (M.1701) yılında Kırım Han'ının bir miktar paraya ihtiyaç duyduğu anlaşılmaktadır. Han, kethüdâsı Şahin Ağa vasıtasıyla Moşe Yahudi, Ermeni Tamas ve Acem Uğurlu'dan 47 kuruş alınmış ve karşılığında bir miktar cevahir rehin verilmiştir.¹²⁹⁸ Yine Geray hânedanından Maksud Geray Sultân paraya ihtiyaç duyunca David adlı Yahudi'den on üç bin akçe borç para almıştır. Sağlığında bu borcu ödeyemeyince borç oğlu Mehmed Geray Sultân'a intikal etmiştir.¹²⁹⁹ Benzer şekilde Kırım'ın Yalı Ağalarından olan Osman Gazi Ağa'da Yahudiyan Kalesi sakinlerinden Mordehay ve Yasef Yahudilerden yedi bin kuruş borç para almıştır.¹³⁰⁰ Yine Kırım'ın en önemli hanlarından biri olan I. Selim Geray Han'da ihtiyaç halinde gayrimüslim ahaliden borç para almaktan çekinmemiştir. Safer 1115 (M.1703) tarihli bir kayıta, Kırım Han'ı I. Selim Geray Han'ın şehirde bulunan Yahudi, Ermeni ve Acem tüccardan yüz bin akçe borç para aldığı ve karşılığında rehin olarak padişah tarafından gönderilen altın kabızalı bir silahla belli miktarda mücevheri rehin verdiği anlaşılmaktadır.¹³⁰¹

4.1.1.4.1. İç Ticaret

Osmanlı ülkesinde olduğu gibi Kırım'da da devlet provizyonist ekonomik modeli uygulamaya çalışmıştır. Devlet adamlarının öncelikli amacı piyasada mal bolluğunu sağlayarak halkın ihtiyaç duyduğu her türlü malı düşük fiyattan tedarik etmektir. Bu amaç doğrultusunda fiyatların kontrolünü sağlamak ve halkın temel ihtiyaç maddelerinde sıkıntı çekmemesi için piyasa narh sistemiyle kontrol altına alınmaya çalışılırdı. Piyasadaki malların fiyatları ve standartları kadının başkanlığında toplanan esnaf yetkilileri ve eşrâftan meydana gelen bir komisyon tarafından çıkartılan narhlarla belirlenmekteydi. İncelenen defterler kadılar tarafından verilen ekmek, peynir, zeytin, yağ, süt, et ve yağ gibi ürünlere verilen narhlar bakımından kıymetlidir. Kadılar tarafından verilen bu narhlardaki kâr payı konusunda herhangi bir bilgi elde edilememiştir. Fakat 1091 (M.1680) yılı Osmanlı ülkesinde IV. Mehmed zamanında çıkartılan kanunnâmede narhın %10 kâr esasına dayanması, zahmet ve emek gerektiren işlerde ise %20 hatta %40'a kadar kâr payının koyulabileceği hükmüne bakıldığı zaman Kırım'da da benzer bir durumun olma ihtimali düşünülebilir.¹³⁰²

¹²⁹⁸ ORRNB, FOND 917,36,1-A1.

¹²⁹⁹ ORRNB, FOND 917,46-67-B2.

¹³⁰⁰ ORRNB, FOND 917,44-67-A2.

¹³⁰¹ ORRNB, FOND 917,36-19-A6.

¹³⁰² Mehmet Zeki Pakalın, *a.g.e.*, C.II, s.656.

Kadı başkanlığındaki komisyon tarafından yıl içerisinde belli zaman dilimlerinde tüccarlara narhlar verilmiştir. Bu narhlardan biri de bakkallara verilen narhlardır. İncelenen defterlerde narhların yaz ve kış aylarının başlangıcını temsil eden Rûz-ı Hızır ve Rûz-ı Kasım aylarında belirlendiği görülmüştür.¹³⁰³ İncelenen dönem içerisinde bakkallara verilen narhlar şöyledir:

Tablo 60. Bakkallara Verilen Narhlar

Sıra No	Ürün	Birimi	Fiyat	Para Cinsi	Tarih
1	Armut	Kıyye	[...]	[...]	M 1118(M.1706)
2	Armut Kuruşu	Kıyye	6	Sim	M 1114(M.1702)
3	Armut Kuruşu	Kıyye	6	Sim	Rûz-i Kasım 1113(M.1701)
4	Armut Silası?	Kıyye	10	Sim	M 1114(M.1702)
5	Asel-i Kırım	Kıyye	20	Sim	M 1114(M.1702)
6	Asel-i Kırım	Kıyye	[...]	[...]	M 1118(M.1706)
7	Asel-i Kırım	Kıyye	20	Sim	Rûz-i Kasım 1113(M.1701)
8	Asel-i Rumi	Kıyye	[...]	[...]	M 1118(M.1706)
9	Asel-i Rumi	Kıyye	16	Sim	Rûz-i Kasım 1113(M.1701)
10	Badem Fındığı	Kıyye	8	Sim	M 1114(M.1702)
11	Badem Fındığı	Kıyye	8	Sim	Rûz-i Kasım 1113(M.1701)
12	Bekmez	Kıyye	[...]	[...]	M 1118(M.1706)
13	Bekmez Armud	Kıyye	8	Sim	M 1114(M.1702)
14	Bekmez Üzüm	Kıyye	8	Sim	Rûz-i Kasım 1113(M.1701)
15	Bestil	Kıyye	6	Sim	M 1114(M.1702)
16	Bestil	Kıyye	[...]	[...]	M 1118(M.1706)
17	Bestil	Kıyye	6	Sim	Rûz-i Kasım 1113(M.1701)
18	Beylerce	Kıyye	13	Sim	M 1114(M.1702)
19	Beylerce	Kıyye	8	Sim	Rûz-i Kasım 1113(M.1701)
20	Beylerce Üzüm	Kıyye	[...]	[...]	M 1118(M.1706)
21	Çuval Razaki	Kıyye	14	Sim	Rûz-i Kasım 1113(M.1701)
22	Dağ Fındığı	Kıyye	4	Sim	M 1114(M.1702)
23	Dağ Fındığı	Kıyye	4	Sim	Rûz-i Kasım 1113(M.1701)
24	Devletgazi?	Kıyye	[...]	[...]	M 1118(M.1706)
25	Edremit Üzümlü	Kıyye	6	Sim	Rûz-i Kasım 1113(M.1701)
26	Ekşi	Kıyye	8	Sim	M 1114(M.1702)
27	Ekşi	Kıyye	6	Sim	Rûz-i Kasım 1113(M.1701)
28	Harnub	Kıyye	[...]	[...]	M 1118(M.1706)
29	Harnub	Kıyye	6	Sim	Rûz-i Kasım 1113(M.1701)
30	Hurma	Kıyye	[...]	[...]	M 1118(M.1706)
31	İzmir Siyahı	Kıyye	13	Sim	M 1114(M.1702)
32	İzmir Siyahı	Kıyye	[...]	[...]	M 1118(M.1706)
33	İzmir Siyahı	Kıyye	8	Sim	Rûz-i Kasım 1113(M.1701)
34	Kaba Nohut	Kıyye	[...]	[...]	M 1118(M.1706)

¹³⁰³ Benzer şekilde Osmanlı Devleti'nde de birçok iş rûz-i Hızır ve rûz-i Kasım olarak adlandırılan ve yılı yaz başlangıcı ve kış başlangıcı olarak ikiye bölen bir anlayış içerisinde yapılmıştır. Halk arasında daha çok Hidrellez bayramı olarak adlandırılan bu uygulama için Bkz. Ahmet Yaşar Ocak, "Hidrellez", *DİA*, C.17, İstanbul 1998, s.315-315.

35	Kaba Razaki	Kıyye	14	Sim	M 1114(M.1702)
36	Kâbe Hurması	Kıyye	[...]	[...]	M 1118(M.1706)
37	Kalem İnciri	Kıyye	10	Sim	M 1114(M.1702)
38	Kalem İnciri	Kıyye	8	Sim	Rûz-i Kasım 1113(M.1701)
39	Kalem Razaki	Kıyye	20	Sim	M 1114(M.1702)
40	Kara Üzüm	Kıyye	10	Sim	Rûz-i Kasım 1113(M.1701)
41	Kızılıçık Kuru	Kıyye	4	Sim	M 1114(M.1702)
42	Kızılıçık Kurusu	Kıyye	4	Sim	Rûz-i Kasım 1113(M.1701)
43	Köfter	Kıyye	[...]	Sim	Rûz-i Kasım 1113(M.1701)
44	Kutu Razzaki Üzüm	Kıyye	[...]	[...]	M 1118(M.1706)
45	Limon Suyu	Kıyye	16	Sim	M 1114(M.1702)
46	Limon Suyu	Kıyye	16	Sim	Rûz-i Kasım 1113(M.1701)
47	Lop İnciri	Kıyye	[...]	[...]	M 1118(M.1706)
48	Nışasta	Kıyye	14	Sim	M 1114(M.1702)
49	Nışasta	Kıyye	16	Sim	Rûz-i Kasım 1113(M.1701)
50	Nohut	Kıyye	6	Sim	M 1114(M.1702)
51	Nohut	Kıyye	6	Sim	Rûz-i Kasım 1113(M.1701)
52	Pirinç	Kıyye	8	Sim	M 1114(M.1702)
53	Pirinç	Kıyye	[...]	[...]	M 1118(M.1706)
54	Pirinç	Kıyye	8	Sim	Rûz-i Kasım 1113(M.1701)
55	Rugan/Safi	Kıyye	24	Sim	M 1114(M.1702)
56	Rugan/Safi	Kıyye	[...]	[...]	M 1118(M.1706)
57	Rugan/Safi	Kıyye	28	Sim	Rûz-i Kasım 1113(M.1701)
58	Sarça İncir	Kıyye	[...]	[...]	M 1118(M.1706)
59	Torba Razzaki	Kıyye	[...]	[...]	M 1118(M.1706)
60	Trabzon Fındık	Kıyye	6	Sim	M 1114(M.1702)
61	Trabzon Fındık	Kıyye	6	Sim	Rûz-i Kasım 1113(M.1701)
62	Tulum Peynir	Kıyye	10	Sim	M 1114(M.1702)
63	Tulum Peynir	Kıyye	8	Sim	M 1114(M.1702)
64	Tulum Peynir	Kıyye	10	Sim	Rûz-i Kasım 1113(M.1701)
65	Yağ Zeytunu	Kıyye	[...]	[...]	M 1118(M.1706)
66	Zeyt	Kıyye	37	Sim	M 1114(M.1702)
67	Zeyt	Kıyye	40	Sim	Rûz-i Kasım 1113(M.1701)
68	Zeytun	Kıyye	8	Sim	M 1114(M.1702)
69	Zeytun	Kıyye	8	Sim	Rûz-i Kasım 1113(M.1701)
70	Zeytun Yağı	Kıyye	[...]	[...]	M 1118(M.1706)
71	Öküz Nalına Narh	...	33	Sim	M 1114(M.1702)
72	Su Sığırı Nal Narh	...	26	Sim	M 1114(M.1702)
73	At Nalına Narh	...	28	Sim	M 1114(M.1702)

Tablo 60 üç farklı zamanda verilen narhtan meydana getirilmiş olup narh listesinde yer alan ürünler genellikle benzerdir. Evâsıt-ı Muharrem 1114 (M.1702) tarihinde bakkalanla birleştirilerek verilen nal narhı diğer bakkalan kayıtlarında yer almamıştır. Muhtemelen bu narh kâtip tarafından sehven bakkalan narhına eklenmiş olmalıdır. Muharrem 1118 (M.1706) tarihli narhtaysa kâtip tarafından fiyat yazılmamıştır. Bakka narhları incelendiği zaman bakkallarda peynir, zeytin, zeytinyağı, yağ, pirinç ve nohut gibi

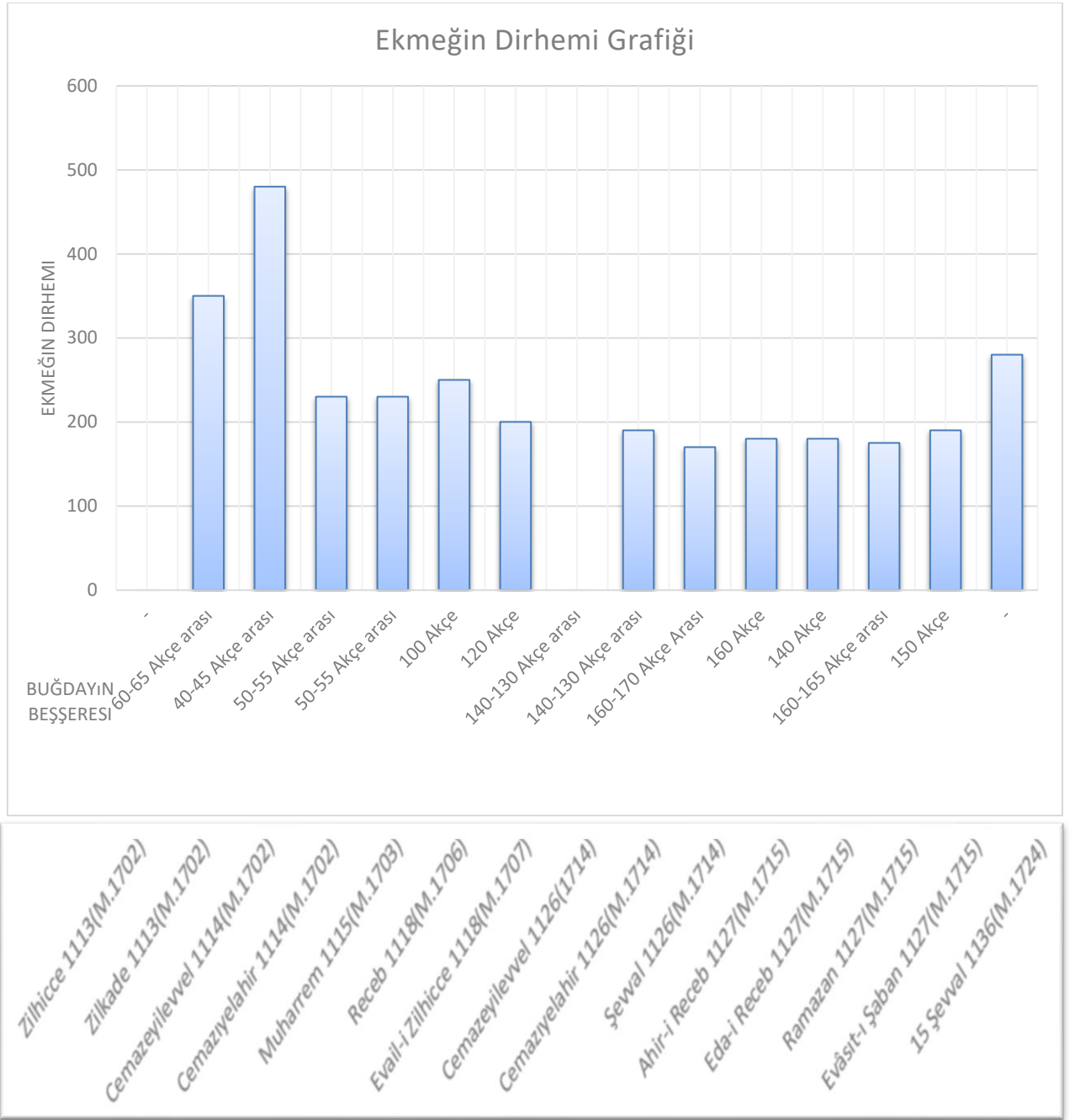
temel ürünlerle birlikte bal, pekmez, köfter ve pestil gibi gıdalarla elma, armut ve incir gibi kurutulmuş meyveler yer almaktadır. Yine bölgede bol miktarda yetiştirilen çeşit çeşit üzüm ve fındığın dışında Trabzon fındığı, Kâbe hurması, İzmir siyahı ve Anadolu balı da bakkallarda satılan ürünler arasında yerini almıştır. Tabloya göre Bahçesaray’da gıda sektöründeki fiyat hareketliliği hakkında da yorum yapabilmek mümkündür. Nohut, pirinç, Kırım balı, badem, pekmez, dağ fındığı, Trabzon fındığı, limon suyu ve zeytinin fiyatı değişmezken yağ, peynir, nişasta, ekşi ve üzüm gibi ürünlerin fiyatlarında küçük çaplı değişiklikler olmuştur.

Devlet yöneticileri ekmeğin ucuz tüketilmesini sağlayarak halkın ekmeğe ulaşmasını sağlamaya özen göstermişlerdir. Bu nedenle de Bahçesaray halkının en önemli besin kaynaklarından biri olan ekmeğin fiyatı da narhlarla belirlenmiştir. Bu nedenle de incelenen kadiasker defterleri buğday ve ekmek narhları bakımından zengindir. Defterlerde sık sık buğday ve ekmek narhları yayınlanmıştır. Üretim şartlarına göre buğdayın fiyatında meydana gelen değişiklikler hemen ekmeğe yansıtılmış, ekmeğin fiyatı sabit tutulmuş olmasına rağmen hemen dirhemi¹³⁰⁴ üzerinde değişiklikler yapılmıştır. İncelenen defterlere göre çalışmanın sınırları içerisinde ekmeğin fiyatı hep bir akçede sabit tutulurken dirhemi 170 ile 480 arasında değişiklik göstermiştir. Yaşa’ya göre de 1665-1675 yılları arasında benzer bir uygulama yapılmış, ekmeğin fiyatı hep bir akçede sabit tutulmuş fakat dirhemi sürekli değişmiştir. Buna göre 1665 yılında 480 dirhem olan ekmek 1673’de 140 dirhem, 1675’de ise 180 dirhem ağırlığındadır.¹³⁰⁵ Dolayısıyla 1665 yılından bu çalışmada ki en son ekmek narhının çıkarıldığı yıl olan 1724 yılına kadar ekmeğin fiyatı hiç değişmemiş, hep bir akçedir. Fakat dirhemi 140 ila 480 arasında değişiklik göstermiştir. İncelenen döneme ait buğday, ekmek fiyatı ve ağırlık grafiği şöyledir:

¹³⁰⁴ Dirhem hem bir ağırlık ölçü birimi hem de para birimi olarak kullanılmıştır. Bahçesaray’da kullanılan ölçü ve para birimi konusunda açıklanacaktır.

¹³⁰⁵ 1650-1675 yılı Kadiasker defterleri üzerinden Bahçesaray şehri un ve ekmek fiyatlarını inceleyen Yaşa’ya göre 1665-1675 yılları arasında ekmeğin gramajıyla oynanarak gizli enflasyon yapılmış, 1665 yılında 480 dirhem olan ekmek 1673’de 140, 1675’de ise 180 dirhem ağırlığındadır. Bkz. Yaşa, *a.g.e.*, s.142-144.

Grafik 2. Buğday ve Ekmek Fiyatıyla Ağırlık Grafiği

Tablo 61. Buğday ve Ekmek Fiyatları

Cinsi	Tarih	Buğdayın Beşeresi	Ekmeğin Dirhemi	Ekmeğin Fiyatı
Buğday	Z 1113(M.1702)	...	...	1 Akçe
Buğday	Za 1113(M.1702)	60-65 Akçe arası	350	1 Akçe
Buğday	Ca 1114(M.1702)	40-45 Akçe arası	480	1 Akçe
Buğday	C 1114(M.1702)	50-55 Akçe arası	230	1 Akçe
Buğday	M 1115(M.1703)	50-55 Akçe arası	230	1 Akçe
Buğday	B 1118(M.1706)	100 Akçe	250	1 Akçe
Buğday	Z 1118(M.1707)	120 Akçe	200	1 Akçe
Buğday	Ca 1126(1714)	140-130 Akçe arası	...	1 Akçe
Buğday	C 1126(M.1714)	140-130 Akçe arası	190	1 Akçe
Buğday	L 1126(M.1714)	160-170 Akçe Arası	170	1 Akçe
Buğday	B 1127(M.1715)	160 Akçe	180	1 Akçe
Buğday	B 1127(M.1715)	140 Akçe	180	1 Akçe
Buğday	N 1127(M.1715)	160-165 Akçe arası	175	1 Akçe
Buğday	Ş 1127(M.1715)	150 Akçe	190	1 Akçe
Buğday	L 1136(M.1724)	...	280	1 Akçe

Grafik 2 ve tablo 61'e bakıldığı zaman Kırım Hanlığı'nda ekmek imalatının sürekliliğine önem verildiği ve fiyatının cazip tutularak halkın alım gücünün canlı tutulmak istendiğini görülmektedir. Yine Buğday fiyatlarıyla ekmeğin dirhemi arasında ters orantı olduğu, buğdayın fiyatı arttıkça ekmeğin dirheminin yani gramajının düştüğü gözükmemektedir.

Bakkalan ve ekmekçi narhlarının yanında Kırım'da tüketilen et, yağ, mum, kırıış, elma, üzüm ve helva gibi ürünler içinde narhlar ilan edilmiştir. Kadıaskerler tarafından ilan edilen bu ürünlere ait narhlar ise şunlardır:

Tablo 62. Diğer Narhlar

Cinsi	Tarih	Ölçü Birimi	Fiyatı
Balık	C 1113 (M.1702)	Vukiyye	6 Akçe
Elma	Ca 1113(M.1701)	Vukiyye	2 Akçe
Et ve Deri/Koyun	S 1127(M.1715)	Vukiyye	Derisiyle 7 Akçe
Et/Koyun	4 S 1114(M.1702)	Vukiyye	5 Akçe
Et/Koyun	18 C 1127(M.1715)	Beşeresi	5 Akçe
Et/Koyun	13 Z 1127(M.1715)	Vukiyye	6 akçe
Et/Koyun-Kuzu	Za 1113(M.1702)	Vukiyye	Koyun 6, kuzu 5 Akçe
Et/Koyun-Kuzu-Sığır	26 M 1114(M.1702)	Vukiyye	Kuzu ve koyun 6, sığır 4 akçe
Helva/Kuz	Za 1114(M.1702)	Vukiyye	16 akçe

Kestane	2 R 1127(M.1715)	Vukiyye	6 akçe
Kiriş	24 Ra 1127(M.1715)	Vukiyye	Vukiyyesi 8 akçe
Mum	Ş 1113(M.1702)	Vukiyye	8 Akçe
Pamuk	Ra 1119(M.1707)	Kese	Ham penbe kisesi 30, 60 penbe kesesi 48 akçe
Pamuk/Ham Pamuk ve Attarlık Ücreti	Za 1127(M.1715)	Vukiyye	Ham pamuğun vukiyyesi 55 akçe, atılmış pamuğun vukiyyesi 76 akçe
Taze Helva	evvel-i ahir 1113(M.1701)	Vukiyye	14 akçe
Üzüm	Ca 1113(M.1701)	Vukiyye	3 akçe
Yağ ve Mum	Ş 1126(M.1714)	Vukiyye	İçyağ 8,mum 16 akçe
Narh/Yağ ve mum	13 Z 1127(M.1715)	Vukiyye	Yağ mumu 18 Akçe
Yağ ve Mum	M 1114(M.1702)	Vukiyye	Kasaba yağ narhı 8, mumculara 16 akçe

Şehirde ticaretin en aktif olarak yapıldığı yerler hanlardır. Evliya Çelebi'ye göre Bahçesaray'da yedi adet han bulunmaktadır. Çelebi, bu hanların tek tek isimlerini vermek yerine bunların içerisinde en meşhuru Sefer Gazi Ağa Hanı'dır diyerek diğer hanların isimlerini vermemiştir.¹³⁰⁶ Bahçesaray'ın en meşhur hanı olan Sefer Gazi Ağa Hanı, Kırım Han'ı III. İslam Geray Han'ın veliahtlığı zamanında eşik ağası olan¹³⁰⁷ ve III. İslam Geray Han'ın Kırım Han'ı olmasıyla birlikte makam ve mevki artarak han ağalığı makamına gelen Sefer Gazi Ağa tarafından yaptırılmıştır.¹³⁰⁸ Han'ın demir kapısının üzerinde 1071 (M.1660-1661) tarihi yazan Sefer Gazi Han'ı hakkında Çelebi, detaya inerek hanın 167 odasının bulunduğunu,¹³⁰⁹ kargir bir yapıya sahip olduğunu, Kırım'da benzerinin olmadığını ve bölgeye gelen yabancı tüccarların tercih ettiği bir mekân olduğunu söyler.¹³¹⁰ İncelenen defterler de Çelebi'yi doğrulamaktadır. Bahçesaray'a gelen birçok yabancı tüccar Sefer Gazi Han'ını tercih etmiştir. 1118 (M.1707) tarihinde Bahçesaray'a yolu düşen Acem Bayate, Sefer Gazi Han'ında ikamet etmektedir. Bayate muhtemelen sık sık Bahçesaray'a gelmektedir ve yine muhtemelen Sefer Gazi Han'ında yer bulamama

¹³⁰⁶ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s.518-519.

¹³⁰⁷ Halil İnalçık, "İslâm Giray Han III", *DİA*; C.23, İstanbul 2001,s.46.

¹³⁰⁸ Seyyid Mehmed Rızâ, *Es-Seb'ü's-Seyyâr*'ında belirttiğine göre Sefer Gazi Ağa; "Kapu Kulu ümerâsından Han Mirzâ Aga nâm bir merd ü seçî'in oğludur. Sefer Gâzi Aga Hüsâm Geray'a mîrâhorluk, İslâm Geray'a Baş Agalık hîdmetlerini gördüğü gibi, Mehmed Gerayın ikinci defa Hanlığında dahi Baş Agalık hîdmetinde bulunmuşdur. İslâm Geray'ın Han tayîn olunması için dahi İstanbul'da iş çevirirken, Mehmed Geray Hân'ın arızası üzerine Rodos Adasına sürülmüşdür. Sefer Gâzi Aga işbilir, toğrı yürekli, akıllı bir adam idi. Gerek ahâli gerek mirzâlar arasında tahaddüs eden ihtilâfların birçokunu tedbîrleriyle, nasîhatleriyle bertarâf etmeğe muvaffak olmuşdur." Kapıkulu ümerâsından bir babanın oğlu olarak akılla basamakları tek tek çıkarak Han ağalığı makamına kadar gelmiş olan bir Kırım Devlet adamıdır. Bkz. Seyyid Mehmed Rızâ, *a.g.e.*, s.228-229.

¹³⁰⁹ Oktay Aslanapa'nın *Emel*'de yayınlanan Kırım'daki Türk Eserleri adlı makalesine göre Sefer Gazi Ağa Han'ı altı üstü 177 odadan meydana gelmektedir. Bkz. Oktay Aslanapa, "Kırım'da Türk Eserleri", *Emel Dergisi*, Mart-Nisan 1983, S.183, s.225.

¹³¹⁰ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s.518-519.

ihtimaline karşı da oda ücretini uzun süreliğine ödemektedir. Bu nedenle de handa kalmadığı zamanlarda odasını başkalarına kiralamaktadır. Bayete, aynı tarihlerde odasını altı aylığına, aylığı altışar akçeden Artin adlı bir tüccara kiralamıştır.¹³¹¹ Çelebi'nin verdiği bilgiye göre handa 167 odanın var olduğu ve tüm odaların da aynı fiyattan tek kişiye kiralandığı varsayılırsa Sefer Gazi Han'ının aylık oda geliri 1002 akçedir. Sefer Gazi Han'ının bölgeye gelen tüccarlar tarafından tercih edilmesinde hanın bulunduğu bölgenin de önemli olduğu gözükmemektedir. Hanın, Bahçesaray'ın merkezinde olması, konforlu olması ve etrafının dükkânlarla çevrili olması bunda önemli bir faktör olmalıdır. Hatta Bahçesaray dışındaki birçok vakıfta, vakıflarına akar sağlamak için Sefer Gazi Han'ının etrafını tercih etmiştir. Bunlardan biri de Töbeçokrak karyesi mescidine ait ekmek dükkânıdır.¹³¹²

Bahçesaray'da ne kadar hanın bulunduğu hakkında Çelebi'nin belirttiğinin haricinde net bir bilgi bulunmamaktadır. Kırım ve Bahçesaray hakkında şu an için en önemli tarihi kanıt olan Kadiasker defterleri, Bahçesaray'daki hanlar hakkında da en nihaiyi bilgi kaynağıdır. 1600-1774 yılları arası Kadiasker defterleri üzerinden inceleme yapan Bıyık'a göre ilgili tarihler arasında Bahçesaray'da on sekiz han bulunmaktadır.¹³¹³ Fakat Bıyık tarafından belirtilen hanların bazıları sehven yanlış okunmuş, bazıları gözden kaçırılmış ve bazılarıysa sehven karıştırılmış olmalıdır. Örneğin Bıyık tarafından belirtilen Mengli Geray Han Kervansarayı Bıyık tarafından belirtilen kaynakta bulunamamıştır. Yine Katır Hanı olarak belirtilen yer han olmayıp Asmalı Han'ın bitişiğinde bulunan ahır olmalıdır. 1650-1675 yılları arasını inceleyen Yaşa'nın çalışmasındaysa Sefer Gazi, Usta Receb, Arslan Ağa, İslam Ağa, Mehmed Mirza ve Bercan At Hanı olmak üzere altı adet han ismi belirtilmiştir.¹³¹⁴ Bu çalışmadaysa 1700-1725 yılları arasında on üç han tespit edilmiştir. Tespit edilen hanlar ve hanların bulunduğu mahaller şunlardır:

Tablo 63. Bahçesaray'daki Hanlar (1700-1725)

Adı	Belge No	Belgenin Tarihi	Bulunduğu Yer
Abdulkaki Ağa Kervansarayı	ORRNB, FOND 917,38-54-A2	Ş.1116(M.1704)	...
Ahmed Ağa Kervansarayı	ORRNB, FOND 917,48-39-A1	1131(M.1719)	Bahçesaray çarşısında Câmî Cedit'de
Arabacılar Hanı	ORRNB, FOND 917,44-80-A3	Z.1124(M.1712)	Soğan Pazarında
Arslan Ağa Hanı	ORRNB, FOND 917,46-126-B1	1126(M.1714)	Arslan Ağa Mahallesi'nde
Asmalı Han	ORRNB, FOND 917,48-6-A4	1115(M.1703)	Ermeni Mahallesi'ne giden yolda Usta Receb hanının Doğusunda
Çukur Han	ORRNB, FOND 917,44-97-B1	S.1133(M.1720)	Koba Câmî' Karşısında

¹³¹¹ ORRNB, FOND 917,40-33-B3.

¹³¹² ORRNB, FOND 917,49-12-A2.

¹³¹³ Bıyık, *a.g.e.*, s.145-146.

¹³¹⁴ Yaşa, *a.g.e.*, s.24.

El-Hâc Mahmud Kervansarayı	ORRNB, FOND 917,49-95-A2	1133(M.1720)	Bahçesaray çarşısında Koba Câmi' Karşısında
El-Hâc İslam'ın Hanı(İslam Ağa Hanı)	ORRNB, FOND 917,44-60-B4	M.1124(M.1712)	...
El-Hâc Selim Geray Han Kervansarayı	ORRNB, FOND 917,37-40-B2	Ca.1116(M.1704)	...
Hacı Ali Gazi Kervansarayı	ORRNB, FOND 917,38-54-A2	Ş. 1116(M.1704)	...
Neslihan Bike Kervansarayı	ORRNB, FOND 917,35-4-A3	Ş. 1114(M.1702)	Bahçesaray Dükkânları sırasında, Usta Recep Han'ının Batısında
Sefer Gazi Ağa Hanı	ORRNB, FOND 917,35-64-B4	B.1112(M.1700)	Koba Câmi' Mahallesi'nde
Usta Recep Hanı	ORRNB, FOND 917,35-68-B3	B.1112(M.1700)	Bahçesaray dükkânları sırasında, Asmalı kervansarayı yanında

Tabloda 36'te yer alan Abdalbaki Ağa Kervansarayı, Asmalı Han, El-Hâc İslam Ağa Hanı ve Hacı Ali kervansarayı Bıyık tarafından gözden kaçırılmıştır. Tabloda yer alan kervansaraylar içerisinde defterlerde en fazla yer alanı Sefer Gazi Ağa Hanı'dır. Yine tabloda belirtilen hanların önemli bir kısmı şehir merkezine yani Bahçesaray çarşısına yürüme mesafesindedir. Mahalle olaraksa Koba Câmi' Mahallesi en fazla hanın olduğu yerdir. Listede yer alan El-Hâc Selim Geray Han'ıysa aynı zamanda bir vakıftır. Vakfın gelirinin bir kısmı Ulaklı Medresesine akar olarak vakf edilmiştir. Yine aynı han 1129 (M.1717) tarihinde vakıf mütevellisi El-Hâc Abdullah Efendi'nin onayıyla tadilata girmiş ve 1750 kuruşluk harcama yapılmıştır. Tabloda yer alan Çukur Han ise hisseli bir handır.

Debbağlar tarafından işlenen deriler, çeşitli esnaf örgütleri tarafından işlenerek Bahçesaray'daki saraçhâne çarşısında satışa çıkarılmaktaydı. İncelenen muhallefât kayıtlarında saraçhâne bulunan dükkân fiyatları hakkında da bilgi bulunmaktadır. Buna göre Rabiulahir 1133 (M.1721) yılında saraçhâne bir dükkân 6000 akçe kıymetindedir.¹³¹⁵

Bahçesaray'daki en önemli çarşılarından biri de Osmanlı Devleti'nin birçok şehrinde de var olan sûk-i sultânî adındaki büyük çarşıdır. Kelimenin Farsça'daki karşılığı bâzâr olup sözlükte “*belli zamanlarda alışveriş yapılan üstü açık kamu alanı*” manasında kullanılmıştır.¹³¹⁶ Bu çarşıda genellikle çok geniş yelpazede ürünler satılmaktadır. Sûk-i sultânîde her türlü ev eşyasından bağ, bahçe, konut ve dükkân gibi gayrimenkullere ve canlı hayvandan köleye kadar birçok mal satılmaktadır.¹³¹⁷ Sûk-i sultânîde satılan malların önemli bir kısmıysa mirasla ilgilidir. Genellikle vefât olayından sonra vefât eden kişinin

¹³¹⁵ ORRNB, FOND 917,49-58-B3; ORRNB, FOND 917,49-58-B4; ORRNB, FOND 917-51-46-B1.

¹³¹⁶ Cengiz Kallek, “Pazar”, *DİA*, C.34, İstanbul 2007, s.194-2003.

¹³¹⁷ Sûk-i Sultânî'de satılan bazı eşyalar için Bkz. ORRNB, FOND 917,35-56-B1; ORRNB, FOND 917,37-5-B1; ORRNB, FOND 917,38-30-B1; ORRNB, FOND 917,38-43-A4; ORRNB, FOND 917,44-52-B2; ORRNB, FOND 917,44-74-A5; ORRNB, FOND 917,46-37-A1; ORRNB, FOND 917,46-80-A2; ORRNB, FOND 917,51-4-A2.

malları buraya getirilir ve burada müzâyede usulüyle satılırdı. Bu sayede vefât eden kişinin varsa borçları ödenir, defîn ve tekfin işleri yapılırdı. İncelenen defterlerde bu şekilde Sûk-i sultânîde yapılan satışlarla ilgili birçok kayıt bulunmaktadır. Bunlardan biri de Osman Ağa Mahallesi sakinlerinden iken Zilhicce 1136 (M.1724) tarihinde vefât eden El-Hâc Ali Ağa'ya aittir. El-Hâc Ali Ağa'nın tüm malı 46705 akçeye Sûk-i sultânîde satılmış, borcu, teçhiz ve tekfin masrafları düşüldükten sonra geri kalan para mirasçılara teslim edilmiştir.¹³¹⁸

4.1.1.4.2. Dış Ticaret

Osmanlı ülkesinde olduğu gibi Kırım'da da devlet ülke içerisinde mal arzının yüksek olması ve halkın herhangi bir maldan dolayı sıkıntı çekmemesi için ithalatı teşvik etmiştir. Bu nedenle Kırım'a; Anadolu, Balkanlar, Çerkesya ve İran coğrafyasından bol miktarda mal girişi yapılmıştır. Her ne kadar da ihracat çok fazla talep edilen bir durum olmasada bölgenin verimli topraklarında yetiştirilen ürünlerin bir kısmı da Osmanlı ülkesine ihraç edilmiştir.

Bölgenin steplerinde yetiştirilen hububat ürünleri bölge halkının ihtiyacını karşıladıktan sonra ihtiyaç halinde gemilerle İstanbul'a sevk edilmektedir. Bu nedenle 18. yüzyıl İstanbul'unda yaşanması muhtemel olan birçok kıtlık tehlikesi Kırım Bölgesi'nden gönderilen hububat sevkiyatıyla önlenmiştir.¹³¹⁹ Bölgeden İstanbul'a ihraç edilen belli başlı ürünler; hububat çeşitleri, et, balık yağı ve tuzdur.¹³²⁰ Ayrıca gemi kerestesi ve lale soğanı gibi ürünlerde Kırım coğrafyasından Osmanlı ülkesine gönderilmektedir.¹³²¹ Yine Osmanlı Devleti'nin köle ve kürk ihtiyacının önemli bir kısmı da bölge coğrafyasından karşılanmaktadır.

İncelenen kadiasker defterlerinde yer alan muhallefât kayıtları hem ticaret için Bahçesaray'a gelen hem de Kırım dışında vefât eden tüccarların ticari faaliyetleri hakkında bilgi vermesi bakımından kıymetlidir. Hanlığın Osmanlı Devletiyle tabiiyet ilişkisi Anadolu ve Rumeli Bölgesi'ndeki tüccarların rahat bir şekilde Bahçesaray'a ve hanlığın diğer şehirlerine gitmelerine ve ticaret yapabilmelerine imkân sağlamıştır. İncelenen defterlere göre Bahçesaray'da bulunan saatçi, kundakçı, kumaşçı, tüfekçi gibi bazı

¹³¹⁸ ORRNB, FOND 917,52-6-A7.

¹³¹⁹ İnalçık, "Kırım", *DİA*, s.455; Gözaydın'ın Pallas'tan aktardığına göre Kırım her vakit İstanbul'un ambarı olmuştur. Bkz. Ethem Feyzi Gözaydın, *a.g.e.*, s.45; Sergey Bahruşin de bu durumu "Kırım Hanlığı'nın Hayatının Önemli Noktaları" adlı eserinde, "16. yüzyıldan beri Kırım'ın bereketli toprakları ile ovaları Konstantinopolis'in tahıl ambarıdır." şeklinde ifade etmiştir. Bkz. Гульнара Абдуллаева, *a.g.e.*, s.58.

¹³²⁰ Fisher, *a.g.e.*, s.61; Ethem Feyzi Gözaydın, *a.g.e.*, s.47.

¹³²¹ Emine Erdoğan Özünlü, "Mühimme Defterlerine Göre XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı-Kırım Hanlığı İlişkileri", *Selçuk Ün. Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S.27, Konya 2010, S.500.

esnaflarla birçok tüccarın Osmanlı Devleti sınırları içerisindeki şehirlerden Bahçesaray'a geldiği görülmektedir. Bunlardan biri olan saatçi Mustafa Çelebi¹³²² ve Kundakçı El-Hâc Ali aslen İstanbulludur.¹³²³ Yine Zilkade 1136 (M.1724) tarihinde Bahçesaray'da vefât eden tüccar taifesinden Baba Ahmed'te İstanbulludur. Baba Ahmed'in muhallefâtı incelendiği zaman pirinç ve sabun ticaretiyle uğraştığı anlaşılmaktadır. Baba Ahmed'in malları Bahçesaray sûk-ı sultânî'de satılacak ve elde edilen 76400 akçe Beytümâl Emîni olan Ali Ağa'ya teslim edilecektir.¹³²⁴ Aslen Trabzonlu olan Murteza da Bahçesaray'a yerleşmiş ve nehc ticaretiyle uğraşmaktadır.¹³²⁵ Diyarbakırlı olan Kerakus zimmi de ticaret için Bahçesaray'a yolu düşen Anadolu tüccarlarından.¹³²⁶ Yine aslen Şamlı olan El-Hâc Osman da ticaret için Bahçesaray'a gelen ve Çerkesya'da vefât edip muhallefâtı Bahçesaray Kadısı İslam Efendi marifetiyle taksim edilen tüccarlardan biridir.¹³²⁷

Bölgenin ticaret kolonilerinin güzergâhında bulunması ve İlk Çağlardan bu yana tüccarların uğrak noktalarından biri olması hem Asya hem de Avrupa'da ki malların bölgeye getirilmesine neden olmuştur. Anadolu, Türkistan, İran, Sibirya ve Çin diyarından gelen kervanlar Kefe'ye baharat, kürk, ipek, kıymetli taş gibi malzemeleri getirirken Venedik ve Cenevizli tüccarlarsa Avrupa'dan yünlü dokumalar, cam, ayna, kehribar, silah ve çeşitli yemek kaplarını bölgeye getirmekteydiler.¹³²⁸ Venedik ve Cenevizli tüccarlar tarafından getirilen mallar genelde Kefe ve Azak limanı üzerinden pazarlanmaktaydı.

Bazı Kırımli tüccarlar ise yarımada'daki malları Kırım dışındaki farklı diyarlarda, özellikle de İstanbul'da pazarlamaktadırlar. İstanbul pazarlarında bölgeden getirilen hububat ürünleri, köle, kürk, bal, kumaş ve dokumalar revaçtadır. Pek çok Kırımli tüccar mallarını gemilerle buraya taşımaktadır. Bunlardan biri olan Mehmed Ağa, kumaş tüccarı olup Rabiülevvel 1114 (M.1702) tarihinde mallarını satmak için İstanbul'a gelmiştir.¹³²⁹ Yine Bahçesaray ve Karasu esir pazarındaki birçok esir de daha fazla ücretle satılabilmek ümidiyle İstanbul pazarına getirilerek satılmıştır. Fatma Sultân Bike'de bu amaç doğrultusunda Çeşmiakit adlı cariyesini El-Hâc Hamza ve El-Hâc Mehmed

¹³²² ORRNB, FOND 917,36-43-B1.

¹³²³ ORRNB, FOND 917,51-19-A5.

¹³²⁴ ORRNB, FOND 917, 44-94-B1.

¹³²⁵ ORRNB, FOND 917,38-41-B2.

¹³²⁶ ORRNB, FOND 917, 46-82-B2.

¹³²⁷ ORRNB, FOND 917,38-9-A2.

¹³²⁸ Ethem Feyzi Gözaydın, *a.g.e.*, s.47; İncalcık'a göre özellikle Bursa şehri Kırım'ında dâhil olduğu kuzey memleketlerinin pamuk antreposuydu. Batı Anadolu Bölgesi'nde üretilen pamuklu kumaşlar önce Bursa'ya ve akabinde Kefe üzerinden Kırım pazarlarına dağılmaktaydı. Bkz. Yusuf Oğuzoğlu, *Halil İncalcık'ın Bursa Araştırmaları*, Temmuz 2012, s.262.

¹³²⁹ ORRNB, FOND 917,35-16-A1.

marifetiyle İstanbul'a gönderecek ve 350 kuruşa kölesini sattıracaktır.¹³³⁰ Kırım ve Kafkasya Bölgesi'nden getirilen köleler Anadolu'nun birçok noktasına dağıtılarak köle arzının karşılanmasında önemli bir konuma sahip olmuşlardır. Sak'a göre Konya'nın köle ihtiyacının önemli bir kısmı da Karadeniz'in kuzeyi ile doğusundan tedarik edilmekteydi.¹³³¹

İncelenen defterlerde Kırım dışından gelen ya da Kırım dışına giden birçok tüccara ait bilgiler yer almaktadır. Defterlere yansıyan Kırım dışındaki yer adlarından bazıları şunlardır:

Tablo 64. Kırım Dışındaki Bazı Yer Adları

Açu Kalası	Irak	Lehistan
Akkirman	İsmail	Londra
Anadolu	İsmail Geçidi/Karye-i Öteki	Moskova
Anadolu/Kasaba-i Erbil	İstanbul	Nemçe
Anapa	İstanbul/Gümrüğü	Ordu/Ünye
Antalya	İstanbul/Aşık Paşa Mahallesi	Rize
Arablı	İstanbul/Bezzar-ı Cedid Mahallesi	Rodos
Arz-ı Rum[Erzurum]	İstanbul/El-Hâc Hasan Mahallesi	Rumeli
Bayburt	İstanbul/Elvanzâde Mahallesi	Sakız
Bender	İstanbul/Kadıasker Câmi* Mahallesi	Silivri[İstanbul]
Bender/Taş Câmi*	İstanbul/Kürkçü Câmi*	Şam
Bergos[Lüleburgaz]	İstanbul/Seferikoz Mahallesi	Şam/Ahmediye Mahallesi
Boğdan	İstanbul/Suluhan	Şam/Hasudiye Mahallesi
Bursa	İstanbul/Şeyh Vefâ Mahallesi	Şam/İsa el-Kâri Mahallesi
Çerkeskirman	İstanbul/Yenibahçe Mahallesi	Taraklıburnu/Bağlarbaşı[Sakarya]
Çerkesya	İzmir	İstanbul/Mahmut Paşa Mahallesi
Abaza	Acem[İran]	Tokat/Alaca Mescidi Mahallesi
Diyanbekir	Karaman	Trabzon
Diyanbekir/Ali Bukari? Karyesi	Kasımpaşa[İstanbul]	Trabzon/Karye-i Paçan
Edirne/Kasab Abdulaziz Mah.	Kastamonu	Tunus
Galata[İstanbul]	Kastanbolu[Edirne]	Suluhan[İstanbul]
Girit	Kayseri	Üsküb
Harput	Kilis	Yanbolu
Harput/Meydan Mahallesi	Küçükçekmece[İstanbul]	Safranbolu

İncelenen defterlerde Kırım şehirleri dışında en fazla yer alan şehir İstanbul'dur. İstanbul defterlerde genellikle Kostantin ve Kostantiniye şeklinde yer alırken mahmiye-i İstanbul, mahruse-i İstanbul, İslambol, medîne-i Kostantin, medîne-i Kostantiniye ve dar-ı saltanat'ül aliyye şeklinde de yer almaktadır. Kırımlı tüccarlar İstanbul'a geldikleri zaman genellikle Galata, Vefâ, Seferikoz, Elvanzâde, Kadıasker, Aşık Paşa, Bezzar-ı Cedid, El-

¹³³⁰ ORRNB, FOND 917,51-33-B2.

¹³³¹ İzzet Sak, "Konya'da Köleler(16.Yüzyıl Sonu-17. Yüzyıl Başı)", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, C.IX, İstanbul 1989, s.162.

Hâc Hasan, Suluhan, Yenibahçe, Mahmud Paşa ve Kürkçü Câmî‘ mahallelerinde ikamet etmektedirler.¹³³²

4.1.2. Köle Ticareti

Kişinin özgürlüğünün elinden alınarak esir, tutsak edilmesi anlamına gelen kölelik İlk Çağlardan itibaren hemen hemen tüm toplumlarda rastlanan bir uygulamaydı. Kırım coğrafyasının da içinde bulunduğu Karadeniz’in kuzey sahilleri de ilk zamanlardan itibaren köleliğin önemli merkezlerinden biri idi.¹³³³ Özellikle Orta Çağ’da, bölgedeki liman kentlerinden Mısır’daki Memluklere çok fazla köle satılmıştır.

Kırım Hanlığı zamanına gelindiği zaman da köle ticareti tüm ihtişamıyla devam etmiş, hatta bu ticaret 15. ve 18. yüzyıllar arasında hanlığın en önemli gelir kaynağı olmuştur.¹³³⁴ Bu nedenden dolayı da Kırım hanları tarafından köle ticaretine son derece önem verilmiş, planlı bir şekilde komşu bölgelere çapul¹³³⁵ adı verilen akınlar düzenlenmiştir. Elde edilecek tek bir köle dahi sefere katılmak isteyen askerleri motive etmiş ve binlerce Kırımlının bu çapullara iştirak etmesine neden olmuştur. Köle temini amacıyla Polonya, Çerkesistan, Ukrayna ve Rusya içlerine kadar yüzlerce sefer yapılmıştır. İnalçık’a göre bu seferler hanlık aristokrasisi için yaşamsal bir öneme sahiptir.¹³³⁶ Novoselyskiy’e göre 1558-1596 yılları arasında ki 38 yılda sadece Moskova topraklarına yapılan köle akını sayısı 39’dur.¹³³⁷ Bu da Moskova topraklarına hemen hemen her yıl bir seferin yapıldığını göstermektedir. Yapılan bu seferler sonucundaysa her yıl binlerce Rus esir elde edilmiştir. Sadece 1659 yılında Moskova’ya yapılan akında 50 bin civarında esir

¹³³² İstanbul’un mahalleleri hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz. Büşranur Bekman, “XIX. yüzyılın dönüşen İstanbul’unda Mahalleler, Kollar ve Belediyeler: Bir Envanter ve Haritalama Çalışması”, Basılmamış Yüksek Lisan Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2020.

¹³³³ Köle Kaynağı Bakımından Kırım, Kafkasya ve Karadeniz hakkında Bkz. Zübeyde Güneş Yağcı, “16. Yüzyılda Kırım’da Köle Ticareti”, *Karadeniz Araştırmaları*, S.8, 2005, s.12-30; Zübeyde Güneş Yağcı, “Köle Kaynağı Bakımından Kafkasya’nın Önemi”, *Yeni Türkiye*, S.71, 2015, s.429-444; Zübeyde Güneş Yağcı, “İstanbul Gümrük Defterlerine Göre Karadeniz Köle Ticareti(1606-1607)”, *History Studies*, Volume 3/2, 2011, s.371-384; Zübeyde Güneş Yağcı, “Karadeniz Köle Ticareti”, *Tarih Boyunca Karadeniz Ticareti ve Canık*, Samsun 2013, s. 999-1021; Zeynep Özdem Köse, a.g.t.; Şahin Kılınç, “Kırım Hanlığında Köle Kaynak Noktaları, İstihdam Alanları ve Köle Azat Etme Yöntemleri”, *Journal of International Eastern European Studies/Uluslararası Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, Vol./Yıl. 1, S. 2, Winter/Kış 2019 ,s.293-314.

¹³³⁴ Fisher, a.g.e., s.45-46.

¹³³⁵ Koşmak anlamındaki çap fiilinden Çapavul(yağma),çapgın(yağmacılık),çapavulluk(yağmacı) gibi kelimeler türemiştir. Bkz. Cihad Cihan, “19.Yüzyıl Seyyahlarına Göre Hazar Ötesi Türkmenlerinde Yağmacılık ve Köle Ticareti”, *Seyyahların İzinde Türkistan*, Ed. Mustafa Gökçe, Pegem Akademi Yay., Ankara 2019, s.289.

¹³³⁶ Halil İnalçık, Makaleler 2, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Köle Emeği”, *Doğu-Batı*, Ankara 2018, s.145.

¹³³⁷ A.A. Novoselyskiy, *XVII. Yüzyılın Birinci Yarısında Moskova Devletinin Tatarlarla Mücadelesi*, Ter. Kemal Ortaylı, Yayına Haz. Erhan Afyoncu-İlyas Kamalov, TTK Yay., Ankara 2011, s.463-473.

elde edilmiştir.¹³³⁸ 17. yüzyılın birinci yarısında alınan Rus esir sayısının 150-200 bin olduğu tahmin edilmektedir.¹³³⁹ 1699 yılına kadar Ukrayna'ya yapılan ve tespit edilen akın sayısı ise 164'tür. Bu akınlar sonucunda da yüzbinlerce köle elde edilmiştir.¹³⁴⁰ Sadece 1736 yılında Fetih Geray Han zamanında Ukrayna'ya yapılan akınlarda elde edilen esir sayısıysa 30000'dir.¹³⁴¹ İncelenen defterlerde Moskova seferleri hakkında detaylı kayıt bulunamamıştır. Sadece Moskova seferine katılan ve sefer esnasında esir düşen Ali Can adlı bir Kırımlının esaretten kurtarılmasıyla ilgili bir kayıt tespit edilmiştir.¹³⁴²

Kırım hanları çapulun dışında bazı bağlı beylerden vergi olarak da köle almışlardır. Özellikle Çerkes beylerinden düzenli olarak her yıl vergi olarak köle alınmıştır. Alınan bu kölelerin önemli bir kısmıysa İstanbul'a Osmanlı Padişahına gönderilmiştir. Yine Çerkeslerin Kırım Han'ına karşı suç işlemeleri halinde ödedikleri "ayıplık" adlı verginin önemli bir kısmı da kölelerden müteşekkildi.¹³⁴³ Çerkeslerden alınan köleler konusunda belli zamanlarda sıkıntılar yaşanmış ve bu nedenle de birçok defa Çerkesya üzerine seferler yapılmıştır. İncelenen defterler hem Çerkesya üzerine yapılan seferler hem de Çerkes asıllı köleler bakımından zengindir.

Kırımlılar tarafından esir alınan köleler özellikle Karasu, Kefe ve Bahçesaray gibi ülkedeki önemli esir pazarlarında esirci taifesi olarak adlandırılan kişiler tarafından satılmışlardır.¹³⁴⁴ Birçok köle ise bu pazarlar vasıtasıyla Kırım dışına satılmışlardır. Kefe limanı özellikle Osmanlı ülkesine yapılan esir ticaretinin merkezidir. Esirler Kefe'de gemilere doldurularak İstanbul'daki esir pazarlarına gönderilmişlerdir. İstanbul'a ulaşan esirler ise buradan İstanbul başta olmak üzere Anadolu'nun çeşitli coğrafyalarına satılmışlardır.¹³⁴⁵

İncelenen kadiasker defterleri köle, köle çeşitleri, kölenin görevleri, fiyatı, köleye karşı işlenen suçlar, kölenin işlediği suçlar, kölelerin fiziksel özellikleri, ırkları ve dinleri bakımından zengin bilgiler sunmaktadır.

¹³³⁸ Ahmed Câvid Bey, *a.g.e.*, s.139.

¹³³⁹ A.A. Novoselyskiy, *a.g.e.*, s.477.

¹³⁴⁰ Ahmet Nezihi Turan, "Bahçesaray Köleleri(17.-18.Yüzyıllar)", *Bilig*, Kış 2009, S.48, s.243.

¹³⁴¹ Nihat Engin, *Osmanlı Devleti'nde Kölelik*, İstanbul 1998, s.109.

¹³⁴² ORRNB, FOND 917,37-60-A1.

¹³⁴³ Halîm Geray, *a.g.e.*, s.143; Abdulgaffar Kırımî, *Umdetü'l-Ahbâr*, Haz. Derya Derin Paşaoğlu, s.163.

¹³⁴⁴ ORRNB, FOND 917,34-32-B1.

¹³⁴⁵ Fisher, *a.g.e.*, s.46; Ürekli, *a.g.e.*, s. 94; Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam*, Çev. Elif Kılıç, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2005, s.71; Suraiya Faroqhi, *Osmanlı İmparatorluğu ve Etrafındaki Dünya*, Çev. Ayşe Berktaş, Kitap Yayınevi, İstanbul 2010, s.65.

4.1.2.1. Köle Çeşitleri

4.1.2.1.1. Tanımlama Şekline Göre

Kölelik mefhumunu ifade etmek için Türkçe, Arabça ve Farsça’da kul, bende, halayık, esir, cârîye, odalık, gulâm, kenîz, abd, rakik, memlûk, memlûke, kinn, gulâm, rakabe, vasîf, milkü’l-yemin, vâsife, cârîye, eme ve gurre kelimeleri kullanılmıştır.¹³⁴⁶ İncelenen defterlerde de köleler, kölenin fiziki durumunu, yaşını, cinsiyetini ve doğum şeklini ifade etmek için abd, memluk, memluke, kazak, çora, çoracık, carîye, cariyecik, gulâm, doğma, marya, devke, devkecik, murâhika, rakabat ve odalık şeklinde ifade edilmişlerdir. Bu ifadelerden kazak, gulâm, abd, memlûk ve çora erkek köleyi, carîye, marya, devke, memlûke ve odalık ise kadın köleyi ifade etmek için kullanılmıştır.

Erkek köleyi tanımlamak için kullanılan ifadelerden biri olan abd kelimesi Sami kökenli olup kulluk ve itaat manasını taşımaktadır. Eğer ki kulluk ve itaat Allah’a yapılıyorsa abd özgür insanı, başka bir insana yapılıyorsa köle manasını taşımaktadır.¹³⁴⁷ İncelenen defterlerdeki abd kelimesi kula itaat yani köle anlamında kullanılmıştır. Yine abd kelimesi genellikle köleyi ifade eden bir diğer kelime olan memlûk¹³⁴⁸ kelimesiyle birleşerek abd-ı memlûk şeklinde ifade edilmiştir.¹³⁴⁹ Burada kullanılan memlûk tabiri erkek köleyi tanımlamak için kullanılmış olup kadınlar için memluke tabiri kullanılmıştır. Rakabat ise “beklemek, kollamak, korumak” anlamındaki rakb kökünden türemiş olup boyun demektir. Rakabe ve çoğulu rikâb mecaz yoluyla “köle” anlamında da kullanılmaktadır. Kelime fıkıhta ise bazı suçlara kefarete etmek üzere bir kölenin hürriyetine kavuşturulması anlamında da kullanılmıştır.¹³⁵⁰ İncelenen kadıasker defterlerinde de rakabat bu anlamda kullanılmıştır. Cemazeyilevvel 1125 (M.1713) tarihinde Abdulveli Kethüdâ; orta boylu, karakaşlı ve kara gözlü, esmer el-melun Çerakese Müslimü’l-mille Gülçehre bint Abdullah adlı rakabatını azat etmiştir.¹³⁵¹

¹³⁴⁶ Kölelik ve köle kavramı hakkında Bkz. M. Âkif Aydın, Muhammed Hamidullah, Nihat Engin, “Köle”, *DİA*, C.26, Ankara 2003, s. 237-248.

¹³⁴⁷ Muhammed Hamidullah, “Abd”, *DİA*, C.1, İstanbul 1998, s.57.

¹³⁴⁸ Esirler arasından seçilerek özel bir eğitimden geçirildikten sonra hükümdarın muhafız birliğine alınan ücretli askerler olan memlûklar hakkında Bkz. Süleyman Kızıltoprak, “Memlûk”, *DİA*, C.29, Ankara 2004, s.87-90.

¹³⁴⁹ Abd-ı Memlûk tabirlerinden bazıları için Bkz. ORRN, FOND 917,36-21-A8; ORRN, FOND 917,37-10-A7; ORRN, FOND 917,38-28-B1; ORRN, FOND 917,44-60-A2; ORRN, FOND 917,48-141-A3; ORRN, FOND 917,49-84-A1; ORRN, FOND 917,49-103-A1; ORRN, FOND 917,51-16-B1.

¹³⁵⁰ Rakabat kelimesinin anlamı için Bkz. Sır James W. Redhouse, *Turkish and English Lexicon*, s.983; Rakabe hakkında Bkz. Halit Çalış, “Rakabe”, *DİA*, C.34, İstanbul 2007, s.427-428.

¹³⁵¹ ORRN, FOND 917,44-51-A2.

Kazak ise köle cinsleri içerisinde en fazla rastlanan kelimedir. Kelimenin muhtelif anlamlarının dışında bir anlamı da “köle”dir.¹³⁵² Kayıtlarda esirleri tanımlamak için kullanılan ifadelerden biri olan kazak kelimesi erkek köleyi tanımlamak için kullanılmıştır. Biraz mübalağalı olmakla birlikte Çelebi’ye göre Kırım’da 400 bin kazak esiri ve bunların eşleri ve çocukları vardır.¹³⁵³ Köse’ye göre de bu köleler akınlarda ele geçirilen güçlü ve olgun erkekler olup çoğunlukla sakallıdır.¹³⁵⁴ Kazak teriminin kölelik mefhumuyla ilişkisini irdileyen Öztürk, kelimenin Kırım Hanlığı Kadiasker Defterlerinin haricinde Osmanlı Devleti’nin diğer eyalet ve sancaklardaki kadiasker defterlerinde de bulunduğunu ve aynı anlamda kullanıldığını ifade eder.¹³⁵⁵ İncelenen defterlerde kazak köleler “açık kaşlı, sivri burunlu sarı bıyıklı Başyan nâm kazak”,¹³⁵⁶ “uzun boylu, sivri burunlu, gök gözlü, sakallı Süleyman nâm kazak”,¹³⁵⁷ “uzun boylu, sarışın, çal sakallı Macariyyi’l-asıl İvaz nam kazak”¹³⁵⁸ şeklinde tarif edilmişlerdir. Bu tariflerde en dikkat çekici husus kazak kölelerin genelde sakallı olmalarıdır. Bu nedenle kazak köle olarak kastedilen orta yaş ve üzerinde, sakalı erkekler olmalıdır. Bazı Kazak köleler ise traşlı, sakalsız olabilmektedir. Defterlerde bu köleler “Matruş Kazak” şeklinde ifade edilmiştir.¹³⁵⁹

Çora olarak adlandırılan köleler; küçük yaşta erkek, çocuk köleleri tanımlamak için kullanılan bir terimdir. Çora adı verilen çocukların hangi yaş grubunu kapsadığı tartışmalı bir konudur. Yaşa’ya göre 6-7 yaş grubundaki,¹³⁶⁰ Köse’ye göreyse 8-12 yaş grubundaki erkek çocuklar bu şekilde adlandırılmıştır.¹³⁶¹ İncelenen defterlerde çoranın hangi yaş grubundaki erkek çocukları kapsadığı hakkında kesin bir kayda rastlanmamıştır. Fakat Zilhicce 1135 (M.1723) tarihinde vefât eden Bölükbaş’ın muhalledâtında yer alan Kutlu Bike adlı cariyenin bir yaşına yakın olan Kutluçora adlı kölesi çora olarak kaydedilmiştir. Yine Receb 1136 (M.1724) tarihli bir kayıta iki buçuk yaşındaki Şahin adlı köle çora olarak kaydedilmiştir.¹³⁶² Dolayısıyla çora terimi, gulâmdan küçük olan tüm

¹³⁵² Şemşeddin Sami’ye göre askerliğe, akın ve çapula ayrılmış, sakalsız askerlere de kazak denilmektedir. Bkz. Şemşeddin Sami, *Kamûs-ı Türkî*, s.1068.

¹³⁵³ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s.511-512.

¹³⁵⁴ Zeynep Özdem Köse, *a.g.t.*, s.32.

¹³⁵⁵ Yücel Öztürk, “Kazak Teriminin Kölelik Mefhumu ile İlişkisi Üzerine”, *Journal of International Eastern European Studies/Uluslararası Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, Vol./Yıl. 2, No/Sayı. 2, Winter/Kış 2020, s.550-573.

¹³⁵⁶ ORRNB, FOND 917,46-1-A4.

¹³⁵⁷ ORRNB, FOND 917,46-16-B2;ORRNB, FOND 917.

¹³⁵⁸ ORRNB, FOND 917,48-120-B1.

¹³⁵⁹ Matruş kelimesi sözlükte traşlı, sakalsız yerinde kullanılan bir tabir olup aynı zamanda kart adam anlamında da kullanılmıştır. Bkz. Mehmet Zeki Pakalın, *a.g.e.*,C.II, s.422; Matruş Kazaklar hakkında Bkz. ORRNB, FOND 917,46-91-B2;ORRNB, FOND 917,49-78-A2;ORRNB, FOND 917,51-52-A2.

¹³⁶⁰ Yaşa, *a.g.e.*, s.164.

¹³⁶¹ Zeynep Özdem Köse, *a.g.t.*, s.30.

¹³⁶² ORRNB, FOND 917,51-18-A1.

erkek köleleri ifade etmek için kullanılmış olmalıdır. Yani yeni doğan bir erkek çocukda çora olarak adlandırılan köle sınıfı içindedir. Nitekim bazı belgelerde yer alan küçük çora tabiri de çoraların 12 yaşına kadar olan erkekleri tanımlamak için kullanıldığını göstermesi bakımından önemlidir.¹³⁶³

Gulâm ise bıyığı terlemiş, buluğa erişerek çoralıktan çıkmış olan erkekleri ifade etmek için kullanılan bir terimdir. Osmanlı Devletinde pençik kanununa göre 8-12 yaş aralığındaki esirlere Gulâmçe, buluğa erenlere gulâm denilmektedir.¹³⁶⁴ Dolayısıyla gulâm olarak adlandırılan kölelerin 12 yaşından büyük ve buluğa ermiş olan köleleri ifade etmesi gerekmektedir. İncelenen kayıtlarda yer alan gulâmcığın Osmanlı Devleti'ndeki gulâmçenin karşılığı olması kuvvetle muhtemeldir.¹³⁶⁵ 12 yaşından büyük ve buluğa ermiş olan kızlar içinse devke tabiri kullanılmıştır. Devke kelimesi sözlükte sağlıklı, buluğa erişmiş en kıymetli köleyi tanımlamak için kullanılmıştır.¹³⁶⁶ Devkenin küçüğü ise devkecik olarak ifade edilmiştir. Bazı kayıtlardaysa devkeden küçük olan kız çocukları için murâhika tabiri kullanılmıştır.¹³⁶⁷ Murâhika genel anlamda dokuz yaşına gelmiş fakat buluğa ermemiş kız çocukları için kullanılan bir ifadedir.¹³⁶⁸

Kadın köleleri adlandırmak için kullanılan en yaygın ifade ise cariyedir. Cariye olarak adlandırılan köleler, devkeden büyük olan ve genellikle bakire olmayan kadınlardır.¹³⁶⁹ Bazı cariyeler ise istifraş edilen yani yatak hizmetinde kullanılan cariyeler olarak tanımlanmışlardır.¹³⁷⁰ Bazı yerlerde ise yaşça daha küçük olan cariyeleri tanımlamak için cariyecik tabiri kullanılmıştır.¹³⁷¹ Kadın köleleri adlandırmak için kullanılan bir diğer ifade ise marya/mariyedir. Kelimenin kökeni Rumca olup, dişi koyun ve bazı hayvanları adlandırmak için kullanılmıştır.¹³⁷² Maryaların yaşları cariyelerden büyük olmalıdır. Yaşa, maryaların genç ve yaşlı ayrımı yapılmaksızın kadın kölelere

¹³⁶³ ORRNB, FOND 917,48-39-A2.

¹³⁶⁴ Mehmet Zeki Pakalın, *a.g.e.*, C. I, s.679; Turan'a göre gulâm 12-18 yaş arasındaki erkek köledir. Bkz. Ahmet Nezihi Turan, *a.g.e.*, s.247.

¹³⁶⁵ Gulâmcık tabiri için Bkz. ORRNB, FOND 917,48-67-B.

¹³⁶⁶ Sır James W. Redhouse, *Turkish and English Lexicon*, s.926; Yaşa doktora tezinde bakire cariyeleri "devuşka" olarak adlandırılmışken kitabında "devke" olarak düzeltmiştir. Yaşa, *a.g.t.*, s.163; Yaşa, *a.g.e.*, s.164.

¹³⁶⁷ Murâhika köle için Bkz. ORRNB, FOND 917,48-67-A1.

¹³⁶⁸ On iki yaşını bitirip henüz buluğa ermemiş olan erkek çocuğuna mürâhık, dokuz yaşını tamamlayıp da buluğa ermemiş olan kız çocuğuna mürâhika denir. Bkz. Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük İslâm İlmihali*, s.230.

¹³⁶⁹ Cariye tabiri yer alan kayıtlardan bazıları için Bkz. ORRNB, FOND 917,35-22-B2; ORRNB, FOND 917,36-50-B2; ORRNB, FOND 917,37-41-B3; ORRNB, FOND 917,38-35-B1; ORRNB, FOND 917,40-29-A3; ORRNB, FOND 917,44-31-A2; ORRNB, FOND 917,46-20-A6; ORRNB, FOND 917,48-2-A1; ORRNB, FOND 917,49-31-B1; ORRNB, FOND 917,51-22-B1.

¹³⁷⁰ Zeynep Özdem Köse, *a.g.t.*, s.102.

¹³⁷¹ ORRNB, FOND 917,45-26-B1.

¹³⁷² Şemşeddin Sami, *Kamûs-ı Türkî*, s.1256; Sır James W. Redhouse, *Turkish and English Lexicon*, s.1656.

verilen bir ad olduğunu ifade ederken¹³⁷³ Köse'ye gençlik ve tazeliği kalmamış fakat çokta yaşlı olmayan köle olarak tanımlamıştır.¹³⁷⁴ İncelenen kayıtlarda birde kart marya ifadesi yer almaktadır. Kart marya ifadesiyle kastedilen kişiler ise yaşlı kadın köleler olmalıdır.

Kayıtlarda yer alan doğma tabiri ise köle anne ve babadan doğan köleleri tarif etmek için kullanılmıştır. Kayıtlardan anlaşıldığı kadarıyla yaş ve cinsiyet ayrımı kapılmaksızın köleden doğan tüm köleler bu adla adlandırılmıştır. İncelenen defterlerde doğma köleyle ilgili birçok kayıt vardır. Bunlardan biri olan Bahçesaray Akçokrak'tan Rukiye'nin; sarışın, çekme burunlu, gök gözlü Birruhaşin adlı cariyesinden Gazanfer adlı doğma bir çorası vardır.¹³⁷⁵ Yine bir başka kayıta yer alan orta boylu, koyungözlü, doğma ve'l aslı Doğma bin Abdullah adlı köle tabiri doğma köleye verilebilecek bir diğer örnektir.¹³⁷⁶

4.1.2.1.2. Irk ve Dinî Yapısına Göre

Bahçesaray şehri farklı ırk ve dinî inanıştaki kölelerin bulunduğu bir şehir idi. Bölgeyi ziyaret eden seyyahlarda seyahatnâmelerinde bu konu üzerinde durmuşlardır. Bunlardan biri olan Çelebi'ye göre Bahçesaray'da hamamlarda on, onbeş yaşlarında Çerkes, Abaza, Gürcü, Leh ve Moskov dilberleri çalışmaktadır.¹³⁷⁷ Broniowski de tarımsal alanların Macar, Rus ve Moldovan milletinden köleler vasıtasıyla işlettiğinden bahseder.¹³⁷⁸ İncelenen kadiasker defterleri de Çelebi ve Broniowski'yi doğrulamaktadır. Çalışmanın sınırları içerisinde şehirde Çerkes, Rus, Leh, Boğdan, Boşnak, Macar, Eflak, Fransız, Bulgar, Nemçe[Avusturyalı], Gürcü, Abaza, Arap ve Kalmuk asıllı köleler mevcuttur. Bu köleler içerisinde de Rus ve Çerkes köleler çoğunluktadır. Fransız ve Bulgar köle ise birer tanedir. İsmi belirtilmeyen Fransız köle bir çoradır ve Kırım Geray Sultân tarafından 100 kuruşa satılmıştır.¹³⁷⁹ Şahin adlı Bulgar köle ise kendisinin Müslüman ve hür olduğunu iddia etse de şahidi olmadığından hürriyetine kavuşamamıştır.¹³⁸⁰ Defterlerde kölelerin ırkları "alçak boylu, koyungözlü, kevkir kaşlı Çerkesü'l-asıl Müslimetü'l-mille

¹³⁷³ Yaşa, *a.g.e.*, s.164-165.

¹³⁷⁴ Zeynep Özdem Köse, *a.g.t.*, s.34.

¹³⁷⁵ ORRNB, FOND 917,35-69-A2.

¹³⁷⁶ ORRNB, FOND 917,37-50-A1.

¹³⁷⁷ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s.519.

¹³⁷⁸ Broniowski, *a.g.e.*, s.47.

¹³⁷⁹ ORRNB, FOND 917,44-94-A2.

¹³⁸⁰ ORRNB, FOND 917,34-7-B4.

Siyaguş bin Abdullah”,¹³⁸¹ “çal sakallı Macariyyi’l-asıl İvaz nâm kazak”,¹³⁸² “orta boylu, sarışın, Rusiyeti’l-asıl Müslimetü’l-mille Zerâfet nâm cariyeye¹³⁸³ şeklinde kaydedilmiştir.

Bahçesaray kölelerinin dinlerine bakıldığı zaman önemli bir kısmının ilk başta gayrimüslim olduğu hemen göze çarpar. Fakat bir müddet sonra Müslüman aileler tarafından satın alınan ve onların yanında yaşamaya başlayan kölelerin önemli bir kısmının İslamiyet’i kabul ederek Müslüman oldukları görülmektedir. Belgelerde bu durum “Rus asıl Müslimetü’l-mille Dilaver nâm Gulâm”,¹³⁸⁴ “Çerkes el-asl Müslimetü’l-mille Siyaguş bin Abdullah”¹³⁸⁵ ve “Boğdanü’l-asl Müslimetü’l-mille Şahbaz bin Abdullah”¹³⁸⁶ şeklinde ifade edilmiştir. Bazı köleler ise kendi dinlerinde kalmışlar ve bunlarda “Yahudi’l-mille Davit nâm gulâm”¹³⁸⁷, “Rusiyeti’l-asıl Nasranî’l-mille Enderi nâm kazak”¹³⁸⁸, “kafirü’l-millet Arastaka nâm abd memlûk”¹³⁸⁹ şeklinde ifade edilmişlerdir. İncelenen defterlerde Müslüman, Hristiyan ve Yahudi inancına sahip köleler tespit edilmiştir.

4.1.2.1.3. Çalışma Alanlarına Göre Köleler

Bahçesaray köleleri, hemen hemen gündelik hayatın tüm alanında yer almışlardır. Şehirde ve köylerde birçok iş köleleri eliyle yürütölmekteydi. Özellikle tarımsal üretimin büyük bir kısmı köle emeğine dayanmakta, bölge halkı tarımsal alanlarını köleler vasıtasıyla işlemekteydi.¹³⁹⁰ Turan’a göre 1680-1742 yılları arasında Kırım’da yaşayan her dört kişiden birinin kölesi bulunmaktadır.¹³⁹¹ Özellikle Kırım’ın meşhur bağlarında üretim köleler tarafından yapılmaktaydı. Bu köleler genellikle Bağcı Kazak ve Tarhan olarak adlandırılmaktaydılar. Bağlarda çalışan bu köleler, genellikle aileleriyle birlikte bağlarda kalmakta ve bağın tüm bakım işlerinden mesuldüler.¹³⁹² Tarımsal alanın dışında günlük işler, hayvancılık, zanaat ve ticaret alanında da kölelerden istifade edilmekteydi. Özellikle cariyelerin önemli bir kısmı evin günlük ihtiyaçlarının karşılanması, temizliği ve hâne

¹³⁸¹ ORRNB, FOND 917,37-63-B1.

¹³⁸² ORRNB, FOND 917,48-120-B1.

¹³⁸³ ORRNB, FOND 917,35-22-B2.

¹³⁸⁴ ORRNB, FOND 917,36-30-B2.

¹³⁸⁵ ORRNB, FOND 917,37-63-B1.

¹³⁸⁶ ORRNB, FOND 917,38-40-A3.

¹³⁸⁷ ORRNB, FOND 917,36-78-B6.

¹³⁸⁸ ORRNB, FOND 917,38-26-A2.

¹³⁸⁹ ORRNB, FOND 917,36-72-A4.

¹³⁹⁰ Broniowski, *a.g.e.*, s.47.

¹³⁹¹ Ahmet Nezihi Turan, Bahçesaray Köleleri(17.-18.Yüzyıllar), s.245; Turan tarafından 2009 yılında yayınlanan Bahçesaray Köleleri adlı makale; ORRNB, FOND 917, 23a, KHKH 27, ORRNB, FOND 917,53-60 arasındaki defterlerde yer alan muhallefet kayıtları esas alınarak hazırlanmıştır. Bkz. Turan, *a.g.m.*, s.245.

¹³⁹² Bağcı kazaklardan bazıları için Bkz. ORRNB, FOND 917,35-66-A1; ORRNB, FOND 917,44-47-A;ORRNB, FOND 917,45-30-B2; Evliya Çelebi’ye göre bağ işleriyle uğraşan bu köleler “Tarkan” olarak adlandırılmaktadır. Bkz. Çelebi, *a.g.e.*, s.486; İncelenen kadiasker defterinde ise bağ işleriyle uğraşan bu köleler Tarhan olarak adlandırılmışlardır. Bkz. ORRNB, FOND 917,36-88-A6.

halkının karnının doyurulmasıyla uğraşmaktadırlar. Küçük ve büyük baş hayvan sürüleri de kölelere emanetti. Belgelerde bu köleler genelde çoban kazak şeklinde adlandırılmaktaydı. Çoban kazaklar hayvan sürülerinin başında bulunarak, hayvanların güdülmesi, günlük bakımlarının yapılması, geceleyin ağıla alınması ve hayvanların yırtıcı hayvanlardan korunmasından sorumluydular.¹³⁹³ Zanaat alanındaysa geniş bir yelpazede köle emeği kullanılmaktaydı. Demirci, çömlekçi, debbağ, kürkçü, ormancı, oduncu, marangoz, arabacı, nakkaş, berber ve değirmencilik alanında kölelerden istifade edilmiştir.¹³⁹⁴ Meslek erbabı içerisinde yer alan köleler üretimin büyük bir kısmında görev almışlardır. Bazen sahipleriyle birlikçe çömlek yapmışlar bazen de yapılan çömleğin satışında yer almışlardır. Değirmenci köleler ise adı üzerinde değirmenlerde çalışan kölelerdir. Bu köleler genelde güç ve kuvvet olarak güçlü olan kölelerdir. Değirmenlerde çalışan değirmenci köleler genellikle aileleriyle birlikte değirmende yaşamakta ve değirmenin tüm ihtiyaçlarını karşılamaktadırlar. Sahipleri değirmeni satarsa köleler de genellikle değirmenle birlikte satılmışlardır. Cemazeyilevvel 1114 (M.1702) tarihinde Şahin Geray tarafından Salgır Nehri üzerindeki üç göz değirmen içindeki değirmenci kazağıyla birlikte Kırım Han'ının Vezîri El-Hâc Ali Ağa'ya satılmıştır.¹³⁹⁵ Değirmen sahibi olan efendi ölürse de kölelerin kıymetleri beraber hesaplanmıştır. Safer 1126 (M.17104) tarihinde vefât eden Maksud Mirza'nın muhallefâtında yer alan değirmenci İvân adlı kazağı ve zevcesi Zelfikâr ve iki adet küçük çocuğunun değeri 21500 akçedir.¹³⁹⁶ Kölelerin en çok kullanıldığı alanlardan biri de ev işleridir. Köleler evlerde; ev temizliğinden yemek yapımına, çocuk bakıcılığından ufak tefek işlere kadar birçok alanda kullanılmışlardır.¹³⁹⁷

Güç ve kuvvet gerektiren değirmencilik, odunculuk, marangozluk, arabacılık, çobanlık ve demircilik gibi işlerde erkek köleler kullanılırken ev işleri, tarla, pazar ve ufak tefek değirmen ve bağ işlerinde ise genelde kadınlar kullanılmıştır.

¹³⁹³ Çoban kölelerden bazıları için Bkz. ORRNB, FOND 917,35-55-B1; ORRNB, FOND 917,36-61-A1; 37-46-B2; ORRNB, FOND 917,37-66-B1.

¹³⁹⁴ İlgili alandaki köleler için Bkz. ORRNB, FOND 917,36-48-B3; ORRNB, FOND 917, 34-39-AB; ORRNB, FOND 917,35-35-B1; ORRNB, FOND 917,35-38-A1; ORRNB, FOND 917,37-79-B1; ORRNB, FOND 917,48-107-A1; ORRNB, FOND 917,36-48-B3; ORRNB, FOND 917,40-42-A5; ORRNB, FOND 917,36-81-A4; ORRNB, FOND 917,35-67-A4.

¹³⁹⁵ ORRNB, FOND 917,35-67-A4.

¹³⁹⁶ ORRNB, FOND 917,45-29-B1.

¹³⁹⁷ Ev işleriyle ilgili köleler hakkında Bkz. ORRNB, FOND 917,48-107-A1.

4.1.2.2. Köle Adları

Kırımlılar tarafından ele geçirilen ya da satın alınan köleler bazen mevcut isimleriyle adlandırılırsalar da çoğunluğuna yeni bir ad verilmiştir. Hür insanlardan farklı olarak köleler genellikle baba isimleriyle kaydedilmemişler, sadece kendi adlarıyla kaydedilmişlerdir. Çelebi'ye göre Kırım'da kölelere binlerce çeşit isim verilmekte olup en meşhurları Timurşa, Yaşarşa, Bayızbay, Güleçbay ve Laçın'dır. Yapılan incelemede Çelebi'nin bahsettiği isimlerin tek tük kullanıldığı görülmüştür. İncelenen defterlerde en fazla yer alan on kadın ve erkek köle adı şunlardır:

Tablo 65. Köle Adları

Erkek	Kadın
İvan	Hanna
Yusuf	Gülbeyaz
Hasan	Gonca
İvaz	Mariyana/Maryana
Şahbaz	Çeşm-i Siyâh
Şahin	Gülçehre
Vasil	Nursaba
Anderi	Saliha
Ali	Zerafet
Gazanfer	Gülendam

Tablo 65 incelendiği zaman kölelerin önemli bir kısmının Müslüman adı kullandıkları gözükmekle birlikte İvan, Vasil, Hanna ve Mariyana gibi gayrimüslim adlarının da bir hayli kullanıldığı anlaşılmaktadır. Erkek isimlerine bakıldığı zaman Yusuf, Hasan ve Ali gibi hür Müslüman insanlar tarafından da sıklıkla kullanılan isimlerin kölelere ad olarak verildiği gözükürken kadınlardaysa durum değişmektedir. Gül, Çeşm ve Kutlu ile birçok isim türetilmiş ve bunlar genelde kadın köleler için kullanılmıştır. Bu isimlerden bazıları Gülbeyaz, Gülçehre, Gülendam, Gülsoy, Gülçiçek, Gülçin, Gülfeda, Gülperi, Gülistan, Gülşah, Gülbahar, Gülistan, Çeşm-i Siyâh, Çeşm-i Afet, Çeşm-i Rûşen, Çeşm-i Düş, Kutlu Kadın, Kutlu Devlet, Kutlu Saâdet, Kutlu Zaman, Kutlu Ayak ve Kutlu Bike'dir.

4.1.2.3. Köle Fiyatları

Hanlık ekonomisinin en önemli gelir kaynaklarından biri kölelerdir. Hatta İnalıcık'a göre köle ticareti hanlık ekonomisinin temelidir.¹³⁹⁸ Kölelerden elde edilen gelirle halk rahat bir nefes almaktadır. Devletse elde edilen her esirden 5 kuruş vergi almaktadır.¹³⁹⁹ Ayrıca savaş ganimeti olarak elde edilen esirlerin 1/10'u da hana aittir.¹⁴⁰⁰ Savaş ve akınlardan elde edilen kölelerden devlete ait olanları Pençik Emmini almaktadır.¹⁴⁰¹ Şevval 1135 (M.1723) yılında Kırım Hanlığı'nda Pençik Emmini Ahmed'dir.¹⁴⁰²

Köle fiyatları ise tüm mallarda olduğu gibi arz-talep durumu, fiziksel özellik, yaş, ırk ve kölenin mesleki durumuna göre değişmektedir. Fiyatların belirlenmesinde kölenin kullanılacağı iş kolu, kölenin huy ve karakteriyle fiziksel özellikleri etkili olmuştur. Huyu suyu, fiziksel özelliği düzgün, çalışkan ve belli bir mesleki bilgisi olan kölelerin fiyatları daha yüksektir. Belli bir mesleki deneyim ve güç gerektiren iyi bir değirmenci kölenin fiyatı 20000 akçenin üzerindedir.¹⁴⁰³ Hayvan sürülerinin emanet edildiği bir çobanın fiyatıysa 4000 akçeden 25000 akçeye kadar çıkmaktadır.¹⁴⁰⁴ Kölenin yaşı da fiyatı üzerinde etkilidir. Kart ya da yaşlı olarak adlandırılanlar en uygun fiyatlı kölelerdir. Onları çocuk köleler takip etmektedir. Devke ve çoralar ise en yüksek fiyattaki kölelerdir. Bazı kazak ve cariyeler de fiziki yapısı ve mesleki kabiliyetleri nedeniyle yüksek fiyattan alıcı bulmuşlardır. Anlaşıldığı kadarıyla da Rus köleler fiziksel özellikleri ve çalışkanlıkları nedeniyle daha fazla tercih edilip daha yüksek fiyattan satılırken Arap köleler daha uygun fiyattadır. Bu nedenden dolayıda bazı hilekâr esir tüccarları özellikle Boğdan asıllı köleleri Rus asıllı diye satmaya çalışmışlardır.¹⁴⁰⁵ Köle fiyatlarının bekirlenmesinde ki bir başka ölçüt de köle elde etmek için yapılan çapulun verimliliğidir. Çapulda elde edilen köle sayısı arz talep durumu üzerinde etkili olmuştur. Çapulda elde edilen köle sayısının fazla ya da az olması fiyatlarda aşağı ve yukarı yönlü dalgalanma meydana getirmiştir.

¹³⁹⁸ İnalıcık, Makaleler 2, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Köle Emeği", s.145.

¹³⁹⁹ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s.476; Bölgede yapılan köle ticareti Osmanlı Devleti içinde önemli bir kazançtı. Osmanlı Devleti, 18.yüzyılın başında Kefe, Kerş, Balıklağa, Gözleve, Suğdak, Taman, Temrek ve Karataş iskelelerinde alışlageldiği üzere her esir için bir altın vergi almaktaydı. Bkz. Hülya Polat Yılmaz, "Kefe Mukatası Ahkâm Defteri(1643-1707) İnceleme, Transkripsiyon", Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2018, s.183.

¹⁴⁰⁰ Broniowski, *a.g.e.*, s.54.

¹⁴⁰¹ Pençik ve Pençik sistemi hakkında Bkz. Abdulkadir Özcan, "Pençik", *DİA*, C.34, İstanbul 2007, s.226-228.

¹⁴⁰² ORRN, FOND 917,51-6-A3.

¹⁴⁰³ Tespit edilen en yüksek değirmenci kazak 30000 akçeyken en düşüğü 8000 akçedir. Bkz. ORRN, FOND 917,38-4-AB; ORRN, FOND 917,51-42-AB.

¹⁴⁰⁴ ORRN, FOND 917,35-9-B1; ORRN, FOND 917,51-10-A1.

¹⁴⁰⁵ Ahmet Nezih Turan, *Bahçesaray Köleleri(17.-18.Yüzyıllar)*, s.246.

Köle fiyatlarını belirleyen en önemli unsurlardan biri de fidye ekonomisiydi. Vambrey'e göre Türkistan'da esir edilen her on köleden birisi ya kendisi ya da ailesi tarafından fidyesi ödenerek özgürlüğüne kavuşmaktaydı.¹⁴⁰⁶ Ele geçirilen kölenin zengin ya da soylu bir aileden gelmesi köle sahibinin işini daha da kolaylaştırmakta ve ona daha fazla kazanç sağlamaktaydı. Bu nedenle özellikle çapullardan sonra gelen elçilerin yolu gözlenerek soylu ve zengin olan esirlerin elçiler tarafından satın alınması beklenirdi.¹⁴⁰⁷

Köleler belli bir sistem dâhilinde esir pazarlarında esirciler olarak adlandırılan esnaf taifesi tarafından pazarlanmaktaydı. Esirciler esir pazarlarında mal hakkında doğru bilgi vermek zorundadırlar. Kölenin ırkı, yaşı, varsa hastalığı, kadınsa bakire olup olmadığı hakkında müşterisine her şeyi anlatmak zorundadır. Evliya Çelebi'ye göre özellikle Karasu şehri düzenbaz Kayserili esir tüccarlarıyla doludur. Çelebi'ye göre “7-8 kez doğurmuş, memeleri torba gibi sarkmış avratları hamama koyup hamamdan sonra yine çeşit çeşit saçıkıbrıs, düzgünce, ayva çekirdekleri, şap ve mazi ile yüzüne ve aşağısına bu ilaçları yapıp al yanaklı ve turunç memeli tap taze bir kız edip sıkma dârâyî kaftanlar ile esir tahtaları üzerine oturturlar. Bu zamane fitnesi yaşlı cariyeye görücüye çıkar...” Cariyeyi satın alan müşteri iş isten geçtikten sonra “Âh canım, vah malım gitti” diye feryat eder. Yine ebe karıların “Bu kız bâkiredir” dediğine güvenilmemelidir der. İncelenen kadıasker defterleri de Çelebi'yi haklı çıkarmaktadır. Yapılan birçok köle satışı anlaşmazlığa neden olmuş, köle satın alan birçok kişi soluğu kadı huzurunda almıştır. Bunlardan biri olan Gözlevi Ahmed Ağa; 330 kuruşa satın aldığı cariyenin hamile olması nedeniyle,¹⁴⁰⁸ Sakızlı Petre ise satın aldığı Hanna adlı cariyenin göğsündeki yaradan dolayı¹⁴⁰⁹ kandırıldıklarını, özürlü mal satın aldıklarını iddia ederek paralarının geri verilmesini talep etmişlerdir.

4.1.2.4. Kaçkın Köleler

Köleliğin son derece yaygın olduğu Kırım'da en fazla karşılaşılan hususlardan biri de kaçak kölelerdir. Bazı köleler özgürlüklerini tekrar kazanmak için ya da sahibinin baskısından kurtulmak için kaçmayı tercih etmişlerdir. Belgelerde bu durum ibâk köle şeklinde, fıkıh kitaplarındaysa “Kitâbü'l-İbâk” şeklinde ifade edilmiştir.¹⁴¹⁰ Kadıasker defterleri kaçkın köleler hususunda son derece zengin deliller içermektedir. Bu kaçkın kölelerden biri El-Hâc İsmail'in gulâmıdır. Fakat kaçkın gulâm özgürlüğüne kavuşamadan

¹⁴⁰⁶ Mesut Karakulak, Türkistan'da Efendiler ve Köleler, Kronik Yay., İstanbul 2020, s.60.

¹⁴⁰⁷ Broniowski, a.g.e., s.54.

¹⁴⁰⁸ ORRNB, FOND 917, 51-64-A6.

¹⁴⁰⁹ ORRNB, FOND 917,49-75-B1.

¹⁴¹⁰ İbâk hakkında Bkz. Abdulkadir Şener, “Âbık”, DİA, C.1, İstanbul 1988, s.306-307.

başka biri tarafından yakalanarak Abdülkerim adlı birine satılmıştır. Bunun üzerine durumu haber alan El-Hâc İsmail kölesini geri alabilmek için mahkemeye başvurmuştur.¹⁴¹¹ Akkırmanlı İklil Ağa'nın kazağı da kaçkın kölelerden biridir. 100 kuruş kıymetindeki kazak firar ederek ibâk olmuştur. Fakat O'da bir müddet sonra başka bir Kırımlı tarafından yakalanmış ve bir müddet sonra da eski sahibi tarafından hak talebinde bulunulmuştur.¹⁴¹²

Kaçak köleyi yakalayan kişinin hemen subaşıya ya da kadıya durumu haber vermesi gerekmektedir. Köleyi yakalayan kişi bu sayede ödüllendirilmekte, hizmeti karşılığında cu'1 denen bir ücretle birlikte köleyi beslediği her gün için belli bir miktar nafaka hak etmektedir.¹⁴¹³ 16 Şaban 1114 (M.5 Ocak 1703)tarihinde Subaşı tarafından yakalanan kazak köle için günlük dört akçe,¹⁴¹⁴ Ramazan 1129 (M.1717) tarihinde firar eden Çerkes kazak içinse günlük üç akçe¹⁴¹⁵ nafaka ödenmesine hükmedilmiştir.

4.1.2.5. Köle Azatları

Müslümanlar Allah rızasını kazanmak için ve bazı günahların kefareatine karşılık olmak üzere köle âzâd etmeyi tercih etmişlerdir. Kırım Hanlığı Kadıasker Defterleri de bu bakımdan zengindir. Defterlerde bu durum i'tâk etme şeklinde yer almıştır. 1648-1699 yılları arasındaki kadıasker defterlerini inceleyen Köse'ye göre Kırım'da belli başlı i'tâk yöntemleri; Hayırseverlik (Allah rızasını kazanmak), ümmüveledlik, tedbir, mükâtebe, adak ve şarta bağlı âzâddır.¹⁴¹⁶ Bu çalışmanın sınırları içerisinde de benzer âzâd yöntemleri kullanılmıştır.

Allah rızasını kazanmak için yapılan âzâd yöntemi en yaygın olanıdır. İslam hukuku da Müslümanların köle âzâd etmesini sürekli teşvik etmiş, Kur'ân-ı Kerim'de Bakara suresinde “*Yüzlerinizi doğuya ve batıya çevirmeniz erdemlilik değildir. Asıl erdemli kişi Allah'a, âhiret gününe, meleklerle, kitaba ve peygamberlere iman eden; sevdiği maldan yakınlarına, yetimlere, yoksullara, yolda kalmışlara, yardım isteyenlere ve özgürlüğünü kaybetmiş olanlara harcayan; namazı kılıp zekâtı verendir...*”¹⁴¹⁷ ve el-Beled suresinde “*Fakat o, sarp yolu göze alamadı. O sarp yol nedir, bilir misin? Köle âzat etmektir...*”¹⁴¹⁸ şeklinde köle âzâdı açıkça teşvik edilmiştir. Bu nedenden dolayı da Kırımlı Müslümanlar

¹⁴¹¹ ORRNB, FOND 917,35-64-A3.

¹⁴¹² ORRNB, FOND 917,35-36-B2.

¹⁴¹³ Abdulkadir Şener, “Âbık”, *DİA*, C.1, İstanbul 1988, s.307.

¹⁴¹⁴ ORRNB, FOND 917,36-7-A8.

¹⁴¹⁵ ORRNB, FOND 917,47-2-B7.

¹⁴¹⁶ Zeynep Özdem Köse, *a.g.t.*, s.108-127.

¹⁴¹⁷ Bakara, 2/177.

¹⁴¹⁸ Beled, 90/11-13.

Allah rızasını kazanmak için belli zamanlarda kölelerini âzâd etmişlerdir. Bunlardan biri de Süyriütaşlı Temircan Bölükbaşı'dır. Temircan, Rus asıllı olup Müslüman olan İvaz adlı kölesini hasbunallah için âzâd ederek üzerinde velâ-i i'tâk'dan gayrı hakkının bâkî kalmadığını kadı huzurunda kayda geçirmiştir.¹⁴¹⁹Yine aynı şekilde Hacı Ahmed de Zeliha adlı cariyesini hasbunallah için âzâd etmiştir.¹⁴²⁰

Ümmüveledlik ise sahibi tarafından hamile bırakılan ve çocuk dünyaya getiren köleyi ifade etmek için kullanılan bir terim olup fıkıhta karşılığı "istîlâd"tır.¹⁴²¹İncelenen belgelerde geçen ümmüveled, istîlâd ve odalık terimleri benzer anlamda yani efendisiyle cinsel ilişkiye giren kadın köleleri tanımlamak için kullanılmıştır.¹⁴²²Efendisinden çocuk dünyaya getirerek ümmüveledlik statüsünü elde eden köle başkasına satılamaz ve yaygın olarak efendisinin ölümü halinde doğrudan özgürlüğüne kavuşmaktadır. Bazı durumlardaysa ümmüveledliğin gerçekleşmesine rağmen kölenin satılmak istenmesi, konunun mahkemeye intikal etmesine neden olmuştur. Bunlardan biri de Akdevlet adlı cariyedir. Akdevlet, Nogay taifesinden Bayoğlu kabilesinden Menglibay'ın ümmüveledi olup onun için iki çocuk doğurmasına rağmen Menglibay tarafından Taman'da Ali Beşe'ye, onun tarafından da Kefe'de yine aynı adlı Ali Beşe'ye satıldığını iddia ederek kadı huzuruna çıkmış ve şahitlerin sayesinde iddiasını ispatlamıştır.¹⁴²³

Sözlükte "düşünmek, iyi yönetmek, sonunu düşünerek gereği gibi davranmak" anlamına gelen "tedbir" ise bir kimsenin ölümünden sonra kendi kölesini âzâd etmesi anlamında kullanılan bir fıkıh terimidir.¹⁴²⁴Bu yolla âzâd edilen köleye ise müdebber ve müdebberine denilmektedir. İncelenen defterlerde de belli bir yaşa erişmiş Kırımlı birçok köle sahibinin ölmeden önce, ölümünden kırk gün sonra âzâdım olsun diyerek irade beyanında bulunduğu görülmektedir. Bunlardan biri de Bahçesaray'ın Nehr-i Bulganak Bölgesi'ndeki Gülüm Bike'dir. Gülüm Bike, ölmeden önce sarışın, düz burunlu sarı kaşlı, Yusuf adlı Müslüman doğmasını ölümünden kırk gün sonra âzâdım olsun diyerek müdebber etmiştir.¹⁴²⁵Gülüm Bike'nin ölümünden sonra da Yusuf, sahibinin tedbirini şahitlerin huzurunda ispatlayarak özgürlüğüne kavuşmuştur.

¹⁴¹⁹ ORRNB, FOND 917,36-95-A8.

¹⁴²⁰ ORRNB, FOND 917,44-59-A8.

¹⁴²¹ İstîlâd terimi için Bkz. Hamza Aktan, "İstîlâd", *DİA*, C.23, İstanbul 2001, s.361-362.

¹⁴²² Bu ifadelerin yer aldığı bazı hükümler için Bkz. ORRNB, FOND 917,37-61-A2; ORRNB, FOND 917,38-11-B1,ORRNB, FOND 917,49-16-A1.

¹⁴²³ ORRNB, FOND 917,48-21-A2.

¹⁴²⁴ Tedbir hakkında Bkz. Fahrettin Atar, "Tedbir", *DİA*, C.40, İstanbul 2011, s.258-259.

¹⁴²⁵ ORRNB, FOND 917, 35-65-B3.

Sözlükte “yazışmak” anlamına gelen “mükâtebe” kelimesiyse fıkıhta kölenin hürriyete kavuşmak için sahibiyle anlaşma yapması anlamındaki terimdir.¹⁴²⁶ İncelenen defterler, efendi ve köle arasında yapılan mükâtebe anlaşmaları bakımından zengindir. Anlaşmayla hem köle sahibi maddi kazanç elde etmekte hem de köle çalışarak özgürlüğünü kazanmış olmaktadır. Kölenin özgürlüğünün bedeli anlaşmaya yazılmaktadır. Buna göre köle özgürlüğü için nakdi bir para ödeyebileceği gibi ayni olarak da ödeme yapabilir ya da belli bir yıl hizmet karşılığında âzâd olabilirdi. Bunlardan biri olan Süyrütaş’lı Mustafa’da; sarışın, sivri burunlu, gök gözlü Sehrab adlı çoban kölesiyle karşılıklı anlaşma yapmıştır. Bu anlaşmaya göre Sehrab, efendisine üç yüz koyun ve yüz akçe getirirse özgürlüğüne kavuşacaktır. Anlaşmadan bir müddet sonra da Sehrab anlaşma şartlarını yerine getirerek efendisi Mustafa’ya teslim etmiştir. Bunun karşılığında da Mustafa anlaşma şartlarına göre kölesini âzâd etmiş ve mahkemeden kölesi olan Sehrab’ın i’tâknâmesinin verilmesini talep etmiştir.¹⁴²⁷ Yazıcıoğlu Mehmed Bölükbaşı ise Ali adlı kölesinin kendisine beş yıl hizmet etmesi karşılığında özgür bırakacağına dair mahkemede mekâtip sözleşme yapmıştır.¹⁴²⁸ Babakurt Mahallesi sakinlerinden Salih Ağa’da uzun boylu, sakallı, Hristiyan olan Vasli adlı kazağıyla on yıl hizmet karşılığında anlaşma yapmış ve dokuzuncu yılda kazağını âzâd etmiştir.¹⁴²⁹ Benzer şekilde efendi ve köle arasında yapılan birçok anlaşma kadıasker defterlerinde mevcuttur. Bu tip anlaşmalarla kölelerin firar etme ihtimali azaldığı gibi köle sahibi de işini daha iyi yapan çalışanlar sayesinde daha çok kazanç elde etmiştir.

Bazı köle sahipleriye eğerle başlayan şartlar ileri sürerek kölelerini âzâd edeceklerini vaad etmişlerdir. Bunlardan biri olan Gülüm Bike eğer ki zevcim Ahmed Gazi seferden gelirse iki yaşındaki Şahin adlı çoram âzâd olsun demiştir. Ahmed Gazi’de seferden sağ salim dönünce Gülüm Bike çorasını âzâd etmiştir. Fakat Gülüm Bike’nin ölümünden sonra oğlu Temir Şah annesinin böyle bir sözü olduğunu bilmediğini iddia ederek Şahin’in miras kölesi olduğunu iddia edecektir. Bunun üzerine Şahin mahkemede hakkını arayacak ve şahitlerin huzurunda özgürlüğünü tekrar elde edecektir.¹⁴³⁰ Yine Bahçesaray’ın Karabay köyü sakinlerinden olan Sahib adlı hatun, oğlunu doğururken eğer ki bu oğlum büyür ve ata binerse orta boylu, koyungözlü, düz burunlu, buğday renkli, kumral kaşlı Naste adlı cariye o zaman âzâdımdır diyerek adakta bulunmuştur. Gün

¹⁴²⁶ Mükâtebe hakkında Bkz. Fahrettin Atar, “Mükâtebe”, *DİA*, C.31, İstanbul 2006, s.531-533.

¹⁴²⁷ ORRNB, FOND 917,34-28-A1.

¹⁴²⁸ ORRNB, FOND 917,34-29-B2.

¹⁴²⁹ ORRNB, FOND 917,46-96-A2.

¹⁴³⁰ ORRNB, FOND 917,51-18-A1.

gelmiş Sahib hatunun oğlu Cantimur büyümüş ve ata binmeye başlamıştır. Fakat Naste'nin sahibi verdiği sözden dönmeye meyl ederek kölesini âzâd etmek istemez. Bunun üzerine Naste mahkemeye gider ve şahitleri sayesinde hürriyetine kavuşur.¹⁴³¹

Âzâd edilen kölelerin yapması gereken en önemli hususlardan biri bunu belgelendirmesidir. Bu nedenle birçok köle âzâd olayından sonra kölelikten âzâd edildiğini gösteren, âzâd kâğıdı anlamına gelen i'tâknâme adı verilen belgeyi almak için mahkemeye başvurmuştur. Bunlardan biri olan orta boylu, sivri düz burunlu, kara gözlü, esmer, Müslüman Hasan, bir gün önce, ikinci namazı esnasında efendisi olan Monla El-Hâc Yusuf'un yanına gelerek kendisini âzâd ettiğini belirterek şahitleriyle birlikte mahkemeye gitmiş ve i'tâknâmesini almıştır. Bazı köleler ise kendisini âzâd eden efendisine güvenerek i'tâknâme alma işini ötelemişlerdir. Fakat belli bir zaman sonra kendilerini âzâd eden efendilerinin ölmesi üzerine yeniden köle pozisyonuna girmemek için mahkemeye koşarak i'tâknâmelerini almaya çalışmışlardır. Bunlardan biri olan Gülbeyaz adlı cariye Kaytas Ağa Mahallesi sakinlerinden Fatma Hatun tarafından âzâd edilmiştir. Gülbeyaz âzâd edildikten sonrada efendisini bırakmamış, onun yanında kalmaya devam etmiştir. Fakat Fatma Hatun'un ölümü üzerine tekrardan köle statüsüne indirilmek istenince hemen mahkemeye koşmuş ve şahitlerinin sayesinde i'tâknâmesini elde etmiştir.¹⁴³²

Birçok köle sahibiyse i'tâknâme işini kölelerine bırakmayarak bizzat mahkemeye başvurarak kölesini âzâd ettiğini ve i'tâknâmesinin verilmesini talep etmişlerdir. Bunlardan biri olan sabık Ganem Emmini Es-Seyyid Salih Ağa; uzun boylu, koyungözlü, çatma kaşlı ve düz burunlu, Gürcü asıllı olup Müslüman olan Osman adlı memlukünü Allah rızası için âzâd ettiğini ifade ederek âzâd belgesi olan i'tâknâmesinin verilmesi için bizzat kendisi mahkemeye başvurmuştur.¹⁴³³ Salih Ağa bu sayede Osman'ın başka biri tarafından köle diye yakalanarak zarar görmesine mani olmuş, yaptığı hayrın devamlılığını sağlamıştır.

4.2. Kırım'da Kullanılan Paralar

Farsça pâreden gelen para kelimesi sözlükte “parça, gümüş parçası” anlamına gelmekte olup genel olarak tüm ödeme araçlarını ifade etmek için kullanılmıştır.¹⁴³⁴ Genellikle altın ve gümüş gibi kıymetli madenlerden meydana getirilen para aynı zamanda hükümdarlık alameti olarak değerlendirilmiş, tahta çıkan hükümdarın kendi adına para bastırması bağımsızlığını sembolize etmiştir. I. Hacı Geray adına pasılan

¹⁴³¹ ORRNB, FOND 917,36-50-B2.

¹⁴³² ORRNB, FOND 917,36-75-B2.

¹⁴³³ ORRNB, FOND 917,49-103-A1.

¹⁴³⁴ Ali Akyıldız, “Para”, *DİA*, C.34, İstanbul 2007, s.163.

ilk para ise H.845 (M.1441-1442) tarihinde Eski Kırım(Solhat)’da basılmıştır.¹⁴³⁵ I. Hacı Geray Han tarafından darb ettirilen 0.7 g ağırlığındaki bu ilk Kırım parası gümüş olup üzerinde “*Es-Sultânü’l Â’zâm Hacı Geray Han Hulide Mülkehu*” ibaresi yer almaktadır.¹⁴³⁶ Mengli Geray Han’la birlikte hanlığın Osmanlı Devleti tabiliğine girmesinden sonra da Kırım hanlarının kendi adlarına para basmalarına müsaade edilmiştir.¹⁴³⁷ Kırım’ı ziyaret eden Çelebi’de bu duruma işaret etmiş, Kırım sikkelerinin üzerinde “*Es-Sultân Mehmed Geray Han ibn Selâmet Geray Han azze nasrahu duribe fi Bahçesaray*” yazısının bulunduğunu söyleyerek Kırım hanlarının sikke sahibi olduğundan bahseder.¹⁴³⁸

Para basılan yer olarak adlandırılan darphâne; dârüddarp ve dârüssikke adlarıyla da adlandırılmaktadır.¹⁴³⁹ Bilinen ilk Kırım darphânesi Kırkyer’de açılmıştır. Daha sonraysa; Eski Kırım, Gözleve ve Bahçesaray şehrinde darphâne açılmıştır. 1644 yılından sonraysa sadece Bahçesaray darphânesinde para darb edilmeye başlanmıştır.¹⁴⁴⁰ Bu tarihten son Kırım Han’ı olan Şahin Geray Han zamanına kadarda tüm paralar Bahçesaray darphânesinde basılmıştır.¹⁴⁴¹ İncelenen defterlerden darphânenin işleyişi hakkında teferruatlı bir bilgiye ulaşılamamıştır. Elde edilen kısıtlı bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla darphâne kâtipleri Müslümanlardan seçilmişken darphâne eminleri Kırım Karaylarından seçilmiştir. Yaşa ve Bıyık’ın verdiği bilgiler de bu görüşü doğrulamaktadır. Yaşa’ya göre 1612 ve 1671 yılında Kırım darphânesinin başında bir Kırım Karayı bulunmaktadır.¹⁴⁴² Bıyık’ın belirttiğine göre de 1165 (M.1751) yılında Kırım darphânesinin başında Baba adlı bir Yahudi bulunmaktadır.¹⁴⁴³ Bu çalışmanın sınırları içerisinde incelenen kadiasker defterlerinde de durum farklı değildir. Cemazeyilevvel 1128 (M.1716)’de darphâne kâtibi El-Hâc Osman Efendi’dir.¹⁴⁴⁴ Şevval 1115 (M.1704)’de Darphâne Emni İlya,¹⁴⁴⁵ 1116 (M.1705)’de Karakaş¹⁴⁴⁶ ve Şaban 1132 (M.1720)’de

¹⁴³⁵ Ürekli, *a.g.e.*, s.11.

¹⁴³⁶ İnalçık, *Kırım Hanlığı Tarihi Üzerine Araştırmalar 1441-1700*, s.419; Kırımlı, *Geraylar ve Osmanlılar*, s.44-45.

¹⁴³⁷ Şevket Pamuk, *Seçme Eserleri I Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları*, Çev. Gökhan Aksoy, İş Bankası Yay., İstanbul 2007, s.61.

¹⁴³⁸ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s.514.

¹⁴³⁹ Halil Sahillioğlu, “Darphâne”, *DİA*, C.8, İstanbul 1993, s.501.

¹⁴⁴⁰ Nurettin Agat, “Kırım Şehirleri IV: Bahçesaray”, s.22.

¹⁴⁴¹ Гульнара Абдуллаева, *a.g.e.*, s.24.

¹⁴⁴² Yaşa, *a.g.e.*, s.145.

¹⁴⁴³ Bıyık, *a.g.e.*, s.188.

¹⁴⁴⁴ ORRNB, FOND 917,48-140-B1.

¹⁴⁴⁵ ORRNB, FOND 917,37-61-B3.

¹⁴⁴⁶ ORRNB, FOND 917,38-38-B2.

Darphâne Emîni Moşe adlı Yahudi'dir.¹⁴⁴⁷ Dolayısıyla yaklaşık yüz otuz dokuz yıllık süreçte Kırım Hanlığı'nda devlete ait paraların basıldığı darphânesinin sorumlusunun Yahudi Kırım Karayları arasından seçildiği aşîkârdır.

Kırım Hanlığı'nın temel para birimi akçe olmakla birlikte Kırım coğrafyasında yabancı devletlerin paraları da kullanılmaya devam edilmiş, yabancı paraların ülkede kullanımına yönelik herhangi bir kısıtlamada bulunulmamıştır. İncelenen kadîasker defterlerinde de tedavülde değişik paralarla alış veriş yapıldığı, yani tek bir para biriminin bulunmadığı görülmüştür. Şüphesiz bunda bölgenin uluslararası ticaretin önemli merkezlerinden birisi olmasının rolü mühimdir. Kadîasker defterlerinde yer alan ve bölgede kullanılan belli başlı para çeşitleri; Akçe (Kırım akçesi, sim, sim-i hânî, İstanbul akçesi), Kuruş (kara guruş, esedi guruş/arslanlı guruş, riyal guruş) altın (Hasene, şerife altın, tuğralı altın, dinar, Frengî/Frenk yıldız altını, Engürüs/Macar altını, Filori), zolota (zolota-i cedit) ve dirhemdir.

4.2.1. Akçe

Akçe, Kırım hanlığının temel para birimi olup, Türkçe “*beyaz, parlak, temiz*” anlamlarına gelen ak kökünden türemiştir.¹⁴⁴⁸ Para olarak ilk defa 13-14. yüzyılda Altın Orda Devleti zamanında kullanılmaya başlanmış,¹⁴⁴⁹ Kırım Hanlığı zamanındaysa 18. yüzyılın sonlarına kadar hanlığın temel para birimi olmuştur. Kırım akçesinin haricinde bir de Kefe'de basılan ve Osmanlı kaynaklarında Kefevî akçe olarak adlandırılan akçe vardır ki Kırım Akçesinden farklıdır.¹⁴⁵⁰

İncelenen defterlerde Kırım akçesi; akçe ve sim şeklinde kullanılmıştır. Sim akçeyse sim, sim-i hânî, sim-i cedit ve sim-i hânî cedit şeklinde ifade edilmiştir. Han değişikliğinde genelde yeni akçe basılmış ve bu durum belgelerde sim-i hânî cedit şeklinde belirtilmiştir.¹⁴⁵¹

¹⁴⁴⁷ ORRNB, FOND 917,49-3-A1.

¹⁴⁴⁸ Halil Sahillioğlu, “Akçe”, *DİA*, C.2, İstanbul 1989, s.224.

¹⁴⁴⁹ Ayşe Melek Özyetkin, Mehmet Arpacı, “Kırım Hanlığına Ait Yarlıklarda Geçen Para Birimleri Üzerine Bir Değerlendirme”, *V.Yıldız Sosyal Bilimler Kongresi*, 13-15 Aralık 2018, S.779.

¹⁴⁵⁰ Şevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1999, s. 115-116; Şevket Pamuk, *Seçme Eserleri I Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları*, s.62; Halil Sahillioğlu, *Kuruluştan XVIII. Asrın Sonlarına Kadar Osmanlı Para Tarihi Üzerine Bir Deneme*, İstanbul 1953, s.82; Halil Sahillioğlu, “Osmanlı Para Tarihinde Dünya Para ve Maden Hareketinin Yeri (1300-1750)”, *Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar, Gelişme Dergisi*, Özel Sayı, 1978, s.9; Öztürk, *Osmanlı Hakimiyetinde Kefe*, s.329.

¹⁴⁵¹ ORRNB, FOND 917,35-47-A3; ORRNB, FOND 917, 35-91-A4; 36-57-B1; ORRNB, FOND 917,40-53-A5.

Kırım akçesinin kıymeti Osmanlı Devleti tarafından sürekli takip edilmiş,¹⁴⁵² Osmanlı akçesi karşısında düşük değerde kalmasına özen gösterilmiştir. Çünkü Hanlık akçesinin kıymetindeki değişiklikler Kırım'dan getirilerek Osmanlı iç pazarında satılan zahire, sadeyağ, don yağ ve bal fiyatlarının değişmesine neden olmaktadır. Bu nedenle Kırım akçesinin kıymetinin belirlenmesinde Osmanlı toplumunun temel ihtiyaç maddelerinden biri olan 400 dirhemlik sadeyağın İstanbul'a yazın 7, kışın ise 8 akçeden satılabilmesi kıstası belirleyici olmuştur. Kırım akçesi ve Osmanlı akçesi arasındaki kıymet farkı; 16. yüzyılın ortalarında 10 ila 12 Kırım akçesi bir Osmanlı akçesine tekabül edecek şekildeyken 1552 yılında yapılan düzenlemeyle Kırım akçesinin önce 3'ünün sonra 4'ünün bir Osmanlı akçesi olacak şekilde darp edilmesine karar verilmiştir.¹⁴⁵³ Çelebi ise 17.yüzyılda saf ayar, sırma beyaz gümüşten yapılmış bir han akçesinin sekizinin bir dirhem olduğunu söyleyerek Kırım akçesinin Osmanlı akçesi karşısında değer kazandığını ifade eder.¹⁴⁵⁴ İncelenen kadiasker defterleri de bu anlamda Çelebi'yi doğrulamaktadır. Kırım akçesi Osmanlı akçesi karşısında değer kazanmaya devam etmiş ve 1117 (M.1705) yılına gelindiği zaman ise Kırım akçesinin Osmanlı akçesinden daha kıymetli olduğu anlaşılmaktadır. Bu tarihlerde yağ mumu ticareti yapan Benkli Mustafa, 800 vukiyye yağ mumu için Şaban Beşe'den 800 İstanbul akçesi için 640 akçe almıştır.¹⁴⁵⁵ Dolayısıyla bu tarihte Kırım akçesi İstanbul akçesinden daha kıymetli olup bir Kırım akçesi 1,25 Osmanlı akçesi değerindedir.

4.2.2. Kuruş

Kökeni 13. yüzyıl Avrupasına kadar giden kuruş, Osmanlı Devleti tarafından kullanılan bir para birimi olup 16. yüzyılın ortalarından itibaren Balkanlar üzerinden Osmanlı topraklarına girmiş ve piyasalarda kullanılmaya başlanmıştır. III. Ahmed zamanından itibaren piyasadaki esedi kuruşlar örnek alınarak ilk Osmanlı kuruşları darb edilmiştir.¹⁴⁵⁶ İncelenen kadiasker defterleri de Kırım'da da kuruşların tedavülde olduğunu göstermektedir. Belgelerde kuruş; guruş, eski guruş ve kara guruş¹⁴⁵⁷ şeklinde yer

¹⁴⁵² 1299-1688 yılları arasında Osmanlı Devleti'nde para için Bkz. Sevda Danık, "Orta Anadolu'da Para ve Fiyatlar", Basılmamış Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 2020, s.10-55.

¹⁴⁵³ Halil Sahillioğlu, *Kuruluştan XVIII. Asrın Sonlarına Kadar Osmanlı Para Tarihi Üzerine Bir Deneme*, s.92.

¹⁴⁵⁴ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s.514.

¹⁴⁵⁵ ORRNB, FOND 917,38-15-A1.

¹⁴⁵⁶ Şevket Pamuk, "Kuruş", *DİA*, C.26, Ankara 2002, s.458-459.

¹⁴⁵⁷ Kara kuruşlar 17.yüzyılın sonundan itibaren piyasalarda yer alan Alman parasıdır. Bkz. Halil Sahillioğlu, *Kuruluştan XVII. Asrın Sonlarına Kadar Osmanlı Para Tarihi Üzerine Bir Deneme*, İstanbul 1958, s.151; M. Belin, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Tarihi (Kaynak Yazarlara Göre Türkiye'nin Ekonomik Tarihi Üzerine Denemeler)*, Çev: Oğuz Ceylan, Gündoğan Yay., Ankara, 1999, s. 120-121.

almaktadır. Ayrıca üzerindeki aslan resminden dolayı Osmanlı ülkesinde olduğu gibi Kırım'da da aslanlı kuruş ya da daha yaygın şekliyle esedi kuruş şeklinde kullanılmıştır. Kuruş değer olarak akçeden daha kıymetli olup bir kuruş genelde yüz akçe kıymetindedir. Safer 1115 (M.1703) tarihinde Kırım Han'ı El-Hâc Selim Geray Han; şehirdeki Yahudi, Ermeni, Rum ve Acem tüccarlardan borç para almıştır. Defterde bu durum "... bin esedi guruştur ki yüzbin akçedir" şeklinde kaydedilmiştir.¹⁴⁵⁸ Dolayısıyla 100000 Akçe 1000 Esedi kuruşsa bir kuruş 100 akçe kıymetine tekabül etmektedir. Yine Rabiulahir 1135 (M.1723) tarihli bir alacak verecek kaydında "...800 guruş yani 80000 akçe deyni olduğu..." şeklindeki kayda göre bir kuruş yine 100 akçe kıymetindedir.¹⁴⁵⁹ Aynı tarihlerde Osmanlı ülkesinde ise bir Osmanlı kuruşu 120 Osmanlı akçesi kıymetindedir.¹⁴⁶⁰ Bazı zamanlardaysa kuruş kese olarak ölçülmüştür. Şevval 1134 (M.1722) tarihinde bir kesede 500 kuruş bulunmaktadır.¹⁴⁶¹

Riyal olarak geçen paraysa bir kuruş çeşidi olup İspanyol parasıdır. Bu para 16.yüzyılın ikinci yarısıyla 17.yüzyılda Avrupa'dan Asya'ya yapılan ticarete kullanılan en yaygın ödeme aracıdır.¹⁴⁶² İncelenen defterlerde 18. yüzyılda nadirde olsa Kırım'da da tedavülde olduğu anlaşılmaktadır. El-Hâc Abdurrahman Efendi'nin muhallelâtında yer alan yarım riyal 50 akçe kıymetindedir.¹⁴⁶³ Dolayısıyla bir tam riyalde bir kuruş gibi 100 akçe kıymetinde olmalıdır.

4.2.3. Zolota/Zolta

Kırım coğrafyasının zengin ticaret potansiyeli ve Rusya, Polonya, Eflak-Boğdan üzerindeki egemenlik mücadelesi bölgede yabancı paralarında etkin bir şekilde kullanılmasına neden olmuştur.¹⁴⁶⁴ Bu paralardan biri de zolotadır. Zolota, Polonya'da darb edilen gümüş bir para olup isloti ya da izloti şeklinde de adlandırılmıştır.¹⁴⁶⁵ Osmanlı ülkesinde olduğu gibi Kırım coğrafyasında da tedavülde yaygın bir şekilde dolaşmaktadır. Zolota ile yapılan birçok alacak verecek davası kadiasker defterlerine yansımıştır.

¹⁴⁵⁸ ORRNB, FOND 917,36-19-A6.

¹⁴⁵⁹ ORRNB, FOND 917,49-70-A1.

¹⁴⁶⁰ Şevket Pamuk, "Kuruş", *DİA*, C.26, Ankara 2002, s.458.

¹⁴⁶¹ ORRNB, FOND 917,49-75-A2.

¹⁴⁶² Şevket Pamuk, "Kuruş", s.458.

¹⁴⁶³ ORRNB, FOND 917,45-40-B1.

¹⁴⁶⁴ Şevket Pamuk, *Seçme Eserleri I Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları*, s.61.

¹⁴⁶⁵ Halil Sahillioğlu, *Kuruluştan XVIII. Asrın Sonlarına Kadar Osmanlı Para Tarihi Üzerine Bir Deneme*, s.152.

Defterlerde zolota tabirinin yanında; cedit-i zolota ve eski zolota tabirinin de bulunması belli zamanlarda zolotanın darb edildiğini göstermektedir.¹⁴⁶⁶

Sahillioğluna göre 1717 yılına kadar Osmanlı ülkesinde bir zolota 80 akçeye, bu tarihten sonra ise 90 akçeye tekabül etmektedir.¹⁴⁶⁷ İncelenen kadiasker defterlerine göreyse Şevval 1124 (M.1712) yılında 300 kuruş 450 cedit-i zolotadır.¹⁴⁶⁸ Bu hesaba göre bir kuruş 1,5 zolota yapmaktadır. Bir kuruşta 100 akçe üzerinden hesaplandığı zaman bir zolota 150 Kırım akçesi kıymetindedir.

4.2.4. Dirhem

Kırım coğrafyasında kullanılan gümüş paralardan biri de dirhemdir. Dirhem kelimesi eski Yunan şehir devletlerindeki drahmi kelimesinden önce Farsça'ya sonrada Arapçaya geçmiştir.¹⁴⁶⁹ Ölçü birimi olarak kullanılmakla birlikte para birimi olarak da İslam Devletleri'nde yaygın bir şekilde kullanılmıştır. Ağırlığı mekâna, zamana ve devletlere göre değişiklik göstermiştir. Osmanlı Devleti'nde standart bir dirhem'in ağırlığı (Tebriz dirhemi olarak da bilinir) 3,207 g'dır.¹⁴⁷⁰ İncelenen kadiasker defterlerinde dirhemlerin ağırlığı hakkında bir malumata ulaşılamasa da nadirde olsa tedavülde dolaştığı anlaşılmaktadır. Receb 1126 (M.1714) tarihinde aslen Anadolu'lu olan Mahmud bin Abdullah, Kırmırlı Aişe ile nikâh kıymıştır. Nikâh akdine göre Mahmud, eşi Aişe'ye 700 dirhem mehr verecektir. Vereceği dirhemlerinse her biri onar akçe kıymetinde olacaktır.¹⁴⁷¹ Bu nikâh akdi aynı zamanda Kırım'da farklı kıymetteki dirhemlerin varlığını da göstermektedir. Yine Şevval 1136 (M.1724) tarihli bir darb davasında darb bedeli olarak suçlunun 2000 dirhem ödeme teklifi kayda geçilmiştir.¹⁴⁷²

4.2.5. Altın

Kolay işlenebilmesi, doğada az bulunması, su ve havadan etkilenmeyişi gibi nedenlerle kıymetli bir maden olan altın insanlık tarihi boyunca hep alışverişlerde kullanılan kıymetli bir maden olmuştur.¹⁴⁷³ İncelenen kadiasker defterlerinde de akçe ve kuruşla yapılamayan büyük ödemelerde genellikle altın para kullanılmıştır. Defterlere

¹⁴⁶⁶ ORRNB, FOND 917,37-2-B1; ORRNB, FOND 917,38-5-A1; ORRNB, Fond 917,38-58-B2; ORRNB, FOND 917,40-48-B5.

¹⁴⁶⁷ Halil Sahillioğlu, *Osmanlı Para Tarihinde Dünya Para ve Maden Hareketinin Yeri*, s.28.

¹⁴⁶⁸ ORRNB, FOND 917,44-62-A2.

¹⁴⁶⁹ Dirhem için Bkz. Halil Sahillioğlu, "Dirhem", *DİA*, C.9, İstanbul 1994, s.368-371.

¹⁴⁷⁰ Şevket Pamuk, *A Monetary History of the Ottoman Empire*, Cambridge University Press, London 2003, s.32.

¹⁴⁷¹ ORRNB, FOND 917,46-2-B3.

¹⁴⁷² ORRNB, FOND 917,51-23-A4.

¹⁴⁷³ Altın hakkında Bkz. Halil Sahillioğlu, "Altın", *DİA*, C.2, İstanbul 1989, s.536-537.

yansıyan belli başlı altın paralar; hasene, dinar, şerîfi altın, tuğralı altın, Frengî/Frenk yaldız altını ve Engürüs/Macar altını ve filoridir.

Hasene eski zamanlarda birçok devlet tarafından kullanılmış olan altın paralardan birinin adı olup¹⁴⁷⁴ 882 (M.1477-78) yılında Fatih zamanından itibaren Osmanlı Devleti tarafından da darb edilmiştir. Osmanlı kaynaklarında hasenenin yanında sultâni ve hasene-i sultâniye şeklinde de adlandırılmıştır.¹⁴⁷⁵ Hasene, Kırım’da da aktif olarak kullanılmış, özellikle birçok vakıf kaydı bu şekilde tutulmuştur. Bunlardan biri de Şehreküstü Mahallesi’nde bulunan Sefer Gazi Efendi Mescidi Evkâfı olup vakfın toplam sermayesi 209 hasenedir.¹⁴⁷⁶ 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren sultâni tabiri yerine şerîfi tabiri kullanılmaya başlanmıştır.¹⁴⁷⁷ Şerîfi altın tedavüle girdikten sonra Kırım’da da kullanılmaya başlanmıştır. El-Hâc Mustafa Efendi, Bahçesaray Çeşme Vakfı’ndan 98 esedilik cedid-i zolota ve bir şerîfi altın borç almıştır.¹⁴⁷⁸ Yine Câmi’-i Kebir Mahallesi sakinlerinden olan ve Şaban 1129 (M.1717) yılında vefât eden Şeyh Ali Efendi’nin muhallelâtında 925 adet şerîfi altını vardır.¹⁴⁷⁹

Kırım hanları kendi adlarına altın para darp etmemişlerdir. Ayrıca Kırım’da Osmanlı altın sultânileri de darp edilmemiştir.¹⁴⁸⁰ İncelenen defterlerde de altın para basımıyla ilgili bir kanıta ulaşılamamıştır. Fakat hem Osmanlı hem de yabancı devletlere ait birçok altın para tedavülde aktif bir şekilde kullanılmıştır. Bunlar arasında yer alan Freng ve Macar altını tüm Osmanlı ülkesinde olduğu gibi Kırım ticaretinde de tedavülde olan güvenilir para birimlerindendir. Frenk kelimesi Osmanlıların Batı Avrupalılar hakkında kullandıkları bir terim olup¹⁴⁸¹ Frengî altını da Batı Avrupa devletleri tarafından kullanılan altın paraya verilen addır. Bunlar içerisinde yer alan Venedik dükası kısa süre içerisinde Avrupa’nın büyük bir kısmında uzun mesafeli ticarete kullanılan en önemli ödeme aracı olmuştur.¹⁴⁸² İncelenen kaynaklarda yer alan frengî altında Venedikliler tarafından üretilen düka ve de onu taklit ederek yapılan Osmanlı altını olmalıdır. Kaynaklarda Frengî altını ve yaldız altını¹⁴⁸³ şeklinde yer almaktadır. Şaban 1119

¹⁴⁷⁴ Mehmet Zeki Pakalın, *a.g.e.*, C. I, s.754.

¹⁴⁷⁵ Şevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Paranın Tarihi*, s. 66.

¹⁴⁷⁶ ORRNB, FOND 917,40-19-A1.

¹⁴⁷⁷ Şevki Nezihi Aykut, “Osmanlı Sikkeleri”, *Türkler*, C.10, s. 836.

¹⁴⁷⁸ ORRNB, FOND 917,40-4-B2.

¹⁴⁷⁹ ORRNB, FOND 917,48-101-A1.

¹⁴⁸⁰ Şevket Pamuk, *A Monetary History of the Ottoman Empire*, s.88; Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları*, s.61-62.

¹⁴⁸¹ Frenk kelimesi hakkında Bkz. Mahmut H. Şakiroğlu, “Frenk”, *DİA*, C.13, İstanbul 1996, s.197-199.

¹⁴⁸² Şevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğunda Paranın Tarihi*, s.65.

¹⁴⁸³ Yaldız, 17. yüzyılın ikinci yarısında Venedik dükasına verilen addır. Bkz. Halil Sahillioğlu, *Bir Asırlık Osmanlı Para Tarihi 1640-1740*, İstanbul 1965, s.53.

(M.1707) tarihli bir alacak verecek davasında Koba Câmî‘ Mahallesi sakinlerinden Ali Can Çelebi aynı mahalle sakinlerinden Ahmed Ağa’dan 250 Frengî altınında içinde olduğu bir ödeme yaparak mülk satın almıştır.¹⁴⁸⁴Yine Şaban 1126 (M.1714) tarihinde vefât eden Şaban Ağa’nın muhallelfâtı içerisinde altı adet 1800 akçe kıymetinde Frenk yaldız altını yer almaktadır.¹⁴⁸⁵İncelenen defterlerde yer alan bir diğer altın ise Macar altınıdır. Macar altını adından da anlaşılacağı üzere Macaristan’da darb edilmekte olup Balkanlar, Macaristan ve Avusturya’nın yanı sıra Kırım ve Bahçesaray’da da tedavülde dolaşmaktadır. İncelenen defterlerde Macar altını yerine Osmanlı Devleti’nin Macarlara vermiş olduğu Engürüs¹⁴⁸⁶ adından dolayı bu altın bazı yerlerde Engerus/Engürüs altını şeklinde yer almıştır. Frenk/Yaldız altını gibi Engürüs altını da tedavülde dolaşmış, miras olarak bırakılmıştır. Şaban 1130 (M.1718) tarihinde vefât eden Câmî‘-i Kebir Mahallesi sakinlerinden Eş-Şeyh Ali Efendi’nin oğlu Abdulgani’ye bıraktığı miras içerisinde 169 adet Engürüs altını da vardır.¹⁴⁸⁷ Filori ise adından da anlaşılacağı üzere Florensa’da darb edilen bir İtalyan parasıdır.¹⁴⁸⁸ Bölgeye gelen İtalyan kolonileri tarafından getirilmiş olmalıdır.

Ayrıca incelenen defterlerde Osmanlı Devleti tarafından darb edilen tuğralı, şerîfî, zincirli ve fındık altınlarının tedavülde olduğu anlaşılmaktadır. 1697 yılında hasenenin yerine tuğralı altın, 1707 yılından itibaren ise bunun yerine zincirli altın ve 1725 yılından itibaren de fındık altın darb edilmeye başlanmış ve hemen Kırım ticaretinde de tedavülde dolaşmaya başlamıştır.¹⁴⁸⁹Vefât eden Ahmed Efendi’nin muhallelfâtından bedel-i hâc için Edirne ve İstanbul darbı olan 113 adet tuğralı altın, her biri 265’er akçe olmak üzere ihraç edilmiştir.¹⁴⁹⁰Yine Muharrem 1135 (M.1722) yılında vefât eden El-Hâc Hüsâm’ın muhallelfâtında zincirli adı verilen altın yer almaktadır. Kırım ticaretinde kullanılan bir diğer altın paraysa dinardır.¹⁴⁹¹Dinar, Müslüman devletler tarafından kullanılan altın paralardan biri olup nadirde olsa Kırım’da tedavülde yer almıştır. Muharrem 1118 (M.1706) tarihli bir alacak verecek davası 300 dinar taleplidir.¹⁴⁹²Yine kadıasker defterlerine göre Kırım piyasasında çürük altında¹⁴⁹³ tedavülde bulunmaktadır.¹⁴⁹⁴

¹⁴⁸⁴ ORRNB, FOND 917,38-53-A.

¹⁴⁸⁵ ORRNB, FOND 917,45-16-A1.

¹⁴⁸⁶ Engürüs hakkında Bkz. Şemşeddin Sami, *Kamûs-ı Türkî*, s.181.

¹⁴⁸⁷ ORRNB, FOND 917,48-101-A1.

¹⁴⁸⁸ Halil İnalcık, *Osmanlı İdare ve Ekonomi Tarihi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 2018, s.155.

¹⁴⁸⁹ Şevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğunda Paranın Tarihi*, s.191.

¹⁴⁹⁰ ORRNB, FOND 917,44-71-A2.

¹⁴⁹¹ Dinar hakkında Bkz. Halil Sahillioğlu, “Dinar”, *DİA*, C.9, İstanbul 1994, s.352-355.

¹⁴⁹² ORRNB, FOND 917,38-17-A3-B.

¹⁴⁹³ Çürük altın resmi standardın altında, düşük ayardan darb edilen altındır. Bkz. Şevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğunda Paranın Tarihi*, s.238.

¹⁴⁹⁴ ORRNB, FOND 917,40-31-B4.

Osmanlı Devleti sınırları içerisinde kullanılan altınların akçe karşısındaki değerleri de farklılık gösterebilmektedir. Salihlioğlu'na göre Osmanlı şerîfî altınıyla Engürüs altını 270, Venedik altınıysa 300 akçe kıymetindedir.¹⁴⁹⁵ Filorinin kıymetiye hasene ve altınla eş değerdir.¹⁴⁹⁶ İncelenen kadıasker defterlerinde ise 1127 (M.1715) ve Receb 1136 (M.1724) tarihlerinde bir altın 120 Kırım akçesi kıymetindedir.¹⁴⁹⁷

4.3. Kırım'da Kullanılan Ölçü Birimleri

Ölçü ve tartı ilk zamanlardan itibaren insanlar tarafından kullanılmıştır. Kullanılan bu ölçü ve tartı birimleri de coğrafyadan coğrafyaya değişiklikler göstermektedir. Tarihi süreç içerisinde Osmanlı ülkesinde olduğu gibi Kırım Hanlığı sınırları içerisinde de kökeni Türk, Moğol, İslam ve bölgeye yolu düşen topluluklardan miras kaldığı düşünülen birçok farklı ölçü birimi kullanılmıştır. İncelenen kadıasker defterleri de Kırım'da kullanılan bu ölçü ve tartı birimleri hakkında önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Çalışmanın sınırları içerisinde tespit edilen belli başlı ölçü ve tartı birimleri şunlardır:

Tablo 66. Kırım'da Kullanılan Ölçü Birimleri

ADI	ADI	ADI
Adet	Fıçı	Parça
Araba	Hokka	Parmak
Arşın(Zirâ')	Kantar	Re's
Bakla	Kap	Sapo/Sapi
Batman	Kat'	Sepet
Bohça	Kese	Sandık
Cild	Kıt'a	Şinik
Çeren(Çern)	Kile	Tabla
Çift	Kulaç	Top
Çuval	Kutu	Tulum
Dâne	Mil	Vukiyye(Okka/Kıyye)
Dirhem	Miskal	Yük
Dönüm	Ocak	

4.3.1. Adet

Adet kelimesi; sayı, tane, parça manasında ölçü birimi olarak kullanılmıştır. Özellikle muhalefât kayıtlarında muhalefâtta yer alan malzemenin sayısını belirtmek amacıyla çok fazla kullanılmıştır. Parça ve adetle ifade edilebilecek sahan, kutu, küp, orak, çuval, fincan, kap, kaçak, perde, yüz bezi, el bezi, yastık, yorgan gibi ev eşyalarıyla kösele, meşin, pantolon, kürk ve keçe gibi giyim eşyaları ve koyun, keçi, toklu, kısır koyun, ana koyun gibi hayvanlarda adet üzerinden kaydedilmişlerdir.

¹⁴⁹⁵ Halil Salihlioğlu, *Osmanlı Para Tarihinde Dünya Para ve Maden Hareketinin Yeri*, s.28.

¹⁴⁹⁶ Yaşa, *a.g.e.*, s.148.

¹⁴⁹⁷ ORRNB, FOND 917,46-9-A2; ORRNB, FOND 917,51-17-A2.

4.3.2. Araba

Araba; sözlükte tekerlekli ve tekerleksiz her türlü kara taşıtını tanımlamak için kullanılan bir ifade olup,¹⁴⁹⁸ ölçü olaraksa bir taşıtın aldığı miktarda ki eşya anlamında kullanılmıştır. İncelenen defterlerde iki farklı araba tipi yer almaktadır. Bunlardan birincisi araba olarak geçerken diğeri macar araba şeklindedir. Öztürk'e göre büyük arabanın ismi macar olup küçük olanın ismiyse molça'dır.¹⁴⁹⁹

Kırım coğrafyasında arabayla eşya taşınmakta ve bu eşyalar bir araba şeklinde ölçülmektedir. İncelenen defterlerde arabayla; buğday, labada, darı, duhân, kavun, kiraz, armut ve elma gibi zahire ve meyvelerle birlikte toprak, kireç, taş, kil, sıva, odun ve kömür gibi eşyalarında ölçüldüğü anlaşılmaktadır. Yine macar arabalarla nakliyecilik yapılmaktadır. 1118 (M.1706) tarihinde macar arabası olan Manguşlu Alagöz, Paraçuva'yla eşyasını taşımak üzere anlaşmıştır. Buna göre Kaçı'dan getirilecek her araba yük için 65 akçe ücret ödenecektir.¹⁵⁰⁰

Kırım'da kullanılan arabaların ölçüsü malın cinsine ve arabanın büyüklüğüne göre değişmektedir. 30 kuruş kıymetindeki buğday 20 arabaya tekabül etmektedir.¹⁵⁰¹ Yani 1,5 kuruşluk buğday bir arabadır. Rebiülevvel 1114 (M.1702) tarihinde bir araba armut ise 170 akçedir.¹⁵⁰²

4.3.3. Arşın(Zirâ')

Arşın bir uzunluk ölçü birimi olup Türkçe'de arşun, arçın, arjın ve alçin şeklinde yer almakta olup Arapça'sı zirâ'dır.¹⁵⁰³ İncelenen defterlerde hem arşın hem de zirâ' şeklinde yer almaktadır. Keten, kefen, basma ve kırbaç gibi tekstil ağırlıklı ürünlerle taş, demir ve araba gibi inşaat malzemelerinin ölçümünde de kullanılan bir ölçü birimidir. Receb 1126 (M.1714) tarihinde üç arşın basma 30 akçe, demirin arşınıysa 10 akçe kıymetindedir.¹⁵⁰⁴ Kırbaçın arşınıysa 6,5 akçedir.¹⁵⁰⁵ Fakat arşının ne kadarlık bir uzunluk ölçüsü olduğuna dair bir bilgiye ulaşılamamıştır. Bu dönemde Osmanlı ülkesinde

¹⁴⁹⁸ <https://sozluk.gov.tr/>, s.e.t., 28.11.2021.

¹⁴⁹⁹ Öztürk, *Osmanlı Hakimiyetinde Kefe*, s.320.

¹⁵⁰⁰ ORRNB, FOND 917,40-49-A2.

¹⁵⁰¹ ORRNB, FOND 917,35-54-B1.

¹⁵⁰² ORRNB, FOND 917,36-46-A1.

¹⁵⁰³ Halil İnalcık, *Intoduction to Ottoman Metrology, Turcica*, S. XV, Paris 1983, s.313; Mehmet Erkal, "Arşın", *DİA*, C.3, İstanbul 1991, s.411.

¹⁵⁰⁴ ORRNB, FOND 917,45-17-AB.

¹⁵⁰⁵ ORRNB, FOND 917,48-118-B1.

İstanbul’da standart pazar arşını tekstil ürünleri için 68, duvarcı ya da mimar için ise 75,8 cm’dir.¹⁵⁰⁶

4.3.4. Bakla

Bakla, Kırım’da özellikle hububat ölçümünde kullanılan yerel bir ölçü birimidir. İncelenen defterlerde buğday, arpa ve darı gibi hububat ürünlerinin belli zamanlarda bakla olarak ölçüldüğü gözükmemektedir.¹⁵⁰⁷ Bıyık, bakla ve kilenin aynı ölçü birimi olduğunu ve bunu 1 Kırım kilesi=1 bakla=90 vukiyye şeklinde izah etmiştir.¹⁵⁰⁸ Cemazeyilevvel 1135 (M.1723)¹⁵⁰⁹ tarihli bir alacak verecek davasında Subaşı El-Hâc Abdalbaki; Monla Ahmed’e 10 bakla buğday ve bir bakla arpa sattığını, bu satışta; buğdayın her kilesini 150’şer akçeye, arpayı ise doksan akçeye verdiğini ve alması gereken paranın 1590 akçe olduğunu iddia eder.¹⁵¹⁰ Mahkemece yapılan tetkîkatta bir bakla buğdayın 90 akçe, 10 bakla/kile buğdayında kilesi 150’şer akçeden 1500 akçe yaptığı ve dolayısıyla Subaşı El-Hâc Abdalbaki’nin haklı olduğuna hükmedilmiş ve aynı zamanda alınan bu kararlar kile ve baklanın eşdeğer ölçü birimi olduğuna karar verilmiş olur.

4.3.5. Batman

Uygur metinlerinde “batman, badman” şeklinde yer alan batman; daha çok Türk kavimleri tarafından kullanılmış bir ağırlık ölçüsü birimidir.¹⁵¹¹ Zaman ve mekâna göre batmanın ağırlık değerinde farklılıklar mevcuttur. Genel olarak bir batman 7,698 kg olarak kabul edilmektedir. İncelenen defterlerde özellikle buğday, arpa, darı, çavdar ve keten gibi hububat ürünlerinin batmanla ölçüldüğü görülmektedir. Ayrıca nadir de olsa belli zamanlarda peynir ve kireç gibi ürünler de batmanla ölçülmüştür.

4.3.6. Bohça

İçine çamaşır, elbise vb. gibi eşya koyulup sarılan, eşya saklama ve taşımaya yarayan ve genellikle dört köşe kumaştan meydana gelen kumaş parçasına bohça denir. İncelenen defterlerden bohçacık, bohça ve iri bohça şeklinde çeşitlerinin olduğu anlaşılmaktadır. İşleme tekniği, yapıldığı malzemenin cinsi ve kalitesine göre de mindallı,

¹⁵⁰⁶ İnalçık, Introduction to Ottoman Metrology, s.340.

¹⁵⁰⁷ ORRNB, FOND 917,37-19-B2.

¹⁵⁰⁸ Bıyık, *a.g.e.*, s.242.

¹⁵⁰⁹ Bıyık sehven 1722 tarihini vermiş.

¹⁵¹⁰ ORRNB, FOND 917,51-63-B2.

¹⁵¹¹ İnalçık, Introduction to Ottoman Metrology, s.313; Cengiz Kallek, “Batman”, *DİA*, C.5, İstanbul 1992, s.199.

işlemeli, nakışlı, kürk, basma, Acem işi, köhne ve cedid gibi türleri vardır. Bir bohçanın ne kadar eşya taşıdığı hakkında bir bilgiye ulaşılammıştır. Fakat küçük, normal ve büyük bohçaların varlığı bohça cinsine göre taşınan ya da saklanan ağırlığın değiştiğini göstermektedir.

4.3.7. Cild

Sözlükte formları ve yaprakları dikerek veyahut yapıştırarak dikilen kitap, defter, dergi vb.nin üzerine geçirilen kapağa verilen addır.¹⁵¹² İncelenen kadıasker defterlerinde de bu anlamda kullanılmış olup özellikle kadıasker değişikliklerinde, kütüphane teftişinde ve muhallefâtlar tahrirlerinde kitaplar cild diye belirtilerek sayı birimi olarak kullanılmıştır. Örneğin kütüphane teftişinde “*bir cild Tasdikât kitabı Müftizâde Müderris Hamid Efendi'dedir*”¹⁵¹³ şeklinde ve Kadıasker değişikliğinde “*Bahçesaray Kadısı olan Mehmed Efendi'ye 29 cild teslim edilmiştir*”¹⁵¹⁴ şeklinde ya da muhallefâtta “*Kâğıt yeşil cildli kitâb 50 akçe kıymetindedir*”¹⁵¹⁵ denilerek mevcut olan kitapların sayısı cild olarak belirtilmiştir.

4.3.8. Çeren (Çern)

Arpa, buğday, çavdar ve beçen gibi hububat ürünleriyle yaprak gibi ürünlerin ölçülmesinde kullanılmıştır. 1114 (M.1702) tarihli bir kayıta göre çeren araba hesabıyla hesaplanmıştır. Buna göre “*on üç çeren yeni beçen ki çereni sekiz araba, altı çeren eski beçen yedişer araba*” şeklindeki ifadeye göre bir çeren 7 ya da 8 arabadır. Yine 1118 (M.1706)'da dört çeren yaprak 80 akçe, bir çeren beçen ise 100 akçedir.¹⁵¹⁶

4.3.9. Çift

Birbirini tamamlayan iki tekten oluşan nesnelere verilen ad olan çift kelimesi özellikle ziynet eşyası, ayakkabı, çizme, üzenği, yatak, yorgan, döşek, değirmen taşı, silah ve hayvan gibi eşya satışında ve muhallefât tahririnde sıklıkla kullanılan bir terimdir. Örneğin muhallefâtta yer alan bir çift altın küpe 3600,¹⁵¹⁷ bir çift kırmızı kadife yastık 350, bir çift çuka yastık ise 100 akçedir.¹⁵¹⁸

¹⁵¹² <https://sozluk.gov.tr/>, s.e.t., 29.11.2021.

¹⁵¹³ ORRNB, FOND 917,49-104-A1.

¹⁵¹⁴ ORRNB, FOND 917,36-17-A3.

¹⁵¹⁵ ORRNB, FOND 917,45-11-B1.

¹⁵¹⁶ ORRNB, FOND 917,36-13-B1.

¹⁵¹⁷ ORRNB, FOND 917,38-1-A.

¹⁵¹⁸ ORRNB, FOND 917,45-14-A1.

4.3.10. Çuval

Sözlükte; pamuk, kenevir veya sentetik iplikten dokunmuş büyük torba anlamına gelen çuval bu torbanın alabileceği miktar anlamında ölçü birimi olarak kullanılmıştır.¹⁵¹⁹ Kadiasker defterlerinden anlaşıldığı kadarıyla çuval; un, bulgur, arpa, çavdar ve pirinç gibi hububat ürünlerini ölçmek için kullanıldığı gibi odun, kömür satışında ve taş, toprak gibi beden gücü gerektiren ürünleri taşımak içinde kullanılmıştır. Çuvalın ağırlığı çuvalın büyüklüğüne ve içindeki eşyanın cinsine göre değişmektedir. İncalcık'a göre bir çuval=2 Kantar=112,898 kg'dır. Bir çuval pirinçse=18 kile=46.184 kg'dır.¹⁵²⁰ Akkirman'da bir çuval iki kantar ve bir çuval un dört kiledir.¹⁵²¹

Çuval fiyatları da çuvalın büyüklüğüne, kalitesine ve kullanım alanına göre değişmektedir. Şevval 1127 (M.1715) tarihine ait bir muhallefâtta yer alan üç çuval 40 akçe kıymetindeyken¹⁵²² 1131 (M.1718)'de Câmî-i Kebir'in tadilatında toprak taşımak amacıyla kullanılan dört çuval 60 akçedir.¹⁵²³ Bazı ürünlerse çuvala satılmaktadır. Bunlardan biri de kömür olup 1136 (M.1724) yılında bir araba ve iki çuval kömür 110 akçedir.¹⁵²⁴

4.3.11. Dâne

Herhangi bir sayıda olan şey, parça, adet anlamında sayı belirtmek amacıyla dâne kullanılmıştır. Pantolon, gömlek gibi giyim eşyalarında ve deri, kürk gibi eşyaların sayısını belirtmek amacıyla kullanılmıştır. Zilkade 1118 (M.1707) yılında iki koyun derisi dânesi 17'şer akçeden satılmıştır.¹⁵²⁵

4.3.12. Dirhem

Dirhem çok eskilerden beri kullanılan bir ağırlık ölçüsü birimidir. Standart Osmanlı dirhemi = 16 kırat = 64 dang = 3.207 g'dır.¹⁵²⁶ İncelenen defterlerde özellikle ekmeğin gramı dirhemle belirtilmiştir. Ayrıca bazen tütün ve gümüş ölçümünde de kullanılmıştır.

¹⁵¹⁹ <https://sozluk.gov.tr/>, s.e.t., 29.11.2021.

¹⁵²⁰ Halil İncalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)*, Çev. Ruşen Sezer, YKY, İstanbul 2003, s.249.

¹⁵²¹ Öztürk, *Osmanlı Hakimiyetinde Kefe*, s.322.

¹⁵²² ORRNB, FOND 917,45-51-A.

¹⁵²³ ORRNB, FOND 917,48-118-B.

¹⁵²⁴ ORRNB, FOND 917,52-20-B3.

¹⁵²⁵ ORRNB, FOND 917, 40-42-A3.

¹⁵²⁶ Halil İncalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ*, s.249; Şevket Pamuk, *A Monetary History of the Ottoman Empire*, s.32.

4.3.13. Dönüm

Dönüm, Osmanlı Devleti zamanında kullanılan bir arazi ölçü birimi olup, her kenarı kırk arşın olmak üzere yüzeyi 1600 mimar arşını olan yere dönüm denir.¹⁵²⁷ İncalcık'a göre standart dönüm = 4 evlek = 10 nişan = 100 çubuk = 1600 arşın kare = 919.30 m²'dir.¹⁵²⁸ Ancak adım aralığı kişiden kişiye ve bölgeden bölgeye değiştiği için bu ölçü birimi tam bir kesinlik sağlamamaktadır. Bir dönüm İstanbul ve çevresinde 1125 mimar arşını olarak kabul görülürken (701,9 m²) Anadolu'da 2025 (11640,4 m²), Mısır, Irak ve İran'da 3600 (2062,9 m²) mimari arşınıdır.¹⁵²⁹ İncelenen defterlerden elde edilen bilgilerle Kırım'da bir dönümlük arazinin kaç m² olduğunu çıkarmak mümkün olmamıştır. Genelde arazi alım satımlarında arazinin büyüklüğünü ifade etmek için dönüm tabiri kullanılmıştır. Örneğin Yahudiyan Kalesi sakinlerinden Moşe veledi İsak, Çumki veledi Mehter'e bir dönüm araziye 200 akçeye satmıştır.¹⁵³⁰ Yine Kırım Han'ı El-Hâc Selim Geray Han'ın Çatalca'daki çiftliğindeki bağ ve bahçesi 50 dönüm civarındadır.¹⁵³¹

4.3.14. Fıçı

Sözlükte “*Bir araya getirilerek çemberlerle tutturulmuş ensiz tahtalardan yapılan, yuvarlak, karnı şişkin ve altı üstü düz kap*” anlamında kullanılan fıçı bu kabın alabileceği sıvı miktarı bakımından da ölçü birimi olarak kullanılmıştır.¹⁵³² İncelenen defterlerde yer alan fıçı kelimesi de özellikle şarap ve yağ gibi ürünleri ölçmek ve taşımak için kullanılmıştır. Kefe sancağı hamr (şarap) kanunnâmesi üzerinde detaylı bir inceleme yapan Öztürk'e göre fıçının askatları medre, varil ve karatil olup 1-20 medre 1 varil, 20-40 medre 1 karatil ve 40 medreden yukarıysa bir fıçıdır.¹⁵³³ İncalcık'a göre Akkirman'da standart fıçı = 2 sihaf = 8 kantar = 226.596 kg'dır. Yine Akkirman'da Havyar fıçısı = 52 medre = 225,798 kg'dır. Şarap ve bal fıçısıysa = 40 medre = 89.810 kg'dır.¹⁵³⁴ İncelenen defterlerde de fıçının askatları yer almakla birlikte İncalcık'ın Akkirman için vermiş olduğu ağırlıkla Bahçesaray'daki ağırlıkların farklı olduğu görülmüştür. Şöyle ki 1113 (M.1701) yılında şarabın bir medresi on iki vukiyyedir.¹⁵³⁵ Dolayısıyla bir medre şarab 12 vukiyye ise ve bir

¹⁵²⁷ Mehmet Zeki Pakalın, *a.g.e.*, C.I, s.476.

¹⁵²⁸ İncalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ*, s.249.

¹⁵²⁹ Feridun Emecen, “Dönüm”, *DİA*, C.9, İstanbul 1994, s.521.

¹⁵³⁰ ORRNB, FOND 917,36-77-A1.

¹⁵³¹ ORRNB, FOND 917,36-60-A1.

¹⁵³² <https://sozluk.gov.tr/>, s.e.t., 30.11.2021.

¹⁵³³ Öztürk, *Osmanlı Hakimiyetinde Kefe*, s.322.

¹⁵³⁴ İncalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ*, s.250.

¹⁵³⁵ ORRNB, FOND 917,36-95-A7.

vukiyyeyide 1,282945 kg¹⁵³⁶ ele alırsak bir medre 15,395334 kg, bir varil 15,395334 kg-307,90668 kg aralığında, bir karatil ise 307,90668 kg-615,8136 kg aralığındadır. Bir fiçıysa 615,8136'dan daha ağır olmalıdır.

Defterlerde küçük, orta ve büyük olarak adlandırılan fiçılar yer almaktadır. Cemazeyilahir 1127 (M.1115) tarihindeki bir muhallefât kaydına göre büyük fiçı 30 akçeyken küçük fiçı 20, orta fiçı 10 akçedir.¹⁵³⁷ Ayrıca varillerde küçük, orta, büyük ve köhne olarak adlandırılmakta olup varil 25 akçeyken küçük varil 15, köhne varil ise 7,5 akçe kıymetindedir.¹⁵³⁸

4.3.15. Hokka

Sözlükte kap olarak yer alan hokka şarap bardağı anlamında da kullanılmıştır. İncelenen defterlerde bir hokka bardağın ne kadar şarap aldığı hakkında bir bilgiye ulaşılamamıştır. Hokkayla ilgili sadece bir kayıt tespit edilmiş olup orada da hokka ölçü birimi yerine meyhânede çıkan bir kavgada darb aracı olarak kullanılmış, Andon isimli bir gayrimüslim Konstantin veledi Muhtar'ın kafasını şarap hokkası bardağıyla yarmıştır.¹⁵³⁹

4.3.16. Kantar

Kantar, eski bir ağırlık ölçü birimi olup diğer birçok ölçü biriminde olduğu gibi ağırlık değeri mekân, zaman ve tartılan malzemenin cinsine göre değişiklik göstermiştir.¹⁵⁴⁰ İnalıcık'a göre bir kantar ağırlık 7600 dirhem = 176 asara 44 kıyyedir.¹⁵⁴¹ Pamuk'a göre 15. ve 16. yüzyılda bir İstanbul kantarı 44 kıyyedir.¹⁵⁴² Dolayısıyla hem İnalıcık hem de Pamuk'un verdiği bilgilere göre ortalama bir kantar 56,44958 kg'dır.

Kantarla daha çok miktarı fazla olan mallar tartılmıştır. Özellikle yüksek miktardaki yağ, demir ve keçiboynuzu gibi ürünler bu grup içerisinde. 12 Rabiulevvel 1053 (M.30 Haziran 1643) tarihinde Kefe kadısına gönderilen hükümde Osmanlı saray mutfağına bin kantar yağın gemilerle gönderilmesi istenmektedir.¹⁵⁴³ Şaban 1124 (M.1712)

¹⁵³⁶ İnalıcık'ın belirttiği standart vukiyye olup vukiyye kısmında açıklanacaktır.

¹⁵³⁷ ORRNB, FOND 917,45-5-A1.

¹⁵³⁸ ORRNB, FOND 917,45-51-A1.

¹⁵³⁹ ORRNB, FOND 917,36-36-B2.

¹⁵⁴⁰ Kantar hakkında Geniş bilgi için Bkz. Cengiz Kallek, "Kantar" , *DİA*; C.24, İstanbul 2001, s.317-320.

¹⁵⁴¹ Halil İnalıcık, "Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş ve İnkisafı Devrinde Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti Üzerine Bir Tetkik Münasebetiyle", *Belleten*, C. XV/60, Ankara 1951, s. 677; Halil İnalıcık, "The Ottoman Economic Mind and Aspects of the Ottoman Economy", Ed. M. A. Cook, *Studies in the Economic History of the Middle East from the Rise of İslam to the Present Day*, Newyork-London-Toronto, 1970, s. 211-212.

¹⁵⁴² Şevket Pamuk, *İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler 1469-1998*, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara 2000, s. 102.

¹⁵⁴³ Hülya Polat Yılmaz, *a.g.t.*, s..74.

tarihinde ise keçiboynuzu kantarı 120’şer akçeden satılmıştır.¹⁵⁴⁴ Kantarla tartı işi uzmanlık ya da güvenilirlik gerektiren bir iş olmalıdır ki incelenen defterlerde bizzat bu işe memur edilen kantarcı ünvanlı kişiler bulunmaktadır. Ramazan 1136 (M.1724) tarihinde Bahçesaray’daki kantarcılardan biri Kantarcı Ahmed Ağa’dır.¹⁵⁴⁵

4.3.17. Kap

Sözlükte; “içine gaz, sıvı veya katı herhangi bir maddeyi alabilen oyulmuş nesneye verilen ad”¹⁵⁴⁶ olan kap incelenen defterlerde özellikle sıvı malzemelerin alım satımında ve muhafaza edilmesinde kullanılan bir nesne olup aynı zamanda ölçü birimi olarak da kullanılmıştır. Çumki adlı gayrimüslim Yako adlı gayrimüslime saklaması için 36 kap pekmez emanet etmiştir.¹⁵⁴⁷ Sadece bu bilgilerle kabın ebatı ya da ağırlığı hakkında bir malumat elde edilememiştir.

4.3.18. Kat’

Parça anlamına gelmektedir. Muhallefât kayıtlarında; alaca, çuka, iplik, bogası gibi tekstil ürünlerini, yatak yorgan gibi ev ürünlerini ve elmas, altın gibi ziynet eşyalarının kaç parça olduğunu ifade etmek için kullanılmıştır. Örnek vermek gerekirse “iki kat’ elmas, bir kat’ altın”, “bir kat’ yorgan, bir kat’ yatak”, “İblik kat’ semen 2 kıymet 40” şeklinde kullanılmıştır.¹⁵⁴⁸

4.3.19. Kese

Cepte taşınan, içine para, tütün vb. konulan, ipekten, deriden veyahut çeşitli kumaşlardan meydana getirilen torba anlamında kullanıldığı gibi torbanın içerisindeki parayı gösteren bir değer ölçüsü olarak da kullanılmıştır. Kese tabiri özellikle Osmanlı maliyesinde bir değer ölçüsü ve üst hesap birimi olarak kullanılmıştır.¹⁵⁴⁹ Kesenin içerisinde bulunan paranın miktarı paranın cinsine göre değişmektedir. Osmanlı Devleti’nde 1089 (M.1676) yılında bir kesede 10000 altın, 545,5 esedi kuruş

¹⁵⁴⁴ ORRNB, FOND 917,36-33-B7.

¹⁵⁴⁵ ORRNB, FOND 917,51-48-B2.

¹⁵⁴⁶ <https://sozluk.gov.tr/>, s.e.t., 02.12.2021.

¹⁵⁴⁷ ORRNB, FOND 917,36-22-B4.

¹⁵⁴⁸ ORRNB, FOND 917,45-21-B1.

¹⁵⁴⁹ Kese hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz. Baki Çakır, “Kese”, *DİA*, C.Ek 2, Ankara 2019, s.42-43.

bulunmaktadır.¹⁵⁵⁰ Kırım Hanlığı'nda ise incelenen dönemde Şevval 1134 (M.1722)'de bir kesede 500 kuruş¹⁵⁵¹, Şevval 1135 (M.1723) tarihinde ise 50000 akçe bulunmaktadır.¹⁵⁵²

İncelenen defterlerde ipek, kirbâstan(Bez) ve göderi(Deri) gibi çeşit çeşit malzemeden yapılmış keseler mevcuttur. Muhallefât kayıtlarına göre gönderiden yapılmış keseler en kıymetliler arasında yer alırken onu ipek ve kumaştan yapılanlar takip etmiştir.

4.3.20. Kıt'a

Kıt'a, incelenen defterlerde genellikle arazi alış verişlerinde arazinin büyüklüğünü ifade etmek üzere kullanılan bir arazi ölçü birimidir. Farklı mekân ve zamanlarda Osmanlı Devleti'nde 100 top=1 kıt'a, 50 kıt'a=1 denk şeklinde ifade edilmiştir. Pakalın'a göreyse bir dönümden eksik olan araziye verilen addır.¹⁵⁵³ İncelenen defterlerde de birçok kez arazi alışverişinde kıt'a tabiri kullanılmıştır. Fakat bu bilgilere göre bir kıt'a arazinin ne kadar olduğu malumatına ulaşılammıştır. Genellikle bağ, bahçe ve çayır gibi mülk satışlarında kullanılan kıt'aya örnek vermek gerekirse Zilkade 1113 (M.1702) tarihinde Bahçesaray'a bağlı olan Nehr-i Alma'daki Koçakeli'ndeki bir kıta arazi 750 akçeye satılmıştır.¹⁵⁵⁴ Yine Cemazeyilahir 1124 (M.1712)'de Süren'de beş kıta kiraz ağacı bahçesi satılmıştır.¹⁵⁵⁵ Sadece bu bilgilere bakarak kadıasker defterlerinde özellikle arazi satışlarında karşımıza çıkan kıt'a tabirinin, belli miktardaki toprak parçasını ifade etmek için kullanılmış olduğu söylenebilir.

4.3.21. Kile

Kile özellikle kuru meyve ve hububat ölçümünde kullanılan eski bir ölçü türü olup ölçek anlamına gelmektedir. Kile; ölçü birimi olarak hemen hemen Osmanlı Devleti sınırları içerisindeki her sancak ve eyalette kullanılmakla birlikte ölçü miktarı birbirinden farklıdır.¹⁵⁵⁶ İstanbul kilesi buğday esasına göre 20, İstanbul okkasına göreyse 25,656 kg'dır.¹⁵⁵⁷ Bir Kırım kilesiyse 4 İstanbul kilesi kadardı.¹⁵⁵⁸ Dolayısıyla bir Kırım kilesinin 102,624 kg'a denk düşmesi gerekmektedir. İncelenen defterlere göre Bahçesaray'da;

¹⁵⁵⁰ Baki Çakır, "Kese", *DİA*, C.Ek 2, Ankara 2019, s.42.

¹⁵⁵¹ ORRNB, FOND 917,49-75-A2.

¹⁵⁵² ORRNB, FOND 917,51-20-B1.

¹⁵⁵³ Mehmet Zeki Pakalın, *a.g.e.*, C.II, s.276.

¹⁵⁵⁴ ORRNB, FOND 917,35-29-A5.

¹⁵⁵⁵ ORRNB, FOND 917,44-67-A2.

¹⁵⁵⁶ Kile hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz. Cengiz Kallek, "Kile", *DİA*, c.25, Ankara 2002, s.568-571.

¹⁵⁵⁷ Öztürk, *Osmanlı Hakimiyetinde Keefe*, s.323.

¹⁵⁵⁸ Halil İnalçık, *Sources and Studies on the Otoman Black Sea I, The Customs Register of Caffa, 1487-1490*, Harvard 1995, s.177.

buğday, çavdar, darı, pirinç, samır¹⁵⁵⁹ ve kahve gibi ürünler diğer ölçü birimlerinin yanında kileyle de ölçülmüştür. Muhallefât taksimatında özellikle hububat ürünlerinin kileyle ölçüldüğü anlaşılmaktadır.¹⁵⁶⁰

4.3.22. Kulaç

Kulaç bir uzunluk ölçüsü birimi olup gerilerek yanlara açılmış iki kolun parmak uçları arasındaki mesafeyi ifade eder. Bir kulacın metrik sistemdeki karşılığı üzerinde sabit bir kulaç değeri tespit edilememiştir. Pakalın'a göre Osmanlı kulacı 2 mimar arşınıdır.¹⁵⁶¹ 20 Cemazeyilahir 1286 (M.27 Eylül 1869) tarihli ölçüler kanununa göre 2,5 piklik kulacın metrik karşılığı 1,895 metredir. İncelenen defterlerden bir Kırım kulacının metrik değerine ulaşılammıştır. Fakat arazi, saman ve tezek satışlarından kulacın aktif bir şekilde Kırım'da kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bahçesaray'ın Kal'a sakinlerinden olan Yako ve Peşa komşudurlar ve Yako komşusundan bir kulaç araziyi 25 yıllığına 5 altına kiralamıştır.¹⁵⁶² Kulacın en fazla kullanıldığı alanlardan biriye saman ticaretidir. 1114 (M.1702) yılında dört kulaç saman 1200 akçedir.¹⁵⁶³ Şevval 1127 (M.1715) yılında 2,5 kulaç darı samanı 300, 6 kulaç saman 720 ve 5 kulaç tezek 200 akçedir.¹⁵⁶⁴

4.3.23. Kutu

Kutu kilenin alt katlarından biri olup genellikle hububat ölçmede kullanılır. Bir kutu 2,5 okka yani 3,21 kg'dır. 8 kutu ise bir kiledir.¹⁵⁶⁵ İncelenen defterlerde iri kutu adında bir çeşit daha kutu yer almakla birlikte iri kutudan kastedilenin ne olduğu belli değildir.¹⁵⁶⁶ Yine defterlerden anlaşıldığı kadarıyla hububatın haricinde bal, bal mumu ve kandil yağda belli zamanlarda kutuyla ölçülmüştür.

4.3.24. Mil

Latince kökenli bir kelime olan mil bir uzunluk ölçüsü birimidir. Walther Hinz'a göre mil = 4000 şer'i arşın = 1/3 fersah = yaklaşık 2 km'dir.¹⁵⁶⁷ Osmanlı ülkesinde ise 20.

¹⁵⁵⁹ Samır, sözlükte dağlarda, ormanlık bölgelerde yetişen bodur bir çayır türü olarak yer almaktadır. Bkz. <https://kelimeler.gen.tr/samir-nedir-ne-demek-264409> , s.e.t., 02.12.2021.

¹⁵⁶⁰ ORRNB, FOND 917,45-26-A1.

¹⁵⁶¹ Mehmet Zeki Pakalın, *a.g.e.*, C.II ,s.314.

¹⁵⁶² ORRNB, FOND 917,36-48-A4.

¹⁵⁶³ ORRNB, FOND 917,37-35-A1.

¹⁵⁶⁴ ORRNB, FOND 917,45-51-B1.

¹⁵⁶⁵ Mehmet Zeki Pakalın, *a.g.e.*, C.II, s.333.

¹⁵⁶⁶ ORRNB, FOND 917,45-9-A1.

¹⁵⁶⁷ Walther Hinz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, Çev. Acar Sevim, Marmara Üniversitesi Yay. İstanbul 1990, s.77.

yüzyılın başlarında 2500 mimar arşını Osmanlı kara mili 1894,345 metreye, 880 kulaçlık deniz miliyse 1667,0236 metreye eşitti.¹⁵⁶⁸ İncelenen defterlerde deniz mili tabiri yer almaktadır. Buna göre aslen Anadolu'nun Kastamonu kazâsından olan Mecnunali üç tane at almış ve bu atları Mürteza Reis'in gemisiyle nakletmek için anlaşmıştır. Gemi hareket ettikten 2 mil sonraysa ne olduysa atlar Mürteza Reis tarafından denize bırakılmış ve bunun üzerine konu mahkemeye taşınmıştır.¹⁵⁶⁹ Fakat elde olan bu kısa bilgiden bir milin ne kadar uzunlukta olduğunu tespit etmek mümkün olmamıştır. Muhtemelen bir Kırım mili Osmanlı deniz miline yakın olmalıdır.

4.3.25. Miskal

“Ağır olmak” manasındaki sikal kökünden türeyen miskal kelimesi ağırlık demektir.¹⁵⁷⁰ Eski zamanlardan itibaren kıymetli mücevheratların tartılmasında kullanılmıştır. Diğer ölçü birimlerinde olduğu gibi miskalin ağırlığı da zamana ve mekâna göre değişiklikler göstermiştir. Pakalın'a göre bir miskal 20 kırat ağırlığında ortalama 40 arpanın ağırlığında yani 4,5 g iken¹⁵⁷¹ Akgündüz'e göreyse bir miskal 20 veya 24 kırat olup 4.81125 g'a tekabül etmektedir.¹⁵⁷² İncelenen defterlerde de miskal Osmanlı Devleti'nde olduğu gibi özellikle altın, gümüş, inci gibi kıymetli mücevherlerin tartımında kullanılmıştır. Bu ölçümlerden miskalin ağırlığı hakkında bir sonuca varılamamıştır. Miskalle yapılan bazı ölçümlerse şöyledir: 1113 (M.1702) yılında gümüşün bir miskali 7 akçe,¹⁵⁷³ 9 miskal altın ise 2025 akçedir.¹⁵⁷⁴

4.3.26. Ocak

Ocak bir ölçü birimi olup tam olarak hangi ölçü birimi olduğu tespit edilememiştir. İncelenen defterlerde Safer 1114 (M.1702) tarihli bir belgede Bahçesaray'da Ahmed adlı bir kişinin Şaban adlı birine 31 ocak sarımsağı on beşer akçeye sattığı kaydı bulunmaktadır.¹⁵⁷⁵ Sadece bu bilgiden hareketle ocağın bir ağırlık ya da ölçü birimi olduğu söylenebilir.

¹⁵⁶⁸ Cengiz Kallek, “Mil”, *DİA*, C.30, İstanbul 2005, s.54.

¹⁵⁶⁹ ORRNB, FOND 917,36-78-B3.

¹⁵⁷⁰ Cengiz Kallek, “Miskal”, *DİA*, C.30, İstanbul 2005, s.182.

¹⁵⁷¹ Mehmet Zeki Pakalın, *a.g.e.*, C.II, s.546.

¹⁵⁷² Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri 2. Kitap*, Fey Vakfı Yay., İstanbul 1990, s. 209

¹⁵⁷³ ORRNB, FOND 917,36-65-B1.

¹⁵⁷⁴ ORRNB, FOND 917,40-31-B4.

¹⁵⁷⁵ ORRNB, FOND 917,36-51-A1.

4.3.27. Parça

Parça kelimesi incelenen defterlerde; malzemenin ölçüsü ve ağırlığı belirtilmeden bir bütünden ayrılan, ayrı sayılan, tane, sayı anlamında kullanılmıştır. Kelime ölçü birimi olarak genellikle tekstil ürünlerinde kullanılmıştır. Bu duruma örnek vermek gerekirse bir kazak parçası, yeşil çuka parçası, kese parçası, iki atlas parçası gibi tekstil malzemelerinin kaç tane olduğunu ifade etmek için kullanılmıştır.¹⁵⁷⁶

4.3.28. Parmak

En eski zamanlardan itibaren kullanılan ölçü birimlerinden biri de parmadır. Parmak ölçüsüyle hem uzunluk hem de hacim ölçülebilmektedir. İncelenen defterlerde parmak hesabıyla hacim ölçülmüştür. Zilkade 1133 (M.1721) tarihinde Mahmud Zâde Mustafa Çelebi kırk seneden bu yana evinin bahçesine akan başparmak miktarı suyun yönünün değiştirilerek hamama akıtıldığını iddia ederek mahkemeye başvurmuştur.¹⁵⁷⁷ Bu davada yer alan başparmak su, çeşmeden akan suyun hacmini ya da kalınlığını ifade etmektedir.

4.3.29. Re's

Re's kelimesi sözlüklerde baş anlamında kullanılmakta olup incelenen defterlerde de genellikle koyun ve keçi gibi hayvan sayısını belirtmek üzere kullanılmıştır. Bu kayıtlardan birinde Orakoğlu kabilesinden Akay Geldi adlı Kırımlı, Boğdanlı Anderi'ye ücreti mukabilinde birkaç gün beslemesi için 146 re's koyun vermiş fakat alma zamanı geldiğinde sadece on dört re's koyununu alabilmiş diğer 132 re's koyununu alamamıştır. Bunun üzerine de hakkını mahkemede aramış, alamadığı 132 adet koyununu istemiştir.¹⁵⁷⁸ Bu kayıt, bir re's ifadesinin bir adet hayvan anlamında kullanıldığını göstermesi bakımından önemlidir.

4.3.30. Sapo/Sapi

Kırım'da kullanılan mahalli ölçü birimlerinden biridir. İncelenen defterlerde tuz ölçümünde kullanıldığı görülmektedir. Cemazeyilevvel 1136 (M.1724) yılında

¹⁵⁷⁶ ORRNB, FOND 917,45-13-B1.

¹⁵⁷⁷ ORRNB, FOND 917,49-10-B2.

¹⁵⁷⁸ ORRNB, FOND 917,48-13-A2.

Ferahkermen'den çıkartılan tuz, elli sapo olarak ifade edilmiştir.¹⁵⁷⁹ İncalcık'a göre bu ölçü birimiyle tuzla birlikte sadeyağ da ölçülmekte olup sapo = 16 kile = 410.416 kg'dır.¹⁵⁸⁰

4.3.31. Sepet

Sepet, genellikle üzüm, incir ve çilek gibi taze meyvelerin ve bazen de üzüm gibi kurutulmuş meyvelerin¹⁵⁸¹ ölçülmesinde kullanılan bir ölçüdür. Sepetin taşıdığı ağırlık diğer birçok ölçü biriminde olduğu gibi bölgeden bölgeye değişmektedir. Diyarbakır'da bir meyve sepeti 60,804 kg iken Kefe'de 80 kg'dır.¹⁵⁸² İncelenen defterlerden sepetin ağırlığı hakkında bir malumata ulaşılamamıştır. Belgelerde sepet sandık¹⁵⁸³ diye tanımlanan bir diğer sepet çeşidi daha yer almaktadır. Muhtemelen sepet sandıkla kastedilen normal sepetten daha fazla malzeme taşıyan bir sepet türüdür.

4.3.32. Sandık

İçine çeşitli şeyler konulan, genellikle ağaçtan ve tahtadan yapılan bazen de demir ve tenekeden¹⁵⁸⁴ yapılan bir ev eşyası olan sandık hem bir taşıma ve saklama aracı ve hem de bir ölçü birimi olarak kullanılmıştır. İncelenen defterlerde yer alan belli başlı sandık çeşitleri; ağaç sandık, tahta sandık, kantar sandık, demir sandık, teneke sandık, sepet sandık, köhne sandık, cedit sandık, büyük katır sandık, katır sandık ve küçük katır sandıktır. İçine değerli eşya konulan sandıkların bazılarıysa ise kilitlidir. Ağırlık olarak sepetten daha fazla eşya taşıyan sandığın ağırlığa da zamana, mekâna ve sandığın içerisindeki malzemenin cinsine göre farklılıklar göstermiştir. Sandığın ağırlığı incir için 220 okka, afyon için 60 okkadır. 1500 yılında Akkirman'da sandık 88 okkalık bir kutudur.¹⁵⁸⁵

4.3.33. Şinik

Eski bir hacim ve ağırlık ölçüsü birimidir.¹⁵⁸⁶ Genellikle buğday, darı, arpa, çavdar ve un gibi ürünlerin ölçümünde kullanılmış olup İncalcık'a göre bir şinik İstanbul kilesinin

¹⁵⁷⁹ ORRNB, FOND 917,51-14-B4

¹⁵⁸⁰ İncalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ*, s.253.

¹⁵⁸¹ İncalcık, *Intoduction to Ottoman Metrology*, s.327.

¹⁵⁸² Ünal Taşkın, “*Osmanlı Devleti'nde Kullanılan Ölçü ve Tartı Birimleri*”, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 2005, s.106.

¹⁵⁸³ Sepet Sandık muhtemelen sandık şeklinde örülmüş sepet olmalıdır. Sepet Sandık için Bkz. ORRNB, FOND 917,48-8-B2;ORRNB, FOND 917,45-13-B1.

¹⁵⁸⁴ Demir ve tenekeden yapılan sandıklar için Bkz. ORRNB, FOND 917,45-21-B1.

¹⁵⁸⁵ İncalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ*, s.253.

¹⁵⁸⁶ Cengiz Kallek, “Şinik”, *DİA*, C.39, İstanbul 2010, s.169.

$\frac{1}{4}$ 'idir.¹⁵⁸⁷ İncelenen defterlerde altı şinik çavdar 150, iki şinik buğday unu 40 akçe¹⁵⁸⁸, darının şiniği 60, arpanınki ise 40 akçedir.¹⁵⁸⁹

4.3.34. Tabla

Tabla “*genellikle ağaç ve ağaç ürünlerinden hazırlanmış, büyük yüzeyli tepsi şeklindeki düzgün parçaya*” verilen ad¹⁵⁹⁰ olup incelenen defterlerde yer alan iki gayrimüslim arasındaki bir alacak verecek davasında üç bakla çavdar talep edilmektedir.¹⁵⁹¹ Dolayısıyla tabla burada ölçü birimi olarak kullanılmış olup muhtemelen tablanın büyüklüğüne ve içindeki malzemenin cinsine göre de ağırlığı değişiyor olmalıdır.

4.3.35. Top

Top, kumaş parçaları için kullanılan bir ölçü tabirdir. Kefe’de bir top pamuklu kumaş 20 zirâ’dır.¹⁵⁹² İncalcık’a göre bir top kumaşın uzunluğu top=20 arşun =13 m. = 50 arşun = 32.5 m. (ipek, tafta) = 100 arşun = 65 m. (ipek, vâle) = 120 arşun = 78 m. (kadife) = 15 arşun = 8.45 m. şeklindedir.¹⁵⁹³ İncelenen kayıtlarda daha çok kumaş satışlarında top tabiri kullanılmıştır. Ramazan 1113 (M.1702) tarihli bir alacak verecek davası defolu çıkan 18 top bezin geri iadesiyle alakalıdır.¹⁵⁹⁴ Receb 1126 (M.1714) tarihli bir muhallefâtaysa yarım top bez 50 akçedir.¹⁵⁹⁵ Fakat incelenen defterlerde bir top bezin ölçü biriminin ne kadar uzunlukta olduğu hakkında bir bilgiye ulaşılamamıştır.

4.3.36. Tulum

“*Bazı gıda maddeleri için koruyucu kap olarak kullanılan, önü yarılmadan bütün olarak yüzülmüş hayvan derisine*” tulum denilir.¹⁵⁹⁶ Hayvancılığa ve avcılığa önem veren Bahçesaraylılar hayvan derisini gıda maddelerini saklamak içinde kullanmışlardır. Özellikle koyun, keçi gibi küçükbaş hayvanlarla birlikte sansargillerden olan kakumun tulumu da bazen bu amaçla kullanılmıştır.¹⁵⁹⁷ Tulum içinde saklanan gıda maddeleri

¹⁵⁸⁷ İncalcık, *Intoduction to Ottoman Metrology*, s.339; İncalcık, *Osmanlı İmparatorlu Klasik Çağ* adlı eserinde ise şiniğin 0,5 kile ve 0,25 kile içinde kullanıldığını söyler. Bkz. İncalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ*, s.254.

¹⁵⁸⁸ ORRNB, FOND 917,36-13-B1.

¹⁵⁸⁹ ORRNB, FOND 917,45-51-B1.

¹⁵⁹⁰ <https://sozluk.gov.tr/>, s.e.t., 05.12.2021.

¹⁵⁹¹ ORRNB, FOND 917,36-71-B4.

¹⁵⁹² İncalcık, *The Customs Register of Caffa*, s.181; Öztürk, *Osmanlı Hakimiyetinde Kefe*, s.327.

¹⁵⁹³ İncalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ*, s.253.

¹⁵⁹⁴ ORRNB, FOND 917,36-77-A3.

¹⁵⁹⁵ ORRNB, FOND 917,45-17-A1.

¹⁵⁹⁶ <https://sozluk.gov.tr/>, s.e.t., 05.12.2021.

¹⁵⁹⁷ ORRNB, FOND 917,40-26-B2.

tulumun sayesinde hem ömrünü daha uzun muhafaza etmekte hem de tulumdan aldığı reha ile daha lezzetli olmaktadır. İncelenen defterlerden özellikle tulum peynirinin revaçta olduğu görülmektedir.¹⁵⁹⁸ Bahçesaray’da bir tulum peyniri 60 akçedir.¹⁵⁹⁹

Tulumun ağırlığı ise tulumu çıkartılan hayvanın yaşı, cüssesi ve içine konan malzemenin cinsine göre değişmektedir. Öztürk’ün incelediği Kefe ihtisap kanunnâmesinde tulumla daha çok bal ve yağ gibi sıvı maddeler taşınmıştır. Ağırlık olarak da tulum; bal ve yağ için varilin yarısı miktarındadır.¹⁶⁰⁰ İnalçık’a göreyse tulumla peynir, tereyağı, bal ve pekmez gibi ürünler muhafaza edilmekte olup¹⁶⁰¹ bir tulum Akkirman’da 1 veya 1,5 kantardır.¹⁶⁰²

4.3.37. Vukiyye (Okka/Kıyye)

Vukiyye, kaynaklarda vakiyye, kıyye ve okka gibi adlarla da anılan bir ağırlık ölçüsü birimidir. İncelenen kadiasker defterlerinde de benzer şekillerde yer almaktadır. Walther Hinz’e göre vukiyye; her biri 3,207 gramlık 400 dirhem’e eşit olan = 1,2828 kg olan bir Osmanlı ağırlık ölçüsü birimidir.¹⁶⁰³ Vukiyye, kaynaklarda genellikle 400 dirhem olarak gösterilmektedir.

Defterlerden anlaşıldığı kadarıyla Kırım’da en çok kullanılan ağırlık ölçüsü birimi vukiyyedir. Vukiyye ile küçük ve büyükbaş et ürünleri, iç yağ, mum, balık, balık yağı, sadeyağ, sarı yağ, havyar, helva, yapağı, deri, demir, yaprak, kestane, üzüm, şarap, pamuk, keten, tütün, kahve, ekmek, bal, pekmez, peynir vb. gibi geniş yelpazedeki birçok ürünün ölçümü yapılmıştır. Cemazeyilevvel 1113 (M.1701) tarihinde üzümün vukiyyesi 3 akçeden, 1113 (M.1702) tarihinde 18 vukiyye kahve vukiyyesi 108 akçeden,¹⁶⁰⁴ 1113 (M.1702) tarihinde ise yirmi altı vukiyye yağ yirmi üçer akçeden satılmıştır.¹⁶⁰⁵ İncelenen defterlerde benzer şekilde vukiyye ile yapılan çok fazla alış verişi kaydı bulunmaktadır. Fakat Kırım’da bir vukiyyenin ne kadar ağırlığa tekabül ettiği hakkında kesin bir bilgiye ulaşılamamıştır. Muhtemelen bir Kırım vukiyyesinin İnalçık’ın standart İstanbul vukiyyesi

¹⁵⁹⁸ Yaşa’nın belirttiğine göre Bahçesaraylıların en sevdiği peynir türlerinden biri koyun sütünden yapılan tulum peyniridir. Bkz. Yaşa, *a.g.e.*, s.101.

¹⁵⁹⁹ ORRNB, FOND 917,45-51-A1.

¹⁶⁰⁰ Öztürk, *Osmanlı Hakimiyetinde Kefe*, s.327.

¹⁶⁰¹ İnalçık, *Intoduction to Ottoman Metrology*, s.328.

¹⁶⁰² İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ*, s.254.

¹⁶⁰³ Walther Hinz, *a.g.e.*, s.30.

¹⁶⁰⁴ ORRNB, FOND 917,36-76-A7.

¹⁶⁰⁵ ORRNB, FOND 917,36-92-A8.

için vermiş olduğu ve büyük oranda kabul görmüş olan 400 dirhem=1,282945 kg şeklinde olması muhtemeldir.¹⁶⁰⁶

4.3.38. Yük

Yük, bir arabanın ya da hayvanın taşıyabildiği miktardaki eşyadır.¹⁶⁰⁷ Bir hayvanın ya da arabanın taşıdığı yük miktarı bölgeden bölgeye değişiklikler göstermiştir. Walther Hinz'a göre Doğu Anadolu'daki normal bir hayvan yükü 162,144 kg'dır.¹⁶⁰⁸ İncalcık'a göre odun yüklü bir Kırım atının yükü=90 okka, eşeğinki ise 70 okka'dır.¹⁶⁰⁹ Yani at için $90 \times 1,282945 = 115,46505$ kg, eşek içinse $70 \times 1,282945 = 89,80615$ kg odundur. İncelenen kayıtlarda yer alan Rabiulahir 1130 (M.1718) tarihinde Osman Ağa'ya ait muhallefâtta içeriği belli olmayan 10 yük eşya 791836 akçe, 7 yük eşya ise 10047 akçedir.¹⁶¹⁰ Muhallefâtta yükün ağırlığı hakkında bilgi bulunamamıştır.

4.4. Ticarete Karşılaşılan Sorunlar ve Çözüm Yolları

Kırım Hanlığı'nın sahip olduğu coğrafi konum bölgede ticaretin hızlı bir şekilde gelişmesine neden olmuştur. Hanlık yöneticileri de üreticiyi, tüccarı ve tüketiciyi koruyarak ticaretin gelişmesine katkıda bulunmuşlardır. Ülkedeki birçok mal satışında, tüketicinin korunması için narh sistemiyle malların fiyatları belirlenerek ekonomiye müdahale edilmiş ve aynı zamanda üretilen malların sahip olması gereken kalite standartları belirlenmiştir. Bu sayede tüketici korunduğu gibi üreticinin de hangi standartlarda ki malı hangi fiyattan satabileceğini önceden bilebilmesini ve dolayısıyla maliyet hesabını daha net bir şekilde yapabilmesini sağlamıştır.

Hanlık yöneticileri tarafından her ne kadar da malların standartları ve uyulması gereken kurallar belirlenmiş olsa da ticarete birçok kez anlaşmazlıklar ortaya çıkmıştır. İncelenen defterler bu anlaşmazlıklar bakımından son derece zengindir. Alım ve satımı yapılan birçok maldan kaynaklı anlaşmazlıklar ortaya çıkmış ve haksızlığa uğradığını düşünen kişiler tarafından mahkemeye başvurulmuştur. İncelenen bu davalarda da haksızlığa uğradığını ispatlayan kişilerin zararlarının tanzim edildiği yani bugünkü anlamda tüketici hakkının korunduğu anlaşılmaktadır. Bu davalardan biri 1114 (M.1702) tarihinde Bahçesaray mahkemesinde görülmüştür. Bahçesaray sakinlerinden olan Genç

¹⁶⁰⁶ İncalcık, *The Customs Register of Caffa*, s.179.

¹⁶⁰⁷ Yük aynı zamanda Osmanlı maliyesinde kullanılan bir ölçü birimidir. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Ömer İşbilir, "Yük", *DİA*, C.44, İstanbul 2013, s.46-48.

¹⁶⁰⁸ Walther Hinz, *a.g.e.*, s.41.

¹⁶⁰⁹ İncalcık, *The Customs Register of Caffa*, s.184.

¹⁶¹⁰ ORRNB, FOND 917,48-64-A-B.

Ali, Karasulu Hasan'dan yedi yüz akçeye bir at satın almıştır. Fakat at üzerine kimseyi bindirmeyip çifte atmaktadır. Bu nedenle atı satın alan Genç Ali, atın ayıplı olduğunu iddia edecek ve mahkemede iddiasını ispatlayarak parasını geri alacaktır.¹⁶¹¹ Yine bir başka anlaşmazlıksa yağın kalitesiyle alakalıdır. Bahçesaraylı Mehmed 1113 (M.1701) tarihinde kadıya başvurarak Abdülcemil'den aldığı yağın içerisine su karıştırıldığını iddia edecek ve malın iadesini talep edecektir. Mahkemece yapılan incelemede de Mehmed'in haklı olduğuna karar verilerek malın reddi yönünde karar alınacaktır.¹⁶¹² Bahçesaraylı Abdulveli ise Kalmuk adlı gayrimüslimden un satın almıştır. Fakat eve varınca unun kurtlu olduğunu görerek parasının iadesini isteyecektir.¹⁶¹³ 1134 (M.1722) tarihinde ise Buçla'dan Abdülcemil Çelebi iki yüz otuz altı kuruşa satın aldığı cariye'nin sağ elinde ve sağ tarafında damla hastalığı olduğunu fark edecek ve cariye'nin geri alınarak parasının iadesini isteyecektir.¹⁶¹⁴ Yapılan incelemede de haklı bulunacak ve parasının iadesine karar verilecektir. İncelenen defterlerde benzer şekilde özellikle ayıplı hayvan, ayıplı tüketim malzemesi ve ayıplı köle satışıyla ilgili çok sayıda dava yer almaktadır.

Ticarette sıkça rastlanan konulardan biri de satışın gerçekleşmesine rağmen ödemenin gerçekleşmemesi yani paranın alınamamasıdır. Bu gibi durumlarda da devlet yöneticileri tarafından malı satan üretici ya da tüccarı korumak için tedbirler alınmıştır. Bu tedbirlerden biri de kadı tarafından müvellâ görevlendirilmesidir. Müvellâ olarak görevlendirilen kişi görevlendirildiği iş üzerinde yetkili olup aynı zamanda ihtilaflı konu üzerinde hakemlik görevi olan kişidir. Müslüman devletlerinde görülen bu uygulama Kırım Hanlığı'nda da mevcuttur. 1115 (M.1703) tarihinde Acem Küllabi'nin Rum Engli'den 670 akçelik alacağı için kadı tarafından müvellâ görevlendirilmiştir.¹⁶¹⁵

Kırım ticari hayatında en sık karşılaşılan anlaşmazlıklardan biri de kayıp mallar konusudur. İncelenen defterlerde kaybedilen bir hayvanın, bir eşyanın ya da kaçkın bir kölenin satılmasıyla ilgili çok sayıda dava vardır. Kayıp ya da hırsızlık kaynaklı bu anlaşmazlıklarda öncelikle malı bulan kişinin subaşına veya kadıya haber vermesi gerekmektedir. Fakat bazen bu malları bulan kişiler bunları kendi mallarıymış gibi kullanmaya devam etmişler veya bazen elden çıkararak üçüncü şahıslara satmışlardır. Bu durumlarda malın gerçek sahibinin olayı öğrenmesi üzerine konu kadıya taşınmıştır. Böyle durumlarda kadı tarafından öncelikle şikâyetçi dinlenmiş ardından da itham edilen

¹⁶¹¹ ORRN, FOND 917,36-33-B2.

¹⁶¹² ORRN, FOND 917,36-92-A8.

¹⁶¹³ ORRN, FOND 917,47-6-B4.

¹⁶¹⁴ ORRN, FOND 917,49-77-A2.

¹⁶¹⁵ ORRN, FOND 917,36-19-B4.

kişi dinlenmiştir. İtham edilen kişi ithamı kabul ederse sorun çözülmektedir. Fakat hakkındaki ithamı kabul etmezse şikâyetçinin iddiasını ispatlaması gerekmektedir. İlgili dönemde iddiayı ispat etmenin birkaç yöntemi vardır. Bu yöntemlerden biri ve aynı zamanda en geçerli olan yol şahittir. İddia sahibi iddiasıyla ilgili en az iki tane şahit gösterir ve şahitlerde kadı huzurunda şikâyetçiyi doğrularsa davaya konu olan mal asıl sahibine verilir. Konu hakkında incelenen defterlerde çok sayıda hüküm bulunmaktadır. Bunlardan biri 1124 (M.1712) tarihinde meydana gelmiştir. Nehr-i Kaçı'dan Abdulvehâb iki ay önce satın aldığı tarak tamgalı, sol kulağı yarık atını kaybetmiştir. Üç gün sonraysa atının Aziz karyesi sakinlerinden İsmail'de olduğunu öğrenmiş ve hemen kadı huzuruna çıkarak hakkı olan malın alınmasını talep etmiştir. Kadı tarafından yapılan incelemede şahitlerin beyanı üzerine atın Abdulvehâb'a ait olduğuna hükmedilecektir.¹⁶¹⁶ Kayıp mal ve hayvanın kime ait olduğunun tespit edilmesinin bir başka yöntemi de mal ve malzemenin üzerinde yer alan ayırt edici özellikleridir. Türkler tarafından kullanılan en önemli ayırt edici özellik ise damgadır. İlk Türk topluluklarından itibaren kullanıla damga belli zamanlarda tamka, tamga şeklinde de ifade edilmiş olup kelime anlamı olarak el ile yapılan motif anlamındadır.¹⁶¹⁷ İncelemenin yapıldığı Kırım Hanlığı sahası da damgalar bakımından son derece zengindir.¹⁶¹⁸ Malın sahipli olduğunu göstermek için at ve sığır cinsi büyük baş hayvanların genellikle sağrılarına,¹⁶¹⁹ koyun ve davar gibi küçükbaş hayvanların ise kulaklarına damga vurulmuştur. Hayvan kaybolduğu zamanda mal sahibi kadıya çıkarak damgasının şeklini ve hayvanın neresinde bulunduğunu belirterek malın kendisine iadesini talep etmektedir. Benzer davalardan biri 1113 (M.1702) tarihinde meydana gelmiştir. Ulaklı karyesinden Mehmed, tarak damgalı duru kaşka alaşasını kaybetmiştir. Bir yıl sonra alaşanın Süyrütaşlı Abdulgani'de olduğunu öğrenince kadıya çıkarak malının geri alıverilmesini talep etmiştir. Kadı tarafından yapılan incelemede alaşanın üzerinde bulunan damga incelenmiş ve aynı zamanda şahitler de Mehmed'i doğrulayınca bir yıl sonra da olsa atına kavuşmuştur.¹⁶²⁰ İncelenen defterlerde tespit edilen belli başlı damgalar; Tarak, elif, lamelif, halka, hac, kura, turaç, açmay, Şirin, Barın, Argın, Dayır, Kıpçak, Nogay, Mangıt, Yaşdağ, Buçla, ay, Ali, kuş, çeke, orak, göz, iki göz, kaz ayak, topak, burgu, uzunbaş, cek, çatal, baymak, tavak, kulak, sanduk, balık, çömeç ve ciğerdir. Bunlar içerisinde en fazla yer alan aynı zamanda hanlığında damgası olan tarak

¹⁶¹⁶ ORRNB, FOND 917,44-76-B1.

¹⁶¹⁷ Damga hakkında Bkz. Yusuf Hallaçoğlu, "Damga", *DİA*, C.8, İstanbul 1993, s.454-455.

¹⁶¹⁸ Kırım Hanlığı Bölgesi'nde kullanılan damgalar hakkında Bkz. Osman Akçokraklı, *Kırım'da Tatar Tamgaları*, (Bakü'de Toplanmakta olan Türkistan Kurultayı Münasebetiyle), Bahçesaray 1926.

¹⁶¹⁹ Sağrı, hayvanın beliyle kuyruğu arasındaki dolgun yuvarlak kısma denir.

¹⁶²⁰ ORRNB, FOND 917,36-77-A6.

damgadır. Ayrıca Şirin, Barın, Argın, Dayir, Nogay ve Kıpçak gibi Kırım aristokrasisine ait kabilelerin kendilerine ait damgalarının olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca Müslümanların yanı sıra gayrimüslimler tarafından da damga kullanılmıştır. Gayrimüslimler tarafından kullanılan damgaların bazıları göz, iki göz ve kuştur. Yine kayıp mal tespitinde kullanılan bir başka yöntemde malın üzerinde bulunan ayırt edici özelliktir. Şuri karyesinden Yorgi, ard sanında iki göz tamgalı ve kamçılar tarafında kamçı yarası olan ve sağ kulağı yarık kaşka doru alaşasını beş sene önce kaybetmiştir. Alaşasının Kadı köyünde İbrahim’de olduğunu öğrenince hemen kadıya başvurarak alaşasının aliverilmesini talep etmiştir. Şahitlerde Yorgi’yi doğrulayınca ve alaşa üzerinde de belirtmiş olduğu işaretlerin var olduğu görülünce alaşa İbrahim’den alınarak Yorgi’ye verilmiştir.¹⁶²¹

Çoğu zaman ise kayıp malı bulan kişi gerekli bildirimlerde bulunarak malın kendisinde olduğunu kayıt altına aldırıştır. Bu durumlarda bulunan mal, insan ve hayvan gibi canlıysa ve günlük nafakaya ihtiyaç duyarsa kadı tarafından malı bulan kişiye belli bir nafaka tayin edilmektedir. Malın gerçek sahibi ortaya çıkarsa da bu nafaka mal sahibinden tahsil edilmektedir. Fakat malın bulunmasından belli bir zaman geçmesine rağmen malın gerçek sahibinin ortaya çıkmaması üzerine malı bulan kişi kadıya başvurarak malın satılmasını talep edebilmektedir. Bu durumlarda genellikle malı, malı bulan kişi satın almaktadır. Eğer ki bu satıştan sonra malın gerçek sahibi ortaya çıkarsa satış bedeli ya da mal masraflar tanzim edildikten sonra sahibine iade edilmektedir. İncelenen defterlerde benzer şekilde çok sayıda kayıp hayvan ve köleye ait dava örneği bulunmaktadır. Bunlardan biri de Receb 1132 (M.1720) tarihinde meydana gelmiştir. Kutlu Şah Mirza adlı Kırımlı, göz damgalı doru alaşasını kaybetmiştir. Bir müddet sonraysa alaşanın Alma’nın Şahkulu karyesinden Kutluşah Mirza’da olduğu anlaşılır. Kutluşah Mirza’da alaşanın kendisine ait olmadığını, bulduğunu ve ikişer akçe günlük nafaka karşılığında beslediğini beyan etmiştir. Kutlu Şah’ın beyanı ve Hüseyin’in de alaşanın kendisine ait olduğunu şahitlerin huzurunda ispatlaması üzerine alaşa nafaka toplamı olan 150 akçenin ödenmesiyle birlikte Hüseyin’e teslim edilir.¹⁶²²

¹⁶²¹ ORRNB, FOND 917,40-6-B3.

¹⁶²² ORRNB, FOND 917,49-2-B2.

SONUÇ

Karadeniz'in kuzeyinde hâkimiyet kuran en önemli Türk Devletleri'nden biri olan Kırım Hanlığı sahip olduğu stratejik konumu nedeniyle Osmanlı Devleti'nin sedd-i sedidi olarak adlandırılmıştır. Hanlık, kuzeyden yapılan saldırılara karşı kalkan olduğu gibi Doğu Avrupa üzerinde Osmanlı egemenliğinin kurulmasında ve doğuda İran'ın çevrelenmesinde de önemli bir pozisyona sahip olmuştur. Bahçesaray şehri de hanlığın başkenti olması nedeniyle hanlık tarihi boyunca bölgedeki en önemli şehirlerden biri olmuştur. Fakat Bahçesaray şehri bu kadar önemli bir jeostratejik konuma sahip olmasına rağmen son birkaç yıla kadar hakkında ciddi sayılabilecek araştırmalar yapılmamış, şehrin tarihi ve Geray hânedanının mirası görmezden gelinmiştir. Bu nedenle dört bölümden meydana gelen bu çalışmada öncelikle Bahçesaray şehri üzerinde durulmuş, elde edilen bulgularla Kırım Hanlığı üzerinde de genel çıkarımlara ulaşılmıştır.

Çalışmada öncelikle 1700-1725 yılları arasında Kırım Hanlığı'nın yöneticileri tespit edilmiştir. Buna göre incelenen dönemde dokuz defa han değişikliğinin olduğu tespit edilmiştir. Bu dönemde, II. Devlet Geray Han ve I. Kaplan Geray Han iki kez tahta çıkmıştır. Ayrıca El-Hâc Selim Geray Han'ın dördüncü ve son saltanatının da bu dönemde olduğu görülmektedir. Yirmi beş yıllık süreçte hanların hükümdarlık süresi, yaklaşık 3,6 yıldır. Hanların en önemli görevinin ise ülkede huzur ve güvenliği sağlanmak, imar faaliyetlerini gerçekleştirmek, yeri geldiği zaman mahkemelere başkanlık etmek ve seferlere iştirak etmek olduğu anlaşılmaktadır. Kırım Han'ından sonra devlet teşkilatındaki en önemli kişi ise Kalgay Sultân'dır. Veliaht sultân olarakta adlandırılan Kalgay Sultânlık, Osmanlı Padişahı'nın tasdikiyle atanılan ya da azladilen bir makamdır. Kalgay Sultânların merkezi Akmesicid'tir. Ayrıca Karasu ve Kalga Sultân İçkisi'nden Kerç'e kadar uzanan sahada bulunan üç yüz köy doğrudan ona bağlıdır. Kalgay Sultân'ın en önemli görevinin ise ordunun her daim savaşa hazır bulunmasını sağlamak olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Kalgayların da Kırım hanları gibi kendilerine ait saraylarının ve yardımcılarının bulunduğu görülmüştür. Kalgayların sarayında; 17. yüzyılda; hadım, atalık ve kapı ağası, hazinedar, aktacı, hazinedarbaşı, aktacı bey, defterdar efendi, sultân kadısı, kapıcıbaşı, balcıbaşı, kullar ağası, hazine kâtibi, kapıcılar kethüdâsı, saraçbaşı, çaşnigîrbaşı gibi görevliler bulunurken zamanla maiyetleri daha fazla genişlemiştir. İncelenen defterlerden 18. yüzyılda Kalgayların maiyetlerinde; Vezîr, naib, Kalga Sultân ağası ve eminlik makamların da var olduğu tespit edilmiştir. Kalgay Sultân'dan sonraki en önemli makamsa Nureddin Sultânlık'tır. Nureddin Sultânlık, II. Mehmed Geray Han zamanında ihdâs edilen

bir makamdır. Bahçesaray’a bir saatlik mesafede bulunan Kaçı kazâsında sakin olan Nureddin Sultânların da kendilerine ait ait saraylarının, divânının, ordusunun, vezîrinin, defterdarının ve kadısının var olduğu tespit edilmiştir. Kırım Devlet teşkilatında önemi giderek artan bir diğer makamsa vezîr ağalığıdır. İncelenen defterlerde vezîr ağalığının haricinde vezîrlik makamının da yer alması, vezîr ağalarının orduya komuta edebilmesi, bazı belgelerde han vezîri/vezîr ağa yerine “vekil-i mutlak” tabirinin de kullanılması ve son dönemlerde Kefe cizyesinden de pay almaları nedeniyle bu makamda bulunan kişilerin Osmanlı Devleti’ndeki vezîriazâmların gücüne yaklaştıkları sonucuna varılmıştır. Birinci bölümde son olarakta incelenen defterlere yansıyan Kırım Hanlığı’na ait kazâların listesi verilmiştir. Buna göre de daha önceden tespit edilen kazâlara ilaveten Bucak bölgesinde bulunan Tatarpınarı’nın Kırım Hanlığı’na bağlı bir kazâ olduğu ilk kez bu çalışmayla ortaya konmuştur.

Çalışmada; Bahçesaray şehrinin isminin nereden geldiği, coğrafi özellikleri, şehrin kuruluşu, şehrin mahalle, nahiye ve köyleriyle şehrin yöneticileri tespit edilmiştir. Buna göre şehrin adlandırılmasında şehirde kurulan ve Hansaray olarak adlandırılan sarayla şehrin içinde bulunduğu vadinin etkili olduğu grlmştir. Bağlık, bahçelik ve yeşillikler içerisine kurulan sarayın bir müddet sonra Bahçesaray olarak adlandırılmaya başlandığı ve sarayın etrafında kurulan şehrinde bu adla anılmaya başlandığı sonucuna ulaşılmıştır. Bahçesaray şehri, Kırım Hanlığı zamanında ortaya çıkan bir yerleşim merkezi olup daha önceden şehrin var olduğu iddiası asılsızdır. şehir; Hansaray’ın kurulmasıyla birlikte kısa süre içerisinde rrk Su Vadisi içerisinde genişlemiştir. şehri oluşturan en önemli unsurlardan biri mahallelerdir. 1700-1725 yılları arasında ki kadiasker defterlerine yansıyan altmış altı mahalle tespit edilmiştir. şehrin mahallelerine bakıldığı zaman tipik bir Osmanlı şehri hüviyeti taşıdığı grlmştir. Buna göre şehir, merkezinde Büyük Cmi‘ ve Cmi‘ şerif olarak da adlandırılan ve genellikle defterlerde Cmi‘-i Kebir olarak yer alan merkez cmi‘nin etrafında gelişmiştir. Türk-İslam şehirlerinde olduğu gibi mahallelerin oluşmasında dinî ve ırki yapı etkili olmuştur. şehirde bulunan Ermeniler, Rumlar, Çerkesler, ingeneler ve Yahudiler genellikle kendi isimleriyle adlandırılan mahallelerinde ikamet etmişlerdir. Müslümanlar ise cmi‘ etrafında kurulan ve ismini bu cmi‘lerden alan mahallelerde ikamet etmişlerdir. Cmi‘-i Kebir, Koba, Ermeni ve ufutkale Mahallelerinin gelir seviyesi yüksek olan mahalleler olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Birkaç köyün birleşmesiyle meydana gelen yerleşim birimlerine ise nahiye denilmekte olup incelenen dönemde Bahçesaray’a bağlı iki nahiye tespit edilmiştir. Bahçesaray’da en fazla yer alan idari birim ise köylerdir. İncelenen defterlere göre 1700-1725 yılları arasında

Bahçesaray’da yüz yirminin üzerinde köyün var olduğu tespit edilmiştir. şüphesiz mahkemeye işi olmayan köylülerin var olduğu ve aynı zamanda kadıasker defterlerinin bir kısmının incelenemediği düşünüldüğünde Bahçesaray’ın çok daha fazla köyünün olması muhtemeldir. Köylerin adlandırılmasına bakıldığı zamansa Anadolu’daki ad verme geleneğinin burada da mevcudiyetini devam ettirdiği hemen göze çarpar. Bölgenin yerleşim birimlerinin adlandırılmasında Türklerde yaygın olarak kullanılan boy, oymak, cemâat ve kişi adları yaygın bir şekilde kullanılmıştır. Ayrıca bölgenin coğrafi özellikleri, bölgede bulunan ibadethâneler, renkler, meslekler ve bölgede bulunan hayvan türleri de yerleşim birimlerine ad olarak verilmiştir. Yine yerleşim birimlerinin adlandırılmasında Kırım Tatarcasının etkili olduğu grlmştir.

Bahçesaray’ın devletin başkenti olması ve Kırım Han’ının da burada ikamet etmesi dolayısıyla han, Geray hânedanı, Karaçi beyleri, vezîr ağası ve kadıasker gibi birçok kişinin Bahçesaray’ın yönetimine müdahil olduğu aşıkârdır. Bu nedenle kadıların yönetsel yetkilerinde kısıtlanma olması muhtemeldir. Fakat birçok bakımdan kadının yetkileri diğer Türk-İslam şehirlerindekiye benzerdir. Kadılar yine devlet başkanı tarafından atanmakta ve azledilmektedirler. Azledilen kadılar kendilerine görevleriyle ilgili tahsis edilen kitapları ve kadıasker defterlerini yeni atanan kadıya bizzat kendileri ya da naibleri vasıtasıyla teslim etmek zorundadırlar. Kadıların en önemli yardımcılarıysa subaşılar, muhtesibler ve imâmlardır.

Çalışmada şehrin etnik ve dinî unsurları analiz edilmiştir. Buna göre şehirde Kırım Türkleri, Nogaylar, Karaylar, Çerkesler, Ermeniler, Rumlar, Acemler, ingeneler ve az miktarda Rus ve Cenevizliler bulunmaktadır. şehirde yaşayan; Kırım Türkleri Mslmanken Rum, Ermeni ve Ruslar Hristiyandırlar. Çerkeslerin ve ingenelerin büyük bir kısmı Mslmanken bazıları ise gayrimslmdrler. Karaylar Yahudi’dirler. Kırımaklar hakkında ise herhangi bir kayda rastlanmamıştır. Müslüman ve gayrimüslim nüfusunu oransal olarak karşılaştırmak mümkün olmamakla birlikte incelenen defterlerden Müslüman ahalinin daha fazla olduğu anlaşılmaktadır. Fakat şehirde yaşayan gayrimüslim ahali de azımsanamayacak orandadır. İncelenen defterlerden gayrimüslim ahalinin kendi mahallelerinde özgürce dinî vecibelerini yerine getirdikleri, herhangi bir engelle karşılanmadıkları, ihtiyaç hâsil olduğu zaman Müslüman mahkemesine başvurmaktan çekinmedikleri görülmektedir. Kırım toplum yapısında en dikkat çekici unsurlardan biriye aşiretlerin devlet ve toplum hayatında etkin bir şekilde varlığını devam ettirmesidir. Özellikle Karaçi beyleri olarak adlandırılan şirin, Mansuroğlu, Barın, Sicivut ve Kıpçak gibi aşiret üyelerinin kendi ilerinde güçlü bir dayanışma mekânizması oluşturduğu ve bu

nedenlede devlet yönetiminde çok etkili oldukları görülmüştür. Ayrıca toplum vergi esasına göre askerî ve beledî olarak sınıflandırılmıştır. Askerî sınıf; devlet hizmetinde yer alan tüm miran, mirza, ağa, ulemâ, hatîb, kapıkulu ve bölükbaşılar, çavuşlar, azledilen ya da görevde olan sekbanlar, tuğcular, bayraktarlar, atalıklar ve Emildaşlardan meydana gelmektedir. Beledî sınıfsa, şehir ve kasabalarda yaşayan mücerred hacılar, imâmlar, müezzinler ve sekbanlığı terk edenlerden meydana gelmektedir.

İbadethâneler, medreseler, kütüphaneler, hamamlar, çeşmeler, köprüler, mezarlıklar, bozahaneler, kahvehaneler ve meyhâneler Bahçesaray halkının sosyalleşme alanlarıdır. Müslüman ahali câmi‘, medrese, hamam, çeşme, köprü, mezarlık, bozahane ve kahvehâne gibi mekânlarda bir araya gelirken gayrimüslim ahali kilise, hamam, mezarlık, çeşme, köprü ve meyhâne gibi mekânlarda buluşmaktadırlar. Bu mekânların insanların birbiriyle kaynaştığı, fikir alışverişinde bulunduğu, sosyal dayanışmanın meydana geldiği ve aynı zamanda devlet yöneticileri tarafından halka duyuruların yapıldığı yerler olduğu sonucuna varılmıştır. Bu mekânların büyük bir kısmı zamana ve dış güçlerin saldırılarına yenik düşmüş olsalarda, bazıları hala ayakta kalmış ve günümüz dünyasında bölgede Türklerin de söz hakkının olduğunu göstermesi bakımından son derece kıymetlidir. Şüphesiz ayakta kalan bu eserler içerisinde en önemlisi Hansaray olup onu Mengli Geray Han Medresesi [Zincirli Medrese], El-Hâc Hüseyin Kızı İsmihan Mescidi, Orta Câmi‘, Sırlı El-Hâc Hüseyin Câmi‘[Hüseyin Ağa Câmi‘/Sırlı Çeşme Mahallesi Câmi‘], Mengli Geray Han Câmi‘, Torgay Mehmed Câmi‘, Özenbaş Köyü Câmi‘ takip etmektedir. Bu eserlerin tamamı incelenen kadiasker defterlerinde tespit edilmiştir.

Türk-İslam Devletlerinde olduğu gibi Bahçesaray şehrinin de en önemli müesseselerden biri ailedir. Kadiasker defterleri nişanlanma, evlenme, boşanma ve miras hukuku bakımından da son derece zengindir. Buna göre Bahçesaray gençleri arasında nişan geleneği vardır. Nişan sürecince birbiriyle anlaşıp gençler evliliğe adım atarken anlaşamayanların ise medeni bir şekilde ayrıldıkları görülmüştür. Nişandan döndüğü zaman karşılıklı alınan hediyeler iade edilmiştir. Evlilik kararı alındığı zamanda evlenecek çiftlerin sosyal statüsüne ve ekonomik durumuna göre mehir miktarı belirlenmiştir. Kırımlı erkekler genellikle mehirlerini mehri müeccel olarak tecilli ödemeyi tercih etmişlerdir. İncelenen defterlere göre Kırım’da ailenin genellikle anne, baba ve çocuktan oluşan çekirdek aile yapısında olduğu görülmüştür. Ailedeki ortalama fert sayısı ise 4,93’tür. Bahçesaraylı ailelerin ikamet ettiği evler ise; mülk, dar ve hâne şeklinde adlandırılmıştır. Evler yapıldığı malzemenin cinsine ve evin özelliğine göre de; yurt, dâr, bâb, bâb hâne, çit hâne, çatma hâne, tâhtanî, fevkânî, taşhâne, kiremithane ve kerpiçhane şeklinde

adlandırılmıştır. Dolayısıyla Broniowski'nin Bahçesaray'da taştan yapılmış sadece bir ev vardır şeklindeki bilgiside yanlıştır. Şehirde taştan, tahtadan ve kerpiçten yapılmış çok sayıda ev vardır. Evin içerisinde bulunan eşyalar ise sadedir. Mutfakta yeme-içme ihtiyacını karşılayacak kap ve kaçaklar bulunurken oturma odasında yer minderleri ve yastıklar bulunmaktadır. Yine bu dönemde evlerde perde ve aynalarda bulunmaktadır. Yatak-yorganlar ise rengârenktir. Kişisel eşyalara bakıldığı zamansa; kürk, kaftan, zıbın, çakşır, şalvar, ferâce, peştamal, kuşak, sarık, kavuk, fistan, don, uçkur, yağmurluk, mest, pabuç, çizme, takunya, nalın, hamam gömleği, kuşak, baş kuşağı, havlu, peşkir, yüz bezi, peştamal, makrome, çarşaf, saç bağı, düğme, gümüş kuşak, tarak, tesbih vb'nin bölgede yaşayan insanların kullandığı belli başlı kişisel kıyafetler olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Bahçesaray şehri vakıflar bakımından da bir Türk-İslâm şehri hüviyetindedir. Çalışmada ele alınan kaynaklara göre, şehrin dört bir tarafının vakıflarla donatıldığı görülmüştür. Şehirde dinî, eğitim-öğretim, sosyal ve iktisadi ihtiyaçların karşılandığı çok sayıda vakıf bulunmaktadır. Tespit edilen bu vakıfların büyük bir kısmı câmi', mescid ve tilâvet-i Kur'ân vakfidir. Ayrıca medrese, çeşme ve hamam gibi sosyal müesseselerde genellikle vakıf kurumudurlar. Tespit edilen câmi' ve mescidlerin önemli bir kısmıysa para vakfidir. Bu vakıfların bir nevi finans kuruluşu hüviyetinde olduğu, şehrin iktisadi hayatı üzerinde çok önemli bir yerinin bulunduğu tespit edilmiştir.

Çalışmada ayrıca Bahçesaray ekonomisi incelenmiştir. Buna görede tarım, hayvancılık, el işçiliğine dayanan küçük çaplı sanayi üretimi ve ticaretin şehrin ekonomisinin temelini oluşturduğu söylenebilir. Kırım Tatarları, Nogaylar ve Çerkesler daha çok tarım ve hayvancılıkla uğraşırken ticaret daha çok gayrimüslim ahalinin kontrolündedir. Özellikle şehrin finasının büyük oranda Karay, Ermeni, Rum ve Acem tüccarların kontrolünde olduğu tespit edilmiştir. Hatta Kırım hanlarının dahi paraya ihtiyaç duyduklarında bu tüccar taifesinden borç para aldıkları görülmüştür.

Şehrin ticaretini canlı tutan en önemli unsur ise köle ticaretidir. Çapul adı verilen seferlerle birlikte çok sayıda Rus, Leh, Boğdan, Çerkes, Gürcü vb ırktan köle elde edilmiştir. Kırımlıların birçok günlük işini de elde edilen köleler vasıtasıyla yürüttükleri görülmüştür. Şehirde çok fazla kölenin bulunması da köle hukuku konusunun ortaya çıkmasına neden olmuştur. İncelenen defterlerde; efendinin köleye, kölenin efendiye karşı nasıl davranması gerektiğini, köle ve efendi arasında ne tür anlaşmaların yapılabileceğini, kölenin aile kurup kuramayacağını ve kölenin nasıl özgürlüğünü elde edeceğine dair hukuk teamülü olarak kabul edebileceğimiz birçok hükmün var olduğu görülmüştür. İhtiyaç fazlası kölelerin ise; Bahçesaray, Karasu ve Kefe'de bulunan köle pazarları vasıtasıyla

Osmanlı ülkesine ihraç edildiği görülmüştür. Dolayısıyla belli bir dönem Osmanlı köle ihtiyacının büyük bir kısmı Kırım üzerinden karşılanmıştır.

Kırım'ın sahip olduğu jeopolitik konum İlk Çağlardan itibaren tüccarların ilgisini buraya çekmiştir. Bu nedenle günümüz İtalyasında egemenlik kurmuş olan Cenevizliler, Yunanlılar, Bizanslılar, Selçuklu Türkleri, Osmanlılar, Acemler, Lehler ve Ruslar gibi birçok topluluk farklı zamanlarda bölge ticaretinde bizzat yer almıştır. Dolayısıyla bu durum bölgede önemli bir ticaret kültürünün oluşmasına neden olmuştur. Nitekim bu kültür de bölgede birçok millete ait paranın ticarete kullanılmasıyla sonuçlanmıştır. İncelenen defterlerden Kırım akçesinin yanında Osmanlı akçesinin, kuruşunun ve altınının, İspanyol riyalinin, Polonya zolotasının, Frenk ve Engürüs altınlarıyla Florensa'da darb edilen filorisinin bölgede geçerli olduğu tespit edilmiştir. Hanlığın ve Bahçesaray'ın sahip olduğu bu zengin ticari potansiyel ölçü ve tartı biriminde de kendini göstermiştir. Tarihi süreç içerisinde Osmanlı ülkesinde olduğu gibi Kırım Hanlığı sınırları içerisinde de kökeni Türk, Moğol, İslam ve bölgeye yolu düşen topluluklardan miras kaldığı düşünülen birçok farklı ölçü biriminin faal olarak kullanıldığı görülmüştür.

KAYNAKLAR

Arşiv Kaynakları:

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Ali Emiri Mustafa II (AE.SMST.II.), nr. 116-12647.

İbnülemin Hariciye (İE.HR.), nr. 5/483, 6/578, 7/728.

İbnülemin Sıhhiye (İE.SH.), nr. 2/129.

Bâb-ı Âsâfi Dîvân-ı Hümâyûn Sicilleri Nâme-i Hümâyûn Defteri(A.DVNS.NMH.d.), nr. 6/12.

Bâb-ı Âsâfi Dîvân-ı Hümâyûn Sicilleri Mühimme Defterleri (A.DVNS.MHM.d.), nr. 119/1509, 7/29/88.

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (TSMA)

TS.MA.e, 788/71.

Otdel Rukopisey Rossiyskoy Natsionalnoy Bibliotek (ORRNB)

Kırım Hanlığı Kadiasker Defteri, Fond 917.

H.1110-112/M.1699-1700 Tarihli 34 Numaralı Kırım Hanlığı Kadiasker Defteri.

H.1112-1114/M.1700-1702 Tarihli 35 Numaralı Kırım Hanlığı Kadiasker Defteri.

H.1113-1118/M.1701-1706 Tarihli 36 Numaralı Kırım Hanlığı Kadiasker Defteri.

H.1114-1116/M.1703-1704 Tarihli 37 Numaralı Kırım Hanlığı Kadiasker Defteri.

H. 1116-1117/M. 1704-1706 Tarihli 38 Numaralı Kırım Hanlığı Kadiasker Defteri.

H. 1118-1119/M. 1706-1707 Tarihli 40 Numaralı Kırım Hanlığı Kadiasker Defteri.

H. 1123-1137/M. 1711-1725 Tarihli 44 Numaralı Kırım Hanlığı Kadiasker Defteri.

H. 1025-1027/M. 1713-1715 Tarihli 45 Numaralı Kırım Hanlığı Kadiasker Defteri.

H. 1126-1128/M. 1714-1716 Tarihli 46 Numaralı Kırım Hanlığı Kadiasker Defteri.

H. 1128-1130/M. 1716-1719 Tarihli 47 Numaralı Kırım Hanlığı Kadiasker Defteri.

H. 1112-1137/M. 1700-1728 Tarihli 48 Numaralı Kırım Hanlığı Kadiasker Defteri.

H. 1132/M.1719-1720 Tarihli 49 Numaralı Kırım Hanlığı Kadiasker Defteri.

H. 1135-1136/M. 1722-1724 Tarihli 51 Numaralı Kırım Hanlığı Kadiasker Defteri.

H. 1136-1137/M. 1724-1725 Tarihli 52 Numaralı Kırım Hanlığı Kadiasker Defteri.

Basılı Kaynaklar ve Tezler:

Abdulgaffar Kırımî (2014), *Umdetü'l-Ahbâr*, Haz. Derya Derin Paşaoğlu, Ed: Mirgaleev, Marjani Institute of History of the Akademy of The Repuehc of Tataristan, Kazan.

Абдуллаева, Гульнара (2012), *Золотая Эпоха Крымского Ханства*, Крп «Издательство «Крымучпедгиз», Симферополь.

Abdullah bin Rıdvân Osmânü'l-Kırımî (2016), *Tevârih-i Deşt-i Kıpçak*, Haz. Rasih Selçuk Uysal, Post Yay., İstanbul.

Abdülgaffar Kırımî (H.1343), *Umdet'üt Tevârih*, Matbaa-i Âmire, Necip Asım Neşri, TTEM ilavesi, İstanbul.

Acar, H.İbrahim (2000), “İddet”, *DİA*, C.21, İstanbul, s.466-471.

Acar, H.İbrahim (2007), “Nişan”, *DİA*, C.33, İstanbul, s.152-154.

Acar, H.İbrahim (2010), “Talâk”, *DİA*, C.39, İstanbul, s.496-500.

Acıpayamlı, Orhan (1992), “Türk Kültüründe “Ad Koyma Folkloru”nun Morfolojik ve Fonksiyonel Yönlerden İncelenmesi”, *IV. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi Bildirileri, IV. Cilt Gelenek, Görenek ve İnançlar*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, s.1-15.

Açık, Turan/Düzenli, Halil İbrahim (2015), “XVI-XVII. Yüzyıl İstanbul Evlerine Dair”, *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, Ed. Coşkun Yılmaz, İsam Yay., İstanbul, s.244-248.

Afanasyeva, Dariya (2015), *Shared heritage: Sacred landscapes of Crimea, their development and protection in the multicultural context*, Doctor of Philosophy, Dnepropetrovsk, Ukraine: Brandenburg University of Technology.

Afyoncu, Erhan (2003), “Osmanlı Siyasi Tarihinin Ana Kaynakları: Kronikler”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, c.1, S.2, s.101-172.

Agat, Nurettin (1968), “Kırım Şehirleri IV. Bahçesaray”, *Emel Dergisi*, S.47, s.20-25.

Ahıskalı, Recep (2006), “Muhzır”, *DİA*, C.31, İstanbul, s.85-86.

Ahmed Câvid Bey (2004), *Osmanlı Rus İlişkileri Tarihi Ahmed Câvid Bey'in Müntehabâtı*, Yeditepe Yay., Haz. Adnan Baycar, İstanbul.

Ahmed Vâsıf (2020), *Ahmed Vâsıf Efendi ve Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâ'iku'l-Ahbâr'ı 1166-1188/1752-1774(İnceleme ve Metin)*, Haz. Nevzat Sağlam, TTK Yay., Ankara.

Ahmet Cevdet Paşa (2018), *Târih-i Cevdet I-III*, Haz. Mehmet İpşirli, Şevki Nezihi Aykut, Abdulkadir Özcan, TTK Yay., Ankara.

Ahmet Cevdet Paşa (H.1307), *Kırım ve Kafkasya Tarihçesi*, Matbaa-i Ebüzziya, Kostantiniye.

Ahmet Cevdet Paşa (H.1309), *Tarih-i Cevdet I*, Matbaa-i Osmaniye, II. Baskı, Dersaâdet.

Akçokraklı, Osman (1926), *Kırım'da Tatar Tamgaları*, Bakü'de Toplanmakta olan Türkistan Kurultayı Münasebetiyle, Bahçesaray.

- Akdağ, Mustafa (1979), *Türkiye'nin İktisadi ve İctimaî Tarihi II*, Tekin Yayınevi, Ankara.
- Akgündüz, Ahmet (1990), *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri*, 1. Kitap, Fey Vakfı Yay., İstanbul.
- Akgündüz, Ahmet (1990), *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri*, 2. Kitap, Fey Vakfı Yay., İstanbul.
- Akgündüz, Ahmet (1994), "Ebüssuûd Efendi", *DİA*, C.10, s.365-371.
- Akgündüz, Ahmet (1996), *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yay., II. Baskı, İstanbul.
- Akgündüz, Ahmet (2009), "İslam Hukukunun Osmanlı Devleti'nde Tatbiki: Şer'iyeye Mahkemeleri ve Şer'iyeye Sicilleri", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, S.14, s.13-48.
- Aktan, Hamza (2001), "İstîlâd", *DİA*, C.23, İstanbul, s.361-362.
- Akyıldız, Ali (2007), "Para", *DİA*, C.34, İstanbul, s.163-166.
- Akyıldız, Ali (2012), "Mustafa Çağatay Uluçay", *DİA*, C.42, İstanbul, s.122-123.
- Akyol, Ufuk (2019), *Müstakil Kırım Hanlığı (1772-1783)*, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Hacettepe Üniversitesi.
- Akyol, Hasan (2000), "Osmanlı Devleti'nde Eğitim-Öğretim –Kuruluşundan İlk Yenileşme Hareketlerine Kadar- (1299-1789)", *Türk Eğitim Tarihi El Kitabı*, Güray Kırpık vd., Grafiker Yay., Ankara, s.89-150.
- Akyüz, Vecdi (1991), "Ana Baba (Ebeveyn)", *DİA*, C.3, İstanbul, s.101-103.
- Alpargu, Mehmet (2007), "Nogaylar", *DİA*, C.33, İstanbul, s.202-204.
- Alpargu, Mehmet (2007), *Nogaylar*, Değişim Yay. İstanbul
- Alptekin, Coşkun (1991), "Atabeg", *DİA*, C.4, İstanbul, s.38-40.
- Altınöz, İsmail (2016), "Çingeneler", *DİA*, C.Ek 1, İstanbul, s.291-294.
- Apaydın, H.Yunus (2000), "İne", *DİA*, C.22, İstanbul, s.283-285.
- Asal, Ali (2014), *Mehmed Zihni Efendi'nin el-Vücûhu'l-Milâh fî Fusûli'n-Nikâh adlı eseriyle Hukuk-ı Aile Kararnamesinin Mukayesesi*, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum: Atatürk Üniversitesi.
- Aslanapa, Oktay (1983), "Kırım'da Türk Eserleri", *Emel Dergisi*, S.183, s.225.
- Atar, Fahrettin (2001), "Kadı", *DİA*, C.24, İstanbul, s.66-69.
- Atar, Fahrettin (2006), "Mükâtebe", *DİA*, C.31, İstanbul, s.531-533.
- Atar, Fahrettin (2007), "Nikâh", *DİA*, C.33, İstanbul, s.112-117.
- Atar, Fahrettin (2011), "Tedbir", *DİA*, C.40, İstanbul, s.258-259.
- Ateş, İbrahim (1983), "Vakfiyelerde Duâ ve Bedduâlar", *Vakıflar Dergisi*, S.XVII, Ankara, s.5-54.

- Ateş, Süleyman (2000), “İrşâdü’l-‘aklı’s-selîm”, *DİA*, C.22, İstanbul, s.456-458.
- Avcı, Casim (2006), “Nâib”, *DİA*, C.32, İstanbul, s.311-312.
- Aybakan, Bilal (2005), “Muamele”, *DİA*, C.30, İstanbul, s.319-320.
- Aydın, Hakkı (1996), “Fuşûlü’l-bedâyi’”, *DİA*, C.13, İstanbul,, s.229-230.
- Aydın, M. Akif/Hamidullah, Muhammed/Engin, Nihat (2003), “Köle”, *DİA*, C.26, Ankara, s. 237-248.
- Aydın, Mehmed Âkif (2003), “Mehir”, *DİA*, C.28, Ankara, s.389-391.
- Aydın, Mehmet Âkif (2003), “Liân”, *DİA*, C.27, Ankara, s.172-173.
- Aykut, Şevki Nezihi (2002), “Osmanlı Sikkeleri”, *Türkler*, C.10, Ed: Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Ankara, s. 823-842.
- Bahçesaraylı Seyit Celil (1917), “Bahçesaray”, *Kırım Mecmuası*, nr. 1, s.16-19.
- Baltacı, Cahit (1998), “Hünkâr İmamı”, *DİA*, C.18, İstanbul, s.487-488.
- Banu Aygün (2008), “Türk Süsleme Sanatında Hatailer”, 38.*Icanas (Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi)*, Bildiriler, C.I, Maddi Kültür, Ankara, s.45-59.
- Bardakoğlu, Ali (2002), “Katil”, *DİA*, C.25, Ankara, s.45-48.
- Barkan, Ömer Lütfi (2013), Kolonizatör Türk Dervişleri, *Vakıflar Dergisi Seçmeler III*, Haz. Coşkun Çakır, Ankara.
- Barkan, Ömer Lütfi Barkan (1953), “Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi”, *Türkiyat Mecmuası*, C.10, S.0, s.1-26.
- Barkan, Ömer Lütfi (1966), “Faizle işletilen Paralara Ait Kayıtlar Edirne Askeri Kassamı’na Ait Tereke Defterleri (1545-1659)” *Belgeler, Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, C. 3, S. 5-6, Ankara, s.1-479.
- Baron de Tott, *Türkler ve Tatarlara Dair Hatıralar*, Tercüman Gazetesi Yay.
- Barthold, W.(1997), “Bahçesaray”, *İA*, C.2, MEB Yay., s.225-227.
- Barthold, V.V. (2017), *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, Ter. Râgıb Hulûsi Özdem, Yay. Haz. Kâzım Yaşar Koprıman-İsmail Aka, TTK Yay., Ankara.
- Başer, Alper (2010), *Bucak Tatarları (1550-1700)*, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Afyon: Afyon Kocatepe Üniversitesi.
- Başer, Alper (2011), “Kırım Hanlığı Tarihini Konu Alan Müstakil Eserler ve Yeni Bir Kaynak, Tarih-i Mevkûfatı”, *Turkish Studies-İnternational Priodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 6/1, s.747-762.
- Başer, Alper Başer/Gurukan, Kemal(2021), “Anonim Bir Kırım Hanlığı Tarihi”, *MUTAD*, VIII(2), s.402-462

Bekman, Büşranur (2020), *XIX. yüzyılın dönüşen İstanbul'unda Mahalleler, Kollar ve Belediyeler: Bir Envanter ve Haritalama Çalışması*, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi.

Bektöre, Şevki (1918), "Kırım İçün", *Kırım Mecmuası*, nr. 1, İstanbul.

Belin, M. (1999), *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Tarihi (Kaynak Yazarlara Göre Türkiye'nin Ekonomik Tarihi Üzerine Denemeler)*, Çev: Oğuz Ceylan, Gündoğan Yay., Ankara.

Bereke, Abdülfettâh Abdullah (1997), "Hakîm et-Tirmizî", *DİA*, C.15, İstanbul, s.196-199.

Beşer, Faruk (2010), "Süsleme", *DİA*, C.38, İstanbul, s.178-180.

Beydilli, Kemal (2000), "İmam", *DİA*, C.22, Ankara, s.181-186.

Bıyık, Ömer (2014), *Osmanlı Yönetiminde Kırım (1600-1674)*, Ötüken Neşriyat, İstanbul.

Bilal, Metin (2015), *45 Numaralı Kadı Sici'sinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Trabzon, Karadeniz Teknik Üniversitesi.

Bilge, Sadık Müfit (2020), "Çerkezler", *DİA*, C.Ek 1, s.287-290.

Bilgin, Nuri (2016), *Sosyal Bilimlerde İçerik Analizi Tetnikler ve Örnek Çalışmalar*, Siyasal Kitabevi, Ankara.

Bilmen, Ömer Nasuhi (1986), *Büyük İslâm İlmihali*, Bilmen Yayınevi, İstanbul.

Bozatay, Şeniz Anbarlı/Demir Konur Alp (2014), "Osmanlı Adli ve İdari Sisteminde Kadılık: Kurumsal Bir Değerlendirme", *Mehmet Akif Ersoy Ün. Sosyal Bil. Enstitüsü Dergisi*, C.6, S.10, s.71-89.

Bozkurt, Nebi (2003), "Lakap", *DİA*, C.27, Ankara, s.65-67.

Bozkurt, Bebi (2003), "Medrese", *DİA*, C.28, Ankara, s.323-327.

Bozkurt, Nebi (2004), "Mezarlık", *DİA*, C.29, Ankara, s.519-522.

Bursalı Mehmed Tahir (1918), "İdare-i Osmaniye Zamanında Yetişen Kırım Müellifleri", *Kırım Mecmuası*, nr. 16, s.288-292.

Bursalı Mehmed Tahir (1918), "İdare-i Osmaniye Zamanında Yetişen Kırım Müellifleri", *Kırım Mecmuası*, nr. 17, s.302-309.

Bursalı Mehmed Tahir (H.1335), *İdareyi Osmaniye Zamanında Yetişen Kırım Müellifleri*, Kitabhane-i Sûdi, İstanbul.

Bursalı Mehmed Tahir (1990), *İdareyi Osmaniye Zamanında Yetişen Kırım Müellifleri*, Haz. Mehmet Sarı, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara.

Bülbül, İsmail (2016), "Yedisian-Bucak Nogaylarının 1756 ve 1758 İsyanları", *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl 1, Sayı 1, s. 74-113.

Bülbül, İsmail (2017), "XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Kuban Boyunda Siyaset, Etnik Yapı ve İktisat", *VAKANÜVİS- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi/ International Journal of Historical Researches*, Yıl/Vol. 2, Kafkasya Özel Sayısı, s.73-114.

- Canatar, Mehmet (2002), “Kethüdâ”, *DİA*, C.25, Ankara, s.332-334.
- Cebeci, İsmail (2019) “Teverruk”, *DİA*, Ek:2, Ankara, s.594-595.
- Cebeci, Lütfullah (2003), “Mefâtîhu’l-Gayb”, *DİA*, C.28, Ankara, s.348-350.
- Cihan, Ahmet/Yılmaz, Fehmi (2004), “Kırım Kadı Sicilleri”, *İslâm Araştırmaları Dergisi*, S.11, s.131-176.
- Cihan, Cihad (2019), “19.Yüzyıl Seyyahlarına Göre Hazar Ötesi Türkmenlerinde Yağmacılık ve Köle Ticareti”, *Seyyahların İzinde Türkistan*, Ed. Mustafa Gökçe, Pegem Akademi Yay., s.267-312.
- Cin, Halil (1974), *İslâm ve Osmanlı Hukukunda Evlenme*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara.
- Cin, Halil/Akgündüz, Ahmet (1990), *Türk Hukuk Tarihi*, C.2, Timaş Yay., İstanbul.
- Çağrı, Mustafa (1995), “Emir bi’l-ma’rûf nehiy ani’l-münker”, *DİA*, C.11, İstanbul, s.138-141.
- Çakır, Baki (2019), “Kese”, *DİA*, C.Ek 2, Ankara, s.42-43.
- Çalış, Halit (2007), “Rakabe”, *DİA*, C.34, İstanbul, s.427-428.
- Çalışıcı, İrem (2003), *Ege Bölgesinde Geleneksel Çömlekçiliğin Bugünkü Durumu*, Güzel Sanatlar Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi.
- Çeçen, Kazım (2002), “Köprü”, *DİA*, C.26, Ankara, s. 252-255.
- Çelik, Dilek (2011), *67 A 90 nolu ve 1017-1022 (1608?1613) tarihli Kırım Hanlığı Kadiasker Defteri (Tahlil ve Transkripsiyon)*, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya: Sakarya Üniversitesi.
- Çelik, Yüksel (2009) “Serasker”, *DİA*, C.36, İstanbul, s.547-549.
- Çervonnaya, Svetlana (1992), “Kırım Tatar Halkının Mukadderatı: Devlet ve Kültürün Geçmişi, Bugünkü Problemleri ve Geleceği”, Çev. İbrahim Yıldırım, Arzu Mertol, *Emel Dergisi*, S.191, s.1-7.
- Çınar, Hüseyin (2006), “Hacı I. Selim Giray Han ve Çiftlik Vakıfları”, *Karadeniz Araştırmaları*, S.11, s.19-37.
- Çınar, Hüseyin (2007), “Arslan Giray Han ve Kırım’ın Yeniden İmârında Vakıfların Rolü”, *Vakıflar Dergisi*, S.30, Ankara, s.117-138.
- Çınar, Hüseyin (2011), “Türkiye’de Üniversitelerde Şer’iye Sicillerine Dayalı Olarak Yapılan Çalışmalar”, *Cumhuriyet Döneminde Türkiye’de Tarihçilik ve Tarih Yayıncılığı Sempozyumu*, Bildiriler (Ankara 18-20 Mart 2010), Ed. Mehmet Öz, TTK Yay., Ankara, s.359-422.
- Danık, Sevdâ (2020), *Orta Anadolu’da Para ve Fiyatlar*, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Elazığ: Fırat Üniversitesi.

- Demir, Uğur (2006), *Târîh-i Mehmed Giray (Değerlendirme-Çeviri Metin)*, Türkiye Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi.
- Demirci, Kürşat (2001), “Kabr”, *DİA*, C.24, İstanbul, s.33-35.
- Demirkent, Işın (1992), “Bizans”, *DİA*, C. 6, İstanbul, s.230-244.
- Demirci, Kürşad (2013), “Yahudilik-Yahudilik ve Diğer Dinler”, *DİA*, C.43, İstanbul, s.219-220.
- Devlet, Nadir (1996),“XX. yüzyılda Tatarlarda Milli Kimlik Sorunu”, *Belleten*, C.LX, s.227, Ankara, s.191-202.
- Doğan, Ahmet (2000), *Kırım Mecmuası 1-23.Sayılar (Fihrist ve Metinler)*, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum: Atatürk Üniversitesi.
- Donuk, Abdülkadir (1982), “Çeşitli Topluluklarda ve Eski Türklerde Âile”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi Fâtih Sultân Mehmed’e Hatıra Sayısı*, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul, S.33, s.147-168.
- Döndüren, Hamdi (2000), “Îlâ”, *DİA*, C.22, İstanbul, s.61-62.
- Dönmez, İbrahim Kâfi (2011), “Temyiz”, *DİA*, C.40, İstanbul, s.437-439.
- Durmuş, İsmail (2002),“Hatîb Kazvînî”, *DİA*, C.25, Ankara, s.156-157.
- Ebü'l-Fidâ (2017), *Ebü'l-Fidâ Coğrafyası (Takvimü'l-Büldan)*, Çev. ve Yay. Haz. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yay. İstanbul.
- Ebü'l-ulâ Mardin (1997), “Kadı”, *İA*, C.6, MEB Yay., s.42-46.
- Elmalı, Hüseyin (2007), “Muhammed bin Ebû Bekir Râzî”, *DİA*, C.34, İstanbul, s.487-488.
- Emecan, Feridun (1994), “Dönüm”, *DİA*, C.9, İstanbul, s.521.
- Emecan, Feridun (2008), “Sâhib Giray”, *DİA*, C.35, s.519-520.
- Engin, Nihat (1998), *Osmanlı Devleti'nde Kölelik*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı. Yayınları İstanbul.
- Eravcı, H.Mustafa (2009), “Selim Giray”, *DİA*, C.36, İstanbul, s.428-429.
- Erbay, Celal (2006), “Nafaka”, *DİA*, C.32, İstanbul, s.282-285.
- Erdoğan, Hanife (2020), “Kozaklar: Milli Kimlik ve Sosyo-Kültürel Yaşam”, *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, C.13, S.32, s.1426-1440.
- Ergenç, Özer (1984), “Osmanlı Şehrindeki Mahalle'nin İşlev ve Nitelikleri Üzerine”, *Osmanlı Araştırmaları*, S.4, İstanbul, s.69-78.
- Ergenç, Özer (1995), *Osmanlı Klasik Dönemi Kent Tarihçiliğine Katkı XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, Ankara Enstitüsü Vakfı Yay., Ankara.
- Ergenç, Özer (2002), Şehir, Toplum, Devlet, Osmanlı Tarihi Yazıları, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul.

- Ergin, Muharrem (2011), *Orhun Âbideleri*, Boğaziçi Yay., Ankara.
- Erkal, Mehmet (1991), “Arşın”, *DİA*, C.3, İstanbul, s.411-413.
- Erkal, Mehmet (1992), “Beytûlmâl”, *DİA*, C.6, İstanbul, s.90-94.
- Ertuğ, Zeynep Tarım (2009), “Saray”, *DİA*, C.36, İstanbul, s.117-121.
- Evliya Çelebi (2011), *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, Haz. Seyit Ali Kahraman, Yapı Kredi Yay., 7. Kitap, İstanbul.
- Eyice, Semavi (1997), “Hamam”, *DİA*, C.15, İstanbul, s.402-430.
- Faroqhi, Suraiya (2000), *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, Çev. Neyyir Kalaycıoğlu, Tarih Vakfı Yurt Yay., 3. Baskı, İstanbul.
- Faroqhi, Suraiya (2005), *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam*, Çev. Elif Kılıç, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul.
- Faroqhi, Suraiya (2010), *Osmanlı İmparatorluğu ve Etrafındaki Dünya*, Çev. Ayşe Berktaş, Kitap Yayınevi, İstanbul.
- Ferid Develioğlu (1993), *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügât*, Aydın Kitabevi Yay., Haz. Aydın Sami Güneyçal, Ankara.
- Fernand Braduel (1989), *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası I*, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Eren Yay., İstanbul.
- Fevzi Altok (1918), "Kırım Medreseleri", *Kırım Mecmuası*, nr. 10, s. 188-189.
- Fisher, Alan (2009), *Kırım Tatarları*, Çev. Eşref B. Özbilen, Selenge Yay., İstanbul.
- Genç, Mehmet (2019), *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yay., 16. Baskı, İstanbul.
- Göğünç, Nejat (1997), “Hâne”, *DİA*, C.15, İstanbul, s.552-553.
- Gökbilgin, M.Tayyip (2002), *Osmanlı Paleografya ve Diplomatik İlmi*, Enderun Kitapevi, İstanbul.
- Gökbilgin, Özalp (1973), *1532-1577 Yılları Arasında Kırım Hanlığı'nın Siyasi Durumu*, Atatürk Üniversitesi Yay., Ankara.
- Gökçen, İbrahim (1946), *16. Ve 17. Asır Sicillerine Göre Saruhan'da Yörük ve Türkmenler*, Marifet Basımevi, İstanbul.
- Gömeç, Sadettin (2009), “Kırım Bölgesinde İlk Türkleşme Faaliyetleri”, *Turkish Studies-İnternational Priodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* S.4, s.1013-1023.
- Gözyayın, Ethem Feyzi (1944), *Kırım Türklerinin Yerleşme ve Göçmeleri*, Coğrafi, Tarihi, Harsi, İktisadi ve Siyasi, Vakıf Matbaası, İstanbul.
- Gözübenli, Beşir (1997), “Hâkim eş-Şehîd”, *DİA*, C.15, İstanbul, s.195-196.
- Güç, Ahmet (2003), “Mâbed ve İbadet”, *DİA*, C.43, İstanbul, s.207-212.

Gültekin, Hayrettin (2007), *Osmanlıca Tapu Terimleri Sözlüğü*, Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşiv Daire Başkanlığı Yay.

Gümüşcü, Osman/Küçükbaşcı, Mustafa Sabri (2019), “Köy”, *DİA*, C.Ek-2, Ankara, s.85-87.

Günay, Hacı Mehmed (2012), “Vakıf”, *DİA*, C.42, İstanbul, s.475-479.

Gündoğdu, Abdullah (2008), “Altın Orda Sahasında İslamlaşma ve Sonuçları”, *Volga-Ural Bölgesinde İslam Medeniyeti II. Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri IRCICA*, İstanbul 2008, s. 233-248.

Gündoğdu, Abdullah (2021), “Türkiye ve Türk Dünyası Bilincinde Cengiz ve Halefleri Algısı”, *Cengiz Han ve Mirası*, TÜBA Yay.,Ed:Cem Korkut,Mürsel Doğrul, Ankara, s.77-110.

Gündoğdu, Raşit (2000), *Uşşakizâde Târîhi(Tahlil ve Metin)(1106-1104/1694-1712)*, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul, İstanbul Üniversitesi.

Güneş, Hasan Hüseyin (2006), “Bahçesaray Câmî-i Kebir Mahallesi İnsanlar ve Kurumlar”, *Karadeniz Araştırmaları*, S.11, s.91-99.

Gürkan, Salime Leyla (2013), “Yahudilik”, *DİA*, C.43, İstanbul, s.187-197.

Gürkan, Salime Leyla (2013), “Yahudilik-Literatür”, *DİA*, c.43,İstanbul, s.226-232.

Halîm Geray Sultân (H.1327), *Gülbün-i Hanan*, O.Cudi tabı, Necm-i İstikbâl Matba`ası, İstanbul.

Halîm Geray Sultân (2013), *Gülbün-ü Hânân (Kırım Hanları Tarihi) Değerlendirme-Metin-Tıpkı Basım*, Haz.Başer, Alper/Günaydın, Alper, İstanbul Üniversitesi Avrasya Enstitüsü Yay., İstanbul.

Halîm Geray Sultân (2019), *Gülbün-i Hanan*, Haz.İbrahim Gültekin, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara.

Hallaçoğlu, Yusuf (1994), “Dellâl”, *DİA*, C.9, İstanbul, s.145-146.

Hamîdullah, Muhammed (1998), “Abd”, *DİA*, C.1, İstanbul, s.57.

Harman, Ömer Faruk (2013), “Yahudilik-Kutsal Metinler ve Dinî Literatür”, *DİA*, C.43, İstanbul, s.197-201.

Harman, Ömer Faruk (2013), “Yahudilik-İnanç Esasları”, *DİA*, C.43, İstanbul, s.201-207.

Harman, Ömer Faruk (2013), “Yahudilik-Mezhepler ve Dinî Guruplar”, *DİA*, C.43, İstanbul, s.212-218.

Harman, Ömer Faruk (2013), “İslam Kaynaklarında Yahudilik”, *DİA*, C.43, İstanbul, s.220-226.

Hatiboğlu, İbrahim (2004),“Meşâriku’l-envâri’n-nebeviyye”, *DİA*, C.29, Ankara, s.361-362.

Hattox, Ralph S. (1998), *Kahve ve Kahvehaneler Bir Toplumsal İçeceğin Yakındoğu’daki Kökenleri*, Çev. Nurettin Elhüseyni, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul.

Herodotus (1831), *Book IV*, Trans with notes and life of the author, Rev. William Beloe, London 1831.

Hezarfen Hüseyin Efendi (1998), *Telhîsü'l-Beyân Fî Kavânîn-i Âl-i Osmân*, Haz., Sevim İlgürel, TTK Yay., Ankara.

Hinz, Walther (1990), *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, Çev. Acar Sevim, Marmara Üniversitesi Yay. İstanbul.

Hoca Sadettin Efendi (1999), *Tacü't-Tevarih III*, Haz. İsmet Parmaksızoğlu, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara.

Işık, Hasan (2016), “Türkiye’de Yerel Tarihçilik ve Mustafa Çağatay Uluçay” *Türk Tarihçileri*, Ed.: Ahmet Şimşek, Pegem Akademi Yayınları, Ankara, s.309-323.

Işık, Hasan (2019), “Seyahatnâmelerin Türk Tarihi ve Türkistan Araştırmaları Açısından Yeri ve Önemi”, *Seyyahların İzinde Türkistan*, Ed.Mustafa Gökçe, Pegem Akademi, Ankara, s.1-26.

Işık, Hasan/Doğan Ahmet (2017), “Gaspıralı İsmail ve Kırım Ahali Cumhuriyeti”, *Kerkük Çok Uzak Değil Prof. Dr. Eşref Buharalı'ya Armağan Türk Tarihine Dair Yazılar II*, Ed. Alpaslan Demir, Tuba Kalkan, Eralp Erdoğan, Gece Kitaplığı, Ankara, s.133-150.

Işık, Hasan/Doğan, Ahmet (2017),“Genel Türk Tarihinin kaynaklarından Süreli yayınlara bir Örnek: Kırım Mecmuası”, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, C.3, S.3, s.123-140.

Işık, Hasan/Doğan, Ahmet (2018),“Bazı Matbuat Örneklerine Göre 20.yüzyılın Başlarında Kırım’da Türklük Tatarlık Tartışması”, *Selçuklu Tarihçiliğinin Zamansız Kaybı Prof. Dr. Feda Şamil Arık'a Armağan Türk Tarihine Dair Yazılar III*, Ed: Alpaslan Demir, Tuba Kalkan, Eralp Erdoğan, Ömer Düzkabar, Gece Yayınları, Ankara, s.641-657.

Işık, Hasan/Doğan, Ahmet (2021),“Türkiye Kırım İlişkileri”, *20. Yüzyılda Türkiye-Türk Dünyası İlişkileri*, Ed: Cihat Yıldırım, Fatih Tuğluoğlu, Mustafa Gökçe, Osman Okumuş, Pegem Akademi Yay., Ankara, s.641-658.

İbragimova, Aliye (2007), “Bahçesaray”, *Icanas (2007)*, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Ankara 2002, s.1631-1640

İlgürel, Mücteba (1995), “Evliya Çelebi”, *DİA*, C.11, s. 529-533.

İbşirli, Mehmet (2006),“Nâib”, *DİA*, C.32, İstanbul, s.312-313.

İlgürel, Mücteba (2009), “Subaşı”, *DİA*, C.37, İstanbul, s.447-448.

İnalcık, Halil (1943),“Osmanlı Tarihi Hakkında Mühim Bir Kaynak”, *Ankara Üniversitesi Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. I, S. 2, Ankara, s.89-96.

İnalcık, Halil(1944), “Yeni Vesikalara Göre Kırım Hanlığının Osmanlı Tabiliğine Girmesi ve Ahidname Meselesi, *Belleten*, C.VIII., S.30, s.428-614.

İnalcık, Halil (1948), “Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşe-i ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü (1569),” *Belleten*, XII/46, Ankara, s. 349-398.

İnalcık, Halil (1951), “Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş ve İnkisafı Devrinde Türkiye’nin İktisadi Vaziyeti Üzerine Bir Tetkik Münasebetiyle”, *Belleten*, C. XV/60, Ankara, s. 629-684.

İnalcık, Halil (1953), “15. Asır Türkiye İktisadi ve İçtimai Kaynakları”, *İktisat Fakültesi Mecmuası*, C.15, S.1-4, s.51-75.

İnalcık, Halil (1970), “The Ottoman Economic Mind and Aspects of the Ottoman Economy”, Ed. M. A. Cook, *Studies in the Economic History of the Middle East from the Rise of İslam to the Present Day*, Newyork-London-Toronto, s. 211-212.

İnalcık, Halil (1983), *Intoduction to Ottoman Metrology*, *Turcica*, S. XV, Paris, s.311-348.

İnalcık, Halil (1986), "Ahmad Pasha Gedik", *The Encyclopedia of İslam*, Vol. I, Leiden, s.292-293.

İnalcık, Halil (1986), “Power Relationships Between Russia, The Crimea And The Otoman Empire As Reflected in Titulature”, *Turco-Tatar Past- Soviet Present: Studies Presented to Alexandre Benningsen*, Paris, Editions de l’Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales, s. 175-211.

İnalcık, Halil (1991), “Cerkez, Ottoman Period”, *The Encyclopedia of İslam*, Vol. V, Leiden, s.24-25.

İnalcık, Halil (1994), “Devlet Giray”, *DİA*, C.9, s.241-242.

İnalcık, Halil (1995), *Sources and Studies on the Otoman Black Sea I, The Customs Register of Caffa 1487- 1490*, Harvard.

İnalcık, Halil (1996), “Giray”, *DİA*, C.14, s.76-78.

İnalcık, Halil (1996), “Kırım Hanlığı Kadı Sicilleri Bulundu”, *Belleten*, 60 (227), s.165-190 .

İnalcık, Halil (1997), “Kırım Hanlığı”, *İA*, C.6, MEB Yay., s.746-756.

İnalcık, Halil (2001), “Kalgay”, *DİA*, C.23, İstanbul, s.259.

İnalcık, Halil (2001), “İslâm Giray Han III”, *DİA*, C.23, İstanbul, s.46-47.

İnalcık, Halil (2003), *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)*, Çev. Ruşen Sezer, YKY, İstanbul.

İnalcık, Halil (2017), *Kırım Hanlığı Tarihi üzerine Araştırmalar 1441-1700*, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul.

İnalcık, Halil (2018), "Makaleler 2", *Osmanlı İmparatorluğu’nda Köle Emeği*, *Doğu-Batı*, s.123-153.

İnalcık, Halil (2018), *Osmanlı İdare ve Ekonomi Tarihi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara.

İşbilir, Ömer (2013), “Yük”, *DİA*, C.44, İstanbul, s.46-48.

İzgi, Cevat (1998), “Hayâtü’l-Hayevân”, *DİA*, C.17, İstanbul, s.18-20.

- Jerdeva, Anastasiia (2019), *Kırım Efsaneleri*, Son Çağ Yay., Ankara.
- Joseph Von Hammer-Pursgtall (2013), *Kırım Hanlığı*, Çev. Seyfi Say, İnsan Yay., İstanbul.
- Kafalı, Mustafa (2002), “Altın-Orda Hanlığı”, *Türkler*, C.8, Ed: Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Ankara, s.397-411.
- Kahya, Esin (1997), “El-hâvî”, *DİA*, C.16, İstanbul, s.532-533.
- Kallek, Cengiz (1992), “Batman”, *DİA*, C.5, İstanbul, s.199-200.
- Kallek, Cengiz (1998), “el-Hidâye”, *DİA*, C.17, İstanbul, s.471-473.
- Kallek, Cengiz (2001), “Kantar”, *DİA*, C.24, İstanbul, s.317-320.
- Kallek, Cengiz (2002), “Kile”, *DİA*, c.25, Ankara, s.568-571.
- Kallek, Cengiz (2005), “Mil”, *DİA*, C.30, İstanbul, s.53-54.
- Kallek, Cengiz (2005), “Miskal”, *DİA*, C.30, İstanbul, s.182-183.
- Kallek, Cengiz (2007), “Pazar”, *DİA*, C.34, s.194-2003.
- Kallek, Cengiz (2010), “Şinik”, *DİA*, C.39, İstanbul, s.169-170.
- Kançal (Ferrari), Nicole (1997), *Kırım Hanlarının İmar Faaliyetleri ve Mezar Taşları*, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi.
- Kançal-Ferrari, Nicole(1997), “Han Sarayı”, *DİA*, C.15, İstanbul, s.521-524.
- Kançal-Ferrari, Nicole(2003), “Zincirli Medrese”, *DİA*, C.44, İstanbul, s.445-446.
- Kançal-Ferrari, Nicole (2004), *Bahçesaray’daki Hansaray’ın Yerleşim Düzeni ve Mimarisi*, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi.
- Kançal-Ferrari, Nicole (2005), *Kırım’dan Kalan Miras Hansaray*, Klasik Yay., İstanbul.
- Kandemir, M. Yaşar (1993), “el-câmi’u’s-Sahîh”, *DİA*, C.7, İstanbul, s.114-123.
- Kanlıdere, Ahmet (2016), “Kırım Tatarlarının Kültürel Kimliklerini Yeniden İnşa Çabaları”, *Karadeniz Araştırmaları*, S.51, s.237-238.
- Karabulut, Asuman (2011), *Elizabeth Lady Craven’in 1785-1786 yılları arasında Osmanlı İmparatorluğu’na yaptığı seyahati*, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İzmir: Ege Üniversitesi.
- Karaca, Filiz (2002), “Kürk”, *DİA*, C.26, Ankara, s.568-570.
- Karaduman, Gökay (2020), *18. Yüzyıl Osmanlı Devleti’nde İstanbul’da Vakıfların Beledi Hizmetleri*, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi.
- Karaismailoğlu, Adnan (1988), “Acem”, *DİA*, C.1, İstanbul, s.321.
- Karakulak, Mesut (2020), *Türkistan’da Efendiler ve Köleler*, Kronik Yay., İstanbul.

- Karaörs, Metin (1993), “Kırım’da Türkçe Yer Adları”, *Türk Kültürü*, S.367, Yıl: XXXI, s.684-693.
- Karatay, Zafer (1991), “Bahçesaray”, *DİA*, C.4, İstanbul, s.482-783.
- Karpat, Kemal (1992), “Bucak”, *DİA*, C.6, İstanbul, s.341-343.
- Kavak, Nuri (2008), “Kırım Hanlığı Şer’iyye Sicilleri ve Muhtevası Üzerine”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.7, ss.13-27.
- Kavak, Nuri (2008), *Kırım’ın Karasu Kazası 1683-1744 (Şer’iyye Sicillerine göre)*, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi.
- Kavak, Nuri (2010), “Kırım Hanlığı Şer’iyye Sicilleri’ne Yansıyan Kitaplar”, *Osmanlı Araştırmaları*, S.XXXV, 2010, s.275-286.
- Kavak, Nuri (2011), “Kırım Hanlığı Şer’iyye Sicillerindeki Karaim İzleri”, *Uluslararası Karay Çalışmaları Sempozyumu*, Ed. Mehmet Alpargu/Yücel Öztürk/ M. Bilal Çelik, Bilecik Üniversitesi Yay., Ankara, s. 337-350.
- Kavak, Nuri (2016), “Acem Tüccarının Trabzon’dan Başlayıp Kırım Topraklarında Süren Serüveni (1680-1755)”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, S. 48, s.69-76.
- Kaya, Mahmud (2011), “Tasavvur”, *DİA*, C.40, İstanbul, s.126-127.
- Kayapınar, Hüseyin (2001), “Kâkî”, *DİA*, C.24, İstanbul, s.216.
- Kaysunizâde Remmal Hoca (1973), *Târih-i Sâhib Geray Hân*, Haz., Özalp Gökbilgin, Atatürk Üniversitesi Yay., Baylan Matbaası, Ankara.
- Kazıcı, Ziya (1998), “Hisbe”, *DİA*, C.18, Ankara, s.143-145.
- Kazıcı, Ziya (2003), *Osmanlı Vakıf Medeniyeti*, Bilge Yayınları, İstanbul 2003.
- Kılınç, Şahin (2019), “Kırım Hanlığında Köle Kaynak Noktaları, İstihdam Alanları ve Köle Azat Etme Yöntemleri”, *Journal of International Eastern European Studies/Uluslararası Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, Vol./Yıl. 1, S. 2, s.293-314.
- Kırimer, Cafer Seydahmet (1934), *Gaspıralı İsmail Bey (Dilde, Fikirde, İşte Birlik)* İstanbul 1934.
- Kırımlı, Hakan (1996), *Kırım Tatarlarında Milli Kimlik ve Milli Hareketler (1905-1916)*, TTK Yay., Ankara.
- Kırımlı, Hakan (2008), “Emigrations from the Crimea to the Ottoman Empire during the Crimean War”, *Middle Eastern Studies*, Vol. 44, No. 5, s. 751–773.
- Kırımlı, Hakan (2012), *Türkiye’deki Kırım Tatar ve Nogay Köy Yerleşimleri*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul.
- Kırımlı, Hakan/Kançal-Ferrari/Nicole(Proje Yöneticileri) (2016), *Kırım’daki Kırım Tatar (Türk-İslâm) Mimari Yadigârları*, T.C. Başbakanlık Yurt Dışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı Yay., İstanbul.

- Kırımlı, Hakan (2022), *Geraylar ve Osmanlılar Kırım Hânedânının Osmanlı Devleti'ndeki Hikayesi*, Ötüken Yay., İstanbul.
- Kırzioğlu, Fahrettin (1998), *Osmanlıların Kafkas-Elleri'ni Fethi (1451-1590)*, TTK Yay., Ankara.
- Kızıltoprak, Süleyman (2004), "Memlûk", *DİA*, C.29, Ankara, s.87-90.
- Kortepeter, C.M.(1997), "Kalghay", *The encyclopedia of İslam*, Vol. IV, Leiden, s.499-500.
- Köprülü, Fuat (1942), "Vakıf Müessesinin Hukuki Mahiyeti ve Tarihi Tekâmülü", *Vakıflar Dergisi*, No: II, s.1-35.
- Köprülü, Fuat (1983), *İslam ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*, Ötüken Yay., İstanbul.
- Köprülü, Fuat (1991), *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, TTK Yay., Ankara.
- Kur'an Yolu Meâli* (2016), Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara
- Kurat, Akdes Nimet (1940), *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına Ait Yarlık ve Bitikler*, Bûrhaneddin Matbaası, İstanbul.
- Kurat, Akdes Nimet (1972), *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, TTK Yay., Ankara.
- Kurat, Akdes Nimet, (2014), *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, TTK Yay., Ankara.
- Kurt, Yılmaz (2020), *Anadolu'da Kişi ve Yer Adları*, Haz. Ertan Ünlü- Fatih Mehmed Önal, Akçağ Yay., Ankara.
- Küçükaşcı, Mustafa Sabri (2000), "İmam", *DİA*, C.22, İstanbul, s.178-181.
- Küçükaşcı, Mustafa Sabri (2002), "Kâtib", *DİA*, C.25, Ankara, s.49-52.
- Küçükaşcı, Mustafa Sabri (2010), "Şehir", *DİA*, C.38, İstanbul, s.441-446.
- Kütükoğlu, Mübahat S. (2018), *Osmanlı'nın Sosyo-Kültürel ve İktisâdî Yapısı*, TTK Yay.,Ankara.
- Lady, A. (Andrew Neilson) (1855), *The Crimea: Its Towns Inhabitants and Social Customs*, London: Printed At The "Christian Times" Office.
- Magocsı, Paul Robert (2017), *Şu Mübarek Topraklar Kırım ve Kırım Tatarları*, Çev., Ferit Burak Aydar, Yapı Kredi Yay., İstanbul.
- Maran, Cemil Maran (1969), *Müneccinbaşı Şahaifü'l Ahbar'ın Kırım Hanlarına Ayrılan Kısımlarının Açıklanması*, Bitirme Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi.
- Marcin Broniowski (1970), *Kırım*, Çev. Kemal Ortaylı, Ege Matbaası, Ankara.
- Mehmed Mübarek (H.1318), *Müze-i Hümayûn Meskûkât-i Kâdime-i İslâmiye Kataloğu 3. Kısım: Mülûk-ı Cengiziye ve İlhâniye ve Celairiye ve Kırım Hanları Meskûkâtı*, Mahmut Bey Matbaası, Kostantiniye.

Memetov, Rustem (2018), *Kırım Hanlığı Döneminde (1441-1783) Arap Dili ve Edebiyatı Alanında Yapılan Çalışmalar*, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi.

Milner, Tomas (1855), *The Crimea, Its Ancient and Modern History; The Khans, The Sultâns and The Chars*, London.

Mirza Bala (1997), “Kırım”, *İA*, C.6, MEB Yay., s.743-746.

Muallim Hüsameddin (1918), “Kırım Hanlığı Hatıratından”, *Kırım Mecmuası*, nr. 2, s.35-36.

Muallim Hüsameddin (1918), “Kırım Hanlığı Hatıratından”, *Kırım Mecmuası*, nr. 6, s.114-116.

Mumcu, Ahmet (1994), “Dîvân-ı Hümâyûn”, *DİA*, C.9, İstanbul, s.430-432.

Муравьев-Апостол, Иван Матвеевич (1823), *Путешествие по Тавриде в 1820 году*, Санкт-Петербург.

Mustafa Kesbî (2002), *İbretnümâ-yı Devlet (Tahlil ve Tenkitli Metin)*, Haz. Ahmet Öğreten, TTK Yay., Ankara.

Mustafa Naîm Efendi (1968), *Naîma Tarihi*, C.3, Çev. Zuhuri Danışman, Bahar Matbaası, İstanbul.

Muzafarov, Refik/Nüzhet Muzafarov (2018), *Kırım Tatar Türkçesi Türkiye Türkçesi Rusça Sözlük*, Çev. Nariman Seyityahya(Seytyagyayev), TDK Yay., Ankara.

Muzaffer Ürekli (2018), “Kırım Hanlığı’nda Devlet Teşkilatı”, *Afyonkarahisar I. Türk Tarihi Sempozyumu Türklerde Devlet*, Ed.Hayrunisa Alan, Ali Ahmetbeyoğlu, Uğur Demir, Adnan Baycar, İstanbul, s.327-346.

Nasibli, Yunis (2004), “Kozaklar ve Kozey Kafkasya’nın Slavlaşmasındaki Roller”, Çev. Liliye Sabirova, *Karadeniz Araştırmaları*, S.2, s.1-6.

Novoselyskiy, A.A.(2011), *XVII. Yüzyılın Birinci Yarısında Moskova Devletinin Tatarlarla Mücadelesi*, Ter. Kemal Ortaylı, Yayına Haz. Erhan Afyoncu-İlyas Kamalov, TTK Yay., Ankara

O[smen] K[emal] Hatif (1918), "Kırım’da Nüfus Ekseriyeti", *Kırım Mecmuası*, nr. 5, s. 81-83.

Ocak, Ahmet Yaşar (1998), “Hidrellez”, *DİA*, C.17, İstanbul, s.315-315.

Ocak, Ahmet Yaşar/Âmil Çelebioğlu (1998), “Âb-ı Hayat”, *DİA*, C.1, İstanbul, s.1-4.

Oğuzoğlu, Yusuf (2012), *Halil İnalcık’ın Bursa Araştırmaları*, Bursa Büyükşehir Belediyesi Kitaplığı, Bursa.

Ortay, Selim (1939), *Kırım’ın İstiklal Davası*, Köstence.

Ortaylı, İlber (2008), *Türkiye Teşkilat ve İdari Tarihi*, Cedid Neşriyat, Ankara.

Ortaylı, İlber (2013), *Osmanlı Toplumunda Aile*, Timaş Yay., İstanbul.

- Ortaylı, İlber (2017), *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti'nde Kadı*, Kronik Yay., 7. Baskı, İstanbul.
- Ortekin, Hasan (1938), *Kırım Hanlarının Şeceresi*, Burhaneddin Matbaası, İstanbul.
- Ögel, Bahaeddin (1997), “Tatar”, *İA*, C.12/1, MEB Yay., s.50-56.
- Ögel, Bahattin (1993), *Türk Kültürünün Gelişme Çağları II*, MEB Yay., İstanbul.
- Öğüt, Salim (1996), “Hac, Hacla ilgili Fıkıhî Hükümler”, *DİA*, C.14, İstanbul, s.389-397.
- Öz, Mustafa (2012), “Vasî”, *DİA*, C.42, İstanbul, s.546-547.
- Özbek, Ali (2002), “El-keşşâf”, *DİA*, C.25, Ankara, s.329-330.
- Özcan, Abdülkadir (1992), “Bölük”, *DİA*, C.6, İstanbul, s.324-325.
- Özcan, Abdülkadir (2007), “Pençik”, *DİA*, C.34, İstanbul, s.226-228.
- Özcan, Tahsin (2005), “Muhallefât”, *DİA*, C.30, İstanbul, s.406-407.
- Özdem, Zeynep (2006), *Kırım Karasubazar'da Sosyo-Ekonomik Hayat (17. yüzyıl sonlarından 18. yüzyıl ortalarına kadar)*, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale: Kırıkkale Üniversitesi.
- Özdem, Zeynep (2010), *Kırım Karasubazar'da Sosyo-Ekonomik Hayat (17.Yüzyıl Sonlarından 18.Yüzyıl Ortalarına Kadar)*, TTK Yay., Ankara.
- Özdem Köse, Zeynep (2017), *Kırım Hanlığı'nda Kölelik (1648-1699)*, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Kahramanmaraş: Sütçü İmam Üniversitesi.
- Özdemir, Recep (2007), “Tarihte Tüketici Haklarına Yönelik Yapılan İlk Kanun: “Kanunnâme-i İhtisab-ı Bursa”, *Mecmua Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, S.4, s.1-16.
- Özel, Ahmet (1998), “Ahkâm”, *DİA*, C.1, İstanbul, s.550-551.
- Özel, Ahmet (2000), “Muzafferüddin İbnü's-Sââti”, *DİA*, C.21, İstanbul, s.190-192.
- Özel, Ahmet (2009), “Semerkandî, Muhammed b. Yusuf”, *DİA*, C.36, İstanbul, s.479-480.
- Özsaraç, Yakup (2019), *Osmanlı Para Vakıflarından Türkiye Vakıflar Bankasına (1826-1954)*, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi.
- Özsoy, İsmail (1995), “Faiz”, *DİA*, C.12, İstanbul, s.110-126.
- Öztürk, Yücel (2000), *Osmanlı Hakimiyetinde Kefe (1475-1600)*, T.C. Kültür Bakanlığı Yay., Ankara.
- Öztürk, Yücel (2002), “Kırım Hanlığı”, *Türkler*, C. VIII. Ed: Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, C.8, Ankara, s.480-513.
- Öztürk, Yücel (2010), “From Tavrida to Crimea: The Terms of Crimea and Karaim in Historical And Etymological Perspectives”, *Uluslararası Karay Sempozyumu Bildirileri (5-8 Nisan 2010)*, Bilecik Üniversitesi Yay., s.111-130.

- Öztürk, Yücel (2016), “Jeopolitik Perspektifte Kırım Yarımadası”, Uluslararası Osmaneli Sosyal Bilimler Kongresi, *Osmanelinden 21.Yüzyılı Okumak Bildiriler Kitabı*, Ed: Mustafa Ercan, Ali Ayata, Sultân Ece Altınok Çalışkan, Bilecik, s.1-24.
- Öztürk, Yücel (2020), “Kazak Teriminin Kölelik Mefhumu ile İlişkisi Üzerine”, *Journal of International Eastern European Studies/Uluslararası Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, Vol./Yıl. 2, No/Sayı. 2, s.550-573.
- Özünlü, Emine Erdoğan (2010), “Mühimme Defterlerine Göre XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı-Kırım Hanlığı İlişkileri”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S.27, Konya, s.489-503.
- Özyetkin, Ayşe Melek/Arpacı, Mehmet (2018), “Kırım Hanlığına Ait Yarlıklarda Geçen Para Birimleri Üzerine Bir Değerlendirme”, *V.Yıldız Sosyal Bilimler Kongresi*, S.773-785.
- Pakalın, Mehmet Zeki (1993), Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü I-II-III, MEB Yay., İstanbul.
- Pamuk, Şevket (1999), *Osmanlı İmparatorluğu’nda Paranın Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul.
- Pamuk, Şevket (2000), *İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler 1469-1998*, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara.
- Pamuk, Şevket (2002), “Kuruş”, *DİA*, C.26, Ankara, s.458-459.
- Pamuk, Şevket (2003), *A Monetary History of the Ottoman Empire*, Cambridge University Press, London.
- Pamuk, Şevket (2007), *Seçme Eserleri I Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları*, Çev. Gökhan Aksoy, İş Bankası Yay., İstanbul.
- Paşaoğlu Derin, Derya (2003), *Abdulgaffar Kırımı’nin Umdet’ül Ahbar’ına Göre (Umdet’ül Tevarih) Kırım Tarihi*, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi.
- Paşaoğlu, Derya Derin (2015), “Tarih-i Said Giray’a Göre 18. Yüzyıl Kırım Hanlığı’nda Nogay Uleması”, *Kırım’da İslâmi Eğitim: Tarihi Geçmişi ve Gelişim Yolları Konferansı (Zincirli Medresenin 515. Yılı ve kurucusu Mengli Giray Han’ın vefâtının 500. Yıl dönümü münasebetiyle düzenlenen)*, Yalta/Kırım, Rusya, s.97-131.
- Paşaoğlu, Derya Derin (2016), “Kırım Yerli Kaynaklarına Göre XVIII. Yüzyılda Kırım Hanlığı’nda Meşâyih Makamı”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S.20, s.89-116.
- Peçevi İbrahim Efendi (1999), *Peçevi Tarihi I*, Haz. Bekir Sıtkı Baykal, Kültür Bak. Yay; Ankara.
- Portakal, Güler (2019), *6 Numaralı Nâme-i Hümayûn Defterindeki Kırım Hanlığıyla İlgili Belgelerin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (H.1115-1133/M.1703-721)*, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kilis: 7 Aralık Üniversitesi.
- Puşkin, Aleksandr Sergeyeviç (2018), *Bahçesaray Çeşmesi*, Çev. Azad Ağaoğlu, Ötüken Yay., İstanbul.
- Saffeti Kemal (1919), “Bahçesaray I”, *Kırım Mecmuası*, nr. 22, s.384.

- Sahillioğlu, Halil (1953), *Kuruluştan XVIII. Asrın Sonlarına Kadar Osmanlı Para Tarihi Üzerine Bir Deneme*, İstanbul.
- Sahillioğlu, Halil (1965), *Bir Asırlık Osmanlı Para Tarihi 1640-1740*, İstanbul.
- Sahillioğlu, Halil (1978), “Osmanlı Para Tarihinde Dünya Para ve Maden Hareketinin Yeri (1300-1750)”, *ODTÜ Gelişme Dergisi: Özel Sayısı*, Ankara, s. 1-97
- Sahillioğlu, Halil (1989), “Akçe”, *DİA*, C.2, İstanbul, s.224-227.
- Sahillioğlu, Halil (1989), “Altın”, *DİA*, C.2, İstanbul, s.536-537.
- Sahillioğlu, Halil (1993), “Darphâne”, *DİA*, C.8, İstanbul, s.501-505.
- Sahillioğlu, Halil (1994), “Dinar”, *DİA*, C.9, İstanbul, s.352-355.
- Sahillioğlu, Halil (1994), “Dirhem”, *DİA*, C.9, İstanbul, s.368-371.
- Sak, İzzat (1989), “Konya’da Köleler (16.Yüzyıl Sonu-17. Yüzyıl Başı)”, *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, C.IX, s.159-197.
- Samoyleviç, A.N. (2021), “Kırım’daki Arıcılığa Dair XIV-XVII. Asırlardan Bazı Bilgiler”, Çev. Serdar Karaca, *Türk Dili*, Yıl:70, S.830, s.98-103.
- Saray, Mehmet (1989), “Altın Orda Hanlığı”, *DİA*, C.2, İstanbul.
- Saydam, Abdullah (1997), *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, TTK Yay., Ankara.
- Sayılr, Şeyda Büyükcan (2021), “Türklerin Ağaç İle Mitolojik ve Tarihi Bağları Üzerine Bir Değerlendirme”, *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C.3, S.6, s.187-198.
- Schamiloglu, Uli (1984), “The Qaraçı Beys of the Later Golden Horde: Notes on the Organization of the Mongol World Empire”, *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 4, 283-297.
- Schamiloglu, Uli (2002), “Altın Ordu”, *Türkler*, Ed: Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, C.8, Ankara, s.412-428;
- Schefer, M. Charles (2017), *İstanbul’da Fransız elçiliği Marki De Bonnac’ın Tarihi Hatırat ve Belgeleri*, Çev. Ali Şevket Bizer, Yayına Haz. Mustafa Daş, TTK Yay., Ankara.
- Seyyid Mehmed Rızâ (2020), *Es-Seb’ü’s-Seyyâr Fi-Ahbâr-ı Mülûki’t-Tatar (İnceleme-Tenkitli Metin)*, Haz., Yavuz Söylemez, TTK Yay., Ankara.
- Sıroçkovskiy, V.E. (1978), *Muhammed Geray Han ve Vasalları*, Çev. Kemal Ortaylı, Su Yayınları, Ankara.
- Silâhdâr Fındıklılı Mehmed Ağa (2018), *Nusretnâme İnceleme-Metin(1106-1113/1695-1721)*, Haz. Mehmet Topal, Tüba Yay., Ankara.
- Sinanoğlu, Mustafa (1998), “Hıristiyanlık”, *DİA*, C.17, İstanbul, s.364-368.
- Sinanoğlu, Mustafa (2004), “el-mevâkıf”, *DİA*, C.29, Ankara, s.422-424.
- Smętek, Dorota (2012), *Crimen Karaim Version of Melukat Shaul. Critical Edition and Linguistic Analysis*, Uniwersytet im Adama Mickiewicza w Poznaniu Wydział Neofilologii

Katedra Studiów Azjatyckich Zakład Turkologii, Mongolistyki i Koreanistyki, Doktorska, Poznań: Adam Mickiewicz University.

Smirnov, V.D. (2016), *Osmanlı Dönemi Kırım Hanlığı*, Çev.D. Ahsen Batur, Selenge Yay., İstanbul.

Soysal, Abdullah (1966), “Kırım Hanzâdelerinin Kafkasya’da Talim ve Terbiyesi”, *Emel Dergisi*, Sayı: 36, s.20-22.

Söylemez, Yavuz (2016), *Es-Seb’ü’s-Seyyâr fî Ahbâr-ı Mülûki’t-Tatar (Tenkitli Metin Neşri, İnceleme)*, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İzmir: Ege Üniversitesi.

Spuler, B. (1986), “Bāghçe Sarây”, New Edition, *The Encyclopedia of İslam*, Vol. I, Leiden, s. 893-894.

Strabo(1857), *The Geography of Strabo*, Trns. H. C Hamilton, London.

Suleymanov, Seyyar (2013), *Kırım Karayları*, Uludağ Üniversitesi Yay., Bursa.

Şahin, İlhan (2006), “Nahiye”, *DİA*, C.32, İstanbul, s.306-308.

Şahin, İlhan (2010), “Şehir”, *DİA*, C.38, İstanbul, s.446-449.

Şakir, Selim (1989), “Bağçasaray”, *Türk Kültürü*, S.314, Ankara, s.330-333.

Şakiroğlu, Mahmut H.(1996), “Frenk”, *DİA*, C.13, İstanbul, s.197-199.

Şemşeddin Sami (1996), *Kamûs-ı Türkî*, Çağrı Yay., İstanbul.

Şemşeddin Sami (H.1302), *Kamûsü’l-A’lâm*, C.2, İstanbul.

Şemşeddin Sami (H.1308), *Kamûsü’l-A’lâm*, C.3, İstanbul.

Şemşeddin Sami (H.1311), *Kamûsü’l-A’lâm*, C.4, İstanbul.

Şemşeddin Sami (H.1314), *Kamûsü’l-A’lâm*, C.5, İstanbul.

Şemşeddin Sami (H.1316), *Kamûsü’l-A’lâm*, C.6, İstanbul.

Şener, Abdulkadir (1988), “Âbık”, *DİA*, C.1, İstanbul, s.306-307.

Şensoy, Sedat/Birişik, Abdülhamit/Efendioğlu, Mehmet/ Kaya, Eyyüb Said/Sinanoğlu, Mustafa/ Ceylan, Ömür (2010), “Şerh”, *DİA*, C.38, İstanbul, s.555-568.

T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü (1992), *Osmanlı Devleti ile Kafkasya, Türkistan ve Kırım Hanlıkları Arasındaki Münâsebetlere Dâir Arşiv Belgeleri(1687-1908)*, Haz. Genç, Yusuf İhsan/Yıldırım, Hacı Osman/Demirtaş, Uğurhan/Yekeler, Numan/Celeb, Yaşar/Yıldırım, Zahit/Demirel, Mücahit/Metin, Gülsüm/Sağlam, Nevzat/Koltuk, Nuran/Saraç, Halil İbrahim/Türkmen, Mustafa N. /Safi, Muhammed/Erdoğan, Güsameddin, Ankara.

T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü (2013), *Osmanlı Belgelerinde Kırım Hanlığı Crimean Khanate in Ottoman Documents*, Haz. Gurulkan, Kemal/Genç, Yusuf İhsan/Demirbaş, Uğurhan/ Özekici, Turgay, Ankara.

T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü (2017), *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, Haz. Türe, İskender/Kaynar, Selim, Ankara.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı (2019), *Osmanlı-Rus Anlaşmaları РУССКО-ТУРЕЦКИЕ ДОГОВОРЫ 1700-1834*, Haz. Yekeler, Numan/Karaca, Yılmaz/Temel, Mehmet Selim/ Gurulkan, Kemal /Sivridağ, Abdullah /Demir, Mesut, İstanbul.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı (2020), *Kaynaklarıyla Osmanlı Coğrafyası Yer Adları Sözlüğü*, Haz. Coşkun, Ali/Karaca, Yılmaz/ Özkılınç, Ahmet/ Sivridağ Abdullah/ Yekeler, Numan/ Atik, Vahdettin.

Tak, Ekrem (2019), *XVI-XVII. Yüzyıl Üsküdar Şer‘iyye Sicilleri*, TTK Yay., Ankara.

Taşağıl, Ahmet (1998), “Hazarlar”, *DİA*, C.17, İstanbul, s.116-120.

Taşkın, Ünal (2005), *Osmanlı Devleti’nde Kullanılan Ölçü ve Tartı Birimleri*, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Elazığ: Fırat Üniversitesi.

Tavernier, Jean Baptiste (2006), *Tavernier Seyahatnâmesi*, Ed. Stefanos Yerasimos, Çev. Teoman Tunçdoğan, Kitap Yayınevi, İstanbul

Tekin, Zeki (1994), “Deri”, *DİA*, İstanbul, C.9, s.176-178.

Tezcan, Mehmet (2015), "Kırım-Bahçesaray’daki Zincirli Medrese ile Türkiye’deki Zincirli Medreselerin Bir Mukayesesi Hakkında," *Sbornik Materialov Mejdunarodnoy naučno-praktičeskoj konferentsii İslamskoe obrozovanie v Krimu: istoričeskie vehi i puti vozrojdeniya, posvyaščennoy 515-letiyu Zindjırlı medrese I pamyati ego osnovatelya Mengli Geray hana*, Yalta, Simferopol, Ukraine, s.43-96.

Togan, Zeki Velidi (1997), “Hazarlar”, *İA*, C.5/1, MEB Yay., s.397-408.

Tomar, Cengiz/Genç, Mehmet (2006), “Nâzır”, *DİA*, C.32, İstanbul, s.449-450.

Topal, Mehmet (2001), *Silâhdar Fındıklılı Mehmet Ağa Nusretnâme Tahlil ve Metin (1106-113/1695-1721)*, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi.

Topaloğlu, Bekir (1993), “Câmi’”, *DİA*, C.7, İstanbul, s.92-93.

Tosh, John (1977), *Tarihin Peşinde*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

Tozlu, Selahattin (2001), “19.Yüzyılda Sosyo-Ekonomik Bakımından Trabzon Limanı”, *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu*, Trabzon, s.381-397.

Tozlu, Selahattin (2002), “Trabzon-Erzurum-Tebriz Yolu (XIX. Yüzyılda Sosyal ve Ekonomik Bakımdan Bir İnceleme)”, *Türkler*, C.14, Yeni Türkiye Yay., s.481-492.

Tryjarski, Edward (2011), “Türklerde Arıcılık Beekeeping Among the Turks”, Çev. Ayşenur Kırgız Sağın, *Acta Turkcica*, Yıl III, Sayı 1/1, Ocak 2011, Kültürümüzde Arıcılık, Ed: Emine Gürsoy Naskali, Hilal Oytun Altun, s.130-161

Turan, Ahmet Nezihi (2003), “Kırım Hanlığı Kadı Sicilleri Hakkında Notlar”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S.9, İstanbul, s.1-16.

- Turan, Ahmet Nezihi (2009), “Bahçesaray Köleleri (17.-18.Yüzyıllar)” *Bilig*, S.48, s.241-254.
- Türer, Cemal (1991), “Eğitimde İçerik Analizi”, *Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi*, C.3, S.3, İstanbul, s.321-327.
- Türkhan, M. Sait (2016), “Celep”, *DİA*, C.Ek 1, İstanbul, s.253-255.
- Uğur, Yunus (2003), “Şer‘iyye Sicilleri”, *DİA*, C.39, s.8-11.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı (1938), “Şer‘î Mahkeme Sicilleri”, *Ülkü Mecmuası*, C.XXIX, S.5, Ankara, s.365-368.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı (1988), *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, TTK Yay., Ankara.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı (1995), *Osmanlı Tarihi*, C.II, TTK Yay., Ankara.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı (1995), *Osmanlı Tarihi*, C.IV/I, TTK, Yay., Ankara.
- Ülküsal, Müstecib (1980), *Kırım Türk-Tatarları (Dünü-Bugünü-Yarını)*, İstanbul.
- Ünal, Yusuf (1998), *Kırım Coğrafyası, Ortadoğu ve İslam Ülkeleri Enstitüsü*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi.
- Ürekli, Muzaffer (1989), *Kırım Hanlığı’nın Kuruluşu ve Osmanlı Himâyesinde Yükselişi (1441-1569)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara
- V.Dubrovskiy (1956), “Türk Kırımına Dair Tarihi Kaynak ve Araştırmalar”, *Dergi*, S.2, nr. 4, Münih 1956, s.53-76.
- Vatansever, Erim (2018), *67 A 90 Numaralı (On Dokuzuncu Cilt), 1083-1087(1672-1676) Tarihli Kadiasker Defteri’ne Göre Kırım’da Sosyal ve Ekonomik Hayat*, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir: Osmangazi Üniversitesi.
- W. Redhouse, Sır James (1890), *Turkish and English Lexicon*, Constantinople.
- Yağcı, Zübeyde Güneş (2005), “16. Yüzyılda Kırım’da Köle Ticareti”, *Karadeniz Araştırmaları*, S.8, s.12-30.
- Yağcı, Zübeyde Güneş (2011), “İstanbul Gümrük Defterlerine Göre Karadeniz Köle Ticareti(1606-1607)”, *History Studies*, Volume 3/2, s.371-384.
- Yağcı, Zübeyde (2013), “Karadeniz Köle Ticareti”, *Tarih Boyunca Karadeniz Ticareti ve Canik*, Trabzon, s. 999-1021.
- Yağcı, Zübeyde Güneş (2015), “Köle Kaynağı Bakımından Kafkasya’nın Önemi”, *Yeni Türkiye*, S.71, s.429-444.
- Yaman, Ahmet (1993), “Ebu'l-Berakat en-Nesefî ve Kenzü'd-Dekâik”, *Diyanet İlmi Dergi*, C.29, s.87-94.
- Yaman, T. Mümtaz (1938), “Şer‘î Mahkeme Sicilleri”, *Ülkü Mecmuası*, C.XII, S.68, Ankara 1938, s.153-164.
- Yaşa, Fırat (2017), *Bahçesaray (1650-1675)*, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tazi, Sakarya: Sakarya Üniversitesi.

- Yaşa, Fırat(2021), *Bahçesaray (1650-1675)*, TTK Yay., Ankara.
- Yaşar, Ahmet (2009), “Kahvehane”, *DİA*, C.Ek 2, Ankara, s.3-5.
- Yaşar, Ahmet (2020), “1766 Tarihli Bir Hamam Defterine Göre İstanbul Vakıf Hamamları”, *Vakıflar Dergisi*, S.53, , s.67-77.
- Yavuz, Yusuf Şevki (2011), “Tavâli‘u’l-envâr”, *DİA*, C.40, İstanbul, s.180-181.
- Yazıcı, Hüseyin (2003), “Seyahatnâme”, *DİA*, C. 37, Ankara, s.13-16.
- Yediyıldız, Bahaeddin (1984), “XVIII. Asır Türk Vakıflarının İktisadî Boyutu”, *Vakıflar Dergisi*, S. 18, Ankara, s. 5-41.
- Yediyıldız, Bahaeddin (1984), “Türkiye’de Yer-Adı Verme Usulleri ve Yer-Adı Değişikliklerinin Tarihi Gelişimi”, *Türk Yer Adları Sempozyumu Bildirileri*, s.25-41.
- Yediyıldız, Bahaeddin (2012), “Vakıf”, *DİA*, C.42, İstanbul, s.479-486.
- Yıldırım, Kürşat (2012),“Tatar Adının Kökeni Üzerine”, *Türkiyat Mecmuası*, c.22, s.171-190.
- Yılmaz Polat, Hülya (2018), *Keefe Mukatası Ahkâm Defteri (1643-1707) İnceleme, Transkripsiyon*, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi.
- Yılmaz, Fehmi (2015), “XVIII.Asırda Hanlık Başkenti Bahçesaray”, *Doğu Avrupa Türk Mimarisinin Son Kalesi Kırım*, Ed. Yücel Öztürk, Çamlıca Yay., İstanbul, s.179-215.
- Yılmaz, Fehmi/Cihan, Ahmet/Yılmaz, Özlem Deniz (2021), *Kırım Hanlığı Kadı Sicilleri Kataloğu*, Türkiye Bilimler Akademisi Yay.,Ankara.
- Yusuf Has Hacib, *Kutadğu Bilig*, Haz. Mustafa S Kaçalın, T.C. Kültür Bak. Yay., Ankara
- Zaatov, İsmet (2003), *Qırımtatar Manzaralı-Ameliy ve Tasviriy Sanatı*, Tarpan Yayınevi, Akmesic.
- Zernov, V.V. Velyaminov (2009), *Kırım Yurtına ve Ol Taraflarga Dair Bolgan Yarlıklar ve Hatlar*, Haz.: A. Melek Özyetgin-İlyas Kamalov, TTK Yayınları, Ankara.

Elektronik Kaynaklar:

- Ad, <https://sozluk.gov.tr/> , s.e.t., 25.07.2021.
- Araba, <https://sozluk.gov.tr/>, s.e.t., 28.11.2021.
- Bahcesaray, <https://www.geonames.org/11494439/bahcesaray.html>., s.e.t., 27.02.2021.
- Bahçesaray Fotoğraf, Mimar Hüsrev Tayla Arşivi, İ.B.B. Atatürk Kıtaplığı Sayısal Arşiv ve e-Kaynaklar, Fotoğraf numarası: FOTO_041274, Yer numarası: 1912, <http://ataturkkitapligi.ibb.gov.tr/yordambt/yordam.php?sayfaOturumAc>, s.e.t.27.04.2022.
- Bahçe, <https://sozluk.gov.tr/>, s.e.t.,27.02.2021.
- Cild, <https://sozluk.gov.tr/>, s.e.t., 29.11.2021.

Çuval, <https://sozluk.gov.tr/>, s.e.t., 29.11.2021.

David Rumsey'in tarihi harita koleksiyonunda ki Joan Blaeu tarafından çizilen "Tavrica Chersonesvs", https://www.davidrumsey.com/luna/servlet/detail/RUMSEY~8~1~279853~90053127:TavricaChersonesvs?sort=Pub_List_No_InitialSort%2CPub_Date%2CPub_List_No%2CSeries_No&qvq=w4s:/where%2FCrimea;q:crimea;sort:Pub_List_No_InitialSort%2CPub_Date%2CPub_List_No%2CSeries_No;lc:RUMSEY~8~1&mi=5&trs=21, s.e.t. 25.01.2022.

Dülgerlik, <http://www.lugatim.com/s/d%C3%BClger>, s.e.t., 05.10.2021.

Fıçı, <https://sozluk.gov.tr/>, s.e.t., 30.11.2021.

Galata Mahkemesi 259 Numaralı Sicil (H. 1137-1138 / 1724-1725), cilt: 63, sayfa: 190, Hüküm no: 179. Bkz. <http://www.kadisicilleri.org/madde.php?klme=gazzaz&trch=hkm&-find=+ARA+>, s.e.t., 09.10.2021.

İstanbul Kadisicilleri, <http://www.kadisicilleri.org/>, s.e.t., 29.12.2020.

İtalyan Ressam Carlo Bossoli'nin Gözünden Hansaray, <https://www.sothebys.com/en/buy/auction/2020/the-orientalist-sale/carlo-bossoli-the-khans-palace-in-bakhchisarai>, e.r.t. 20.01.2022.

Kab, <https://sozluk.gov.tr/>, s.e.t., 02.12.2021.

Kadiasker Defterlerini Esas Alan Lisansüstü Çalışmalar, <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tarama.jsp> s.e.t., 27.02.2022.

Kırım Hanlığı Kadı Sicilleri, <http://ktp.isam.org.tr/?url=kaynaksicil/> s.e.t., 29.12.2020.

Kırım Hanlığı Tarafından 1700 Yılında Moskova'ya Yapılan Seferde Takip Edilen Yol, <https://kutuphane.ttk.gov.tr/resource?itemId=174823&dkymId=60700>, e.r.t. 24.01.2022.

Şişek, <https://sozluk.gov.tr/>, s.e.t., 25.09.2021.

Tabla, <https://sozluk.gov.tr/>, s.e.t., 05.12.2021.

Tulum, <https://sozluk.gov.tr/>, s.e.t., 05.12.2021.

Küpcülük, <https://gaziantep.ktb.gov.tr/TR-52307/kupculuk.html>, s.e.t., 09.10.2021.

Lakab, <https://sozluk.gov.tr/>, s.e.t., 25.07.2021.

Mahmiye, <https://lehcei.cagdasozluk.com/osmanlica-turkce-sozluk-madde-22047.html>, s.e.t., 24.04.2021.

Purusyalı Hanettki tarafından 1912 tarihinde çizilen Kırım Sibh-i Ceziresi haritası, <http://ataturkkitapligi.ibb.gov.tr/yordambt/yordam.php?sayfaOturumAc>, e.r.t. 20.01.2022.

Rumeli Sadâreti Mahkemesi 161 Numaralı Sicil (H.1115-1116 / M. 1704), cilt: 59, sayfa: 299, Hüküm no: 261. <http://www.kadisicilleri.org/madde.php?klme=gazzaz&trch=hkm&-find=+ARA+>; Galata Mahkemesi 259 Numaralı Sicil (H. 1137-1138 / 1724-1725), s.e.t., 09.10.2021.

Samır, <https://kelimeler.gen.tr/samir-nedir-ne-demek-264409>, s.e.t., 02.12.2021.

Rus Genaral Munich tarafından 1937’de Petersburg’da çizildiği tahmin edilen ve Kırım’ın önemli yerleşim birimlerini gösteren harita, <https://opendata.uni-halle.de/handle/1981185920/41561>, s.e.t. 04.03.2022.

Sicil, <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tarama.jsp>, s.e.t., 27.02.2022.

EKLER

EK-1. Kırım Hanları¹⁶²³

KIRIM HANI	HANLIK TARİHİ	KAÇINCI KEZ
I.Hacı Geray	-1456	I.
Haydar	1456	
I. Hacı Geray	1456-1466	II.
Nûr Devlet	1466-1468	I.
I.Mengli Geray	1468-1474	I.
Nûr Devlet	1474-1475	II.
I.Mengli Geray	1475-1476	II.
Nûr Devlet	1476-1478	III.
I.Mengli Geray	1478-1514	III.
I.Mehmed Geray	1514-1523	
I.Gazi Geray	1523-1524	
I.Saâdet Geray	1524-1532	
I.İslâm Geray	1532	I.
I.Sâhib Geray	1532-1551	
I.İslâm Geray	1534	II.
I.Devlet Geray	1551-1577	
II. Mehmed Geray (Semiz)	1577-1584	
II. İslâm Geray	1584-1588	
II. Gazi Geray	1588-1596	I.
I.Fetih Geray	1596	
II. Gazi Geray	1596-1607	II.
Toktamış Geray	1607-1608	
I.Selâmet Geray	1608-1610	
III. Mehmed Geray	1610	I.
Camibek Geray	1610-1623	I.
III. Mehmed Geray	1623-1627	II.
Camibek Geray	1624	II.
Camibek Geray	1627-1635	III.
İnayet Geray	1635-1637	
I.Bahadır Geray	1637-1641	
IV. Mehmed Geray (Sofu)	1641-1644	I.
III. İslâm Geray	1644-1654	
IV. Mehmed Geray (Sofu)	1654-1666	II.
Adil Geray	1666-1671	
I.Selim Geray (Hacı)	1671-1678	I.
Murâd Geray	1678-1683	
II. Hacı Geray	1683-1684	
I.Selim Geray (Hacı)	1684-1691	II.
II. Saâdet Geray	1691	
Safâ Geray	1691-1692	
I.Selim Geray (Hacı)	1692-1699	III.

¹⁶²³ Tablo Halil İnalçık'ın Kırım Hanlığı Tarihi Üzerine Araştırmalar isimli eserinden alınmıştır. Bkz. İnalçık, *Kırım Hanlığı Tarihi Üzerine Araştırmalar*, s.667.

II. Devlet Geray	1699-1702	I.
I.Selim Geray (Hacı)	1702-1704	IV.
III. Gazi Geray	1704-1707	
I.Kaplan Geray	1707-1708	I.
II. Devlet Geray	1708-1713	II.
I.Kaplan Geray	1713-1716	II.
III. Devlet Geray (Kara)	1716-1717	
III. Saâdet Geray	1717-1724	
II. Mengli Geray	1724-1730	I.
I.Kaplan Geray	1730-1736	III.
II. Fetih Geray	1736-1737	
II. Mengli Geray	1737-1739	II.
II. Selâmet Geray	1740-1743	
II. Selim Geray	1743-1748	
Arslan Geray	1748-1756	I.
Halîm Geray	1756-1758	
Kırım Geray	1758-1764	I.
III. Selim Geray	1764-1767	I.
Arslan Geray	1767	II
Maksûd Geray	1767-1768	I.
Kırım Geray	1768-1769	II.
IV. Devlet Geray	1769-1770	I.
II. Kaplan Geray	1770	
III. Selim Geray	1770-1771	II.
II. Sahib Geray	1771-1775	
Maksûd Geray	1771-1772	II.
IV. Devlet Geray	1775-1777	II.
Şâhin Geray	1777-1782	I.
II. Bahadır Geray	1782	
Şâhin Geray	1782-1783	II
Şahbaz Geray	1787-1789	
Baht Geray	1789-1792	

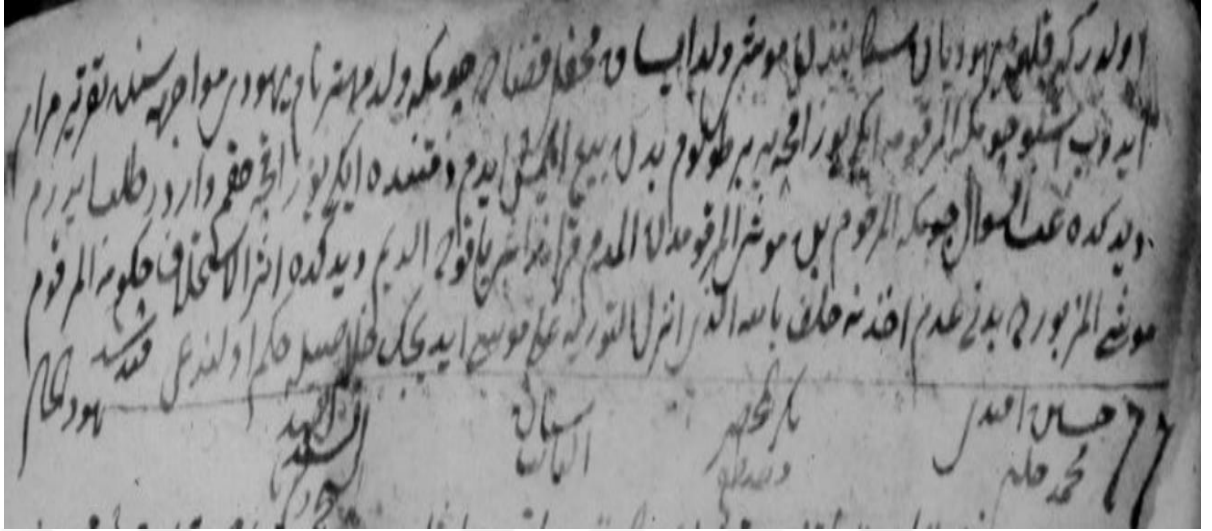
سورت فرمان غازی کرار خان
 مسد محمد برینغ بلینغ سعادت تبلیغ خانان و توفیق رفیع عظمت نر صبیح ممالک جهان بانه بود که جایا شد
 دارنده فرمان واجب الاذغان قولوم حاجی کلدی حقنه مزید عنا بنم و وفور شفقتم بولوب تاریخ فرمان
 شریفده ابتدا ایوب سال سال بیک جدیدیم خانان اچمه سالانه تعیین ایوب البسته بوجواب سعادت
 ایست بایجت غایبان و برجوم و بیورد که کاتبه اولانلر ایوب سالانه دفترینه ثبت ایوب تعیین اولانلر سالانه
 قدوة الامانی والاقران دفتر دارم زینل زینتده و منی بعد هر یکم دفتر دار اولور ایوب سال سال و یرو
 مور الیه قولوم هم الوجب مطلب یرینه صرف ایوب بنم دوام دولتم ادعیه کنه اشتغال کوسنه
 دیوب بلینغ ویرلدن کحرانی او اخی ماه صفه الحظف ۹۹۲هـ

عنتخاب محمد حاجی افندر صوبه انزلی و تکره اولدر که ایوب بیک یوزاوتوز الیه کسک
 حلالده واقع ماه جماد الاول یک عرسندن واقع قویا حاجی شریفکام و خطیب اولور
 اوزره اولایانیدن درویش مرزا و محمد مرزا و باجمله جماعتک معرفتیدر مرزور
 جاسم شریفده کسک امام و خطیب ایوب و شوکت خان غایب له حضر تنر نیک
 برات شریفه صادر اولمقله موجبیم بزم وفی تذکره مروی کسک بعد ایوب جماع
 مزبوریم کندیک امام و خطیب یوزاوتوز الیه کسک حلالده واقع ماه جماد الاول یک عرسندن
 محمد اولور و اوقاس جمعه لایق طبع جاسم شریفه بولور خذ متکده فقیه مستدام
 اولوب بانه و صاحب جینر کی دعاسنه مشغول اولور کسک
 محمد علی شریف
 علی شریف
 علی شریف

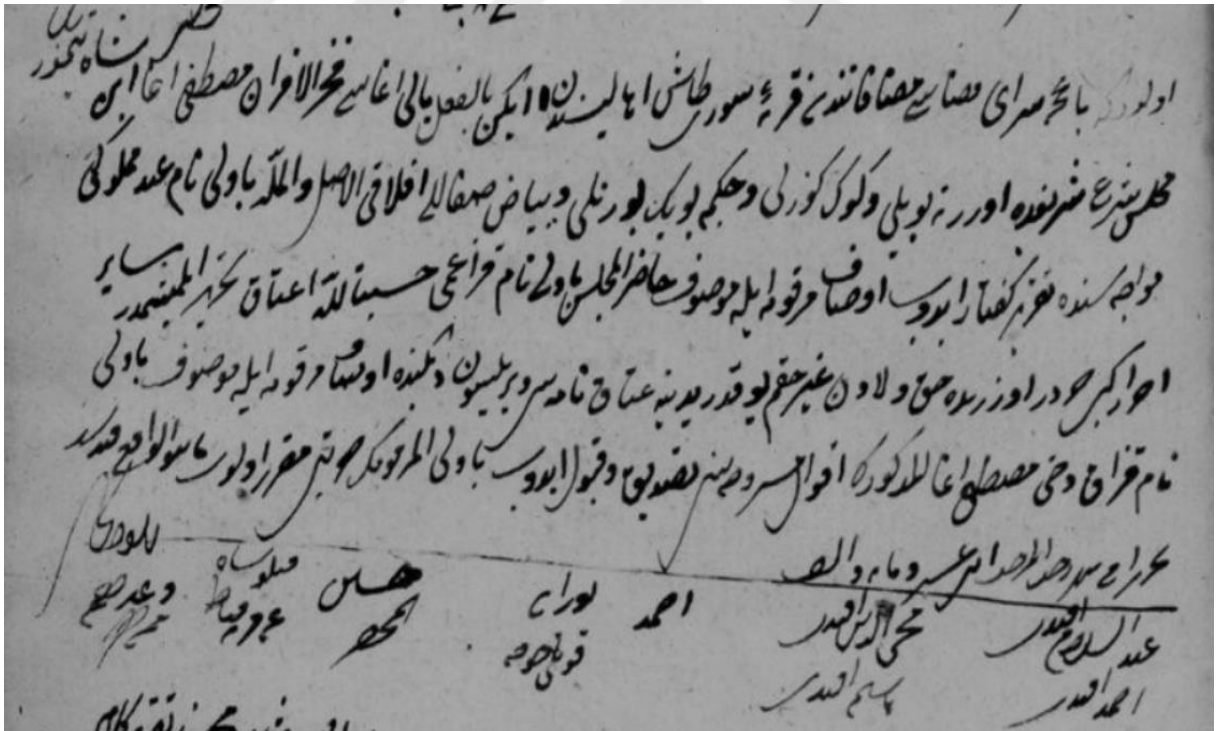
¹⁶²⁴ ORRN, FOND 917,38-28-A1.

¹⁶²⁵ ORRN, FOND 917,51-46-B3.

Ek-4. Tevrat üzerine Yemin Örneği¹⁶²⁶

EK-5. I'tâknâme Kaydı¹⁶²⁷

¹⁶²⁶ ORRN, FOND 917,36-77-A1.

¹⁶²⁷ ORRN, FOND 917,35-64-B3

ЕК-6. Hacı Geray Sikkesi¹⁶²⁸

¹⁶²⁸ Гульнара Абдуллаева, *a.g.e.*, s.21.

EK-7. Kırım Hanlığı Paraları¹⁶²⁹

¹⁶²⁹ [Galip] Mehmed Mübarek, *Müze-i Hümayûn Meskûkât-i Kâdime-i İslâmiye Kataloğu 3. Kısım: Mülûk-ı Cengiziye ve İlhâniye ve Celairiye ve Kırım Hanları Meskûkâtı*, Mahmut Bey Matbaası, Kostantiniye 1318, s.Ekler, Levha 3-4.

EK-8. Mutfak Araç ve Gereçleri (Güğüm, Kazan, Kaşık, İbrik)¹⁶³⁰

Asma qazan.
«Асма къазан» – подвесной сосуд
для приготовления пищи.

Meryem ana qazanı.
«Мерьем ана къазаны» –
ритуальный сосуд.

Qave qaşıq.
«Къаве къашыкъ» –
кофейная ложечка.

Çiberek maşası.
«Маша» – щипцы
для чебуреков.

Kevgir.
«Кевгир» – шумовка

¹⁶³⁰ İsmet Zaatov, *a.g.e.*, s.169.

EK-9. Bahçesaray Şehrine Ait Kartpostal, Hansaray¹⁶³¹

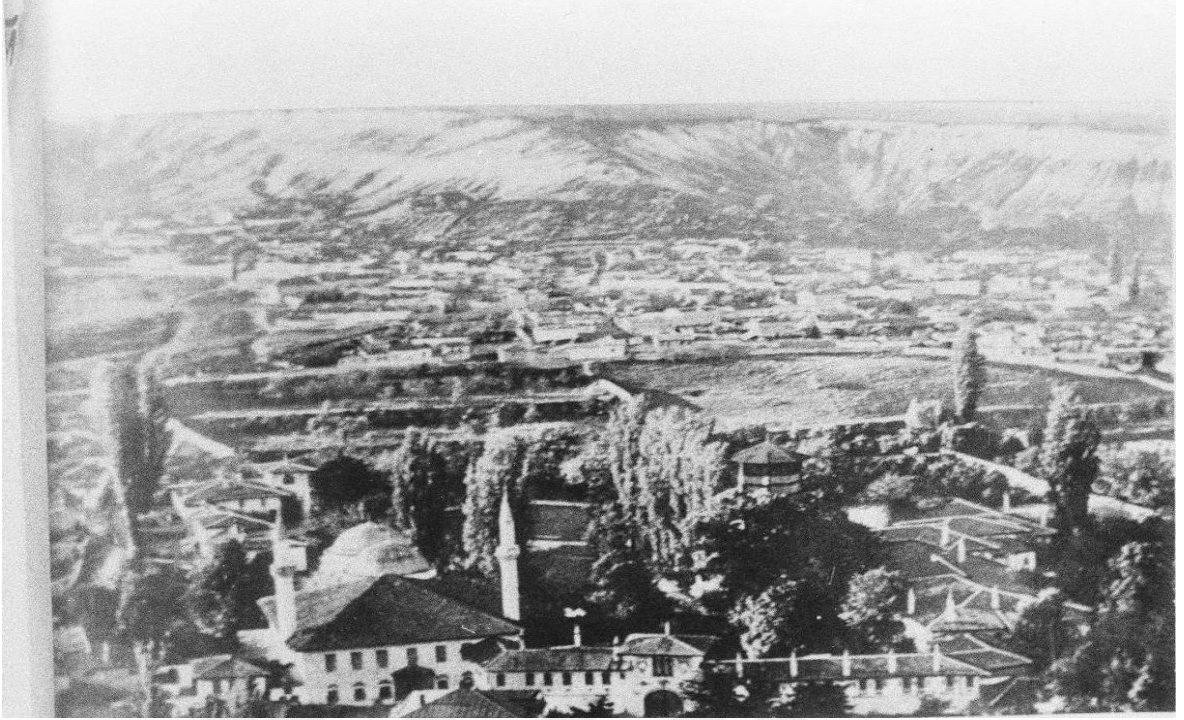
EK-10. İtalyan Ressam Carlo Bossoli'nin Gözünden Hansaray¹⁶³²

¹⁶³¹İstanbul Atatürk Kitaplığı'nda yer alan Fahrettin Türkkân Paşa Koleksiyonundaki Bahçesaray kartpostalı için Bkz. <http://ataturkkitapligi.ibb.gov.tr/yordambt/yordam.php?sayfaOturumAc>, e.r.t. 20.01.2022.

¹⁶³² <https://www.sothebys.com/en/buy/auction/2020/the-orientalist-sale/carlo-bossoli-the-khans-palace-in-bakhchisarai>, e.r.t.20.01.2022.

EK-11. 1912 Yılında Bahesaray¹⁶³³

EK-12. 1665 Tarihli Kırım Haritası¹⁶³⁴

¹⁶³³ Kırım Bahçesaray Fotoğraf, Mimar Hüsrev Tayla Arşivi, İ.B.B. Atatürk Kitaplığı Sayısal Arşiv ve e-Kaynaklar, Foto_041274, Yer no:1912.

¹⁶³⁴ David Rumsey'in tarihi harita koleksiyonunda ki Joan Blaeu tarafından çizilen "Tavrica Chersonesus". Bkz.https://www.davidrumsey.com/luna/servlet/detail/RUMSEY~8~1~279853~90053127:TavricaChersonesus?sort=Pub_List_No_InitialSort%2CPub_Date%2CPub_List_No%2CSeries_No&qvq=w4s:/where%2FCrimea;q:crimea;sort:Pub_List_No_InitialSort%2CPub_Date%2CPub_List_No%2CSeries_No;lc:RUMSEY~8~1&mi=5&trs=21, e.r.t.,25.01.2022.

EK-13. 1737 Tarihli Kırım Haritası¹⁶³⁵

EK-14. 1912 tarihli Kırım Haritası¹⁶³⁶

¹⁶³⁵ Rus Genaral Munich tarafından 1737'de Petersburg'da çizildiği tahmin edilen ve Kırım'ın önemli yerleşim birimlerini gösteren harita, Bkz. <https://opendata.uni-halle.de/handle/1981185920/41561>, e.r.t. 04.03.2022.

¹⁶³⁶ Purusyalı Hanettki tarafından 1912 tarihinde çizilen Kırım Sibh-i Ceziresi haritası, <http://ataturkkitapligi.ibb.gov.tr/yordambt/yordam.php?sayfaOturumAc>, e.r.t. 20.01.2022.

EK-15. Kırım Hanlığı Tarafından 1700 Yılında Moskova'ya Yapılan Seferde Takip Edilen Yol¹⁶³⁷

¹⁶³⁷ <https://kutuphane.ttk.gov.tr/resource?itemId=174823&dkymId=60700>, e.r.t. 24.01.2022.